ભાગ ૮ મો.

ભાગ [illegible]

आणि टोरी ह्या दोन पक्षांमध्यें केवळ राजकीय मतांच्यासंबंधानेंच भेद होता असें नाहीं, तर एक प्रकारचा स्वभावभेदही होता. कांहीं लोकांच्या मनाचा स्वाभाविकच कल असा असतो कीं, त्यांस राजकीय सत्तेपेक्षां राजकीय स्वातंत्र्य जास्त प्रिय असतें, आणि दुसरे कांहीं लोक असे असतात कीं, त्यांस राजाची सत्ता अगोदर कायम ठेवून मग कायतें व्यक्तीस स्वातंत्र्य द्यावयाचें असें वाटत असतें. ह्मणून सामान्यतः असें ह्मणतां येईल कीं, टोरी लोक सत्तापक्षीय होते आणि व्हिग लोक स्वातंत्र्यपक्षीय होते. ह्याच कल्पना कान्सर्व्हेटिव्ह व लिबरल ह्या दोन शब्दांनीं जास्त चांगल्या व्यक्त होत असतात. मात्र एवढें लक्षांत ठेविलें कीं दोन शतकांपूर्वीं ह्या दोन पक्षांचीं जीं विशिष्ट मतें होतीं आतां आहेत असें नाहीं. तर प्रगतीच्या प्रवाहांत ह्या दोन्ही पक्षांची …णा होत गेल्यामुळें तदनुसार त्यांचीं विशिष्ट मतें बदलत गेलेलीं …त. तथापि त्यांच्यांतील वर दर्शविलेला सामान्यभेद कायमच आहे, …ग तो भेद कृत्रिम नसून स्वभावजन्य आहे. असो.

असा ह्या दोन पक्षांमध्यें भेद असल्यामुळें टोरी पक्षाला राजसत्ता आणि …संस्था कायम असावी असें वाटे; आणि व्हिग पक्षाला एक प्रकारचें धर्मस्वातंत्र्य असावें …पुण्यास …ची अशी समजूत असे कीं, राजाचा दाणा… आणि व्हिग पक्षाला ह्यावेळींदेखील असें वाटे… राजाची सत्ता ही प्रजादत्त आहे. तात्पर्य एक… …जा देवानें नेमिलेला ह्मणून वाटे आणि दुसऱ्याला तो वंश… आलेला असून त्याच्या अधिकाराचें मूळ लोकांची निवड असें… टोरी लोक रोमन कॅथलिकांचा जितका द्वेष करीत त्यापेक्षांही …सेंटर लोकांचा (सरकारी धर्मसंस्थेपासून विभक्त झालेल्या प्राटेस्टंट …कांचा) जास्त द्वेष करीत. अन्यपक्षीं, व्हिग लोक सरकारी धर्मसंस्था एक दिवाणी राज्यकारभाराची शाखा समजण्यास, आणि डिसेंटर …स पूर्णपणें आणि रोमन कॅथलिकांस कांहीं अंशीं धर्मस्वातंत्र्य

देण्यास तयार होते. ह्मणूनच ॲन राणीच्या कारकीर्दीत हाय् च... व लो चर्च, ह्मणजे स्थापित धर्मसंस्थेचे कडक अनुयायी व नर... अनुयायी असे जे दोन तट उत्पन्न झाले, त्यांत टोरी हे पहिल्या... तटाचे व व्हिग हे दुसऱ्या तटाचे सहजच अनुयायी बनले. सामा... न्यतः हल्लींप्रमाणेंच त्यावेळीं टोरीपक्षाचें प्राबल्य खेडेगांवांतून अ... आणि व्हिग पक्षाचें शहरांतून असे. त्यावेळीं लंदनशहरांत हल्लीं... पेक्षां व्हिग पक्षाचें वर्चस्व जास्त असे. कारण, व्यापारी, पेढीवाले... आणि धनवान लोक बहुधा व्हिगपक्षीय असत. पुष्कळ लार्ड लोक... बिशप लोक त्याच पक्षाला होते, कारण त्यांच्या नेमणुका ति... विलियमानें केलेल्या होत्या. विश्वविद्यालयांमध्यें टोरीपक्षाचें ...ऱ्या आक्सफर्ड येथें होतें आणि व्हिगांचें केंब्रिज येथें होतें. ...प्राबल्य

तथापि प्रस्तुत समयीं कोणताहि पक्ष आपलीं मतें अगदीं कडेल... नेण्यास तयार नव्हता. १६८८ च्या महाक्रांतीनंतर राज्यकारभ... जी सामान्य शिस्त लागलेली होती ती दोघांनाहि स्थूल म... पसंत होती. आतां टोरी पक्षांत असे कांहीं लोक होतेच कीं, ... जेम्सचें घराणें पुनः गादीवर बसावें ह्मणून पाहिजे तें कारण... ...असते. त्यास जाकोबाइट असें ह्मणत. ...धर्म्मे टोरीदेखील कदाचित् त्यांस ... हानोव्हरचें घराणें ॲनमागून राज्याधिरू... ...सारखा अडथळा करण्याइतकें सामर्थ्य त्यांच्या ठा... आणि ते पुढें सरसावते तर ... मिळाले असते; पण सध्या ... होण्यास ह्मणण्या-

इकडे व्हिग पक्षाची सरशी होण्यासारखीं ह्या वेळीं त्यांजपाशीं ...व्हतें. होतीं. स्टुअर्ट घराण्यांतील राजांनीं कायद्याविरुद्ध व स्थापित ध... साधनें ...धर्मावि- रुद्ध जें वर्तन केलेलें होतें, त्यावरून इंग्लिश लोकांची सामान्यतः ...अशी खात्री झालेली होती कीं, व्हिग लोकांचीं धर्मविषयक व राजविषय...यक स्वातंत्र्यासंबंधानें जीं दोन तीन तत्वें आहेत तीं बरोबर आहेत. ह्मणू...न बहुपक्ष त्यांच्या बाजूचा होता. असें होतें तरी कारभार आपल्या ह... होतीं रहावा ह्मणून लांच देण्यास, आंतून खटपटी करण्यास, मोह पा... ...ण्यास

(३८६४)

निजामअलीची भेट वगैरे.

सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं छ० १० साबान व छ० ११ साबानचीं पत्रें काचापूर तालुका सुरापूर येथील मुकामींचीं पाठविलीं तीं छ० १३ साबानीं पावलीं. पत्रीं आज्ञा जे, "लष्कर बरडोल पो। व मंगळवेढें पो। दोनी चुकावून जावें, याप्रमाणें बेत केला आहे. वांचवूनच जातील असें केलें आहे. मग श्रीसत्ता प्रमाण." श्रीमंत राजश्री रघुनाथरावदादा यांचें पत्र देवरायास शिबंदी तगादा न करणेंविसीं पाठविलें तें पावलें. राहिल्या गांवांची रुजवात करून लिहून पाठविणें. आम्ही आज द्वादशी बुधवारीं मिरजेस जावयास निरोप घेऊन गेलों." म्हणोन आज्ञा; त्यास सरकारची फौज व होळकराची फौज या प्रांतांतून आली. कसब्यावर होळकरांचे फौजेचा मुकाम जाहला. कैद नाहीं. घरेंदारें लुटलीं गेलीं. गांवास शेंसवाशें रुपये बकरीं घेतलीं. सरकारच्या फौजेचा मुक्काम चडचण शिंद्याची येथें होता. रानांतील कडबा वगैरे गांवची फार खराबी जाहली. सरकारची फौज हुलजितीवरून मंगळवेढेंस उजवें टाकून कुपसंगीच्या मुक्कामीं गेले. तेथें सर्वांस निरोप देऊन (नाना फडनवीस) आपण लांब लांब मजलींनें पुण्यास गेले. पहिला होळकराचा तोफखाना आला, त्याणें गांव पाहून दाणादुणा, कांहीं नक्त असें घेतलें. होळकराची खासा स्वारी आली त्याणीं तो बरडोल तसेंच शिरढोण या दोन गांवची फार खराबी केली. मागाहून कैलासवासी श्रीमंत दादासाहेबांकडील तोफखाना राजश्री बाळाजीपंत नि॥ पलटणवाले हे घेऊन मौजे जिरें अंकलगीस बरडोलावरूनच आले. बरडोलचे चार बैल तोफेस नेले. तसेंच जिरे अंकलगीचे बैल १५ नेले. मुक्काम मजलीस जातांच सोडून देवितों म्हणून सांगून गेले. गांवच्या रयता (मीं बरोबर दिल्या.) मजलीस जातांच रयतांस धुडावून लावून दिलें! बैल सोडले नाहींत! पुण्यास घेऊन जातों म्हणून सांगोन गेले. याप्रमाणें खराबी जाहली. "राहिली

---

१ म्हणजे बकरेंपट्टी. 'भेट बकरें' ही गांवाकडून मेजवानी म्हणून लष्करचे लोक वसूल करीत!

(३८६९)

लष्करें परत फिरतात.

रुजुवात कुळारग करून लिहून पाठविणें, " म्हणून (आपण लिहिलें,) त्यास बाकी गांवांकडे त्या गांवच्या रुजुवातीस राजवाडे याणीं व देवरायांनीं फार निकड करून रुजुवात करून घेऊन बाकी काढिली. बाकी गांव राहिले त्यांच्या रुजुवातीस अनमान करितात. जे राहिले गांव त्यांजवर फार करून फाजील गांवचें राजवाडे यांजकडे आहे. त्याणीं जमा वसूल करून दिल्हे त्यास बेहडयाच्या अन्वयें फाजील निघतें. त्यास दोन गांव फाजीलाचे हिशेब रुजू जाहले. फाजील निघालें तेव्हां पुढेंही फाजील निघणार हें समजोन आजचें उद्यांवर घालोन रुजुवात निखालसपणें करीत नाहींत ! राजश्री देवरायहि त्यांच्या संमतेंच बोलतात ! श्रीमंत राजश्री रघुनाथरावदादाचीं पत्रें मजला आलीं (कीं,) " सन खमस व आर्बा पावेतों माहिजा आकारून राहिल्या गांवची रुजुवात करून जमीदाराच्या हातची याद लिहून देवरायाची रवानगी करून देणें " म्हणोन पत्रें. तशींच देवरायासही पत्रें श्रीमंत राजश्री दादांचीं आलीं. परंतु (देवराव) केवळ मन घालीत नाहींत. बरें असोत. आम्ही तांतड त्यांस करीत नाहीं. मुख्य ठाणीं हातास आलीं, लावणी फार करून उरकून घेतली, त्यांच्या चित्तास येईल तेव्हां रुजुवात करून घेऊन देवरावही जाऊं म्हणतात. रुजुवात केल्याखेरीज जात असल्यास आमचा उपाय नाहीं. आम्ही जमीदारांस घेऊन बसलों. निमित्यास पात्र कशास व्हावें ? त्यांकडूनच काय होईल तें होऊ. परंतु आतां आपल्या वायद्यास येतीलसें दिसतें. राजश्री धोंडोपंताच्या बोलण्यांत " आमचा माहिजा सहा सालें यावयाचा आहे. त्याच्या चिठ्या आम्ही गांवावर परभारें करितों. " याप्रमाणें खटला करावा हें मानस. 'चवथाईच्या अन्वयें चढ परगण्यावर घालोन कळेल त्या रीतीनें रुपया वसूल करून घेऊं. आम्ही कोणाचें ऐकत नाहीं. ' याप्रमाणें बोलोन काल छ० २१ साबानीं निंबरगीस देवास

समाराधना करावयाकरितां आले. तेव्हां बोलोन गेलेप्रमाणें खटला करतील कीं काय पहावें. गांवची रुजुवात जाहली. बाकी निघाली त्याची याद अलाहिदा पाठविली आहे त्यावरून विदित होईल. यादीचा ठराव देवराव, आम्ही, जमीदार, राजवाडे, यांच्या रुजुवातीनें यादी ठरल्या त्यावरून याद लिहिली आहे. पाहतां विदित होईल. शिरढोणच्या रुपयांविषयीं श्रीमंत राजश्री बापूस पत्र स्वामीनीं पाठविलें होतें. त्यास तें पत्र मंगळवेढयास पाठविलें आहे. उत्तर आल्यावर निवेदन करीन. लावणीचा मजकूर रयतानीं फाट घेऊन फार बोलणें बोलत होते. सर्व प्रकारें त्यांची खातरजमा करून वचनाची बळकटी करून घेतली, तेव्हां लावणीस उभे राहून लावणी करविली. लावणी जाहली. जिरे अंकलगीचे व वरडोलचे बैल तोफखान्यांत बाळाजीपंतानीं नेले येविशीं पत्र आपणाकडील वकिलास दिलें तर इकडून पुण्यास कोणास पाठवून यत्न करून पहावयास येईल. बैल तो गेलेच आहेत. यत्न करून सुटल्यास सुटोत. नच आल्यास तशीच समजाविसी रयतांची करावयास येईल. याजकारितां विनंती जे, पत्राची आज्ञा व्हावी. मुख्य सारांश राजवाडे लबाडींत आहेत. स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून बखेडा करावयाच्या मजकुरांत आहेत. आढळलें वर्तमान विनंती लिहिली आहे. येविशींची जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक त्यांच्या मनसब्याप्रमाणें करूं. विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २७९५. **श्रीगणराज.** (आषाढ व० १२–१५ जुलई.)

अपत्यें रघुनाथरावानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता॥ छ० २६ साबान पावेतों यथास्थित असे विशेष. वडिलीं पत्र पाठविलें तें पावलें. प्रतिष्ठाहेमाद्रीचें पुस्तक पाठविलें तें अशुद्ध आहे, प्रत लिहिण्याचे उपयोगी नाहीं, यास्तव माघारें पाठविलें आहे. पावल्याचें उत्तर पाठवावें. आणि सिद्धांतभाष्य

किरकोळ बाबी.

व त्रिविक्रमी हीं दोन पुस्तकें पाठवावयास आज्ञा करावी. बहुत काय लिहिणें. आषाढ वद्य त्रयोदशी, गुरुवार, प्रातःकाळ. तीन घटका दिवस. क्रोधीनाम संवत्सरे. हे विज्ञापना.

नं. २७९६. श्री. (श्रावण शु० ९–२६ जुलई.)

पैवस्ती. छ० ९ रमजान सन खमस समानीन. श्रावण मास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेसीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० ८ रमजान इंदुवार पावेतों यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें पावलें. " देसाई यास आणावयास गाडदी पाठविले आहेत; घेऊन येतील. कृष्णापा कासार याजकडे ऐवज येणें, त्यास बरोबर माणसें देऊन हुजूर पाठवून देणें. पंचरसीबद्दल व देशपांडे याजकडील एकसालीचा ऐवज येणें व परगणे मजकूरपैकीं वसूल काय असेल तो जलदीनें पाठविणें " म्हणोन आज्ञा, त्यास देसाई आज पहांटेस निघोन सेवेसीं आले. गाडद्यांची व त्यांची गांठ खेमलापुराजवळच पडली. सेवेसीं येऊन पावलेच असतील. तोफेबाबत व देशपांडे याजकडील एकसालीचा ऐवज आजच रवाना करून दिल्हा आहे. सेवेसीं येऊन पोंचेल. कृष्णापा कासार याचें घर तेरदाळांत नाहीं. मौजे येलहट्टी परगणे जमाखिंडी येथें राहतो. त्याजकडे माणसें पाठविलीं आहेत. आणवून सेवेसीं पाठवितों. बाकीचा ऐवज चार रोजांत तरतूद करून पाठवितों. बहुत काय लिहिणें सेवेसीं विदित होय हे विज्ञापना.

---

१ पत्र तेरदाळाहून.

निजामअलीची भेट वगैरे.

नं. २७९७. **श्रीगणपति.** (श्रावण शु० ११–२८ जुलई.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल ता॥ छ० १० रमजान पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. गोंव्याहून आंबे आणविले त्यांपैकीं आंबे सुमार ३६ पाठविले आहेत. त्यांतील आपण १५ घेऊन बाकीचे द्यावे. येणेंप्रमाणें बितपशील.

५ श्रीपतराव.	१० भास्करपंत आपा.
२ लक्ष्मणपंत पाटणकर.	२ तात्या फडणीस.
२ मोरभट वाटवे.	० लंग.
९	१२

येणेंप्रमाणें ज्यांचे त्यांस प्रविष्ट करून उत्तर पाठवावें. येविशीं त्यांस पत्रें लिहिलीं आहेत तींही पावतीं करावीं. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. २७९८. **श्री.** (१ ऑगस्ट.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री रघुनाथ राऊ दादा स्वामीचे सेवेसीं.

पोष्य व्यंकटराव भास्कर. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील श्रावण शु॥ १५ पर्यंत यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल लेखनें संतोषवीत असलें पाहिजे. विशेष. फार दिवस आपणाकडून पत्र येऊन वर्तमान न कळतां चित्त सापेक्षितसमयीं आपण स्थलांस येऊन पत्र पाठविलें तें पावलें. संतोष जाहला. ऐसें सदैव पत्रद्वारें आपणाकडील स्वकीय राजकीय वृत्त लिहून संतोषवावें. यानंतर दक्षिणेस (टिपूसुलतान) पट्टणास येऊन दीड महिना जाहला. इंग्रजानें कोडि-

१ कुरुंदवाडकर. २ नरगुंदकर भावे. ३ कुरुंदवाडास.

याळचें ठाणें घेतलें; तह मोडला. वित्तिम वर्तमान आलेलें आपणास कळावें यास्तव लिहिलें असे. " राजश्री नाना फडणिसांची व निजामअल्लीखानांची भेट जाहली. उभयपक्षीं सौरस्य जाहलें. मेजवान्या होऊन आपआपाले स्थळास गेले " हें ऐकिलें. आपण कांहींच भाव दर्शविला नाहीं ! पुढें तरी दक्षिणेकडे मोहिमेचा मजकूर आपणास आढळलाच असेल. सविस्तर कळवावें. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती.

सेवक बाळाजी वामन. साष्टांग नमस्कार विनंती. आम्हास आपण गुदस्तां वचन दिलें आहे तें खचित असावें. आम्ही भेटीस येतों. लोभ निरंतर असावा हे विनंती.

नं. २७९९. श्री. (२३ ऑगस्ट.)

जबानी बाळाजी आपाजी दातार पोंभुर्लेकर. हल्लीं व॥ कसबा कवठें एकंद. सु॥ खमस समानीन मय्या व अल्लफ. तीर्थस्वरूप राजश्री बाबूराव अण्णा आमचे चुलते सहा सात वर्षें हिंदुस्थानांत होते. बहुत दिवस जाले, देशास न आले, सबब ती॥ राजश्री गोपाळराव, आमचे सापत्न बंधु आबा बर्वे यांजकडून स्वारांची बोली करून हिंदुस्थानांत गेले. तों मार्गीं वडिलांची व चिरंजीवाची भेट जाहली. ती॥ राजश्री अण्णा देशास आले. सर्व सरंजाम मार्गींहून घरास रवाना करून दिला आणि आपण श्रीमंत मातुश्री बाई घोरपडी यांस भेटून निरोप घेऊन घरास यावें या निमित्त पुण्यास गेले. तों बाईमध्यें व कार्यभागी विसाजी नारायण व हरीराम यांमधें वैमनस्य आलें होतें. हें आलेले पाहून विजयादशमीचे दिवशीं यांस बाई म्हणूं लागली जे,

१ अनूबाई. २ जोशी हुपरीकर. ३ हेरवाडकर.

तुला दिवाणगिरीचीं वस्त्रें देविवें[1]. त्यास हे संग्रहणीचे वेथेकरून अशक्त जाले होते. त्यास ' माझे हातून न होय. मी घरास जातों. ' असें म्हटल्यास निरोप देईनाशी झाली. घरास न येतां कन्यागतीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेब पेशवे यांचें लग्न गलगल्यावरी जालें ते वर्षी स्वारीसमागमें साहुनूरपर्यंत होते. तों बहुत अशक्त जाले असें पाहून यांस सरकारांतून मिश्रीकोट व कलघटगी वगैरे येथील मामलत पालखीचा सरंजामसुद्धां नेमणूक करून देऊन तेथें ठेविलें. घोरपडे यांची दिवाणगिरी विसाजीपंत व हरीपंत यांस सांगितली. हे मिश्रीकोट येथें चातुर्मास पर्जन्यकाळपर्यंत होते. तेथें संग्रहणीचे वेथेनें बहुत जेर जाले म्हणून मामलतीवरी ती॥ राजश्री गणेश बल्लाळ, आमचे आतेचे लेक, यांसीं ठेऊन आपण करवीरास आले. गोडबोले यांचेच घरीं होते. औषधी व देवी व मानवी उपाय करीत होते. तों कोणी सांगितलें कीं, पोंभुर्लेच्या वृत्तीच्या देवाचा उपद्रव आहे. यास्तव ती॥ राजश्री आपा कोकणांत गेले. तों मागें यांचा काल जाहला. समीप कोणीच नव्हतें. आमचे चुलत चुलते गोविंदपंतकाका तेथें राहत होते ते मात्र जवळ होते. त्याणींच प्रथम दिवसापासून कार्य चालविलें. तों कोकणांतून ती॥ राजश्री आपा व ती॥ राजश्री गोपाळराव आबा हिंदुस्थानांतून उभयतां दशाहामधें आले. तों ती॥ राजश्री बाबूराव यांचे पोटीं पुत्र नाहीं, त्यांचें नक्लें[2], म्हणोन विसाजीपंत व हरीराम सरकारांत गैरवाका समजावितील; आणि असामी चालणार नाहीं; यास्तव ती॥ गोपाळराव याणींच सपिंडी देखील वर्षश्राद्ध करून गोपाळ बाबूराव असें कागदीं पत्रीं लिहूं लागले. श्राद्ध पक्षही करीत होते. उपरांत माझा जन्म जाहला. हे मिश्रीकोट वगैरे मामलतीकडे सहकुटुंब

---

१ ' आमची दिवाणगिरी तुम्हांस पेशव्यांकडून देविवें. ' इचलकरंजीकर घोरपड्यांचे दिवाण त्या वेळीं पेशव्यांच्या नेमणुकीचे असत. २ निर्वंश.

होते. हें वर्तमान आमचे सौ॥ मातुश्रीस दखल आहे. या वर्तमानास साक्षीस कैलासवासी ती॥ मातुश्री आकाबाई पुरी माहीत व ती॥ सौ॥ आत्याबाई माहीत व हल्लीं सांप्रत तीर्थस्वरूप रा॥ महादेवभट तात्या गडबोले विद्यमान आहेत यांसी ही माहितगारी आहे. परंतु ते अशक्त जाले. त्यांस स्मरण असेल किंवा नसेल हें न कळे. ती॥ रा॥ अण्णानीं अंतकालसमयीं आपले बायकोच्या ह्या मोहोरा म्हणोन कांहीं मातुश्री आकाबाईजवळ ठेवण्यास दिल्या होत्या. त्या मोहोरा ती॥ रा॥ गोपाळराव आबा याणीं कलह करून मातुश्रीजवळून घेतल्या. आजतागायत आम्ही एकत्रच होतों. माझे जन्मास सव्वीस सत्तावीस वर्षें जालीं. त्यांतील स्मरण आमचे वडील ती॥ रा॥ आपा याणीं सोळा सतरा वर्षें संसार केला. उपरांत आज दहा अकरा वर्षें गोपाळराव आबा संसार करूं लागले त्यातागायत कजियेस प्रारंभ जाहला; तो आम्ही चित्तांत न आणितां आजवरी पाठीवरी टाकीतच आलों. गुदस्तां चिरंजीव सौ॥वती आवडीचें लग्न जाहलें ते समईं कजिया उत्पन्न करून मी पुण्यास जाण्याकरितां वे॥ दादंभट जोशी यांचे घरीं प्रस्थानास गेलों असतां तेथें रा॥ गोविंदपंत नातू यांजबरोबर निरोप सांगोन पाठविला कीं, ‘ तुम्ही आपले संसाराचा बंदोबस्त केलेविना निघोन जाल तरी तुमचे मातुश्रीची शपथ व वडिलांचे पायाची शफत असे. ’ तेव्हां माघारे घरास आलों. ती॥ रा॥ महादाजीपंत दातार यांचीं दोन चार पत्रें आलीं कीं ‘ तुम्ही जाऊन घरीं कजिया सांगत बसलां. माझी पागा पुण्यांत आहे तीस धणी ना गोसावी. मीं जावें तरी माझेही शरीरीं स्वस्थ नाहीं. याजकरितां येत असल्यां जावयासीं तरी येणें, नाहीं तरी मी जाईन. अगर दुसरा कारकून पाठवितों. ’ म्हणोन लिहिलें; तेव्हां मीं उत्तर पाठविलें कीं, दोन चार दिवसांत येतों तों वाट पहावी. नाहीं तरी मग कळेल त्याप्रमाणें करावें. तेव्हां चार

निजामअल्लीची भेट वगैरे.

दिवस वाट पाहून आपलें घर बुडतें असें समजून तसेच दुखणाईत निघोन गेले आणि आम्हांस निरोप पाठविला कीं, तुम्हीं यंदां न येणें. तेव्हां चालतें अन्न राहिलें. तों एके दिवशीं (आम्हीं) उभयतानीं उपोषणें केलीं. तेव्हां सिद्धांत ठरला कीं चौघे सांगतील तें ऐकावें. त्याप्रमाणें ती॥ राजश्री सदाशिवपंत नाना व त्यांचे चिरंजीव पंडितराव या उभयतांचे वि॥ ठरलें कीं, राजीनामे पंचांस देऊन कजिया विल्हे लाऊन घ्यावा. ते समयीं उभयपक्षीं मान्य पंचास होऊन राजीनामे देऊन मिरजेस बोलावूं पाठविलें, ते समयीं ती॥ राजश्री गोपाळराव याणीं मला हातीं धरून एकीकडे बसवून सांगितलें कीं, वडील असतां अशा गोष्टी घडूं नये. आणि जनविरुद्ध दिसतें. आणि माझे पोटीं पुत्र नाहीं तेव्हां मला वेगळें राहावें हें ठीक दिसत नाहीं. असें बोलून कष्टी होऊं लागले. तेव्हां मीं उत्तर केलें का, नित्य उठोन कटकट होती ती बरी नव्हे. तुमचे पोटीं पुत्र नाहीं तरी चिरंजीव राघोबा माझा मूल आहे तो तुम्हीं दत्तविधानें घेऊन खुशाल रहावें. तेसमयीं (त्यानीं) उत्तर केलें कीं, तोही मूल माझाच व तुम्हीही भाऊ माझेच व लेंकामित्र सर्व तुम्हीच आहां. तुम्हांवेगळें मला दुसरा कोण आहे ? असें कितेक प्रकारचें बोलणें बोलून बहुत कष्टी होऊन मला मायेंत गुंतवून ' आजपर्यंत चालत आलें त्याप्रमाणेंच पुढेंही वडीलांचा जीवात्मा आहे तो चालवूं. पुढें ऋणाणबंध !' म्हणोन जाबसाल पूर्ववत्प्रमाणें चालावें याप्रमाणें ठरवून वेगळे व्हावयाचें राहविलें. वडील गोडबोलेचे घरीं रुसून जाऊन बसले होते. त्यांस हा मजकूर समजाविला नव्हता. तों एके दिवशीं वडील प्रातःकाळीं उठोन वासंब्याच्या देवळांत जाऊन बसले. हें वर्तमान उभयतां समजतांच गेलों. आणि वडिलांस विनंती केली कीं, आम्ही उभयतां समजलों. तुम्ही घरास चला. तेव्हां वडील

म्हणाले कीं, कसे समजलां तें मला सांगा. तेव्हां वडिलांनीं सांगितलें कीं, पेशजी चालत आलों त्याप्रमाणेंच पुढें चालावें. तेव्हां वडील म्हणाले कीं, ही गोष्ट खरी तरी देवाचा अंगारा उभयतांनीं लावून माझे हातावरी देणें. तेव्हां अंगारा उभयतांनीं देऊन वडिलांस घरीं घेऊन आलों. उपरांत चार दिवशीं कोठें तरी रोजगारास जावें, रिकामे घरीं बसून काल कसा चालेल, तेव्हां रोजगारास जावें, म्हणून पुण्यास निघोन गेलों. तों महादाजीपंतांची भेट घेतली. तेव्हां थोडासा आश्रय बोलण्यांत दृष्टीस पडला. तेव्हां तिथेंच राहिलों तो आजपर्यंत त्यांजवळच होतों. तों माझे मागें ती॥ सौ॥ मातुश्री बाई यांसी आषाढ शु॥ एकादशीस कटकट करून दोन चुली केल्या. हें वर्तमान मी पुन्हां घरास आलों तेव्हां कळलें व दृष्टीस पडलें व सौ॥ मातुश्रींनींही सविस्तर कच्चें सांगितलें. उपरांत मी तासगावास वडिलांचे भेटीस गेलों तेव्हां वडिलानीं कच्चें वर्तमान सांगितलें. तेव्हां उभयतांचें बोलणें बहुतेक प्रकारचें जाहलें. तेव्हां निश्चय कीं, जाल्या गोष्टी त्या उत्तम जाल्या. परंतु आतां चवघांस न कळतां तुम्ही पंच येऊन परस्परांस समजावून सांगावें म्हणजे मी ऐकेन. याप्रमाणें ठरावांत येऊन मीं निरोप घेतला. आणि इचलकरंजीहून आल्यावरी सूचना करावी म्हणजे मी येऊन जाबसाल करून टाकूं. तों पावतों तुम्हास जें लागेल तें दाणादुणा घेणें म्हणोन सांगितलें. त्याप्रमाणें मी इचलकरंजीस जाऊन आल्या-उपरांत चिठी पाठविली कीं, मी आलों. तरी आपण यावें. आणि बंदोबस्त करून जावें. नाहीं तरी आम्हास कळेल तसें करूं. तेव्हां उत्तर आलें कीं, मी उद्यां येतों. तुमचे चित्तानुरूप गोष्टी होतील. तेव्हां दुसरे दिवशीं वाट पाहिली तों आले नाहींत आणि घरामध्यें बंदोबस्त किल्ली कुलुपें दारास घालून केला. एक दिवस माझी घोडी दाणेविना व वैरणीविना उपाशीं मेली. हें सर्व वर्तमान ठाऊक आहे.

ती॥ राजश्री गोपाळराव जरी संसार करीत होते तेव्हां ज्याचा पाहुणा त्याणीं समजावा. अधिकउणा खर्च लागला तरी ज्याचा त्याणीं करावा. अन्नाचा भंडारा मात्र एका जागां बरा वाईट होत होता. चिरगूट पांघरूण मोजलेलें वर्षाचे कांठीं एक दुसरें देत होते. याप्रमाणें वर्तणूक माझे स्मरणांत आहे व माझे जन्मापूर्वील कथा ती॥ सौ॥ मातुश्रीचे तोंडांतून ऐकिल्या व ती॥ मातुश्री ताईचे तोंडांतून व बाहेरून थोड्या थोड्या लोक बोलत होते तें ध्यानांत आणून लिहिलें आहे. त्यांत एखादी चुकली असली तरी असेल. याजउपरी आम्हास माहीतगारी तिलभर नाहीं. आम्ही गर्भांध आहों. हे लिहून दिल्ही जबानी सही. तारीख छ० ५ सवाल भा॥ शु॥ ८ सोमवार शके १७०६ क्रोधीनाम संवत्सरे.

नं. २८००. **श्रीदुर्गा विजयातेतरां.** (२४ ऑगस्ट.)

करीणा बे॥ गोपाळराव दातार सु॥ खमस समानीन मय्या व अल्लफ.

आमची सौ॥ मातुश्री कैलासवासी होतेसमयीं आमची आत सौ॥ जिऊबाई यांचे स्वाधीन आम्हांस व आमची बहीण वडील साळूबाई या दोघांस करून उपरांतीक आमचे मातुश्रीनें प्राण सोडिला. ते समयीं आम्ही तीन वर्षांचे होतों. आमचे मातुश्रीचें उत्तरकार्य आमच्या तीर्थरूपानीं आपानींच केलें. उपरांतीक आमची आत कैलासवासी सौ॥ जिऊबाई आम्हां दोघां बहीण भावांस घेऊन कोल्हापुरास आली. उपरांतीक आमचे तीर्थरूपानीं दुसरा संबंध करावयाचा उद्योग करून करवीरास उभयतां बंधु आले. आमचे आतेस व सर्वांस समागमें

---

१ म्हणजे जबानींतल्या कांहीं गोष्टी आम्हांस प्रत्यक्ष माहीत नाहींत. कारण कीं त्या आमचे जन्म होण्यापूर्वी घडलेल्या आहेत.

घेऊन अणस्कुऱ्यास लग्नास चालिले. ते समयीं आमची आत आम्हां दोघां बहीण भावांस घेऊन समागमें लग्नास गेली. वेदशास्त्रसंपन्न नारायणभट्ट गाडगीळ यांची कन्या आमचे तीर्थरूपानीं करून घेतली. लग्न करून येतेसमयीं आमचे मातामह वेदसंपन्न कृष्णंभट रानडे राजापूरकर यांचे घरास आले. तेथें आम्हां दोघांस ठेऊन घेऊं लागले. ते समयीं आमची बहीण साळूबाई राजापुरास राहिली. आपण आतेसमागमें अवघें लग्न आलें त्याजबरोबर करवीरास आलों. उपरांतीक आमचा व्रतबंध तासगांवीं आणून केला. त्याजवरी आमची आत आम्हांस घेऊन करवीरास आली. त्याजउपरी आमचे तीर्थरूप व आमचे पितृव्य बाबूराव उभयतां मिळून चव्हाण व शिंदे यांजसमागमें तासगांवींच होते. त्याजवरी कांहीं दिवसानीं आमचे तीर्थरूपानीं द्वितीय संबंध यमुनाबाई केली होती तिजला अतिसाराची व्यथा करवीरीं लागून देवआज्ञा जाहली. तिचें उत्तरकार्य करावें याकरितां आमचे पितृव्य ती॥ बाबूराव करवीरास आले. तों आम्ही लहान म्हणोन आम्हांस साक्षीभूत ठेऊन उत्तरकार्य बाबूराव यानीं केलें. याजउपरी तासगांवास गेले. त्यानंतर तासगांवींच होते. उपरांत तृतीय संबंध करावयाची योजना करून आमचे तीर्थरूप करवीरास आले. आमचे तीर्थरूप व तीर्थस्वरूप रा॥ महादेवभट तात्या उभयतां जाऊन रामभट तिवरेकर—कृषीवितरिक्त अन्य व्यवहार ते जाणतच नव्हते—त्यांची कन्या तीर्थरूप सौ॥ मातुश्री कमलजाबाई केली. उपरांतीक आमचे तीर्थरूप उभयतां बंधु चव्हाण व शिंदे तासगांव श्रीमंत पंतप्रधान यानीं घेतल्यावर मोगलाईंत गेले त्यांजबरोबर हेही उभयतां गेले. आमची बहीण व आम्ही आतेच्या घरीं होतों. व तीर्थरूप सौ॥ मातुश्री कमळजाबाई आपल्या बापाचे घरीं होती. आल्या गेल्याच्या हातून सांगावे आमच्या आतेस येत असत जे, ' आम्हीं किती दिवस पोसावी ? आपली भाव-

जईस घेऊन जाणें. ' त्यास आमचे आतेनें तिजला आणिली नाहीं. तशीच ती॥ मातुश्री ताईही पोंभुर्ल्यास माहेरींच होती. परंतु त्यानीं कांहीं निरोप न्यावयाविशीं आमचे आतेस पाठविले नाहींत. याजउपरी आम्ही दहा अकरा वर्षांचे जाहलों तों वधू सांगून येऊं लागल्या आमच्या आतेनें उभयतां तीर्थरूपांस चितापुरास कागदपत्र पाठविले. त्यावरून आमचे पितृव्य[1] ती॥ बाबूराव करवीरास येऊन पृथक् घर कडेकराचें भाडेनें केलें. मग आम्हांस आमचे आतेपासून मागून घरास घेऊन गेले. पुढें आमचे तीर्थरूपही मागून पिराजी चव्हाणाकडे होते तेही घरास आले. पुढें आमचे तीर्थरूप कोंकणांत जाऊन आमचे चुलत चुलते ती॥ गोविंदपंत व ती॥ सौ॥ मातुश्री कमलजाबाई व त्यांची आत चिमाबाई म्हणून होती त्यांसही समागमें घेऊन आले. पुढें आमचें लग्न जाहलें. उभयतां बंधु एकत्रच करवीरीं होते. आमचे तीर्थरूप मनेराजुरीस होते. राव[1] कांहीं दिवस श्रीमंत त्रिंबकपंते[2] आपाकडे व घोरपड्यांकडे[3] होते. पुढें ती॥ सौ॥ कमलजाबाईस रजोदर्शन प्राप्त जाहलें. गर्भाधान करवीरींच जाहलें. उपरांतीक तीर्थरूप सौ॥ मातुश्रीस करवीराहून मनेराजुरीस घेऊन गेले. आम्ही सर्वत्र करवीरींच होतों. राव हिंदुस्थानांत शिंद्यांकडे गेले. त्यापासून गोपाळराव बर्वे याजबरोबर काशी प्रांतीं गेले. आम्ही करवीरींच घरीं लिहून होतों. त्याजवरी कांहीं दिवसानीं आम्ही मनेराजुरीस गेलों. घरचा खर्चवेंच झाडून ती॥ रा॥ सदाशिवपंत नाना चालवीत होते. आह्मी मनेराजुरींत तीर्थरूपांपाशीं कांहीं दिवस होतों. त्याजउपरी भीमराव जिवाजी व वडील उभयतां मिळून पुण्यास जाऊं लागले, ते समयीं आम्हांस घरीं मनेराजुरींत ठेऊन गेले. त्यांच्यामागें आम्ही मिरजप्रांतीं स्वारी

१ जबानी लिहून देणाऱ्याचे चुलते बाबूराव. २ त्र्यंबक हरि पटवर्धन कुरुंदवाडकर. ३ व्यंकटराव नारायण घोरपडे इचलकरंजीकर.

शिकारी करीत होतों. व जमावसुद्धां येऊन कवठें एकंद हें ठाणेंही घेतलें. उपरांत श्रीमंत नारायणराव[1] तात्या व त्यांसमागमें आमचे तीर्थरूपही आले. आमचे वडिलांस देशमुखीची मामलत सांगितली. कवठें त्रिंबकराव तुकदेव याजकडे दिल्हें. आम्हास वडिलानीं मिरजेंत नेऊन देशमुखीवरी भीमराव जिवाजी याचे घरीं नेऊन ठेविलें. सहा चार महिन्यानीं देशमुखीची मामलत भिकाजी नरहर यांजकडे जाहली. आम्ही घरीं मनेराजुरीस होतों. तों श्रीमंत पंतप्रधान व भाऊसाहेब मिरज घ्यावयासीं आले. त्यांजबरोबर मातुश्री बाईही[2] होती. आमचे तीर्थरूपानीं आम्हांस घोडीं माणसें देऊन लष्करास बाईंकडे पाठविलें. बाईंपाशींच लष्करांत आम्ही होतों. आम्ही बाईंस धंद्याविशीं विनंती केली. इचलकरंजीस आलियावरी येणें म्हणून आज्ञा केली. त्याजवरी इचलकरंजीस गेलों. वडील व सौ॥ मातुश्री मनेराजुरींत होतीं व ती॥ मातुश्री ताई व भीमा करवीरींच होतीं. आम्ही इचलकरंजीस होतों तों हिंदुस्थानांतून गोपाळराव बर्वे पुण्यास आले. त्यांनीं तीर्थरूपांस पत्रें पाठविलीं जे, ' फिरून आम्ही हिंदुस्थानांत जाणार; गोपाळरावास पाठवून देणें. ' त्याजवरून तीर्थरूपानीं आम्हांस सरंजाम घोडीं माणसें भावजी गुंड यास समागमें देऊन आग्रापा व सुभानराव पवार यांचे सोबतीनें पुण्यास पाठवून दिलें. ती॥ राव काशी प्रांतीं राहिले. जिवाजी घोडीं पिडीं घेऊन मनेराजुरीस आला होता. आम्ही पुण्यास जाऊन गोपाळराव यांची भेट घेऊन त्यानीं नालबंदीचा ऐवज दिला तो घेऊन मनेराजुरीस आलों. तीर्थरूपांस सर्व मजकूर निवेदन केला व ऐवजही आणिला होता तो वडिलांस निवेदन केला. लोकांस नालबंदी देऊन तयारी केली. आम्ही कोल्हापुरास गेलों. ताईस मनेराजुरीस घेऊन

---

१ नारायणराव घोरपडे. २ अनूबाई घोरपडी इचलकरंजीकर.

निजामअलीची भेट वगैरे.

येणार हातों तीं आलीं नाहींत. त्याजउपरी आम्ही मनेराजुरीस आलों. पुढें महिन्या दोन महिन्यानीं आम्हांस तीर्थरूपानीं सरंजाम करून देऊन हिंदुस्थानांत पाठविलें. आम्ही गोपाळरायांस जाऊन आहीरवाड्यांत गढ्यांवरी जाऊन मिळालों. पुष्कर प्रांतीं व जयनगर प्रांताकडून लष्कर फिरत ग्वालेरीस येऊन छात्रणीस राहिलों. तों ती॥ रावही अयोध्येहून तेथें आले. आम्हास शीतज्वराचा उपद्रव जाहला होता. ती॥ राव तेथें महिना दोन महिने राहून आम्हास औषध उपाय करून बरें केलें. आम्हास बरोबर देशास आणूं लागले. ते समयीं मी येत नाहीं म्हणून सांगितल्यावरी गोपाळराव यांचे हातीं आम्हांस देऊन आपण देशास निघून आले. आम्ही गोपाळराव यांबरोबर अंतर्वेदींत कोरा जाहानाबादेस होतों. तेथें कुसुंब करालीवरी रामापतबुंदेला याज समागमें आम्हास त्यास लढाई जाहली. युद्धांत त्यास मोडून नौबत निशाण पाडाव करून आणिलें. ती॥ राव देशास आलियावरी नारायणराव तात्यांची दिवाणगिरी त्यांस सांगितली होती. त्यांचे शरीरीं अतिसाराची व्यथा प्राप्त जाहली म्हणून श्रीमंतानीं मिश्रीकोटची मामलत सांगून मिश्रीकोटास ठेविले होते. शरीर बहुत क्षीण जाहलें म्हणून आमचे तीर्थरूप[1] मिश्रीकोटास जाऊन त्यांस घेऊन करवीरास आले, आणि आपण कोकणांत श्रीदेवास गेले, म्हणून परभारें कागदींपत्रीं आम्ही ऐकत होतों. तों गोपाळरावही हिंदुस्थानांतून पुण्यास आले. आम्ही समागमें आलों. तों ती॥ राव यांसीं बहुतच समाधान नाहीं म्हणून ऐकून गोपाळराव याजपाशीं निरोप मागितला. त्यानीं खर्चास तीनशें रुपये दिले ते घेऊन करवीरास आलों. तो पंचनदीवरी[2] सर्वेश्वरापाशीं ती॥ गोविंदपंतांस पाहिलें, तोंच आमचे चित्तीं संशय प्राप्त जाहला.

---

१ घोरपडे इचलकरंजीकर. २ पंचगंगेवर.

नदीवरून स्नान करून घरास आलों तों तीर्थरूपही कोंकणांतून शरीरीं ज्वरसहित तेच दिवशीं करवीरीं घरास आले. ती॥ गोविंदपंतानीं नऊ दिवस उत्तर कार्य केलें. पुढें थंडीचे दिवस, त्यांचे हातून कापरें शरीर याजमुळें कर्म होईनासारिखें जाहलें, तेव्हां वडिलांचे हातून करवावें तरी शरीरीं ज्वर येतो, ते समयीं गोविंद दीक्षित आपस्तंभ व ती॥ रा॥ तात्या गडबोले यानीं विचार केला जे, ‘ याची मातुश्री वारली आहे तेव्हां अर्धा अधिकार यासीं जाहला आहे. याचे हातून पुढें कर्म करावें. ’ त्याजवरून पुढें उर्वरित कर्म आमच्या हातून करविलें. उपरांतीक आम्ही इचलकरंजीस आलों. मातुश्री बाईनीं[1] व नारायणराव यानीं सांगितलें जे, ‘तुम्हीं हिंदुस्थानांत न जाणें. मिश्रीकोटाची मामलत करणें.’ त्याजवर आम्ही मनेराजुरीस आलों. हिंदुस्तानांत पथक पाठवावें त्यास नालबंदी ऐवज नाहीं. तीर्थरूपानीं शिवाजीपंत बावांपासून[2] पांच हजार रुपये कर्ज काढून लोकांस नालबंदी देऊन जिवाजी व सावजीपंत कारकून बरोबर देऊन (पथक) हिंदुस्थानांत पाठवून दिलें. आम्ही मिश्रीकोटास गेलों. तेथें गणेशपंत—आमचे वडील आतेचे लेक—होते त्यानीं फिरून[3] गोष्टी सांगितली. त्यांस इचलकरंजीहून मसाला करून आणून मामलत आमचे स्वाधीन केली व हिशेबाचा रुमालही आमचे स्वाधीन केला. उपरांत आम्ही हिशेब वारावयाकरितां झाडून तालुक्याचे कारकून एक वरीषपावेतों श्रीमंतांसमागमें[4] फिरलों. नाशीक त्रिंबकचे मुक्कामीं आम्हास श्रीमंतांस नेऊन भेटविलें. श्रीमंतानीं सांगितलें जे, बाबूरायाचें कोणी असल्यास मामलत सांगूं. नाहीं तरी दुसऱ्यास सांगूं. त्याजवरून नारायणराव तात्यानीं बाबूराव यांचा लेक म्हणून आम्हांस भेटवून मामलतीच्या सनदा आमच्या

१ अनूसूईनीं. २ मिरजेचे मामलेदार शिवाजी बल्लाळ जोशी. ३ लबाडी केली. बेइमानी केली. ४ नानासाहेब पेशव्यांबरोबर.

नांवें गोपाळ बाबूराव म्हणून करून घेतल्या. त्या दिवसापासून गोपाळ बाबूराव म्हणून कागदींपत्रीं लिहूं लागलों. ते समयीं आमचे ती॥ सौ॥ कमलजाबाईस एक कन्या चिरंजीव सौ॥ बयाबाई मात्र जाहली होती. सौ॥ बयाबाईच्या लग्नास आम्हीं कापड व नक्त ऐवज पाठविला तो तीर्थरूपांस व सर्वांस विदित आहे. आम्ही मामलती करीत होतों ते समयीं ती॥ सौ॥ मातुश्रीस लुगडीं चोळ्या वगैरे जें अनुकूल पडलें तें पाठवीतच होतों. वडिलांसही ते समयीं धंदावंदा चांगलाच होता. शिवाजीपंत बावा उत्तम प्रकारें चालवीत होते. त्याजवरी बयाजी गोपाळास आम्हीं बेवीस हजार रुपये कर्ज दिलें. त्याजवरी दुसरे वर्षी गोपाळराव बर्वे यांसीं कर्नाटक प्रांतींचा सरंजाम श्रीमंतानीं दिला. गोपाळराव यानीं आमचे नांवें कमाविशीच्या सनदा करून पाठविल्या. ते समयीं आम्हास चातुर्थिक ज्वर लागला होता. आमचे समाचारास तीर्थरूपही आले होते. तेव्हां आम्ही बर्व्यांकडे जाईनासारखे जाहलों. तेव्हां तीर्थरूपानीं व वरकड कारकून मंडळीनीं अतिशय आग्रह करून आम्हास बाहीर काढिलें. त्यांनीं[1] कांहीं कापड व नक्त ऐवज घेऊन येणें म्हणून लिहिलें होतें त्यावरून आमचे नांवचीं खतें लिहून घेऊन तीर्थरूपानीं रामाजी मंगेश वगैरे यांजकडून कर्ज आणिलें व करवीर सेटी हुबलीकर यांजकडून कापड घेऊन आले. आणि आम्हांस समागमें घेऊन बर्व्यांच्या लष्करास यादवाडचे मुक्कामा आले. कापड व नक्त ऐवज कृष्णराव बर्वे यांसीं दिला. तीर्थरूप कृष्णराव याजपाशीं राहिले. आम्ही श्री कृष्णास्नानास सती संवदत्तीस आलों. स्नान करून आम्हीं गोकाकेस परभारें ती॥ रा॥ सदाशिवपंत नानाचे घरास आला. तों तीर्थरूपही लष्कराहून बर्व्यांकडून (रुसून) गोकाकेस आले. तों बर्व्यांचें पत्र मागाहून आलें जे, ‘ तुम्ही तिकडेच राहिलां व

१ बर्व्यांनीं.

आपाही रुसून गेले. ’ त्याजवरी पांच सात पत्रें त्यांचीं आलीयावरी दुखणेकरी आम्ही तसेच त्यांजकडे गेलों. वडील गोकाकेहून निघोन घरास आले. आम्ही त्यांजबरोबर दुखणेकरी तसेच मुळगुंद वगैरे प्रांतीं फिरून कागलचे मुक्कामीं नरसिंगरायांसी[1] येऊन भेटलों. कृष्णराव यांसीं शिलेदारानीं पुढें घालून घरास घेऊन गेले. आम्ही दुखणेकरी करवीरास आलों. तेथें पांच चार महिने होतों. तों हैदराचा दंगा जाहला. मिश्रीकोटची मामलत गेली. वडील मामलतींत होते ते निघोन घरास आले. पुढें आम्ही बऱ्यांसमागमें आमदाबाजेस गेलों. घरचीं घोडीं जिवाजी सरंजामसुद्धां मागाहून घेऊन गेला. ‘ घरीं चिरंजीव बळवंतरायाचा व्रतबंध करणें आहे. कांहीं खर्चास पाठविणें ’ म्हणून तीर्थरूपानीं शीतल ब्राह्मण घरीं होता तो पाठविला. त्याजवरून चिरंजीव माणीकरायाबरोबर दोन हजार रुपयांची हुंडी वडिलांकडे पाठवून दिली व आम्हीं अमदाबादेस होतों ते समयीं मुलास इलाचे (?) व ती॥ सौ॥ मातुश्रीस पाटाव चोळखण व ती॥ ताईस सोवळें व वडिलांस जरीकिनारीचें सोवळें व मसरू धोतरजोडे पाठवीतच होतों. त्याजवरी बवीसशें रुपयांची हुंडी पाठविली होती. घोडीं घेऊन जिवाजी घरास आला ते समयीं पुतळ्या नक्त ऐवज आणिला होता तो सर्वांस दखल आहे. त्याअलीकडे मिश्रीकोटची मामलत केली ते समयीं दुसरें लग्न केलें. ते समयीं आमचा त्यांचा करार जे धाकट्या मेहुण्याचें लग्न करावें अगर लग्नास रुपये लागतील ते द्यावे; ते आम्हीं हा कालपावेतों दिले नाहात. मामलत गेलियावरी आम्ही पुण्यास हिशेबाकरितां गेलों होतों तेथें घरीं घोडीं उंट उपवाशी मरतात म्हणून ऐकिलें त्याजवरून थोरले बाइकोची सरी माहेरची शेराची होती ती दिली व दीडशें रुपयच्या साखळ्या दिल्या. त्याअलीकडे आज दहा पंधरा वर्षें वडि-

1 पठाण्यांचा सरदार नरसिंगराव उद्धव.

लांचे पायांशीं वंचितार्थ न करितां संसार करीत आलों. इतक्या दिवसांत चिरंजीव बळवंतरायानीं नक्त रुपये पाउणशें व एक धोतरजोडा आम्हांस दिला आहे. चिरंजीव गणपतरायाचे सवाशें रुपये आम्हांस पावले आहेत. आम्हीं संसारकृत्य करून थोडें बहुत लग्न मुंजीस व कर्जदारांसही दिलें आहे. आमचे ती॥ व ती॥ आमचे पितृव्य वेगळे होते हे आम्हास दखल नाहीं. व आम्हास दत्तविधान करून कोणास दिलें हे आपणास दखल नाहीं. आजपावेतों वडिलांची सेवावृत्ति करून त्यांचेच आज्ञेनुरूप वर्तणूक करीत आलों, पुढें ती॥ ज्या मार्गीनें जावयासी सांगतील त्या मार्गानें जाऊं. वडिलांचे आज्ञेशिवाय आम्हांस वर्तणूक करावयाची नाहीं. चिरंजीव बळवंतरायाचें पहिलें लग्न जालें ते समयीं ती॥ रा॥ सदाशिवपंत नाना यांपासीं आमच्या निसबतचा ऐवज होता हजार रुपये ते वडिलानीं आणिले. त्यापै॥ पांचशें दिले. पांचशें बाकी देणें आहेत. सदरहू लिहिल्याप्रमाणें खरें करून देऊं. छ० ७ सवाल. भाद्रपद शुद्ध ८ क्रोधी नाम संवत्सरे.

नं. २८०१. **श्रीगणपति.** (भाद्र० व० ५–४ सप्तंबर.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागायत छ० १८ सवाल पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. लक्ष्मणजी साळोंखे याची घोडी मौजे अंकोलें प॥ सांगोलें येथून चोरीस गेली. त्याचा माग गांवोगांव निघत मौजे घोरपडी प्रांत मिरज येथें आला असतां गांवकरानीं पदरीं घेऊन माग पुढें काढावा तें न करितां धटाईच्या गोष्टी सांगतात. येविशीं त्यांस ताकीद जाली पाहिजे म्हणोन साळोंखे याणीं विदित केलें. ऐसीयास सदरहूची वाजवी चौकशी करून घोरपडी येथील गांवकरानीं माग आला असतां पदरीं घेतला नसल्यास त्यांस निक्षून ताकीद करून घोडीचा माग पुढ काढन देवावा. नसल्यास घोडीचा

फडशा करून देवावा. साळोंखे याजविशीं राजश्री हरीपंत तात्या याणीं पेशजी लष्करांत फार प्रकारें सांगितलें आहे. याजकरितां आपणास लिहिलें असे. तर यांजवर कृपा करून वाजवी असेल तें करावें. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पैा छ० २६ सवाल. सन खमस समानीन. भाद्रपद.

नं. २८०२. श्री. (२१ सप्तंबर.)

पैवस्ती छ० १५ जिल्काद. सन खमस समानीन. आश्विनमास.

सेवेसीं बापूजी बल्लाळ जोशी. साष्टांग नमस्कार विनंती येथील क्षेम तागायत आश्विन शु॥ १३ पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस यांची स्त्री प्रसूत जाहली. पुत्र जाहला. सात दिवस होती. उपरांतीक उन्मत्त वायु होऊन आश्विन शु॥ ७ भौमवारीं देवाज्ञा जाहली. ईश्वरें वाईट केलें. पुत्र सुखरूप आहे. कळावें. नाना फार श्रमी होत आहेत. वडिलांस कळावें. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

नं. २८०३. श्री. (आश्विन व० ११-१० अक्टो०)

पै॥ छ० २ जिल्हेज. सन खमस समानीन.

तीर्थस्वरूप राजश्री रघुनाथरावदादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें शिवराम रघुनाथ. सा॥ नमस्कार विनंती येथील कुशल तागायत छ० २४ जिल्काद जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. तेथें लिहिलें कीं, " आम्ही आपले बागांत बंगला बांधणार आहों. याजकरितां मुकुंद-

---

१ पत्र पुण्याहून गंगाधरराव यांस मिरजेस. २ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस शिवरामपंत खासगीवाले यांचें पुण्याहून पत्र.

राम सुतार पाठविला आहे. तरी सरकारचे वसंतबागेंतील व हिराबागेंतील वगैरे बंगले दाखवावे, म्हणजे नकाशा करून घेऊन येईल." म्हणोन लिहिलें; त्यास लिहिल्याप्रमाणें सरकारचे बागांतील बंगले व राजश्री नाना फडनवीस यांचे बागेंतील दिवाणखाना सुतारमजकूर यास दाखविला आहे, व आम्हींही बंगल्याचा नकाशा पसंत करून दिला आहे तो आपणास दाखवील. पसंत पडल्यास उत्तम, नाहीं तरी सुतार मजकूर आपणास समजावील त्याप्रमाणें करावें.....
........." राजश्री नानांची स्त्री देवाधीन जाहली. राजश्री मुकुंद जोशी यानीं सांगितलें काय आणि जाहलें काय ! याचा पक्का शोध करून लिहावें, " म्हणोन लिहिलें; त्यास वेदमूर्तीनीं नानांजवळ चिठी करून लिहून दिली होती. ती चिठी नानांची स्त्री प्रसूत जाहली-अगोदरच लिहून दिली होती. ती चिठी नानांची स्त्री प्रसूत जाहली-यानंतर दुसरे दिवशीं राजश्री हरीपंत तात्या व आपा वगैरे मातबर दहा पांच असामी बसले होते त्यांचे समक्ष चिठी फोडून वाचून पाहिली. चिठीमध्यें प्रसूतिसमयीं जवळ बायका किती असाव्या, त्यांत सुवासिनी किती व विधवा किती, ब्राह्मणज्ञातीय किती, व शूद्रज्ञातीय किती, त्यांचे घरीं (?) धन वस्त्राचे रंग कोणते, जवळ दीप किती, सूतीचें तोंड कोणत्या दिशेस, पोट किती वेळपर्यंत दुखावें, इत्यादि करून तिथीवार नक्षत्र लग्न चिठींत लिहून दिलें होतें. त्याप्रमाणें एकही गोष्टीचें अंतर न पडतां मिळोन यजमानांची मर्जी वेदमूर्तीवर बहुत प्रसन्न आहे. प्रसूत जाहली त्यानंतर दहा दिवसांची चिठी वेगळी लिहून दिली, त्यांत हा योग लिहून दिला आहे. व आम्हापाशीं व चिरंजीवापाशीं व रघुनाथपंत गद्रे व माधवराव जाधवराव यांजवळ सातवे दिवशीं असें घडेल म्हणून स्वच्छ सांगितलें होतें.

१ आपा बळवंत मेहेंदळे, नाना फडनविसांचा मामेभाऊ. २ नाना फडनवीस यांच्या स्त्रियेचा मृत्यूचा योग.

जोशानीं भवितव्य यथास्थित सांगावें. आयुष्याचें दातृत्व त्यांजपाशीं नाहीं. त्यानीं लिहून दिलें त्यांत घटका पळ देखील चुकलें नाहीं यामुळें यजमानांची वाहवा तो पहिल्याहून अधिक आहे. चिठीची नक्कलही हातास आलियास मागाहून पाठवून देऊं. समारंभ फार चांगला जाहला होता, परंतु ईश्वरी सत्तेस उपाय कोणाचा आहे ? अर्भक स्वस्थ आहे. काल पाळण्यांत घातलें. नांव ' जनार्दन ' ठेविलें. आपणास कळावें म्हणून लिहिलें आहे.........बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

पै॥ छ० २ जिल्हेज सन खमास समानीन.

नं. २८०४. श्री. (२२ अक्टोबर.)

पैवस्ती छ० ११ जिल्हेज. कार्तिकमास. सन खमस समानीन.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेसीं.

विनंती सेवक बाळाजी केशव. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती विज्ञापना येथील कुशल तागायत कार्तिक शु॥ ९ मुक्काम करकंब स्वामीच्या कृपावलोकनेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. नरसोपंत श्री तुळजापुरीं जमाव करीत आहे म्हणोन विनंती सेवेसीं लिहिली होती. त्याजकडे बातमीस माणसें पाठविलीं होतीं तीं काल आलीं. राजश्री गोविंदराव कृष्ण पागा हुजूर हे श्रीचे यात्रेस गेले होते त्यांची गांठ तेथें पडली. त्यानीं त्यास तेथें कैद करून घेऊन आले. मोठेंसें खूळ मोडलें ! याप्रमाणें वर्तमान असे. तुळजापुरीं निंबाळकराकडील राजश्री कल्याणराव कवडे वासीकर याच्या संमतें जमाव करीत होता. अनायासें राजश्री गोविंदराव कृष्ण यात्रेस गेले; त्यांस वर्तमान कळलें, त्याणीं आसपासचें दोनशें माणूस मिळविलें आणि धरिला. गोविंदरायानें जमाव केला ते लोक कोणी

टिकोन राहिले नाहीं. त्याजला धरितांच निघोन गेले. गोविंदराव कृष्ण याजकडे सहा घोडीं व उंट एक सांपडला. राऊत प्यादे पाठवावे म्हणून विनंती लिहिली होती, (परंतु) हें वर्तमान काल जासूद आले त्यावरून विनंती लिहिली आहे सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८०५. श्री. (३ नोवेंबर.)

पैवस्ती. छ० २२ जिल्हेज. सन खमस समानीन. कार्तिकमास.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर रावजी स्वामींचे सेवेसीं.

पोष्य काळो बहिरव. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील क्षेम तागायत कार्तिक वद्य षष्ठीं जाणोन स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. अलीकडे आपणाकडून पत्र न येतां चित्त सापेक्षितसमयीं मुजरद जासूद जोडीबरोबर पत्र पाठविलें तें पावलें. बहुत संतोष पावलों. इकडील वर्तमान तरी चार सहा महिनेपासून धारवाडकर गंगाराम रिसालदार पांचशें स्वार, दोन हजार पायदळ, दोन तोफांसुद्धां नवलगुंदीं उतरोन शिलशिला लाविला. इकडील फौजही आसपास खेडयांस असतां एकाएकीं स्वारी इकडील खेडयांवर करून गुरें नेलीं. सवेंच तिसरे दिवशीं हेबाळ म्हणून ठाणेचा गांव तेथें येऊन तोफा लावून हल्ला केला. तेव्हां गांवांत लोक सरंजाम चांगला होता. तेव्हां गांवकरानीं हल्ला मारून काढिली. मुडदे टाकून निघोन नवलगुंदास गेले. येथील उपराळा गेला तों निघून गेले. तिसरे रोजीं मागती हेबाळाकडे येऊन कटकट फारच आरंभिली. तेव्हां उपाय नाहीं, उगेच राहिल्या खेडीं जातातसें समजून हेबाळाजवळ दोन तीन खेडीं लगतीं होतीं त्यांस आम्ही ठाणीं घातलीं. मागती चालून आले.

१ पत्र नरगुंदाहून मिरजेस.

गोळागोळी नित्य होतच होती. हुलीकडे (आम्हीं) फौज पाठवून पेठ घेतली. गांवांत दाणादुणा काढून ऐवज कांहीं तरी शिबंदीस करावा म्हणून फौज राहिली. तें आयकोन धारवाडकर चालून आले. झुज इकडील फौजेस व त्यांस जाहलें. सौंदत्तीपलीकडे गांठ पडली. फौज इकडील त्यांचे फौजेस पाठीस लागून तीन कोस गेले. त्यांचीं घोडीं पाडून घेतलीं. धडधडीत राऊत घोडे निघोन गेले. प्यादे सडे पांच सातशें आणिले होते त्याणीं ते सांपडले. इकडील मुरारजी भोसले ठार जाहले. प्यादे मारले. (प्याद्यानीं) हत्यारें टाकिलीं. सारीं हत्यारें घेतलीं. प्यादे सोडले. फौज फिरोन माघारी हुलीस आली. याप्रमाणें जाहलें. नंतर पट्टणाकडील राणोजी पोवार म्हणून तीनशें स्वारसुद्धां आले. गंगाराम व मशारनिल्हे एकत्र होऊन बेटगिरीस आले. हुलीकडेही चाल करावी म्हणून एकोडीस येऊन एक दोन रोज राहिले होते. तेथून बेटगिरीस माघारे गेले. धारवाड तालुक्याचा हिशेब घेणेंस दरोगा धारवाडास आला आहे त्याणें गंगाराम यास हिशेबाकरितां धारवाडास नेलें. राणोजी पोवार फौजेंत आहे. त्यानंतर घोरपडेचें एक पथक आलें आहे. जमाव वरचेवर मिळतो. खुद्द टिपू पट्टणांत आहे. चित्रदुर्गास चार हजार फौज बार तोफांसुद्धां आले आहेत. इकडे येणारसें वर्तमान. सरकारच्या फौजा आल्यानें आमचा बचाव होईल. श्रीविना आधार नाहीं. हजार दोन हजार स्वार चाकरीचे तरी पाठवावे. पोट भरून राहतील. इभ्रत पडेल. पोटापुरती नेगमी आम्ही करवूं. स्वार इकडे अगत्य पाठवावे. श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान नाशिकास जाणार, श्रीमंत मातुश्री[1] महायात्रेस जाणार, म्हणून लिहिलें कळलें. मातुश्री काशीबाई काकी टोंक्यास गेली तें

---

1 पेशव्यांची आजी गोपिकाबाई.

कळलें. येथील यात्रा यंदा राहिली. कळावें. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ करावा हे विनंती.

नं. २८०६. **श्री.** (कार्तिक व० ६–३ नोवेंबर.)

पैवस्ती छ० १९ जिल्हेज. सन खमस समानीन. कार्तिकमास.

छत्रपति.

राजश्री बळवंतरावबाबा गोसावी यांसीं.

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित सटवाजीराव भोसले. दंडवत. विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष. अलीकडे आपणाकडून पत्र येऊन सविस्तर कळत नाहीं, तर ऐसें न करितां सदैव पत्रीं संतोष-वीत असावें. यानंतर आम्ही येथून श्रीमन्महाराज राजश्री स्वामीची आज्ञा घेतली, देशास जाणार, येविसीं राजश्री परशुरामपंत-भाऊ यानीं दस्तक व जासूद जोडी पाठविली आहे. त्यास पेशजीही दरम्यान इमान प्रमाण बेलभंडार देऊन घेऊन गेले आणि त्याची फलश्रुति सत्वरच घडाविली ! बरें ! जें जाहलें तें आमचे दैवेंकडून घडलें. हल्लीं आपण थोर सरदार आहेत. आपलें खातरजमेचें पत्र आलेस आपले वचनावर आम्ही बेफिकीर कूच करून जातों. जासूद-जोडी आपणाकडे रवाना केली आहे यांची खातरजमा करून आपलें वचन व उत्तरें निखालसपणें आलियावर आम्ही कूच करून सुरळीत मार्गें निघोन जातों. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८०७. **श्रीगणपति.** (कार्तिक व० ७–४ नोवेंबर.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागायत छ० २० जिल्हेज पावेतों

---

१ मिरजेस गंगाधरराव बाळासाहेब यांस पत्र.

(३८८९)

सटवोजी भोंसल्याचें प्रयाण.

वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. राजश्री सटवाजी भोसले याचें पत्र आपणास आल्याचा मजकूर व 'त्याचें उत्तर काय द्यावें ते आज्ञा करावी;' म्हणोन लिहिलें, ऐशीयास त्याचे पत्राचें उत्तर 'खातरजमेनें जाणें' म्हणोन लिहून द्यावें. 'राजवाडे याचें पारिपत्य करणें, त्यापक्षीं सामान किती पाहिजे'? म्हणोन लिहिलें, त्यास किमानपक्ष पांचशें स्वार व तोफा दोन व पायचें माणूस पांच सहाशें पाठवावें लागेल. एक हजार स्वार व पायदळ तोफा येणेंप्रमाणें सामान पाहिजे, त्याची तरतूद करावी. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० २० जिल्हेज. सन खमस समानीन कार्तिक.

नं. २८०८. **श्रीगणपति**. (कार्तिक व० ११–८नोवेंबर.)

पैवस्ती छ० २५. जिल्हेज. सन खमस समानीन. कार्तिकमास.

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र आशीर्वाद उपरी. उदईक प्रातःकाळीं भोजन करून (आम्ही) उपळाईस धरण पहावयाकरितां जाणार, त्यास आपणही भोजन करून तेथें यावें. राजश्री सटवाजी भोसले करवीराहून आज आंधळी बेलवडीचे मुकामास आले आहेत. पुढें जातील आपणास कळावें म्हणून लिहिलें असे. रवाना छ० २४ जिल्हेज. इंदुवार. प्रथम प्रहर रात्र. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. २८०९. **श्रीगणराज**. (कार्तिक व० ३०–१२नोवेंबर.)

पैवस्ती छ० २८ जिल्हेज. सन खमस समानीन. कार्तिक.

अपत्यें रघुनाथानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. वडिलांकडून तसबिरा पहावयास आणिल्या बि॥

---

१ कुरुंदवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र.

निजामअलीची भेट वगैरे.

१ विष्णुपंचायतन. १ शाहू राजे यांची शिकारी.
१ श्री राधाकृष्ण. १ संभाजी राजे यांची.

४

चार तसबिरा पाहून सेवेसीं पाठविल्या आहेत. पावलीयाचें उत्तर पाठवावया आज्ञा व्हावी. रवाना छ० २८ जिल्हेज. कार्तिक मास. क्रोधीनाम संवत्सरे. भृगुवार. प्रातःकाल. सात घटका दिवस. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

नं. २८१०. **श्रीगणराज**. (मार्ग. शु० १-१३ नोवें.)

पैवस्ती छ० २९ जिल्हेज. सन खमस समानीन. मार्गशीर्ष.

अपत्यें रघुनाथरायानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० २९ जिल्हेज पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. बकसगीर गोसावी याजपासून वडिलीं ढाला विकत घेतल्या, माझें स्मरण न झालें ! हल्लीं गोसावी मजकूर ढाला खर (?) घेऊन येथें आला त्या वडिलांस पाठविल्या आहेत. त्यांची किंमत काय, चारांपैकीं घ्यावी कोणती, ती आज्ञा करावी. वडिलानीं घेतल्या त्यांतील चांगली मला

---

१ पत्र कुरुंदवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस. यांत ' इंग्रजी बाड ' व ' इंग्रजी गज ' म्हटलें आहे तें काय असेल ? आमच्या मतें हें इंग्रजींत लिहिलेलें ' इंग्रजी बाड. ' म्हणजे इंजनियरिंग विषयावरचें पुस्तक अथवा नोंटबुक असेल, त्यांत कोण-च्या प्रमाणावर इमारती बांधल्या असतां त्यांचे निरानिराळे भाग कोणच्या प्रमाणांत असावे, त्यांस सामान काय घालावें, तें कसें तयार करावें, इत्यादि माहिती असेल. हें बाड पटवर्धनानीं जनरल गाडर्ड याचें लष्कर लुटलें तेव्हां त्या लुटींत सांपडलेली चीज दिसते. इंग्रजी गज हा बहुधा यार्ड असावा. त्या वेळीं व्यापाराच्या अगर प्रवासाच्या निमित्तानें फिरस्ते इंग्रज मिरजेस येत असत व बाळासाहेबांस भेटत असत हेंही या पत्रावरून स्पष्ट होतें.

द्यावी लागेल. किरकोळ जिन्नस येतात त्यांत माझें स्मरण होत नाहीं ! विनंती लिहिली आहे. राजश्री विष्णुपंत काकाची प्रकृति कशी आहे ती लिहिली पाहिजे. इंग्रजी बाडाची वही व गज पाठविला तो पावला. पत्रीं आज्ञा कीं, ' येथें इंग्रज येतात त्यांस दाखवावयास येईल ' म्हणून आज्ञा, त्यास गजाचें प्रयोजन आहे यास्तव आणविलें होतें. हल्लीं आज्ञा येईल ते समयीं पाठवून देईन. येथील काम काज चार दिवसांचें आहे. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

टिपूची नरगुंदावर स्वारी.

यादगीर येथें नाना फडनवीस व निजामअल्ली यांच्या भेटी होऊन उभयपक्षीं पेस्तर सालीं टिपूवर मोहीम करण्याचें ठरलें हें मागच्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. वास्तविक पाहिलें तर पेशवे व निजामअल्ली हे आपणांवर स्वारी करणार ही बातमी कळल्यावर टिपूच्या मनास दहशत वाटावी. परंतु तसा कांहीं एक प्रकार न होतां मराठे व मोगल आपणांवर स्वारी करणार त्या आधींच कांहीं तरी कळ काढून त्या दोघांशीं युद्ध सुरू करावें असें टिपूच्या मनांत आलें ! आदले वर्षी बिदनुरास इंग्रजांची एक सबंध फौज टिपूनें कैद केली होती व आपल्या मनाप्रमाणें तहाचीं कलमें ठरवून तीं कबूल करणें मद्रासकर इंग्रजांस भाग पाडिलें होतें. इंग्रजांचे हजारों लोक त्याजकडे पाडाव सांपडले होते ते त्यानें तह झाला तरी सोडिले नाहींत. अशी त्याची इंग्रजांवर सरशी झाल्यामुळें त्यास गर्व झाला होता. आपण मोठे सामर्थ्यवान् आहों असें समजून तो आतां मराठे व मोगल या दोघांसही जुमानीनासा झाला.

इंग्रजांशीं लढण्यास मदत करावी व दर साल सहा लक्ष रुपये पेशवेसरकारांत भरावे या शर्तीवर नाना फडनवीस यांनीं तुंगभद्रा व मलप्रभा या नद्यांमधला मुलूख हैदरअल्लीस दिला होता हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या टापूंत नरगुंद व कित्तूर हीं दोन संस्थानें होतीं, त्यांवरची सार्वभौम सत्ता पेशव्यांची असून संस्थानिकांकडे तीं संस्थानें चालविणें अगर खालसा करणें हा अधिकार पेशव्यांचा होता. त्या संस्थानिकांकडून पेशव्यांस दरसाल खंडणी मिळावयाची ती मात

हैदरानें घ्यावयाची असे. हीं दोन संस्थानें व त्यांत विशेषेंकरून नरगुंदचें संस्थान बलात्कारानें घेऊन आपल्या राज्यांत सामील करावें असा टिपूचा पक्का निश्चय झाला होता. नरगुंदकराविषयीं त्याच्या मनांत विशेष तेढ येण्याचें कारण असें होतें कीं, नरगुंदकर संस्थानिक भावे यांचा पटवर्धनाशीं थोडा आप्तसंबंध असून फार सख्य होतें. नरगुंदकरांचा कारभारी काळोपंत पेठे म्हणून होता तो शूर व मसलती होता. पेशव्यांच्या हमीवर आपलें संस्थान सुरक्षित आहे असें समजून तो टिपूस जुमानीत नसे. यापूर्वीं एक दोन प्रसंगीं टिपूच्या फौजेनें त्याशीं कलागत काढिली असतां त्यानें तिची चांगलीच खोड जिरविली होती. तो काळोपंत टिपूच्या राज्यांतल्या इत्थंभूत बातम्या पटवर्धनांस व पेशव्यांच्या दरबारांत कळवीत असे. अशा प्रकारचीं त्याचीं बातमीपत्रें आजपर्यंत ऐ. ले. संग्रहांत आम्हीं पुष्कळ छापिलीं आहेत. असो.

यद्यपि टिपूसुलतान पेशव्यांस जुमानीत नव्हता, तथापि आपण नरगुंद घेणार ही बातमी पुण्यास आगाऊ कळली तर तेथून नरगुंदच्या कुमकेस फौजांची रवानगी होईल व आपली मसलत फसेल हें त्यास भय होतें. त्या भयाचें निवारण करण्याकरितां त्यानें जी मसलत योजिली तीवरून त्याचा कपटी व विश्वासघातकी स्वभाव चांगलाच दिसून येतो. त्यानें प्रथम सलोख्याचें बोलणें करण्याकरितां पुण्यास वकील पाठविला आणि लगेच मागून नरगुंदावर फौजही रवाना केली ! खंडणीची बाकी चुकती करण्याविषयीं पेशव्यांचा टिपूस वर्ष दोन वर्षें तगादा होता. त्या प्रकरणीं बोलणें करण्याकरितां म्हणून टिपूनें हा वकील पुण्यास पाठविला होता. पण हें कारण बाह्यात्कारी मात्र होतें. आंतला हेतु असा होता कीं, आपण नरगुंदास वेढा घातला म्हणजे ती कागाळी पुण्यास जाऊन नानाच्या

मनाचा क्षोभ होईल त्या वेळीं वकिलानें त्यांस भुलथाप द्यावी कीं, नरगुंदकरांपासून फक्त खंडणी घेण्याकरितां सुलतानाची फौज रवाना झाली आहे. तें संस्थान घेऊन बुडवावें हा सुलतानाचा हेतु नाहीं व पेशवेसरकाराशीं विरोध करण्याचा त्याचा हेतु मुळींच नाहीं. पेशवेसरकारच्या खंडणीचे वगैरे जाबसाल उलगडून देऊन त्यांशीं कायमचा सलोखा करण्याकरितां आपण मुद्दाम आलों आहों हेंच टिपूसुलतानाच्या सद्धेतूचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे !

वर सांगितलेली मसलत योजून टिपूनें पुण्यास जो वकील पाठविला त्यानें आपलें काम फारच शिताफीनें केलें ! आणि त्याच्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवण्याचें ढोंग करण्यांत नाना फडनविसांची ही शिताफीच होती ! लक्ष्मणराव रास्त्यांच्या विद्यमानें त्या वकिलानें पेशव्यांच्या दरबारांत पुढें होणाऱ्या तहाच्या कित्येक कलमांचा ऊहापोह सुरू केला न केला तों इतक्यांत टिपूनें दहा हजार स्वार, पंधरा हजार कवाइती पायदळ, पंधरा तोफा व दोन गरनाळा असा मातबर सरंजाम पाठवून नरगुंदास वेढा घातला. टिपूचा मेहुणा बुराणउद्दीन हा या फौजेवरचा मुख्य सरदार होता. याच वेळीं टिपूनें तोरगलकर शिंदे व कित्तूरकर देसाई व करवीरकर महाराज यांस ' बऱ्या बोलानें आम्हांस खंडणी द्या व आमची चाकरी करा, नाहीं तर आमची फौज येऊन तुमचीं संस्थानें घेईल ' अशा अभिप्रायाचीं धमकावणीचीं पत्रें लिहिलीं ! नरगुंदास वेढा बसल्याची बातमी परशुरामभाऊंस कळली तेव्हांच तत्काळ सरकारांतून फौज पाठवून टिपूचा वेढा उठवावा असें त्यांनीं नानास लिहिलें, परंतु टिपूचा वकील बोलत होता त्यावर विश्वास ठेवल्यासारखा दाखवून नाना व हरिपंततात्या यांनीं भाऊंच्या म्हणण्याकडे लक्ष पुरविलें नाहीं ! होतां होईल तों टिपूशीं युद्ध करण्याचें काम यंदां तरी टाळावें असा त्यांचा बेत होता. टिपूच्या दुष्ट व खुनशी स्वभावाचें ज्ञान

पुण्याच्या दरबारी लोकांपेक्षां मिरजेच्या लोकांस अधिक होतें आणि नरगुंदच्या लोकांस तर सर्वांहून अधिक होतें ! एवढी मोठी फौज घेऊन बुराणउद्दिनासारखा सरदार आला तो आपलें संस्थान घेतल्या-शिवाय रहात नाहीं हें काळोपंतानें पुरें ओळखिलें होतें, पण कस-ल्याही प्रसंगीं न डगमगणारा तो शूर सरदार होता. शिवाय पुण्याहून आपणास कुमक येईल ही त्यास मोठी आशा होती. त्यामुळें त्यानें शत्रुशीं उत्साहानें व नेटानें युद्ध सुरू केलें. सन १७८५ च्या जानेवारीपासून जुलै अखेरपर्यंत सात महिने ही लढाई चालली होती ! काळोपंताजवळ दोन हजार स्वार व दोन हजार पायदळ व कांहीं तोफा असें निवडक सामान होतें. शत्रूनें या सामानाशीं लढाई करून त्यास शहरांत पिटून घातलें व मोर्चे बसविले तरी नरगुंदकरांची हिंमत कायमच होती. त्यांनीं एकदां अकस्मात् बाहेर पडून दोन मोर्चे उधळून देऊन शत्रूचे शें दोनशें माणूस ठार केलें. मग बुराणउद्दीन यानें चिडून पुनः मोठ्या बंदोबस्तानें मोर्चे बसवून नरगुंदच्या पेठेवर तोफांचा भयंकर भडिमार सुरू केला. फेब्रुवारी महिन्यांत त्यानें पेठेवर हल्ला केला, तो नरगुंदकरानीं मोठ्या आवेशानें लढून मागें परतविला. तथापि पेठेंत एक दोन ठिकाणीं शत्रूनें आसरा धरिला होता तेथून मात्र त्यास हुसकून लावणें त्यांच्यानें झालें नाहीं. आश्रयाच्या त्याच जागा बळावून फेब्रुवा-रीच्या १२व्या तारखेस शत्रूनें पेठेवर पुनः जोराचा हल्ला करून ती घेतली, तेव्हां काळोपंतास किल्ल्याशिवाय आसरा राहिला नाहीं. यामुळें आपल्या पदरीं घोडदळ होतें त्यास निरोप देऊन तो व त्याचा धनी व्यंकटराव मुलांमाणसांसुद्धां किल्ल्यावर गेले. त्यांबरोबरच गांवांतले हजारों लोक आपली चीजवस्त घेऊन वर गेले. किल्ल्यावर दोन हजार गडकरी लढाऊ माणूस होतें. दारूगोळा व शिधासामग्री

यांचा पुरवठा पांच सहा महिने पुरेल एवढा केलेला होता. शत्रूनें किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार करण्याची पराकाष्ठा केली व आपले मोर्चे हळू हळू किल्ल्याच्या तटास नेऊन भिडविण्याचा उद्योग सतत चालू ठेविला. तथापि काळोपंतानें त्याशीं मोठ्या शिताफीनें लढाई करून त्याचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडिले.

टिपूनें नरगुंदची पेठ घेऊन किल्ल्यास वेढा बसविला ही खातमी पुण्यास जातांच त्याच्या वकिलाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्याचें सोंग नानास साधेनासें झालें! 'तुम्ही स्वस्थ असा. मी सुलतानास लिहून वेढा उठवितों' असें अजून सुद्धां तो वकील छातीवर हात ठेवून सांगत होता. तथापि नानानीं त्यावरच भिस्त न टाकिता गणेशपंत बेहेरे या सरदाराबरोबर तत्काळ पांच हजार फौज परशुरामभाऊंकडे रवाना केली व भाऊंस पत्र लिहिलें कीं, तुम्हीं आपली व ही फौज घेऊन जाऊन नरगुंदचा वेढा उठवावा. शत्रूचा वकील एका महिन्यांत वेढा उठवितों म्हणतो, परंतु जर त्या अवधीच्या आंतच किल्ला शत्रूच्या हातीं गेला तर काय करावें? याकरितां क्षणाचा विलंब न करितां तुम्हीं स्वारीस निघावें. सुदैवानें शत्रूचा वेढा उठला तर मात्र त्याशीं विरोध दाखवूं नये व त्याच्या मुलखास उपसर्ग देऊं नये.

नरगुंद प्रकरणीं आजपर्यंत उपेक्षा केल्याबद्दल भाऊंचा नानावर राग झाला होता. पण वर सांगितल्याप्रमाणें नानांचें पत्र येतांच भाऊंचें कांहींसें समाधान होऊन त्यांनीं तत्काळ फौज जमा केली व तिच्या तीन टोळ्या केल्या. एका टोळींत पांच हजार स्वार असून तींत जनोबा सुभेदार हे मुख्य सरदार होते व त्यांच्या हाताखालीं त्रिंबकराव रेटरेकर यांची योजना झाली होती. या टोळीस मनोळीकडे जाऊन तिकडची बारी राखण्याचें काम सांगितलें होतें. दुसऱ्या

टोळींत दहा हजार स्वार असून तीवर रघुनाथराव कुरुंदवाडकर हे मुख्य सरदार होते व त्यांच्या मदतीस गणेशपंत बेहेरे, रास्ते व व्यंकटराव घोरपडे सोंडूरकर यांची नेमणूक झाली होती. या टोळीस भाऊंचा असा हुकूम होता कीं, तिनें झपाट्यानें मजला करून रामदुर्गास जावें व तेथून रामदुर्गाच्या बारीनें नरगुंदास जाऊन शत्रूचा वेढा उठवावा. या कामीं शत्रूशीं लढाई करण्याचा प्रसंग पडला तरी हरकत नाहीं. पण हें काम जरूर झालेंच पाहिजे. या दोन टोळ्यांची रवानगी केल्यावर खुद्द परशुरामभाऊ वेळ पडेल त्याप्रमाणें दोन्ही फौजांस कुमक करण्याच्या उद्देशानें सात हजार फौज घेऊन मुधोळावर तळ देऊन राहिले.

इकडे बुराणउद्दीन नरगुंदच्या किल्ल्यास वेढा घालून बसला होता त्यास मराठी फौजा आपणांवर चालून येतात ही बातमी कळली व त्या फौजा येण्या आधींच किल्ला काबीज करावा म्हणून त्यानें पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला. तोफांच्या मारानें किल्ल्यास कांहीं इजा होत नाहींसें पाहून हल्ला करून किल्ला घ्यावा अशा इराद्यानें त्यानें आपलें कवाइती पायदळ पुढें घातलें. तें पायदळ आसऱ्या आसऱ्यानें लपतछपत किल्ल्याच्या तटाखालीं येऊन पोंचलें. तितक्यांत गडकऱ्यांनीं वरून दहा पांच प्रचंड शिळा लोटून दिल्या त्याखालीं अघाडीचें शंभर मनुष्य ठार झालें ! तें पहातांच मागच्या लोकांचा धीर खचून ते पळत सुटले. इकडे मोर्चे पुढें पुढें चालविण्याचें काम रात्रंदिवस चालू होतें, ते मोर्चे जातां जातां किल्ल्याच्या पायास जाऊन पोंचले, परंतु पुढें खडक असल्यानें कांहीं इलाज चालेना. पहिला हल्ला हटल्यावर आठ चार दिवस गेले नाहींत तों बुराणउद्दीन यानें पुन्हां फारच निकराचा हल्ला केला, तेव्हां वरून तोफांचा व दगडांचा असा भयंकर मारा झाला कीं, तेणेंकरून त्याचें हजार माणूस ठार व

दीड हजार जखमी झाले. त्यामुळें या वेळींसुद्धां बुराणउद्दिनाची फौज कचकरून दोनशें मुडदे जाग्यावरच टाकून पळूं लागली. तें पहातांच गडावरचे लोक खालीं उतरून निरानिराळ्या मोर्च्यांवर येऊन पडले व त्यांत सांपडलेल्या शिपायांची कत्तल करून मोर्च्यांस आग लावून गडावर परत गेले.

अशी स्थिति असतां रघुनाथराव कुरुंदवाडकर, रास्ते व बेहेरे वगैरे मराठी सरदार रामदुर्गावर येऊन उतरले. त्यांची फौज बारी-पार तलावा करीत नरगुंदापासून दोन कोसांवर येऊन ठेपली. तें पहातांच किल्ल्यावरील लोकांस हर्ष होऊन त्यांनीं खुशालीच्या तोफा केल्या. वेढ्याचें काम सुरू ठेवणें व मराठी फौजांशीं लढाई करणें हीं एकाच वेळीं करावीं लागणारीं दोन कामें बुराणउद्दीन यास होण्याजोगीं नसल्यामुळें त्यानें वेढा उठवून बुणगें व थोर तोफा धारवाडास रवाना केल्या व आपण सड्या फौजेनिशीं नरगुंदापलीकडे बेण्णिहाळ म्हणून प्रसिद्ध ओढा आहे त्यावर जाऊन पट्टणाहून कुमक येत होती तिची वाट पहात राहिला.

या प्रसंगीं टिपूची फौज पाण्याच्या तोटयामुळें नरगुंदाहून निघून गेली असें कर्नल वुइल्क लिहितो, पण ती निघून जाण्याचें खरें कारण आम्हीं वर सांगितलें तेंच आहे. त्यावेळीं टिपूच्या सरदारांनीं मराठी सरदारांस कांहीं अपमानाचा निरोप पाठविला व त्यावरून लहानशी चकमक होऊन तींत मराठे मागें हटले असें तो इतिहास-कार लिहितो तेंही चुकलें आहे. या स्वारींत युद्धाच्या इराद्यानें मराठी फौज शत्रूवर केव्हांही चालून गेलेली नाहीं. कारण कीं, आपण होऊन शत्रूशीं कुरापत न काढण्याविषयीं मराठे सरदारांस नानाची सक्त ताकीद होती. ' राव पंतप्रधान यांचा स्नेह आम्हांस राखाव-

याचा असल्यामुळें आम्हीं त्यांच्या सांगण्यावरून नरगुंदचा वेढा उठविण्याविषयीं आमच्या सरदारांस हुकूम पाठविला ' असें टिपूचें पुण्यास वकिलाकडे पत्र आलें व त्याप्रमाणें वेढा उठल्याचें दृष्टोत्पत्तीसही आलें. पण तेवढ्यानें परशुरामभाऊंचें समाधान होईना. त्यांचें म्हणणें कीं, बुराणउद्दीन यानें नरगुंदची रयत धरून नेली आहे ती सोडावी, नरगुंदकरांचीं ठाणीं घेतलीं आहेत तीं परत द्यावीं, आणि हल्लीं या स्वारीस आणिलेल्या सर्व फौजेसह तुंगभद्रापार निघून जावें. इतकें झालें तरच शत्रूच्या सरळपणाविषयीं आपली खात्री होईल. नानाचें म्हणणें कीं, ' शत्रूचा वकील येथें खंडणी देण्याचें बोलणें करीत आहे. कबूल केल्याप्रमाणें त्यानें नरगुंदचा वेढा उठविला त्यापक्षीं आपण अधिक पंचाईत कशाला करावी ? या सालीं आतां अखेरीचे दिवस आल्यामुळें व आपली कांहींच तयारी नसल्यामुळें तूर्त कलागत काढूं नये हाच उत्तम पक्ष होय. वकील सलोख्याचें बोलणें बोलत आहे त्यापक्षीं आपण तरी वांकडेपणा कशाला दाखवावा ? ' या कामीं नानांनीं निजामअल्लीस सल्ला विचारिला तेव्हां त्यानें नानांस लिहून कळविलें कीं, तूर्त लढाई टळत असेल तर बरेंच आहे. तसें नसेल तर मग ती करणें प्राप्तच आहे. आम्ही दोन्ही गोष्टींस कबूल आहों. तूर्त दहा हजार फौज कायमुल्मुल्क या सरदाराबरोबर आम्हीं भाऊंच्या मदतीस म्हणून सुरापुराकडे मुद्दाम पाठविली आहे. कारण पडल्यास भाऊंनीं त्या फौजेस आपणांकडे बोलावून घ्यावें. तात्पर्य, या प्रकरणीं नानाप्रमाणेंच निजामअल्लीचेही विचार डळमळीत होते. निजामअल्लीच्या दरबारीं इंग्रजांचा वकील होता त्याचें म्हणणें कीं, मराठे व मोगल एकत्र होऊन टिपूवर मोहीम करीत असल्यास कंपनीसरकारच्या फौजा या मोहिमेंत सामील होतील. परंतु इंग्रजांनीं आपल्या सामर्थ्याचा लौकिक टिपूशीं तह करून गमावि-

त्यामुळें त्यांच्या मदतीची किंमत नाना व महादजी शिंदे यांस फारशी वाटेनाशी झाली होती !

होतां होईल तों शत्रूशीं कलागत काढण्याचें यंदां टाळावें हाच विचार शेवटीं नाना व हरिपंत यांनीं पक्का ठरविला व त्यांनीं भाऊंस लिहून पाठविलें कीं, " शत्रूनें नरगुंदचा वेढा उठविला, तुम्हांस ज्या कार्यावर पाठविलें तें कार्य झालें; त्यापक्षीं याउपर शत्रूच्या वाटेस न जातां तुमची फौज पुढें गेली आहे तिनें रामदुर्गासच तूर्त मुक्काम करून रहावें. उतावीळपणानें शत्रूचे सरदार लढाईस येतील तरी सुद्धां तुम्हीं सरकारचा आब रक्षून धीराधीरानें मागें हटावें, पण लढाई करूं नये ! शत्रूच्या वकिलांनीं येथें तह ठरविल्यासारखा केला आहे, तथापि त्याचा विश्वास येत नाहीं. याकरितां काळोपंत व व्यंकटराव व इतर ब्राह्मणमंडळी कुटुंबांसुद्धां नरगुंदच्या किल्ल्यांत आहेत त्यांस काढून आणावें. काळोपंतांनीं लढाईची शर्थ केली. याउपर त्यानीं तेथें राहूं नये व कोणास ठेवूंही नये. फक्त एखादा लढाऊ सरदार व हजार दोन हजार गडकरी काय असतील तेवढ्यांनीं मात्र किल्ल्यावर रहावें. " टिपूचा मनापासून द्वेष करणाऱ्या व नरगुंदकरांविषयीं कळकळ बाळगणाऱ्या परशुरामभाऊंसारख्या पराक्रमी सरदाराच्या मनास कारभाऱ्यांचीं वर सांगितल्याप्रमाणें वारंवार पत्रें येऊं लागल्यामुळें किती ताप झाला असेल याची कल्पना करितां येण्याजोगी आहे ! भाऊंचा अभिप्राय कीं, "कारभारी टिपूला इतके कां भितात ? मराठी राज्याच्या सामर्थ्यापुढें टिपूची काय बिशाद आहे ? आम्हांजवळ वीस बेवीस हजार स्वार, चार हजार पायदळ, शिवाय तोफा, इतकें सामान आज तयार आहे. या फौजेनिशीं बुराणउद्दिनावर चालून जाऊन त्याचें कवाइती पायदळ तुडवून मारून टाकण्याची, त्याच्या तोफा हिसकून घेण्याची व त्यास तुंगभद्रेपार हांकून देण्याची

आम्हांत धमक आहे. असें असतां शत्रू चालून आला तरी आम्हीं मागें हटावें असें कारभारी लिहितात, तर आमचा उपाय नाहीं ! कारभारी तह झाला म्हणतात तर काळोपंत व त्यांचीं मुलेंमाणसें व ब्राह्मण मंडळी नरगुंदांतून काढून आणण्याविषयीं ते वारंवार कां लिहितात ? आम्हीं मागें हटावें अशी सरकारची आज्ञा होते त्याअर्थीं तसें वागणें आम्हांस प्राप्त आहे, पण मागें हटण्यांत आमचा व सरकारचा लौकिक राहणार नाहीं व हें भित्रेपणाचें धोरण कारभाऱ्यांस पुढें जड जाईल, याबद्दल त्यांचा त्यांनींच विचार करावा ! " नरगुंदच्या किल्ल्यांत गुरें, घोडीं व गरीब रयत वगैरे चिकार भरलें होतें तेवढें मात्र सरकारच्या हुकुमाप्रमाणें भाऊंनीं काढून आणिलें. काळोपतास मुलेंमाणसेंसुद्धां बाहेर निघावें म्हणून तगादा लाविला असतां तो त्यानें मानिला नाहीं. भवितव्यासारखी त्यास बुद्धि झाली ! तह झाल्याचीं पुण्याहून पत्रें येतात त्याअर्थीं शत्रु आतां आपल्या वाटेस फारसा जाणार नाहीं असा भरंवसा उत्पन्न झाल्यामुळें म्हणा, अगर आपण गेलों तर गडकरी निरुत्साह होऊन किल्ला शत्रूच्या हातीं जाईल अशी शंका आल्यामुळें म्हणा, अगर पावसाळ्यानंतर शत्रूवर मोठी स्वारी होणारच आहे व तेथपर्यंत आपण कसा तरी टिकाव धरूं असें वाटल्यामुळें म्हणा, पण काळोपंतानें आज निघतों, उद्यां निघतों, म्हणून टाळाटाळी केली ! या गैरसावधपणाचा परिणाम त्यास किती भोंवला हें पुढें सांगण्यांत येईल.

टिपूनें बुराणउद्दिनाच्या कुमकेस आणखी फौज पाठविली तेव्हां त्याजवळ तीस हजार पायदळ, दहा हजार स्वार व तीस तोफा इतका सरंजाम जमा झाला. भाऊंशीं बरोबरीनें टक्कर देण्याचें सामर्थ्य आतां आपणांस आहे व त्यांचें धोरण सबुरी करण्याचें आहे अशी खात्री होतांच मग बुराणउद्दिनानें कुरापत काढण्यास मागें पुढें पाहिलें

नाहीं ! तो सर्व सैन्यानिशीं बेण्णिहाळाहून कूच करून रामदुर्गच्या बारींत येऊन उतरला. ती बारी बंद करून त्यानें एक टोळी रामदुर्गाकडे पाठविली व दुसरी मनोळीच्या बारीकडे पाठविली. याप्रमाणें बंदोबस्त करून तो बाकी फौजेसह पुन्हां नरगुंदास वेढा देऊन बसला. बारीच्या तोंडीं रघुनाथराव कुरुंदवाडकर व गणेशपंत बेहेरे व रास्ते व जनोबा सुभेदार वगैरे सरदार होते त्यांस शत्रूवर चालून न जाण्याविषयीं ताकीद असल्यामुळें तो अंगावर चालून येतांच ते लढत लढत मागें हटूं लागले. त्या प्रसंगीं दररोज चकमकी होत व त्यांत उभय पक्षाचें थोडेंबहुत माणूस ठार व जखमी होत असे. मराठयांनीं एकदां बन्नुराअलीकडे शत्रूची कहीं गांठून लुटून फस्त केली व बरोबर फौज होती ती पराजित करून तिचे शंभर सवाशें घोडे घेतले. पण याखेरीज म्हणण्यासारखी लढाई झाली नाहीं. शत्रूनें पुढें पुढें यावें व यांनीं मागें मागें हटावें असें होतां होता मराठी फौजा कृष्णेवर परत येऊन उतरल्या. पुण्याहून परशुरामभाऊंस पैक्याचा व फौजेचा पुरवठा करण्याची तरतूद नानांनीं केलेली नव्हती. रामदुर्गची बारी ओलांडून शत्रु अलीकडे येऊन मराठी हद्दींत पुंडावा माजवील अशी त्यांची अटकळ नव्हती. पण शत्रूनें बाऱ्या ओलांडून मनोळी, रामदुर्ग, बन्नूर हीं ठाणीं काबीज केल्याच्या बातम्या पुण्यास पोंचतांच नानांनीं दोन हजार कवाइती पायदळ, दहा हजार स्वार व कांहीं तोफा असें सैन्य भाऊंच्या कुमकेस पाठविण्याकरितां सिद्ध केलें. पण आतां या धांवाधांवीचा उपयोग कांहींच नव्हता. पावसाळा सुरू झाल्यामुळें रस्ते बंद झाले, नद्या भरल्या, अर्थात् फौजांच्या हालचाली करण्याचे दिवस निघून गेले. त्यामुळें गोळा केलेली फौज घरोघर परत लावून देणें परशुरामभाऊंस भाग पडलें. रास्ते व बेहेरे वगैरे सरदार मात्र पुण्यास परत न जातां कृष्णे-

अलीकडे छावणी करून राहिले. नरगुंदावर तोफा सुरू झाल्या होत्या त्यांचे आवाज गोकाकेपर्यंत ऐकूं येत होते. पण ते ऐकून महाराष्ट्रानें तळमळावें मात्र! आतां प्रतीकार करण्याचें त्याच्या हातांत राहिलें नव्हतें!

रामदुर्गची बारी शत्रूनें येऊन बंद केली तरी सुद्धां दुसऱ्या बाऱ्या अजून मोकळ्या आहेत त्यांतून पलीकडे जाऊन शत्रूच्या पिछाडीवर यावें असें परशुरामभाऊ म्हणत होते, तें नानांनीं मान्य केलें असतें तर रामदुर्गच्या बारींतून शत्रूस तत्काळ पलायन करावें लागलें असतें! पुन्हां नरगुंदच्या वाटेस जाण्याचेंही त्यास सुचलें नसतें. पण तसें करावें तर शत्रूच्या मुलखावर स्वारी करून आपण होऊन युद्ध सुरू केल्यासारखें होऊन शब्द ठेवण्यास टिपूस जागा होईल या भयानें नानानीं पीछेहाटीची मसलत स्वीकारिली. शेवटीं टिपूनें करावयाचें तें केलेंच. मराठी साम्राज्याची हानि व्हावयाची ती होऊन पुणें दरबाराचा अपमान करण्याची टिपूस संधि मिळाली ही मात्र त्यांत आणखी विशेष गोष्ट झाली! मागें हैदरअल्लीनें गुत्तीचा किल्ला घेऊन मुरारराव घोरपड्यांस सहकुटुंब धरून कैदेत टाकिलें व सांवशीच्या लढाईंत मराठी फौजांचा पराजय करून पांडुरंगराव पटवर्धन व शिवराव घोरपडे यांस पाडाव करून नेलें. मनास सतत झोंबणाऱ्या त्या अपमानाबद्दल पुणें दरबारानें शत्रूवर सूड उगवावयाचा, परंतु राज्यक्रांतीच्या गडबडीमुळें त्यास तसें करितां आलें नाहीं; असें एक वेळ म्हणतां येईल. पण या नरगुंद प्रकरणीं महाराष्ट्राच्या राज्यलक्ष्मीस म्हैसूरकरांनीं जी ही तिसऱ्यानदां लाथ मारिली ती नानांनीं मनावर घेतलें असतें तर त्यांस चुकवितां आली असती असें आमच्या बुद्धीस वाटतें. असो. आतां या शोकपर्यवसायी प्रकरणापैकीं नरगुंदकरांविषयींचा वृत्तांत सांगण्याचा राहिला आहे व तो फारच हृदयद्रावक आहे.

मे महिन्यांत बुराणउद्दिनानें नरगुंदास पुनः वेढा घातल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. वारंवार हल्ले केले तरी त्यांचा कांहीं उपयोग न होतां आपलें माणूस मात्र फार मारलें गेलें, याकरितां आतां तोफांची मारागिरी करूनच काय होईल तें पहावें, असा त्यानें बेत केला. त्या वेळीं अशी बातमी पसरली होती कीं, " बुराणउद्दिनानें किल्ल्याचा नकाशा (Model) मेणाचा तयार करून श्रीरंगपट्टणास पाठविला होता. तो पाहून टिपूनें हुकूम पाठविला कीं, नकाशांत पुसाटी म्हणून स्थळ दाखविलें आहे तेथून किल्ल्यावर एक लाख गोळे मारावे ! त्यानें काम न होईल तर मग काय करावयाचें तें मागून कळवूं ! आणि सुलतानाच्या त्या हुकुमास अनुसरूनच आतां किल्ल्या-वर दररोज हजार दोन हजार गोळे टाकण्याचा कारखाना सुरू झाला आहे. " या बाजारगप्पेंतला तथ्यांश किल्ल्यावर तोफांचा भयंकर मारा चालला होता एवढाच दिसतो. पण टिपूचे गोलंदाज कसबी नसल्यामुळें त्यांच्या मारागिरीनें किल्ल्यास कांहींच इजा झाली नाहीं. शेवटीं बुराणउद्दिनास या निष्फळ उद्योगाचा कंटाळा येऊन तो वरच्या लोकांस उपासमारीनें वठणीस आणण्याचा निश्चय करून बसला व त्यांतच त्यास यश आलें. बदामीचा किल्लेदार गुलाम हैदर हा काळोपंताच्या ओळखीचा होता त्याबरोबर बुराणउद्दिनानें जून महिन्यांत काळोपंतास निरोप सांगून पाठविला कीं, " तुम्हीं मर्दुमीची पराकाष्ठा केली. आतां व्यर्थ हाल कां भोगितां ? खालीं उतरून किल्ला आमच्या हवालीं करा. तुमच्या जिवास व मालमत्तेस धक्का न लावितां पार करून देतों. पाहिजे तिकडे खुशाल निघून जावें. " तें बोलणें त्या वेळीं काळोपंतानें धिक्कारिलें, परंतु जुलैच्या अखेरीस असा प्रसंग येऊन ठेपला कीं, त्यानें आजपर्यंत दाखविलेली मर्दुमी व निग्रह वायां जाऊन शत्रूस शरण जाण्याखेरीज त्यास गत्यं-

तर राहिलें नाहीं ! त्या वर्षी नरगुंदप्रांतीं पावसानें टाळा दिला होता व त्यामुळेंच वेढ्याचें काम सुरू ठेवणें शत्रूस सुलभ झालें, आणि त्यामुळेंच भरपावसाळ्यांत नरगुंदच्या किल्ल्यावर पाण्याचा तुटवडा पडला ! मग तोरगलच्या काजीच्या विद्यमानें बुराणउद्दिनानें काळो-पंतास आणभाक देऊन करार केला कीं, गडावरच्या सर्व मनुष्यांनीं खालीं उतरून वाटेल तिकडे खुशाल जावें. त्यांच्या जिवास, अब्रूस अगर मालमत्तेस आपण काडीमात्र उपसर्ग देणार नाहीं. याप्रमाणें करार झाल्यावर काळोपंत व व्यंकटराव सर्व लोकांनिशीं किल्ल्याखालीं उतरले तों शत्रूनें विश्वासघात करून त्यांस कैदेंत ठेविलें ! हा प्रकार कसकसा झाला हें त्या वेळच्या बातमीपत्रांतले उतारे पुढें देत आहों त्यावरून लक्षांत येईल.

" किल्ल्यांतील पाणी सरलें. थोडेसें होतें, परंतु किडे फार पडून उपयोगी नाहीं व दारू गोळी व किरकोळी सामान झाडून सरलें. जुने दाणे आठ पंधरा दिवस खाऊन होते. दुखणें फार लोकांस लागलें, परिणाम नाहीं, तंव बोली तोरगलकर काजीचे मतें लोक व काळोपंतास देखील सोडून द्यावें ऐसा करार करून उतरले. त्यावर लष्करच्यानीं पहारा देऊन तैसेच ठेविले होते. दोन परवानग्या तिकडून[१] आल्या, त्यावरून लोकांस थोडे बहुतांस निरोप दिला. सोम-वारीं सोडिले. ज्यांचीं चांगलीं हत्यारें असतील त्यांचीं पाहून घेतात. कांहीं लोक व ब्राह्मण मंडळी चाळीस पन्नास सोमापुरांत ठेविली आहे. राजश्री काळोपंत यांची मातुश्री खालीं उतरल्यावरी मृत्यु पावली. श्रीरंगपट्टणाहून तिसरी परवानगी आलियावरी काळोपंतास मंडळीसुद्धां सोडावें ऐसें लष्करांत बोलत होते. "

---

१ श्रीरंगपट्टणाहून टिपूकडून.

शा. १७०७ **टिपूची नरगुंदावर स्वारी.** इ. स. १७८५

नरगुंदच्या किल्ल्यावर पाण्याचें दुर्भिक्ष झाल्यामुळें किल्लेकऱ्यांची व काळोपंतांची मर्दुमी व्यर्थ होऊन त्यांस किल्ला सोडावा लागला हें दर्शविलेंच आहे. टिपूच्या सद्दीचा जोर किती चमत्कारिक होता हें दाखविणारी अशी एक गोष्ट नरगुंदचे लोक सांगतात कीं, काळोपंत खालीं उतरून शत्रूच्या स्वाधीन होतात तोंच जोराचा पाऊस सुरू होऊन किल्ल्यावरचीं तळीं पाण्यानें तुडुंब भरून गेलीं ! असो. त्यापुढची हकीकतः —

" काळोपंत व भगवंतराव कुटुंबसुद्धां सोमापूर (मोहल्यांत) हणमंताच्या देवळाच्या पाठीमागें रड्डी याच्या घरांत कोंडिले आहेत. घराभोंवती हजार दोन हजारांची चौकी आहे. मशारनिल्हेनीं हातेर अद्याप दिलें नाहीं. जवळ पांच जण प्यादे जिवाळ्याचे हत्यारबंद आहेत तेही सोडून निघत नाहींत. भले लोक व सर्वत्र शें दोनशें एकीकडे पहाऱ्यांत आहेत. घोडीं सर्वत्रांची (शत्रूनें आपल्या फौजेंत) वांटून सोडिलीं. काटकांस एकीकडे दूर कोंडिलें आहे. ब्राह्मण सर्वत्र मंडळी पन्नास, नारो दादाजी व शास्त्री आदिकरून, एका घरांत घातले आहेत. एकाची खबर एकास नाहीं. जितरूब नक्त नाणें सोनें रूपें म्हणतां लक्ष होनाचें गडावरील जहालें. काळापाची आई मात्र मेली. वरकड आजवर जिवंत आहेत. काल इकडील माणूस याप्रमाणें पाहोन आला. अद्यापि एकाची सुटका नाहीं. मशारनिल्हेची कन्या नारो दादाजीची सून चांगली आहे. ती मूल नबाबखान घेणार. परवांच (पहावयास) आणविली होती. वरकड सर्वत्रांस पट्टणास नेतात. सोडितील म्हणायाची भ्रांत धरून जीव ठेवून बैसले आहेत. निघते वेळेस काय घडतें पहावें ! "

या उताऱ्यांत काळोपंताच्या मुलीविषयीं उल्लेख आला आहे. नरगुंदकर संस्थानिकांची मुलगी टिपूनें बाटवून आपल्या जनानखान्यांत

ठेविली असें डफ्साहेब म्हणतात त्यास आधार दंतकथेखेरीज आम्हास अद्यापि उपलब्ध नाहीं. टिपूकडून दोन परवानग्या आल्यावर बुराण- उद्दिनानें बहुतेक लोकांस सोडून दिलें हें वर आलेंच आहे. काळोपंत वगैरे मंडळी चातकाप्रमाणें तिसऱ्या परवानगीची वाट पहात बसले होत. शेवटीं ती परवानगी एकदाची आली, पण तींत काळोपंत वगैरे मंडळीस सोडून द्यावें असें नसून त्या सर्वांस बिड्या ठोकून श्रीरंग- पट्टणास पाठवून द्यावें असें होतें ! त्या हुकुमाचा अंमल बुराणउद्दिनानें कसा केला हें पुढील उताऱ्यावरून दिसेल.

" नरगुंदाकडील वर्तमान. राजश्री व्यंकटराव व काळोपंत व त्यांच्या मुलांमाणसांस कौल देऊन पट्टणास नेलें. मार्गीं चालतें समयीं काळोपंतास धरून मुसक्या बांधोन सर्वत्रांस माघारें आणिलें. शिपाई व राजश्री नारो दादाजी, निळकंठ शास्त्री सर्वत्रांस बिड्या घालून रवाना केले. मागाहून व्यंकटराव व काळोपंत मुलें माणसांस बिड्या घालून नेणार आहेत. "

त्याप्रमाणें मागून लौकरच ' व्यंकटराव व काळोपंतांस व मुलें माणसांस बिड्या घालून ' बुराणउद्दिनानें श्रीरंगपट्टणास रवाना केलें. एकदम सर्व मंडळी हालवावी तर कांहीं दंगा होईल या भयामुळें त्यास इतका द्राविडी प्राणायाम करावा लागला ! मागें मुरारराव घोरपडे वगैरे मंडळीस कैद करून गुत्तीहून रवाना करण्याच्या वेळीं शत्रूनें हीच युक्ति योजिली होती ! (पहा नं. १८३८.)

नं. २८११. **श्रीगणराज.** (२३ जानेवारी.)

चिरंजीव राजश्री दादा* यांसीं प्रती गंगाधरराव गोविंद. आशीर्वाद उपरी. आज आतांच नऊ तास रात्रीनंतर डांकेवरून नरगुंदचे बातमीचें पत्र रामदुर्गकर हवालदाराचें आलें जें, सोमवारीं लढाई जाली होती त्यानंतर गडच्या[1] लोकांनीं बाहेर निघून जवामर्दीनें दोन मोर्चे उधळून दिले. शत्रूकडील[2] शेंदोनशें माणूस ठार व जायां-- जखमी जालें. याप्रमाणें लिहिलें आहे. तें पत्र तासगांवास वडिलां[3] कडे आतांच रवाना केलें. छ० ११ रबिलावल. अकरावा तास. रात्र. लोभ करावा हे आशीर्वाद.

नं. २८१२. (माघ व० ७–१ फेब्रुवारी.)

आपाजी[4] गोविंद सखदेव याचें पत्र बाळासाहेबांस—

२० रबिलावलचें. मुक्काम नजीक जगजीवणी येथून—

' नरगुंदाकडील वर्तमान–शत्रूकडील लोकांनीं पेठेवर हल्ला केली. ते समयीं आंतील लोकांनीं निकड करून हल्ला पेठेंतून मारून काढिली. परंतु सोमापुरांत बाहेरील लोकांचे मोर्चे कायम होऊन राहिले. व पेठेचे दक्षिणेस हालबावीवर आंतील लोकांचा मोर्चा होता तोही त्याणीं उठवून तेथें त्यांजकडील लोकांचा मोर्चा बसला. आणि पुढें मोर्चांची निकड चालतच आहे. आंतील फौजेस राजश्री बाळोपंत आपांनीं निरोप दिला. "

नं. २८१३.[5] **श्री.** (माघ व० ८–२ फेब्रु०)

विनंती उपरी. टिपूकडील जमीयत व सरंजाम येऊन नरगुदास महसरा दिला म्हणून दोहोंचोंहोंकडून वर्तमानें आलीं. येथें महमद

---

* रघुनाथराव कुरुंदवाडकर.

१ नरगुंदच्या किल्ल्यावरच्या. २ टिपूकडील. ३ परशुरामभाऊंकडे. ४ हा मिरजकरांचे पथकावरील मुख्य सरदार होता. ५ ही नानाफडनविसांनीं परशुराम- भाऊंस लिहिलेल्या पत्राची पुरवणी.

असे. विशेष. स्वामींनीं दोन तीन रवानगीचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. जे समयीं बातमी आली ते समयीं श्रीमंत राजश्री नानांस व तात्यांस दाखविलीं. मध्यें दोन चार रोज तात्या तुळा-पुरास गेले होते ते काल मंदवारीं पुण्यास आले. आलियावर नानाचें व तात्याचें बोलणें होऊन निश्चय ठरला जे, (शत्रूनें) नरगुंदची पेठ घेतली त्याअर्थी याउपरी उपराळा न जाल्यास किल्ला जाईल, हें समजोन राजश्री गणेशपंत बेहेरे रवाना केलेच आहेत. त्यानीं आपलें पत्र येईल त्या सुमारें जावें; आणि आपल्याकडील फौज आपण पत्र पावतांच डेरेदाखल होऊन पुढें फौज; मागाहून आपण, याप्रमाणें बेत करावा आपण बाहेर निघाल्याखेरीज दबाव पडत नाहीं. आपण बाहेर निघोन जसा फौजेचा वगैरे जथ पाडावयाचा असेल त्याप्रमाणें सविस्तर लिहून पाठवावें. बाहर निघण्यास उपेक्षा होऊं नये " नर-गुंद जातें पुढें टिपूचा तह (?) कोठपर्यंत आहे ? अलीकडे सर-कारचे वगैरे तालुके आहेत. याजकरितां येविशींचे सविस्तर लिहून पाठविणें " व " आम्हीही कोंकणांत अगर आणखी एखादे स्थलीं जाऊं " म्हणोन विस्तारें लिहिलें, त्याप्रमाणें सविस्तर (नाना व तात्या यांस) समजाविलें. त्यास येथील म्हणणें जे, " आम्हीं जी मस-लत करणें ते आपल्यास कळविल्याखेरीज करितों असा अर्थ नाहीं. जें करणें तें आपल्यास कळवीतच आहों. " " नरगुंदची उपेक्षा जाली " म्हणोन रागें भरून लिहिलें, त्यास येथें रास्ते यांचे विद्यमानें (टिपूच्या) वकिलाचें बोलणें खातरजमेचें होतें; आणि (शत्रु येऊन) एकाकीच निकड बसवील आणि शहर घेईल असें नव्हतें. हल्लीं आपल्याकडून निकडीचीं पत्रें आलीं, त्यास नरगुंदची उपेक्षा मनापासून करावयाची

---

१ अनुक्रमें फडनवीस व फडके. २ येथें पत्र कसरीनें खाऊन एक अक्षर नाहींसें केलें आहे. त हें अक्षर शाबूद आहे पण ह आम्ही तर्कानें घातला आहे.

नाहीं. राजश्री काळो बहिरव यांस युक्तीनें किल्ल्यांत बातमी पोहचवून महिना दोन महिने दम धरून लढत असें करावें आणि आपण पत्र पावतांच मुहूर्ते निघावें. आपले निघण्यावरून (शत्रूवर) दबाव पडेल. पत्र पाहतांच निघावयाचें करावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८१६. (फाल्गुन शु० ८–१६ फे०)

वासुदेव कृष्ण याचें बाळासाहेबांस पत्र. ६ रबिलाखरचें—

" अमित्राचे फौजेंत बातमीस माणसें पाठविलीं होतीं तीं काल आलीं. त्याणीं वर्तमान सांगितलें जे, दहा हजार फौज व पंधरा हजार बार व तोफा पंधरा व गरनाळा दोन येणेंप्रमाणें सामान आहे. तीन धबधबे मातबरच आहेत. दर धबधब्यास तीन तोफा, पक्के सोळाशेरी गोळ्याच्या येऊन लागू जाल्या आहेत. गोळ्याची कारागिरी चांगली होती. गुरुवारीं एक तोंडें दिवसास आसरा धरून किल्ला समीप करीत होते. वरच्यानीं दहा पांच दगड वरून लवंडून दिले. तेव्हां शंभर मनुष्य ठार जाले. सभोंवते मोर्चे जाऊन किल्ल्याच्या पायास लागले. पुढें खडक. मोर्चे चालत नाहींत. लष्करास रात्रंदिवस या तोंडें छाबिना चांगला सावध असतो. मागाहून एक सरदार मातबर पट्टणाहून आला. त्याचा मुक्काम शनिवारीं साताकोसांवर जाला होता. रविवारीं लष्करास येणार होता. बरोबर दोनहजार फौज व पांचशें तुरूप स्वार व बार पांच हजार व तोफा दहा येणेंप्रमाणें सामान आहे. "

---

१ पेठे. हे नरगुंदकरांचे कारभारी. २ जिकडून मराठी फौजा नरगुंदावर येण्याचा संभव होता त्या तोंडावर.

नं. २८१७. (फाल्गुन व. ४–२८ फे०)

आपाजी गोविंद सखदेव यांचें पत्र लष्करांतन बाळासाहेबांस छ० १८ रबिलाखरचें–

" नरगुंदाकडील वर्तमान–शत्रूकडील लोकानीं पेशजी हल्ला केली होती. त्यानंतर आणखी पौर्णिमेचे दिवशीं दोन वेळ पुसाटीकडे तोफांची मारागिरी करून फारच निकडीची हल्ला केली. तटाजवळ गेले होते. मग वरील तोफांची व दगडांची मारागिरी जाहली. ते समयीं दोन दिवसांत हजार माणूस बाहेरील ठार पडलें व हजार दीड हजार माणूस जखमी जालें, तेव्हां हल्ला माघारी फिरली. ते समयीं शेंदोनशें मुडदा जाग्यावर राहिला. याप्रमाणें पुसाटीकडील वर्तमान होतांच त्या गडबडींत पूर्वेकडील दरवाजांतून गडावरील कांहीं लोक बाहेर पडोन मोर्च्यांवर मारामारी केली. तांबडें तळें बाहेर आहे तेथवर जाऊन तळ्याचें पाणी पिऊन मागती गडावर माघारे गेले. त्यानंतर भृगुवारीं येक दिवस समग्र तोफांची मारगिरी फारच केला. त्या अलीकडील वर्तमान कांहीं कळलें नाहीं. "[1]

नं. २८१८. श्री. (अधिक चैत्र– मार्च.)

विज्ञापना. नबाब निजामअल्ली यांस " टिपूकडील मसलत कशी करावी. सालमजकुरी करावी कीं पेस्तर सालीं करावी, याचा मनसबा कसा करावा", म्हणोन तेथून तपशीलवार लिहिलें[2] होतें. त्याचें उत्तर नबाबानीं लिहिलें जे, " मसलत प्राप्त झाली त्याअर्थी करावी. सालमजकुरीं काय करितो हें पाहून पेस्तर करावी हें ठीक नाहीं. शत्रु प्रबळ होतो व आपलीं ठाणीं घेतो त्यापक्षीं मसलत

१ पत्र विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पुण्याहून मिरजेस बाळासाहेबांस. २ येथून पेशव्यांच्या कारभाऱ्यानीं.

करावी; छावणी करावी; मदारुलमहानीं[1] निघावें; आम्ही निघतों; पुढें भाऊ गेलेच आहेत त्यांजकडे वीस हजार फौज रवाना करितों. हा एक पक्ष. दुसरा पक्ष नरगुंद राहून खंडणी होऊन कजिया बरसातीचा चार महिने मिटत असल्यास मिटवावा पेस्तर मसलत करावी. हें होत नसल्यास यंदांच मसलत करावी. मसलतीविशींचा आळस करूं नये." याप्रमाणें पत्रें आलीं. दुसरें वर्तमान—इंग्रजांचा वकील नबाबाकडे आला आहे. "मदारुलमहां सामील होऊन चाल करीत असल्यास आम्ही बिघाड करितों. गुंता नाहीं" असें बोलणें आलें. हें सदरहू वर्तमान राजश्री कृष्णराव बल्लाळ यांजकडील पत्रांतील पाहिलें तें सेवेसीं लिहिलें आहे. तेथें त्याचें प्रतिउत्तर लिहिते वेळेस ल्याहावया आज्ञा व्हावी[2] सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. नबाबाची कांहीं फौज रवाना जाहली ती चितापुरावरी आहे. हे विज्ञापना. विसाजीपंत बिनीवाले यांस समाधान नव्हतें. प्रायश्चित अधिक शुद्ध नवमीस घेतलें, दशमीस तुळा केली, एकादशी सोमवारीं पहाटेचे प्रहर रात्रीस देवाधीन जाहले. कळावें. मोठा माणूस होता, परतु गेला. फार वाईट जाहलें. हे विज्ञापना.

नं २८१९. (फाल्गुन व० १०–६ मार्च.)

आपाजी गोविंद सरदेव यांचें लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र—

"पुसाटीकडे मोर्चे बसले होते. तोफांची मारगिरी फार निकडीची करीत होते. त्यास चार दिवस जाहले, शत्रूकडील लोकानीं हल्ला केली होती. ते समयीं गडावरील लोकानीं हल्ला मारून काढिली.

---

१ मदारुलमहां = नानाफडनवीस. २ 'आपण नानाफडनविसास काय उत्तर लिहाल तें मला कळवा.'

बाहेरील माणूस जायांजखमी फार जालें. खंदकावरील मोर्चा बाहेरील होता तो मारून काढिला. तोफा पुसाटीकडे होत्या त्या झाडून धारवाडाकडे लावून दिल्या इकडील लष्करची आवई फार खातात. सडे होऊन स्वारीच्या तोफा घेऊन राहिले आहेत. "

नं. २८२०. श्री (अधिक चैत्र शु० ३-१२ मार्च.)

राजश्री परशुरामपंत भाऊ स्वामीचे सेवेशीं--

विनंती उपरी. नरगुंदाजवळ टिपूची फौज आहे तेथें आंची-[2]वाले आहेत त्यांचें पत्र येथें वकील[3] आहेत त्यांस आलें; त्यांत मजकूर कीं, " टिपूचीं पत्रें नरगुंदचे सरदारांस आलीं कीं, मोर्चे उठवावे याविशीं तुम्हांस लिहिलें आहे. परंतु सरकारची[4] फौज रामदुर्गाजवळ आली हें पाहून मोर्चे उठविले म्हणोन कळलें, त्यास अशी गोष्ट (तुम्हीं) केली असली तर कोडेयाळ बंदरास सरदारांची गत जाली तशी तुमची होईल, याप्रमाणें लिहिलें आलें आहे. " म्हणोन बातमी कळविली. त्यास टिपूचीं पत्रें वकिलास बदल खासर (?) महसरा[6] उठविला म्हणून आलीं असतां मागाहून याप्रमाणें बातमी येते ! तस्मात् यांची[7] मिजाज कायम नाहीं. याजकरितां आपणास लिहिलें असे. फौजेंत सावधगिरी असावी. बातमी चहूंकडून राखीत जावी. मोर्चे उठल्यास पंधरा वीस दिवस होत आले. फौज टिपूची उतरली आहे तेथेंच आहे किंवा पुढें मागें जाहली हें कांहीं कळलें नाहीं.

---

१ नानाफडनविसांनीं परशुरामभाऊंस पत्र लिहिलें त्याची पुरवणी. २ टिपूकडचे टपालखात्याचे अधिकारी ३ वकील टिपूचे. ४ पेशवे सरकारची. ५ कोड्याल म्हणजे मंगलोर. तेथें दोन वर्षांपूर्वी इंग्रजांचा वेढा पडला असतां तेथच्या सरदारांनीं टिपूकडून कुमक येण्याची वाट न पहातां घाबरून इंग्रजांस किल्ला दिला; मागून टिपूनें त्या सरदारांस फांशीं दिलें; या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिणें. ६ वेढा. ७ टिपूची.

लिहून पाठवावें. तुम्हीं आपलेकडून कजियाची गोष्ट करूं नये. त्याचे मुलखास तसदी देऊं नये. पुढें त्यास काय कर्तव्य आहे तें समजल्यावर तसें पाऊल टाकावें. अखेरीचे दिवस आले यामुळें टाळा द्यावा लागतो. असो. जैसें दृष्टीस पडेल तैसें करितां येईल. काळोपंताचीं मुलेंमाणसें व आणखी ब्राह्मणमंडळी तेथें असतील तीं झाडून काढावीं. फक्त किल्ला, तेथें लढवाई सरदार व माणूस सरंजाम इतकें मात्र असावें. येविशीं पूर्वीं लिहिलेंच आहे, त्याप्रमाणें केलेंच असेल. आपले ऐकण्यांत तिकडील बातमींत काय आहे तें लिहून पाठवावें. रा॥ छ० १ जमादिलाखर हे विनंती.

नं. २८२१. (अधिक चैत्र शु० ७—१७ मार्च.)

काळोपंतांचें[1] परशुरामभाऊंस पत्र. पै॥ छ० ७ जमादिलावल खमस समानीन.—

" आज नऊ रोज जाले. उत्तर न आलें. आपण ' उपराळेविशीं फिकीर न करावी, येऊन पोंचतों,' असें लिहिलें. तें वचन दृढ धरून मार्ग लक्षीत आहों. त्वरेनें येऊन पोंचावें. विलंब न व्हावा. गांवांतून दाणे व कडबा झाडून गनिमानें नेला. सहा तोफा येथें ठेविल्या आहेत. मोर्चे कायम आहेत. लष्करांत वरकड तोफा व बार जमा करून सावधगिरीनें आहेत. (त्यांनीं) बुनगें नवलगुंदास ठेविलें. येऊन गांठ घालण्याचा समय उत्तम आहे. आपणास काय निमित्त विलंब जाला न कळे. यावर पत्र पावताच येऊन पोंचावें. आपणास मोठें यश येतें. काम फत्ते होतें. त्वरा करावी. तीं[2] ठायीं वांटणी जाली आहे. आपलें आगमन जालें म्हणजे शत्रूचा घर सुटोन रानोमाळ होतात ! सडे स्वारीनिशीं सत्वर येऊन पोंचावें. "

---

१ नरगुंदच्या किल्ल्यांतून काळोपंत पेठ्याचें पत्र. २ तीन ठिकाणीं शत्रूची फौज वांटली गली आहे.

नं. २८२२. श्री. (अधिक चैत्र शु० ११–२१ मार्च.)

पै॥ छ० ११ जमादिलावल सन खमस.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री परशुरामपंत भाऊ स्वामीचे सेवेशीं—

पो॥ बाळाजी जनार्दन. सा॥ नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष "नरगुंदास टिपूचे मोर्चे लागले आहेत. संस्थान सरकारचे पदरचें. याजकरितां आपण बाहेर निघावें व फौज जमा करावी. रा॥ गणेशपंत येथून फौज देऊन रवाना केले आहेत. आपणास सामील होतील." म्हणोन पूर्वीं आपणास उलगडून लिहिलें होतें. त्याजवरून आपण बाहेर निघालां. फौजही जमा होत आहे. गणेशपंतही आपले लिहिल्याप्रमाणें कृष्णेचे उत्तर तीरीं राहिले. त्याजवर आपलीं पत्रें आलीं कीं, "बाहेर निघालों. त्यास याउपर उपेक्षा कामाची नाहीं. सरकारचा नक्षा राहत नाहीं." त्याजवरून येथून लिहिलें कीं, "मोठा मनसबा आहे. करणें तेव्हां पक्केपणेंच केला पाहिजे. याजकरितां तूर्त आपण आहेत तेथेंच असावें. मागाहून सविस्तर लिहून पाठवूं त्याप्रमाणें करावें;" म्हणोन पूर्वीं पत्राचें उत्तर पाठविलें. त्यास टिपूचा वकील येथें आहे त्यासीं निक्षूण सरकारचें बोलणें जालें. त्याणें रास्ते यांशीं करार केला आहे कीं, येका महिन्याअलीकडे महसरा नरगुंदचा उठवितों. असें बोलून वकिलानीं टिपूकडे निकडीचीं पत्रें रवाना केलीं आहेत. कराराप्रमाणें फौज उठून गेली तर बरेंच जालें. नाहीं तर मग त्याचा विचार करणें प्राप्तच आहे. तोंपर्यंत आपण आहेत तेथेंच असावें. पुढें जाण्याचें करूं नये. नरगुंदकरांस आपलीं पत्रें जावीं जे, 'तुम्हीं दम

धरून हुशार राहणें. ' असें ल्याहावें. इतक्यांत याचाही जाबसाल समजेल त्याप्रमाणें पुढें विचार करून लेहून पाठवूं. सविस्तर राजश्री विसोजीपंत यांसीं बोलण्यांत आलें आहे. लिहितील त्याजवरून कळेल. आमचा दस्ताऐवज धरून आपण लिहितां तें प्रमाण. परंतु आपण बाहेर निघावें, गणेशपंतास आपणाकडे पाठविलें या दबावानें काम व्हावें, दुसरें—पुढें प्रसर करूं न पावत, असे कितेक अर्थ समजून लिहिलें. हे अर्थ आपलेही ध्यानांत आलेच असतील. दिवस पडले अखेरीचे. जें करणें तें पोक्तपणें केल्यास चांगलें, असें समजून या विचारांत आहों. तोंपर्यंत वकिलाचेंही बोलणें व टिपूचें करणें समजेल; त्यासारखें आपणांस लिहून पाठवूं. रा॥ छ० ९ ज॥ वल. बहुत काय लिहिणें. लोभ असों दीजे. हे विनंती.

नं. २८२३. (अधिक चैत्र शु० १२—२२ मार्च.)

आपाजी गोविंद सखदेव यांचें लष्करांतून ता० १० जमादिलावलचें पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस. मुक्काम ढवळेश्वर घटपा उत्तर तीर येथून—

" श्रीमंत राजश्री भाऊ साहेब यांचा मुक्काम काल हलिंगली परगणे तेरदाळ येथें होता. आज तेथून कूच होऊन लोकापुरचे सुमारें जाणार आहेत. श्रीमंत राजश्री दादा साहेब व रा॥ गणेशपंत बेहेरे वगैरे सर्व येथें आहेत. उभयतांच्या भेटी काल जाल्या. गणेशपंत दादांचे डेऱ्यास आले होते. येथें दहा हजार फौज जमली आहे. आज येथें मुक्काम जाहला आहे. येथून सडे व्हावयाच्या मसलतींत आहेत. नरगुंदाकडील वर्तमान—भृगुवारीं आणखी हल्ला शत्रूकडील लोकांनीं केली होती. त्यास आंतील लोकांनीं हल्ला मारून काढिली. बाहेरील मोर्चे होते ते आंतील लोकानीं जाळून गडावर गेले. "

---

१ तुमचा वकील बाडदकर यासीं.

नं. २८२४. (अधिक चैत्र व० ३–२८ मार्च.)

लष्करांतून परशुरामभाऊंचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ १९ जमादिलावल.

" काळोपंत याचे पत्रांतील भाव किंचित दम कमीसा दिसोन आल्यावरून चिरंजीव राजश्री दादा व राजश्री गणेशपंत बेहेरे यांची रवानगी सड्या फौजेनिशीं केल्याचा मजकूर पेशजी विस्तारें लिहिलाच आहे. त्यास चिरंजीव व मा॥निल्हेसुद्धां नरसापूरनजीक रामदुर्ग दोन अडीच कोस येथें मुक्कामास गेले. पुढें मलप्रहरेवर जाण्याविशीं लिहिलें आहे. बारीपलीकडे तलाव्यास फौज रवाना केली म्हणून चिरंजीवांचें पत्र आलें होतें. चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार मनोळीच्या मुक्कामास गेले. एक दोन रोजीं भंडी कणवीच्या बारीपार होतील. आम्ही छ० १५ जमादिलावलीं बेळगांवाहून कूच करून घटप्रभा उत्तर तीर नजीक चनाल तालुके मुधोळ येथील मुक्कामीं आलों आहों. पुण्यांच्या पत्रांत ' विसा दिवसांचा करार जाहला ' म्हणून लिहिलें, आपणाकडील व दादांकडील बुनगें मागें अर्ध कोसावर राहिलें. परंतु तोंपावेतों किल्लेकरी दम धरितात किंवा नाहीं हें कशावरून ? किल्ला अलीकडेच गेला तर मग करार करून फळ काय ? यास्तव चिरंजीवास फौजसुद्धां बारीपार जावें म्हणोन लिहिलें आहे. रामदुर्गास काल गेले नाहींत. आज जातील तर न कळे."

नं. २८२५. (अधिक चैत्र व० ४–३० मार्च.)

सड्या स्वारींतून आपाजी गोविंद सखदेव यांचें मुक्काम रामदुर्ग नजीक येथून बाळासाहेबांस पत्र छ० १८ जमादिलावलचें—

---

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर. २ वीस दिवसांत नरगुंदचा वेढा उठवितों असें टिपूच्या वकिलानीं कबूल केल्याचें नानाफडनविसानीं आम्हांस लिहिलें.

" श्रीमंत राजश्री दादासाहेब नरसापुराहून कूच करून आज येथें संध्याकाळीं येणार. राजश्री गणेशपंत बेहेरे, रास्ते वगैरे काल रामदुर्गचे उत्तरेस येऊन उतरले आहेत. काल आम्ही व व्यंकटराव घोरपडे बारीपलीकडे तलाव्यास गेलों होतों. स्वार पुढें नरगुंदापासून दोन कोसपर्यंत गेले होते. इकडील फौज किल्लयावरील लोकांच्या दृष्टीस पडली. आम्हांकडील पेंढारी याणीं शत्रूकडील कहीचीं तट्टें पंचवीस तीसपर्यंत व बैल शंभरपर्यंत आणिले. शत्रूनें थोर तोफा व झाडून बुनगें धारवाडास लावून दिलें. मोर्चे अद्यापि कायम आहेत. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब यादवाडापलीकडे घटपातीरीं आहेत. "

नं. २८२६ (अधिक चैत्र व० ५–३१ मार्च.)

सडी स्वारी मुक्काम रामदुर्ग येथून आपाजी गोविंद याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १९ जमादिलावलचें—

" नरगुंदास शत्रूकडील मोर्चे बसले होते ते परवां चतुर्थी भौमवारीं पहांटेस मोर्चे उठले. झाडून जमावसुद्धां नरगुंदापलीकडे बेण्गीहाळ्ळावर कूच करून गेले. याप्रमाणें किल्लयावरून राजश्री काळोपंताचें पत्र आलें. ईश्वरें त्यांजवर बहुत कृपा केली. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब नरसापुरावर होते ते काल संध्याकाळीं येथें आले. गणेशपंतही आले आहेत. आज झाडून फौज बारीपलीकडे तलाव्यास जात आहे. नरगुंदापावेतों जातात किंवा काय तें पहावें. आम्ही व व्यंकटराव घोरपडे ऐसे पुढें आलों होतों. चार दिवस जाहले. भौमवारीं आम्ही उभयतां बारीपलीकडे तलाव्यास जाऊन सूर्यबनाजवळ उभे राहून पुढें एक हजार फौज कोरी गोवनकोपेपर्यंत पाठविली होती. तेथून नरगुंद अडीच कोस होतें. तेथें फौज एक घटका उभी होती.

---

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर. २ सोंडूरकर. ३ सोंडूरकर.

किल्ल्यावरून ही फौज गेलेली पाहून तोफांचे बार केले. मग आम्ही माघारे गोटास आलों. त्यांचे फौजेंत फार गडबड जाहली होती. कालचा मुक्काम त्यांचा अगरगोळावर होता. आज तेथून कूच जालें कीं नाहीं हें कळलें नाहीं. ”

नं. २८२७ (अधिक चैत्र व० ९–३ एप्रिल.)

बाळासाहेबास आपाजी गोविंद यांचें पत्र छ० २२ जमादिलावलचें सडीस्वारी मुक्काम रामदुर्ग येथून—

“ वेढा उठल्यानंतर पत्र पाठविलेंच आहे. शत्रूचा मुक्काम अद्यापि बेण्णीहाळावरच आहे. त्यांजकडील स्वांर छबिन्यास नरगुंदाजवळ उभे राहत असतात. बेदडे त्यांजकडील नरगुंदाअलीकडे तीन कोस फिरत आहेत. आमचीही फौज बारीपलीकडे तलाव्यास नेहमीं जात आहे. इकडील पेंढारी यांस बारीपलीकडे जावयास निरोप होत नाहीं, याकरितां शत्रूकडील स्वांरांची गांठ पडत नाहीं. श्रीमंत राजश्री दादा व गणेशपंत झाडून फौजेनिशीं तलाव्यास गेले होते ते दिवशीं रामाप्पा किल्ल्यावर जाऊन सर्वांस भेटून आला. इकडील कहींचीं तट्टें चाळीस पन्नास बेदड्यानीं पाडून नेलीं. कांही बेदडे बदामीस व मुदलावीस कहींचे लागावर येऊन राहिले आहेत. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब मुधोळानजीक आहेत. ”

नं. २८२८ **श्री.** (अधिक चैत्र व० १२–६ एप्रिल.)

पै ॥ छ० २८ जमादिलावल. खमस समानीन. अधिक चैत्र वद्य अमावास्या. मंदवार.—

पुरवणी राजश्री परशुरामपंत भाऊ स्वामीचे सेवेशीं.

नानाफडनवीस यांच्या पत्राची पुरवणी.

श. १७०७ टिपूची नरगुंदावर स्वारी. इ. स. १७८५

विनंति उपरी. नरगुंदचा वेढा उठला ही गोष्ट चांगली जाहली. फौजेचा शह बसला याजमुळें वेढा उठला यांत संदेह नाहीं. पुण्यांत वकिलांशीं बोलणें होतें. त्याणीं पट्टणास लिहिलें होतें. वेढा उठवितों म्हणून कबूल केलें होतें. त्यास कजिया करावयाचा नसला तरी ' आम्हीच वेढा उठविला. ' म्हणतील. कजिया करावयाची सुरत टिपूची असली तर त्याचा प्रकार वेगळाच दृष्टीस पडेल. याजकरितां तूर्त आपण होऊन त्याचे फौजेशीं कजिया करूं नये व त्याचे मुलखांत काडीमात्र दंगा करूं नये. याचें कारण दिवस अखेरीचे आले, याजकरितां चार महिने टाळा द्यावा असें मनांत आहे. बाजतबरसात जसें पाहूं तसें करावयास येईल. आपली फौज रामदुर्गाजवळ गेली आहे ती तेथेंच असों द्यावी. आपला मुक्काम आहे तेथेंच असावा. काळोपंतानीं मुलेंमाणसें व ब्राह्मण लोक किल्ल्यावर असतील ते झाडून बाहेर काढून मिरज प्रांतीं रवानगी करावी. किल्ल्याचा बंदोबस्त चांगला राखावा. पुढें टिपूचें पाऊल कसें पडतें हें समजेल त्याप्रमाणें करावयास येईल. सर्व अर्थ आपणास कळावे म्हणोन उलगडून लिहिले आहेत. वेढा उठला हें वर्तमान येथें वकील आहेत त्यांस कळेलच. त्याजवर ते काय म्हणतात; पट्टणास कागद गेले आहेत याचा जाब काय येतो, हें समजल्यावर आपणास लिहून पाठवूं. मोर्च्यास फौज होती ते मुक्काम करून राहिली असेल. त्यांशीं कजिया करूं नये. ते काय तेथेंच मुक्काम करितात, किंवा कूच करून जातात, हें वर्तमान वरचेवर लिहून पाठवीत जावें. रामदुर्गाजवळ आपली फौज राहील त्याणीं सावध बातमी राखोन असावें. नरगुंदची ब्राह्मणमंडळी अतःपर तेथें ठेवूं नये. येविशीं आळस करूं नये. काळोपंतानीं किल्ला लढवावयाची शर्त केली. बायका, मुलें, ब्राह्मण, कोणी ठेवूं नये. रा॥ छ० २९ जमादिलावल. हे विनंती.

नं. २८२९ श्री. (अधिक चैत्र व० १३—७ एप्रिल.)

पै॥ छ० २९ जमादिलावल. खमस समानीन. चैत्र शु॥ १ रविवार.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री परशुरामपंत भाऊ स्वामीचे सेवेसीं. पोष्य बाळाजी जनार्दन. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. आपण छ० १९ जमादिलावलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. "नरगुंदास शत्रूचा वेढा बसला होता. त्यास सडी फौज घेऊन उभयतां सरदार[१] तलाऱ्यास गेले होते, त्याजवरून शत्रूचे फौजेस वाटलें कीं, आपला टिकाव होणार नाहीं; त्याजवरून छ० १७ मिनहूस रात्रीं मोर्चे उठवून बेण्णीहाळावर येऊन राहिले; म्हणोन राजश्री काळोपंताचें पत्र त्यांचे बंधूस आलें" म्हणोन लिहिलें, व "नरगुंदचा मोठा नक्ष जाहला. आपण फौजेची रवानगी कृपा करून केली म्हणोन स्थळ राहिलें." तें सर्व कळलें. त्यास नरगुंदचा वेढा उठला, मोठी गोष्ट जाहली. ईश्वरें आपणास यश दिलें. चांगलें जाहलें. या उपर आतां आपलेकडून आगळीक होऊं नये असें करावें. पुढें फौज गेली आहे त्याणीं एक मजल माघारे येऊन तेथें मुक्काम करावा. आपण आहेत तेथेंच असावें. येणेंकरून टिपूस बोलावयास जागा आहे. त्याचा उपर चढावयाचा नाहीं. याजकरितां त्याचे प्रांतास वगैरे कोणेविशीं आपले कडील फौजेचा उपद्रव न लागे असें करावें. टिपूची फौज बेण्णीहाळावर राहिली आहे, त्यास त्याची चाल पुढें काय आहे, तेथें राहून पुढें मनसबा करणार किंवा माघारे जाणार, हेंही समजेल. वेढा उठला हें वर्तमान टिपूस कळल्यानंतर उगाच

---

१ रघुनाथराव पटवर्धन कुरुंदवाडकर व गणेशपंत बेहरे.

राहतो किंवा उद्योग करितो हें समजेल. दुसरें, येथून टिपूकडील वकिलानीं पंचवीस दिवसांचा करार करून पत्रें पाठविलीं आहेत त्यावरून त्याणीं आपले फौजेस लेहून वेढा उठविला, किंवा फौजेचे शौरतीनें उठला, हेंही समजेल. त्याजसारखा पुढें विचार करणें तसा करावयास येईल व त्याअन्वयें आपणास लेहून पाटऊं. जर फौजेच्या शौरतीनें वेढा उठला असें आहे तर टिपू हा वेळ उगाच राहील असें वाटत नाहीं. त्याजकडील वांकडी चाल दृष्टीस पडल्यास मग तैसें करावें लागेल. परंतु आपलेकडून कलागत वाढवूं नये, याजकरितां लिहिल्याअन्वयें फौजेस ताकीद असावी. दुसरें, नरगुंदावर काळोपंताचीं माणसें व आणखी कोणी ब्राह्मण वगैरे कोणी असतील त्याणीं याउपर किल्यावर राहूं नये. मिरज प्रांतांत जावें. किल्यावर लढवाई सरंजाम व एक दोन सरदार याप्रमाणें ठेवावें. काळोपंतानीं वर राहूं नये. याप्रमाणें करावें. येविशींचा मजकूर सविस्तर सांडणिस्वाराबरोबर पत्र पाठविलें त्यांत लिहिला आहे त्याजवरून कळेल. टिपूचे फौजेची बातमी राखून लेहून पाठवावें. ‘ आपण कृपा करून फौज पाठविली याजमुळें स्थल राहिलें ’ म्हणोन आपण लिहिलें, त्यास आपण तेथें होते म्हणून शत्रूस शौरत पडून कार्य जाहलें. आपणास यश आलें, संतोष जाहला. अदवानीकडे फौज पाठवावयाचें लिहिलें, त्यास तूर्त आपण इकडील शह सोडून तिकडे गेले असतां कसें घडेल येविशीं मागाहून लिहून पाठवूं त्याप्रमाणें करावें. या समयीं आपण मसलतीनें उतावळी न करितां चांगलें केलें. याउपर किल्यावर आप्तविषयी मुलें मनुष्यें काळोपंतसुद्धां कोणी राहूं नये. लढवाई सरंजाम व सरदार व लोक मात्र असावे. रवाना छ० २६ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें. लोभ असों दीजे, हे विनंती.

नं. २८३० श्री.(अधिक चैत्र व० १३ ७ एप्रिल.)

पुरवणी राजश्री परशुरामपंतभाऊ स्वामीचे सेवेशीं—

विनंति उपरी. नरगुंदचा मजकूर रास्त्यांशीं व टिपूच्या वकिलांशीं बोलत होतों. त्यांची लिहिलीं टिपूस जात असत. त्यास नरगुंदास सरदार आला आहे त्याचें पत्र वकिलांस आलें कीं, " पट्टणाहून पत्रें आलीं त्याजवरून मोर्चे उठविले. पुढें पट्टणाहून आज्ञा येईल त्या प्रमाणें करूं. " दुसरें, पट्टणाहून टिपूचें पत्र वकिलास आलें त्यांत लिहिलें आहे कीं, " श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांचा स्नेह राक्षिणें, त्यापक्षीं वेढा उठवावयाचा हुकूम पाठविला; " याप्रमाणें लिहिलें आहे. तीं पत्रें आणून दाखविलीं तेव्हां त्यांस सांगत गेलों, त्याणीं लिहिलें, त्याजवरून हे गोष्ट म्हणावयास जाली. आम्हास कजिया वाढविणें नाहीं त्यापक्षीं त्याणीं केलें असेंच म्हणावें. परंतु सरकारची फौज जमा जाली, आपण मोहऱ्यावर गेले, दुरोख शह पुरवणार नाहीं, यामुळें मोर्चे उठवावयाची परवानगी जाहली असेंही दिसतें. असो. तूर्त पेंच तुटला. पुढें जसें पाहूं तसें करितां येईल. नरगुंदचा महसरा उठवावा येविशीं वकिलाशीं कांहीं पैक्याचें बोलणें पडल्यानें बोलिलों आहों, त्याचा निश्चय जाल्यावर लिहून पाठवूं. ही गोष्ट आपणास कळावी म्हणून लिहिलें आहे. जाहिराण्यांत आणूं नये. आपण फौजसुद्धां बाहेर निघाले हें वर्तमान नबावांस[2] लिहून फौज आपणाकडे पाठवावी येविशीं निकड केली; तेव्हां त्याणीं दहा हजार फौज कयामनमुल्क यांजबरोबर सुरापुराजवळ तोफा गारदसुद्धां रवाना केली. आपण लिहितील त्याप्रमाणें अनकूल व्हावें याप्रमाणें ठरोन भागानगराहून पत्रें येथें आलीं. आपल्याकडे परभारीं पत्रें आलींच असतील.

---

१ नानाफडनवीस यांजकडून परशुरामभाऊंस पत्र. २ निजामअल्लीस.

आपण त्या सरदारांस व नवाबाकडे स्नेहाचीं पत्रें पाठवीत जावीं. वर्तमान लिहीत जावें. एक बाजारू वर्तमान येथें आहे कीं, सरकारची फौज नरगुंदचे कुमकेस निघाली याजकारितां दहा हजार फौज त्यांनीं पट्टणाहून रवाना केली, खासाही निघणार, याप्रमाणें बोलतात. तथ्य नाहीं. परंतु आपणही बातनी चांगली राखावी. त्याणीं महसरा उठविल्याचीं पत्रें वकिलास पाठविलीं त्यापक्षीं असें करणार नाहींत. तत्रापि नवजवानी आहे. कोणेसमयीं काय करील कळत नाहीं. याजकरितां पक्की बातमी येई तोंपर्यंत सावध चहूंकडलि बातमी राखोन असावें. रवाना छ० २६ जमादिलावल. हे विनंती.

नं. २८३१. (अधिक चैत्र व० ३०–९ एप्रिल.)

लष्करांतून परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. २८ जमादिलावलचें–

" शत्रूकडील[1] फौज बेण्णीहाळावर होती तेथून बुधवारीं कूच करून खालते बदामीचे रोखें पूर्वेस हदलीचे मुक्कामीं गेली. काय मसलत आहे कळत नाहीं. मुदलावंकिडील जमावापैकीं कांहीं बेदडे वगैरे हजार पांचशें लोक आमच्या लष्करापासून तीनचार कोसांवर येऊन चिरंजीव राजश्री दादा यांचे लष्करास इकडून जाणारावरी हुलड करून एक दोघे जखमी केले व एक दुसरें तट्टूही नेलें. हें वर्तमान आम्हांस कळतांच चिरंजीव राजश्री गणपतराव व आपा यांस काल त्या रोखें फौजसुद्धां पाठविलें होतें, परंतु बेदड्यांची गांठ पडली नाहीं. ते पळून गेले. रा. त्रिंबकराव रेटरेंकर यांस हजार फौज देऊन बन्नुरानजीक रहावयास पाठविले आहेत. चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार यांजवळ तीनचार हजार फौज आहे. प्रस्तुत मनोळीकडे

---

१ टिपूनें.

कांहीं कामही नाहीं, यास्तव त्यांस बन्नुराचे मुक्कामास आणविले आहेत. पुण्यास पत्रें निकडीचीं गेलीं आहेत परंतु उत्तरें लवकर येत नाहींत याचें कारणही समजत नाहीं. शत्रचा जथ दिवसेंदिवस भारी पडतो. एक वेळ पारिपत्य जाल्याशिवाय ताळ्यावर येणार नाहींत. यास्तव त्यांजकडील जमाव मुदलावीस आला आहे त्याचें पारिपत्य करण्याविषयीं चिरंजीव राजश्री दादा व गणेशपंत यांस लिहिलें आहे."

नं. २८३२. (चैत्र शु० १–१० एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ जमादिलावलचें. रामदुर्गाहून—

" शत्रूकडील जमावाचा मुक्काम मेणसंगीवर होता तेथून आज प्रातःकाळीं कूच करून हंपीहोळी व आडरवादी—मलप्रहरा तीरीं बारीपासून दोन कोस—तेथें मुक्काम जाला. येथून तीन कोस आहे. आज फौज तयार होऊन बारीपर्यंत गेले होते. तेथून पुढें हजार स्वार गेले होते. त्यांची व यांची कांहीं थोडीशी गोळागोळी जाहली. उदईक प्रातःकाळीं बारीचे तोंडीं इडकल नरगुंदकरांचा गांव आहे तो घेऊन (ते) बारी धरणार. यानंतर येथें रहावायाचें होत नाहीं. उदईक येथून कूच होणार. कोणीकडे जाणें घडतें पहावें ! शत्रू तो चालून पुढें येत आहे ! "

नं. २८३३. (चैत्र शु० २–११ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १ जमादिलाखरचें घटप्रभा दक्षिणतीर नजीक मुधोळ येथून—

" त्रिंबकराव रेटरेकर व जनोबा सुभेदार यांस बन्नुरास ठेविलें होतें. त्यांस आज शत्रूच्या फौजेच्या रोखें तलाव्यास जावयाविशीं लिहिलें आहे. शत्रूची गांठ पडल्यासही चिंता नाहीं. दोघांजवळचें सामान पोक्त

आहे. शत्रूची फौज बेण्णीहाळावर होती ती किल्लेचाकडील[1] मेणसंगी वगैरे दोन तीन ठाणीं घेऊन त्यांतील कांहीं लोक जिवें मारून व कांहीं कैदेंत ठेऊन चार दिवसांपूर्वी रामदुर्गाचे बारीपलीकडे तीन कोसांवर आवारवादी येथें मलापहारी किनाऱ्यास आली. त्यांजवर चिरंजीव राजश्री दादा व गणेशपंत चालून गेले आहेत. गांठ पडली किंवा नाहीं हें कळत नाहीं. पुण्याचे पत्रीं (नरगुंदचे) मोर्चे सलुखानें उठले असें लिहिलें आहे, परंतु त्याची चाल पहातां तो प्रकार दिसत नाहीं ! यांस[2] मात्र भरंवसा वाटतो ! चिरंजीव राजश्री दादा याचे विचारें आम्हीं पुढें यावें. त्यावरून एक दोन दिवसांत कूच करून मुधापुरास जात आहों. किल्ल्यावरील कचरा व ब्राह्मण मंडळी झाडून काढावी म्हणून कारभारी लिहितात, याचा अर्थ समजत नाहीं ! शत्रूच्या मतें इडगल घेऊन बारीचा बंदोबस्त करून मग मागाहून कोपळास सरंजाम आला आहे त्यासुद्धां पुनः किल्ल्यास बसावें असें आहेसें दिसतें. ”

नं. २८३४. (चैत्र शु० २–११ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ० ३ जमादिलाखर—

“ पुण्याहून पत्रें ‘ कलागत करूं नये. ’ अशीं वरचेवर येतात, शत्रु तर बेजरब चालून यावयाच्या मनसब्यांत आहे ! त्याप्रमाणें दृष्टीसही पडतें. आज पावेतों कारभारी यांचे लिहिण्यावरून सबुरी केली. हल्लीं माघारें सरकावें तर लौकिकांत चांगलें नाहीं, कलागत करावी तर तहास पेंच पडतो, असा प्रकार बनला आहे ! कांहीं सुचत नाहीं. श्रीगजाननांचे कृपेंकडून घडेल तें खरें ! ”

---

१ नरगुंदच्या किल्ल्याकडील. २ नानाफडनवीस यांस.

नं. २८३५. (चैत्र शु० ४–१३ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ० ५ जमादिलाखर.

" आज गुरुवारीं चौदा घटका दिवसास अमित्राची फौज तयार होऊन बारीचे तोंडीं आली म्हणून चिरंजीव राजश्री रघुनाथ राव दादानीं चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभदारांस लिहिलेली चिठीच पाठविली आहे. पाहून पुढें पुण्यास रवाना करावी. आम्ही आजच सडे होऊन पुढें जाणार होतों. परंतु दिवस बरासा नाहीं. उदईक घात-वार. यांत त्यांचें पत्र निकडीचेंच आलें तर चांगली वेळ पाहून सडे होऊन पुढें जातों. त्यांचें पत्र प्रहर रात्रीस आवशीचें आम्हांपाशीं आलें. येथें पाऊस पडत आहे. उघडलियावरी निघतों. शत्रूस दोन तीन हजार फौज व तोफा सामील जाल्या म्हणून नरगुंदाहून पत्र आलें. त्याचा जमाव वरचेवर येतच आहे. याउपर उपेक्षा करीत नाहीं. गांठ घालतों. मग श्रीगजानन आहे ! "

नं. २८३६. **श्री.** (चैत्र शु० ६–१४ एप्रिल.)

पै॥ छ० १० जाखर. खमस समानीन. चैत्र शु॥ एका-दशी. बुधवार. अडीच प्रहर दिवस.

सेवेशी विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-यत छ० ४ जमादिलाखरपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं छ० २३ जा॥वलचीं पत्रें पाठविलीं तीं छ० २९ मिनहूस रविवारीं सायंकाळीं पावलीं. " तुम्हाकडील उत्तरें लौकर येत नाहींत. वेढा उठोन पंधरा वीस रोज जाले. नाहक खर्चाखालीं यावें. किल्ल्याची पेठ शत्रूनें घेतली ते दिवशीं गांवांतील बंद धरून धारवाडास रवाना

1 वाडदेकर वकील यांचें पुण्याहून परशुरामभाऊंस पत्र. 2 नरगुंद किल्ल्याचा.

केला व लष्करांतही आहे त्याची सुटका होऊन व त्यांजकडील गांव खेडीं घेतलीं आहेत तींही सुटावीं, तह जाला त्यापक्षीं त्यास[1] स्वारी शिकारी करितां नये. आणि ही[3] फौज तुंगभद्रापार जावी, तरच नरगुंद राहील. ' टिपूकडील वकील तेथें[4] आहेत ते म्हणतात जे, नरगुंद खेरीजकरून सरकारतालुक्यांत चिठ्याचपाठ्या केल्या नाहींत ' म्हणोन (तुम्ही) लिहिलें होतें, त्यास करवीरकर व तोरगलकरांस (टिपूचीं) पत्रें आलीं आहेत तीं त्यानीं आम्हांकडे पाठविलीं आहेत. मागाहून पाठवून देतों. कित्तूरकर देसाई यास टिपूचें पत्र आलें त्याची नक्कल पाठविली आहे. अस्सल पत्र पाहिजे असल्यास पाठऊन देऊं. किल्ल्यावर निकारणी माणूस व गुरें व घोडीं बहुतच आहेत, पाण्याचा तोटा, सबब काढून आगाऱ्यास श्रीमंत राजश्री दादास[5] व राजश्री गणेशपंत यास लिहिलें आहे. याच अन्वयें राजश्री नानास पत्र लिहून पाठविलें आहे तरी प्रविष्ट करून पेशजीच्या व हल्लींच्या पत्राचीं उत्तरें लौकर घेऊन पाठविणें " म्हणोन आज्ञा, त्यास आज्ञेप्रमाणें पत्र पावतें केलें. टिपूचें पत्र (नानानीं) वाचून पाहिलें. नानानीं उत्तर दिलें तें पाठविलें आहे त्याजवरून कळेल. किल्ल्यावरील घोडींगुरें माणसें आणविलीं हें फारच उत्तम केलें म्हणोन नाना बोलिले. वरकड कुटुंबें देखील राजश्री काळोपंतसुद्धां उतरून आणवावे. वर एक सरदार लढवाई सामान याप्रमाणें ठेऊन काळोपंतानीं देखील वर राहूं नये याप्रमाणें नानाचें म्हणणें आहे. शत्रूचे वकील येथें रास्ते यांचे विद्यमानें बोलतात, परंतु बोलणें हरदमख्याली दिसतें. निखालसपणें बोलोन ठरावांत आलें असा अर्थ नाहीं. आज बोलले तर उद्यां दुसराच पक्ष बोलण्याचा पडतो असा विचार आहे. हे[6] मागें घेतात ही

१ नरगुंदकरांचीं. २ टिपूस. ३ हल्लीं टिपूची फौज आली आहे ही. ४ पुण्यास. ५ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर. यांस ' श्रीमंत ' हें उपपद वकिलानें लावलेलें. ६ नानाफडनवीस.

मसलत कोणाचे खातरेस येत नाहीं, परंतु उपाय नाहीं ! ' त्याजकडील फौज बातेऱ्या बांधोन आहेत. आणखी जमाव येत आहे. जमियत व्हावयाकरितां एकीकडे जाऊन राहिले आहेत ऐसा विचार दिसतो; ' म्हणोन नानाचे पत्रीं स्वामींनीं लिहिलें ही गोष्ट खरी. येथेंही आंचीवाल्यांची बातमी आली त्यांत हाच भाव आहे. आणखी बातम्या आहेत. स्वामींनीं चहूंकडील बातम्या राखून बहुत सावधगिरीनें असावें. पुढील फौजेस वरचेवर आज्ञा जात असावी. सावधगिरीविशीं नाहक फौजेचा खर्च वाढवीत बसावें लागतें म्हणोन लिहिलें, त्यास विना बोळणें तुटक किंवा सल्ला जाल्याविना माघारें फिरणें हेंही ठीक नाहीं. याजकरितां येथून उत्तर स्पष्ट जाई तोंपर्यंत स्वामी आहेत तेथेंच असावें, कलागत वाढवूं नये, येविशीं उभयतां कारभारी यांचें वारंवार सांगणें आहे. याजकरितां विनंती लिहिली आहे. स्वामीस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८३७. (चैत्र शु. ७– १९ एप्रिल.)

लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र आपाजी त्रिंबक पोंक्षे यांचें ९ जमादिलाखरचें–रामदुर्गाहून.

" अमित्र बारीआंत आला. गोळागोळी चांगली जाली. दहावीस घोडे पडले, व माणूसही दहावीस जायां जालें. आमची फौज तोंडावर ठासून उभी होती, म्हणून अमित्र फिरून माघारा बारीचे बाहेर गेला. एकदां त्यास गांठून त्याचा रेंच मोडल्याशिवाय त्याची गुर्मी जिरणार नाहीं ! "

नं. २८३८. **श्री.** (चैत्र शु. ८–१७ एप्रिल.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसीं पोष्य परशुराम रामचंद्र. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी

१ नाना व हरिपंत तात्या.

येथील कुशल तागायत छ० ७ जमादिलाखरपावेतों जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष. आपण छ० १ जमादिलाखरचीं पत्रें पाठविली. तीं छ० ५ जमादिलाखरीं तिसरे प्रहरीं पावलीं. तेथें लिहिलें जे " टिपूकडील आंचीवाले नरगुंदावरच लष्कर आहे त्यांत आहेत त्यानीं तेथें वकील आहे त्यास पत्र लिहिलें असेल. सरकारची फौज रामदुर्गास आली म्हणोन मोर्चे उठविले असल्यास जी गत कोडयाळ बंदरास सरदार होते त्यांची जाहली तशी तुमची होईल म्हणोन बातमी कळली, व वकिलास टिपूचीं पत्रें आलीं. दोस्ती खातर महसरा उठविला म्हणोन आलीं असतां मागाहून याप्रमाणें बातमी येते. तस्मात् काईम मिजाज नाहीं याकरितां आपण फौजेंत सावधगिरी करावी. चहूंकडील बातमी राखीत जावी, मोर्चे उठल्यासही फार दिवस जाहले. फौज टिपूकडील आहे तेथेंच आहे किंवा अलीकडे पलीकडे सरली हें कळविणें. तुम्ही आपलेकडून कजिया न वाढविणें. त्याचे मुलखास उपद्रव देऊं नये. दिवस अखेरीचे, यास्तव टाळा द्यावा लागतो. असो. जैसें दृष्टीस पडेल तैसें करावयास येईल. काळोपंताचीं मुलें माणसें काढणेंविशीं पेशजी लिहिलेंच होतें, त्याप्रमाणें काढलींच असतील. फक्त लढवाई माणूस व सरदार इतके मात्र असावे. येविशीं पूर्वीं लिहिलेंच होतें त्याप्रमाणें केलेंच असेल. आपले ऐकण्यांत तिकडील बातमी येईल ती लिहीत असावें. " म्हणून आपण लिहिलें, त्यास इकडील जें होतें तें अधिकोत्तर वरचेवर लिहीतच आहों. टिपूचीं पत्रें सरदारांस आलीं हें आपणास पक्कें समजलेंच आहे. व फौजेंत सरदारांस आल्याचे भावही पक्के समजलेच आहेत. येथें दिसण्यांत तर जसें आंचीवाले यानीं लिहिलें तसेच दिसतात. आज सात आठ दिवस कोसा दीडकोसाचे अंतरानें फौज आहे. मी ही सडा होऊन आज जाणार होतों. परंतु कालचे पत्रीं सर्व टिपूचे

भाव समजले असतांही टाळाच द्यावा म्हणोन (आपलीं) पत्रें आलीं यावरोन राहिलों. तेथें जावें तेव्हां कांहीं खटपट करावी व होईल. तें नाहीं ते पक्षीं जावें कशास, म्हणोन गेलों नाहीं. येथून कूच जाहल्याचीं पत्रें आपणाकडे गेलीं आहेत. आणखीही रवानग्यांचीं पत्रें गेलीं आहेत त्याचे जाब येतील तसें करितां येईल. राजश्री काळाप्पाचीं मुलेंमाणसें निघालीं नाहींत. कांहीं कचरा गोरगरीबांचा आंत होता तितका मात्र निघाला. आज पावेतों मळमळीताखालींच गेलें ! दिवसेंदिवस अखेरीचे दिवस आले. शत्रुचा सरंजाम येतच आहे. कोपळाकडील सरंजाम आला म्हणोन लिहिलें होतें तोही सरंजाम या लष्करांत येऊन बारीस मिळाला. वरचेवर येतच आहे. आपली मागाहून तरतूद कांहींच नाहीं. शत्रूची फौज खटपट करावयाची ती करीतच आहे. आम्ही मात्र मागें मागें सरकतों ! हल्लीं हीं पत्रें आल्यावर (आमच्या सरदारांस) मागें सरकणें म्हणोन लिहिलें आहे. सरकतील. प्रस्तुत ते बारीचा बंदोबस्त करून बारीपार आम्हाकडील फौज न जाई असें जाहलें, व ते बारीचे तोंडी बातेच्या वगैरे बांधोन विशेष मजबुदी करितात ! याउपर पुढें येतात, किंवा तेथील बंदोबस्त करून फिरोन नरगुंदास मोर्चे देतात, हेंही समजत नाहीं ! बहुतकरून इकडील बातमी तर याप्रकारची आहे. एक दोन पत्रेंही बातमीचीं पहावयास पाठविलीं आहेत त्यावरून कळेल. आज वीस दिवस येथें मुकाम करून आहों. ते आमचे रोखें बारीस दहा कोस आले. आमची फौज दोन कोस मागें सरकली. त्यांचा सरंजाम येतच आहे. आपण आम्हास ' कलह वाढवूं नये, दिवस अखेरीचे आले, म्हणोन लिहितात. नरगुंदचा वेढा मात्र उठे तोंपर्यंत आम्ही येथवर आलों. फौज रामदुर्गच्या बारीस गेली. मोर्चे उठल्याचे कळतांच पुढील फौजेस ' पुढें न जाणें, जाहलें तें काम जाहलें, याउपर त्याचे

तालुकियास उपद्रव न देणें, ' म्हणोन लिहीत गेलों. त्याणीं कही देखील पलीकडे पाठविली नाहीं. अलीकडेच आपल्या प्रांतांत कही भरून स्वस्थ होतों. परंतु तेच येथवर चालोन आले. आपलेकडील तरतूद नाहीं, मोर्चे उठविलेपासून तीन वेळ त्याची फौज आली. आणखीही येत आहे. त्यास वकिलाचे विश्वासावर राहून तरतूद करावयाची नसल्यास तसेंच ल्याहावें. आम्ही मागें सरकोन कृष्णातीरास येऊं. नाहक खर्च खात बसणें हें किमर्थ ! दोन चार वेळां बातमीचीं पत्रें आपणाकडे पाठविलीं आहेत. त्यास त्या पत्रांचीं उत्तरें मळमळीत असल्यास या पत्राची वाट न पाहतां मागें सरकोन कृष्णातीरास येतों. मग आम्हावर शब्द नाहीं ! बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती. ते पुढें येतात, आम्ही उगेच न रहावें; परंतु मागें सरकतों आपला शब्द लागेल यास्तव ! नाहीं तर दुसऱ्या बाऱ्याही आहेत. प्रांत बारीपलीकडे त्याचाच आहे. मारून लुटून टाकतों म्हणजे ही फौज सहजच बारी सोडून जाती ! परंतु (आपल्या पत्रापुढें) उपाय नाहीं ! लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८३९. (चै० शु० ८–१७ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ०९ जमादिलाखर.

" शत्रूच्या सैन्यांत बुरानउद्दीन नांवाचा सरदार मुख्य आहे तो टिपूचा मेहुणा आहे. पंचवीस तीस हजार गाडद व तीस तोफा व आठ दहा हजार स्वार याप्रमाणें सामान पोक्त आहे. "

नं २८४०. (चैत्र शु०८–१७ एप्रिल.)

आपाजी गोविंद याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ७ जमादिलाखरचें. रामदुर्गाहून—

" चैत्र शु॥ २ इंदुवारीं शत्रु चालोन रामदुर्गचे बारीनें आंत आला. ते दिवशीं गोळागोळी जाहली त्याचा मजकूर पूर्वीं लिहिलाच

आहे. त्यानंतर इंदुवारीं हंपीहोळीहून तयार होऊन बारीआंत आला. इकडील स्वांर चौकीस गेले होते यांची त्यांची मारामारी होत आले. ही बातमी कळल्यानंतर श्रीमंत राजश्री दादा व गणेशपंत बेहेरे वगैरे झाडून फौजा तयार होऊन रामदुर्गापुढें नदीवर गेल्या. तों शत्रु सहा तोफा व गाडद पांच सात हजार व स्वांर चार हजारपर्यंत घेऊन तोफांची मारगिरी करीत घटकनूर हलगतीपर्यंत नदीतीरीं आले. तोफांचे मारगिरीनें इकडील झाडून फौजेंतील पंधरा सोळा घोडीं ठार पडलीं, व दहावीसपर्यंत माणूसहीं जायांजखमी जालें. याप्रमाणें वर्तमान जाहलेवर शत्रु ते दिवशीं माघारा बारीपार पलीकडे होऊन गेला. मग इकडील फौजा मागती पहिला मुक्काम होता तेथेंच राहिल्या. त्यानंतर भौमवार, बुधवार, दोन दिवस तेथेंच मुक्काम जाहला. गुरुवारीं शत्रूचें हंपीहोळीहून कूच होऊन गोणगरापासून पलीकडे उतरलें, आणि त्यानें बारींत चौकी बसविली. आम्हांस त्यांस एक कोसाचें अंतर. याजकरितां ते दिवशीं रात्रीं बुनगें बन्नुरास पाठवून फौजा जीन ठेवून जाग्यावर उभे होतों. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं भृगुवारीं किल्ल्याचे पश्चिमेस येऊन राहिलों. शत्रूकडील स्वार छबिन्यास बारीअलीकडे आले. तेव्हां बातमी आली जे, रात्रीं कांहीं गडबड करणार. त्याजवरून रात्रीं जीन ठेवून तयारच होतों. आज तेथून कूच होऊन रामदुर्गचे अलीकडे पाव कोस मुक्काम जाहला. श्री॥ रा॥ भाऊसाहेब मुधोळाहून उद्यां कूच करून बन्नुरास येणार. याउपरी रामदुर्गचे बारींतून पलीकडे जावयाचा काट दिसत नाहीं. मनोळीचे बारीनें अथवा मुदलावीचे पलीकडून होसकेरेचे (?) बारीनें पलीकडे गेल्यास शत्रु बारींतून कूच करील. नाहींतर तूर्त येथून कूच करीत नाहीं. पट्टणाहून नवा सरंजाम वरचेवर येतच आहे. नरगुंदास मागती बसणार. नंतर नरगुंद घ्यावयाचा त्याचा मनसबा

आहे. पुण्याहून तर ' तह जाला ' म्हणोन पत्रें वारंवार येतात ! येथें वर्तमान असें आहे. "

नं. २८४१. **श्रीगणपति.** (चैत्र शु० ८–१७ एप्रिल.)

राजश्री नाना स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती[1] उपरी. आम्ही आपले आज्ञेवरून नरगुंदचे मोर्चे उठवावे या अर्थें बाहेर निघालों. मागाहून (आपलीं) मळमळीत पत्रें येऊं लागलीं. परंतु हलके हलके येथवरी आलों. सडी फौज पुढें गेली. श्रीमंतांचे प्रतापें किल्ल्याचे मोर्चे उठले. आपल्या फौजेस यशही आलें. नक्षा सरकारचा मोठा जाहला. टिपूकडीलही ' मोर्चे उठविले ' म्हणून आपणास पत्रें आलीं. नरगुंदास टिपूकडील सरदार होते त्यांचीं पत्रें " हुकूम आला त्याजवरून मोर्चे उठविले " म्हणोन पुण्यास वकील आहेत त्यांजकडे गेलीं. मोर्चे उठतांच मागें सरकावें तरी ठीक नाहीं, आपणास मोर्चे उठल्याचीं पत्रें पाठवून जाब येतील तसें करावें, म्हणून येथेंच मुक्काम करून राहिलों होतों. तों शत्रूची फौज चार दिवस तेथें मुक्काम करून होती. उपरांतिक दुसरी फौज येऊन त्यांत मिळालियावरी या रोखें कूच केलें. दरमजल हलके हलके आले. व आपणासही आम्हीं पत्रें पाठविलीं त्याचा जाब आला त्यांत " किल्ल्यावरील ब्राह्मणमंडळीचीं मुलेंमाणसें काढवून फक्त किल्ल्यावरील लढवाई माणूस ठेवून बंदोबस्त करविणें. तिकडील चाल दिसेल तसें लिहीत जाणें. मागाहून लिहूं तसें करणें. " तों शत्रुही चार कोसांवरी पुढील फौज पाठवून आला. किल्ल्यावरील माणसें आधीं काढवावीं तर सलुखानेंच मोर्चे उठले ते पक्षीं चिंता नाहीं, आपलेकडील जाब येतील तसें करावयास येईल, म्हणून काढ-

---

१ परशुरामभाऊंचे नानाफडनवीस यांस पत्र गेलें त्याची ही पुरवणी आहे.

विलीं नाहींत. हल्लीं तर प्रसंग असा पडला. आम्ही येथें मोर्चे उठवावे याअर्थं आलों तें तरी काम जालें. याउपर मागें सरकलों तरी आपण पाठीमागून पुरावा न केला म्हणोन मागें सरकलों असें होईल. आम्हांस तर खर्चास नाहीं व मागील पुरावाही नाहीं, तेव्हां तेथें राहतां येत नाहीं. याचा विचार पोक्त करून उत्तरें यावीं. फौजेस खर्चास नाहींसें जालें म्हणजे मिळणीची फौज कशी राहील ? हेंही ध्यानात आणून आठा दिवसांत उत्तर यावें. तोंपावेतों ते पुढें न आल्यास येथें मुक्काम करून आहोंच. रातबिरात आपले बुद्धीनें बहुत जपून आहों. अघाडीचे फौजेसही सावधतेविशीं लिहितों. तेही सावध आहेत. दोन कोसांचे तफावतीनें आहेत. आम्ही मागें सरकलियावरी गणेशपंतानीं कोठें रहावें हें त्यांस ल्याहावें. खर्चाविशीं लिहीत गेलों त्याचें उत्तरच नाहीं, तेव्हां समजलेंच आहे ! याउपरी बहुत दिवस येथें राहणें होणार नाहीं. तेथें ठराव जाला असल्यास उत्तमच. आपली पंचवीस दिवसांची मुदत होती तीही जाली. पक्कें ठरलें असेल तसें स्पष्ट ल्याहावें. छ० ७ जमादिलाखर. रविवार प्रातःकाळ. दीड प्रहर दिवस. बहुत काय लिहिणें लोभ असों द्यावा हे विनंती.

नं. २८४२. (चैत्र शु १०–१९ एप्रिल.)

शिवराव निळकंठ यांचें पत्र कुरुंदवाडाहून बाळासाहेबांस–९ जमादिलाखरचें—

" ती॥ रा॥ भाऊसाहेब सडे होऊन रामदुर्गास जाणार होते तों पुण्याचीं पत्रें 'पुढें न जावें, फौज पुढें गेलेली माघारी आणवावी, म्हणोन आलीं त्याजवरून सडे होऊन जावयाचे राहिले. ती॥ रा॥ दादांस नरसापूर म्हणून रामदुर्गच्या अलीकडे खेडें आहे तेथें मुक्कामास यावयाविशीं भाऊसाहेबानीं लिहिलें आहे. "

नं. २८४३. (चैत्र शु० ११-२० एप्रिल .)

रघुनाथराव नीलकंठ यांचें बाळासाहेबांस पत्र-रवाना १० जमादिलाखर. मुक्काम कुदनाळनजीक यादवाड येथून—

" काल भौमवारीं बन्नुरावर मुक्काम होता. तेथून पुढें तलाव्यास आम्हांस व रा॥ व्यंकटराव घोरपडे यांस पाठविलें होतें. आम्ही उपयतां बन्नुरापासून एक कोस पलीकडे सुनदाळ म्हणोन गांव रामदुर्गचे अलीकडे एक कोस, तेथवर गेलों. शत्रूचा मुक्काम बारीपलीकडे होता तेथून कूच जाहलें. त्याची अघाडी सुनदाळाजवळ आली. तेथें एक घटकापर्यंत उभे होतों. तों शत्रूकडील जमाव तोफांसुद्धां चलून आला. तेव्हां आम्ही पाठीमागें सरकत नरसापुराजवळ आलों. शत्रूही जमावसुद्धां चालोन येऊन तोफा लागू केल्या. तेव्हां व्यंकटराव घोरपडे यांजकडील लोक त्यांजवर उठले. तेथें त्यांजकडील दोन चार घोडीं व माणसें जखमी जालीं. शत्रूनें आमच्या तळावर काल मुक्काम केला. इकडील फौजा तेथून निघून काल प्रहर रात्रीस येथें आल्या. आज आणखी तयार होउन पुढें जात आहेत. शत्रूच्या मनांत इकडील फौजेच्या पाठीवर आणखी एक दोन मजली यावें असें आहे."

नं. २८४४. श्री. (चैत्र शु० १२-२१ एप्रिल.)

पै॥ छ० १५ जमादिलाखर. खमस.

विज्ञापना. छ० ३ जमादिलाखरचीं पत्रें जोडी पाठविली त छ० ११ जमादिलाखरीं गुरुवारीं प्रातःकाळीं पावली. " राजश्री गणेशपंत बेहरे यांचें पत्र व काळोपंत याचीं पत्रें आम्हास आलीं तींच बजिन्नस पाठविलीं आहेत, तरी राजश्री नाना यांस दाखवावीं. पेशजी

---

१ विसाजी नारायण वाडदेकर याचें परशुराम भाऊंस पत्र.

लिहिल्याअन्वयें फौजेची व खर्चाची रवानगी सत्वर व्हावी. दिवसगत होऊं नये; " म्हणोन तपशीलवार आज्ञा, त्यास आज्ञेप्रमाणें पत्रें दाखविलीं व फौजेचे वगैरे तयारीविशीं बोलिलों व खर्चाविशींही बोलिलों. फौजेची व गाडदी यांची व तोफांची रवानगीची तयारी करविली आहे. एक दोन दिवसांत रवाना होतील. खर्चाचेंही वरचेवर विचारून रवानगी करवितों. स्वामीस कळावें. जासूद जोडी आली ते उंटासमागमें पाठवावयाकरितां ठेवून घेतली आहे. स्वामीस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. टिपूकडील बातमीदार लष्करांतून स्वामीच्या रवाना जाले आहेत म्हणोन बातमी आहे. याचा शोध असावा. हे विज्ञापना.

नं. २८४५. **श्रीगणपति.** (चैत्र शु० १३–२२ एप्रिल.)

पै॥ छ० १२ जमादिलाखर.

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागायत छ० १२ जमादिलाखर परियंत मुकाम घटप्रभा दक्षिणतीर नजीक मुधोळ येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. लढाई जाहल्यानंतर राजश्री नाना व विसाजीपंत वाडदेकर यांसी पत्रें लिहून पुणियास पाठवावयाकरितां आपणाकडे पेशजी पाठविलीं आहेत, त्यास आज अकरा रोज जाहले, अद्याप उत्तरें येत नाहींत याचें कारणही समजत नाहीं. दिवसेंदिवस त्यांची प्रबलता होत चालली आहे. पत्रांचीं उत्तरें आल्याखेरीज कोणतेंहि करितां नये. उत्तरें आपणाकडे आलीं असावीं असें वाटतें. नसल्यास माणसें पाठवून उत्तरें लौकर आणवून पाहून पाठवावीं. त्याचे फौजेचा मुक्काम सांप्रत बन्नुरानजीक आहे, गांवचा बंद फार सांपडला असें गांवांतून कोणी पळून आले त्याणीं वर्तमान सांगितलें आहे. तेथेंच

जमून आहेत. चिरंजीव राजश्री दादा व जनोबा सुभेदार व राजश्री गणेशपंत कुनालचे (?) मुकामीं आहेत. रोज त्याचे रोंखें तलाव्यास जात असतात. तेही तयार होऊन उभे राहतात. परवां शत्रूची कही बन्नूरचे पश्चिमेस गेली होती. समागमें एक सरदार कांहीं लोकांनिशीं होता. इकडील तलाव्याचे फौजेची गांठ पडून झटापट होऊन सरदार ठार जाहला. शेंसवाशें घोडे चांगलेच पाडाव आणिले व माणूसही जायां जखमी जाहलें. त्याचे पारिपत्यास अगाध नाहीं ! परंतु पुण्याचीं पत्रें मळमळीत येतात, आणि तहाचाही भाव दर्शवितात, म्हणोन उतावळी करितां येत नाहीं. ते बेजरब चालून येतात त्या पक्षीं घडतां घडेल तें खरें ! चिरंजीव राजश्री दादा यास गणेशपंतसुद्धां लोकापुरचे मुक्कामास आणविलें ते आज आले आहेत. चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार यांस सतीगिरेचे सुमारें चंदरगीचे ओढ्यावर जाण्याविशीं लिहिलें आहे. आम्ही बुणगें झाडून सिरूल पो मुधोळ येथें ठेवून बुनग्यांत राजश्री केसोपंत मामा यासी ठेविले आहेत. सडे मुक्काममजकुरीं आहोंत. पत्राचीं उत्तरें येत तंवपावेतों येथून कूच करीत नाहीं. उद्यां कूच करून दुधापुरास जातों. तेथून चिरंजीवाचा मुक्कामही जवळ पडतो. आपल्याकडून पत्रें पुण्यास रवाना जाहलीं त्यास फार दिवस जाहले, परंतु अद्यापि जाब येत नाहीं ! याजवरून अपूर्व वाटतें. तर जाब आले असतील तर लौकर पाठवून द्यावे. छ० १२ जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद. पुण्याहून नाना व विसाजीपंत वाडदेकर यांचीं पत्रें परभारें येथून जासूद गेला होता त्याजबरोबर आलीं तीं पाठविलीं आहेत. पाहून माघारीं पाठवावीं. हीं पत्रें लढाईचें वर्तमान कळून आल्याचीं नव्हेत, फारा दिवसांचीं आहेत. येथें सहावे दिवशीं येऊन पोंहचलीं. त्या पत्रांचीं उत्तरें येतील तेव्हां खरें ! हे आशीर्वाद.

अपत्यें गणपतीनें व रामचंद्रानें व हरीनें दोनी कर जोडून शिर साष्टांग नमस्कार. सदैव आशीर्वादपत्रीं सांभाळावें. हे विज्ञापना.

नं. २८४६. **श्री.** (चैत्र शु० १५–२४ एप्रिल.)

पै॥ छ० २० जमादिलाखर. खमस.

विज्ञापना. स्वामींनीं छ० ९ जा॥खरचें पत्र पाठविलें तें छ० १४ जा॥ खर रविवारीं दोन प्रहरीं पावलें. "शत्रूची फौज रामदुर्गाजवळ आली. श्रीमंत राजश्री दादा माघारे बन्नुरास आल्याचें पत्र आलें तेंच पाठविलें आहे. तरी राजश्री नाना यांस दाखविणें. शत्रूची फौज बन्नुरावर आली. इकडील फौज माघारी सरकून आहे. तोफांची मारगिरी होत आहे म्हणोन स्वार आला त्याणें सांगितलें, त्याजवरून आम्ही तयारी करविली आहे. घडेल तें मागाहून लिहितों" म्हणोन आज्ञा. त्यास आज्ञेप्रमाणें बातमीचीं पत्रें व स्वामीचें पत्र दाखविलें. शत्रूचा जमाव भारी आला. याजवर वरचेवर मागाहून पुरावा करावा म्हणोन वारंवार विनंती करीत आहें. परंतु आजपर्यंत रास्ते यांचे बोलण्यावर व वकिलाचे बोलण्यावर विश्वास वाटत होता. हल्लीं फौज पुढें आली तेव्हां यांस बिघाड असें समजों लागलें ! रास्ते याणी परभारां पत्रें येथून लष्करांत पाठविलीं आहेत. उत्तर काय येतें पहावें. स्वामींसहीं त्यांजकडे प त्रपाठवावयाविशीं पेशजी नानांनीं लिहिलें आहे. परंतु आतां पत्र पाठवावयाची मर्यादा दिसत नाहीं ! तत्राप पाठविलें असल्यास उत्तर येईल तें पाठवावया आज्ञा जाली पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

---

१ गणपतराव हा सांवशीच्या लढाईंत ठार झालेले कोन्हेर त्रिंबक पटवर्धन कुरुंदवाडकर यांचा पुत्र. रामचंद्रपंत आपा व हरीपंत बाबा हे परशुराम भाऊंचे पुत्र.

१ पत्र विसाजीपंत वाडदेकर यांचें पुण्याहून परशुरामभाऊंस. २ नानाफडनवीस यांस.

नं. २८४७. (चैत्र व० ४ २८ एप्रिल.)

आपाजी गोविंद सखदेव याचें पत्र बाळासाहेबांस— छ० १८ रबिलाखरचें—

“ इकडील फौज जमा होऊन नरगुंदचे कुमकेस जाणार म्हणून शत्रूचे लष्करांत वर्तमान कळून आज पांच सात दिवस पुसाटीकडे शत्रूकडील लोकांनीं झाडून तोफा लावून रोज हजार दोन हजारपर्यंत गोळा किल्ल्यांत टाकितात. कुमकेचें वर्तमान आहे यास्तव फारच निकड करीत आहे. एक दोन हल्ला केल्या. आणखी दोन चार दिवसांत हल्ला करणार म्हणोन वर्तमान आहे. गंगाराम धारवाडकर व कृष्णराव शिवमोघे यांजसमागमें स्वार व बार मिळोन पांच हजार जमाव आणखी पट्टणाहून नरगुंदास चार दिवसांपूर्वी आला. आणखी मागाहून जमाव पट्टणाहून रवाना जाहला आहे तोही येणार. लौकर उपराळा इकडून जाहला तरी उत्तम आहे ! ”

नं. २८४८. (९ मे)

दाजी त्रिंबक परचुरे यांचें बाळासाहेबांस पत्र. चैत्र व॥ १२ —गुरूवारचें तळेगांवाहून—

“ ती॥ भाऊसाहेब व राजश्री गणेशपंत बेहेरे ऐसे फौज सुद्धां नरगुंदचा वेढा उठवावा म्हणून गेले. वडील घटप्रभेवर मुधोळ नजीक मुक्काम करून आहेत. चिरंजीव राजश्री दादा व गणेशपंत बेहरे दहा पंधरा हजार फौजेनिशीं रामदुर्गास गेले. तेथून बारीपार होऊन तलावे केले. शत्रु इभ्रतीवर वेढा उठवून गेला होता, तेच समयीं बारीपलीकडे फौज जाती तर शत्रु न ठरता. रा. नानाचीं पत्रें ‘ पुढें जाऊं नये. तहाचें बोलणें लागलें. ’ म्हणोनच येत गेलीं, यास्तव वडिलीं मुक्कामच करून राहिले. तों शत्रूनें आपला जमाव

करून तीस हजार पायदळ व दहा हजार फौज व तीस तोफांनिशीं चालून बारींत आला. एक दोन लढाया माफक जाल्या. प्रस्तुत रामदुर्गाअलीकडे बन्नुरावर शत्रु आला आहे. आमच्या फौजा अलीकडे दोन कोशांवर आहेत. त्यांचे कहीसमागमें फौज आली त्यांतील सवाशें घोडे चांगले पाडून आणिले. मातबर माणूस एक शत्रूकडील ठार पडला. हुजूर पत्रें वरचेवर जात आहेत. फौजा आणखी आल्यास उत्तम आहे, " म्हणोन पत्रीं लिहिलें, त्यास हुजुराहून काशीपंत मामा दोन हजार गारदी कवाइती व तोफा पांच असे रवाना केले आहेत. आठ दहा दिवसांत येऊन पोंचतील. होळकराची रवानगी नऊ लक्ष रुपये तूर्त खर्चास देऊन करितात, परंतु होळकर मान्य करीत नाहींत. तूर्त दहा हजार फौजेचीं पथकें रवाना लौकरच होणार आहेत. पांच हजार फौजेची रवानगी जालीच आहे. लोकांचे हातीं पैका यावयास उशीर लागतो, यास्तव येणें लवकर होत नाहीं. "

नं. २८४९. (चैत्र व० १३–६ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २६ जमादिलाखरचें. मुक्काम मोरब येथून—

" होसुराहून एक वाणी आला त्यानेंही सांगितलें कीं, नरगुंदास पुनः मोर्चे बसले. तोफा उडतात. शत्रूचें हंपीहोळीवरून कूच होऊन नरगुदापलीकडे बेण्णीहाळावर गेले ते दिवशीं नरगुंदचे सोमापुराजवळून रंव[1] जात होती. इतक्यांत शत्रूकडील गाडदी रामदुर्गचे लोक पळून गेले त्याप्रमाणें हे पळाले असतील, म्हणोन पेठेंत शिरले ते व्यंकोबाचे देवळापर्यंत गेले. तेव्हां किल्ल्यावरील माणूस हजारपर्यंत देवळाजवळ होतें त्यांची यांची मारामारी जाहली. वरून तोफांची मारागिरी केली. तेव्हां शत्रूकडील लोकांस मारून बाहेर

१ रव=फौजेची रांग.

काढिलें. दोनशेंपर्यंत माणूस ते समयीं शत्रूचें जखमी व ठार जालें. मग ते दिवशीं किल्ल्यास स्वारांची चौकी टेऊन बेण्णीहाळावर मुक्कामास गेला. याप्रमाणें वर्तमान आहे. हें वर्तमान दोहों चोहों ठिकाणांहून आलें आहे, तेव्हां खरें दिसतें. "

नं. २८५०. (वैशाख शु० ६–१४ मे.)

श्री.

* श्री
राजा शाहुनर-
पतीहर्षनीधा-
न माधवराव नारा-
यण मुख्य प्रधान.

आज्ञापत्र राजश्री पंतप्रधान ता।। मोकदमानी समस्त दाहीजण मौजे तुपारी कर्यात भिलवडी प्रां। मिरज सु।। खमस समानीन मय्या व अल्लफ. बाळोजी पवार पाटील मौजे मजकूर याणीं हुजूर विदित केलें कीं, " मौजे म।।र येथील पाटीलकी पूर्वापार आपली चालत आली असतां हल्लीं बिरादर भाऊ सुदामतप्रमाणें चालों देत नाहीं, येविशी ताकीद जाली पाहिजे " म्हणून. त्याजवरून हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी पाटीलकी पवारमजकुराकडे सुदामत चालत असतां बिरादर भाऊ हल्लीं नवीन कजिया गैरवाजवी करीत असल्यास ताकीद करून वाजवीप्रमाणें पाटीलकी चालवणें. फिरोन बोभाट आलीया कार्यास येणार नाहीं. जाणिजे. छ० ४ रजब. आज्ञा प्रमाण.

लेखन-
सीमा.

नं. २८९१. (वैशाख शु. ६—१४ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव यांचें पत्र छ० ४ रजबचें बाळासाहेबांस—

" मुदेनुरास माणूस पाठविला होता त्यानें जबानी वर्तमान सांगितलें कीं, रामदुर्गावर स्वार कांहीं नाहींत. दोन हजार गाडदी आहेत. ठाण्यांतील दारूगोळी घेऊन गेले. तोफा अद्यापि नेल्या नाहींत. नरगुंदास मोच बसून पांच सात दिवस जाले. तोफांची मारागिरी फारच अहोरात्र होत आहे. कवजलगी, कोप, गोकाकपर्यंत तोफा ऐकावयास येतात. पेशजी गंगाराम धारवाडकर याची व नरगुंदकरांची लढाई होऊन गंगारामाचा मोड होऊन नरगुंदकर पाठीस लागले होत. तेव्हां गंगारामास सौंदत्तीकरानीं आसरा दिला नाहीं म्हणून शत्रूनें त्यांजपासून दोन तोफा व गाडदी पाठवून दहा हजार होन गुन्हेगारी घेतली. शत्रूचे चित्तांत इकडील फौजा छावणीस राहणार त्यापक्षीं तूर्त इकडील फौजांचा जथ पडला नाहीं, मसलत होत आहे, तोंच नरगुंद घ्यावें असा मनसबा आहे. नरगुंद घेतल्यावर कितुराकडून गोकाकेवरून बेळगांवास येणार. कित्तूर गोकाकेकडील मुळें जाहलें. मनोळीस गाडदी व रोहिले सात आठशेंपर्यंत श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब याणीं पाठविले होते ते निघून आले. श्रीमंतांच्या आज्ञेवरूनच आले असतीलसें वाटतें. ते निघून आल्यानंतर शत्रूचें ठाणें मनोळींत पडलें. "

नं. २८९२. (वैशाख शु० ७—१५ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ५ रज्जबचें—

" शत्रूची फौज सडी होऊन कांहीं बदामीकडे व कांहीं शहापुराकडे गेली आहे असें श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांचें पत्र आलें, याज-

करितां सावध असावें; म्हणून लिहिलें, त्यास सावधपणेंच रहात आहों. नरगुंदाकडील तोफेचे बार येथेंही ऐकावयास येतात. नरगुंदचा नकाशा मेणाचा करून पट्टणास नेला होता तो नकाशा पाहून " पुसाटीकडील बाजूनें एक लाख गोळा मारावा. इतकियानें फडशा जाहल्यास उत्तम आहे. न होय तर मग लिहून पाठवावें. म्हणजे पुढें काय करावयाचें तें लिहूं. " याप्रमाणें पट्टणाहून फौजेंतील सरदारास पत्रें आलीं म्हणून नरगुंदकराचा कारकून गोकाकेस आला त्याणें वर्तमान सांगितलें. तेंच धोंडोपंत आपानीं इकडे लिहून पाठविलें. तोफांची मारागिरी फारच होत आहे. नित्य दोन तीन हजारपर्यंत गोळे मारतात. "

नं. २८५३. (वैशाख शु० ७–१५ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव याचें मुक्काम मोरब येथून छ० ५ रजबचें पत्र बाळासाहेबांस–

" मनोळीस शत्रूचें ठाणें पडलें म्हणून पेशजी लिहिलें होतें. परंतु अद्यापि सरकारचेंच ठाणें आहे. गाडदी व रोहिले परत आले, तेव्हांच आंतील प्यादे निघून येत होते, परंतु राहिले आहेत. तथापि अवसान नाहीं. रामदुर्गप्रमाणेंच स्थिति आहे. या मुक्कामास येऊन आम्हांस पंधरा दिवस जाले. येथून रामदुर्ग अठरा कोस आहे. "

नं. २८५४. (वैशाख शु० ८–१६ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ६ रजबचें–मुक्काम कुडची कृष्णा दक्षिण तीर येथून—

" नरगुंदावर तोफांची मारगिरी होतच आहे. किल्ला हिमतीनें लढत आहे. किल्ल्यावर दोन महिन्यांची बेगमी. वरकड सर्व साहित्य आहे. तुपाचा मात्र तोटा ! "

नं. २८९५.

(वैशाख शु० १४--२३ मे.)

आपाजी गोविंद सखदेव यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १३ रज्जबचें उगार खुर्द येथून—

" श्रीमंत सौभाग्यवती राधाबाई[1] प्रसूत जाहली होती. तदनंतर सहावे दिवसापासून काहिली अंगास होऊं लागली. औषधी उपाय बहुत जाले, परंतु गुण न आला. परवां मंदवारीं देवाज्ञा जाली; म्हणून लिहिलें तें कळलें. मोठी अनुचित गोष्ट जाहली. घात जाला. "

नं. २८९६.

श्री.

(७ जून.)

साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ वैशाख वद्य अमावास्या सोमवार जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करावें. विशेष. इकडील वर्तमान नरगुंदचे यथाप्रकार आहेत. बाहिरल्यानीं बदामीचा किल्लेदार वगैरे यांस गडकरी यांजकडे पाठवून " फार जुजलां; मेहनत फार केली, याउपरी श्रम न करणें, तुम्हांस पार करून देतों. उतरून जाणें. " म्हणोन दोन तीन वेळां येरझाऱ्या करविले. परंतु गडकरी याणीं उत्तर केलें जे, " पुण्यास पत्रें गेलीं आहेत तेथूनच आपणास पत्रें येतील. सबुरीनें घेतल्यास विवेकच होईल. " याप्रमाणें उत्तर दिलें. सारांश दम बराच आंत आहे. नरगुंदास आल्या फौजांपैकीं कांहीं फौज व हजरत कमर्दिन साहेब यांस हुजूर पट्टणास आणोन घेतलें आहे. जावयाचे तजाविजींत आहे. दहा वीस हजार बार व कर्नाटकी पांच सात हजार फौजा व तोफा चौकी देऊन ठेवणार. कित्तूरकर जमावनिशीं चाकरीस जावयाकरितां शिगीहोळीस जमा जाहले आहे. येलगुराहून माणसें आलीं. राजश्री रास्ते व गणेशपंत बेहरे उकळी मणगुलीसुमारें आहेत. दोनी मिळोन दहा वीस हजार बार सुद्धां आहेत. सुरापुराकडे

१ परशुरामभाऊंची स्त्री.

जाणार म्हणोन सांगतात. याप्रमाणें हे वेळपावेतों वर्तमान आहे. मागोन येईल तें लिहून पाठवितों. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती. बातमीचें[1] पत्र सौंदत्तीहून आलें.

नं. २८५७. **श्री.** (आषाढ शु० ८–१४ जुलई.)

पै॥ छ० ११ सवाल. सनसीत समानीन. श्रावणमास.

राजेश्री गंगाधरपंत गोसावी यांस अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ राजे खेमसावंत भोसले बहादर सरदेसाई प॥ कुडाळ व महालानिहाय. रामराम. विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन केलें पाहिजे. विशेष. आपल्याकडून पत्र येऊन संतोष होत नसे. तर ऐसें न करितां सदैव पत्रद्वारें आपल्याकडील कुशलवृत्त लेहून स्नेहाची वृद्धि होय तें करावें. यानंतर हजरत पातशहा दिल्ली यांहीं राजश्री महादजी शिंदे यांचे विद्यमानें 'राजे बहादर' मरातब व मोर्चेलें दोन व जवाहीर व खिलत ऐसें रवाना केलें ते गु॥ मधें (?) अक्षतृतीयेचे सुमुहूर्तें फरमानबाडी करोन उत्साहें घेतलें. हें आपणास स्नेहाचे जागां कळावें याजकरितां लिहिलें असे. र॥ छ० ७ रजमान. बहुत काय लिहिण लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८५८. (आषाढ शु० १२–१९ जुलई.)

तीर्थो लक्ष्मण, दोडवाडचा ठाणेदार, याचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १२ रमजानचें—

" धारवाडाहून सहा हजार बार व तीन तोफा व पांचशें स्वार येऊन दोडवाडास उषःकालीं मोर्चे दिले. दोन तास दिवस चढल्या-

---

१ हा शेरा बाळासाहेबांच्या हातचा. २ पत्राच्या माथ्यावर शिक्का व शेवटीं मोर्तब आहे त्यांतलीं अक्षरें फारशी आहेत.

नंतर हल्ला जाहला. अर्धा गांव त्याणीं घेतला. आंतील लोकांनीं मारगिरी करून बाहेरील लोक पाउगशें ठार केले. आंत तीन साडे-तीनशें प्यादे सांपडले आहेत. ते बाहेर काढून आणण्याचा मार्ग दिसत नाहीं. ठाणें तर टिकत नाहींच.'

नं. २८५९.

(आषाढ व० ४—२५ जुलई.)

श्रीगणपतिर्जयति.

पै॥ छ० ५४ रमजान. सनसीत समानीन. श्रावणमास.

तीर्थस्वरूप राजश्री काका वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें चिंतामणीनें व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १८ रजमान इंदुवार दोन प्रहर दिवस पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. छ० ९ रमजानचें पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सविस्तर कळोन संतोष जाहला. "नरगुंद शत्रूनें घेतलें म्हणोन बातमी आली आहे, व राजश्री महादेवबावा वडगांवकर येथें आले होते, येथें दोन दिवस राहून श्रीपंढरपुरास गेले व हिकडे पर्जन्य नाहीं," म्हणोन लिहिलें तें कळलें. पत्रीं आज्ञा जे, "तीर्थस्वरूप मातुश्री काशीकाकीस पत्रें लिहून लाखोटा करून पाठविला आहे हा राजश्री धोंडो बापूजी जोशी यांजवळ देणें म्हणजे ते सावकारींतून रवाना करितील " म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें लाखोटा मशार-निल्हेजवळ दिला. बावामहात व रसूलखान व चांदखान यांची ही पत्रें त्यांस पावतीं करून उत्तरें घेऊन पाठविलीं आहेत. आम्ही काल रविवारीं प्रातःकालच्या बारा घटकांत श्रीमंतांच्या[2] दर्शनास गेलों. नजर मोहरा

1 चिंतामण पांडुरंग (आपासाहेब सांगलीकर) व विठ्ठलराव पांडुरंग यांचें गंगाधरराव गोविंद यांस पत्र पुण्याहून. हें कित्येक ठिकाणीं फाटून अक्षरें गेलीं आहेत. २ पेशवे सवाई माधवराव यांच्या.

दोन ठेविल्या. राजश्री नानाची ...... भेट घेतली. काशीचे ची पि..... ...... वयाचें, त्यास आणखी एक दोन दिवसानीं जाऊं ते समयीं देऊं. लक्ष्मण बैरागी यास सत्तर रुपयांची हुंडी ग्वालेरीची करून देणें म्हणोन आज्ञा, त्यास त्याणें सदरहू ऐवजपैकीं बरोबर खर्चास रुपये १० दहा समागमें रोख नेले. बाकी साठ रुपयेची हुंडी झांशीची आज्ञेप्रमाणें खुणा लिहून करून देविली. ग्वालेरीची हुंडी करून द्यावी, त्यास त्याणें झांशीची मागितली यास्तव करून दिली. ग्वालेरीची हुंडी चलती होत होती, त्यास त्याणें चलती हुंडी नको म्हणाला; ठिकाणबंद झांशीची हुंडी देववावी म्हणोन बोलिला. त्याजवरून झांशीचीच करून देविली. येथून निरोप घेऊन गुरुवारीं भोजन करून सायंकालचा निघोन गेला. त्यास कराराप्रमाणें येणें म्हणोन जातेसमयीं सांगितलें. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. २८६०. श्री. (आषाढ व० ७–२८ जुलई.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री चिंतामणराव[१] पांडुरंग स्वामी गोसावी यांस.

पो।। माधवराव नारायण प्रधान. नमस्कार. विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. स्वारी बाहेर निघणार. याजकरितां तुम्ही आपलेकडील सरंजामी फौज जमा करणें. जाणिजे. छ० २१ रजमान. सु।। सीत समानीन मय्या व अल्लफ बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

पै।। छ० ७ सवाल सनसीत समानीन. श्रावण मास. शके १७०७

---

१ चिंतामणराव अल्पवयी होते तरी सरदारी त्याच्याच नांवें असल्यामुळें पत्र ही त्याच्याच नांवें आलें.

नं. २८६१ श्री. (३० जुलई.)

साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ आषाढ वद्य नवमी मंदवार सायंकाळ जाणून स्वकीय लेखन करीत असावें. विशेष. आपण लिहिला पत्रार्थ कळला. काल शुक्रवारीं सायंकाळसमयीं राजश्री काळोपंत कुटुंबलेकरेंसह दीडशें शिपाई हजार दीडहजार लोक सामानसुद्धां किल्ल्यावरून खालीं उतरून आले. सवेंच पांच सात हजार लोकांचा पहारा देऊन उतरविले. भविष्यानुसार घडलें! शत्रूनें गडावर दोन हजार लोक ठेविले. हुजूरास अर्जी पाठविली आहे. उत्तर आल्याप्रमाणें करितील. याउपरी तुम्ही जमावानिशीं सावधगिरींत असावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८६२. श्री. (आषाढ वद्य १०—३१ जुलई.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री रामरावजी स्वामीचे सेवेशीं.

सेवक वासुदेव पांडुरंग. सा॥ नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ छ० २४ रमजानपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. नरगुंदचें वर्तमान तरी छ० २१ रोज शुक्रवारीं काळोपंत सल्ल्यानें उतरोन खालीं आले. चौकी देऊन लोकांसुद्धां बसविले आहेत. पुढें काय होईल पहावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८६३. श्री. (आषाढ व० ११—११ ऑगस्ट.)

पै॥ छ० २७ रमजान. सनसीत समानीन. आषाढ मास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना.

---

१ हें बातमीपत्र नरगुंदाहून तेरदाळास. २ श्रीरंगपट्टणास टिपूकडे. ३ यादवाडचे कमावीसदार यांजकडून तेरदाळच्या फडणिसांस पत्र. ४ तेरदाळच्या फडणिसांचें पत्र.

येथील वर्तमान ता॥ छ० २९ रमजान इंदुवार चतुर्थ प्रहर दिवस. यथास्थित असे. विशेष. नरगुंदचें बातमीचें पत्र आलें त्याची नक्कल करून पाठविली आहे त्याजवरून कळेल. राजश्री काळोपंत कुटुंब-लेकरेंसह भृगुवारीं सायंकाळीं किल्ल्यावरून उतरले. नरगुंद किल्ला शत्रूच्या हस्तगत जाला. मागाहून येईल वर्तमान तें कळवितों. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८६४. श्री. (आषाढ व० ११–१ऑगस्ट.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० २४ रमजान इंदुवार संध्याकाळपावेतों स्वामीचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेष. नरगुंदचे बातमीकरितां यादवाडास माणूस पाठविला होता तो आतांच आला. राजश्री वासुदेवपंत यांचें पत्र बातमीचें आलें तेंच सेवेशीं पाठविलें आहे. त्याजवरून विदित होईल. नरगुंदचा किल्ला शुक्रवारीं अमित्रास हस्तगत जाहला म्हणून लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८६५. (आषाढ व० ३०–५ ऑगस्ट.)

गोविंद सखदेव यांचें पत्र बाळासाहेबास छ० २९ रमजानचें.

" दोडवाडास शत्रूचा जमाव येऊन पंधरा दिवस चौकी देऊन बसले होते. परंतु ठाण्यांतील लोक दम धरून होते. मग त्याणीं निकड करून हल्ला केली; ते समयीं ठाण्यांतील लोकांनीं एक दिवस फार मेहनत करून हल्ला शत्रूची मारून काढिली. त्यानंतर चार पांच हल्ला शत्रूनीं केल्या, परंतु आंतील लोकांनीं मारून काढिल्या. यापुढें दम धरून रहावें तर परिणाम नाहीं, याकरितां रात्रौ निघोन

१ तेरदाळचे फडणीस.

शत्रूकडील मोर्च्यांवर मारामार करून त्याजकडील दोन निशाणें गाड्यांचीं घेऊन स्वामीजवळ सेवेशीं आले आहेत, ते सर्व मुखतः निवेदन करतील. ”

नं २८६६. श्रीगणपतिर्जयति. (श्रावण शु० २-७ ऑगस्ट.)

पै॥ छ० १ सवाल. सन सीत समानीन. श्रावणमास.

तीर्थस्वरूप राजश्री काका[1] वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें चिंतामणीनें व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता॥ छ० २९ रमजान इंदुवारपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० १७ रमजानचें पत्र पाठविलें तें छ० २२ मिनहूस पावोन संतोष जाहला. अलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं म्हणोन लिहिलें, त्यास पुण्यास आलेनंतर श्रीमंतांची भेट जाहली हा मजकूर इकडील सविस्तर वृत्त लिहून पत्रें जासूदजोडीसमागमें पाठविलीं आहेत तीं पावलींच असतील, त्याजवरून निवेदन होईल. अलीकडे दुसरेनें श्रीमंतांचे दर्शनास भृगुवारीं गेलों होतों तेव्हां श्रीमंतांस पितांबर व श्रीमंत सौ॥ बाईसाहेबांस पितांबर व चोळी नेऊन दिली. आज्ञेप्रमाणें पढत असतों. बारीक दस्तूर ल्याहावें म्हणोन आज्ञा, त्यास पहिले कित्तेपेक्षां थोर अक्षर लिहीत होतों. त्यांस अलीकडे त्या कित्त्या........ लिहीत असतों. “ राजश्री धोंडो बापूजी जोशी व श्रीमंत राजश्री वेंकटरावदादा घोरपडे यांचे नांवचीं पत्रें लखोटे करून पाठविलीं आहेत हीं धोंडो बापूजीजवळ देणें ” म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें लखोटे मशारनिल्हेजवळ दिले. त्याणीं पत्राचें उत्तर व श्री देवाचीं सनगें वगैरे जिन्नस निंबाजी जासूद व शेटी जाधव खिजमत-

१ चिंतामणराव पांडुरंग व विठ्ठलराव पांडुरंग यांचे गंगाधरराव गोविंद यांस पत्र पुण्याहून.

गार यांजबरोबर पाठविला आहे, येऊन पावेल. आपण जासुदासमागमें कृष्णा तोडकर खिजमतगार दिल्हा होता त्यास समाधान वाटेनासें जाहलें, मार्गीं थकोन रहिमतपुरचे सुमारें राहिला. येथून सनगें न्यावयाचीं, जासूद एकटा, यास्तव शेटी जाधव बरोबर दिला आहे. कृष्णा तोडकर बरा होऊन वाटेस त्याची व याची गांठ पडल्यास शेटीनें माघारे यावें म्हणोन सांगितलें आहे. राजश्री रघुनाथराव कोलटकर व चिरंजीव राजश्री रावजी येथेंच आहेत. रावजीस चार पांच दिवस आपणाजवळ आणिला होता. सुखरूप आहेत. ती॥ सौ॥ ताराबाई येथेंच आहे; सुखरूप आहेत. कळावें सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८६७. श्री. (९ ऑगस्ट.)

सेवेशी सा॥ नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ श्रावण शु॥ ४ चतुर्थी भौमवासरपर्यंत यथास्थित जाणून स्वकीय लिहीत जावें. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. नरगुंदाकडील वर्तमान कसें आहे म्हणवून जाणविलें, ऐशीयास काळोपंत व भगवंतराव कुटुंबसुद्धां सोमापूर हणमंताच्या देवळाचे पाठीमागें रड्डी याच्या घरांत कोंडिले आहेत. घराभोंवतीं हजार दोन हजारांची चौकी आहे. मा॥रनिल्हेनीं हातेर अद्याप दिलें नाहीं. जवळ पांच जण प्यादे जिवाळ्याचे हत्यारबंद आहेत तेही सोडून निघत नाहींत. भले लोक व सर्वत्र शेंदोनशें एकीकडे पहाऱ्यांत आहेत. घोडीं सर्वत्रांची (आपल्या फौजेंत) वांटून सोडलीं. काटकांस एकीकडे दूर कोंडिलें आहे. ब्राह्मण सर्वत्र मंडळी पन्नास, नारो दादाजी व शास्त्री आदिकरून एका घरांत घातले आहेत. एकाची खबर एकास नाहीं. जितरूब, नक्त नाणें सोनें रुपये म्हणतां लक्ष होनांचें गडावरील

१ बातमीपत्र यादवाडाहून तेरदाळच्या फडणिसांस.

जाहलें. कापड व भांडीं खेरीज. काळापाची आई मात्र गेली. दहन परवां जाहलें. वरकड आजवर जिवंत आहेत. काल इकडील माणूस याप्रमाणे पाहोन आला. अद्यापि एकाची सुटका नाहीं. मा॥रनिल्हेची कन्या नारो दादाजीची सून चांगली आहे, ती मूल नबाबेंखान घेणार. परवांच आणविली होती. वरकड सर्वत्रांस पट्टणास नेतात. सोडितील म्हणायाची भ्रांत धरून जीव ठेवून बैसले आहेत ! निघतेवेळेस काय घडतें पहावें. (शत्रूचें) लष्कर उदईक कूच करून धारवाडावरून बेळगावास जातात. तो किल्ला घेऊन कित्तुराकडे येऊन देसनूर वगैरे, घ्यावें, गोकाकही पहावी, तेथपावेतों एकंदर ठाणीं घ्यावीं, याची वदंता फार असे. आमच्याही दोन्ही स्थळांस उपद्रव देणार असा अर्थ आहे. श्रीहरी करील तें प्रमाण ! सारांश लष्कर हा प्रांत सोडून माघारें जात नाहीं. याप्रमाणें इकडे वकील सैन्यांत काजी आहेत त्याणें सांगून पाठविलें होतें. मुख्यतार्थ त्याची मसलत झाल्यावरच कळावें, तोंपर्यंत समजणेचें नाहीं, हे तो प्रसिद्ध आहे ! घटपेपावेतों राहणारास भरंवसा नाहीं. आपल्या स्थलापावेतों वल्गना फार आहे. नदीमुळें आठ पंधरा रोज व्यवधान पडेल तर पडो ! आपण बातमी रक्षून असावें. बेळगांव कित्तुराकडे येतांच सर्वत्र नदीपार होऊन जाणेंस पाहिजे. वरकड लिहिणेंसें नाहीं. कोणाचा परिणाम नाहीं ! हें पत्र आपण पाहोन विसर्जन करावें. बहुत काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विनंती.

नं. २८६८.

श्री. (श्रावण शु० ५–१० ऑगस्ट.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत. कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ० ४ सवालपर्यंत स्वामीचे कृपावलोकनेंकरून सेवकाचें

१ काळोपंताची, २ टिपू सुलतान ? ३ तेरदाळचे फडणीस.

वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. नरगुंदाहून बातमीचें पत्र आलें त्याची नक्कल लिहून सेवेशीं पाठविली आहे. त्यावरून सर्व मजकूर निवेदन होईल. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८६९. **श्री.** (श्रावण शु० ८–१३ ऑगस्ट.)

पै॥ छ० ९ सवाल सनसीत समानीन श्रावणमास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० ७ सवाल पावेतों स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें येथून बनवण्णा प्यादा नरगुंदास मुद्दाम पाठविला. छ० ३० माहे रमजानीं येथून निघोन गेला तो तीन रोज लष्करांत होता. तेथें याचे वळखे होते व किल्ल्यांतील लोक आले तेही वळखीचे पांच चार त्यांतील होते. त्याणीं किल्ल्यांतील वर्तमान सांगितलें. किल्ल्यांतील पाणी सरलें. थोडेसें होतें, परंतु किडे फार पडून उपयोगी नाहीं व दारूगोळी व किरकोळी सामान झाडून सरलें. जुने दाणे आठ पंधरा दिवस खाऊन होते. दुखणें फार लोकांस लागलें, परिणाम नाहीं, तंव बोली तोरगलकर काजीचें मतें लोक व काळोपंतास देखील सोडून द्यावें ऐसा करार करून उतरले. त्यावर लष्करच्यानीं पहारा देऊन तैसेच ठेविले होते. तीन परवानग्या येतील तेव्हां सर्वत्रांस सोडावें ऐसी बोली जाहली, त्यास दोनी परवानग्या तिकडून आल्या, त्यावरून लोकांस थोडेबहुतांस निरोप दिला. सोमवारीं सोडिलें. ज्यांचीं चांगलीं हत्यारें असतील त्यांची पाहून पाहून घेतात. कांहीं लोक व ब्राह्मणमंडळी चाळीस पन्नास सोमापुरांत ठेविली आहे. राजश्री काळोपंत यांची मातुश्री खालीं उतरल्यावरी मृत्यु पावली. श्रीरंगपट्टणाहून तिसरी पर-

वानगी आलियावर काळोपंतास मंडळीसुद्धां सोडावें ऐसें लष्करांत बोलत होते. छावणी धारवाडप्रांतीं होणार म्हणोन तोंडजबानी वर्तमान सांगितलें. जो लष्करास गेला होता त्यासच सेवेशीं पाठविला आहे. तोंडजबानी वर्तमान सांगतां विदित होईल. बहुत काय लिहिणें सेवेशीं विदित होईल. हे विज्ञापना.

नं. २८७०.

(भाद्रपद व० ११–२९ सप्तंबर.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत यांजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें छ० २४ जिल्कादचें.

" नरगुंदाकडील वर्तमान राजश्री व्यंकटराव व राजश्री काळोपंत व त्यांच्या मुलांमाणसांस कौल देऊन पट्टणास नेलें. मार्गीं चालते समयीं काळोपंतास धरून मुसक्या बांधोन सर्वत्रांस माघारें आणिलें. शिपाई व राजश्री नारो दादाजी निळकंटशास्त्री सर्वत्रांस बिड्या घालून रवाना केले. मागाहून व्यंकटराव व काळोपंतास व मुलेंमाणसांस बिड्या घालून नेणार आहेत. टिपू बेंगरूळास फौजसुद्धां आहे. "

टिपूची कित्तुरावर स्वारी.

सन १७८५ सप्टेंबर ते सन १७८६ मार्चअखेर.

सन १७८५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत नरगुंद काबीज झाल्यावर बुराणउद्दीन उर्फ सैदबुरान यानें आपली फौज कित्तूर संस्थान काबीज करण्यासाठीं नेली. त्या फौजेंत त्याचे मदतनीस म्हणून सैदगफार व शेख अनसार हे सरदार नेमलेले होते. त्याच फौजेस श्रीरंगपट्टणाहून वेळोवेळ कुमक येत गेल्यावरून शेवटीं तिचा जमाव १५००० कवाइती पायदळ व ७।८ हजार कर्नाटकी प्यादे व ८००० स्वार व ४० पर्यंत तोफा; याप्रमाणें झाला होता.

ही फौज कित्तुराजवळ येऊन पोंचल्यावर तेथील संस्थानिक देसाई यानें विचार केला कीं, नरगुंदकर इतके बलिष्ठ व लढाऊ असून शिवाय त्यांच्या कुमकेस पेशवे सरकारच्या फौजा आल्या होत्या, तथापि टिपूसुलतानाच्या सामर्थ्यापुढें त्यांचें कांहीं न चालल्यामुळें नरगुंद-संस्थान सुलतानानें घेतलें आणि संस्थानिकास कैद करून नेलें. आपण लढाई करावी तर आपलीही दशा त्याचप्रमाणें होईल; याकरितां शत्रूस शरण जावें हेंच उत्तम. असा विचार करून तो देसाई सुलतानाच्या फौजेस येऊन भेटला. परंतु शरणागताचें रक्षण करण्याचा बाणा टिपूसुलतानाचा कधींच नव्हता ! त्याच्या फौजेनें देसाई व त्याचीं बायकामुलें व गुरुनाथपंत म्हणून कारभारी होता तो, या सर्वांस पहाऱ्यांत ठेविलें व कित्तूरचा किल्ला व संस्थानचा सर्व मुलूख ताब्यांत घेतला.

इतकें झाल्यावर ती शत्रूची फौज पेशवाई मुलखाच्या राशीस लागली. नोव्हेंबर व डिसेंबर या दोन महिन्यांत तिनें दोडवाड, खानापूर, संपगांव, बसवंत बागेवाडी वगैरे ठाणीं घेतलीं. त्या काळांत जांबोटीकर देसाई बराच प्रबळ होता. त्याच्या पारिपत्याकरितां ५।७ हजार पायदळ व ४ तोफा याप्रमाणें सरंजामानिशीं शत्रूनें जाऊन जांबोटीस वेढा घातला. ५।६ दिवस जांबोटीकरांनीं लढाई केली. शेवटीं नाइलाज झाला तेव्हां देसाई रात्री ठाणें टाकून निघून सड्यास पळून गेला. त्याच सुमारास शत्रूनें नेसरीचें ठाणेंही घेतलें.

सड्याचें ठाणें सावंतवाडी संस्थानाच्या पूर्व सरहद्दीवर आहे. तें ठाणें घेण्यासाठीं शत्रूची फौज गेली तर सावंतवाडीकर देसाई व गोंवेकर फिरंगी, सडेकर देसायाची कांहीं कुमक करितील अशी बोलवा होती. परंतु आयते वेळीं तसें कांहीं न घडल्यामुळें तें ठाणेंही शत्रूच्या हातीं लागलें. दिसेंबरच्या अखेरीस शत्रूनें होसकोटें व पाच्छापूर हीं दोन्ही ठाणीं घेतलीं. सारांश त्या प्रांतीं एक बेळगांव किल्ल्याखेरीज पेशवेसरकारची मातबर जागा राहिली नाहीं. त्याच किल्ल्याचे आसपास पटवर्धनांचा शहापूर तालुका असल्यामुळें त्याचाही केवळ बेळगांवच्या आश्रयामुळेंच बचाव झाला.

बेळगांवप्रांतीं याप्रमाणें शत्रूनें दंगा केल्याच्या बातम्या पुण्यास वेळोवेळ जातच होत्या. सन १७८६ च्या जानेवारींत निजाम-अल्लीच्या भेटीकरितां लष्कर घेऊन नानाफडनवीस निघाले. टिपूचे सरदार बेळगांवाकडे दंगा करीत होते त्यांचा कांहीं तरी प्रतीकार करणें नानांस प्राप्त झालें तेव्हां त्यांनीं फेब्रुवारीच्या अखेरीस लष्करांतून तुकोजी होळकरांची कित्तुराकडे रवानगी केली. गणेशपंत बेहेरे कृष्णेच्या उत्तरेस पर्जन्यकाळीं छावणी करून होते तेही दहा हजार स्वारांनिशीं बाहेर पडून येडूर मांजरी तेथें तळ देऊन राहिले. त्या

संधींत सडेकर देसाई यानें हजार दोन हजार माणूस जमा करून सडच्याच्या ठाण्यावर येऊन " छेपा घालून शेंपन्नास माणसें जखमी करून दहा जणांचे डोचके कापिले. अमित्राचे निसबत माणसांचे बाइका पांच सहा जणी सांपडले त्यांशीं मारून पोट फाडून कांटे भरले ! ठाणेंतील सारे माणसें पळऊन ठाणें काईम करून घेतले. ठाणेंत दारूगोळी व तोफा पांच, व तांदूळ वगैरे साहित्यही होतें तें सर्व त्याचे स्वाधीन झाले. राजश्री नीलकंठ गौंडा सरदेसाई खानापूर याचा लेक व्यंकटराव म्हणायाचा त्यानें पुढें सरून एवढें काम केलें." पण हा सडेकरांचा जय फार दिवस टिकला नाहीं. शत्रूनें पुन्हां फौज पाठवून तें ठाणें काबीज करून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला.

कित्तूरकराच्या संस्थानांतून साडेपांच लक्ष रुपये मी वसूल करून देतों असा टिपूजवळ करार करून व्यंकटरंगय्या या नांवाचा मामलेदार श्रीरंगपट्टणाहून कित्तुरास आला होता; त्यानें कराराच्या दुप्पट तिप्पट रक्कम प्रांतांतून गोळा केली तरी त्याची तृष्णा शांत होईना ! त्यानें कित्तूरचा वाडा खणून काढिला व दागदागिने भांडें-कुंडें वगैरे चीजवस्त संस्थानिकाची जेवढी म्हणून होती तितकी सर्व घेतली. शिवाय प्रांतांत मातबर कुळें होतीं तीं धरून नेऊन त्यांपासून पैका घेतला. मागची बाकी व चालू सालचा वसूल तर रयतेपासून त्यानें चोपून घेतलाच, पण त्याशिवाय उंबरापट्टी म्हणून दर घरास तीन रुपये याप्रमाणें कर बसवून तोही वसूल केला ! मामलेदाराचें हें कृत्य चाललें असतां फौजही रिकामी बसली नव्हती. तिनें प्रांतांतलें धान्य व वैरण गोळा करून धारवाडाकडे रवाना करण्याचा उद्योग एकसारखा सुरूच ठेविला होता. त्या फौजेने जिंकलेल्या प्रांतावर जो जुलूम केला त्यापैकीं एक बाब रयतेस अपूर्व व फारच असह्य वाटली. ती बाब म्हणजे सुंदर बायका व दांडगे पूर्व वयाचे जवान पुरुष

पकडून नेण्यासंबंधाची होय. बायका टिपूच्या व त्याच्या आप्तांच्या जनानखान्याकरितां नेल्या जात होत्या, व दांडगे पुरुष बाटवून त्यांस आपले चेले करण्याचा टिपूसुलतानाचा शिरस्ता होता. अशा चेल्यांचीं त्यानें ५।४ पलटणें तयार केलीं होतीं ! यासंबंधें कानडी बातमीदारांच्या पत्रांतील वाक्यें चमत्कारिक आहेत.

" करीनकोप कर्यात बागेवाडी येथील चांगले बाइका व निवडक दांडगे माणसें धरून घेऊन गेले. याचप्रमाणें कित्तूरप्रांतांतही घडणार. खानापूर येथें दंड बांधणें, वसूल झाडा घेणें, मातबरांसीं धरून नेणें आरंभिलें आहे. " " तमाम प्रांतांत पाहरे दिले आहेत. खानापुरास परवांपासून पाहरे ठेवून बैसले आहेत. दोघे लिंगाइताचे चांगले बाइका धरिले. वरकडांसही धरावयाकरितां जपणी घातले आहेत. तमाम सुंदर बाइका बारा वाटा पळून गेले ! "

होळकर व बेहेरे हे समीप येत असल्याचें कळतांच शत्रूनें आपलें बाजारबुणगें व थोर तोफा वगैरे धारवाड मिश्रीकोटाकडे लावून दिलें, आणि खानापूर व कित्तूर या दोन स्थळीं तो सड्या फौजेच्या टोळ्या करून राहिला. कित्तूरच्या टोळींत बेदेडे होते त्यांची दौड हुकेरीपर्यंत आली तेव्हां गोकाक व हुकेरी या परगण्यांतले रयत लोक घाबरून मिरज प्रांताकडे पळत सुटले. तों इतक्यांत गणेशपंत बेहेरे व होळकर जवळ आलेसे पाहतांच शत्रूच्या दोन्ही टोळ्या पुनः एकत्र होऊन ती फौज कित्तुरापासून अर्ध कोसावर लढाईच्या इराद्यानें तयार होऊन राहिली. पण तिच्या मनांतून मराठ्यांशीं लढाई करायची नव्हती. शत्रूची गांठ पडल्याबरोबर मागें झाडीचा आसरा होता त्या मार्गीनें हल्याळ सांबराणीकडे अथवा धारवाडाकडून मुरगोडाकडे जावें असा तिचा उद्देश होता. परंतु मराठ्यांची फौज प्रथम वाटलें होतें त्याप्रमाणें कित्तुराकडे न येतां धारवाड प्रांतीं गेली असें

वर्तमान कळतांच शत्रूनेंही फक्त पांच हजार स्वारांची टोळी कित्तुरास ठेवून बाकी सर्व सैन्यासह हुबळीस जाऊन तेथें किल्ल्याच्या तटाखालीं तळ दिला.

कित्तूरकर देसाई शत्रूस शरण गेला तरी त्यामुळें त्यास कांहींच फायदा झाला नाहीं. उलट त्याचें सर्व संस्थान वर सांगितल्याप्रमाणें शत्रूनें लुटून पादाक्रांत केलें, आणि तो व त्याचीं बायकामुलें व कारभारी यांस कैद करून श्रीरंगपट्टणास नेलें.

नं. २८७१. (आषाढ व० १–२२ ऑगस्ट.)

धोंडो अनंत याचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १५ रमजानचें—

" दोडवाडांत तिघे ब्राह्मण व प्यादे आहेत. गांव अगदीं पळाला आहे. किल्यांत जाकिरा नाहीं व लोकांस पोटासही बाहेरून आणितात, व दारूगोळीही नाहीं. आंत कांहीं सामान जावयाजोगें असल्यास दारूगोळी व सामानही आंत पोंचविणेंविसीं लिहितों. शत्रूकडील शिलशिला खानापूर व जांबोटी व सडें येथेंही लागला आहे."

नं. २८७२. (कार्तिक शु० २–४ नोव्हेंबर.)

रामाजी अनंत याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १ मोहरमचें—

" शत्रूचा जमाव धारवाडास आला आहे. चहूंकडे स्वारी करूं लागला. "

---

१ हा शहापुरचा कमावीसदार. उपनाम सखदेव जोशी. याचें हें कुरुंदवाडाहून पत्र मिरजेस. २ तेरदाळाहून मिरजेस पत्र.

नं. २८७३. (कार्तिक शु० ३—५ नोव्हेंबर).

विसाजी नारायण वाडदेकर याचें पुण्याहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. छ० २ मोहरमचें—

" शत्रूची फौज कित्तुराजवळ आल्याच्या बातम्या श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबानीं पाठविल्या. आणखीकडूनही सरकारांत बातम्या आल्या. परंतु आजपर्यंतही येथें स्वस्थ होतें ! आतांशीं तयारीचा नेट धरिला आहे. राजश्री हरिपंत तात्या उदईक येथून कूच करून जाणार. श्रीमंत राजश्री नानाही कार्तिक वद्य सप्तमीस निघणार. नबाब डोले जाले म्हणजे क्षेपनिक्षेप निघणार. शत्रूकडील संधानाचें बोलणें आतां अगदीं नाहीं. "

नं. २८७४. श्री. (कार्तिक शु० ४—६ नोव्हेंबर).

पै॥ छ० ५ मोहरम. भौमवार. संनसीत—

साष्टांग नमस्कार विनंती येथील क्षेम तागायत छ० ३ मोहरम जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. अमित्राचे फौजेचें वर्तमान लिहून पाठविणेविशीं लिहिलें, त्यास त्याची फौज कित्तुरावरच आहे. कित्तूरकराचे तह वारला नाहीं.............लिहून पाठविलें आहे. तेथून आज्ञा येईल त्याप्रमाणें करणार. आलाव्याचे दिवस आहेत ते जाहाल्यावर मग कोणीकडे जातो पहावें. सध्यां तेथेंच आहेत. त्यांचे लष्करचें वर्तमान तथ्य कळत नाहीं. दगेखोर आहे ! फौजा न आल्यास कृष्णेपर्यंत उपद्रव करावयाचे (त्याच्या) मनांत आहे. आपण फार सावधागिरीनें रहावें. आणखी माणसें पाठवावीं. बातमी लिहून कळवितों. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे हे विनंती.

१ हें बेळगांवाहून तेरदाळच्या फडणिसांस गेलेलें बातमीपत्र. याचा उल्लेख पुढच्या पत्रांत आहे.

नं. २८७५. **श्री.** (कार्तिक शु० ६–८ नोव्हेंबर.)

पै॥ छ० ६ मोहरम सीत समानीन मय्या व अल्लफ.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान ता॥ छ० ५ मोहरम भौमवार प्रातःकालपावेतों स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. अमित्राची फौज कित्तुरावरीच आहे. असुरा[1] जाहालेखेरीज कूच होऊन कोणीकडे जात नाहींत. बेळगांवाहून राजश्री सखारामपंत यांचें पत्र बातमीचें काली सोमवारीं सायंकाळीं आलें तेंच बजिन्नस सेवेशीं पाठविलें आहे. त्यावरून विदित होईल. आणखी बातमीस माणसें पाठविलीं आहेत. येईल वर्तमान तें सेवेशीं लिहितों. बहुत काय लिहिणें सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८७६. **श्रीगणराज.** (कार्तिक शु० ८–१० नोव्हेंबर.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे व रा॥ बाळाजीपंत स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य[3] महादाजी बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत ७ मोहरमपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष....... ...शत्रूचा जमाव दोन चार हजारपर्यंत धारवाडास आला. इकडील रस्त बंद करावी, मार्ग चालूं देऊं नये, या अर्थें आला आहे. गोकाक प्रांतीं गडबड जाहली, याचा मजकूर समजत नाहीं. हे विनंती.

नं. २८७७. **श्री.** (कार्तिक शु० १२–१३ नोव्हेंबर)

पै॥[4] छ० १४ मोहरम. सन सीत समानीन. कार्तिकमास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

---

१ पत्र तेरदाळाहून मिरजेस. २ मोहरमचे दहा दिवस. ३ पत्र कुरुंदवाडाहून पुण्यास. ४ पत्र गोकाकेहून मिरजेस.

श. १७०७ **शत्रूचा कित्तुरानजीक मुक्काम.** इ. स. १७८५

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० १० मोहरम मु॥ गोकाक यथास्थित असे. विशेष. शत्रूची फौज कित्तुरावर आहे तेथेंच आहे. अद्यापि हालचाल नाहीं. अलावा जाल्यावर कोणीकडे जातो पहावें. बातमीचीं पत्रें आलीं त्यांच्या नकला पाठविल्या आहेत. आणखी माणसें बातमीस पाठविलीं आहेत. येईल वर्तमान (तें) लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८७८. **श्री.** (कार्तिक व० २–१८ नोव्हेंबर.)

पै॥ छ० १७ मोहरम सन सीत समानीन. कार्तिकमास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेसीं—

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० १५ मोहरमपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. शत्रूकडील वर्तमान अद्याप कित्तुरानजीकच आहे. एक दोन रोजांत कूच होणार. कोणीकडे जातो पहावें. त्याची मसलत समजत नाहीं याप्रमाणें गोकाकेहून व यादवाडाहून आतांच पत्रें आलीं. कित्तुरास व बेळगांवास आणखी माणसें गेलीं आहेत. एक दोन रोजीं येतील. आल्यावर सेवेशीं लिहितों. बहुत काय लिहिणें सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८७९. **श्री.** (मार्ग० शु० ४–५ दिसेंबर)

पै॥ छ० ४ सफर सीत समानीन बुधवार प्रातःकाळचा प्रहर.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागाईत छ० २ माहे सफर इंदुवारपावेतों

---

१ पत्र तेरदाळाहून मिरजेस.

मुक्काम गोकाक. यथास्थित असे. विशेष इकडील वर्तमान कित्तूरकराचा जमाव दोन तीन हजार प्यादे व शत्रूकडील बार एकशें व स्वार पन्नास येऊन हणबरहट्टीचें ठाणें घेतलें. आंतील प्यादे पळून गेले. संपगांव व बसवंत बागेवाडींत ठाणें शत्रूनें घातलें. होसकट्टें घ्यावयास येणार, याकरितां पाच्छापूरकरानीं पांच सातशें प्यादे जमा करून बारी धरली आहे. शत्रुकडील बार व कित्तरचे प्यादे जाणार. होईल तें मागाहून लिहितों. खानापुरास शत्रूची फौज गेली. तोफांचे आवाज वाजत होते. ठाणें शत्रूनें घातलें. खानापुरांतील लोक नागवून घेतलेले काणुरास आले म्हणून सांगत होते. बारीपलीकडे पाच्छापूर व बेळगांव दोन जागां सरकारचीं ठाणीं. वरकड प्रांत शत्रूनें घेतला. बातमीचें पत्र पाच्छापुराहून आलें त्याची नक्कल पाठविली आहे. येईल वर्तमान मागाहून लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८८०. श्री. (मार्ग० शु० १२–१३ डिसेंबर.)

पै॥ छ० १० सफर सन सीत समानीन भौमवार. आठ तास रात्र.

सेवेशीं रामाजी अनंत कृतानेक साष्टाग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० १० सफर भौमवार मु॥ गोकाक यथास्थित असे. विशेष. शत्रूची फौज व स्वांर तोफा व कित्तूरचे प्यादे होसकट्टें घ्यावयास आले. हणबरहट्टीस उतरले. तेथून रविवारीं प्यादे होसकट्यास जाऊन चौकी दिली. दिवसभर गोळी उडविली. रात्रीं पळोन गेले. होसकट्टे शत्रूनें घेऊन त्याची फौज हणबरहट्टीस आहे तेथून माघारे जातात किंवा कोणीकडे जातात कळत नाहीं. जांबोटी

१ पत्र गोकाकेहून मिरजेस बाळासाहेबांस.

घेतली म्हणोन आवाई आहे. माणसें बातमीस पाठविलीं आहेत. येईल वर्तमान लिहितों. बातमीचें पत्र पाछापुराहून आलें त्याची नक्कल पाठविली आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८८१. **श्री.** (मार्ग० व० १–१६ डिसेंबर.)

पै॥ छ० १४ सफर सीत समानीन......अकरा तास रात्र.

श्रीमंत राजश्री गंगाधर रावजी स्वामीचे सेवेशीं—

पो॥ चिंतो विश्वनाथ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता॥ छ० १३ माहे सफर पर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. पुण्याकडील वर्तमान लिहिलें तें कळलें. उत्तम आहे. लवकर फौजेचें येणें जाहल्यास उत्तम आहे. इकडील वर्तमान हुसकोटें घेऊन त्याजकडील जमाव तोफांसुद्धां माघारे संपगांव बागेवाडी येथें येऊन राहिले होते ते काल जांबोटीकडेस गेले. तूर्त जांबोटीकराचे राशीस लागले आहेत. त्याचें इनामगांव व शेतें जेथें जेथें आहेत तीं घेत आहेत. काल धामणें येथें त्यांचें ठाणें आलें. दोन अडीचशें प्यादे व दहा पांच स्वार ऐसे गांवास येऊन राहिले आहेत. किल्ल्यापासून दोन कोस धामणें आहे. ऐशास तेथें किल्ल्यांतून लोक पाठवून उठवून द्यावें तरी त्याची फौज जवळ. तेव्हां सारेच निघोन......येतील. तूर्त परगण्याचा बखेडा होईल ....तो विचार केला नाहीं. मुचंडीस आ.........कोणी आले नाहीं परंतु तेही आज उद्यां येतील. सारांश ते कित्तुरकराचे निसबतीचें आहे तें बेलाशक घेत आहेत. चंदगड तालुकियापैकीं माणगांव म्हणोन गडनेसरीपासून दोन कोस आहे. तिकडेसही कांहीं त्याचा जमाव जाईल असें दिसतें. तेव्हां त्याचा अमल नेसरी-

---

१ बेळगांवचा किल्लेदार. २ टिपूकडील.

पर्यंत पश्चिमभागीं व इकडे हणबरहट्टी हुसकोटें घेतलें तेव्हां पाछापूर गोकाकेस जाऊन लागेल. ते सोईसोईनें एक एक (ठाणें) हाताखालीं घालितात. सरकारच्या फौजा येण्याची आवाई मात्र येती. राजश्री गणेशपंत कृष्णेअलीकडेसही आले असेंही लिहिणें जिकडून तिकडून येतें, परंतु ते कोठें आहेत याचें पक्कें कांहींच समजत नाहीं. त्यास येविसीं पक्कें वर्तमान आणवून ल्याहावें. कित्तुरकराचे नि॥ दोन गांव शाहापूर परगणेंत आहेत तेथें त्याचे चार प्यादे राहून वसूल गांवचा घेतला. त्यांस आज धुडावून लाविलें तरी ते आज लावूं. परंतु मागून पिच्छा भारी, यास्तव जोंपर्यंत मास पक्ष फौज आपली येऊन हे मागें सरत तोंपर्यंत कालहरण करावें अशी तजवीज करून राजश्री नरसो रामजीस...सांगितलें. आपणास कळावें यास्तव लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८८२. **श्री.** (मार्ग० व० २–१७ दिसेंबर.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब[1] स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ रा॥ धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० १४ माहे सफर मंदवार प्रातःकाळ जाणून यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं १२ तेरखेचें पत्र पाठविलें तें तेरा तारखेस भृगुवारीं दोन प्रहरीं पावलें. शत्रूचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे होता तेथून आज कूच करून मलप्रहरेअलीकडे हुबळीस येणार असें वर्तमान. हणबरहट्टीकडील जमाव संपगांवावरून बागेवाडीस येऊन करीनकोप अंकलेस मोकाम करून पुढें कांहीं प्यादे पाठवून परगणे शहापुर येथील धामणें तपें अलूर खेडयांस ठाणा घालून दुसरे दिवशीं भृगुवारीं करीनकोपावरील

१ बेहेरे. २ पत्र शहापुराहून.

जमाव खानापुराकडे इदिलहोंडेपावेतों जाऊन तेथून लागलेंच कूच करून मुडयें म्हणून गांव बेळूर कर्यातीचें कलानिधिगडाखालें वर्तते त्या गांवास जाऊन वेढिलें. गोळागोळी काल रात्रीं लागलें होतें. याप्रमाणें सभोंवतें व्यापलें. धामणें तो घेतलें. मुचंडीस ठाणें जाणार. माणगांव मुडियें घेतलेवर जातील. मग नेसरीपावेतों त्याचा दाब बसला. किल्ले बेळगांवसभोंवतें त्याचे व्याप जाहले. एक सुतगट्टेचे बारी मात्र येकमनमुर्डी........आजपावेतों मोकळें आहे. राजश्री आपाजीराम याचा भाऊ नारोराम याचा लेंक व बायका व सदाशिवराव उणकल याचें एकंदर कुटुंबपैकीं तिघे मात्र धरायास आले तेवेळीं पळाले. आपाजीराम याची बायको व लेंक कृष्णराव व सदाशिवराव उणकल तिघे मात्र पार जाहले. वरकड सांपडले त्यांसीं नेऊन धारवाडचे किल्लेंत ठेविले आहेत. आपाजीराम यास गळचेंडाव[1] केलें म्हणून बाजारी वर्तमान आहे. खरें लटकें ईश्वर जाणे. वर्तमान पक्कें लागत नाहीं. ऐकिलेलें वर्तमान स्वामीस विदित व्हावयाकरितां विनंती लिहिलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञाप्ति.

पै॥ छ० १४ सफर. सीत समानीन.

नं. २८८३. श्री. (मार्ग० व० ३—१८ दिसेंबर.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० १९ सफर भानुवार जाणून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे; ते कूच करून मलप्रहरेअलीकडे येणार. अमकेच वेळेस येणार हें कळत नाहीं. संती बस्तवाडावर

[1] फांशीं दिलें.

काली हगबरहट्टीवर गेले होते ते जमाव आले होते. तेथें कुदळी खोरें व बिगार कित्तुरप्रांतांतील जमा करून आणवून शिंडेही तयार करवून जांबोटीस गेले. संतीबस्तवाडावर तळास तीनशें बार व पन्नास राऊत ठेवून पुढें गेले. याप्रमाणें वर्तमान. धामणे मुंचंडास शत्रूचें निशाण चढलें. माणगांव राजगुळीस ठाणेंस जाणार. मुडयें कलानिधीकडे चालत होतें तें घेतलें. येथील विचार पहातां केधवां काय करतील हें कळत नाहीं. दगेखोर निशाचर कृत्रिम ! जाहलें वर्तमान स्वामीस विदित व्हावयाकरितां विनंती लिहिली आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञाप्ति.

छ० १५ सफर. रविवार. दहा तास रात्र.

नं. २८८४. **श्रीगणराज.** (मार्ग०व०१०–२६ दिसेंबर.)

पै॥ छ० २३ सफर सीत समानीन.

श्रीमंत राजश्री बळवंत रावजी स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक महादाजी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग **नमस्कार** विज्ञापना ता॥ छ० २३ सफरपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. **विशेष.** स्वामींनीं पेशजी एक दोन पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. संतोष जाहला. पुण्याहून पत्रें आल्यास तिकडील सविस्तर वर्तमान ल्याहावया आज्ञा करावी. शत्रूकडील वर्तमान काल शापुराहून बातमीचें पत्र आजी प्रातःकालीं आलें. शत्रूचा जमाव तगूर प्रांत कित्तूर येथें आहे. पांच सात हजार जमाव व चार तोफा याप्रमाणें जांबोटीस जाऊन जांबोटी घेतली. जांबोटीकर पांच सात रोज जुजले. उपरांतीक ठाणें टाकून रात्रीचे निघोन सडयास गेले. ठाणें शत्रूनें घातलें. तेथून कुणकुं-

---

१ शिड्या. २ बळवंतराव कृष्ण मंगळवेढेकर यांस मिरजेच्या किल्ल्यांत ठेवून गंगाधरराव बाळासाहेब पुण्यास गेले होते, त्या बळवंतरावांस हें पत्र कुरुंदवाडाहून.

ब्यास शत्रूचा जमाव जाऊन राहिला आहे; सडच्यांस जाणार. सडच्यांस फिरंगी दोनशें गोव्याहून आला आहे व वाडीकराचाही जमाव आला आहे. काय होईल तें पहावें. सडेकरानीं दम धरून जुजल्यास आठ पंधरा दिवस लागतील. दरबारचें वर्तमान येईल तें ल्याहावयास आज्ञा करावी. स्वामींनीं सदैव पत्रीं परामर्ष करावा. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २८८५. **श्रीगणराज.** (मार्ग० व० ११–२७ दिसेंबर).

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरानें[1] साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता।। छ० २४ सफरपर्यंत सुखरूप असे. विशेष. आपण छ० २२ रोजचें पत्र पाठविलें तें आज सकाळचे प्रहर दिवसास पावलें जांबोटी शत्रूनें घेतली, वाईट गोष्ट जाहली. श्रीसत्ता प्रमाण ! दोनीं लेंकें[2] जाहलीं. आम्ही लौकरच येत आहों. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. २८८६. (पौष शु० २–२ जानेवारी.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून पत्र मिरजेस बळवंतरावांस आलेलें. छ० १ रबिलावलचें—

" अमित्राचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे तेथेंच आहे. कुलकुंबेवर जमाव सडेचे मसलतीस आहेत. झाडी तोडून बिगाऱ्यांकडून मार्ग तयार करवीत आहेत. गोळागोळीनें बिगारी मात्र मरतात. सडेकरांचे कुमक वाडीकर व गोवेंकर यानीं केली आहे. मुदगलाकडून कोणी गृहस्थ आले होते त्यानीं वर्तमान सांगितलें कीं, मिर्जाखान

१ गंगाधरराव गोविंद यांचें पुण्याहून पत्र. २ केशवराव गंगाधर व चिंतामणराव पांडुरंग यांची.

म्हणून एक चांगला मर्द सरदार कपटनाथाचे घांटानें उतरून अर्काट-वाल्यांचा मुलूख मारण्यास जात होता. त्यास अर्काटकरानीं व फिरंग्यानीं[1] छापा घालून समूळ बुडविलें. बारा हजार बार व पांच हजार फौज व चार तोफा यांसुद्धां बुडविलें. याप्रमाणें सांगत होता. कमरुद्दीन तो पहिलेच नबाब निजाम अल्लीखान यांजकडे गेला म्हणून पेशजी विनंती लिहिलीच आहे. "

नं. २८८७. (पौष शु० ३–३ जानेवारी).

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें. छ० २ रबिलावलचें—

" शत्रूचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे. सैद गफूर म्हणून कित्तुरांत आहे त्यानें देसायाचे वाड्यांतील चीजबस्त पट्टणास नेण्याकरितां जमा केली आहे. सड्यावर फौज गेली आहे तिचा मुक्काम सड्यापासून दोन कोसांवर आहे. "

नं. २८८८. (पौष शु० ४–४ जानेवारी.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें. छ० ३ रबिलावलचें—

" सड्याचें ठाणें झुजत आहे. कित्तुरांत एकंदर बंदोबस्त करून चीजबस्त जमा करून आतां प्रांतांतील वसूल झाडून जमा करीत आहेत. मातबर कुळें पाहून धरून नेतात. त्याचप्रमाणें गांवांतील पूर्ववयाचीं चांगलीं सुरेख माणसें पुरुष व बायका धरून नेऊन जमा करीत आहेत. "

नं. २८८९. (पौष शु० ६–६ जानेवारी.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें. छ० ५ रबिलावलचें—

---

१ मद्रासकर इंग्रजांनीं.

" आंबेखोल म्हणून (जागा) आहे तेथपावेतों पावतांच तिकडून सडेकर येऊन त्यांशीं यांशीं गोळागोळी होऊन सडेकरानीं यांस माघारें सारिलें. टिपू भारी जमावसुद्धां पट्टणाहून निघून इकडे येणार म्हणून वर्तमान आहे. "

नं. २८९०. **श्री.** (पौष शु० १०–९ जानेवारी.)

श्रीमंत राजश्रा बळवंतराव दादा स्वामींचे सेवेशीं—

सेवक रामाजी[1] भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० ८ माहे रबिलावल इंदुवार जाणून यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे तेथेंच आहे. कुलकुंबेवर जमाव सडेचे मसलतीस राहिले आहेत. बिगारी पुढें घालून झाडी तोडितात. दूरचेदूर गोळागोळी जाहले तरी बिगारी मात्र मरतात. कित्तूर प्रांतांतील वसूल व देसाईचे वाडयांतील देखील घर खणून चीजबस्त वगैरे एकंदर झाडून रवाना करितात, याचें विस्तारपूर्वक पहिलेंच विनंती लिहिलें आहे. करीमकोप क॥ बागेवाडी येथील चांगले बायका, निवडक व दांडगे माणसें धरून घेऊन गेले. याचप्रमाणें कित्तूर प्रांतांतही घडणार. खानापूर येथें दंड बांधणें, वसूल झाडा घेणें, मातबरांशीं धरून नेणें, आरंभिले आहेत. आंमचेंत[2] कोण वेळ काय करितात हें कळत नाहीं. दगेखोर आहेत ! कित्तुरापाशीं बंदोबस्तीनें राहिले आहेत. श्रीमंतांचे फौज येणार असे आवाईनें सभोंवते चार कोसांवर मलप्रहरा धरून चवकी ठेविले आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापि.

पै॥ छ० ८ सफर. सीत समानीन. पौषमास. इंदुवार. दहा तास रात्र.

---

१ पत्र शहापुराहून मिरजेस. २ आमच्या तालुक्यांत.

नं. २८९१. श्री. (पौष व० ७–२१ जानेवारी.)

श्रीमंत राजश्री बळवंतराव दादा स्वामीचे सेवेशीं—

सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम ता॥ छ० २० माहे रबिलावल स्थिरवासर जाणून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचे मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे तेथेंच आहे. कुलकुंबेवर जमाव सडेचे मसलतीस आहे तसेच आहे. झाडी तोडीत पुढें जागा साधीत जातात. याप्रमाणें वर्तमान आहे. एक गृहस्थ आला होता तो सांगत होता कीं टिपू कोंडयाळाकडेच आहे. राजश्री आपाजीराम यास चवकी म्हणत होते तें वर्तमान लटकें म्हणत होता. त्याचे मुलेंमाणसें वगैरे या प्रांताकडे होते त्यांस जप्त करून धारवाड किल्लेंत घातले होते, त्यास घालायास कारण कित्तुर प्रांतांत मिरज वगैरेकडील देखील राजश्री वेंकाप्पा नाईक कलकेरी सावकार आहेत म्हणून टिपूपाशीं अर्जी करणारानीं करून सावकार असतील ते जप्त करणें म्हणून चिठी आले होते. त्याजवरून येथें शत्रूकडील आले गृहस्थ याणीं सावकार येथें कोण आहेत म्हणून वाजपूस करावयास लागले तेव्हां सांगणारानीं सावकार हे या प्रांतांत असतात म्हणून सांगितलें. त्याजवरून यांशीं कैद केलें होतें. तें वर्तमान अप्पाजीराम यास कळलें. त्याणें अर्ज करून मोकळीक चिठ्ठी चीजबस्तसुद्धां सोडावयाची करून पाठविली, म्हणून वर्तमान. कित्तुरकराचे भिकाप्पा तेरगांव व लछीराम दोघे जाबसालास पट्टणास गेले होते ते प्रस्तुत आप्पाजीराम याजपाशीं आहेत. त्यांचे विद्यमानें जाबसाल लागले आहे म्हणे. आम्ही ऐकिलेलें वर्तमान स्वामीस कळवावयाकरितां विनंती लिहिली आहे. खरें लटकें ईश्वर जाणे. श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब यांस काल विनंतीपत्र

१ पत्र शहापुराहून मिरजेस. २ मंगलोरास.

लिहिलें होतें त्या पत्राचें उत्तर लवकर आणून पाठवावयास आज्ञा करावी. बेळगावकर याणीं किरकोळ उपद्रव पेठेशीं मांडिला आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २० रबिलावल सीत समानीन. मंदवार. दहा तास रात्र.

नं. २८९२. श्री. (पौष व० ११-२६ जानेवारी.)

पै॥ छ० २७ रबिलावल. मंदवार. सूर्योदय. सीत समानीन.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बळवंतरावजी स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य चिंतो विश्वनाथ. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागाईत छ० २५ माहे रबिलावल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें आतांच पावलें. लष्कर तेलगांव परगणे मंदरूप येथें गेल्याचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. अलीकडील वर्तमान ल्याहावें. इकडील वर्तमान–अमित्राची फौज दोहीं ठिकाणीं आहे तशीच आहे. मध्यें तहाचें बोलणें सडेकरांशीं लागलें. कराराप्रमाणें पैका कित्तुरास अमित्राची फौज माघारी गेल्यानंतरी द्यावा; असें कांहीं बोलणें होऊन दोन दिवस उगेच राहिले. कालपासून तोफांची मारागिरी बहुत होत आहे. उद्यां पक्की बातमी काय ती समजेल. समजल्यानंतरी आपणास लिहून पाठवूं. कुमक नाहीं, त्यापक्षीं ठाणें कोठवर राहील कळतच आहे ! बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८९३. श्री. (पौष व० १३-२८ जानेवारी.)

पै॥ छ० २७ रबिलावल. सीत समानीन. पौष मास.

श्रीमंत राजश्री बळवंतराव दादा स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक अचाजी सीदनाथ व रामाजी दामोदर कृता-

---

१ बेळगांवाहून मिरजेस पत्र. २ गणेशपंत बेहरे यांचे लष्करांतून मिरजेस पत्र.

नेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान छ० २७ रबिलावल रोज मंदवार मुक्काम लष्कर येडूरपावेतों स्वामीच्या कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. आपण सरकार पागेच्या बारागिराबरोबर पत्र पाठविलें होतें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. " राजश्री गणेशपंत बेहेरे यांचे लष्करांत लोणी दर रुपयास सहा शेर मिळतें म्हणोन कळलें, त्यास शोध करून लिहून पाठवणें " म्हणोन पत्रीं आज्ञा, तरी येथें गवळीयाचे येथें शोध केला. लोणी तीन शेर व म्हैशीचें दूध अठरा शेर व शेळीचें दूध एकवीस शेर याप्रमाणें लष्करांत निरख आहे. लष्करचें कूच कधीं होणार हें लिहिणें म्हणोन आज्ञा, त्यास अद्यापि कुचाचा निश्चय नाहीं. सात आठ मोकामच आहेत. दोन तीन रोज कही जात नव्हती. आज कही आडीबनोडीच्या सुमारें गेली. कित्तुरावरी शत्रूची फौज आहे त्यांतील बुनगें रात्रौ निघोन रोजचे रोज जातें म्हणोन वर्तमान आहे. होळकर व राजश्री बाजीपंत अण्णा कृष्णेवर गेले. तेथून पेंढार व लुगारे हणमसागरावरी जाऊन पेठ लुटल्याचें वर्तमान आलें. कागदींपत्रींचे वर्तमान नव्हे. बाजारी आहे. सेवेशीं कळावयाकरितां लिहिलें आहे. परवांचे दिवशीं तोफा चारी लष्करास आल्या. कुचाचा निश्चय होईल तें सेवेशीं लिहून पाठवितों. विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८९४. **श्री.** (माघ शु० १–३१ जानेवारी.)

सेवेसी विज्ञापना. स्वामीनीं काल रात्रीची चिठी पाठविली ती पावली. राजश्री नरसो रामाजी याचा रोजमुरा तेथेंच रामाजी भरमाजी याजकडून देविला. " होसकोटेंत प्यादे होते ते परवां रविवार ठाणें टाकून रात्रीं बेळगांवास निघोन आले. होसकोटें ठाणें शत्रूचें

---

१ चिठी कुरुंदवाडाहून धोंडो अनंत याची मिरजेस.

पडलें " म्हणून लिहिलें तें कळलें. पाछापूर बारीसुद्धां त्याचें जाहलें ! राजश्री अचाजीपंत याचें पत्र सलगऱ्याहून स्वामीस आलें तें सेवेसी पाठविलें आहे. पावेल. विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २८९९. **श्री.** (माघ शु० १०—८ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रा[1]माजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम ता॥ छ० ८ माहे रबिलाखर सौम्यवासर प्रातःकाल जाणून स्वामीचे कृपानुग्रहें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. शत्रूचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे आहे तसाच आहे. सडेवरील जमाव ठाणेंपुरते दहा पांच हजार बार व प्यादे मात्र आहेत. वरकड सर्व कित्तुरावरील फौजेस मिळाले. देसाई व राजश्री गुरूनाथपंत यांस (शत्रूनें पट्टणास) रवाना केलें. तमाम प्रांतांत पाहरे दिले आहेत. खानापुरास परवांपासून पाहरे येऊन बसले आहेत. दोघे[2] लिंगाइताचे चांगले बाइका धरिले. वरकडांसही धरावयाकरितां जपणी घातले आहेत. तमाम सुंदर बाइका बारा वाटा पळून गेले ! बाइका धरावयास कारण, पाळ[3]क लेक आहेत त्यांस स्त्रिया करून देणेंस नेतात. असें वर्तमान. शिबंदी (ठेवण्याकरितां) प्रांतांतील दांडगे जवान धरून पट्टणाकडे पाठवणार. याप्रमाणें वर्तमान आहे. राजश्री आप्पाजीराम तहाच्या जाबसालास श्रीमं[4]तांकडे येणार असें बाजारी वर्तमान आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापि.

पै॥ छ० ८ रबिलाखर. सीत समानीन नऊ तास रात्र.

---

१ पत्र शहापुराहून. हें लिहिणाराची लिपि बरी आहे, पण भाषा कानडी वळणावर गेलेली असल्यामुळें विचित्र भासते ! २ लिंगाईत जातीच्या दोन सुंदर बायका पकडल्या. ३ टिपूनें मुलगे बाळगले आहेत त्यांस. ४ पेशव्यांकडे.

नं. २८९६. **श्री.** (माघ शु० १२–१० फेब्रुवारी)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक नरसो रामाजी नि॥ पांढरे. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम तागायत छ० १० माहे रबिलाखर भृगुवार पावेतों स्वामीचे कृपेकडून यथास्थित असे. विशेष. शत्रूचा मुक्काम किचुरा पैलीकडे जाऊन पहिले मुक्काम होता तेथें मुक्काम केले आहे. राजश्री देसाई व राजश्री गुरुनाथपंत व संस्थानची मालमत्ता व चीज बस्त अवघे धारवाडास रवाना केले. लष्करांतील बुणगे रवाना केले. सडी फौज मात्र राहिले आहे. सडेचे मसलतीस होता तो जमाव ठाणेंची बंदोबस्ती करून कूच करून काल येऊन खानापुरचे नदीवर मुक्काम करून राहिले आहेत. तेथून कूच कोणीकडे जातात हें कांहीं मसलत कळूं देत नाहींत. दगेखोर घातकी ! कोणे वेळेस काय होईल तें कळत नाहीं. स्वामीचे पुण्येंकडून आजपावेतों येथें बचाव जाहला आहे; पुढेंही पुण्य तारील. आणखी मजकूर विस्तारें राजश्री रामाजी भरमाजी याणें लिहिला आहे. विदित होईल. डांकेच्या जासुदाची रोजमुरेची तेरीख दप्तरीं पाहून बेगमी करून पाठवावयास आज्ञा जाहली पाहिजे शापुरचे मुक्कामीं जासूद असामी चार आहेत त्यांस रुपये शापुरी देववावे. येथें मलकापुरीस रुपयेस अवरा (?) बट्टा पडतो. याजकरितां विनंती लिहिली आहे. आमचे रोजमुरेचे वरात राजश्री रामाजी भरमाजीचे नांवें पाठविलिया रोजमुरा पावेल. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

पै॥ छ० ११ रबिलाखर. सीत समानीन. माघमास. भृगुवार. दहा तास रात्र.

---

१ पत्र शहापुराहून.

नं. २८९७. श्री. (माघ शु० १–१४ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम ता॥ छ० १४ रबिलाखर भौमवार प्रथम प्रहर जाणून स्वामीचे कृपावलोकनें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्रानीं सडे वगैरे ठाणेंचा बंदोबस्त करून सारे जमाव एकत्र करून कित्तुरापलीकडे लोमणमर्डी धरून मोरागिरीपर्यंत मुक्काम करून राहिले आहेत. दोन रोजांत मुगुदास जाऊन रहावें याचे योजनेंत होते. परवां सडेकर देसाई याणीं तेंळी[1] करून चौघांचें डोचकें कापून घेऊन दहा पांच असामीस खपवून गेले. हे मजकूर सडेंतील ठाणेकरी (यानीं) बुरानुदीन यास " याप्रकारें विचार होतो. पुढें आमचे परिणाम कसा ? " म्हणून सांगून पाठविलें. याजकरितां फिरोन सडेंचे ठाणेस चार हजार बार, दोन तोफा, खानापुरास ठेविले होते त्यांस पाठवून दिले. पट्टणाहून चार हजार चट्टेकरी दोन तोफा ऐसे पाठवून दिले ते कित्तुरावरील फौजेस येऊन मिळाले. त्याजमुळें तूर्त त्याचे मुक्काम करून राहणें जाहलें. कित्तूरकर देसाई व गुरुनाथपंत वगैरे चिरंजीव सर्व मंडळीस व्यंकटरंगय्या याणें रवाना करणेंस बंदोबस्त करूं लागला, तेव्हां गुरप्पास व व्यंकटरंगय्यास वागवाद जाहला. गुरप्पानें पाहरेकरांशीं भांडून बुरानुद्दीन याजपाशीं फिर्याद देऊन पागोटें टाकिलें. याजकरितां बुरानुद्दीन याणें व्यंकटरंगय्यास बोलावूं पाठवून विचारिलें, " कित्तुरकराचे अपराध काय ? तूं साडेपांच लक्षांचे कबुलात पट्टणास करून हें कर्म केलास, ठाणें घेतलें, राज्य काबीज केलेंस, वसूल घेतलास, देसाई वगैरेची चीजबस्त

1 दंगा.

स्वाधीन करून घेतलास, याप्रमाणें करून या गरीबांस पाठवणें उत्तम नव्हे. याणीं कोणे गोष्टीविसीं अंतर केलें नाहीं; " म्हणतांच व्यंकटरंगय्या रुसून धारवाडास गेला. देसाई वगैरेस पाहरेंत तसेच ठेविले आहेत. बुरानुद्दीन याणें येथें जाहलेली हकीकत सर्व लिहून पट्टणास पत्र पाठविलें आहे. तेथून आज्ञा येईजेपर्यंत गुरप्पास अभय देऊन ठेवून घेतलें आहे. अकरा रोजांत उत्तर यावें असा करार करून माणसें पाठविले आहेत त्यास सात आठ रोज जाहले. तेथून आज्ञा येईल त्याप्रमाणें पुढें कळेल. त्याप्रमाणें स्वामीकडे विनंती लिहून पाठवितों. श्रीमंतांचे फौजा येणार म्हणून शत्रूच्या लष्करांत वर्तमान आहे त्याजकरितां पुढें वाटेस पावकोसपावेतों आठ हजार बार व तोफा तोंडाशीं ठेवून राहतात. याप्रमाणें वर्तमान आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापि.

पै॥ छ० १९ रबिलाखर सन सीत समानीन. माघ.

नं. २८९८. **श्रीजगदंब.** (१९ फेब्रुवारी.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाळाजीपंत[1] यांस.

प्रती गोपाळभट कवठेंकर साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील वर्तमान माघ वद्य द्वितीया सौम्यवार प्रातःकाल पावेतों यथास्थित असे. विशेष. शनिवारीं अमित्राची फौज येऊन पाच्छापुरास ठाणें घातलें व हुकेरीपर्यंत बेदडेची दौड येऊन दहा पांच घरें नागविलीं. इतकेंत हुकेरीकरांनीं गोळी उडविली. मग तेथून माघारे गेले. हुकेरी प्रांताचें व गोकाक प्रांताचें गुळें तमाम जाहलें. मुलकाचा आधार तुटला. आम्ही श्रीमंतांसही विनंतीपत्र पाठविलें आहे. प्रविष्ट करून सत्वर उत्तर पाठवावें. आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं.

---

१ बाळासाहेबांस.

त्यांच्याही बातम्या परभारें पुष्कळ आल्या असतील, परंतु आम्हास आढळलें वृत्त लिहिलें असे. कळावें, बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २८९९. श्री. (माघ व० २–१९ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १९ माहे रबिलाखर बुधवार प्रथम प्रहर जाणून स्वामीचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापलीकडे सडेनिशीं आहेत. राजश्री देसाई व गुरूनाथपंत वगैरे सर्वांस पाहरेंत ठेविले आहेत. दुर्गास पाठवणार होते. पट्टणाहून दुसरे परवाना यावयाचे उजूर करून ठेविले आहेत. दुर्गाहून चार हजार चटेकरी पट्टणाहून आले त्यांचेच पाहरा दिल्हे आहे. सडेचे ठाणेस ठाणेपुरते लोक सामान बंदोबस्ती करून अमित्रानीं ठेविले होते. त्यास परवां सोमवारीं दोन तास रात्री सडेकरी देसाई याणीं हजार दोन हजार लोकांनिसीं येऊन छेपा घालून शेंपन्नास माणसें जखमी करून दहा जणांचें डोचकें कापिले. अमित्राचे निसबत माणसांचे बायका पांच सहा जणी सांपडले त्यांशीं मारून पोट फाडून कांटे भरले ! ठाणेंतील सारे माणसें पळवून ठाणें काईम करून घेतलें. तेथें सरदार करून ठेविला होता त्याशीं जिवें मारिलें म्हणतात. ठाणेंत दारुगोळी व तोफा पांच व तांदूळ वगैरे साहित्यही होतें तें सर्व त्याचें स्वाधीन जाहलें. आंबे घोलाचे चौकी व मांगेरी चोरवाटेची चौकी दोनी जागचे बंदोबस्ती केले. याप्रमाणें राजश्री निळकंठगौडा सरदेसाई खानापूर याचा लेक व्यंकटराव म्हणायाचा त्याणें पुढें सरून एवढें काम केलें. फिरून अमित्रानीं सडेस रवाना केले आहे. याजउपर होईल तें वर्त-

मान स्वामीसीं लिहून पाठवितों. तूर्त कळलें वर्तमान स्वामीस निवेदन व्हावें या अर्थी विनंति लिहिली आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० १६ रबिलाखर सीत समानीन. माघ मास.

नं. २९००. **श्री.** (माघ व० ३–१६ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० १६ माहे रबिलाखर गुरुवार प्रातःकाल प्रहरपर्यंत जाणून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापलीकडे आहे तसे आहे. सडें सडेकर देसाई याणीं घेतलें, याजकरितां मागती शत्रूच्यानीं सात आठ हजार बार व तोफा सडेकडे रवाना केल्या. कुणकुंबेवर मुक्काम आहे. याजउपर काय होईल तें स्वामीकडे लेहून पाठवितों. राजश्री देसाई व गुराप्पा व चिरंजीव वगैरे मंडळीसह अद्याप पाहरा देऊन ठेविले आहेत. पट्टणाहून परवाना येईल त्याप्रमाणें करणार. वेंकटरंगय्या धारवाडास रुसवा करून गेला. बुरानदीन मात्र कित्तुरकराचे साहित्यावर आहे असें बोलतात. सैद गफार बादांवीस[1] गेला असें बाजारी वर्तमान आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० १७ रबिलाखर. सीत समानीन. भृगुवासर. प्रातःकाळचा प्रहर.

नं. २९०१. **श्री.** (माघ व० ५–१८ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० १८

---

१ वदामीस.

श. १७०७ देसायाची पट्टणास रवानगी. इ. स. १७८६

माहे रबिलाखर, मंदवार, प्रातःकाळ, जाणून स्वामीचे कृपेकडून यथास्थित असे. विशेष. शत्रूची फौज कित्तुरापलीकडे आहे तसी आहे. सड्यास फौज गेली होती ती कुणकुंबेवर आहे तसी आहे. राजश्री देसाई व गुरुनाथपंत वगैरे यांस जुनें तेलगुरास न्हेलें. धारवाडास नेणार म्हणोन वर्तमान आहे. बातमीचे माणसें येतांची आणखी येईल तें वर्तमान लिहितों. सेवेशीं श्रुत हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० १९ रबिलाखर सीत समानीन प्रातःकाळ दोन तास दिवस.

नं. २९०२. श्री. (माघ व० १०–२३ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० २३ माहे रबिलाखर गुरुवार प्रातःकाळ प्रथम प्रहरपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. अमित्राची फौज कित्तुरानजीक होती तेथून बातमीचा माणूस काल संध्याकाळीं आला. त्याणें मुक्ता[1] सांगितलें कीं, टिपू पट्टण सोडून दोन मजल आला. तेथून सैदबुरान व सैद गफार, शेख अनसार, यांस परवाना आला. “ श्रीमंतांचा[2] व आमचा तहाचा जाबसाल राहिला. आम्ही मजल दर मजल चित्रदुर्गास येतों. तुम्ही पुढें मिरजेच्या रोखें डेरे देणें. खबरदारीनें बंदोबस्तीनें राहणें. आम्ही येथून कुमक पुरवणी करितों; चिंता न करणें. ” म्हणोन, त्याउपर त्रिवर्ग मसलत करून हुबळी मलप्रभेतीरीं सात हजार बार व कांहीं तोफा रवाना केल्या आहेत. त्रिवर्ग कित्तुरानजीक आहेत तेथेंच आहेत. पुढें येणार आहेत. कूच करून कोणत्या रोखें येतात तें मागाहून वर्तमान येतांच स्वामीकडे लेहून पाठवितों. धारवाडाहून दारूगोळी सामान

१ तोंडजबानी. २ पेशव्यांचा.

कित्तुरावरील लष्करांत आलें. खानापुरावर दोन हजार बार व तोफा दोन आहेत. बाकीची फौज हुबळीस जाणार. राजश्री देसाई व गुरुनाथपंत व चिरंजीव[1] मंडळी रायरहुबळीस पावले होते तेथून सावनुरास रवाना केले म्हणोन वर्तमान आहे. कित्तुर प्रांतांतील पैका सालाबादप्रमाणें घेऊन उंबरोपट्टी[2] म्हणोन दर घरास तीन रुपये प्रमाणें लाविलें आहे. व शत्रु कावेबाजही आहे. कोठें दंगा करितो न कळे ! सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २४ रबिलाखर. सीत समानीन. माघ मास.

नं २९०३. (माघ व० १२—२५ फेब्रुवारी.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत यांजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें. छ० २५ रबिलाखरचें—

" राजश्री होळकर यांचा मुक्काम गणीचिमलगें येथें होता तेथून कूच करून काल भृगुवारीं बिदरीचे मुक्कामास आले. आज कूच करून शूर्पाळीचे मुक्कामास येणार. बरोबर फौज पंचवीस हजार व तोफा, शिवाय पेंढारीं याप्रमाणें आहेत. "

नं. २९०४. **श्री.** (माघ व० १२—२५ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० २५ रबिलाखर स्थिरवासर प्रातःकाळ जाणून स्वामींचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष स्वामींनीं २३ तेरिखेचें आज्ञापत्र पाठविलें पावलें. श्रीमंत राजश्री अप्पासाहेब व दाजीसाहेब पुण्याहून सुखरूप आले, तेणेंकरून बहुत संतोष जाहले. अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापाशींच आहे. खानापुरापाशीं

---

१ घरपट्टी. २ अनुक्रमें चिंतामणराव व केशवराव.

हजार स्वार व हजार बार व तीन तोफा मात्र ठेविले आहेत. हुबळीस बार आले म्हणून लिहिलें होतें ते कांहीं नेहमीं राहत नाहीं. बातमीचा माणूस काल प्रहर रात्रीस शत्रूच्या लष्करांतूनच आला. त्याणें सांगितलें कीं, श्रीमंताचे फौजेची आवाई; करितां हुबळीपाशीं व कित्तुराहून पुढें देशनूरच्या मार्गें दोन कोसांवर रात्री चौकीदाखल बार व तोफा येऊन राहतात, पहांट जाहलेवर माघारे जातात, याप्रमाणें सांगितलें. शत्रु आपले जागां आहे तेथें हुशारीनें चौकी पाहरा खबरदारीनें आहेत हेंही वर्तमान सांगत होता. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २९ रबिलाखर. सीत समानीन. रविवार. प्रातः—काळचा प्रहर.

नं. २९०९. श्री. (माघ व० १४-२७ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब. स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० २७ रबिलाखर इंदुवार प्रातःकाळपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. अमित्राची फौज तिमापुराजवळ आहे तसी आहे व खानापुरास दोन तीन हजार बार व स्वार आहेत. हुबळी व तेगूर व गोकाक तिनी मार्गांस रात्रौ दर मार्गास हजार दोन हजार बार चौकीस पाठवून आपल्या ठिकाणीं तोफादेखील रोखून खबरदारीनें राहतात. या प्रांतावर स्वारी करावयाची आवाई फार आहे. शत्रु दगेखोर, कावेबाज ! कोणेवेळेस काय दगा करितो कळत नाहीं ! काल भीमगडच्या सुमारें प्रातःकाळापासून दोन प्रहरपर्यंत तोफेची मारागिरी जाहाली. आवाज मात्र ऐकों आले, परंतु पत्ता लागला नाहीं. पक्कें वर्तमान कळतांच सविस्तर लेहून पाठवितों. शत्रूनें मुंडगोडची बारी तोडवून वाट नीट करून ठेविली आहे. श्रीमंतांचे फौजेचे नेट फारच जाहलेस त्या मार्गें निघोन सोंदे-

कडे जाणार. ऐशी योजना करून राहिले आहेत. स्वामीस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २८ रबिलाखर. सीत समानीन. इंदुवासर.

नं. २९०६. **श्री.** (माघ व० ३०–२८ फेब्रुवारी.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० २८ रबिलाखर भौमवार प्रातःकाळपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. अमित्राची फौज तिमापुरास आहे तसी आहे. खानापुरासही फौज आहे तसी आहे. गोकाक व हुबळी व तेगूरच्या मार्गांनीं रात्रौ बार चौकीस दोन हजार प्रमाणें ठेवित असतात. कित्तुर प्रांतांतील देखील बागेवाडी संपगांव येथील वैरण झाडून घेऊन गेले. दोन जिन्नस अगदीं झाडून धारवाडास रवाना करावयास लागले आहेत. काल तोफा उडाल्या म्हणोन लिहिलें होतें त्यास गोवेंकर राजा आदितवारीं बाहेर निघाला होता. त्याच्या तालुक्यांत राजा बाहेर निघाला म्हणजे तोफा उडवाव्या अशी रीत आहे म्हणे; त्याजमुळें उडविल्या ते आवाज आइकूं आले. दक्षिणेकडील मुख्य शत्रु[१] जिवंत आहे असें वर्तमान आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २९ रबिलाखर. सीत समानीन. दोन तास दिवस प्रातःकाळ.

नं. २९०७. **श्री.** (फाल्गुन शु० १–१ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ० २९ माहे रबिलाखर

१ टिपू मेल्याची खबर खोटी. तो जिवंत आहे.

सौम्यवासर प्रातःकाळ जाणून स्वामीचे कृपावलोनेंकडून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आज्ञापत्र पाठविलें पावलें. अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापाशीं तिमापुरावर आहे तेथेंच आहे. बातमीचा माणूस कालीं संध्याकाळास आला तो मुक्ता सांगत होता. लष्कर श्रीमंतांकडून रवाना जाहलें आहे, त्वरेंकडून येणार, म्हणून आवाई फार आहे; त्याजकारितां बहुत सावध रीतीनें आपले बंदोबस्तीनें आहेत. मार्गानें रात्रीं चौकी बारांचे ठेवून तोफादेखील रोखून हुशार असतात. फौजा श्रीमंतांकडील जबरदस्तीनें आलेस जाहलें तरी एक लढाई द्यावी; मग धारवाडचे आसरेस जावें; असे मसलत केले आहेत. खानापुरावर दोन तीन हजार बार ठेविले आहेत. सडच्यांचे ठाणेस जखिरा बंदोबस्त करितात याप्रमाणें वर्तमान आहे. कित्तूरकर देसाई वगैरे सावनुराहून पुढें घेऊन गेले असें वर्तमान आहे. आणखी वर्तमान येतांचि सेवेशीं लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० १ जमादिलावल. सीत समानीन. गुरुवार.

नं. ३९०८. श्री. (फाल्गुन शु० २—२ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० १ माहे जमादिलावल गुरुवार प्रातःकाळ प्रथम प्रहर जाणून स्वामीचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं अठ्ठावीस रबिलाखरचें प्रातःकाळ दोन तास दिवसाचें पत्र पाठविलें तें एकोणतीस तेरिखेस बुधवारीं दोन प्रहरास पावलें. तेथें आज्ञा कीं, ' डांकेचें पत्र जलद येत नाहीं ' म्हणून, त्यास पहिलें पत्र संध्याकाळीं जासुदाजवळ लिहून देऊन प्रातःकाळचे तेरीख घालून प्रहररात्रीस पहांटेचे रवाना करून

देत होतों; आतां उजाडलेवर रवाना करून देत असतों. एक प्रहराचा फेर होतो. आतां स्वामीचे आज्ञा जाहले तर प्रहर रात्रींच रवाना करून देऊं. मधें आपले आज्ञा आले होते कीं, ' नाजूक असल्यास त्याप्रमाणें पाठवीत जाणें; ' म्हणून, त्याजकरितां उजाडलेवर जासूद यास रवाना करीत होतों. जासुदास ताकीद करून ठेविली आहे. येथील जासूद कांहीं वाटेस आळस करीत नाहींत; तिकडून स्वामींची ताकीद असावी. अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापाशीं सड्यानिशीं तिमापुराशीं राहिले आहेत. तोफा देखील रोखून लढाई द्यावयाचे मनसुबेंत आहेत. खानापुरावर दोन तीन हजार बार आहेत. सड्यास जखिरा वगैरे घातले आहेत. ठाणेंत तीनशें प्यादा मात्र आहेत. कित्तुरप्रांतांतील झाडून कडबा वैरण न्हेऊन जमा करितात. मार्गीनें रात्रीं बाराची चौकी ठेवितात. याप्रमाणें वर्तमान आहे. राजश्री रघुनाथ मंगेश याजकडे स्वामीचा लाखोटा आला तेच समई रवाना करून दिल्हे होते. अद्यापि तिकडे गेलेलीं माणसें आले नाहींत व हाल्लीं लाखोटा पाठविला तो आज्ञेप्रमाणें रवाना करून दिल्हे आहे. उत्तर येतांच स्वामीकडे पाठवून देतों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २ जमादिलावल. सीत समानीन. भृगुवार.

नं. २९०९. **श्री.** (फाल्गुन शु० ३—३ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेशीं:—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना. ता॥ छ० २ माहे जमादिलावल भृगुवार प्रातःकाळपावेतों स्वामीचे कृपावलोकनेंकडून यथास्थित असे. विशेष. अमित्राची फौज कित्तुरानजीक तिमापुराजवळ आहे तशी आहे. बुणगें बाजार सर्व मिश्रीकोटेकडे रवाना करणार आहेत. सडे

होऊन लढाई द्यावयाचा मनसबा केला आहे. पट्टणाहूनही त्यांस आज्ञा आली आहे कीं, तुम्ही ज्या ठिकाणीं आहां तेथेंच काईम राहणें. मागाहून तुमचे कुमकेस साहित्य जें लागेल तें पुरवून देवितों. याप्रमाणें वर्तमान आहे. खानापुरास जमाव आहे तसा आहे. सडेच्या ठाण्यास जखिरा वगैरे घालून बंदोबस्त केला आहे. श्रीमंतांची फौज आली तरी लढाई द्यावी याप्रमाणें दम आहे, म्हणोन वर्तमान आहे. या प्रांतीं स्वारी करावयाची आवाई फार आहे. दगेखोर कोणे वेळेस दंगा करितो कळत नाहीं ! बातमीचा माणूस आला त्याणें याप्रमाणें वर्तमान सांगितलें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० ३ जमादिलावल. सीत समानीन.

नं. २९१०. श्री. (फाल्गुन शु० ४–४ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० ३ जमादिलावल मंदवार प्रातःकाळपावेतों स्वामीचे कृपावलोकनेंकडून यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचे फौजेचा मुक्काम कित्तुरानजीक तिमापुरास आहे तसा आहे. रात्रौ तोफा देखील रोखून सावध राहातात व खानापुरावर दोन तीन हजार जमाव आहे तसा आहे. राजश्री देसाई व कारभारी वगैरे कित्तुरकर यांस चित्रदुर्गास घेऊन गेल्याचें वर्तमान आलें. या प्रांतीं स्वारी करावयाची मसलत फार आहे म्हणून बातमीचीं माणसें जबानी सांगतात. आणखी वर्तमान येतांच लेहून पाठवितों. कित्तुरावरील फौजेंतील कचरा सारे मुगोदास व मिश्रीकोटेस रवाना करून सडे होऊन राहिले आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

नं. २९११. श्री. (फाल्गुन शु० ५-५ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं:—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० ४ जमादिलावल भानुवासर प्रातःकाळ जाणून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचे मुक्काम कित्तुरापाशीं तिमापुरावर आहे तसीच आहे. मलप्रभेतीरीं पुढें हुबळीवर येणार असे एक वदंता, वकुंदास येणार असे वदंता. पक्कें वर्तमान येतांच लिहून पाठवितों. बुणगेंबाजार सारें झाडून मिश्रीकोट धारवाडाकडे रवाना करून सडे होऊन राहिले आहेत. श्रीमंतांचे फौजा आल्या, येणार, असे बातमी कच्ची त्याच्या लष्करांत आहे. लढाई द्यावयाचे दम धरिले आहेत. खानापुरावर दोन तीन हजार बार आहे. सेवेशीं कळावें. राजश्री रघुनाथ मंगेश याकडे स्वामीचे लखोटे दोन पाठविले त्याचें उत्तर अद्याप आलें नाहीं. आतां आज्ञेप्रमाणें राजेश्रीस पत्रही लिहून पाठवितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० ५ जमादिलावल. सन सीत समानीन. फाल्गुन मास.

नं. २९१२. श्री. (फाल्गुन शु० ५-५ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम ता॥ छ० ५ जमादिलावल इंदुवार प्रातःकाळ जाणून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचें बुणगेंबाजार कचरा सारें झाडून धारवाड मिश्रीकोटेकडे रवाना करून सडे होऊन कित्तुराअलीकडे आद कोसावर तयार होऊन लढाई द्यावयाचे दम धरून राहिले आहेत. तेथून पुढें मल-

प्रहरेचे तीरास हुबळी अगर वकुंदास येणार असें वर्तमान. रात्रीं श्रीमंतांचे फौजेची आवाई; करितां काढणी हातीं धरून तोफा देखील रोखून तयारींत असतात. बातमीचा माणूस आला तो याप्रमाणें सांगत होता. आणि बेळगांव व शाहापुराकडे खामखा स्वारी करावयाचे मसलत आहे; म्हणून हेंही वर्तमान सांगत होता. खानापुरावर दोन तीन हजार बार आहेत. कित्तुरकर बंकापुरास पावले. पुढें दुर्गास रवाना करणार असें वर्तमान. आणखी वर्तमान येतांची सेवेशीं लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० ६ जमादिलावल. सीत समानीन.

नं २९१३. श्री. (फाल्गुन शु० १०—९ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं:—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० ८ जमादिलावल गुरुवार प्रातःकाळ जाणून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अमित्रानीं कचरा बुणगेंबाजार सारे झाडून माघारे धारवाड मिश्रीकोटेकडे रवाना करून सडे होऊन आहेत. पंधरा हजार बार व कर्नाटकी प्यादे सात आठ हजार, सुमार स्वार आठ हजार पैकीं चांगले पांच सहा हजार आहेत. तोफा बेचाळीस, पैकीं थोरले पाठवून स्वारीजोगे वीस पंचवीस ठेवून घेतले आहेत. त्यांत कांहीं गरनाळा व फटकडी व मकर बिबीही आहेत. श्रीमंतांच्या फौजा आल्याची दाट आवाईनें रात्र सारे काढणी हातीं धरून सोई पडल्यास लढाईचें तोंड मात्र दाखवणार. मागें झाडीचा आसरा हल्याळ सांबराणीचे मार्ग एक, दुसरा धारवाडाकडून मुडगोडाकडून मार्ग एक, दोनी मार्गांनें वाट नीट करून ठेविले आहेत. कित्तुर प्रांतांतील गोरगरिबांस दुसरा मामलेदार मुसलमान आला आहे तो भला आहे. सोईसोईनें गुळें काढा-

वयास निरोप दिल्हे आहे. बाकीचा पैका मात्र मार्ग करून देण ह्मणोन लाविलें आहे. याप्रमाणें वर्तमान आहे. स्वामीस कळावयास्तव विनंती लिहिलें आहे. आणखी माणसें येतांची सेवेशीं लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञाप्ति.

पै॥ छ० ९ जमादिलावल. सीत समानीन.

नं. २९१४. श्री. (फाल्गुन व० १–१५ मार्च.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामींचे सेवेशीं:—

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान ता॥ छ० १४ जमादिलावल सौम्यवार प्रातःकाळपर्यंत स्वामीचे कृपावलोकनेंकडून यथास्थित असे. विशेष. अमित्राचे फौजेचा मुक्काम मुगदावर आहे तसा आहे. शत्रूचे जमावापैकीं पांच हजार बार व चारी तोफा कित्तुराशीं आले, ऐसें वर्तमान आहे. येथील बातमीचीं माणसें गेलीं आहेत. पक्कें वर्तमान येतांच सेवेशीं लिहून पाठवितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञाप्ति.

पै॥ छ० १५ जमादिलावल. सन सीत समानीन. फाल्गुन मास.

नं. २९१५. (चैत्र शु० १–३० मार्च.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून पत्र बळवंतरावांस आलेलें, छ० २९ जमादिलावलचें—

" अमित्राचा मुक्काम कित्तुराअलीकडे होता तेथून कूच करून या प्रांतांत येणार. धामणें म्हणून येथून एक कोसावर सरदेशकतीचें इनाम खेडें आहे तेथवर त्यानीं मार्ग तोफखाना जावयाजोगा नीट केला आहे. बेळगांवच्या किल्यावर येण्याचा रोंख आहे. "

टिपूवर पहिली मोहीम.

सप्टेंबर १७८५ ते एप्रिल १७८७.

सन १७८५ त पेशव्यांच्या आश्रयाखालीं असणारीं नरगुंद व कित्तूर हीं संस्थानें काबीज करण्याच्या उद्देशानें टिपूनें फौज पाठविली; तेव्हां मराठे व मोगल यांची लढाईची तयारी नसल्यामुळें टिपूशीं यंदां कलागत वाढवूं नये, व त्याशीं कशाही प्रकारें समेट करून पावसाळाअखेरपर्यंत दिवस घालवावे, असा नाना फडनवीस व निजामअल्ली यांचा हेतु होता. पण टिपूनें पुणें दरबाराची अथवा निजामअल्लीची कांहीं मुरवत न धरितां नरगुंद व कित्तूर हीं संस्थानें बळजबरीनें काबीज करून आपल्या राज्यांत सामील केलीं इतकेंच नाहीं, तर घटप्रभा व मलप्रभा या दोन नद्यांमधला व बेळगांवचे आसपासचा मुलूख घेऊन मिरजेच्या किल्ल्यावर चालून येण्याचा रोंख दाखविला. ही सर्व हकीकत मागच्या दोन प्रकरणांत आलीच आहे. याप्रमाणें टिपूनें आपण होऊन आगळीक केल्यामुळें त्याचें पारिपत्य करण्याचें काम पुणें दरबार व निजामअल्ली यांनीं कसें काय पार पाडिलें हें या प्रकरणांत सांगावयाचें आहे.

टिपूनें नरगुंदचा किल्ला घेतल्याबरोबर पुण्यास नानानीं टिपूवर मोहीम करण्याची तयारी सन १७८५ च्या ऑगस्ट महिन्यांतच जारीनें सुरू केली. मुधोजी भोंसले नागपूरकर या वेळीं पुण्यास आले होते. इंग्रजांशीं झालेल्या लढायांत भोंसल्यांनीं पुणें दरबारास अनुकूल न होतां इंग्रजांचेंच होतां होईल तों साहाय्य केलें याबद्दल त्यांवर नाना

फडनविसांचा फार राग झाला होता. तो त्याचा राग घालवावा, व आपल्यामागें सेनासाहेबसुभ्याचें पद आपला पुत्र रघूजी भोंसले यासच मिळेल असें पेशव्यांकडून आश्वासन मिळवावें, असा हेतु धरून मुधोजी भोंसले या वेळीं पुण्यास आले होते. नाना व भोंसले यांचीं परस्पर बोलणीं होऊन असें ठरलें कीं, मागें झालेल्या गोष्टी उभयतांनींही विसरून जाव्या, यापुढें मराठे व इंग्रज यांची पुन्हां कधीं लढाई जुंपली तर भोंसल्यानीं इंग्रजांचा पक्ष धरूं नये; व चालू सालीं टिपूवर होणाऱ्या मोहिमेंत फौजेनिशीं स्वतः येऊन सामील व्हावें, आणि पुणें दरबारानें मुधोजी भोंसल्यांच्या हेतूप्रमाणें त्यांचे पुत्र रघोजी भोंसले यांसच सेनासाहेबसुभ्याचीं वस्त्रें द्यावीं. मुधोजी भोंसल्यांचे शरीरीं कांहीं असमाधान उत्पन्न झालें होतें म्हणून त्यानीं आपले पुत्र मन्याबा भोंसले यांस दोन हजार फौजेनिशीं पुण्यास ठेविलें आणि दसरा झाल्याबरोबर आपण नागपुराहून फौजेची तयारी करून येतों असें कबूल करून ते सप्टेंबरच्या अखेरीस नागपुराकडे कूच करून गेले.

या वर्षीं पुण्यास श्रावणमासच्या दक्षिणेचा समारंभ बराच ढोलेजंग झाला असावा असें चिंतामणराव अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या कारकुनाच्या एका पत्रांतल्या मजकुरावरून दिसतें. तो लिहितो कीं, " श्रावणमासचे दक्षिणेचे ब्राह्मण वाड्यांतील व रमण्यांतील मिळोन चाळीस हजार झाले. दक्षिणेस दीड लक्ष रुपये लागले. श्रीमंत राजश्री अप्पासाहेब व बापू यांस श्रीमंत ज्या दरवाजेस बसले होते तेथें घेऊन गेलों होतों. श्रीमंत दोन घटिका दक्षिणा देत होते. तोंपर्यंत बसलों होतों. श्रीमंत उठोन श्रीपर्वतीस गेले, नंतर ब्राह्मणांस प्रदक्षिणा करोन घरीं आलों. राजश्री होळकर व भोंसलेही तेथें आले होते. " दुसऱ्या एका पत्रांत पटवर्धनांचा वकील विसाजीपंत वाडदेकर त्यावेळची पुण्यांतली हाल-

सप्टेंबर.

हवाल लिहितो कीं, " भोंसले अद्यापि येथेंच आहेत. आज उद्यां जातों जातों म्हणतात. जातील तेव्हां खरे ! भोंसल्याच्या लष्करामुळें व पर्जन्यानें ताण दिल्यामुळें पुण्यांत वैरण बहुत महाग झाली आहे. कडबा चाळीस रूपये हजार व गवत वीस रूपये हजार याप्रमाणें जालें आहे."

चिंतामणरावांच्या एका पत्रांत भोंसले व पेशवे यांनीं परस्परांस मेजवानी व बहुमान केल्याचा मजकूर लिहिला आहे तो असा कीं, " राजश्री मुधोजी भोंसले यांनीं श्रीमंतांस मेजवानी श्रावण शुद्ध पौर्णिमा मंदवारीं केली. बहुमान जवाहीर पन्नास हजारांचें व हत्ती एक व घोडे दोन व वस्त्रें याप्रमाणें दिलें. इंदुवारीं श्रीमंतांनीं भोंसले यांस मेजवानी केली. वस्त्रें व हत्ती एक व घोडा एक व जवाहीर याप्रमाणें दिलें. राजश्री मन्याबा बापू–भोंसले यांचे पुत्र–यांस दोन हजार फौजेनिशीं येथें ठेऊन मुधोजी भोंसले यांनीं नागपुरास जाऊन दहा हजार फौज घेऊन लौकर यावें याप्रमाणें ठरोन निरोप दिला आहे. "

टिपूवर होणाऱ्या मोहिमेचा बेत पक्का ठरविण्यासाठीं नानानीं परशुरामभाऊ व गंगाधरराव व रघुनाथराव या त्रिवर्ग पटवर्धन सरदारांस पुण्यास बोलाविलें होतें. परंतु परशुरामभाऊनीं उत्तर लिहिलें कीं, गेले वर्षीं तुम्हीं नरगुंदप्रकरणीं आम्हास हिसके देऊन फसविलें आहे. यंदां आम्ही कोणचीही मसलत तुम्हांस सांगत नाहीं. तुम्हीच काय ती पक्की मसलत ठरवून आम्हास हुकूम करा म्हणजे त्याप्रमाणें आम्ही वागूं. आम्ही कोणी तूर्त पुण्यास येत नाहीं.

ऑक्टो॰

पटवर्धनांनीं याप्रमाणें उदासीनपणा दाखविला तरी फौजेची तयारी करणें नानास भागच होतें. श्रावण महिन्याच्या अखेरीसच हरीपंततात्या वानवडीवर डेरेदाखल झाले होते व तमाम शिलेदार व

सरदार लोकांस फौजेची तयारी करून निघून येण्याविषयीं पत्रें रवाना झालीं होतीं. तथापि स्वारीची जुळवाजुळव कार्तिक अखेरपर्यंत झाली नाहीं. तारीख १२ दिसेंबर रोजीं नाना फडनवीस स्वतः डेरेदाखल झाले. तुकोजी होळकर पुण्यास होतेच.

दिसेंबर.

ते व हरीपंततात्या त्याच सुमारास पुण्याहून निघून बारामतीवरून पंढरपुराकडे कूच करून चालले. मागून पांच चार दिवसांनीं खुद्द नाना फडनवीसही त्याच मार्गें निघाले. मुधोजी भोंसले फौजेचा पोक्त सरंजाम तयार करून मोहिमेकरितां गाईलगडाहून कूच करून आल्याचीं पत्रें आलीं. तों तिकडे निजामअल्लींची सिद्धता झालीच होती. तेही भागानगराहून हलक्या हलक्या मजली करीत यादगीरच्या रोखें येऊं लागले.

गंगाधरराव गोविंद यांचा पुत्र केशवराव व पांडुरंगराव गोविंद यांचा पुत्र चिंतामणराव या उभयतांचे विवाह या वर्षीं पुण्यास मार्गशीर्ष महिन्याच्या वद्य पक्षांत झाले. हरीपंततात्या फडके यांनीं केशवराव यांस आपली कन्या व चिंतामणराव यांस आपली नात म्हणजे बाबा फडके यांची कन्या दिली.

दिसेंबर.

त्या निमित्तानें गंगाधरराव यांचें पुण्यास जाणें झालें होतें. हरीपंततात्या लग्नाकरितां घरीं आले नव्हते. ते लष्करांत असतां त्यांच्या घरीं लग्नें झालीं. पुण्याहून परस्परच लष्करांत निघून येण्याविषयीं गंगाधरराव यांस नाना व हरीपंत यांचा आग्रह पडला. त्यामुळें वऱ्हाड मिरजेस लावून देऊन ते परस्परच लष्करास जाऊन मिळाले. ते पंढरपुरापुढें पांच चार मजलीपर्यंत लष्करांतच होते. लष्कर पंढरपुरास येतांच तासगांवाहून परशुरामभाऊ व कुरुंदवाडाहून रघुनाथराव आपापल्या पथकांसह येऊन मिळाले. मुधोजी भोंसलेही त्याच मुक्कामीं नागपुराहून आले. मग ही एकत्र जमलेली सर्व मराठी सेना तिगस्तां

सन १७८६

जानेवारी.

निजामअल्लीची भेट ज्या ठिकाणीं झाली त्या रोखें कूच करून चालली. या सेनेंत पेशव्यांची हुजरात वगैरे फौज हरीपंततात्या व बाजीपंत अण्णा यांच्या हाताखालीं होती. शिवाय पटवर्धन, भोंसले, होळकर वगैरे सरदार आपापल्या सैन्यानिशीं हजर होते. गणेशपंत बेहेरे हे गेल्या वर्षापासूनच दक्षिणमहाराष्ट्रांत होते. त्यांचा मुक्काम या वेळीं कृष्णातीरीं होता. त्यांच्या मदतीस रास्ते व अक्कलकोटकर यांचीं पथकें नेमलेलीं होतीं. कित्तुराकडे २५ हजार पायदळ व २५ तोफांनिशीं टिपूचा सरदार सैद बुरान होता त्यानें फारच उचल खाल्ल्यामुळें त्यास जरबेंत ठेवणें एकट्या बेहेऱ्यांस झेंपणार नाहीं असें समजून नानांनीं होळकरांची रवानगी तिकडे केली व बेहेऱ्यांच्या मदतीस दहा पांच पागा व शिलेदार सरंजामी मिळून पांच हजार फौज आणखी पाठविली.

फेब्रुवारी.

मराठी राज्यांत या वेळीं टिपुसुलतान मरण पावल्याचें वर्तमान चोहोंकडे उठलें होतें. म्हैसूरच्या राज्यांतून लोक इकडे येत तेसुद्धां तीच बातमी सांगत. मागें हैदरअल्ली जिवंत असतां एकदां तो मेल्याचें असेंच खोटें वर्तमान उठलें होतें. असल्या बातम्यांचा उद्भव कां व कसा होत असे हें समजत नाहीं. टिपू मेल्याचें वर्तमान सामान्य लोकांत जारीनें फैलावत होतें तथापि सरदार व मुत्सद्दी वगैरे वरिष्ठ दर्जाचे लोकांस तें खरें वाटत नसल्यामुळें त्याचा परिणाम राजकारणावर कांहीं एक झाला नाहीं.

जाने०.

यादगीरच्या सुमारास मराठी फौजा येऊन पोंचतात तों त्याआधींच निजामअल्ली तेथें येऊन उतरले होते. दोहों लष्करांच्या

छावण्यांनीं भोंवतालचा दहा पंधरा कोसांचा प्रदेश व्यापला होता.

मार्च. निजामअल्ली हे दक्षिणच्या सहा सुभ्यांचे सुभेदार असल्यामुळें त्यांचा दरबारी डामडौल विशेष होता हें सांगावयास नकोच. तसल्या डामडौलानें पेशव्यांचे कारभारी यांच्या व निजामअल्लीच्या गांठी पडून मोकळेपणानें बोलणीं चालणीं व्हावयास अर्थातच दिरंग लागे. तसल्याही अडचणींत उभयपक्षीं गांठी पडून बोलणीं झालीं. पण तीं व्हावयास अर्थातच महिना दीड महिना लागला.

नाना फडनवीस यांस टिपूवरची मोहीम संपेपर्यंत लष्कराबरोबर हिंडण्याची सोय व इच्छाही नव्हती. मोहिमेचें काम कसें तरी चालीस लावून लौकर पुण्यास परत जावें हीच त्यांस उत्कंठा होती. याचें कारण असें कीं, सर्व फितुराचें माहेरघर श्रीमंत दादासाहेब जरी आतां वारले होते तरी त्यांची स्त्री आनंदीबाई अद्यापि जिवंत

एप्रिल. होती. व तिचे बाजीराव व चिमाजीअप्पा हे दोन मुलगे होते. दादासाहेबांचे सहस्रावधि अनुयायी चोहोंकडे लपून छपून होते ते कोठें केव्हां फितूर उत्पन्न करून सवाई माधवराव पेशवे यांच्या जिवास दगा करितील हा नेम नेव्हता. त्या काळजीमुळें नानांचें चित्त नेहमीं व्यग्र असे व पेशव्यांचें सांनिध्य सोडून राहणें त्यांस धोक्याचें वाटे. कसेंही करून मोहिमेचा भार निजामअल्ली व हरीपंततात्या यांवर सोंपवून लवकर पुण्यास जावें असे विचार नानांच्या मनांत घोळत होते. परंतु त्यांचा पुण्यास परत जाण्याचा रोंख दिसल्याबरोबर निजामअल्लीनेंही लष्कराबरोबर राहण्याचें नाकारिलें. नाना व निजामअल्ली परत जाणार हें पाहतांच मुधोजी भोंसल्यांच्या मनांतही परत नागपुरास जावें असें आलें. परशुरामभाऊ तर लष्कराबरोबर राहणार नव्हतेच. कारण, त्यांनीं नवी फौज मोहिमेकरितां चाकरीवर ठेवावयाची

ती किती व कोणत्या शर्तीवर ठेवावी हा निश्चय अद्यापि ठरला नव्हता व पुढेंही तो ठरण्याचा रंग दिसत नव्हता. यासंबंधाचे त्या वेळच्या पत्रांतले उतारे बरेच मनोरंजक आहेत. पटवर्धनांचा वकील वाडदेकर तारीख ८ मार्चच्या पत्रांत लिहितो कीं, " (नबाब निजाम अल्ली यांची) भेट झाल्यापासून मसलतीचीं बोलणीं होत आहेत. शेवटीं नानाचें बोलणें पडलें जे, ' आम्ही पुणीयास जातों. तात्या व नबाबानीं पुढें जावें. ' त्यास नबाबाचें म्हणणें " तुम्ही जातां तेव्हां आम्हीही जातों. आज चाळीस वर्षें त्याचा आमचा बिघाड नाहीं तो तुम्हामुळें करणें प्राप्त जाहला. तुम्ही जातां त्याअर्थीं आमचें कारण काय ? आम्हीही माघारें जातों. " या मनसब्यास इतके दिवस लागले. शेवटीं मनसबा बुडतो, लौकिक वाईट होतो, यास्तव नानानीं रहावयाची मसलत केली. उदईक येथून कूच होऊन कृष्णातीरास जाणार. पलीकडील मुलूख सुटेल त्यापैकीं निमे निमेप्रमाणें अलीकडील पलीकडील झाडून वांटून घ्यावा याप्रमाणें करार यांचा व नबाबाचा ठरला भाऊसाहेबांकडील जाबसाल अद्यापि कांहीं ठरत नाहीं. नबाबाची बरकड सरदारांची भेट जाली नाहीं. नाना तात्या मात्र भेटले. त्याप्रमाणें व भोंसले त्याचे डेऱ्यास जाऊन भेटले. नबाब एक वेळ सरकारचे डेऱ्यास आले ते समयीं पोशाख व जवाहीर शिरपेंच कंठी कलगी दिली. दहा हजार रुपयांचे जवाहीर दिलें. टिपू जिवंत आहे ऐशा बातम्या अदवानीकडून येतात व मुकुंद जोशीही (ज्योतिषावरून) जिवंत आहे म्हणून सांगतात.

त्यानंतर तारीख १४ एप्रिलच्या पत्रांत परशुरामभाऊ लिहितात कीं, " पहिले नबाबाच्या भेटीस गेलों होतों हा मजकूर लिहिलाच होता. त्याजवर दुसऱ्यानें नबाबानीं राजश्री नानाकडे सांगून पाठविलें जे फिरोन राजश्री हरीपंत व परशुराम पंडित यांची भेट

जाहली पाहिजे. त्याजवरून त्यांचे डेऱ्यास जाण्यासीं निघालों. त्यांचे लष्कराजवळ गेलों तों " नबाब निजावयासीं गेले. आतां गांठ पडावयाची नाहीं. " म्हणून वकिलांनीं सांगून पाठविलें, त्याजवरून माघारे आलों. फिरोन नबाबाचे निरोप आले तेव्हां राजश्री नानानीं सांगून पाठविलें जे ' ते रुसले आहेत. जाजसाल वकील बोलतच आहेत. ' त्याजवर मैनुद्दौला परवांचे दिवशीं राजश्री हरीपंततात्यांचे डेऱ्यास आले. आम्हाकडे येतात म्हणोन सांगोन पाठविलें. सर्व साहित्य त्यांसीं देण्याचीं वस्त्रें जवाहीर आदिकरून राजश्री हरीपंततात्या घेऊन आले. सहा घटका रात्रीस आले. दोन घटका बसले होते. एक घोडा आम्हीं दिला. वरकड सरकारचा सरंजाम आला होता त्याप्रमाणें जेगा व शिरपेंच दिला. त्यांचे चिरंजीव समागमें होते त्यांस शिरपेंच वस्त्रें दिलीं. दहा घटका रात्रीस गेले. त्याजवर काल आम्ही व राजश्री तात्या मिळोन नबाबाचे डेऱ्यास गेलों. त्यांचें आमचें बोलणें बहुत जाहलें त्यांतील हाशील " जर छावणीस बाळाजी पंडित राहतात तर आम्ही राहतों. ते राहत नाहींत तर आम्ही राहत नाहीं. छावणी किंवा जाणें हें आधीं ठरवावें त्यासारखी चाल धरूं. चार संस्थानिकांकडील राजकारणें येतात तीं विना छावणी जाल्यावांचून साधत नाहींत. त्यांस वचन द्यावें तर मसलतीचा ठराव नाहीं. आम्ही काय करितों हें आमचें आम्हास न समजे, तेव्हां दुसऱ्यास काय सांगावें ? दोनी लष्करांत माघारें जातात हीच बोलवा, तेव्हां आम्ही छावणीस राहतों हें कोणास खरें वाटत नाहीं. हें चांगलें नाहीं. बदामीस (वेढा घालून) बसावें म्हणतां, त्यास (बदामी घेतल्यावर ती) टाकून जावें ? (बदामीच्या रक्षणार्थ जुजबी) फौज छावणीस ठेवावी तर शत्रु जबरदस्त, ते फौज आजच बुडाली म्हणून ठेवावी हेंही ठीक नाहीं. तर छावणीचा ठराव, कीं माघारें

एप्रिल.

जाणार, याचा ठराव व्हावा. मग कोणत्याही कामास लागावें. " येविषयींचीं बहुत प्रकारचीं बोलणीं जालीं. अद्यापि ठराव जाला नाहीं. आज पांच कोसांचें कूच आहे. दोन चार दिवसांत ठराव होऊन ठरेल तें मागाहून लिहितों. कांहीं नबाबाकडील फौज व राजश्री बाजीपंत जोशी असे मिळोन कनकागिरीस रवाना केले. * * * * * टिपू पट्टणाहून निघून दोन चार मजली अलीकडे आला. पन्नास साठ हजार पायदळ व पंधरा सोळा हजार फौज व दोनशें तोफा येणेंप्रमाणें सरंजाम आहे म्हणतात. परंतु कोणतीही तहकीक बातमी नाहीं. " हरीपंत व परशुरामभाऊ यांचा रूसवा घालविण्याकरितां निजामअल्लीचा कारभारी मैनुद्दौला आल्याचें वरच्या उताऱ्यांत आलें आहे तो मैनुद्दौला म्हणजे पुढें आठ वर्षांनीं खर्ड्याच्या स्वारींत प्रसिद्धीस आलेला मशीरउल्मुल्क हाच होय!

" जर छावणीस बाळाजी पंडित राहतात तर आम्ही राहतों. ते राहत नाहींत तर आम्ही राहत नाहीं; " असें निजामअल्ली म्हणूं लागले तेव्हां ' मसलत बुडते. लौकिक वाईट होतो, ' हें लक्षांत आणून पुण्यास परत जाण्याचा नानानीं हेका सोडिला व लष्कराबरोबर छावणीस राहण्याचें कबूल केलें. पण परत जाण्याची उत्कंठा व घाई नानापेक्षां निजामअल्लींनाच अधिक होती! बदामी काबीज करण्याची मसलत पक्की ठरवून त्या उद्देशानें दोन्हीं लष्करें बदामीजवळ गेलीं तों निजामअल्लींनीं एकाएकींच आपला परत जाण्याचा निश्चय प्रकट केला. नाना व हरीपंत व भोंसले यांनीं राहण्याविषयीं फार आग्रह केला तरी त्यांनीं ऐकिलें नाहीं. तहवारजंग या नांवाच्या आपल्या सरदाराबरोबर स्वार पायदळ मिळून पंचवीस हजार फौज मोहिमेच्या कामावर हरीपंतांच्या हाताखालीं ठेवून ते भागानगरास परत निघून गेले.

टिपूवर होणाऱ्या मोहिमेंत इंग्रजांनीं सामील व्हावें म्हणून नाना व महादजी शिंदे यांनीं कलकत्त्याच्या लाटसाहेबांशीं यापूर्वींच पत्र-व्यवहार सुरू केला होता. लाटसाहेबांचें म्हणणें पडलें कीं, आपण टिपूशीं तह नुकताच ठरविला असून आतां उघडपणें त्याशीं वैर करावें तर वचनाचा खोटेपणा पदरीं येतो. याकरितां आपण तुमच्या व निजामअल्लीच्या कुमकेस पांच पांच पलटणें पाठवूं, पण तीं तुमच्या व निजामअल्लीच्या राज्याच्या सरहद्दीवर तुम्हां उभय सरकारांच्या राज्याच्या रक्षणार्थ मात्र रहातील. तीं पलटणें टिपू तुमच्या मुलखावर चढाई करून येईल तर त्याशीं लढतील. परंतु आपण होऊन तुम्हां-बरोबर टिपूच्या मुलखावर चालून जाणार नाहींत ! परंतु असली ही मदत मराठे व मोंगल या दोघांसही नको होती. टिपूस दहशत वाटावी व इंग्रजांनीं त्यास मिळूं नये, एवढ्याचकरितां हा शुष्क पत्रव्यवहार कित्येक महिनेपर्यंत सुरू ठेवण्यांत आला होता ! परराज्याचे वकील एखाद्या सरकाराकडे येतात तेव्हां ते त्या सरकाराच्या राजधानींत रहातात. त्यांस स्वारींत बरोबर हिंडविण्याचा शिरस्ता नाहीं. असें असतां नाना फडनवीस यांनीं इंग्रजांचा वकील सर चार्लस म्यालेट यास पुण्याहून लष्करांत बदामीच्या मुक्कामीं बोलावून नेलें, यांत तरी त्यांचा हेतु इंग्रजांशीं आपलें किती सख्य आहे हें टिपूस भासविण्यापुरताच होता ! पण हे सारे डावपेंच टिपूनें पुरते ओळखले होते !

त्या प्रांतीं बळकटीविषयीं बदामीच्या किल्ल्याची मूळचीच फार प्रसिद्धि होती. त्यांतून अलीकडे टिपूनें त्या किल्ल्याची उत्तम-प्रकारें मजबुती केली होती. नरगुंदकरांची मध्यस्थी करून त्यांस ज्यानें शेवटीं दगा दिला तो गुलाम हैदर नांवाचा सरदार त्या किल्ल्यांत मुख्य अधिकारी टिपूनें नेमला होता व त्याच्या हाताखालीं

पायदळ, तोफा वगैरे मुबलक सामान किल्ल्याच्या रक्षणार्थ ठेविलें होतें. त्या किल्ल्यास मराठी फौजेनें तारीख १ मे दिवशीं अक्षतृतीयेच्या मुहूर्तानें मोर्चेबंदी केली. आं-
१ मे.
तील लोकांनीं किल्ला झुजविण्याची शर्त केली तरी मोर्चे दररोज पुढें चालतच होते. सर्वांपुढें परशुरामभाऊंचा मोर्चा होता, व ते त्याच्या " सामानाची तरतूद चांगली आपण स्वतः जाऊन पाहत असत. " शेवटीं मोर्चेबंदीनें किल्ला साध्य होण्यास दिवस फार लागतील, टिपू तर प्रचंड सेनेसह श्रीरंगपट्टण सोडून निघाला आहे त्याअर्थीं तो आपल्या रोखें खचित येणार, याकरितां हल्ल्यानें किल्ला काबीज करावा; असा मराठ्यांचा निश्चय ठरला. त्यास अनुसरून त्यांनीं शिड्या वगैरे सामानाची तयारी केली.

बदामीस वेढा बसण्यापूर्वींच नानांनीं बाजीपंतअण्णास तुंग-भद्रेकडे स्वारीस पाठविलें होतें हें वरच्या एका उताऱ्यांत आलेंच आहे. बाजीपंत लांब दौड करून एकदम कनकागिरीस गेले. तेथें कांहीं सावकार होते त्यांस व तेथील संस्था-
एप्रिल.
निकांस धरून मुबलक पैका उकळावा हा त्यांचा बेत होता. परंतु त्यांच्या येण्याची बातमी आगाऊच कळल्यामुळें संस्थानिक व साव-कार पळून गेले होते. इतकेंच नाहीं, तर कनकगिरी व अनागोंदी या दोन्ही संस्थानांतील रयत चीजबस्त व गुरेंढोरें घेऊन टिपूच्या राज्यांत गेल होते. बाजीपंतानीं हणमसागराची पेठ जातां जातां घेऊन लुटून फस्त केली व कैंचनगुड्डचें ठाणें हल्ल्यानें घेऊन आंत टिपूचे लोक होते त्यांची कत्तल केली. इतक्यांत परत येण्याविषयीं त्यांस नानांचें पत्र आल्यामुळें ते स्वारीचें काम तितकेंच टाकून बदामीस लष्करास येऊन मिळाले. बेहेऱ्यांच्या फौजेंत रास्ते होते त्यांसही नानांनीं बदा-मीस बोलावून आणिलें होतें.

निजामअली गेल्यावर आपणही पुण्यास जातों असें नाना फडनवीस म्हणूं लागले होते, परंतु किल्ला फत्ते झाल्याशिवाय त्यांनीं परत जाऊं नये असा सरदारमंडळीचा आग्रह पडल्यावरून ते लष्करांत राहिले होते. तारीख २० मे रोजीं पेशवे व मोंगल व भोंसले यांच्या फौजांनीं बदामीच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो काबीज केला. त्या हल्ल्याचें वर्णन नीलकंठ अप्पाजी पोंक्षे नांवाचा कारकून परशुरामभाऊंजवळ होता त्यानें केलें आहे. त्यांत तो 'यजमान स्वामी' या शब्दांनीं ज्यांचा उल्लेख करितो ते परशुरामभाऊ होत. पोंक्षे यानें हकीकत लिहिली आहे ती अशी:—

२० मे.

"श्रीमंत राजश्री नाना माघारे जावयाची योजना करूं लागले. सर्वांचे विचारें 'किल्ला फत्ते जाल्याशिवाय जाऊं नये.' तरी त्याणीं जावयाचा आग्रह अतिशय केला. दोन तीन दिवस फारच घोळ पडला. त्याजवरून यजमानस्वामी याणीं श्रीमंत राजश्री अप्पासाहेब यांस मुहूर्तेंकरून बाहेर मुक्काम करून रहावें, तूर्त येण्याचें करूं नये, असें सांडणीस्वारासमागमें पत्र रवाना केलें. उपरांतिक किल्ल्यास हल्ला करावा असा ठराव जाहला. शिड्या वगैरे तरतूद पहिल्यापासून करावयास लावलें होतें. छ० २१ रज्जबीं मंदवारीं अरूणोदयास हल्ला जाहली. किल्ल्याचे पश्चिमेस एक बातेरी होती त्या सुमारें व शहरपन्ह्याचे दरवाजामध्यें व रेवणीजवळ दारवेचे बुधले किल्लेकरांनीं पुरले होते. हल्ला येतांच बत्ती दिली. त्यांत लोक फार ठार जाले. अद्यापि कोणकोणाचें ठिकाण लागत नाहीं. अजमासें शेंदीडशें माणूस मेलें. खेरीज जखमी दोन अडीचशें. जेर जखमी शेंपन्नास आहे. शहरपन्ह्याचा दरवाजा यजमानस्वामीकडील लोकांनीं अगोदर घेतला. यजमानस्वामी पाठोपाठ होते. गांवांत किल्ल्याचे खडप्या-

लगत आणखी एक वाडा होता त्यासही हल्ला याच हिरिरींत चढली. यजमानस्वामी अस्तमानपर्यंत गांवच्या दरवाज्यांत उपवासी बसले होते. अस्तमानीं माघारे आले. रणमंडळचें व किल्ल्याचें बोलणें लागलें आहे जे, ' जिवानिशीं हत्यारसुद्धां पार करून द्यावें, त्यास भोंसले यांस दरम्यान द्यावें. ' असें बोलणें येतांच सरकारच्या तोफा बंद जाल्या. परंतु वरील लोक अद्यापि उतरले नाहींत. यजमानस्वामींनीं हरीपंतांस सांगून पाठविलें जे, ही गोष्ट पसंत नाहीं. तोफा लागू कराव्या. आंतील लोक आपोआप बाहेर पडतात. उतरावयाचे असल्यास लौकर उतरावे; नसल्यास कस्त करावी. परंतु ' बरें बरें ' म्हणतात ! कालच्याच दिवसांत गुंता उरकावयाचा, परंतु बोलण्यामुळें विलंब लागला आहे. " किल्ल्यांत गुलाम हैदर मुख्य आहे त्यानें नरगुंदकरांची मध्यस्थी करून फसाविलें, त्यास धरावें. सोडूं नये. आणखी कारणिक मनुष्य असेल तें देखील. बाकीचीं सोडावीं." असें यजमानस्वामींचें म्हणणें आहे. त्यास उभयतां कारभारी यांचें म्हणणें जे, वचन गुंतलें आहे पार करून देण्याविशीं; त्यास कसें करावें ? असा मजकूर आहे. डौल पाहतां लोकही आज जरूर उतरतील. वर पाणी नाहीं यास्तव आंतील लोकांचा दम नाहीं. गांवांत गुळें फार भरलें होतें. लूट माफ केली. किल्ल्याचे लढाऊ व गांवांतील लोक मनस्वी मारिले. बायकाही थोड्याबहुत मेल्या. तशींच लहान लहान मुलेंही मेलीं. कांहीं मनुष्य सरकारांतून पाहऱ्यांत दिले आहेत. वळख पाहून सुटका होते. बनशंकरीच्या वस्ता गांवांत पुरल्या होत्या त्या पुजारी याणें दाखविल्या. सरकारांत आणून ठेविल्या आहेत. आणखी चवकशी करावयाकरितां पुजारी अटकेंत ठेविले आहेत. गांवांत ब्राह्मणसमुदाय फार होता तितकाही बाहेर आला. सरकारांतून झाडून पोटास दिलें. "

यासंबंधें गोविंद सखदेव याच्या पत्रांतील मजकूर असा आहे. " गांवांतील दरवाज्यापुढील मार्गावर खंदकाबाहेर बातेरींत गांवकरांनीं दारवेचे बुधले पुरले होते. हल्ला जवळ जातांच दारवेस बत्ती दिली. बुधले उडाले. ते समयीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब यांजकडील शिलेदार मंडळी व रोहिले लोक व ब्राह्मण मिळून शंभरपर्यंत माणूस ठार जालें. हुजरातीकडीलही लोक उठले होते. तिकडेही बुधले होते. परंतु तिकडे साठ माणूस उडालें. फार खराबी जाली नाहीं एकंदर भोंसल्यांकडील व हुजरातीकडील व नबाबाकडील व भाऊसाहेबांकडील मिळून आठशेंपर्यंत माणूस ठार जालें. गांवांतील माणूस हल्ल्याचे समयीं चार पांचशेंपर्यंत मारिलें. पेठेस खंदक भालाभर खोल, रेवणी बांधीव चुन्याची, दरजगी रुंदी वीस पंचवीस हातपर्यंत, भिंताड मजबूत, याजप्रमाणें जागा फार अवघड; परंतु श्रीमंतांचे प्रतापें साध्य जाली. "

याप्रमाणें बदामी फत्ते झाल्यावर नाना फडनवीस पुण्यास जाण्याकरितां परत निघाले. त्याबरोबर परशुरामभाऊही तासगांवास जाण्याकरितां निघाले. या टिपूवरच्या मोहिमेंत भाऊनीं प्रथमपासूनच उदासीनपणा धरला होता. गतवर्षी नानांनीं भाऊंस टिपूवर स्वारी करण्याच्या उद्देशानें प्रथम फौज गोळा करावयास सांगून मागून आयते वेळीं शत्रूची गांठ पडल्यावरसुद्धां त्यांस पिछेहाट करावयास लावलें; ही गोष्ट भाऊंच्या मनांत फार डांचत होती. यंदांच्या स्वारींत नवी फौज चाकरीस ठेवण्यासंबंधानें नानांचा व त्यांचा लढा पडला होता. त्या कामीं नाना व हरीपंत त्यांच्या मताप्रमाणें वागले नाहींत, यामुळें त्यांचें मन प्रसन्न नव्हतें. तथापि बदामी काबीज करण्याच्या उद्योगांत अनास्था अगर हेळसांड करावी तर आपल्या शिपाईबाण्यास बट्टा येतो हें समजून त्यांस मेहनत व मर्दुमी करावीच लागली.

ती त्यांनीं कशी कशी केली हें वर आलेल्या उताऱ्यांत दाखविलेलेंच आहे. बदामी हातीं आल्यावर नाना परत जाऊं लागले तेव्हां भाऊंचें म्हणणें पडलें कीं, लष्करांत राहण्याचें आपलें तरी काय काम आहे? मुलाच्या मुंजीकरितां आपणास घरीं गेलें पाहिजे. चाकरीवर आम्हा त्रिवर्गांचीं तीन पथकें नेहमींप्रमाणें हजर झालींच आहेत. माझ्या जागीं मी रघुनाथराव कुरूंदवाडकर यांस आमच्या तिन्ही पथकांवरचे मुख्य सरदार नेमून दिलें आहे. हरीपंततात्या हुकूम करितील त्याप्रमाणें वागून रघुनाथराव सरकारी काम बजावीत जातील. माझ्या तर्फेची नवीन फौज मोहिमेंत चाकरीस असती तर मला स्वारीबरोबर राहणें भागच होतें. तें घडलें नाहीं, त्यापक्षीं मीं स्वारींत कशाला रहावें? यावर नाना व हरीपंत यांचा आग्रह पडला कीं, तुम्ही स्वारींत नसलां तर शत्रूवर मराठी सैन्याचें तेज व दरारा कमी पडेल. लढाईच्या ज्या मसलती होतील त्यांत तुमच्या अनुभवाची व धोरणाची भर न पडल्यामुळें त्या त्या मसलतींचा पोक्तपणा तितका कमी होणार. याकरितां तुम्हीं स्वारीबरोबर असलेंच पाहिजे. याप्रमाणें उभयतांचा फारच आग्रह पडला तेव्हां घरीं जाऊन मुलाची मुंज करून पुन्हां लष्करास येतों असें भाऊनीं कबूल केलें. पण ही कबुली बाह्यात्कारी असून भाऊंचा खरा उद्देश मोहिमेचे काय काय प्रकार होतात हें स्वस्थपणें घरीं राहून पाहण्याचा होता. असो.

नाना व भाऊ परत चालले तेव्हां मुधोजी भोंसले अर्थातच परत निघाले. भोंसले हे मराठी राज्यांतले अव्वल-
२५ मे.
दर्जाचे सरदार असल्यामुळें ते पेशव्यांखेरीज इतर कोणा सरदाराच्या हाताखालीं रहावयाचे नव्हत. निजामअल्ली अगर पेशवे स्वारींत असते तर गोष्ट निराळी होती. पेशव्यांचे जागीं त्यांचे दुय्यम कारभारी हरीपंत मोहिमेचे मुख्य सरदार राहणार, त्या अर्थीं

आपणही आपले पुत्र मन्याबा बापू यांबरोबर फौज लढाईच्या कामावर ठेवून घरीं परत जावें; याप्रमाणें त्यांनीं मनांत आणून नानांस आपला उद्देश कळविला. नानांस स्वतः रहावयाचें नव्हतें त्या अर्थीं भोंसल्यांस रहा असें त्यांस म्हणतां येईना. रहा म्हणावें तर ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे सरदार असल्यामुळें सर्व मराठी लष्करावर मोहीम संपेपर्यंत कुलमुखत्यारीनें अधिकार चालविण्याचा मान त्यांचा होता तो कबूल करावा लागणार ! त्या अर्थीं मुधोजी भोंसल्यांच्या परत जाण्यास त्यांस अर्थातच संमति द्यावी लागली. मग मुधोजी भोंसले एका मार्गानें पंढरपुरावरून हळू हळू मजला करीत पुण्यास जाऊन तेथें कांहीं मुक्काम करून मग तेथून आपल्या स्थळास निघून गेले. आणि दुसऱ्या मार्गानें नाना व परशुरामभाऊ निघाले ते मजला करीत कृष्णातीरीं कुडचीच्या आसपास आले. नानांस सामोरे जाऊन मेजवानीचें आमंत्रण करण्याकरितां मिरजेहून गंगाधरराव गेले यांची व नानांची गांठ ऐनापुरच्या मुक्कामीं पडली. पुण्यास जातां जातां कुरुंदवाड, मिरज व तासगांव या तिन्ही ठिकाणीं मेजवानी घेऊन जावें असा भाऊनीं व गंगाधररावांनीं आग्रह धरल्यावरून नानांनीं त्याप्रमाणें कबूल केलें. मग तारीख ३१ मे रोजीं नानांची स्वारा कुरुंदवाडास आली. त्या दिवशीं तेथें राहून दुसरे दिवशीं ते मिरजेस आले. मिरजेच्या मेजवानीची तरतूद " ब्राह्मणसमुदाय शिवायकरून दोनशें मराठे जेऊं घालावयाचे. पांचशें शागीर्द पेशाचे माणसांस डाळ भाकरी करवाव्या. " याप्रमाणें नानांनींच ठरविली होती. त्याप्रमाणें अमलांत येऊन मेजवानीचा समारंभ झाल्यावर त्याच दिवशीं सायंकाळीं नाना व भाऊ तासगांवास बरोबरच गेले. तेथें एक दिवस राहिल्यावर नानांची स्वारी मेणवलीस जाऊन पुण्यास गेली. लष्करांतून परत येतां येतां

भाऊंबरोबर मिरज वगैरे ठिकाणीं नानांचें मेजवानीकरितां राहणें दिसतांना साहजिक दिसतें. परंतु आमच्या मतें यांत थोडा राजकीय उद्देशही असावा. परशुरामभाऊ मोहिमेबरोबर न राहतां परत घरीं गेले ते नानावर रुसवा करून गेले असा बोभाटा न व्हावा, व पटवर्धनांशीं नानांचा पूर्ण मिलाफ आहे हें जगजाहीर व्हावें, याकरितांच नानानीं हा मार्ग स्वीकारिला असावा असें आम्हांस वाटतें.

इकडे कित्तूर प्रांतीं गणेशपंत बेहरे यांच्या कुमकेस नानानीं फेब्रुवारीच्या अखेरीस तुकोजी होळकर यांस पाठविलें होतें, असें आम्हीं पूर्वीं लिहिलेंच आहे. होळकर व बेहरे यांनीं तिकडे काय काय केलें हें प्रथमतः थोडक्यांत सांगून नंतर आम्ही पुन्हां थोरल्या लष्करच्या हालचालींकडे वळूं. होळकर व बेहरे

मार्च.

एकत्र झाल्यावर कित्तूर प्रांतांत वकुंद येथें बरेच दिवस मुक्काम करून राहिले होते. कित्तुराखेरीज तिकडचीं सर्व ठाणीं त्यांनीं काबीज केलीं इतकेंच नाहीं, तर खुद्द कित्तुराससुद्धां वेढा घालण्याचा आपला उद्देश असल्याचा त्यांनीं बोभाटा केला होता. त्या बोभाट्यास भिऊन सैदबुरान यानें कित्तुरांत तीन हजार कवाइती पायदळ व तोफा ठेवून त्या ठाण्यांत दारूगोळी व धान्य वगैरेचा चांगला पुरवठा केला. नंतर तो तेथून जवळच डोंगराळ झाडीच्या आसऱ्यास आपली बाकीची फौज नेऊन कित्तुरावर मराठ्यांची स्वारी येण्याची वाट पहात बसला.

पण होळकर व बेहरे यांच्या मनांत कित्तुरावर चालून येण्याचें मुळींच नव्हतें! त्यांचें सारें लक्ष हल्लीं सावनुराकडे वेधून राहिलें होतें. खंडणी देण्याविषयीं तेथच्या नबाबास टिपूचा तगादा लागला होता. पण " तुम्ही टिपूस खंडणी द्याल तर पेशवेसरकारचें तुम्हाशीं सख्य राहणार नाहीं. कसाही प्रसंग आला तरी आम्ही तुमचा बचाव

करूं. तुम्हीं टिपूस खंडणी देऊं नये " अशी होळकराची नबाबास ताकीद होती. सावनूरचा नबाब टिपूचा मेहुणा होता, परंतु त्या उभयतांत द्वेष उत्पन्न झाला असून नबाब टिपूस फार भीत असे. मराठ्यांच्या दपटशामुळें नबाब खंडणी देण्याची टाळाटाळ करितोसें पाहून टिपूनें ती वसूल करण्याकरितां आपला सावकार राघवेंद्र नाईक नकाते यास कांहीं जुजबी फौज बरोबर देऊन सावनुरास पाठविलें. तो सावकार फार धनाढ्य असल्याबद्दल त्या प्रांतीं कीर्ति होती. तो सावनुरास आल्याचें वर्तमान येतांच होळकर व बेहरे एकदम चाळीस कोसांची

मे. दौड एका अहोरात्रांत करून सावनुरास गेले. ते तेथें जाऊन पोंचतात तों आधीं चार घटका राघवेंद्र नाइकास बातमी कळून तो मोठ्या तारांबळीनें तुंगभद्रापार निसटून गेला होता ! तरी मध्यमप्रतीचे पांच चार सावकार तेथें टिपूच्या राज्यांतले होते त्यांपासून होळकरांनीं कांहीं पैका हबकलाच ! मग सावनूरचें रक्षण करावें व पटवर्धनांच्या लक्ष्मेश्वर परगण्यांत टिपूचा अंमल होता तो उठवावा या दोन कामाकरितां गणेशपंत बेहरे यांजबरोबर १५ हजार स्वार नेमून त्यांस सावनुरानजीक बंकापुरास ठेवून तुकोजी होळकर परत फिरले. येतां येतां त्यांनीं धारवाडप्रांतीं अंमल बसविण्याकरितां बेहट्टी येथें बापू होळकर व आपले दिवाण पाराशरपंत यांस दहा हजार फोजेनिशीं ठेविलें व बाकी सुमारें १५ हजार फौज घेऊन आपण कित्तुराजवळ सैदबुरान याच्या तोंडावर पुन्हां येऊन राहिले.

बहरे व बापू होळकर यांच्या फौजेच्या जरबेमुळें लक्ष्मेश्वर परगण्यांत टिपूचीं ठाणीं होतीं त्यांपैकीं सावशी, मूळगुंद, गदग,

तडस, बेहट्टी, नवलगुंद या सर्व ठिकाणीं मराठ्यांचीं ठाणीं बसलीं. शिरहट्टी, येळवंती, श्रीमंतगड, वडवट्टी, बालेहसूर एवढींच ठाणीं शत्रूकडे राहिलीं होतीं तींही घेण्याचा उद्योग सुरू होता. बेहट्टीस बापू होळकर होते त्यांस हुबळीचा देसाई कैंचनगौडा यानें सांगून पाठविलें कीं तुम्ही हुबळीस फौज पाठवाल तर जुनी व नवी हुबळी हीं दोन्ही ठाणीं माझ्या हवालीं आहेत हीं मी तुम्हास देतों. हें संधान आल्यावरून बापू होळकर व पाराशरपंत हुबळीस गेले. त्यांच्या मदतीस गणेशपंत बेहरे यांनींही आपले पुतणे महादाजीपंत यांबरोबर थोडी फौज पाठविली होती. ते त्रिवर्ग सरदार हुबळीस जातांच कैंचनगौडानें नवी हुबळी त्यांच्या हवालीं केली. जुन्या हुबळीचें ठाणें तो मराठ्यांच्या हवालीं करणार तों तें वर्तमान धारवाडास टिपूचा किल्लेदार होता त्यास कळलें. त्या किल्ल्यांत कैंचनगौडानें आपला मुलगा ओलीस ठेवलेला होता. त्या मुलास किल्लेदारानें तोफेच्या तोंडीं बांधून कैंचनगौडास सांगून पाठविलें कीं, जुन्या हुबळीचें ठाणें मराठ्यांच्या हवालीं करशील तर तोफेस बत्ती देऊन तुझ्या मुलास मारून टाकीन! याप्रमाणें दहशत देतांच कैंचनगौडा उद्विग्न होऊन ठाणें मराठ्यांच्या हवालीं करण्याची टाळाटाळ करूं लागला. तेव्हां मराठ्यांनीं बरोबर तोफा नेल्या होत्या त्यांचा मारा हुबळीवर सुरू केला. हुबळीस याप्रमाणें शह बसल्याचें ऐकून तुकोजी होळकरांच्या तोंडावर सैदबुरान होता तो तेथून निघून हुबळीजवळ कलघटगीस आला आणि तेथून रात्रीं आपलें कवाइती पायदळ व तोफा घेऊन बापू होळकर वगैरेवर छापा घालण्यासाठीं निघाला. तो येत असल्याची आगाऊ बातमी कळल्यामुळें ते त्रिवर्ग सरदार हुबळीचे मोर्चे उठवून बेहट्टीस गेले. सैदबुरान याच्या हालचालींवर तुकोजी होळकरांचीही नजर होतीच. त्यांस तें वर्तमान कळतांच ते फौजेचा

जून.

तळ हालवून वकुंदाहून बेहट्टीस गेले, आणि तेथली फौज मिळवून घेऊन पुन्हां हुबळीस वेढा देऊन बसल. हीं वर्तमानें मार्च महिन्यापासून जूनअखेरपर्यंत घडलीं.

बदामीस मराठ्यांचा वेढा पडला होता तेव्हां टिपू कुमकेस येईल असें त्यांस वाटत होतें व त्याप्रमाणें तो तुंगभद्रेपलीकडे वडदरूजीस आल्याचीं वर्तमानेंही आलीं होतीं. आणि त्यासाठींच तो येण्यापूर्वीं बदामी हस्तगत करावी म्हणून एकाएकीं मराठ्यांची धडपड जारीनें सुरू झाली होती, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्या वेळीं आपल्या हातून बदामीची कुमक होणार नाहीं असें समजून टिपू दक्षिणेस परत गेला. जातां जातां पुणें दरबार व निजामअल्ली यांशीं मुधोजी भोंसल्यांच्या मार्फत सलोखा करावा म्हणून त्यानें भोंसल्यांकडे वकील पाठविला. भोंसले नागपुरास जातां जातां पुण्यास गेले तेव्हां त्यांच्या मध्यस्थीनें त्या वकिलाचीं पुणें दरबाराशीं पुष्कळ बोलणीं झालीं. परंतु समेटाचा प्रकार त्यावेळीं बनून आला नाहीं.

बदामी घेतल्यावर हरीपंततात्या मोहिमेचें काम पुढें सुरू करण्यास मोकळे झाले. त्यांच्या हाताखालीं पटवर्धन, रास्ते, अक्कलकोटकर यांचीं पथकें व सर्व हुजरात मिळून सुमारें चाळीस पन्नास हजार फौज पेशवाईची होती. त्याशिवाय मन्याबा भोंसले नागपूरकर यांचे स्वार दहा हजारांवर होते. आणि निजामअल्लीची फौज तहवारजंग याच्या हाताखालीं पंचवीस हजार होती. मोगलाच्या फौजेंत गारदी व तोफा यांचा भरणा विशेष होता. हरीपंततात्यांजवळ सात आठ हजार पायदळ होतें व तोफांचा सरंजामही चांगला होता. याप्रमाणें जवळ जवळ पाऊण लक्षावर फौज हरीपंततात्यांच्या हाताखालीं होती. याशिवाय होळकर व बेहरे धारवाड सावनुराकडे होते त्यांचा जमाव स्वार पायदळ मिळून चाळीस हजारांपर्यंत होता.

ही संख्या दिसायला मात्र मोठी दिसते. पण या संख्येच्या मानानें पाहिलें तर या अफाट सैन्याचें सामर्थ्य कमीच होतें असें म्हटलें पाहिजे, कारण कीं ही फौज एकहातीं नव्हती. तीमध्यें निरनिराळे सरदार होते त्यांत ऐकमत्य नव्हतें. तात्यांचा हुकूम पशवाई फौजेवर जितका होता तितका मोगल व भोंसले यांच्या फौजेवर अर्थातच नव्हता. मोगलाई लष्कर नेहमींप्रमाणें या मोहिमेंतलेंसुद्धां बेकैदी व अव्यवस्थित होतें. असो.

बदामी काबीज झाल्यावर हरीपंततात्या मे महिन्याच्या अखेरीस तेथून कूच करून गजेंद्रगडाकडे गेले. त्या किल्ल्यास मोर्चे दिल्यावर पायदळाच्या दोन लहान तुकड्या टिपूकडून कुमकेस येत होत्या त्या मराठी स्वारांनीं वाटेंतच गांठून मारून टाकिल्या. मग किल्लेकऱ्यांनीं घोरपड्यांचे मार्फत संधानाचें बोलणें लाविलें. आठ दिवस वाटाघाट होऊन आतां किल्ला स्वाधीन व्हावा तों टिपूनें अकस्मात् जाऊन अदवानीस मोर्चे दिल्याची बातमी आली. अदवानीचें संस्थान निजामअल्लीचे बंधु बसालतजंग यांचें होतें हें पर्वी सांगितल्याचें वाचकांस स्मरत असेलच. बसालतजंग आतां वारले होते व त्यांचे पुत्र मोहबतजंग हे मुलांमाणसांसुद्धां अदवानींत होते. टिपूनें त्या किल्ल्यास वेढा घालून फार निकड केली. परंतु मोहबतजंगांनीं शर्थीनें लढून शत्रूचे दोन हल्ले माघारे परतविले. " आपली कुमक झाली नाहीं तर आपण मुलांमाणसांसुद्धां शत्रूच्या हातीं सांपडणार; याकरितां आपल्या घराण्याची अब्रू रहावी, आपल्या घरच्या बायका टिपूच्या हातीं लागूं नयेत, एवढ्याकरितां तरी कुमकेस फौज पाठवून आपला बचाव करावा, अशी मोहबतजंगांनीं आपल्या चुलत्याची म्हणजे निजामअल्लीची प्रार्थना केली. निजामअल्लींनीं तत्काळ आपले धाकटे बंधु मोगलअल्ली यांबरोबर पंचवीस हजार फौजेची रवानगी

केली व हरिपंततात्यांस निकडीचीं पत्रें पाठविलीं कीं, तुम्ही आपली फौज व मोगलअली एकत्र होऊन टाकोटाक अदवानीस जाऊन टिपूचे मोर्चे उठवावे. तीं पत्रें येतांच तात्यांनीं गजेंद्रगड घेण्याकरितां तिसरा हिस्सा फौज आपणाजवळ ठेवून सुमारें दोन-तृतीयांश फौज तारीख ९ जून रोजीं अदवानीकडे रवाना केली.

९ जून. त्या फौजेंत आप्पा बळवंत मुख्य सरदार असून त्यांचे हाताखालीं बाजीपंत अण्णा, रघुनाथराव नीळकंठ पटवर्धन व मोगलाई फौजेसुद्धां तहवारजंग हे सरदार नेमिले होते. आप्पा बळवंत यांनीं भागानगराहून मोगलअली आले होते, त्यांस सामील करून घेऊन अदवानीकडे झपाट्यानें चाल केली. ते तेथें पोंचतांच टिपू मोर्चे उठवून तीन कोस मागें सरला. तारीख २२ जून रोजीं आप्पा बळवंत व बाजीपंत व रघुनाथराव पटवर्धन हे त्रिवर्ग सरदार तयार होऊन टिपूवर चालून गेले. टिपूनें आपल्या अघाडीस हजार बाराशें स्वारांची चौकी ठेविली होती, ती मराठ्यांनीं मारून उधळून दिली व तिचे शेंदीडशें घोडे हिसकून घेतले; तों खासा टिपू सुलतान पायदळ व तोफा घेऊन गोटांतून आला त्यानें तोफांचा भडिमार केला. अस्तमानपर्यंत लढाई होऊन शेवटीं मराठ्यांनीं टिपूस त्याच्या गोटापर्यंत रेटीत नेलें. इतकी लढाई झाली तरी मोगलांची चाळीस पन्नास हजार फौज लढाईचा तमाशा पहात गोटांतच बसून होती ! मराठ्यांची कुमक तिनें काडी-मात्र केली नाहीं.

आप्पा बळवंत निघून गेल्यावर दोन दिवसांनीं गजेंद्रगड हरिपंततात्यांच्या हवालीं झाला. मग तेही अदवानीकडे गेलेल्या फौजेचा पाठपुरावा करण्याकरितां तेथून निघून कवताल भनूपर्यंत आले. ते दिवस अखेरीचे होते, तरी तुंगभद्रेच्या उत्तरतीरीं बुनगें ठेवून पलीकडे जाऊन

पलीकडची फौज व आपण एकत्र होऊन टिपूवर चालून जावें व लढाईचा हंगाम त्याच्या मुलखांत पाडावा असा तात्यांचा बेत होता. त्या वर्षी त्या प्रांतीं मृगाचा पाऊस झाला नव्हता. पुढचीं एक दोन नक्षत्रें पाऊस न पडता, तर तात्यांचा बेत सिद्धीस जाता आणि कदाचित् चार महिनेपर्यंत मोगल मराठी फौजांची छावणीही तिकडेच झाली असती. परंतु आर्द्रांचा पाऊस झपाट्याचा सुरू झाल्यामुळें तात्यांचा पलीकडे जाण्याचा बेत एकीकडेच राहून पलीकडे सडी फौज अदवानीच्या कुमकेस गेली होती, ती नदीस पाणी येऊन पलीकडेच अडकून पडते कीं काय ही त्यांस काळजी उत्पन्न झाली! अशा अडचणीच्या दिवसांत अदवानीस शह देऊन टिपूनें हरिपंत-तात्यांस एक प्रकारचें कोडेंच घातलें होतें व हें कोडें ते कसें सोडवितात हें तो पहात बसला होता! सडी फौज घेऊन पलीकडे जावें तर बुनगें अलीकडे राहिल्यामुळें नदीस पाणी आल्यावर निभाव लागणार नाहीं आणि मागून धान्य व वैरण पोंचणार नाहीं! पलीकडे न जावें तर अदवानीचा टिकाव शत्रूपुढें कसा लागणार? नरगुंदचा अनुभव तात्यांस होताच. या सर्व अडचणींचा विचार करून त्यांनीं आप्पा बळवंत यांस लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही मोहबतजंग यांस मुलें-माणसें व चीजवस्तसुद्धां अदवानीहून काढून नदीस पाणी भरलें नाहीं तों लौकर निघून अलीकडे यावें. त्याप्रमाणें आप्पा बळवंत यांनीं केलें. पण अदवानीची तटबंदी पाडणें, तोफा फोडणें, धान्याचा नाश करणें, या गोष्टी शत्रु ठाणें घेणार हें कळलें असूनही परत जाण्याच्या धांदलींत त्यांस करितां आल्या नाहींत. ते घाईघाईनें परत

जुलई. आले तों तुंगभद्रा नदीस उराइतकें पाणी झालेंच होतें! अलीकडच्या तीरीं लष्कर पुरतें उतरतें न उतरतें तों नदीस पूर येऊन दुथडी पाणी भरून चाललें!

याप्रमाणें अदवानीच्या मसलतींतून शर्थीनें पार पडल्यावर दोन्ही सैन्यें पुन्हां एकत्र होऊन कनकागिरीपर्यंत आलीं. तेथें मोगल अल्लीस निरोप देऊन तहवारजंगास मात्र बरोबर घेऊन हरिपंततात्या बहादुरबिंड्यास आले. इतकें होतें तों जुलैचा महिना संपला. कुमकेस आलेली फौज नदीपार जातांच टिपूनें अदवानीच्या किल्ल्यावर निशाण चढविलें. अदवानी टाकून येण्याची मसलत हरिपंतांनीं केली ती परशुरामभाऊंस पसंत पडली नाहीं. " अदवानी टाकून आले, हें ठीक जालें नाहीं. होणार भावी ! " हे त्यांचे उद्गार एका पत्रांत आहेत. परंतु तात्यांच्या अडचणी काय होत्या त्या आम्हीं वर दर्शविल्याच आहेत.

अदवानी काबीज केल्यावर टिपू पन्नास साठ हजार कवाइती पायदळ, पंचवीस हजार स्वार, दीडशें तोफा, याप्रमाणें सरंजाम तयार करून तुंगभद्रेच्या दक्षिणतीरीं आला. तें वर्तमान कळतांच सावनूरचा नबाब घाबरून गेला. टिपूची बहीण त्या नबाबास दिलेली होती. या शरीरसंबंधामुळें उभयतांत सौरस्य असावें; पण नबाबाशीं टिपूचें पराकाष्ठेचें वैमनस्य होतें ! तुंगभद्रेपलीकडे टिपू आल्याचें वर्तमान येतांच नबाबास भय उत्पन्न होऊन आपण मुलेंमाणसें घेऊन तुमच्या लष्करांत रहावयास येतों असें त्यानें हरिपंततात्यांस सांगून पाठविलें. पण तात्यांनीं त्यास धीर दिला कीं, नदी भरून चालली असतां टिपू कांहीं एवढ्या अफाट लष्करासह अलीकडे येण्याचा संभव नाहीं. तो किरकोळ फौज पाठवील तर तुम्हांपाशीं बेहरे यांस फौजसुद्धां नेहमीं ठेविलेंच आहे, ते तुमचें संरक्षण करितील. तुम्हीच सावनुरांतून निघाल्यावर तो तमाम प्रांत गडबडून पळत सुटेल. याकरितां तुम्हीं सावनुरांत रहावें. शिबंदी कमी असेल तर सरकारचे गारदी व स्वार बंदोबस्ताकरितां सावनुरांत ठेवितों. तात्यांकडून याप्रमाणें

निरोप गेल्यावरून नबाब धीर धरून सावनुरांत राहिला. त्या शहरानजीक गणेशपंत बेहरे फौजेचा तळ देऊन राहिले होते, त्यांस दुखणें येऊन ते जुलईअखेरीस मृत्यु पावले. त्यांची सरदारी त्यांचे पुतणे महादाजीपंत यांस मिळाली.

टिपू सुलतान भरपावसाळच्यांत नदी उतरून अलीकडे येत नाहीं, असें हरिपंतास वाटत असल्यामुळें धारवाड सुभ्यापैकीं व पटवर्धन जहागिरींतलीं ठाणीं एक धारवाड खेरीजकरून आपण स्वस्थपणें स्वाधीन करून घेऊं अशी त्यांस उमेद होती. बहादुरबिंड्यास त्यांनीं वेढा दिला होता हें मागें सांगितलेंच आहे. तो किल्ला घेऊन ते कोपळास मोर्चे देऊन बसले. तो किल्ला हस्तगत होण्याच्या बेतांत होता, इतक्यांत जुलईच्या अखेरीस टिपू टोंकऱ्यांच्या नावांतून सर्व लष्करासह उत्तर तीरीं गलगनाथावर आला ! ! ! गलगनाथ हें स्थळ कोठें आहे हें डफ् साहेबांस माहित नव्हतें, व तें कोठें आहे हा आपण पुष्कळ शोध केला तरी आपणास कळलें नाहीं असें ते लिहितात ! व नकाशांतही कोठें हें स्थळ नाहीं असें त्यानीं म्हटलें आहे. या स्थळास ते ‘ गरघाट ’ म्हणतात, तर कर्नल विल्क ‘ करकनाट ’ असें म्हणतात ! डफ् पेक्षां विल्कचा उच्चार मूळ नांवाला जवळ आहे. विल्कपेक्षां आपण अधिक माहितगार, नदीच्या उताराचें नांव असेल त्यांत ‘ घाट ’ हा शब्द असला पाहिजे, अशा समजुतीनें डफ्साहेबानीं गरघांट असें रूपांतर केल्यावर तें स्थळ नकाशांत कसें सांपडावें ? गलगनाथ हा तुंगभद्रेचा उतार प्रसिद्ध असून तो धारवाड जिल्ह्यांत हावेरी तालुक्यांत आहे.

शत्रु अलीकडे आला त्या अर्थीं तो प्रथम सावनूरच्या गळीं पडेल, हें जाणून तात्यांनीं कोपळास रघुनाथराव पटवर्धन यांजबरोबर दहा हजार फौज ठेवून टिपूचे रोखें बाकी फौजेसह कूच केलें.

तुंगभद्रा व वर्धा या नद्यांच्या संगमावर टिपू सुलतान इटगें येथें उतरला होता. पश्चिमेस वर्धा ऊर्फ वाळानदी व पुढें ओढा अशी ती अडचणीची जागा मूळचीच असून शिवाय जागोजाग बातेऱ्या बांधून व त्यांवर तोफा ठेवून टिपूनें खूब बंदोबस्त केला होता. त्यांत अघाडीच्या बातेऱ्यांवर लांब पल्लयाच्या थोर तोफा ठेविलेल्या होत्या. त्याच्या लष्करास धान्य वैरण वगैरे सामुग्रीचा पुरवठा तुंगभद्रेपलीकडून व वर्धानदीच्या पश्चिमेकडून होत असे. हरिपंततात्या लक्ष्मेश्वर परगण्यांत येऊन कपोतगुड्ड व बनीकोप यांच्या दरम्यान राहिले. तेथून शत्रूचा मुक्काम तीन कोसांवर होता. तात्यांनीं आपलें थोरलें बुणगें कोपळाहून येतांना रामदुर्गास पाठवून दिलें होतें. सडे स्वारीचें बुणगें मात्र हल्लीं त्यांजबरोबर होतें.

आगस्ट.

यापुढें आठ महिनेपर्यंत उभयपक्षांच्या हालचाली व युद्धाची विशेष तऱ्हा जी दिसून आली तीसंबंधें येथें थोडें विवेचन करणें जरूर आहे. इंग्रज व टिपूसुलतान यांशीं मराठ्यांचें जें युद्ध झालें तें इतर शत्रूंशीं झालेल्या युद्धापासून भिन्न आहे. इंग्रज व टिपू यांचें पायदळ व तोफखाना यांतच विशेष बळ होतें. मराठी फौज म्हणजे मुख्यत्वें घोडेस्वारांची फौज असे. या मोहिमेंत पन्नास साठ हजार स्वारांचें तितक्याच संख्येच्या पायदळाशीं युद्ध व्हावयाचें होतें. असलें युद्ध म्हणजे ज्याला ‘ काकोलूकीय ’ म्हणतात, तशा स्वरूपाचें होय ! कावळा आणि घुबड यांचें हाडवैर आहे तरी त्यांचें समोरासमोर युद्ध कधीं होत नाहीं. दिवसास कावळ्यानें घुबडास छळावें आणि आंधळे झालेल्या घुबडांनीं तो छळ चुकविण्यासाठीं अडचणीच्या जागेंत लपून बसावें; उलटपक्षीं रात्रीस कावळे आंधळे झाल्यावर घुबडांनीं त्यांचा छळ करावा; असें हें युद्ध चालत असतें, त्याचप्रमाणें ही गोष्ट होय. दिवसास पायदळाच्या मनांत घोडेस्वारांशीं लढाई करा-

वयाचें आलें, तर तें कसें साधणार ? पायदळ एका तासांत चार मैल चाललें, तर तितक्या वेळांत घोडे दहा मैल पळून जाणार ! त्यांची त्यांची गांठ कशी पडावी ? आणि एकादे वेळीं सांईवार सपाट मैदानावर गांठ पडलीच तर एकदां हजारों घोडेस्वारांची धडक येऊन आदळल्यावर तिजखालीं पायदळाचा चुराडा झाल्याशिवाय तरी कसा रहावा ? पण हें घोडेस्वारांचें वर्चस्व दिवसापुरतें असतें. त्यांच्या हालचाली फार चपळतेनें होणाऱ्या असल्यामुळें त्यांच्यानें बरोबर विशेष तोफखाना बाळगणें होत नाहीं. कारण, तोफा म्हटल्या म्हणजे त्या संभाळण्याकरितां पायदळ हें बाळगावें लागतेंच. आणि पायदळ व तोफखाना यांचें ओझें गळ्यांत अडकल्यावर मग स्वारांच्या फौजेच्या हातून लांब मजली होत नाहींत. याकरितांच प्रस्तुतच्या मोहिमेंत पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें भारी तोफा व अवजड सामान रामदुर्गास ठेवून हरिपंततात्या सडे बुनगें व थोड्याशा हलक्या तोफा मात्र बरोबर घेऊन शत्रूच्या मुकाबल्यास आले होते. हरिपंततात्यांचें बहुतेक सैन्य घोडदळच होतें. तसलें घोडदळाचें सैन्य रात्रीच्या वेळीं पंगु असतें व त्या वेळीं काळोखांतून येऊन त्यावर छापे घालण्यास शत्रूचें कवाइती पायदळ संधि पहात असतें.

इंग्रजाशीं हरिपंततात्या व महादजी शिंदे या दोघांनींही लढाया केल्या, पण या दोघां प्रसिद्ध सरदारांच्या त्या वेळच्या सेनापत्यांत एक विशेष आहे, तो ध्यानांत ठेविला पाहिजे. गुजराथच्या स्वारींत प्रत्येक दिवशीं इंग्रजांच्या मुक्कामापासून पांच सहा कोस अंतर ठेवून हरिपंत नेहमीं मुक्काम करीत. हेतु एवढाच कीं, आपगांवर छापा घालावा असें इंग्रजांच्या मनांत आलेंच तर त्यांना लांब पल्ल्यावरून यावें लागल्यामुळें त्यांच्या येण्याची वर्दी आपणांस आगाऊ सहज कळावी. यावरून इंग्रजांच्या छाप्यास हरिपंत फार भीत असत

हें सिद्ध झालेंच. महादजी शिंद्यांची गोष्ट तशी नव्हती. इंग्रजांपासून कोस दोन कोसांवर आपला तळ पडला, तरी त्याची त्यांना क्षिति वाटत नसे. इतकेंच नाहीं, तर पुष्कळ वेळां त्यांनीं मुद्दाम इंग्रजांजवळ येऊन रात्रीचे मुक्काम केलेले आहेत व रात्रीच्या वेळीं इंग्रजांच्या फौजेवर बाण व तोफा सोडणें व त्यांचें बाजारबुणगें लुटण्याचा यत्न करणें इत्यादि उपद्रव दिलेला आहे. इंग्रजांजवळ त्यांच्या लष्कराचा तळ असे, तेव्हां पाव अर्धा घटकेचा इशारा मिळतांच आपल्या सर्व सैन्यास शत्रूच्या तोफेच्या माऱ्याबाहेर जातां यावें अशी सावधपणाची तयारी शिंद्यांची नेहमीं असे. इतकें असूनही इंग्रजांनीं एक दोनदां छापा घालून शिंद्यांची नासाडी केलीच ! तथापि इंग्रजांशीं लढण्यांत त्यांचा क्रम प्रथमपासून चालू होता, तोच अखेरपर्यंत कायम राहिला. शिंद्यांचे हाताखालीं फौज असे ती सर्व त्यांचीच असल्यामुळें तिजवर त्यांची हुकमत चांगली चालत असे. हरिपंतांच्या हाताखालीं निरनिराळ्या फौजा एकत्र आणिलेल्या असल्यामुळें त्यांवर त्यांची कदर तितकी चालत नसे. ही गोष्ट जमेस धरली, तरी एकंदरींत विचार केला असतां हरिपंततात्यांपेक्षां महादजी शिंद्यांचें सेनापत्य अधिक हिमतीचें व कौशल्याचें होतें, असें आम्हांस वाटतें. सेनानायक या नात्यानें हरिपंतांस इंग्रज मानीत असत, पण महादजी शिंद्यांस वचकत असत, हें आमच्या म्हणण्यास आजची प्रत्यंतर आहे.

हरिपंत व महादजी शिंदे यांची जी वर तुलना केली, ती शिंद्यानीं डिबाईनच्या हाताखालीं कवाइती पायदळ तयार केलें त्यापूर्वींची आहे व ही तुलना इंग्रजांशीं झालेल्या युद्धापुरतीच आहे. शिंद्यांचें व टिपूचें कधीं युद्ध झालेंच नाहीं, त्याअर्थीं त्या बाबतींत त्यांची व हरिपंतांची तुलना करितां येत नाहीं. प्रस्तुतच्या मोहिमेंत टिपूशीं भलत्याच प्रदेशांत युद्ध करण्याच्या भरीस पडून तात्या सावनूर प्रांतीं

अडकून पडले, हें त्यांनीं योग्य केलें कीं अयोग्य केलें, याविषयीं त्या वेळच्या सरदार वगैरे तज्ज्ञ लोकांतसुद्धां मतभेद होता. २२ वर्षांपूर्वी माधवराव पेशव्यांनीं याच सावनूरच्या रानांत हैदरअल्लीशीं गांठ घातली होती, ती सावनूरकर नबाबाच्या रक्षणाकरितांच घातली होती. तोच नमुना पुढें ठेवून हरिपंत या वेळीं सावनुराकडे आले असतील तर त्यांची दोन गोष्टींत चूक झाली असें आम्ही म्हणूं. त्यापैकीं पहिली गोष्ट ही कीं, माधवराव पेशव्यांनीं पावसाळ्यांत शत्रूशीं गांठ घालण्याचा अविचार केला नाहीं आणि यांनीं तो करून आपल्या लष्कराचे व्यर्थ हाल व नुकसान करून घेतलें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, शत्रूचें व आपलें त्या वेळचें आणि हल्लींचें बळाबळ किती आहे, हा त्यांनीं विचार केला नाहीं. माधवरावांचें आणि हरिपंतांचें सैन्य सामर्थ्यानें सारखें नव्हतें. तथापि तें होतें असें मानलें तरी हैदराच्या व टिपूच्या सामर्थ्यांत फारच फरक झाला होता. हैदरापेक्षां टिपू फारच बलिष्ठ झाला होता, हें कोणासही समजण्याजोगें होतें. हरिपंतांनीं सावनूर प्रांतीं शत्रूशीं पावसाळ्यामध्यें गांठ घालण्यांत कदाचित् चूक केली असेल; पण एकदां गांठ पडल्यावर ती तुटेपर्यंत त्यांनीं धैर्यानें, सावधपणानें व दक्षतेनें वागून संकटांतून आपल्या लष्कराचा बचाव केला, याबद्दल ते प्रशंसेस पात्र आहेत.

हरिपंततात्यानीं टिपूच्या तळापासून तीन कोसांवर बनीकोप येथें मुक्काम केला होता, हें मागें सांगितलेंच आहे. तारीख २ ऑगस्ट रोजीं भोंसले व मोंगल यांच्या फौजांसुद्धां हरिपंत सर्व सैन्य व दहा वीस तोफा बरोबर घेऊन शत्रूच्या गोटाजवळ गेले. तेव्हां टिपूची व त्यांची परस्पर तोफांची मारगिरी झाली, तिनें अघाडीस बाजीपंत अण्णा होते त्यांचीं दहा वीस घोडीं माणसें जाया झालीं. शत्रूनें गोटाबाहेर येऊन लढाई करावी, अशी हरिपंतांची अपेक्षा होती, पण तो छावणीबाहेर

मुळींच आला नाहीं ! मराठ्यांची एक टोळी वर्धानदीचे पश्चिमेस गेली होती, तिनें शत्रूच्या कहीवर पडून तीनचारशें बैल व शेंदीडशें तट्टें हिरून घेतलीं. ही टोळी कहीच्या पाठोमाठ वर्धानदी उतरून गेली होती; परंतु शत्रूनें चालून येऊन तिला नदीपार पुन्हां हुसकून लाविलें. सायंकाळपर्यंत शत्रूच्या गोटाजवळ उभें राहून हरिपंततात्या सर्व सैन्यासह परत मुक्कामास आले. त्यानंतर आणखी एकदां तात्या शत्रूच्या गोटावर गेले होते. त्या वेळींसुद्धां हाच नमुना झाला. टिपू सुलतानास मराठ्यांनीं छावणींतून बाहेर काढण्याचा जो जो यत्न केला, तो तो निष्फळ झाला. सुमारें एक महिनापर्यंत तो आपले छावणींत स्वस्थ बसून होता. गणेशचतुर्थीच्या दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे तारीख २८ ऑगस्ट रोजीं सुलतानाची स्वारी बरोबर दहा पंधरा हजार पायदळ व तोफा घेऊन मराठ्यांवर छापा घालण्यासाठीं रात्रीं बाहेर पडली. त्या रात्रीं विसाजीपंत आठवले पांच चार हजार स्वारांसह गोटापासून अंतरावर छबिन्यास उभे होते. टिपूचा छापा कसा असतो हें विसाजीपंतांनीं नऊ वर्षांपूर्वी एकदां अनुभविलें होतें. टिपू छबिन्यापर्यंत येऊन तोफा मारूं लागला तेव्हां ते त्याच्या पायदळावर बाण सोडीत धीराधीरानें हटूं लागले. तों शत्रु आल्याची वर्दी गोटांत जाऊन हरिपंततात्या फौज तयार करून अघाडीस आले. तें पहातांच टिपू माघारा परतून गेला. दहा पांच घोडीं माणसें जखमी करण्यापलीकडे या खेपेस त्याच्या हातून कांहीं नुकसानी झाली नाहीं. चार दिवस गेल्यावर आणखी एकदां तो छापा घालण्याकरितां आला. परंतु मराठे सावध असल्यामुळें त्याला असेंच परतावें लागलें. बनीकोप येथें मुक्काम पडले असतां हरिपंतांनीं कोपळाहून रघुनाथरावांस व हुबळीहून तुकोजी होळकरांस निघून येण्याविषयीं पत्रें पाठविलीं होतीं. त्याप्रमाणें कोप-

२८ आगस्ट

ळचा वेढा उठवून रघुनाथराव तत्काळ येऊन मिळाले. पण सैद-बुरान कलघटगीस असल्यामुळें तुकोजी होळकरांस हुबळी सोडून येतां आलें नाहीं.

एका जागीं मुक्काम करून राहण्यांत टिपूला दम होता. याचें कारण त्याच्या लष्करांत घोडीं व गुरें कमी होतीं. व त्याची वैरण त्याच्या पाठीशीं तुंगभद्रेपलीकडे त्याचेंच राज्य होतें तिकडून नेहमीं येत असे. परंतु मराठ्यांचें लष्कर मुख्यत्वें घोडेस्वारांचें असल्यामुळें त्यांच्या लष्करांत घोडीं, तट्टें व गुरें असंख्य होतीं. त्यांस वैरण पुरविणें मोठ्या आयासाचें काम होतें. चार दोन मुक्काम झाले, म्हणजे दहा पांच कोसांतली वैरण खलास होई. पिछाडीस वैरण आणावयास दूर जावें तर पावसाळ्यामुळें नद्या नाले भरलेले, आणि कांहीं ठिकाणीं अजून शत्रूचा अंमल कायमच होता. मराठ्यांस टिपूचा शह तर सोडावयाचा नव्हता आणि वैरणीच्या अडचणीमुळें एके जागीं पुष्कळ दिवस मुक्काम तर करण्याचीही सोय नव्हती ! बनीकोप येथें सव्वा महिना राहिल्यावर वैरणीच्या अडचणी-

सप्टेंबर.

मुळें तेथून कूच करून तारीख १२ सप्टेंबर दिवशीं हरिपंततात्या लक्ष्मेश्वरापासून एक कोसावर बडणी येथें मुक्कामास आले. त्याच रात्रीं पहाटेच्या प्रहरीं पुन्हां टिपूचा छापा आला. छबिन्याच्या लोकांनीं गोळागोळी सुरू केली तों गोटांतून हरिपंततात्या फौजेसह तयार होऊन आले व अघाडीस ठांसून उभे राहिले. त्या वेळीं काळोख होता सबब तात्यानीं चंद्रजोती लावून त्यांच्या उजेडांत शत्रू-वर तोफांचा व बंदुकांचा मारा केला व शत्रूनेंही त्यांवर अतोनात मारा केला. नंतर सूर्योदयाच्या सुमारें टिपू आपल्या गोटास परत गेला आणि इटगीहून तळ हालवून वर्धा नदीच्याच तीरानें सावनुरा-पासून ४ कोसांवर आला. दुसरे दिवशीं तेथून आणखी एक कोस पुढें

सरून हत्तीमोतूर येथें आला. त्यामुळें तात्याही बडणीहून निघून सावनुरापासून एक कोसावर आले. दोन्ही गोटांमध्यें २ कोसांची व उभयतांच्या छबिन्यांत पाऊण कोसाची तफावत राहिली. या अति सांनिध्यामुळें केव्हां टिपूचा छापा येईल हा नेम नाहीं या भयानें मराठी लष्कर रात्रभर घोड्यांवर जीन घालून तयार असे.

बुराणउद्दीन कलघटगीवर होता, त्याचे तोंडावर तुकोजी होळकर व बेहरे हुबळीस राहिले होते, त्यांसही रात्रभर लष्करापुढें छबिने ठेवून फार सावधपणें वागावें लागे. बुराणाच्या सैन्यांत फितूर करून त्यांनीं पांचशें मराठी घोडेस्वार व १५० पायदळ फोडून आपणांकडे आणिलें होतें. उभय पक्षांची झटपट म्हणावी तर मात्र कांहीं होत नव्हती. अशा स्थितींत टिपूनें बुराणउद्दीन यास सैन्यासह आपणांजवळ बोलावून घेतलें, तेव्हां होळकर व बेहरे हेही हुबळीहून निघून हरिपंततात्यांच्या लष्करास मिळाले. मराठी लष्करास एक महिनाभर सावनुराजवळ स्वस्थ पडून रहावें लागलें. वैरणीचा दुष्काळ पडला होता, तरी त्यांस डावे उजवेकडे सावनूर टाकून जाववेना.

लष्करच्या हलाखीचीं वर्तमानें पुण्यास दररोज जात होतींच. टिपूचा शह लष्करासमीप पडल्यामुळें तो वारंवार छापे घालण्याची मसलत करितो व तिचा प्रतिकार करण्याचा बोजा एकट्या हरिपंततात्यांवर पडतो; याकरितां परशुरामभाऊ तासगांवास घरीं स्वस्थ बसून होते. त्यांनीं लष्करांत जावें. अशी नानांची फार इच्छा होती. पण कांहीं झालें तरी या मोहिमेंत आपण सामील व्हावयाचें नाहीं, असा भाऊंचा निश्चय असल्यामुळें ते नानांस कांहीं तरी सबब लिहून पाठवून लष्करांत जाण्याचें टाळीत होते. मध्यंतरीं एकदां लष्करांत न जातां आपण आपल्या कामाचा उलगडा करून घेण्यासाठीं पुण्यास येतों, असें भाऊंचें पत्र गेलें. त्यावर नानानीं उत्तर दिलें कीं, " ति-

कडे मसलत पडली असतां इकडे येणें ठीक नाहीं. शत्रूस आवई जाईल कीं, भाऊ पुण्याकडे गेले. येणेंकरून दाब कमी होतो. यास्तव लष्करास लवकर जावें. (तुमचीं) जीं कामें आहेत तीं करून देतों. परंतु ये समई न गेलें असतां मसलतीस कमी पडतें. यास्तव जरूर जावें. पुण्यास येऊं नये. " परंतु यासंबंधें भाऊंचा निश्चय काय होता तो वर दर्शविलाच आहे. ' आपले पुतणे रघुनाथराव व पुत्र रामचंद्रपंतअप्पा हे सरंजामी पथकांसुद्धां हरिपंततात्यांच्या हाताखालीं लष्करांत चाकरीवर हजर आहेतच. नवी फौज चाकरीस ठेवितों म्हणून आम्ही कारभाऱ्यांस सांगत होतों तें त्यानीं ऐकिलें नाहीं. आम्हाजवळ फौजफांटा कांहींएक नाहीं, त्या अर्थीं उगीच रिकामें लष्करांत जाऊन हरीपंततात्यांस कोरड्या मसलती सांगत बसण्यांत कांहीं जीव नाहीं. ' हे विचार त्यांच्या मनांत घोळत होते.

मराठे व मोंगल यांच्या लष्करावर छापा घालण्याविषयीं टिपूचे आजपर्यंतचे यत्न सफळ झाले नाहींत; तरी त्याचा आणखी यत्न सुरू होताच. आतां सैदबुरान आपल्या सैन्यासह कलघटगीहून निघून त्यास नुकताच येऊन मिळाला होता. त्याशीं मसलत करून तारीख १ आक्टोबर रोजीं रात्रौ टिपूसुलतान मराठी लष्करावर पुन्हां छापा घालावयास आला. त्या छाप्याचें वर्णन गोविंद सखदेव यानीं केलें आहे तें असें, " प्रथम प्रहर रात्रीस शत्रु तयार जाला आहे, म्हणोन बातमी आली होती. त्यावरून जीन मात्र ठेविलें होतें. त्यानंतर दोन प्रहर गेले, यामुळें थोडीशी असावधता आली होती. इतक्यांत पहांटेच्या प्रहर रात्रीस इकडील छबिना हुजूरचा पुढें होता त्याजवर शत्रु येऊन चार पांच तोफांचे बार व बाण सोडिले. ते समयीं छबिन्यांतील लोक जाग्यास बसले होते त्यांपैकीं कांहींचीं घोडीं उधळोन गोटास आलीं. ते

१ आक्टो०

दिवशीं छबिन्याबरोबर राजश्री नारोपंत चक्रदेव होते. शत्रु आपण खासा एक बाजनें, व सैदबुरान यास सरकारच्या इकडील तोफा गोटाचे अघाडीस टेंकडीवर ठेविल्या होत्या तिकडील बाजूस, याप्रमाणें करून चालून आला. हुजरातसुद्धां उभे राहून इकडील तोफा झाडून काढिल्या. शत्रु मारगिरी करीत आला, तों प्रातःकाळ जाला. सरकारची फौज टेंकड्याचा आसरा धरून राहिली. इकडील तोफा चार सुरू केल्या, तेव्हां तिकडून मारागिरी तोफांवर जाहली. तेथें राजश्री हरिपंत खासेच उभे राहून इकडील व तिकडील अडीच प्रहर पर्यंत मारगिरी होत होती. इकडील तोफा थोड्या व लहान, शत्रूची मारगिरी फार, यामुळें तोफा माघाऱ्या काढिल्या. हुजरात व होळकर व बेहरे मिळून दोनशें घोडे ठार पडले व माणूसही जायां जखमी जालें. संध्याकाळचे चार घटका दिवसास शत्रु परत गेला. पाठीमागिल दुमदारी अस्तमानचे सुमारास जागा सोडून गेली. तेथपर्यंत इकडील फौजा तेथेंच उभ्या होत्या. नंतर तेथें वीस हजारपर्यंत फौज छबिन्यास ठेवून राजश्री हरीपंततात्या रात्रीस गोटास सावनूरचे उत्तरेस दीड कोसावर आले. छाप्याचे समयीं होळकराकडील कांहीं पेंढारी व बापू होळकर ऐसे शत्रूचे पाठीमागील बाजूस गेले होते. तिकडील एक हत्ती व बैलाच्या माळा तोफेच्या रिकाम्या चार व वीस पंचवीस घोडे ऐसें आणिलें. ”

याच प्रसंगाचें खुद्द रघुनाथराव नीलकंठ यानीं वर्णन केलें आहे तें असें—

छ० ६ जिल्हेज रोज भृगुवार या दिवशीं रात्रीं टिपूचा छापा येतो, सरंजाम तयार जाला आहे, म्हणोन एक दोन बातम्या आल्या. त्यावरून फौजा आपापल्या जागां सावध होत्या. पहांटेच्या प्रहर रात्रीस खासा टिपू आपल्या सरंजामासुद्धां निघोन दोन टोळ्यांनीं नीट

चालून छबिन्यावरून गोटाच्या अघाडीस येऊन तोफांची व बाणांची मारगिरी फार केली. सरकारची फौज तयार होऊन त्याच्या तोंडावर उभी राहिली. सरकारच्या तोफाही लागू केल्या. परंतु रात्रीचा समय, आणि त्याचा आगीचा मार भारी. तेव्हां आपल्या तोफा मागें काढून तळ सोडून मार खात पाऊण कोसपर्यंत सरकत अलीकडे आलों. इतक्यांत सूर्योदय जाला. मग सरकारच्या फौजा साऱ्या जमून राहिल्या. सावनूरच्या अंगें होळकरही राहिले आणि सरकारच्या तोफा चार पांच लागू करून त्याजला मार देऊं लागले. सूर्योदयापासून दोन प्रहर पावेतों परस्परें तोफांची मारगिरी जाहली. शत्रु तेथून माघारा अस्तमानास गेला. आम्ही साऱ्या फौजा शत्रु गेल्यावर मुक्काम मजकुरास अस्तमानीं आलों. लढाईंत तोफेचे गोळे लागून तीनशेंपर्यंत एकंदर घोडीं ठार पडलीं व लोकही फार जायां जाले."

मराठ्यांपेक्षां या प्रसंगीं टिपसुलतान बलवत्तर आहे असा सावनूरच्या नबाबाचा ग्रह यापूर्वींच झाला होता. टिपू त्याच्या राजधानीजवळ उतरला होता व सैदबुरान त्यास येऊन मिळाला होता. त्या दोघांच्या मनांतून मराठ्यांच्या देखदेखत आपणास आपल्या राजधानींत पकडून कैद करून लष्करांत न्यावें, अशी मसलत आहे, असें त्यानें ऐकिलें होतें. सावनुरांत धीर धरून राहण्याविषयीं हरिपंततात्या त्यास नेहमीं सांगत होते व केवळ त्याचा बचाव करून पेशवे सरकारची इभ्रत राखावी, म्हणूनच ते वैरणीचा असा दुष्काळ पडला असतांही संकटें सोसून सावनुराजवळ राहिले होते. परंतु वर वर्णिलेल्या युद्धांत मराठ्यांचा काट कांहींच चालला नाहीं असें पाहतांच तो नबाब गर्भगळित होऊन घाईघाईनें सावनुरांतून निघून हरिपंततात्यांच्या लष्करांत येऊन राहिला!

२ आक्टो०

मग हरिपंततात्यांस सावनुराजवळ राहण्याचें अर्थातच कांहीं प्रयोजन

राहिलें नाहीं. मग नबाबाचे व कांहीं आपले लोक सावनूरच्या बंदोबस्तास ठेवून ते कूच करून हुलगूर परगणें कारडगी येथें आले. तेथून पुढें सावशी, कुंदगोळाकडे येण्याचा त्यांचा बेत होता.

मराठ्यांनीं बदामीस वेढा घातला तेव्हांपासूनच तह करण्याविषयीं टिपूचें बोलणें लागलें होतें. त्या बोलण्याचे मुद्दे काय काय होते, हें रघुनाथराव नीलकंठ यांच्या तारीख २५ सप्टेंबरच्या पत्रावरून स्पष्ट होतें. ते लिहितात—

" टिपूकडील वकील नूरमहमदखान याचें पत्र कपतगुड्डचे मुक्कामीं राजश्री हरिपंततात्यांचे नांवें आलें होतें. त्यांत लिहिलें होतें कीं, ' आपणाकडील दोघे भले माणूस पाठवावे. ' त्याजवरून त्याच्या जासूद जोड्या दोन आल्या होत्या त्यांपैकीं एक तात्यांकडे व एक सरकारांत-त्यांत ब्राह्मण एक व जासूद एक-याप्रमाणें होते. त्याप्रमाणें यानींही येथून जासूद दोघे पाठविले. त्यांजबरोबर त्यांचीं उत्तरें आलीं जे, " दोन्ही दौलती मातबर, लघु गोष्टीविशी खलष पडले, यास्तव ज्या गोष्टीकडून श्रीमंतांचा व आमचा स्नेह अक्षतमरिष्ट चालेल असें व्हावें. गुदस्तां नरगुंदकरांकडे पेशकशीचा पैका येणें असतां (त्यानीं ?) महाल मारून ताराज केले. आम्ही इंग्रजांचे मसलतीस गुंतलों. बाजत बरसाद तंबी करोन पेशकशीचा ऐवज घ्यावा म्हणून फौज पाठविली असतां आपली फौज कुमकेस आली. दोहीं फौजेचा मुकाबला जाला. कित्तूर संस्थान यादींत लिहिलेंच असतां आम्हाकडून अंतर नसतां तिकडून पेशकदमी जाली; तेव्हां इकडून पेशकदमीची तरतूद करणें प्राप्त जालें. यास्तव ज्या गोष्टीकडून खलष न पडतां स्नेह चालेल ते गोष्ट करावी. " याप्रमाणें पत्रें आल्यावर त्यांचीं उत्तरें यानीं लिहून दिलीं कीं, ' राजश्री सेनाधुरंधर यांजबरोबर वकील पुण्यास गेलेच होते, त्यांजबरोबर जाबसाल बोलण्यांत आले ते फत्ते

अल्लीखान यांच्या जाहीराण्यांत आलेच असतील. त्यास त्यांचीं उत्तरें यावीं तशीं आलीं नाहींत.' याप्रमाणें उत्तरें पाठविलीं. " या उताऱ्यांत फत्ते अल्लीखान हें नांव आलें आहे तें टिपूचें नांव होय.

सावनूर राखण्याच्या नादीं लागून हरीपंततात्यांनीं आपलें लष्कर कसें अडचणींत घातलें हें देशीं राहणाऱ्या व मोहिमांच्या कामांचा अनुभव घेतलेल्या प्रत्येक माणसास दिसत होतें. अशांपैकीं एकाचा अभिप्राय पुढीलप्रमाणें आहे. "शत्रूचा मोकाबला अति संनिध, आगीचा मार बहुत, आणि लष्करांत महर्गताही बहुत; आणि लोकांस खर्चासही पावत नाहीं; असा प्रकार असतां सावनूरनजीक फौजेचा टिकाव होणें कठीण दिसतें. शत्रूच्या पिछाडीस कांहीं लाग भाग या फौजेचा साधावयाचा नाहीं. पिछाडीकडून त्याचा रस्त वगैरे सामानाचा पुरावा वरचेवर होतो. त्यास कोणे गोष्टीचें कठिण नाहीं. शत्रूभोंवता यांचे फौजेचा तलावा फिरल्यास मग त्यास जड पडेल. तें कांहीं नाहीं (त्या पक्षीं) आणखी महिनाभर दम धरून तेथेंच राहिल्यास खराबी मात्र होईल. परंतु कांहीं काटागिरी चालावयाची नाहीं. संनिध राहिल्यास रोज तो छापा घालील आणि खराबी करील. यास्तव आठ दहा कोसांच्या अंतऱ्यानें राहिल्यास छापा आला तरी खबरदारीनें असल्यास कांहीं लागभाग साधावयास येईल. यांत काय घडतें पहावें. संनिध शत्रूच्या राहून कांहीं उपयोग नाहीं. निवडक माणूस मात्र जायां होतें. रात्रंदिवस काळजी लागली आहे." हरिपंततात्यांस हें सर्व समजत होतें. परंतु सावनूरच्या अभिमानामुळें ते अडचणींत सांपडल्यासारखे झाले होते. शेवटीं त्यांचा तो अभिमानही तडीस गेला नाहीं !

सावनुरांतून नबाब बाहेर निघाला तेव्हां त्या शहराचें रक्षण करण्याच्या कामावर हरिपंतांनीं लोक ठेविले होते. परंतु टिपूनें त्या

लोकांस जरब देतांच त्यांनीं गोळी न वाजवितां मुकाट्यानें तें शहर टिपूच्या हवालीं केलें! गतवर्षी मराठ्यांच्यानें नरगुंद राखवलें नाहीं व त्यांस कित्तूरकराची कुमकही करितां आली नाहीं. यंदां अदवानीचेंही रक्षण त्यांच्यानें झालें नाहीं. या गोष्टी लागोपाठ घडत गेल्यामुळें मराठी राज्याचा सामर्थ्याविषयीं जो पूर्वी लौकिक होता त्याला मोठाच धक्का बसला. त्यांत मराठ्यांची लाख फौज समीप असतां तिच्या देखदेखत टिपूनें सावनूर काबीज केलें तेव्हां तर टिपूच्या पराक्रमाचा दरारा विशेषच वाढला. " शत्रु फार शेर जाला आहे. त्याचे तोफांचें सामान भारी. तूर्त शत्रूजवळ दीडशेंपर्यंत तोफा आहेत, यास्तव इकडील फौजेची कारगिरी चालत नाहीं. तुंगभद्रेस उतार जाहलेनंतर त्याचे पाठीमागून फौजा हिंडूं लागल्यानंतर माघारा सरकेल तर न कळे!" हा अभिप्राय या मोहिमेंत गुंतलेल्या प्रमुख लोकांचा होता. परंतु मराठ्यांवर ज्या अडचणी आल्या होत्या त्या सगळ्याच केवळ टिपूच्या पराक्रमामुळेंच आल्या होत्या असें नाहीं. त्यांचें मुख्य कारण टिपूनें धरतांना मुळीं अशीच जागा धरली होती कीं, ज्या ठिकाणीं मराठ्यांच्या घोडदळास चोहोंकडे फैलावण्यास अवकाशच मिळूं नये! अशा बळकटीच्या जाग्यांत स्वतः आपण राहून पायदळाच्या व तोफांच्या जोरावर छापे घालून तो मराठ्यांची नासाडी करीत होता. त्याला युक्तीयुक्तीनें मैदानांत आणून चोहोंकडून वेढून त्याचा कोंडमारा करावा अशा उद्देशानें हरिपंततात्या रोज थोडे थोडे मागें सरकत शिरहट्टीपर्यंत आले. तो किल्ला टिपूच्या ताब्यांत होता. परंतु मराठ्यांनीं तारीख १४ नोवेंबर रोजीं हल्ला करून तो काबीज केला. त्या किल्ल्याची कुमक करण्याकरितां तरी टिपू आपली जागा सोडून येईल असें त्यांस वाटत होतें. परंतु तो मोहरम महिना असल्यामुळें सणाकरितां टिपू सावनुरांतच राहिला.

१४ नोवेंबर.

मध्यंतरीं धारवाड काबीज होण्याचें कांहीं संधान दिसून आल्यावरून तुकोजी होळकर व बेहरे तिकडे तांतडीनें निघून गेले. परंतु गेल्यासारखें कांहींच कार्य घडून येण्याचा रंग न दिसल्यामुळें त्यांस हात हालवीत परत यावें लागलें. हल्लीं सावनुरापासून मराठी लष्कराचा तळ आठ कोसांवर होता.

त्या दिवसांत टिपूनें निजामअल्लीकडे तहाचा संदर्भ लावण्याकरितां वकील पाठविले, व होळकराकडे त्याच कामावर पुन्हा वकील पाठविले. नरगुंद व कित्तूर आम्हांकडे ठेवाल, व लढाई सुरू होण्यापूर्वीं तुंगभद्रेच्या उत्तरेस आमचें राज्य जेवढें होतें तितकें सारें आम्हांस परत द्याल, तर थोडीबहुत खंडणी आम्हीं तुम्हांस देऊं, असें त्याचें मगरूरीचें बोलणें असल्यामुळें तें होळकर वगैरे सरदारांस अर्थांतच पसंत पडलें नाहीं.

शिरहट्टीहून निघाल्यावर हरिपंततात्या पूर्वींप्रमाणें कपतगुड्डावर येऊन राहिले, व थोरलें बुनगें पूर्वीं त्यांनीं रामदुर्गास ठेविलें होतें तें कपतगुड्डचे पिछाडीस कलकेरी म्हणून चार कोसांवर गांव आहे तेथें आणिलें. कपतगुड्ड व कलकेरी यामध्यें एक बारी आहे तेथें पूर्वीं दाट जंगल होतें. मराठ्यांचा तळ कपतगुड्डावर पडला असतां तारीख १० नोवेंबर रोजीं टिपू सावनुराहून तळ हालवून वर्धा नदीच्या तीरातीरानेंच पुन्हां इटग्याच्या उत्तरेस दोन कोसांवर ओढा आहे तेथें मुक्कामास आला. तें स्थळ मराठ्यांच्या गोटापासून तीन कोसांवर होतें. शत्रु समीप आला असें पाहतांच हरिपंततात्यानीं कलकेरीपर्यंत मागें सरकण्याचा निश्चय करून आपलें सड्या स्वारीचें बुनगें सायंकाळीं तिकडे पाठवून दिलें. आणि मोंगल व भोसले यांसही तसेंच करण्याविषयीं ताकीद दिली. परंतु स्वारी बरोबरच बुनगें जाईल, तें आगाऊ निराळें पाठवावयास कशाला पाहिजे, असें मनांत आणून त्या दोघांनीं हरि-

पंतांच्या ताकिदीकडे दुर्लक्ष केलें व त्याचा परिणाम त्यांस चांगलाच भोंवला, आणि पेशव्यांच्या लष्करासही थोडाबहुत भोंवलाच !

टिपूच्या लष्करांत मराठ्यांच्या हालचालींच्या सर्व बातम्या कळत होत्या. सायंकाळची संध्या आटपून हरिपंत तात्या मोंगल व भोसले यांसह आवशीस कलकेरीकडे निघाले. तों वाटेंत बारी होती तींतून बाजार बुणगें व लष्कर जात असतां टिपूच्या फौजेनें येऊन त्यावर बाणांचा अतोनात वर्षाव केला व बेदड्यांच्या झुंडी येऊन बेलाशक बाजार बुनगें लुटूं लागल्या ! त्या वेळीं फारच

३० नोवेंबर.

धांदल होऊन लष्करच्या बाजारचे वाणी उदमी व लमाण वगैरे बरेच लोक मारले गेले. हरिपंतांबरोबर तोफखाना व जरीपटका, नौबत, निशाण वगैरे सरंजाम होता त्यासुद्धां ते व्यवस्थितपणें बारी उतरून गेले. तरी त्यांच्या फौजेंतल्या पागांपैकीं कित्येकांची दहा पांच पंधरा वीसपर्यंत घोडीं लुटींत गेलींच. परंतु याखेरीज त्यांचें म्हणण्यासारखें नुकसान झालें नाहीं. भोसल्यांचें बुनगें बरेंच लुटलें गेलें आणि मोंगलांची तर अतोनात नासाडी झाली. या मोहिमेंत टिपूनें मराठ्यांच्या लष्करावर घातलेला हा शेवटचा छापा होय.

नंतर हरिपंत तात्या कलकेरीहून निघून गदग परगण्यांत निरलगी येथें मुक्कामास आले. छापा घालण्यापूर्वी व नंतरसुद्धां टिपूकडून हरिपंत व होळकर यांजकडे प्रत्यहीं पत्रें येत होतीं कीं, तहाचें बोलणें करण्याकरितां वकील पाठवीत आहों. ते वकील कधीं पाठवावे हें लिहून यावें. दिसेंबरपासून टिपूची तहाविषयीं आतुरता विशेष दिसूं लागली. तारीख ७ दिसेंबर रोजीं टिपूकडून रास्ते व होळकर यांजकडे सांडणीस्वार पत्रें घेऊन आले. रास्त्यांच्या पत्रांत टिपूनें लिहिलें होतें कीं, पूर्वी ठरल्याप्रमाणें वकील रवाना करितों. सार्‍या

दिसेंबर

सरदारांची व या वकिलांची भेट करवून वकिलांस सुरक्षितपणें पुण्यास पोंचते करून द्यावें. त्यावर रास्त्यानीं उत्तर लिहिलें

कीं, " आपण वकील पाठवितों असें लिहिलें, त्यास मध्यें छाप्याची गोष्ट अशी जाली. त्यापक्षीं वकील पाठवावा, परंतु सरदारांस भेटविण्याचें प्रयोजन नाहीं. वकिलाची रवानगी गाडदी बरोबर देऊन पुण्यास करून देऊं. " होळकराच्या पत्रांत टिपूनें लिहिलें होतें कीं, " वकील मातबर पाठविले आहेत. यांचा बहुमान करून ज्या गोष्टींकडून दोहींकडील खलष दूर होय तें करावें. " त्यावर होळकरानीं जबाब लिहिला कीं, " वकिलाची रवानगी करितों, कधीं करावी हें उत्तर येतांच रवानगी करितों, म्हणून (आपलीं) पत्रें येत असतां दरम्यान छापा आला ही गोष्ट न व्हावी. त्यास आपण दाना दुरंदेशी आहेत. असें असतां ही गोष्ट घडूं नये. त्यास ज्या समयीं सरकारांत वकिलाचें प्रयोजन लागेल ते समयीं आणविले जातील. " हें होळकराचें उत्तर बाणेदारपणाचें होतें. तहाबद्दल टिपूची मध्यस्थी आजपर्यंत व यापुढेंही होळकराकडेच होती. असें असतां ती मध्यस्थी एकीकडे राहून टिपूनें विश्वासघात करून छापा घातला ही गोष्ट होळकराच्या मनास बरीच लागली असावी.

छापा आला त्या वेळीं शत्रूच्या लोकांनीं गर्दी केली त्यांतच होळकराचे पेंढारी मिसळून त्यांनीं आपलेंच लष्कर लुटलें; असा बोभाटा त्या वेळीं फार झाला होता; व त्यांत बरेंच तथ्य होतें. छाप्यानंतर दुसरे दिवशीं भोसले व मोंगल यांच्या लष्करांतलीं उंटें, घोडीं, बैल वगैरे पेंढाऱ्यांकडे सांपडले. हें त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण होय, शत्रूकडून आलेला तहाचा संदर्भ कबूल करण्यांत होळकरानीं कांहीं लांच लुचपत घेतली असावी, आणि त्यांच्याच प्रेरणेवरून पेंढाऱ्यांनीं लष्कर लुटलें; व लुटीचा माल टिपूस निम्म्या किंमतीस विकला, वगैरे अफवा त्या वेळीं मराठी लष्करांत उठल्या होत्या; त्यांत सत्यांचा अंश पाहूं जातां ज्यांनीं या मोहिमेचा बराच बोजा आपल्या शिरावर उचलला होता असे थोर

सरदार तुकोजी होळकर शत्रूस सामील होऊन मराठी राज्याशीं बेइमानी करितील हें मुळींच संभवत नाहीं. पेंढारी ते बोलून चालून पेंढारीच! त्यांनीं पाहिजे तें कुकर्म केलें असलें तरी त्याचा दोष होळकरांवर लादणें वाजवी नाहीं. होळकरांकडे तहाप्रकरणीं टिपूचे कागद नेहमीं येत असत व ते कागद वाटेंत धरून त्यांत कांहीं फितुराचें सांपडतें कीं काय, म्हणून पुष्कळ शोध त्या वेळीं झाला. पण तसा लेखी पुरावा कोणास कांहीं एक सांपडला नाहीं. लष्करच्या हालचाली होळकराच्या सल्ल्यानें हरिपंत करीत असत ही गोष्ट पुष्कळ सरदार लोकांस आवडत नव्हती हें मात्र खरें.

यापुढें मराठ्यांनीं वर्धा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या तीरापासून पांच सहा कोसांवर मुक्काम करीत करीत पूर्वेकडे हळूहळू सरकण्याचा क्रम सुरू ठेविला. त्या नद्यांच्या तीरीं खडकाळ व अडचणीच्या जाग्यांत टिपू बंदोबस्तानें मुक्काम करून राहतो यामुळें त्यावर आपला इलाज चालत नाहीं, याकरितां त्यास मैदानांत पुढें ओढून आणावें, असा हरिपंत तात्यांचा अभिप्राय होता. परंतु टिपू सावधपणानें वागणारा असल्यामुळें तो मुळीं नदीतीर सोडून पुढेंच येईना! मराठे जालीहाळ परगण्यांत असतां टिपू कोपळाजवळ होता. बहादुरबिंड्याचा किल्ला तोफा लावून त्यानें पुन्हां घेतला. त्या किल्ल्यास कुमक पोंचवावी म्हणून मराठी लष्करांत
स० १७८७. दोन तीनदां तयारी झाली असतां होळकरांनीं फौज जाऊं दिली नाहीं. टिपूस स्नेहाचीं पत्रें लिहून आपण वेढा उठवितों, असें दर खेपेस होळकर सांगत गेले आणि शेवटीं टिपूनें बहादुरबिंडा घेतला! मराठी फौजा नेहमीं त्याच्या गोटावर चालून
१३ जाने०. जात तेव्हां तो त्यांवर तोफांचा भडिमार मात्र करी, पण तो गोट सोडून लढण्याकरितां पुढें कधीं आला नाहीं.

श. १७०८ तहाविषयीं होळकराची मध्यस्थी. इ. स. १७८६

होळकरांच्या मध्यस्थीनें उभयपक्षीं लढाई बंद झाली असतांही टिपूनें दगाबाजी करून बहादुरबिंडा घेतला हें वर आलेंच आहे. डंबळ परगण्यांत जतली येथें मराठी लष्कराचा मुक्काम असतां शंभर स्वार, दीडशें पायदळ, व पांच सहा सांडणी स्वार, याप्रमाणें सरंजाम घेऊन टिपूचा वकील आला तो होळकरांच्या गोटांत उतरला. रास्ते व हरिपंत यांच्या भेटी होऊन तहाचें बोलणें सुरू झालें. त्या वेळीं टिपूचा मुक्काम कोपळ येथें होता. तो तेथून कूच करून मराठ्यांच्या लष्करापासून तीन कोसांवर मुंडरगी परगणे डंबळ येथें आला. तो इतका जवळ आला त्याअर्थीं हटकून छापा घालणार हें समजून मराठी सैन्यें रात्रभर तयारीनें होतीं. त्याप्रमाणें तारीख १८ दिसेंबर रोजीं रात्रौ तो तयारी करून गोटाबाहेर पडून पुढें आला. परंतु मराठे सावध आहेत त्याअर्थीं या खेपेस आपला कार्यभाग साधण्याजोगा नाहीं हें समजून तो परत गेला. दुसरे दिवशीं हरिपंततात्या तेथून सात कोसांवर कुकनूरच्या मुक्कामीं आले व टिपू कोपळास परत गेला. कुकनूर व कोपळ या स्थळांत पांच सहा कोसांचें अंतर आहे. मराठी फौजेचे तलावे शत्रूच्या गोटापर्यंत दररोज होतच होते. त्यांत एके दिवशीं बेहरे यांच्या फौजेच्या एका लहानशा टोळीत शत्रूनें गांठून तिजपैकीं कांहीं स्वार ठार केले आणि ऐशीं नव्वद घोडे हिसकून घेतले. पुष्कळ वेळां मराठेही टिपूच्या किरकोळ टोळ्या गांठून त्यांचा फन्ना पाडीत.

कित्तुराहून तुकोजी होळकर मागें हुबळीस आले तेव्हां ते दोन अडीच हजार फौज कित्तूर प्रांतीं संगोली येथें ठेवून आले होते. त्या फौजेंत शहाजी भोंसले अक्कलकोटकर यांचे बंधु भवानजी पाटील व बाबूराव अनंत पागे हे मुख्य सरदार होते. तिकडे आतां धारवाड व कित्तूर यांखेरीज कोणचेंही ठाणें शत्रूच्या ताब्यांत राहिलें नव्हतें.

सर्व प्रांत मराठ्यांनीं व्यापला होता. होळकरांचा डोळा धारवाडावर आहे, व तें घेण्यासाठीं त्यांनीं एकदां यत्न केला तसा ते पुन्हां करितील, ही शंका मनांत आल्यामुळें मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें करीत असतां टिपूनें इकडे धारवाडच्या रक्षणाकरितां व त्या प्रांतीं दंगा करण्याकरितां पांच चार हजार फौजही पाठविली होती ! त्या फौजेनें येऊन मिश्रीकोटास वेढा घातला. तें वर्तमान येतांच पाटील व पागे संगोलीहून निघून बेटगिऱ्यास बुनगें ठेवून सड्या स्वारीनें हुबळीपर्यंत आले. तें वर्तमान येतांच शत्रूनें मिश्रीकोटचा वेढा उठवून धारवाडास पलायन केलें ! त्यावरून खुशाल होऊन पाटील व

मार्च.

पागे हुबळीस पांच चार दिवस राहिले तों शत्रूनें अकस्मात् बेटगिऱ्यास त्यांचें बुनगें होतें तें लुटलें व तो गांवही संबंध लुटला ! मग हे बेटगिऱ्यास जाऊन तेथील ठाण्याचा बंदोबस्त करून संगोलीस परत आले. तों शत्रु पुनः धारवाडांतून फौजेसहित बाहेर पडून अमीन बावीवर उतरला ! पाटील व पागे त्यावर चालून गेले तेव्हां तो पुन्हां धारवाडास परत गेला !

जानेवारीमध्यें उभयपक्षीं युद्ध बंद व्हावें असा करार ठरला होता. परंतु हरिपंतांस टिपूचा विश्वास येत नसल्यामुळें व तो तहाच्या प्रत्येक कलमांत अतिशय घासाघीस लावीत असल्यामुळें एप्रिल महिन्यापर्यंत तह ठरला नाहीं. त्या महिन्यांत टिपूचें व हरिपंतांचें पक्कें बोलणें होऊन यादी झाल्या. त्यांत असें ठरलें कीं मराठ्यांची पांच सालांची खंडणी पांसष्ट लक्ष रुपये टिपूकडे येणें होती तिची तडजोड होऊन टिपूनें मराठ्यांस अठ्ठेचाळीस लक्ष रुपये द्यावे. त्यापैकीं बत्तीस लक्ष तूर्त रोख द्यावे व बाकीचे सोळा लक्ष सहा महिन्यांनीं द्यावे. शिवाय गजेंद्रगड, बदामी, नरगुंद व कित्तूर

स० १७८७.

हीं संस्थानें व किल्ले मराठ्यांस देऊन अदवानीचें संस्थान निजामअल्लीच्या हवालीं करावें. आणि सावनूरकर नबाबाचा मुलूख व राजधानी टिपूनें घेतली होती ती त्याची त्यास परत द्यावी. नरगुंद व कित्तूर येथील देसाई व इतर लोक टिपूनें धरून नेले होते ती सर्व मंडळी सोडून द्यावी. या तहाच्या शर्ती अमलांत येण्यास आणखी महिना पंधरा दिवस लागले. त्यानंतर टिपू आपल्या सैन्यासह श्रीरंगपट्टणास परत गेला. आणि मोगलांच्या फौजेस निरोप देऊन होळकर, भोंसले वगैरे सरदारांसह हरिपंत तात्या यादवाड व तेरदाळ परगण्यांतून कृष्णेवर येऊन कुरुंदवाड, मिरज व तासगांव येथें मेजवान्या घेऊन पुण्यास गेले.

एप्रिल.

या मोहिमेचें आम्हीं एवढा वेळ वर्णन केलें आहे त्यावरून टिपूचें लष्करी सामर्थ्य मोठें होतें व त्याचें शौर्य व धोरण पहिल्या प्रतीचें उत्तम होतें हें सारें वाचकांच्या नजरेस आलेंच असेल. मराठे व मोंगल एकत्र झाले असतांही त्यांस चकवून त्यानें नरगुंद, कित्तूर, अदवानी व सावनूर हीं संस्थानें काबीज केलीं, सहा महिनेपर्यंत त्यांवर वेळोवेळ छापे घालून त्यांची नासाडी केली व सुखाचा आणि स्वस्थतेचा एकही क्षण त्यांस लाभूं दिला नाहीं, हा काय त्याचा सामान्य पराक्रम झाला ? अशी त्याची आजपर्यंत सरशी झाली असतांही तेवढ्यानें धुंद न होतां शत्रूवर आपली छाप बसवून त्यानें त्यांशीं योग्य वेळीं समेट करून घेतला, त्यावरून सुद्धां त्याचें राजकीय चातुर्य उत्तम प्रकारें स्पष्ट होतें. पावसाळा संपल्यामुळें नद्यांचें पाणी ओसरल्याबरोबर मराठे तुंगभद्रा उतरून आपल्या पिछाडीवर येतील व दाणा वैरण बंद करून उपासमारीनें आपणास हैराण करितील हें त्यास मोठें भय होतें. आपली सरशी यापुढें नांदणार नाहीं, व नांदली तरी पेशवे, भोंसले व निजामअल्ली हीं तीन सरकारें आपणाशीं लढण्याकरितां

आले आहेत त्यांस कांहीं दिल्या घेतल्यावांचून तीं खास परत जाणार नाहींत; असें जर आहे तर आपल्या राज्याचा सत्यानास करून घेऊन मागून तह करावा हें ठीक नाहीं, त्या पक्षीं आतांच तह झालेला बरा, हे त्याचे विचार पोक्तपणाचे होते. सहा महिनेपर्यंत एक लक्ष फौज लढाईकारितां एकत्र बाळगण्यांत त्यास कोट सव्वाकोट रुपये खर्च निदान आला असेल. यापुढें हा खर्च फार महिनेपर्यंत झेंपण्याची त्यास ऐपत नव्हती. इंग्रजांचा वकील मालीटसाहेब नुकताच पुण्याच्या दरबारीं आला होता त्याचा टिपूस बागुलबोवा दाखविण्याकरितां नानानीं त्या मालीटसाहेबास बदामीपर्यंत स्वारींत आणिलें होतें. टिपू त्या वेळीं त्या बागुलबावास मुळींच भ्याला नाहीं. पण अलीकडे विलायतेहून गव्हर्नर जनरलच्या जागीं लॉर्ड कॉर्नवालीस यांची नवीनच नेमणूक झाली होती त्या साहेबानीं अधिकारावर येतांच मुंबई, मद्रास व बंगाला या तिन्ही ठिकाणीं लष्कराची साफसफाई व तयारी जारीनें सुरू केली होती. त्यामुळें इंग्रजही याच संधीस आपणाशीं बिघाड करितात कीं काय अशी टिपूस शंका आली होती. या सर्व गोष्टींचा परिणाम टिपूच्या मनावर होऊन तो मराठे व मोंगल यांशीं तह करून घेण्यास आतुर झाला होता. तरी फार लगट करावी तर शत्रु जरबेचीं कलमें कबूल करावयास सांगेल या भयानें त्यानें आपली आतुरता गुप्त ठेवून तहाचें बोलणें धिम्मेपणानें चालविलें, व त्या स्थितींत आपला जितका फायदा होण्याजोगा होता तितका सर्व करून घेतला.

या मोहिमेचें काम चालू असतां परशुरामभाऊ घरीं स्वस्थ बसून होते हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां शत्रूशीं पक्का तह ठरून मोहीम संपणार हें पहातांच ते या म्हणजे स० १७८७ च्या फेब्रुवारींत कोंकणांत देवदर्शनाकरितां गेले होते ते पु-

व्याच्या गणपतीस जाऊन तेथून राजापुरच्या गंगेस जाऊन ही कोंकणची यात्रा एक महिन्यांत उरकून परत आले. मिरजेस कृष्णा नदीस घांट बांधण्याचें काम गंगाधरराव गोविंद यानीं सुरू केलें होतें तें काम चार पांच वर्षें चाललें होतें. तें काम यंदां पुरें झाल्यामुळें फाल्गुन शु० ११ (श० १७०८) या दिवशीं त्यानीं घांटाचा उत्सर्ग केला. दुसरे दिवशीं पांच सहस्र ब्राह्मण भोजनास घालून भूयसी वांटली. कुरुंदवाडास रामचंद्र दीक्षित वाटवे यानीं यज्ञ केला त्याचें फाल्गुन शु० १४ स महाव्रत होऊन पौर्णिमेस यज्ञसमाप्ति झाली. प्रतिपदेस अवभृतस्नान झालें. मिरज व कुरुंदवाड येथें झालेल्या दोन्ही समारंभांस येण्याचा कोंकणांत जातांना परशुरामभाऊनीं संकेत केला होता, परंतु वेळेवर त्यांचें येणें झालें नाहीं.

नं. २९१६. **श्रीगणपतिर्जयति.** (१६ आगस्ट.)

पै॥ छ० १५ सवाल सन सीत समानीन श्रावण मास.

तीर्थस्वरूप राजश्री काका

वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें चिंतामणीनें व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता। श्रावण शुद्ध एकादशी भौमवारपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० २ सवालचें पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान कळोन संतोष जाहला. " चांदखान बोहरी याचे नांवचा लाखोटा पाठविला आहे व कामाठी असामी पांच पाठविले आहेत. बोहरी याची व कामाठीं याची गांठ घालून देणें व लाखोटाही देणें. जिन्नस आणावयाचा आहे. "

---

1 चिंतामणराव व विठ्ठलराव पांडुरंग यांचें पत्र पुण्याहून गंगाधरराव गोविंद यांस मिरजेस.

म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें लाखोटा बोहरी यास पावता केला व त्याची व कामाठी याची गांठ घालून दिली. चांदखान याणें कामाठी याजबरोबर बिलोरी वगैरे जिन्नस पाठविला आहे. येऊन पावेल. अलीकडे नरगुंदाकडील वर्तमान कळत नाहीं. तरी ल्याहावयास आज्ञा असावी. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

सेवेशीं बाजी नारायण व गंगाधर नारायण दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. श्रावण मासचे दक्षिणेचे ब्राह्मण रमण्यांतील व वाड्यांतील मिळोन चाळीस हजार जाहले. दक्षिणेस रुपये दीड लक्ष लागले. श्रीमंत राजश्री आप्पा साहेब व बापू यांस श्रीमंत ज्या दरवाजास बसले होते तेथें घेऊन गेलों होतों. श्रीमंत दोन घटका दाक्षिणा देत होते तोंपर्यंत बसलों होतों. श्रीमंत उठोन श्रीपर्वतीस गेले नंतर ब्राह्मणांस प्रदक्षणा करून घरीं आलों. राजश्री होळकर व भोंसलेही तेथें आले होते. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९१७. श्री. (श्रावण शु० १०—१९ आगस्ट.)

पै॥ छ० ११ सवाल सन सीत समानीन. श्रावण मास.

[1]सेवेशीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० ९ सवालपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं, तरी सविस्तर ल्याहावया आज्ञा केली पाहिजे. सालमजकुरीं मातबर मसलत कर्नाटकची करावयाची, त्याचा मनसबा वगैरे कितेक बोलण्याचे मजकूर आहेत; यास्तव श्रीमंत राजश्री भाऊंनीं व दादांनीं व आपण पुणियास यावें म्हणोन पत्र गेलें, त्याचें उत्तर आपल्याकडून कांहींच आलें नाहीं हें ठीक नाहीं. समर्पक

---

१ पत्र पुण्याहून गंगाधरराव गोविंद यांस मिरजेस.

उत्तर यावें. काल मजला बोलावून नेऊन पुसत होते जे, तुमचे सरदार पुण्यास यावयास अद्यापि निघाले कीं नाहीं, कधीं येणार, काय उत्तर आलें, म्हणोन पुसंत होते. मीं उत्तर केलें जे, उत्तर आलें नाहीं, व अद्यापि निघाल्याची बातमी कांहींच आली नाहीं, म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून सेवेशीं विनंती लिहिली आहे. तरी श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब व आपण एका जागां होऊन पुण्यास येण्याचा निश्चय कधींचा तें ठरून उत्तर पाठवावें म्हणजे त्याप्रमाणें सांगेन. श्रावण वद्य पंचमीस तात्यांनीं बाहेर डेरेदाखल व्हावयाचा मुहूर्त आहे. मग दसऱ्यापर्यंत मुहूर्त नाहीं. यास्तव बाहेर निघण्याचा निश्चय ठरत आहे. दोहों चोरोजांत ठरेल. ठरलें म्हणजे लिहितों. भोंसले यांस बरें वाटत नाहीं, यास्तव निरोप घेऊन जाणार. श्रावण शुद्ध त्रयोदशीस जाणार असें आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९१८. श्री. (आषाढ व० ३—२४ आगस्ट.)

पे॥ छ० २४ रमजान. सन सीत समानीन. श्रावण मास.

[४]सेवेशीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० १७ रमजानपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. श्रीमंत राजश्री चिंतामणराव आपा व बापू यांची भेट स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतांची आषाढ वद्य तृतीया रविवारीं प्रातःकाळीं जाली. व तैसीच श्रीमंत राजश्री नाना व हरिपंततात्या यांची जाली. इकडील वर्तमान अधिकोत्तर लिहिजेसें नाहीं. स्वामीस सरकारचे बोलावण्याचीं पत्रें आजच डांकेसमागमें रवाना जालीं आहेत. भोंसले अद्याप येथेंच आहेत. आज उद्यां जातों जातों म्हणतात. जातील तेव्हां दरे

१ नाना फडनवीस विचारीत होते. २ हरिपंत फडकेयांनीं. ३ मुधोजी भोंसले नागपूरकर. ४ पत्र पुण्याहून गंगाधरराव गोविंद यांस मिरजेस.

पुण्याकडे पर्जन्य नव्हता, त्यास पुण्याचा आठ रोज पर्जन्य चांगला पडला. त्याजमुळें पेरण्या होऊं लागल्या. भोंसल्यांचे लष्करामुळें व पर्जन्यानें ताण दिल्यामुळें पुण्यांत वैरण बहुत महाग जाली आहे. कडबा चाळीस रुपये हजार व गवत वीस रुपये हजार याप्रमाणें जालें आहे. कळावें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९१९. **श्रीगणपतिर्जयति.** (श्रावण व० ७—२६ आगस्ट.)

पै॥ छ० २३ सवाल सन सीत समानीन. श्रावण मास.
तीर्थस्वरूप राजश्री काका वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें चिंतामणीनें[1] व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागायत छ० २० सवाल भृगुवार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० ५ सवालचीं पत्रें शेटी खिजमतगार व जासुदासमागमें पाठविलीं तीं छ० १० मिनहूस पावोन लिहिला मजकूर सविस्तर कळला. " तीर्थस्वरूप मातुश्री यमुनाबाई बया व सगुणा आक्का यांचे नांवचे लाखोटे पाठविले आहेत. हे चास व तळेगांवास पावते करून उत्तरें आणून पाठवावीं " म्हणोन आज्ञा, त्यास दोनीं पत्रें पावतीं करून उत्तरें आणून सेवेशीं पाठविलीं आहेत. त्याजवरून सर्व वृत्त निवेदन होईल. " तीर्थस्वरूप मातुश्री काशी काकीस पत्रें लिहून लाखोटे पाठविले आहेत; व राजश्री धोंडो बापूजी जोशी यांस पत्र लिहिलें आहे हें व लाखोटे मशारनिल्हेजवळ द्यावे " म्हणोन आज्ञा, त्याप्रमाणें लाखोटे पंतमजकूर यांस पावते केले. राजश्री मुधोजी भोंसले याणीं श्रीमंतांस मेजवानी श्रावण शु॥ पौर्णिमा मंदवारीं केली. बहुमोल जवाहीर पन्नास हजारांचें व हत्ती एक व घोडे दोन व वस्त्रें याप्रमाणें दिलें. इंदुवारीं श्री-

---

१ चिंतामणराव पांडुरंग यांचें गंगाधरराव यांस पत्र पुण्याहून मिरजेस.

मंतानीं भोंसले यांस मेजवानी केली. वस्त्रें व हत्ती एक व घोडा एक व जवाहीर याप्रमाणें दिलें. राजश्री मन्याबा बापू—भोंसले यांचे पुत्र यांस दोन हजार फौजेनिशीं येथें ठेवून मुधोजी भोंसले यांणीं नागपुरास जाऊन दहा हजार फौज घेऊन लवकर यावें, याप्रमाणें ठरोन निरोप दिल्हा आहे. येथून कूच करून लवकर जाणार. वरकड सविस्तर वृत्त तीर्थरूप मातुश्री बाईनीं[1] लिहिलें आहे त्याजवरून निवेदन होईल. ती॥ सौ॥ आवडाबाई आक्कास आणावयास रा॥ बाजीपंत काळे पाठविले होते. सौ॥ आवडाबाईस घेऊन काल दोन प्रहरां येथें आले. रा॥ कोन्हेर व्यंकोजी[2] याजबरोबर पालख्या दोस वांईस ती॥ सौ॥ कुसाबाईस व सौ॥ मनाबाईस[3] आणावयास पाठविल्या होत्या. त्यास तीं मिरजेस गेलीं नाहीं. पालख्या रिकाम्या होत्या. त्यापैकीं एक पालखी राजश्री गोविंदपंत[4] मामाची तीर्थस्वरूप सौभाग्यवती आवडाबाईस बसावयास पुणेंपर्यंत आणिली होती ती माघारी मिरजेस पाठविली आहे. ओझ्यास तट्टू पागेचा होता तोही पाठविला आहे. येऊन पोंहचतील. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. २९२०. श्रीगणपतिर्जयति (८ सप्टेंबर.)

पै॥ छ० ७ जिल्काद सन सीत समानीन. भाद्रपद.

तीर्थस्वरूप राजश्री काका वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें[5] चिंतामणीनें व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागायत भाद्रपद शुद्ध पंचमी गुरु-

१ पत्र लिहिणाराची आई लक्ष्मीबाई. २ कोलटकर पांडववाडीचे. ३ वैद्य वांईचे. ४ मिरजकरांच्या पागेवरचा सरदार गोविंद सखदेव यास सरकारांतून मिळालेली. पदरच्या लोकांस बहुमानार्थ मिळालेल्या पालख्यांचा हा असा स्वतःचे कामाकरितां उपयोग हमेषा करून घेण्यांत येत असे. ५ चिंतामणराव पांडुरंग यांचें गंगाधरराव यांस पत्र पुण्याहून मिरजेस.

वार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० २९ सवालचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावोन लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. " हत्तीची किंमत भारी, घ्यावयाचा नाहीं; म्हणून रसूलखान यास सांगावें " म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें रसूलखानास सांगितलें. दुसरीं पत्रें छ० २७ सवालचीं पाठविलीं तीं पावोन लिहिलें वृत्त सविस्तर कळलें. " नरगुंद शत्रूनें घेतलें. राजश्री काळोपंत वगैरे मंडळी कौलानें खालीं उतरून पहाऱ्यांत ठेविले आहेत. पट्टणाहून हुकूम येईल त्याप्रमाणें पुढें करणार. पर्जन्य हिकडे अद्यापि बिंदु नाहीं. चिरंजीव राजश्री जनोबा भाऊ मंगळवेढेकर यांस श्रावण शुद्ध दशमीस पुत्र जाहला. चिरंजीव सौ॥ मथाबाई सासऱ्यांस रहिमतपुरास गेली. चिरंजीव सौ॥ कुसाबाई व सौ॥ मनाबाईस आणावयास पाठविलें होतें, परंतु चिरंजीव सौ॥ आली नाहीं. पालख्या माघाऱ्या आल्या, " म्हणोन लिहिलें तें सविस्तर कळलें. " पागेकडील व पथकाकडील लोक आहेत[1] त्यांचे रोजमुरेच्या यादी दोन पाठविल्या आहेत. राजश्री धोंडो बापूजी जोशी यास पत्र लिहिलें आहे. ऐवज देतील. यादीप्रमाणें पाव लोक वगैरे यांस व बारागिरांस रोजमरा बट्टा शिरस्तेचा वजा करून जे रोख होतील तेही चलणीचेच द्यावे; " म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें मशारनिल्हेकडून ऐवज घेऊन माहे जिल्कादचा रोजमरा यादीप्रमाणें बट्टा वजा करून देवितों. राजश्री हरिपंततात्यानीं श्रीमंतांस मेजवानी केली. आम्हास बोलावणें आलें होतें. परंतु मी गेलों नाहीं. चिरंजीव राजश्री बापूस पाठविलें होतें. येथें आम्हाजवळ पागेचीं घोडीं रास चवदा आहेत. त्यांस खर्चास दरमहा दाणा वैरण वगैरे मिळोन अजमासें रुपये सवादोनशेंपर्यंत

१ तुम्हांबरोबर पुण्यास आहेत.

लागतात. हशमाकडील लोक आहेत त्यांस खर्चास रुपये हुकेरी शंभर हशमाकडून दिले होते ते रमजान व सवालपर्यंत बेगमी जाहली. जिल्कादच्या रोजमरेपैकीं खर्चास रुपये पन्नास पावेतों लागती न. आजपर्यंत सात आठशें रुपये हशमसुद्धां अजमासें लागले. ऐवज देण्याविशीं राजश्री धोंडो बापूजी जोशी यांस पत्र पाठवावयाची आज्ञा असावी. वरकड सविस्तर वृत्त राजश्री बापूजी केशव जोशी जबानीं सांगतां निवेदन होईल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

सेवेशीं बाजी नारायण व गंगाधर नारायण साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. कल्याणसिंग चोपदार नेहमीं चाकरीवर येत असतात. स्वामींनीं रोजमरेची याद पाठविली त्याप्रमाणें ऐवज आणून रोजमरे देतों. राजश्री भोंसले[2] वानवडीहून आज कूच करून जेजुरीस गेले. दोन हजार फौजेनिसीं येथें चिरंजीवांस ठेविलें आहे. आपणही दोन तीन महिनेंत फौज घेऊन येणार आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९२१. श्रीपांडुरंग. (११ सप्तंबर.)

पै॥ छ० १९ जिल्काद. सन सीत समानीन. भाद्रपद.

सेवेशीं आनंदराव शेषगीर मुक्काम पुणें साष्टांग नमस्कार विनंती ऐसीजे. तागायत भाद्रपद शु॥ ७ रविवार जाणून स्वानंद लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. स्वामींचे निरोप घेऊन आबांचे सालीं श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस श्रीपंढरपुरावरी मोकाम केले होते तेथें येऊन भेट घेतली. तेथचे शिवाजी पवार हिंगणीकर यांचे पुत्र राजश्री सदाशिवराव पवार वडील सरदारी करीत होते. धाकटे पुत्र राजश्री आनंद-

---

१ मिरज किल्ल्याच्या हशमखात्यापैकीं पायदळाचे शिपाई. २ मुधोजी भोंसले नागपूरकर.

राव पवार राजश्री महादजी शिंदे यांजकडेस जाऊन सदाशिवराव पवार यांचे महाल माळव्यांतील दोन तीन लाखांचे होते त्यांपैकीं एक महाल परगणे देवासें-भारी परगणा चांगला-तो जप्ती करून वसूल परभारें घेऊं लागले. त्याजमुळें सदाशिवरावजींचे सरदारीस धक्का बसिला. सबब राजश्री आनंदराव पवार यांसीं हुजूर घेऊन यावें, याविशीं शिंद्यांशीं पत्रें व परगणे देवासें याची जप्ती सेवकाचे नांवें सनदा करून बराबरी जासूद वगैरे सरंजाम देऊन आमची रवानगी सरकारांतून जाहली. आज्ञेप्रमाणें शिंद्याकडेस जाऊन कामकाज उरकोन शुद्ध चतुर्थीस पुण्यासीं येऊन दाखल जाहलों. शिंद्याकडील हिंदुस्तानचें वर्तमान-अलीगोहर बादशाहा दिल्लींतला तो यांचे स्वाधीन. त्याची सर्व दौलतीची, फौजेची व महालांची बंदोबस्ती शिंद्यानीं केली आहे. स्वारीबराबरी पादशाहास घेऊन मथुरेवरी छावणी केली. आम्हीं मथुरेवरून ज्येष्ठ वद्यास निघोन तेथून मजल दरमजल पुण्यांसीं आलों. आगरेंचा किल्ला व डीग हे दोनी मातबर स्थळें पादशाहाचीं ठाणीं होतीं ते ठाणीं आपलीं बसविलीं. भरतपुर व कुंभेरी हे दोनी स्थळें सुरजमल्ल जाटाची बाइको किशोरी आहे तिचे हवालीं केलीं आहेत. पादशाहाचें मुलूख एकंदर यांचे. शिंद्याचे हस्तबूद अंमल चालूं लागले. अंतरवेदींत एकच पैलतीरीं रामगड किल्ला राहिला आहे त्यासीं मोर्चेबंदी केली आहे. तोही हस्तगत होईल. शीक व इंग्रेज यांचेही तह ठराऊन घेतले आहे कीं, आपल्या महालासीं उपद्रव नसावे. तूर्त चातुर्मास छावणीचे दिवस, याजकरितां गोष्ट करारांत ठरविले आहेत. बाद बरसात जाहालेवरी पुढें मनसुब्याप्रमाणें घडणें तें घडेल. लिंगाईत बुंदेले यांचे महालाखेरीज मोठे संवस्थानीक होते त्यांचे पारिपत्यास खंडेराव हरी पंचवीस हजार फौज व तोफा देऊन रवानगी केली आहे. तिकडीलही कामकाज यथास्थित जाहलें म्हणून

पत्रें आलीं होतीं. तूर्त आजच्या प्रसंगीं शिंद्यांचें काम बनून आलें असे. स्वामीस कळावें याजकरितां संकलित विनंती लिहिलें असे. स्वकीय मजकूर तीर्थरूप वैकुंठवासी ऐशीं वर्षांचे पुरुष. तेथील मुश्रीफीखेरीज दुसरीकडेस गेले नाहींत. प्रस्तुत दोन तर्पे स्वामींचे शीतल छाया, तेथें चिरंजीव रा॥ तिमरावजीचे हातून सेवा घेत असतां; तेणेकडून कुटुंबाचें पोषण करून स्वस्थ आहेत. सर्व भरभार स्वामींच्या चरणाचा. दुसरा आधार नाहीं. ती॥ सौ॥ मातुश्री गेल्यावरी तीर्थरूपासीं अवलोकन करून होतों. ईश्वराचे करणीस मनुष्य उपाय नाहीं. तूर्त मायबाप दोनी स्वामींचे पाय आहेत. सेवक लोकांचे अपराध क्षमा करणार धणी समर्थ. कुटुंबाचें पोषण आपल्याखेरीज दुसरा त्राता नाहीं. सुज्ञाप्रती विशेष लिहिणेस शक्ति नाहीं. लोभ कीजे हे विज्ञापना.

पादशहानीं शिंद्यांसीं शिक्का करून दिला आहे त्याचे मतलब—

" वकील मुतलक उमदेतुल उमराव मुखत्यारूल मुमालक फर्जंद अल्ली महाराजाधि राजश्री माधोराव शिंदेबहादर मनसूर जहांश्रीनाथ फिदवी शहाअलम पादशा गाजी. "

नं. २९२२. **श्रीगणपति.** (आश्विन शु० ८–११ अक्टो.)

चिरंजीव बळवंतराव यांसीं परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. राजमंडळाकडे चाकरीस जाणें तें शिलेदार वगैरे याणीं विचारून जावें, सरकार आज्ञेशिवाय जाऊं नये, याप्रमाणें पेशजी ताकीद असतां हल्लीं मिरज प्रांतांतील लोक तिकडे चाकरीस जातात म्हणोन कळलें. ऐशियास आपण येविशींचें मनास आणून जे तिकडे चाकरीस गेले असतील त्यांचीं घरें जप्त करवून पुढें दुसरे कोणी न जात तें करावें. रवाना छ० ७ जिल्हेज बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पा॥ छ० ९ जिल्हेज, सीत समानीन. आश्विन मास.

नं. २९२३. **श्री.** (+कार्तिक शु० ६—८ नोव्हेंबर.)

विज्ञापना. " राजश्री [१]नानानीं व राजश्री तात्यांनीं येण्याविषयीं पत्रें पाठविलीं, त्यास हा मजकूर तासगांवास लिहून पाठविला परंतु उत्तरें चांगलीं येत नाहींत. ' तुम्ही निघालिया आम्ही तयारी करवितों, ' अशीं उत्तरें येत गेलीं. वडि[३]लांच्याही लिहिण्यांत तीच गोष्ट आली. त्यास आमचा गंता कांहीं नाहीं. आजपावेतों जी गोष्ट वडिलीं सरकारांतून कबूल केली ती आज्ञेप्रमाणें करीत असतां आज हें लिहिण्यांत येतें, याचा भाव समजत नाहीं. नानाचे समजण्यांत येईल जे, रघुनाथराव यांस आम्हीं पत्रें लिहिलीं असतां न आले. त्यास, दरबारचा जाबसाल जो करणें तो आजपावेतों वडील करीत होते. आतां हें असें लिहिण्यांत येतें, यास्तव सूचना लिहिली आहे. तुम्हीं पत्र वाचून माघारें पाठविणें. " म्हणोन आज्ञा, ऐशास आपण लिहिले अंदेशे येथें उभयतानीं घेतले तेव्हां त्यांची खातरजमा केली जे, " जो जाबसाल अगर भाऊ ' निघा ' म्हटल्यास दादा राहणार नाहीं, हीं खातरजमा असावी. कसेंही झालें तरी भाऊंचे आज्ञेखेरीज नाहींत. सालगुदस्त भाऊंस हिसके देऊन फसविलें, याजकारितां पुण्यास येत नाहींत. तुम्हांस मसलत करावयाची खचीत असल्यास बाहेर निघोन मजल दरमजल चलावें. मी भाऊंस घेऊन येतों. गुंता नाहीं. तुम्ही घरांत, आणि येथें बोलावून मसलतीखालींच (दिवस) घालविणार. बाहेर मात्र लौकिक व्हावा जे, मि[४]रजकर पुण्यास येऊन

+ तारीख पैवस्तीची.

१ हें पत्र विसाजी नारायण वाडदेकर, पटवर्धनांचा पुण्यांतील वकील, यानें रघुनाथराव दादा कुरुंदवाडकर यांस लिहिलें आहे. २ नाना व तात्या = नाना फडनवीस व हरिपंत फडके. ३ रघुनाथरावांचे परशुरामभाऊ हे चुलते. ४ सर्व पटवर्धन सरदार.

कर्नाटकची मसलत करून कजिया वाढवितात. यांत जीव काय ? " असे भाव बोलण्यांत दाखविले आहेत. आपल्याविषयीं संशय नाहीं. स्वामीस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पै॥ छ० ९ मोहोरम सु॥ सीत समानीन. कार्तिक मास.

नं. २९२४. **श्री.** (कार्तिक व० १३–१४ नोव्हेंबर.)

पै॥ छ० १९ मोहरम. सन सीत समानीन. कार्तिक मास.

सेवेशीं विसाजी[१] नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत छ० ११ मोहरमपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. तेथें आज्ञा जे, "तीर्थस्वरूप मातुश्री लक्ष्मी वहिनीस समाधान नाहीं म्हणोन कळलें. त्याजवरून चिंता लागली आहे. तरी त्यांस पत्र लिहिलें आहे हें पावतें करून उत्तर पाठवणें. वरचेवर समाचार घेऊन डांकेसमागमें लेहून पाठवणें " म्हणोन आज्ञा, त्यास पत्र पावतें करून उत्तर घेऊन पाठविलें आहे. वहिनीस दहा बारा रोज ज्वर फारच आला. चार पांच रोज आरोग्य जाहलें. स्वामींस कळावें. राजश्री माधवराव फडके, राजश्री हरीपंत तात्यांचे चिरंजीव, यांची स्त्री प्रसूत होऊन दोन तीन महिने समाधान नव्हतें. ती कार्तिक शु॥ एकादशी शनिवारीं देवाज्ञा जाहली. तात्यांस सुतक आलें याजमुळें कूच सूतकनिवृत्ति होईपर्यंत राहिलें. राजश्री शिवाजीपंत म्हैसकर काल येथें आले. कांहीं खासगत कार्याकरितां आलों म्हणोन सांगितलें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९२५. **श्रीगणपति.** (मार्गशीर्ष शु० ६–७ दिसेंबर.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. हणमंतराव मोरे गोटखिंडीकर यांणीं सांगितलें कीं,

---

१ पत्र गंगाधरराव यांस मिरजेस.

" आपण हैदरखानाकडे चाकरीस गेलों होतों तेव्हां त्यांणा आपणाकडून बापू मान्या आंधळीकर यास जामीन घेऊन चाकरीस ठेविलें. पुढें सालगुदस्तां नरगुंदच्या स्वारीस सरकारची फौज तिकडे आली होती तेव्हां आम्ही श्रीमंत राजश्री रघुनाथरावदादा यांचें अभय घेऊन तिकडून शेंदोनशें असामी निघोन आलों असतां बापू मान्या याचा भाऊ गोसजी मान्या घरीं होता तो आमचे घरीं येऊन ' आपले भावास जामीनगतीबद्दल तगादा लागला आहे ' म्हणोन बोलोन रात्रीस आमचा घोडा चोरून नेला. त्यास आम्ही अभय घेऊन तिकडून आलों आहों. याकरितां घोडा माने याजकडून देविला पाहिजे. " म्हणोन. त्यास शेंदोनशें माणूस तिकडून आलें आहे त्याची वाट काय होईल त्याप्रमाणें हेही आपले तर्फेचा जाबसाल करितील. तरी हणमंतराव मोरे याचा घोडा मान्यास ताकीद करून देवावा. रा। छ० ६ सफर. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० ८ सफर. सन सीत समानीन. मार्गशीर्ष.

नं. २९२६. श्री.

पुण्याहून धोंडो बापूजी जोशी यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र मार्ग० व० ६ चें—

" पुण्यांत जिन्नस किराणा तूर्त महाग आहे. दाणे सवंग आहेत. हरभरे केली ८॥ जाले आहेत. आणि बाजरी साडेपांच पावणेसहा प्रमाणें आहे. "

नं. २९२७.

धोंडो बापूजी जोशी यांचें पुण्याहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र पौष शु० १ चें—

१ हें व मागच्या नंबरचें अशीं दोन्हीं पत्रें पुढच्या वर्षाचीं असून येथें चुकून लागलीं आहेत.

" पुण्यांत तूर्त दाणे हरभरे केली ८॥· बाजरी साडेपांच. जोरी सहा. गहूं पांच पायली. तांदूळ आंबेमोहोर चार पायली. कोंकणचे तांदूळ पांच पायली. तूप चांगलें सवा दोनशेर. राशी अडीच शेर. साखर राशी सवातीन शेर. चांगली तीन शेर. काशीची साखर पावणे-तीन शेर. याप्रमाणें भाव आहे. "

नं. २९२८. श्री. (मार्ग० शु० ११–१२ दिसेंबर.)

पै॥ छ० ११ सफर. सन सीत समानीन प्रातः काल.

सेवेशीं विसाजी नारायण साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० ९ सफरपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी सविस्तर ल्याहावया आज्ञा केली पाहिजे. इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत राजश्री नाना मार्गशीर्ष शुद्ध दशमी रविवारीं प्रातः कालीं तीन घटका दिवसास मुहूर्तें डेरेदाखल जाले. तैसेंच राजश्री हरिपंत तात्या वानवडीवर होते त्यांस मुहूर्त चांगला लागला नाहीं, यास्तव घरीं येऊन याच मुहूर्तें वानवडीवर गेले. तेथें एक मुक्काम आहे. नंतर कूच दरकूच जाणार. नानांचा चार पांच दिवस मुक्काम आहे. उपरांतीक कूच दरकूच जाणार. पंढरपुरचे सुमारें जाणार. नबाब छ० २३ मोहरमीं डेरे दाखल होऊन दहा पंधरा कोस अलीकडे आल्याचीं पत्रें आलीं. राजश्री मुधोजी भोंसले गायल-गडाहून निघाले. मजल दर मजल निघोन येतों म्हणोन त्यांचींही पत्रें आलीं. रास्ते यांचा व पठाणांचा कजिया जाल्यापासून रास्ते उभयतां कारभारी यांजवर रुसून होते. त्यास परवांचे दिवशीं श्रीमंत व उभ-यतां कारभारी जाऊन समजावीस जाली. रास्ते याणीं श्रीमंतांस पोशाख व जवाहीर शिरपेंच व कंठी चार पांच हजार रुपयांची दिल्ही व घोडी एक दिली. उभयतां कारभारी यांस पोशाख, याप्रमाणें दिलें. स्वामींस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९२९. **श्रीगणपतिर्जयति.** (मार्ग० शु० १२-१३ दिसें.)

पै॥ छ० १२ सफर. सन सीत समानीन. मार्गशीर्ष.

तीर्थस्वरूप राजश्री काका वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें चिंतामणीनें व विठोबानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ता॥ छ० १० सफर भौमवार पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं छ० ९ सफरच आशीर्वाद पत्र पाठविलें तें छ० ८ मिनहूस पावलें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. ' खाशा पालखीची दांडी चांगली किंमतीस ठीक पडे अशी खरेदी करून पाठवावी ' म्हणोन लिहिलें, त्यास आज्ञेप्रमाणें ठीक पडे अशी पाहून घेतों. राजश्री नाना फडणीस व राजश्री हरिपंततात्या शुद्ध दशमीस रविवारीं मुहूर्तें डेऱ्यास गेले. पुढें दरमजल जावें असें आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. २९३०. **श्री.** (१५ दिसेंबर.)

पै॥ छ० १३ सफर सन सीत समानीन. मार्गशीर्ष मास.

चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांस. प्रती सदाशिव विश्वनाथ व राघो विश्वनाथ नातू आशीर्वाद विनंती उपरी येथील क्षेम तागायत मार्गेश्वर शुद्ध चतोर्दशीपर्यंत समस्त सुखरूप असों. विशेष. आपण लग्नपत्र पाठविलें तें पावलें. " चिरंजीव राजश्री केशवराव यांच्या लग्नाचा निश्चय मार्गेश्वर वद्य सप्तमी युक्त अष्टमीचा केला आहे. शरीरसंबंध राजश्री हरीपंततात्यांसी केला. " म्हणोन लिहिलें तें कळलें. उत्तम आहे. कार्यसिद्धि करावी. आम्ही समयास येतों कळलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

नं. २९३१. **श्रीगणराज.** (मार्ग० व० ११–१६ दिसें.)

राजश्री नारो बाबाजी व वासुदेव सदाशिव स्वामी गोसावी यांस.

विनंती उपरी. बडेखान ढोपरे कुडचीकर यास मोहिदिन हाडच्या याचे रुजवातीकरितां आणून कैदेंत ठेविलें होतें त्याची हल्लीं मोकळीक केली असे. तरी बाहेर जाऊं देणें. दरवाजास अलाहिदा परवानगीची चिठी आहे. छ० २४ सफर. सु॥ सब्बां समानीन मया व अल्लफ हे विनंती.

नं. २९३२. **श्री.** (१७ दिसेंबर.)

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ११२ विश्वासवसुनाम संवत्सरे. मार्गशीर्ष बहुल द्वितीया मंदवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्रीराजा शिवछत्रपति स्वामी याणीं राजमान्य राजश्री गंगाधरराव गोविंद यांस आज्ञा केली ऐसीजे, स्वामीचे सेवेशीं तुम्ही विनंतीपत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ श्रवण जाहला. " राजश्री केशवराव व चिंतामणराव यांचे लग्नाचा निश्चय वद्य सप्तमीसह अष्टमीस केला आहे. शरीरसंबंध राजश्री हरि बल्लाळ यांची कन्या व नात वधू योजिल्या आहेत." म्हणोन विनंतीपत्रीं विनंती लिहिली ते विदित जाहली. ऐसियासीं योजिले सुमुहूर्त कार्य सिद्धीस पावणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.

मर्यादेयं विराजते.

बार, सुरू, सूद, बार, संमत, सूद, बार.

पै॥ छ० १८ सफर. सन सीत समानीन. मार्गशीर्ष मास. वद्य दशमी. बुधवार.

नं. २९३३. **श्री.** (मार्ग० व० ५–२० दिसेंबर.)

यादी जबानी. चिकू व येळू कामाठी. पट्टणचें वर्तमान हैदरनाईक याचा पालक लेक अयाज बेग हा बदलोन टिपूच्या मुलुकांत

---

१ हें पत्र येथें चुकून एक वर्ष आधीं लागलें आहे.

दंगा करीत होता. त्याजवर गाजीखान बेद दोन हजार फौजेनिशीं रवाना केला. त्याचें याचें युद्ध जालें. गाजीखान याची फौज लुटून घेतली. जिवानिशीं पळोन आला. त्याजवर खासा स्वारी उभयतां भाऊ टिपू व करीमखान फौजसुद्धां गेले. अयाज बेग याची फौज लुटून घेतली. तो जिवानिशीं पळोन महंमद अल्लीकडे[1] गेला. उपरांत स्वारी पट्टणास आली. आज वीस रोज जाले. फिरंग्याचा व टिपूचा बिघाड तूर्त नाहीं. मिराचा लेक थोरला शिऱ्यांत पांच सहा हजार फौजेनिशीं आहे.

छ० १७ सफर. सीत समानीन. मार्गसीर्ष मास. भौमवार.

नं. २९३४. **श्रीगणपति.** (मार्ग० व० ६–२१ दिसेंबर.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव[2] दादा यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. बातमीचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. पाहून पुणियास चिरंजीवांकडे पाठवावीं. शाहापूरचे पत्राचें उत्तर कसें द्यावें, सरकारच्या फौजा कोणे ठिकाणीं आहेत, हें ल्याहावें म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास बातमीचीं पत्रें डांकेवरून चिरंजीवांकडे रवाना केलीं. शाहापुरचे पत्राचें उत्तर 'थोडया बहुतांस गडबडूं नये. दोन चार प्यादे आल्यास धरून ठेवावे ' याप्रमाणें लेहून द्यावें. राजश्री हरिपततात्या यांचा मुक्काम लोणीवर आहे; याउपर दरकूच महादेवावरून पंढरपुरचे रोखें येणार. राजश्री नाना यांचेंही कूच रविवारीं जालें. तेही जलदीनें क्षेत्रास येतील असें आहे. रवाना छ० १८ सफर. राजश्री नानाचें कूच

१ अर्काटकर. २ बळवंतराव कृष्ण मंगळवेढेकर यांस मिरजेस ठेवून गंगाधरराव पुतण्या व मुलगा यांच्या लग्नाकरितां पुण्यास गेले होते. या व पुढच्या एक दोन महिन्यांत बळवंतराव यांस आलेलीं पत्रें आहेत तीं मंगळवेढेकर यांस आलेलीं असें समजावें.

होऊन अमुक मुक्कामीं आले हें लिहिलें नाहीं. रविवारीं कूच जाहालें इतकें मात्र लिहिलें आहे. राजश्री हरीपंत तात्याचें कूच वानवडीहून जाहलें ते लोणीवर आले. पुढें आल्याचें पत्र आलें नाहीं. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १८ सफर. सीत समानीन. मार्गशीर्ष मास. बुधवार. अकरावा तास. रात्र.

नं. २९३५. **श्रीगणराज.** (मार्गशीर्ष व० १०–२६ दिसें.)

पै॥ छ० २७ सफर. शुक्रवार.

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा
वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरराव गोविंद. साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल तागायत छ० २३ सफर इंदुवार दोन प्रहर दिवस. यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० १८ व छ० १९ व छ० २० व छ० २१ अशीं चार पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. बातमीचीं पत्रें आपण तासगांवास पाठविलीं तीं वडिलीं येथें पाठविलीं; त्यावरून सविस्तर मजकूर कळला. वरचेवर येईल तें वर्तमान कळवीत जावें. चौकी पाहाऱ्याचा बंदोबस्त आहे म्हणोन लिहिलें, उत्तम. वरचेवर सावध करीत जावें. लग्नें जाल्याचें कळवावें म्हणोन लिहिलें, त्यास चिरंजीव राजश्री दाजीचें लग्न भृगुवारीं रात्रौ जाल्यानंतर दुसरे दिवशीं पत्रें पाठविलीं आहेत. पावलींच असतील. शनवारीं रात्रौ दिवस चांगला होता. यास्तव घरभरणी ते दिवशीं आणिली. काल आवशींचे नऊ घटका रात्रीस साडे जाले. आज देवक उठवून चिरंजीव राजश्री आप्पाचे लग्नाचें सीमंतपूजन होऊन देवकप्रतिष्ठा जाली. अकरा घटका रात्रों लग्न होईल. लग्नसिद्धि

जाल्यावर उदईक पत्रें पाठवितों. चिरंजीव राजश्री दाजीस राजश्री हरीपंत तात्या यांची कन्या दिली. चिरंजीव राजश्री आप्पास राजश्री बाबांची[1] कन्या देणार. काल श्रीमंतानीं केळवणास बोलाविलें होतें. खाशी मंडळीसह भोजनास गेलों होतों. कळावें. राजश्री नानांचा मुक्काम बारामतीजवळ होता. पुढें दर मजल क्षेत्राकडे जाणार. लौकर यावयाचें करावें म्हणोन लिहिलें, त्यास येथील समारंभ श्रीमंतांस व इत्यादिकांच्या मेजवान्या आटपल्यानंतर निघोन येतों. तेरदाळकर कुलकर्णी याचे लेकीचें लग्न जाल्याचें लिहिलें तें कळलें. नागपूरकर भोसले राजश्री मन्याबा बापू येथें आहेत. त्यांची भेट सोयऱ्यांचे मंडपांत जाली. त्यांस आमंत्रण केलें. ते अहेरास आले होते. उभयतां चिरंजीवांस बादली सनगें व दोन शिरपेंच दिले. ते कूच करून जाणार यास्तव आम्ही त्यांस बोलावून त्यांजबरोबर दहावीस मंडळी सुद्धां वस्त्रें दिलीं. खाशास शिरपेंच एक दिला. कळावें. तीर्थस्वरूप राजश्री भास्करपंत आप्पा यांस पत्र लिहिलें आहे. प्रविष्ट करावें. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. २९३६. श्री. (२७ दिसेंबर.)

पै॥ छ० २७ सफर. शुक्रवार.

तीर्थस्वरूप राजश्री दादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें जिवाजी[2] रामचंद्र व दाजी त्रिंबक कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना. तागायत मार्गशीर्ष वद्य ११ पावेतों वडिलांचे आशीर्वादेंकरून सुखरूप असों. विशेष. वडिलीं तीर्थस्वरूपांचे पत्रीं आशीर्वाद लिहिला तो पावोन परमानंद जाहला. ऐसेंच सदैव आशी-र्वादपत्रीं सांभाळावें. श्रीमंत राजश्री केशवराव यांचें लग्न व॥ ७

---

१ हरिपंत फडक्यांचे पुत्र बाबा फडके यांची. २ अनुक्रमें जोशी व परचुरे.

भृगुवारीं आवसींचे बारा घटका रात्रीस जालें. साडे रविवारीं रात्रौ दहा घटकांत जाले. व श्रीमंत राजश्री चिंतामणराव आपांचें लग्न काल दशमी इंदुवारीं आवसीचे बारा घटका रात्रीस जालें. कार्यें उत्तम प्रकारचीं श्रीकृपेंकरून जालीं. विदित होय. आपण जाते-समईं कांहीं कार्य सांगितलें होतें, त्यास राजश्री हरिपंत तात्या स्वारींत आहेत. वडिलांची गांठ पडली नाहीं, मग कशास सूचना करावी ? लगामाविशीं लिहिलें त्याप्रमाणें लगाम घेऊन येत आहों. वरकड इकडील मजकूर सर्व वडिलानीं लिहिला आहे त्यावरून विदित होईल. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९३७. **श्री.** (२९ दिसेंबर.)

राजश्री नारोपंत नानासाहेबांचे सेवेशीं.

सकल गुणालं–करण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य.

स्ने॥ मानसिंग जमातदार ठाणें कसबे रहिमतपूर. दंडवत विनंती येथील कुशल जाणोन लेखन करीत जावें. विशेष. वाई देशांत सध्यां दरवड्यांचा दंगा जाहला आहे. लिहितां पुरवत नाहीं. येथें पौष शुद्ध १ मंदवारीं मध्यान रात्रीस जकातदार यांजवर दरवडा आला. शंभर सवाशें माणूस होतें. त्यांचे घराजवळ येतांच आम्हांस चवकीवर वर्तमान कळतांच जमावानिशीं तयार होऊन ठाणें यांतील प्यादे सुद्धां जाऊन गांठ घातली. दरवडेकरी याणीं काढतें घेऊन पळों लागले. पाठलाग केला. सात आठ असामी चोर जखमी जाहले. आम्हाकडील गांवचा जमाव यांपैकीं दोन असामी जखमी जाहले. आमचा नेट भारी हें जाणोन दरवडा उधळला. आपणास कळावें. सर्व यश मिळविणें धन्याचा पुण्यप्रताप. मी शेर अन्नाचा चाकर

१ गंगाधरराव गोविंद यांची व हरिपंतांची गांठ पडली नाहीं.

आहें. मागें साहेबकामावर आलों न आलों ध्यानांतच आहे. उर्जित करणें अगत्य आपणास. सरकारांतून दारूगोळी मजरा देत नाहींत. कालचे दंग्यास पांच सहा शेर दारू लागली. जुन्या असाम्या पंचेताळीस आहेत. पन्नास असाम्या करोन द्यावा. पांच असाम्या नव्या लागू केल्या पाहिजेत. येविसीं श्रीमंत राजश्री बाळासाहेबांस विनंती करोन करार करोन द्याव्या. इंग्रजाकडील पांच असाम्या चाकरीस रहावयाच्या आल्या आहेत. चांगले मर्द असाम्या आहेत. आज्ञा केल्यास सेवेशीं घेऊन येतों. सर्व आधार आपले चरणावर आहे. येविसीं राजश्री धोंडोपंत दादास लिहिलेंच आहे. या समयीं अनमान नसावा. विशेष काय ल्याहावें. सेवेशीं कळावें. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

नं. २९३८. श्री. (मार्ग० व० ३०–३१ दिसें.)

पै॥ छ० २ राबिलावल. सीत समानीन.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री

नारोपंत नाना स्वामींचे सेवशीं.

पोष्य बाळंभट फणसळकर. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल तागायत छ० २८ सफर. मंदवार सायंकाळ पावेतों आपले कृपे करून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. हुसेन प्यादा यासीं पेशजी पट्टणास बातमी करितां तेरदळकर कासार तेथें आहेत त्यांचे घरचा कागद देऊन पाठविला होता. पट्टणास जाऊन कासार मजकूर यास भेटोन तिकडील बातमी तोंडजबानी घेऊन आला. मिरजेस श्रीमंत राजश्री बाळासाहेबांजवळ जाऊन बातमी विदित केली. मागतां तिकडे पाठवून बातमी आणवणेंविसीं आज्ञापत्र आलें होतें. मागती येथून छ० १ सफरीं रवाना केला तो

कालच छ० २७ सफरीं आला. ज्या कासाराकडे गेला होता तो कासार पट्टणाअलीकडे चार कोसांवर भेटला. त्याजवळ वर्तमान पुसोन माघारा आला. त्याचे सांगण्यांतील सारांश टिपू घाटाखालीं कालिकोटास आहे. इंग्रजाची व त्याची लढाई मातबर जाली. टिपूचा मोड जाहला म्हणोन बोलतात. तह रह अद्याप जाहला नाहीं. याप्रमाणें वर्तमान सांगतो. हुसेन मजकूर यासच सेवेशीं पाठविला आहे. मुक्ता विनंती करितां विदित होईल. कळावें बहुत काय लिहिणें कृपालोभ करावा. श्रीमंत यजमानाकडील कागद पत्र आले असतील तरी सविस्तर लिहून कळवावें. कळावें हे विनंती.

नं. २९३९. श्री.

+

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ११२ श्री राजा शाहू छत्रपति स्वामी याणीं राजश्री माधवराव नारायण प्रधान यांसीं आज्ञा केली ऐसी जे, सालमजकुरीं कर्नाटक प्रांतीं टिपूसुलतान याणीं देव ब्राह्मण प्रजेस उपद्रव बहुत केला आहे. त्यास त्यांजकडील वकील तुम्हांकडे आले आहेत त्यांस ताकीद करून ब्राह्मणांचीं कुटुंबें अटकेमध्यें आहेत त्यांस लौकर आणवावें. न ऐकिलें तर सालमजकुरीं शत्रूवर मोहीम करून शत्रु लयास नेऊन प्रजा संरक्षण करावी. सर्व प्रजेची सुटका जाहली तरी मग खंडणीचा जाबसाल. नाहीं तरी परिछिन्न पारिपत्य केलेंच पाहिजे. राजश्री भोंसले यांजकडे पत्र लिहून रवाना केलें. पंचवीस हजार फौजेनिशीं तेही येतील. तर याजउपर अंदेशा न धरितां स्वारीची तरतूद करून त्वरा करणें. शत्रूनें कांहीं हिंदुधर्म राखिला नाहीं. तिकडील बहुतेक (संस्थानिक) कैद करून पट्टणास

---

१ तोंडजबानी.

+ ही साताराच्या छत्रपतींच्या आज्ञापत्राची नक्कल इतकीच अपुरी सांपडली.

कैदेंत ठेविले. ऐसें दुर्घट कर्म आरंभिलें. तस्मात् नाश पावणार. समयीं त्या——

नं. २९४०. **श्रीगणपति.** (पौष शु० ९–२ जाने०.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव दादास आशीर्वाद. उपरी पुण्याहून चिरंजीवाकडील लाखोटे आले ते पाठविले आहेत. मीही आतांच घराहून निघालों. चिरंजीव राजश्री पांडोबा बाबाच्या घरीं भोजन करून पुढें बेताप्रमाणें प्रहर दहा घटका रात्र पावेतों 'तेथें जातों. चिरंजीव राजश्री बाबाही पुण्याहून निघून काल येथें आला. दिवस चांगला नव्हता यास्तव बाहेर राहिला; आज घरास आला. छ० ७ रबिलावल. प्रातःकाल हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० ७ रबिलावल रविवार प्रातःकाल दोन तास दिवस.

नं. २९४१. **श्री.**

+
याद. शागीर्द पेशा

२७ जासूद.	६ ढालाईत.
३० खिजमतगार.	२ खासबारदार.
३ दिवटे.	३ जामदार.
२ अबदागिरे.	२ कामाठी.

७९

१ नाना फडनवीस वगैरे पंढरपुरास आहेत तेथें जातों असा भाव. स्थलनिर्देश न करितां ' तेथें ' हा मोघम शब्द लिहिण्यांत भाऊंचा सावधपणा दिसून येतो. या खेपेस ते दोन प्रहरचें जेवण आटपून तासगांवाहून निघून आवशीच्या दहा घटका रात्रीस पंढरपुरास पोंचणार होते. त्यांबरोबर फौज नसून जुजबी शेंपन्नास स्वार असणार, पत्रांतली बातमी फुटल्यास दगा होण्याचें भय, याकरितां हा सावधपणा.

\+ ही व पुढच्या नंबरची याद याच सालच्या म्हणून येथें छापल्या असें नाहीं. कोठें तरी छापावयाच्या त्या येथें छापल्या आहेत. पहिलींत मिरजकरांचे सरदारीस शागीर्दपेशा किती लागत होता, हें सांगितलें आहे व दुसरींत ३२ स्वारांच्या नालबंदीचा हिशेब दाखविला आहे.

नं. २९४२. श्री.

आमचे मंडळीचे रु० १४२० स्वार ३२ वजा बट्टा दर रुपयास ८≡ प्र॥ रुपये. २६६।

बाकी ———————————————————— रुपये.

११५३॥

वजा कारकुनी बत्तीस स्वारांस दर राउतीं रुपये ६ प्र॥ १९२ रुपये. पैकीं पेशजी वजा करून घेतले रु० ३२ हल्लीं (घेतले) १६०

बाकी ———————————————————— रुपये.

९९३॥

पैकीं पावले,

१०० घेतले.

३२ कित्ता. वि॥ बाळाजी वामन.

१३२

तूर्त पदरीं घालावे.

८६१॥

नं. २९४३. श्रीगणपति. (पौष शु० ११–१० जाने०.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव दादा यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. 'येथून पत्रें चिरंजीव राजश्री आप्पा याजकडे पाठवितों, ते आपणाकडे रवाना करतील,' म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशियास वरचेवर वर्तमान कळवीत जाणें. आम्ही रविवारीं तासगांवीं चिरंजीव राजश्री पांडोबा

१ ही कारकुनीची रक्कम स्वतः सरदार, त्याचा मुजुमदार व फडणीस हे आपसांत वांटून घेत. ही त्यांची खासगी किफायत होती. २ पत्र पंढरपुराहून.

बाबा यांचे घरीं भोजन करून निघालों ते मध्यरात्रीस येथें आलों. राजश्री नाना यांची भेट जाली. त्यांचा मुक्काम गोपाळपुरानजीक आहे. राजश्री हरिपंततात्या यांचे लष्करचें कूच आम्ही यावयाचे पूर्वींच जालें होतें. आम्ही येतों असें कळल्यानंतर तात्या सडे राहिले. त्यांची भेट नाना यांचे डेऱ्यांत जाली. तात्या राजश्री चिंतापंत लिमये यांचे घरीं राहिले आहेत. रवाना छ० ९ रबिलावल. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १० राबिलावल. सीत समानीन. पौष मास. बुधवार. सहा तास रात्र.

नं. २९४४. **श्रीगणराज.** (पौष वं० ३-१७ जान.)

पै॥ छ० १८ रबिलावल. गुरुवार. अकरातास दिवस.

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरराव गोविंद. साष्टांग नमस्कार विनंती ता॥ छ० १६ रबिलावल भौमवासर मुक्काम पंढरपुर यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० १३ रबिलावलचीं दोन पत्रें पाठविलीं तीं काल पावलीं. छ० १४ रबिलावलचें पाठविलें तें आज प्रातःकालींच पावोन लिहिला मजकूर कळला. बातमीचीं पत्रें दुकित्ते पाठविलीं तीं वडिलांकडे आलीं, त्यांतील वर्तमानही सविस्तर कळलें. 'राजश्री कृष्णापा नाईक नरगुंदे व हरिभक्ती यांचा ऐवज वरातेप्रमाणें देविला;' म्हणोन लिहिलें, उत्तम आहे. 'तीर्थस्वरूप मातुश्री वहिनी येऊन पावल्यानंतर जास्ती शिबंदीचीं माणसें दूर करितों' म्हणोनें लिहिलें तें कळलें. तीर्थस्वरूप मातुश्री आज उद्यां येऊन पावतीलच.[1] इकडील वर्तमान

---

1 पत्र पंढरपुराहून मिरजेस.

तेर भोंसले काल येथें मुक्कामास आले. आज साऱ्या लष्करचें कूच भीमातीरानेंच पांच कोस जालें. आम्हीही समागमें जात आहों. अद्याप जाबसाल कांहींच ठरला नाहीं. मागाहून सविस्तर लिहोन पाठवितों. [1]भीमाउत्तरतीरानेंच कूच जाहलें. नबाब यादगिरीचे सुमारें आले अशी बातमी आहे. राजश्री नानाची भेट काल राजश्री चिंतोपंताचे घरीं आम्ही सर्व भोजनास गेलों होतों, राजश्री तात्याही भोजनास आले होते,—तेथेंच त्यांची स्वारी श्रीदेवास आली तेथून तेथें आले. भोजनोत्तर बोलणेंही जाहलें. नंतर स्वारी पैल तीरीं मुक्कामीं गेली. तीर्थस्वरूपांचें त्यांचें बोलणें अद्यापि ठरलें नाहीं. नबाबाच्या भेटी वाघिणगिऱ्याचे सुमारें व्हाव्या असें आहे. मग कोठें होतात पहावें! माझी प्रकृत लिहिलीच आहे. आज उद्यां वडिलांस विनंती करतों. त्याणींही प्रकृत पाहिलीच आहे. आज्ञा जाहली म्हणजे क्षेत्रास येऊन देवास नैवेद्य करून येतों. अथवा पुढें निरोप जाहल्यास परस्परें येतों. आपणाकडून जासूद तेल घेऊन आला. तेल पावलें. दोना जासूद व प्यादा माघारी पाठविला आहे. पावेल. ती॥ मा॥ वहिनी कधीं आली हें ल्याहावें. बहुत काय लिहिणें लाभ करावा हे विनंती. तपोनिधि काशीदास बाबा बैरागी यांसीं जय गोपाळ. विनंती उपरी. आपली प्रकृत कशी आहे ल्याहावें. हे विनंती.

नं. २९४९. **श्रीगणपति**. (पौष व० ९–१९ जानेवारी.)

विज्ञापना. छ० १८ रबिलावलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. रामाजी भरमाजी व नरसो रामाजी यांचीं पत्रें पाठविलीं तीं व तीर्थस्वरूपाचा लाखोटा पाठविला आहे हें पाहून वडिलांकडे रवाना करणेविसीं लिहिलें त्याप्रमाणें रवाना केलें. राजश्री गणेशपंत बेहेरे

---

1 रामचंद्रपंत आपाचें तासगांवाहून पत्र मिरजेस.

येडूर मांजरीवरच आहेत म्हणोन लिहिलें, व राजश्री शहाजी भोंसले यांची फौज अक्कलकोटाकडे गेली, व राजश्री अमृतराव पेठे यांचें पथक पुण्यासीं गेलें, म्हणोन लिहिलें तें कळलें. इकडून डांक उठली. कळावें. तीर्थरूप राजश्री भाऊंकडून कालचे दिवसांत पत्र आलें नाहीं, सेवेशीं कळावें. हे विज्ञापना.

नं. २९४६. **श्री.** (पौष—जाने.)

यादी. लष्करपायमल्ली. मौजे रांजणी कर्यात कवठेमहांकाळे.[1]

सु॥ ११९५ (फसली.) सन सीत समानीन. मय्या व अल्लफ.

८ श्रीमंत राजश्री गणेशपंत बेहरे यांस खर्च.

१ भेटी.

७ स्वांर वाडीचे रखवालीस आणिले होते त्यांस रुपयं दिले

——

८

सरकार पागा पांडेगांवावर मुक्काम जाहला. सबब.

शेकोजी भोंसले याचे शेतांतील गव्हांची रास भरून नेली. कलम.

वाडीचे रानांतील कणसांसुद्धां शाळू झाडून न्हेला. कलम.

बापू होळकर यांस खर्च.

१९ गांवाजवळ स्वांरी आली ते वेळेस.

२० पाटलाचे पुत्र धरून हिंगणगांवास घेऊन गेले तेव्हां रुपये दिल्हे.

---

१ प्रांत मिरज.

सटवाजी पोवार याची हरभरेची रास भरून न्हेली.
कलम. १

सुलतानजी पोवार याची हरभरेची रास भरून न्हेली. कलम. १

याशिवाय बकरीं दिलीं. ६

महिपतराव कवडे यांचा मुक्काम जाहला तेव्हां कडबा व घोंगडीं झाडून रानांतील न्हेलीं.

याशिवाय रानांतील कडबा व गवत झाडून घेऊन गेले. व उसाचे फड दोन लुटून नेले.

नं. २९४७. **श्रीगणराज.** (पौष व० ८—२२ जान.)

पै॥ छ० २४ रबिलावल. बुधवार. सात तास दिवस.

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरानें साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता॥ छ० २१ रबिलावल रविवार मु॥ तेलगांव परगणे मंदरूप भीमा उत्तर तीर येथें क्षेमरूप असों. विशेष. श्री पंढरीहून पत्रें डाकेवरून व जासुदाबराबर पाठविलीं आहेत, पावलींच असतील. भौमवारीं क्षेत्राहून कूच होऊन टाकळी पाटकुळेचे दरम्यान मुक्काम जाहला. दुसरे दिवशीं बुधवारीं तेथेंच मुक्काम जाहला. ते दिवशीं राजश्री हरिपंततात्या वडिलांचे डेरेस आले. बोलणें जाहलें. भोजनास

१ पत्र गंगाधरराव गोविंद यांचें लष्करांतून मिरजेस. याच तारखेचें आणखी एक पत्र त्यानीं मिरजेस लिहिलें आहे त्यांत घरगुती मजकूर सविस्तर लिहिला असल्यामुळें तें येथें छापलें नाहीं. 'नाना फडनवीस यांस तोंडलीं परवारीं या भाजा आवडतात, सबब सदरहू जिन्नस व कोंवळी कोथिंबीर व गुलाबाचीं फुलें मिळवून दररोज भोयांचे डाकेबरोबर नानांकडे लष्करास पोंचतीं करीत जावीं;' एवढा मात्र ह्यां पत्रांतला मजकूर वाचकांचें मनोरंजन करणारा आहे.

वडिलांच्या डेऱ्यास राहिले. चिरंजीव राजश्री दादा व आम्ही सर्व भोजनास वडिलांचे डेरेसच गेलों होतों. भोजनोत्तर सायंकाळपर्यंत तेथेंच होतों. आपण छ० १९ रोजचें पत्र डांकेवरून पाठविलें तें छ० १७ दिवशीं तेथेंच पावलें. सायंकाळीं राजश्री नाना राजश्री मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर यांचे डेरेस गेले. इकडून राजश्री तात्याही गेले. तेथून राजश्री नाना आपले डेरेस गेले. तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब माझे डेरेस भोजनास राहिले. तों राजश्री तात्याही मागुती आले तेही फलाहारास राहिले. भोजनोत्तर बोलणें होऊन राजश्री तात्या गेले. तेथून गुरुवारीं कूच होऊन वाघोली परगणे मंदरूप येथें सात कोस मुक्कामीं आलों. ते दिवशीं राजश्री नाना व तात्या आमचे डेरेस आले. घटकाभर बसले. विडा घेऊन गेले. मागून वडील दरबारास गेले होते. तेथून शुक्रवारीं कूच होऊन पांच कोस मुक्काम मजकुरीं आलों. तेच दिवशीं वडापुरानजीक पुढील लष्करचा मुक्काम होता तो कूच होऊन चार कोस तेथून पुढें गेले. काल मंदवारीं येथें मुक्काम जाहला. आज कूच होऊन धुळखेड टाकळीचे मुक्कामीं सहा कोसांचें कूच जाहलें. आजचे मजलीहून मला निरोप देवितों म्हणून वडिलांनीं[1] आज्ञा केली आहे. निरोप घेऊन निघालों म्हणजे सांडणीस्वार आपणाकडे पाठवितों. आज पुढील लष्कर व हें लष्कर एके जागां मिसळबंदीनें उतरणार. नबाब निजामन अल्लीखान अद्याप यादगिरीचे अलीकडे आलेची बातमी नाहीं. भागानगर सोडून वीस कोस आले आहेत. जवळ आले अशा लटक्या अफवा उठवितात ! पक्की बातमी अशी आहे. माझी प्रकृत लष्करचे राहण्यानें बिघडली आहे. अंग फारच दुखतें. स्नान करीत नाहीं. आज निरोप दिला म्हणजे येतों. वडिलांचे व कारभारी यांचे बोलणें

१ परशुरामभाऊंनीं.

ठरलें नाहीं. सविस्तर भेटीअंतीं कळेल. अलीकडे आपणाकडील पत्र छ० १५ तेरिखेचे अलीकडे आलें नाहीं. तीर्थस्वरूप मातुश्री वहिनी इंदुवारीं मिरजेस गेली, असें बाळाजी हरी सहस्त्रबुद्धे याणीं सांगितलेवरून कळलें. कधीं आली, काय वर्तमान, तें लिहिलेंच असेल. पत्रें पावतील. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. २९४८. **श्री.** (पौष व० १०—२४ जाने.)

श्रीमंत राजश्री बळवंतराव दादा स्वामीचे सेवेसीं.

पोष्य त्रिंबकराव आबाजी. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील तागायत पौष वद्य दशमीपर्यंत मुक्काम अथणी सुखरूप जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. इकडे राजकी वर्तमान बाजारी वदंता कीं, टिपू समाप्त जाहला. पट्टणाकडून ब्राह्मण आले त्याणीं व तिकडून कोणी येतात ते सत्य म्हणोन सांगतात. आपणाकडे कांहीं बातमी आलीच असेल. वरकड अधिकोत्तर कांहीं लिहिणेंसें नाहीं. राजश्री शेषगीर नाईक यांस मिरजेस तांदूळखेरदीस पाठविले आहेत. ते बाजारांत तांदूळ खरेदी करून किल्यांत घेऊन येतील. त्यांस परवानगी दरवाजेवर आंत यावयाची दिली पाहिजे. विहिरीजवळील खोलींत ठेवतील. सेवेसीं श्रुत होय. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

नं. २९४९. **श्रीगणराज.** (पौष व० १०—२५ जाने.)

पै॥ छ० २७ रबिलावल. मंदवार. दहा तास दिवस.

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरराव गोविंद. साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता॥ छ० २४ रबिलावल बुधवार मुक्काम आकोली परगणे

१ टकले. व्याही मिरजकरांचे. २ पत्र लष्करांतून गंगाधरराव यांचें मिरजेस.

अक्कलकोट यथास्थित असे. विशेष. आपण छ० २० रबिलावलचीं पत्रें राघू खिजमतगार याजबरोबर पाठविलीं तीं कालच नजीक धुळखेड येथील मुक्कामीं पावोन लिहिला मजकूर कळला. बातमीचे पत्रांतील वर्तमानही सविस्तर कळलें. कुरुंदवाडचा लाखोटा पाठविला तो चिरंजीव राजश्री दादास प्रविष्ट केला. इमारतीचा मजकूर परवां राजश्री मोरो हरी याणीं लिहिल्यावरून कळला. इकडील वर्तमान तर अद्याप वडिलांचें बोलणें कारभारी यांसीं होऊन निश्चयात जाबसाल आला नाहीं. आज ठराव व्हावा असें आहे. मागाहून लिहोन पाठवितों. काल मुक्काम येथें जाला. आज कूच जालें. मणूर माशालचा मुक्काम नेमिला आहे. शेटी जासूद घरास गेला होता. हल्लीं तेथें आला आहे. त्यास ठेवून घेऊन त्याचा भाऊ कृष्णा तेथें आहे त्यास घरास जावयास निरोप द्यावा. बजाबा पुरंधरे यांस छ० १५ रबिलावलीं देवाज्ञा जाहली, अशीं पत्रें सरकारांत पुण्याहून आलीं. श्रीसत्ता प्रमाण ! मागाहून सविस्तर लिहितों. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. २९९०. **श्रीगणपति.** (पौष व० ११-२६ जाने.)

पै॥ छ० २५ रबिलावल. गुरुवार. नऊ तास दिवस.

अपत्यें रामचंद्रानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. आज दोन चार दिवसात शहापुराकडील बातमी येत नाहीं, तर लिहिलें पाहिजे. वडिलांचीं पत्रें काल आलीं. धुळखेडावर मुक्काम. 'नबाब येदगिरीचे सुमारे आले आहेत. भेटी कोणत्या जाग्यावर होणार याचा निश्चय नाहीं ' म्हणोन लिहिलें आहे. यांजकडील बोलण्याचा प्रथम दिवस आहे. अद्याप निश्चय ठरला नाहीं. कळावें विदित होय हे विज्ञापना.

---

१ परशुरामभाऊंचें. २ पत्र तासगांवाहून मिरजेस. ३ लष्करांतन परशुरामभाऊंचीं.

नं. २९५१. श्रीगणराज. (पौष व० १४—२९ जाने.)

तीर्थस्वरूप राजश्री बळवंतराव दादा वडिलांचे सेवसीं.

अपत्यें गंगाधरराव गोविंद साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल तागायत छ० २८ रबिलावल रविवासर मुकाम मद्देहळ्ळी नजीक अलमेलें दोन कोस भीमा दक्षिणतीर. यथास्थित असे. विशेष. इकडील वर्तमान आम्हास निरोप काल मंदवारीं प्रथम प्रहर रात्रीस नजीक अबजलपूर येथील मुकामाहून जाला. आज थोरलें लष्कर तेथून कूच होऊन आठ कोस सगर तालुकियांत गेलें. तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब व चिरंजीव राजश्री दादा लष्कराबरोबर गेले. अद्याप मसलतीविसींचें बोलणें ठरावांत आलें नाहीं. नबाब यादगिरीजवळ आले. थोरले लष्करास व यादगिरीस आजचे मजलीहून सात गांवें[1] आहे. नबाबाच्या व कारभारी यांच्या भेटी अतःपर लौकरच होतील असें दिसतें. उदईक इंदुवारीं ग्रहण आहे. भोजनोत्तर पांच चार कोस कूच होईल. विजापुराकडून दर मजल येत आहों. आम्ही आज दोन कोस मुकाम मजकुरास आलों. राजश्री बाळाजीपंत भिडे इकडे येणार होते. अद्याप निघाले नसल्यास मशारनिल्हेनीं येऊं नये. मंगळवेढ्यांच्या माणसाबरोबर छ० २४ रबिलावलचीं पत्रें पाठविलीं तीं आजच आवशीचे दोन घटका रात्रीस पावलीं. बातमीचीं पत्रेंही पावोन मजकूर सविस्तर कळला. " कामाठी पट्टणास बातमीकरितां पाठविला होता तो आला. त्याची जबानी लिहिल्यावरून तेंही वर्तमान कळलें. फिरोन बातमीस पाठवावा किंवा नाहीं " म्हणोन लिहिलें, त्यास आम्ही तेथ आल्यावर रवाना करावयास येईल. गवताचा मजकूर लिहिला तो कळला. " वे॥ राजश्री मोरभट वाटवे याच्या वस्ता गेलेल्या सापडल्या. ब्राह्मण कर्डीकलाहून धरून आणि-

१ सात गांवें म्हणजे २८ कोस.

त्याचें " लिहिलें तें कळलें. वस्ता सांपडल्या, उत्तम गोष्ट जाली. आपला लाखोटा तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब यांजकडे रवाना केला. बातमीचीं पत्रेंही वडिलांकडे पाठविलीं. कळावें. आपण सावध आहेतच. मीही लौकरच येऊन पोंहचतों. सूतरस्वाराबरोबरही पत्रें पाठविलीं आहेत. चिरंजीव राजश्री आपास पत्र लिहिलें आहे. तासगांवास पाठवावें. माझी प्रकृत लष्करचे निभावणीची नाहीं. भोगास यत्न काय ? कारभारी याणींही व वडिलानीं निरोप देविला. अतःपर गुंता नाहीं; येत आहों. फौजा तों बहुत मिळाल्या आहेत. नबाब येणार. या जमावास शत्रूचें पारिपत्यास अगाध नाहीं ! श्रीसत्तेनें जें घडेल तें प्रमाण. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती. माघ शुद्ध पंचमी शुक्रवारीं आटपल्यास येतों; अथवा शनवारीं. त्यास कोणे समयीं यावें हे वे॥ राजश्री पुराणिकांस पुसोन सूतरस्वांराबरोबर लिहून पाठवावें. शनवारीं रात्रौ सप्तमी लागलेवर यावें किंवा काय सांगतात त्याहावें. हलके हलके येतों. लोभ करावा हे विनंती.

पैवस्ती छ० १ रबिलाखर. सन सीत समानीन. बुधवार. प्रातःकालचा प्रहर.

नं. २९५२. **श्रीगणराज.** (माघ शु० ६—४ फेब्रुवारी.)

पै॥ छ० ४ रबिलाखर. मंदवार. दहा तास दिवस.

अपत्यें साष्टांग नमस्कार विनंती. आपण पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. बातमीचीं पत्रेंही पावोन भाव कळला. मुहूर्तांचें पत्रही

---

१ गंगाधरराव यांचें बळवंतराव मंगळवेढेकर यांस पत्र. लष्करांतून आपण खुद्द यजमान घरीं आलों, यास्तव किल्ल्याचे लोक बेफाम राहतील, रात्रीची वेळ, किल्ल्याचा बंदोबस्त राहिला नाहीं तर दगाफटका होण्याचें भय, याकरितां या पत्रांत गंगाधररावानीं सावधपणाविषयीं कशी ताकीद दिली आहे, ती वाचकांनीं ध्यानांत घेण्याजोगी आहे.

पावलें. राजश्री पुराणीकबावानीं लिहिल्या वेळेवर निघोन येत आहों. आपण बाहेर येऊं नये. चौकीचे लोक बारगीर वगैरे यानींही कोणी येऊं नये, आपलाले चौकीवर असावें; येविशीं ताकीद करावी. जिभी-पुढें व मध्यें सांकूवर[1] व दोन्ही दरवाजांजवळ हिलाल लावले असावे. स्वांरी जिभींत आलेवर दरवाजे उघडावें. नित्यवत् कुलपें संध्याकाळीं पक्कीं व्हावीं. स्वांरी आलेवर लिहिलेप्रमाणें उघडावीं. राजश्री नारो-पंत व वासुदेवपंत व आपाजी दामोदर सर्वांनीं दरवाजेंत असावें. वासुदेवपंतांनीं जिभीपुढें असावें. मोतीबा कदम यानीं पायउतारा मंडळीसुद्धां जिभीपुढें वासुदेवपंताजवळ असावें. स्वांरी किल्लेंत येऊन दरवाजे पक्के जालेवर गोटास जावें. स्वारी किल्लेंत आलेवर पाठी-मागून उंटें ओझेंचीं कार्याकारण येतील. चौक्यांवरून चांगली ताकीद करावी. आपलाले चौकीवर असावें. दरवाजेकडे येऊं नये. लोभ करावा. दहा नारळ पाठवावे. हे विनंती.

नं. २९५३. (माघ शु० ८–६ फेब्रु.)

परशुरामभाऊंचें गंगाधररावास पत्र लष्करांतून मिरजेस छ० ६ रबिलाखरचें–मुक्काम बेळूर परगणे सगर भीमा दक्षिण तीर येथून.–

शत्रूनें सडच्याचें ठाणें घेतल्याचें लिहिलें तें कळलें. लष्करचा मुक्काम छ० १ रबिलाखरपासून काल पावेतों येथें होता. याचें कारण रा॥ हरिपंततात्या यांस उसण भरून फारच वाखा आहे. काहिली होत होती ती मात्र कालपासून राहिली. आज येथून कूच जालें. हरवाल तालुके सुरापूर येथें मुक्काम नेमिला आहे. नबाबाच्या भेटी तिगस्तां जाल्या त्याच ठिकाणीं होणार. रा॥ गणेशपंत बेहरे यांज-कडे पागा सात आठ व सरंजामी व शिलेदार मिळून पांच हजार

१ खंदकावरचा लांकडी पूल.

रवाना होणार. हरिपंततात्यानीं ग्रहणाचें स्नान केल्यापासून वायूची तिडीक पाठींत निघाली आहे, त्यानें फारच हैराण आहेत. अद्यापि कांहीं उपशम नाहीं. "

नं. २९५४. (माघ शु० १३–११ फेब्रु.)

परशुरामभाऊंचें गंगाधररावांस पत्र छ० ११ रबिलाखरचें—

" टिपू मेल्याची वार्ता येथेंही दाट आहे. पट्टणाहून सरकारचे वकिलाकडून हीच बातमी पक्की सरकारांत आली ! नबाबाची भेट माघ वद्य द्वितीयेस होणार. कित्तुराकडे होळकराची रवानगी करावी असें घाटत आहे, "

नं. २९५५. (माघ व०—फेब्रु० दु० पंधरवडा.)

पंढरपुरास गेले. आम्हीही परभारें पुण्याहून पंढरपुरास गेलों. लष्करासमागमें × × × पर्यंत गेलों. तेथून आम्ही निरोप घेऊन माघ शु॥ षष्ठी मंदवारीं मिरजेस आलों. आमची सरंजामी फौज मिरजेनजीकच आहे. राजश्री गणेशपंत बेहरे सात आठ हजार फौजेनिशीं भोंजेवर आहेत. टिपूची फौज कित्तुरानजीक आहे. कित्तूर घेऊन ठाणें घातलें. देसाई व बायका कारभारी कैदेंत लष्करांत ठेविले आहेत. सडेंही घतलें. श्रीमंतांचीही फौज बहुतच मिळाली आहे. पेरोजाबादेचे मुक्कामचीं पत्रें तीर्थस्वरूपांचीं[2] आलीं होतीं. नबाबही फौजसुद्धां तिगस्तां भेटी जाहल्या त्या ठिकाणास आले. माघ वद्य द्वितीयेस भेटी होणार होत्या त्या जाहल्या असतील. भेटी होऊन टिपूवर मसलत होणार. टिपू मृत्यु पावला असेंही वर्तमान महिनाभर उठलें आहे......... सर्व मंडळी आजपावेतों......... तच होतीं.

१ हें पत्र गंगाधरराव याणीं दूर राहणाऱ्या कोणा निकटसंबंधी मनुष्यास लिहिलेलें आहे. याचा हा दुसरा बंद मात्र मिळाला. २ परशुरामभाऊंचीं.

तीर्थस्वरूप मातुश्री काशीकाकीही काशीयात्रा संपादून पुण्यास आलीं. त्या सर्वांस मिरजेस आणावयासीं पाठविलें आहे. दो चहूं दिवशीं मिरजेस येतील. ती॥ राजश्री बळवंतराव दादा मिरजेंतच आहेत. त्यांचेंही पत्र तुम्हास आहे त्यावरून सविस्तर कळेल. कुरुंदवाड तासगांव मिरजेंतील मंगळवेढयाचीं सर्व सुखरूप आहेत. काशीराव पंडित भिरडीकर पौषमासीं मृत्यु पावले. राजश्री कान्हो माणकेश्वर याचे चिरंजीव गिरमाजीही पौषमासीं मृत्यु पावले. ईश्वरसत्ता प्रमाण.

नं. २९९६. **श्रीगणपति.** (माघ शु० १४–१२ फे.)

पै॥ छ० १२ र॥ खर. सन सीत समानीन. माघमास.

अपत्यें रामचंद्रानें शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १२ पर्यंत सुखरूप असों. विशेष. वडिलीं लष्करचें वर्तमान लिहिलें त्याचप्रमाणें तीर्थरूपानीं मलाही लिहिलें होतें. कृष्णाबाईचे खेडयाचा मजकूर लिहिला, त्यास कृष्णाबाईचेंही पत्र मला येक होतें, व तीर्थरूपांस होतें तें वडीलांकडे पाठविलें. कित्तुरावर शत्रूचा मुकाम आहे म्हणोन लिहिलें, व शहापूरचें पत्र बजिन्नस पाठविलें तें पावलें. टिपूचें वर्तमान बोलतात हें खरें, पट्टणाहून माणसें आपणाकडे आलीं, म्हणोन लोक सांगतात. तर हें वर्तमान खरें किंवा खोटें तें लिहिलें पाहिजे. चिरंजीव बापूस बरें वाटत नाहीं म्हणोन अल्लीसाहेब यांसीं येथें आणिला होता. त्याणें 'विशेष नाहीं. रानसटवाईचा फेरा आहे. गुण करून देतों' म्हणून सांगून गुण करून देऊन गेला होता. त्यास गुण कांहींसा दिसतो. तर अल्लीसाहेब यासीं पाठवून द्यावा. तीर्थ-

१ रामचंद्र परशुराम यांचें पत्र तासगांवाहून मिरजेस गंगाधररावांस. २ शिंदे मनोळीकर. ३ धाकटा भाऊ गणपतराव परशुराम.

स्वरूप सौ॥ मातुश्री सावित्रीकाकू व ती॥ मातुश्री सखूआत्या येथें आहे तर त्यांस पाठवावयास तट्टू माणूस द्यावयासीं आज्ञा केली पाहिजे. बहुत काय लिहिणें विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९५७. श्रीगणपति. (माघ शु० १५–१३ फे.)

पै॥ छ० १३ रा॥ खर. सन सीत समानीन. माघ मास.

अपत्यें रामचंद्रानें शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १३ राखर पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं पत्र पाठविलें तें पावलें. अलीसाहेबांस रवानगी करून दिलें आहे म्हणोन लिहिलें तें कळलें. शाहापूरचें बातमीचें पत्र पाठविलें तें पावलें. अलीकडे दोन रोज लष्करचीं पत्रेंही आलीं नाहींत. आल्यावर सेवेशीं लिहितों. टिपूचें वर्तमान लोक इकडे अनेक प्रकारें खराच मेला ऐसें म्हणत आहेत. परंतु दिवस बहुत जाले याजमुळें प्रमाणांत येत नाहीं. तर वडिलीं तिकडे माणसें बातमीस पाठविलीं आहेत किंवा नाहीं तें लिहिलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९५८. (फाल्गुन व० २–१५ फे.)

रघुनाथराव नीलकंठ यांचें बाळासाहेबांस पत्र लष्करांतून छ० १५ रबिलाखरचें—

" ती॥ रा॥ भाऊसाहेबांचा पुत्र विनूनाना निवर्तल्याचें लिहिलें तें कळलें. परम खेद जाला. होणारास उपाय नाहीं. "

---

१ रामचंद्र परशुराम यांचें पत्र तासगांवाहून मिरजेस. २ रघुनाथराव नीळकंठ यांचीं या स्वारींतील आणखी २०।२५ पत्रें आहेत, परंतु त्यांतील मजकूर आपाजी गोविंद वगैरेच्या पत्रांत आलाच आहे, सबब घेतलीं नाहींत.

नं. २९५९. श्री. (माघ वद्य १३–२६ फे.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाळाजीपंत दादा स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्य रामाजी अनंत साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता॥ छ० २६ रबिलाखर तीन प्रहर दिवस पावेतों यथास्थित असें विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री होळकर यांचे लष्कराचा मुक्काम परवां बिदरीस होता. काल कोठें आले, आज मुक्काम किंवा कूच, हे ल्याहावें म्हणोन लिहिलें, त्यास परवां बिदरीस आलें. कालचा दिवस मुक्कामच होता. काल कांहीं चोरटे राऊत येऊन जमखंडी परगण्यांत आलगूर कुंचनूर वगैरे खेडीयास लुटालूट केली. आज कूच करून शूर्पालीचे मुक्कामास येणार होते. परंतु अद्याप बातमी आली नाहीं. रास्ते यांकडील कारकून व श्रीमंत राजश्री यजमानांकडून कारकून त्यांचे लष्करास गेले आहेत. गलगल्यांजवळ कृष्णापार करून मुधोळ मुलखांतून वाट काढून द्यावी या योजनेंत आहेत. कोणते मार्गें जावयाचा ठर होतो हें पहावें. याप्रमाणें काल रात्रीस राजश्री भास्करपंत नाना यांचें पत्र आलें. थोरलें लष्कर मोगलांची भेट होऊन वांड्याचे मठास (?) आलें आहे. आज कपाटसंगमचा मुकाम. तेथें शिवरात्र जाल्यावर कृष्णापार होऊन होनगुंद प्रांतांतून पुढें जाणार. याप्रमाणें बातमी बागलकोटची आली आहे. कळावें. होळकरांची फौज वीस हजार व पेंढार दहा हजार व तोफखाना याप्रमाणें आहे. लष्करांत कैद नाहीं याप्रमाणें सांगतात. कळावें. आमचीं माणसें काल लष्करात गेलीं आहेत. उदईक दोन प्रहर पावेतों येतील. आल्यावर सविस्तर लिहितों. कळावें.

१ फडणीस परगणे तेरदाळ.

बहुत काय लिहिणें लोभ करावा. श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब यांस पत्र लिहिलें आहे. मिरजेस प्रविष्ट करावें. कळावें. पत्र बातमीचें आहे. रातोरात मिरजेस पोंचतें करावें. कळावें हे विनंती.

नं. २९६०. श्री. (माघ व० १३-२६ फे.)

पै॥ छ० २६ राखर. सन सीत समानीन. माघमास.

श्रीमंत राजश्री—बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० २६ राखर तीन प्रहर दिवस पावेतों यथास्थित असे विशेष. राजश्री होळकर यांचें लष्कर परवां बिदरीचे मुक्कामास आलें. राजश्री आपाजीपंत यांजकडे लष्करांत पत्रें पाठविलीं आहेत त्याचें उत्तर आलें नाहीं. जमखेंडीहून राजश्री भास्करपंतनाना यांचें पत्र आलें तेंच बजिन्नस पाठविलें आहे. त्यावरून विदित होईल. आज लष्कर कूच होऊन शूर्पालीस यावयाची आवई होती. परंतु अद्याप कूच जालेची बातमी आली नाहीं. आलियावर सेवेशीं लिहितों. राजश्री नारोमल्हार यास उदईक प्रातःकाळीं लष्करास पाठवून देतों. येईल बातमी ते वरच्यावर सेवेशीं लिहून पाठवितों. कळावें. बहुत काय लिहिणें सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९६१. श्री. (माघ व० १३–२६ फे.)

पै॥[२] छ० २६ रबिलाखर. सन सीत समानीन. माघमास.

सेवेशीं विज्ञापना. स्वामीनीं काल रात्रीं जासुदाबरोबर पत्र पाठविलें तें पावलें. होळकराकडे सूतर स्वार पाठविला होता तो आला. ' महमदापुरचे मुकामास आलों; पुढें कृष्णातीरानेंच येत

---

१ फडणीस तेरदाळकर यांचें पत्र मिरजेस. २ कोणा कारकुनाचें बाळासाहेबांस पत्र.

आहों; म्हणोन होळकरानीं लिहिलें होतें. व तेरदळकरांचें पत्र शूर्पालीस आलें म्हणोन आलें. राजश्री आपाजी दामोदरही लष्करास जाऊन पावले असतील म्हणून लिहिलें तें कळलें. कृष्णातीरानेंच आल्यास प्रांताची बहुत खराबी होईल. राजश्री आपाजी दामोदर तेथें गेल्यानंतर कृष्णापार होऊन पलीकडून गेल्यास उत्तम आहे. घडेल तें प्रमाण. राजश्री धोंडोबा दादाची स्त्री प्रसूत जाहली होती त्यास काल देवाज्ञा जाहली म्हणोन लिहिलें तें कळलें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९६२. श्री. (माघ व० १३–२६ फेब्रु.)

पैा छ० ९ जमादिलावल. सन सीत समानीन. फाल्गुनमास.

सेवेशीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० २६ रबिलाखर मुक्काम नायकल नजीक येदगिरीपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी सविस्तर ल्याहावया आज्ञा केली पाहिजे. इकडील वर्तमान तरी नबाबाची भेट जाल्यापासून मुक्काम येथेंच आहे. मेनुद्दौले[2] कारभारी यांचे येथें डेऱ्यास आले. याचीं त्यांचीं बोलणीं जालीं व उभयतां कारभारीही दोन वेळ नबाबाचे डेऱ्यास जाऊन बोलणीं होत आहेत. नबाबही एक वेळ यांचे डेऱ्यास येणार. ते आले म्हणजे येथून कूच होईल. फाल्गुन शुा। द्वितीयेस कूच होणार. भोंसले यांची भेट नबाबाचे डेऱ्यासच जाऊन जाली. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांचें फौज ठेवावयाचें ठरत नाहीं. बोलणें होत आहे, परंतु अद्यापि कोणतेंही ठरावांत येत नाहीं. ' होळकर त्या प्रांतीं गेले;

१ पत्र लष्करांतून मिरजेस. २ खर्ड्यांच्या स्वारींत प्रसिद्धीस आलेला कारभारी मशीरउल्मुल्क.

आतां सरंजामी फौज इकडे चाकरीस यावी; म्हणोन सरकारांत बोलणें निघालें होतें. मागाहून सरकारचीं व भाऊसाहेबांचीं पत्रें येतील.' सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९६३ **श्रीगणपति.** (माघ व० ४–१७ फे.)

पै॥ छ० १७ राखर सनसीत समानीन उजाडतां रविवासर.

अपत्यें रामचंद्रानें शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १७ राखर पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. लष्कराहून राजश्री नानाकडून रा॥ जिवाजी गोपाळ घांटाखालीं जावयास निघोन आले. आज बाहेर मोकाम करून राहिले आहेत. टिपूकडील कोकण-बंधारीची मसलत सांगितली असें लोकांजवळ सांगतात. अद्याप त्यांची आमची गांठ पडली नाहीं. रा॥ भृगुवासर प्रथम प्रहररात्र आवशीची. बहुत काय लिहिणें, विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९६४. **श्रीगणपति.** (माघ व० ४–१७ फेब्रु.)

अपत्यें रामचंद्रानें शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १७ राखरपर्यंत सुखरूप असों. विशेष. वडिलीं लष्करांतून पत्रें तीर्थरूपांचीं आलेलीं पाठविलीं तीं पावलीं. त्यांत तीर्थस्वरूप मातुश्री सखू आत्याचा लखोटा एक होता तो माघारा पाठविला आहे. वडिलीं टिपूचें वर्तमान तहकीकच म्हणोन लिहिलें. सेवेशीं कळावें. चिरंजीव बापूस समाधान जाऊं. विस्तारें वर्तमान तीर्थस्वरूप मातुश्री आत्याबाईस पुसावें म्हणजे सांगतील. तीर्थस्वरूप मातुश्री काशीकाकी

१ टिपूच्या दंग्यामुळें तुम्हीं आपलें पथक मिरजेनजीक ठेवून घेतलें आहे तें. २ रामचंद्र परशुराम यांचें तासगांवाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. ३ सांप्रतचा कारवार जिल्हा. ४ रामचंद्र परशुराम यांचें तासगांवाहून मिरजेस पत्र. ५ टिपू मेल्याचें वर्तमान खरें असें परशुरामभाऊनीं लष्करतून लिहिलें.

महायात्रा करून पुण्यास आल्याचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. उत्तम जालें. सडेकरांनीं सडें मागती माघारें घेतलें म्हणोन लिहिलें, त्यास पक्की बातमी आणवावी. बहुत काय लिहिणें विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९६५. **श्रीगणपति.** (चैत्र शु० ८–६ एप्रिल.)

पै॥ छ० ६ जाखर सन सीत समानीन. मास चैत्र.

अपत्यें रामचंद्रानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. ता। छ० ६ जाखर पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं पत्र पाठविलें तें पावलें. तीर्थरूपांकडील लाखोटा पाठविला तो पावला. आपले पत्रीं ' कपिलासंगम दक्षिणतीर येथून कूच होऊन बदामीचे सुमारें जाणार म्हणोन (परशुरामभाऊनीं) लिहिलें होतें, म्हणोन लिहिलें तें कळलें. होळकरांचे लष्करचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. कुंडलेस तोफखान्याचे बैलांचा उपद्रव फार होतो म्हणोन आज्ञा, त्यास बैल कांहीं अम्हाकडील नव्हते. वडिलीं कोणाचे आहेत त्याचा शोध करवावा. गरनाळ मिरजेंत आहे ती स्वारींत जाणार त्याचे बैल असतील. वडिलीं शोध करवावा. आपल्या तालुक्यांतून लाऊन द्यावे. दारू उडाली म्हणोन लिहिलें, त्यास अग्निसंपर्क नसतां एकाएकींच असें कसें जालें? वीस माणसें जायां जालीं त्यांजपैकीं कांहीं मरतील किंवा खैर आहेत तें लिहिलें पाहिजे. वडांचा मजकूर मागोन लिहितों. विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९६६. **श्री.** (फाल्गुन शु० ९–८ मार्च.)

पै॥ छ० १५ जमादिलावल. सन सीत समानीन. फाल्गुन मास.

सेवेसीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० ७ जमादिलावलपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं

---

१ रामचंद्र परशुराम यांचें तासगांवाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. २ पटवर्धनांचा वकील वाडदेकर याचें लष्करांतून मिरजेस पत्र बाळासाहेबांस.

छ० २७ रबिलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. इकडील वर्तमान तरी सालगुदस्तां जेथें मुक्काम जाला होता त्याच ठिकाणीं नायकलावर मुक्काम जाला आहे. आजच वीस रोज येथें आलियास जाले. माशांचा उपद्रव बहुत. भोजनसमयीं जखमी बहुत होतात! नबाबाची भेट जाल्यापासून मसलतीचीं बोलणीं होत आहेत. शेवटीं नानांचें बोलणें पडलें जे, " आम्ही पुणियास जातों. तात्या व नबाबानीं पुढें जावें. " त्यास नबाबांचें म्हणणें, " तुम्ही जातां तेव्हां आम्हीही जातों! आज चाळीस वर्षें त्यांचा आमचा बिघाड नाहीं, तो तुम्हामुळें करणें प्राप्त जाला. तुम्ही जातां त्याअर्थीं आमचें (राहण्याचें) कारण काय ? आम्हीही माघारे जातों." या मनसब्यास इतके दिवस लागले. शेवटीं मनसबा बुडतो, लौकिक वाईट होतो; यास्तव नानांनीं रहावयाची मसलत केली. उदईक येथून कूच होऊन कृष्णातीरास जाणार. पलीकडील मुलूक सुटेल त्यापैकीं निमे निमेप्रमाणें अलीकडील पलीकडील झाडून वांटून घ्यावा, याप्रमाणें करार यांचा व नबाबाचा ठरला. भाऊसाहेबांकडील जाबसाल अद्यापि कांहीं ठरत नाहीं. नबाबाची आणि आमच्या वरकड सरदारांची भेट जाली नाहीं. नाना व तात्या मात्र भेटले. त्याप्रमाणेंच भोसले त्यांचे डेऱ्यास जाऊन भेटले. नबाब एक वेळ सरकारचे डेऱ्यास आले ते समयीं पोशाख व जवाहीर, शिरपेच, कंठी, कलगी दिल्ही. दहा हजार रुपयांचें जवाहीर दिलें. टिपू जिवंत आहे ऐशा

---

१ म्हैसूरसरकारचा. २ पण जिंकलेल्या मुलखाच्या सहा वांटण्या करून दोन निजाम अल्लीस, दोन पेशव्यांस, आणि एक एक शिंदे होळकर यांस याप्रमाणें देण्यांत याव्या असें ठरल्याचें डफ् साहेब लिहितात तें खरें असेल तर मराठ्यांचा हिस्सा जास्त होतो. ३ भाऊनीं मोहिमेकरितां नवी फौज चाकरीस ठेवावी कीं न ठेवावी यासंबंधें. ४ नबाबाचे. ५ जवाहीर फार थोडें दिसतें. मग लिहिणाराचीच कांहीं चूक असल्यास न कळे.

बातम्या अदवानीकडून येतात व मुकुंद जोशीही जिवंत आहे ह्मणोम सांगतात. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं० २९६७. श्री. (फाल्गुन शु० १४–१३ मार्च.)

पै॥ छ० १३ जमादिलावल. सन सीत समानीन. फाल्गुन मास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० १२ जमादिलावल इंदुवार पावेतों स्वामींचें कृपेकरून सेवकाचें यथास्थित असे. विशेष. श्रीमंत राजश्री तुकोजीबावा होळकर सुभेदार यांची स्वारी फौजसुद्धां आली. मुक्काम भंडवाडावर जाला. रखवालीकरितां राजश्री धोंडो नरसिंह व रामाजी नाईक मोरबेच्या तळावर जाऊन स्वार घेऊन दर गांवास ठेविले. पेंढारी व लुटारू कईने स्वारांचे न आईकतां गांव अगदीं लुटले. पैवें काढून नेलीं. कांहीं गांवांस आग लाविली. वडरहटी येथील एक दोन बाइका नासल्या. फार अनाहूत केलें. रयतांचीं गुरें नेलीं. पैवें काढलीं. थाळा, तांब्या सर्व लुटलें. गांवचें माणूस सांपडलें ह्मणजे धरून मारहाण करून पैवें दाखवून घेऊन काढलीं. परगण्यांत बाकी ठेविली नाहीं. भंडवाड परगणे कंकणवाडी येथें तीन रोज मुक्काम! हुकेरी प्रांतांतून गणेशपंत आले त्याणीं आणखी लुटलें ! मुक्काम कल्होळावर खासा डेरा होता तेथें खासे असतां (गांव) लुटले! लष्करांत अगदीं कैद नाहीं. सरकारची फौज, रखवालीस स्वार आले ह्मगजे चिंता नाहीं, या विश्वासावर रयता मुलेंमाणसें, गुरेंढोरेंसुद्धां होत्या त्यांची गत या प्रकारची! रखवालीस स्वार होते त्यांचीं हत्यारें वगैरे गेलीं त्यांचा तगादा ! कल्होळावरून कूच

१ पत्र गोकाकेहून. २ बेहरे. ३ आमचीं हत्यारें लुटलीं गेलीं तीं भरून द्या ह्मणून !

करून नदीवर उदगट्टें, मळेवाकी, चिकडोली येथें मुक्काम नदीवर जाला. पूर्णिमा प्रतिपदा होळी करून कूच करणार. तीन चार मुक्कामें परगण्यांत नदीवर, तेव्हां कांहीं राहिलें नाहीं व रहात नाहीं ! कोणूर नांदगाव धुपधाल मुर्तनाल गांव व सुणधोली आरबावी ममदापूर या गांवीं दहा दहा स्वार ठेऊन हा काल पावेतों राखलें. रानांतील वैरण व हंगामाचे दिवस. खळ्यांतील दाणे दुणे नेले ! पिकें ओलींच कापून नेलीं ! गांव जाळले नाहींत, परंतु तीन मुक्कामें, तेव्हां तेही रहात नाहींत ! पेठेच्या रखवालीस पन्नास स्वार व गाडदी प्यादे पांच सातशें घेऊन करीत आहों. याप्रमाणें गोकाक परगण्याची अवस्था जाली. शत्रूकडील वर्तमान कित्तुरावरील बुणगें मुगदच्या तळावर लाऊन देऊन सडी फौज होती ती छ० ९ जमादिलावलीं रामनहाळ परगणे मिश्रिकोटें येथें वोढ्यावर उतरले. धारवाडांत हजार बार ठेविले. वरकड झाडून प्रांतांतील बार व स्वांर नेले. धारवाडच्या पेठेंतील कडबे दाणे वगैरे जिन्नस होता तो किल्ल्यांत घातला. वरकड ठाणीं बेटगिरें येकोडी अमीनबाव मारडगी रिकामीं! कित्तूरचीं ठाणीं वण्णूर देसनूर सुद्धां रिकामीं ! कित्तुरांत कानडे प्यादे तीनशें आहेत ते भांडावयाचे नाहींत. पैसाभर दारू खर्च न होतां ठाणीं पडतात. वण्णुरांत राजश्री गणेशपंत बेहरे याणीं ठाणें घातलें. सरकारची फौज शत्रूचे फौजेची दहशत खातात! बारीपार जात नाहींत. बुणगें गोकाकेचे नदीवर ठेवून सडी स्वारी जाणार याप्रमाणें मसलत. आतां शत्रु मिश्रिकोटास गेला. बुणगें ठेवतात किंवा नेतात पहावें. होईल वर्तमान तें मागाहून सेवेशीं लिहितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. द्राक्षें पाठविलीं आहेत. घेऊन पावल्याचें उत्तर द्यावयास आज्ञा करावी, हे विज्ञापना.

नं. २९६८. श्री. (फाल्गुन शु० १४–१३ मार्च.)

पै॥ छ० १५ जमादिलावल. सनसीत समानीन. फाल्गुन मास

विज्ञापना. रघुनाथराव गद्रे देवाज्ञा पुण्यांत जाले. थोरली स्त्री समागमें गेली; धाकटी स्त्री अकरा वर्षांची आहे. पहिले स्त्रीचा मूल आहे तो स्वामीस ठाऊकच आहे. केशवभट साठे पंडित होते ते व हरीपंत नातू तुळसीबागचे फडणीस देवाज्ञा जाले. हे विज्ञापना.

नं. २९६९. श्रीगणपति. (फाल्गुन व० १–१५ मार्च.)

अपत्यें रामचंद्रानें शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० १४जमादिलावलपर्यंत वडिलांचे आशीर्वादें क्षेम असों. विशेष. वडिलीं हुणशाळ परगणे गोकाक येथील मुकामास होळकर व बेहरे सुद्धां गेले म्हणून लिहिलें, व शत्रूचे फौजेचें वर्तमान लिहिल्याप्रमाणें कळलें. त्यास होळकर व बेहरे यांच्या वर्दळीमुळें प॥ गोकाक व प॥ यादवाड दोन्ही परगणे खराब जाले. चिकोडी तो पहिली जाली होती. हल्लीं हेही दोन्ही जाले ! ईश्वर सत्ता प्रमाण ! 'वडिलांकडे पत्रें पाठवावयाचीं असतील तीं पाठवणें. रवाना करूं' म्हणून लिहिलें, त्यास पत्रें आजच रवाना केलीं. सेवेशीं कळावें. नवाब सुद्धां कपाटसंगमावर फौजा आल्या, अशी बाजारी अवाई आहे. सेवेशीं कळावें. शत्रूची फौज कांहीं कलघटगीकडे गेली, बाकी मुगदाचे तळावर जी आहे ती सडी आहे, याप्रमाणें वर्तमान आहे. विदित होय हे विज्ञापना.

---

१ पत्र विसाजीपंत वाडदेकर याचें लष्करांतून. पुण्यांतल्या बातम्या लष्करांत कळल्या त्या त्यानें मिरजेस लिहून पाठविल्या. २ सदरहु पंडितांचें नांव नं. २५१९ मध्यें आलें आहे तें पहा. ३ पत्र रामचंद्र परशुराम यांचें तासगांवाहून मिरजेस बाळासाहेबांस. ४ लष्करास भाऊंकडे.

नं. २९७०. श्री. (चैत्र शुं० १३–३ एप्रिल.)
शके १७०६ इ. स. १७८४.

सेवेशीं विनंती बाहिरो पांडुरंग. सा॥ नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम तागाईत छ० १२ जमादिलावल मुक्काम म्हैसाळ येथें स्वामीचे रूपावलोकनें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. राजश्री विठ्ठलराव यांचा व्रतबंध चैत्र वद्य ५ पंचमीचा आहे त्यास यावयाविशीं आज्ञा, त्याप्रमाणें लग्नसमयीं येऊन पोचतों. आपण पुणियास गेलां होतां, कारखाना तासगांवीं होता तेथें मजलाही रहावयाविशीं आज्ञा होती. तों राजश्री विसाजीपंत बिनीवाले यांजकडील पाच्छापूर परगणेचीं ठाणीं बदलून होतीं. त्याजनिमित्य सरकार सनद आली कीं तोफा घेऊन काटकानीं ठाणीं बळकाविलीं आहेत त्यांचें पारिपत्य करून सरकारचीं ठाणीं बैसवावीं. त्याजवरून छ० २० जमादिलावलीं कारखाना व गाडदी घेऊन गेलों आणि पुणियाहून राजश्री खंडेराव त्रिंबक वोढेकर यांचें पथक तोफांबरोबर नेमणूक होती ते अगोदरच एक महिना पांचशें स्वार येडूर मांजरीवर मुक्काम करून दक्षिणतीरास राहिले होते. मग मजल दरमजल पाच्छापुरास गेलों. छ० ३० रबिलाखरीं येदळगुडास तोफा लावून हल्ला करून ठाणें कापून काढिलें. त्या धास्तीमुळें वरकड गांव बेबदल होते आणि काटकाई करून राहिले होते ते पळाले. मग ठाणीं बैसलीं. छ० ३ जमादिलावलीं चिकलदनीस गेलों. तोफा लागू केल्या. त्यानें गोळे लागू चांगले जाहले. गोळागोळीनें त्याजकडील चार माणसें ठार जालीं, व आह्मांकडीलही तीन चार जखमी जाले. गोळे फार लागू जाले. दुसरे दिवशीं हल्ला करून ठाणें घेतील हे धास्तीमुळें रात्रीं पळोन मलनाईक बेरड गेला. मग दुसरे

१ मेहंदळे याचें हें गंगाधररावांस पत्र. हें मागेंच छापावयाचें तें चुकून राहिलें, सबब येथें छापलें.

दिवशीं चिकलदिनीचें ठाणें अगदीं झाडून पाडिलें. एक बुरूज मात्र ठेविला. मग निरोप घेऊन आलों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९७१. श्रीगणपति. (चैत्र व० १-१४ एप्रिल.)

+चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांसीं आशीर्वाद उपरी. पहिले नबाबाच्या भेटीस गेलों होतों हा मजकूर लिहिलाच होता. त्याजवर दुसऱ्यानें नबाबानीं रा॥ नानांकडे सांगून पाठविलें जे, फिरोन रा॥ हरीपंत व परशुराम पंडित यांची भेट जाहली पाहिजे. त्याजवरून त्यांचे डेऱ्यास जावयाशीं निघालों. त्यांचे लष्कराजवळ गेलों तों ' नबाब निजावयासीं गेले. आतां गांठ पडावयाची नाहीं. ' म्हणून वकिलानीं सांगून पाठविलें! त्याजवरून माघारे आलों. फिरोन नबाबाचे निरोप आले तेव्हां राजश्री नानानीं सांगून पाठविलें जे, ते[1] रूसले आहेत. जाबसाल वकील बोलतच आहे[2]. त्याजवर मैनुद्दौला परवांचे दिवशीं राजश्री हरिपंततात्यांचे डेऱ्यास आले. आम्हांकडे येतात म्हणून सांगून पाठविलें. सर्व साहित्य त्यांशीं देण्याचीं वस्त्रें जवाहीर आदिकरून रा॥ हरिपंततात्या घेऊन आले. सहा घटका रात्रीस आले. दोन घटका बसले होते. एक घोडा आम्ही दिला. वरकड सरकारचा सरंजाम आला होता त्याप्रमाणें जेगा व शिरपेंच दिला. त्यांचे चिरंजीव समागमें होते त्यांस शिरपेंच वस्त्रें दिलीं. दहा घटका रात्रीस गेले. त्याजवर काल आम्ही व रा॥ तात्या मिळोन नबाबाचे डेऱ्यास गेलों. त्यांचें आमचें बोलणें बहुत जाहलें. त्यांतील हांशील—"जर छावणीस बाळाजी पंडित राहतात तर आम्ही राहतों;

+ लष्करांतून परशुरामभाऊंचें पत्र मिरजेस.

१ हरिपंत व परशुरामभाऊ. २ बोलणें करावयाला आमचे वकील आहेतच. सरवा-रच यायला कशाला हवेत? असा भाव.

ते राहत नाहींत तर आम्ही राहत नाहीं. छावणी किंवा जाणें हें आधीं ठरवावें त्यासारखी चाल धरूं. चार संस्थानिकांकडील राजकारणें येतात तीं विना छावणी जाल्यावांचून साधत नाहींत. त्यांस वचन द्यावें तर मसलतीचा ठराव नाहीं. आम्ही काय करितों हें आमचें आम्हांस न समजे. तेव्हां दुसऱ्यास काय सांगावें ? दोनही लष्करांत माघारे जातात हीच बोलवा, तेव्हां कोणास खरें वाटत नाहीं. हें चांगलें नाहीं. बदामीस बसावें म्हणतां, त्यास बदामी घेऊन टाकून जावें ? फौज छावणीस ठेवावी तर शत्रु जबरदस्त. ते फौज आजच बुडाली म्हणून ठेवावी हेंही ठीक नाहीं. तर छावणीचा ठराव कीं माघारे जाणार याचा ठराव व्हावा. मग कोणत्याही कामास लागावें. येविशींचीं बहुत कारचीं बोलणीं जाहलीं. अद्यापि ठराव जाला नाहीं. आज पांच ..सांचें कूच आहे. दोन चार दिवसांत ठराव होऊन ठरेल तें मागाहून लिहितों. कांहीं नबाबाकडील फौज व रा॥ बाजीपंत जोशी असे मिळोन कनकागिरीस रवाना केले. तेथें सावकार वगैरे आहेत ते धरावे, पैका घ्यावा, परंतु तें साधत नाहीं. संस्थानिक पळून गेले. फिरोन बोली लागली आहे. ठरेल तें मागाहून लिहितों. टिपू पट्टणाहून निघून दोन चार मजली अलीकडे आला. पन्नास साठ हजार पायदळ व पंधरा सोळा हजार फौज व दोनशें तोफा येणेंप्रमाणें सरंजाम आह म्हणतात. परंतु कोणतीही तहकीक बातमी नाहीं. सरंजामी यांची रवानगी केलीच असेल. नसल्यास लौकर करावी. बदामी येथून चार कोस आहे. रवाना छ० १४ जमादिलाखर लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

नं. २९७२. श्री. (चैत्र व० ७–२० एप्रिल.)

पै॥ छ० २१ जमादिलाखर. सन सीत समानीन. चैत्रमास.

सेवेशीं गोविंद सखदेव. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० २० जमादिलाखर गुरुवार मुक्कामनजीक कवदलगी परगणे यादवाड स्वामीचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं छ० १८ मिनहूचें पत्र पाठविलें तें काल अस्तमानीं मुक्काम मजकुरीं पावलें. मनोळी व तोरगल तालुकियाचीं ठाणीं बसवावयाची यादी श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब यांजकडून आलेली पाठविली ती पावली. सविस्तर कळलें. " ठाणीं बसतील तीं राजश्री सदाशिव कृष्ण याजकडील कारकून येतील त्यांचे स्वाधीन करावीं " म्हणोन आज्ञा, उत्तम. ठाणीं येतील तीं मशारनिल्हेकडील कारकून आलेवरी त्याचे स्वाधीन करूं. आजी येथून कूच करून पुढें सतीगिऱ्याचे समीप जावें, त्यास काल मुक्काममजकुरास आल्यापासून पर्जन्य प्रारंभ जाहला तो चार प्रहर रात्र पर्यंत पडला. याजकरितां आजी येथें मुक्काम जाहला पर्जन्यानें लष्करची फार तारंबळा जाहाली. पागेतील घोडीयांचीं तमाम सामानें भिजलीं. वैरण तों कोठें मिळत नाहीं. होळकराचे लष्करचे कहीनें झाडून वैरणी नेल्या. वैरणी विकत देखील मिळत नाहींत. याप्रमाणें वर्तमान आहे. ' भले लोक नेमणुकीचे राहिले त्यांस ताकीद केली आहे. येऊन पोंहचतीलˎ ' म्हणोन आज्ञा, याउपरी येतील, आलेवरी सेवशीं लिहून पाठवूं. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

---

१ पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस. बाळासाहेबांनीं गोविंद सखदेव यास बरोबर पागा देऊन मनोळी व तोर्गल तालुक्यांतलीं ठाणीं घेण्याकरितां पाठविलें होतें व होळकर त्या प्रांतीं आले होते त्यांस हीं ठाणीं घेऊन देण्याविषयीं लिहिलें होतें. २ मनोळीकर. यांचे वंशज सांप्रत तासगांवास रहातात.

नं. २९७३. श्री. (चैत्र व० ७—२० एप्रिल.)

पै॥ छ० २१ जमादिलाखर. सन सीत समानीन.

पु॥ सेवेशीं विज्ञापना. मनोळी वगैरे मातबर ठाणीं घ्यावयासीं परभारें पत्रें होळकर यांस श्रीमंतांचीं गेलीं आहेत, ते घेऊन देतील; ह्मणोन आज्ञा, उत्तम. होळकराकडील वर्तमान—येथें बाजारी वर्तमान आहे—कित्तुरास देशांकाकडील[2] प्यादे जमाव होऊन मोर्चे दिल्हे होते व होळकराकडील सडी फौज तलाव्यास गेली होती. त्यास शत्रूकडील जमाव येऊन कित्तुरांत कुमक पोंहचली याजमुळें होळकराकडील फौज माघारीं गोटास आली. तळावरील फौजेंत आवाई[3] फार. असें असतां होळकर मातबर ठाणीं घेऊन देतील हें समजलेंच आहे ! तूर्त त्यांज-कडील फौज व तोफा आमच्या मतदीस येणें दिसत नाहीं. तोरगल-करानीं[4] तमाम ठाण्यांत प्यादे घालून बंदोबस्त केला आहे. आह्मांसमा-गमें फौज किती आहे ती स्वामीस विदितच आहे! त्यांचा बंदोबस्त असतां आम्ही खेडचावर जाऊन भ्रम जाईल ! राजश्री सदाशिवपंत याजकडील कारकून येथें आले असते, कांहीं प्यादे जमा करते, तरी लहान ठाणीं बसतीं. तोंही प्रकार नाहीं. याप्रकारच वर्तमान आहे. यमाजी शिंदे कवठेंकर यांचे कांहीं स्वांर व कारकून काल आले. खासा आले नाहींत. याप्रमाणें वर्तमान. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९७४. श्री. (चैत्र व० ८—२१ एप्रिल.)

पै॥ छ० २१ जाखर. सन सीत समानीन. चैत्र मास.

राजश्री गंगाधरराव. गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ तुकोजी होळकर. दंडवत. विनंती उपरी. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल

---

१ मागच्या नंबरचें पत्र गोविंद सखदेव याचें आहे त्याचीच ही पुरवणी. २ कित्तूर-च्या देसायाचें. ३ शत्रूचें भय. ४ तोर्गलकरांचा.

लिहीत जावें. विशेष. मायणीहून दारू व शिस लष्करांत आणविलें होतें त्याचे छकडे भरून राजश्री अमृतराव होनकर्दे व शेकजी पटाईत उभयतां मिरजेपावेतों आले आहेत. पुढें मुलूख उजाड, बिगार मिळणार नाहीं, यास्तव छकडे सरंजामसुद्धां मिरजेस ठेवून उभयतांतून एकजणास लष्करांत बोलाविलें आहे. त्याप्रमाणें ते येतील. येथून उंट पाठवून तो सरंजाम आणविला जाईल.

(श्री म्हाळसाकांतचरणीं तत्पर मल्हारजी सुत तुकोजी होळ.)

तोंपर्यंत मिरजेस दारू वगैरे सरंजाम ठेवावयास निवाऱ्याची जागा देवावी. चौकी पाहऱ्याचा बंदोबस्त करवावा. रवाना छ० जाखर सुमासीत समानीन मया अल्लफ. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

(मोर्तब सुद)

नं. २९७५. (चैत्र व० ११–२४ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें गोविंदपंत मामा सखदेव यांस पत्र छ० २४ जमादिलाखरचें—

" ठाणीं घ्यावयाची यादी मिरजेहून आली. त्यास इतक्या फौजेनें ठाणीं यावयाचीं नाहींत. त्यास काय आज्ञा, " म्हणून लिहिलें, त्यास तुम्हीं सतीगिरेचे मुक्कामीं यावें म्हणजे ठाणीं घ्यावयाचा मजकूर लिहून पाठवूं. नबाब पटदकलचे मुक्कामाहून कूच करून माघारे कमतीच्या मुकामास गेले. त्यांजकडे रा॥ नाना व हरिपंततात्या गेले आहेत. अद्यापि कांहीं ठराव झाला नाहीं. नाना व

---

१ येथें पत्र फाटल्यामुळें तारीख उमगत नाहीं. पत्रांत ' हे विनंती ' या अक्षरावर मोर्तब आहे. आम्हीं निराळें घातलें आहे.

तात्या परत आल्यावर ठाणीं घ्यावयाजोगा सरंजाम रवाना करावयास येईल. नबाब तर गेले. त्यांस राजश्री नानानीं काल निरोप दिला. आज नाना नबाबाचे घरीं निरोपास गेले. उदईक माघारे येतील. नबाबाकडील तहवारजंग दहा हजार फौजेनिशीं राहणार. गाडद दहा पंधरा हजार व पंचवीस तोफा मोंगलांकडील राहणार."

नं. २९७६. श्री. (वैशाख शु० ३-१ मे.)

पै॥ छ० ६ रज्जब. सन सीत समानीन.

राजश्री नारोपंत दाजी दामले स्वामींचे सेवेशीं.

पोष्य पांडुरंग[1] कृष्ण गोडबोले साष्टांग नमस्कार विनंती. अक्षय्य-तृतीयेस मोर्चेबंदी जाहली. मोगल फौजा ठेवून आपण भागानग-रास गेला. पांच चार दिवसांत बदामी घ्यावी ऐसेंच दिसतें. फार दिवसगत लागत नाहीं. (नवे) लोक (चाकरीस) ठेवितात. नित्यानित्य नवे लोक. आम्ही चार दिवस नवेच ठेवून पाहिले. तुम्ही लोकांविशीं कोणी गृहस्थाविशीं निरविलें होत. या समयीं असते तर दोन चारशें लोक लागते. पुढ ठाणीं सुटत जातात. लोक पाहि-जेत. ऐसा प्रसंग आहे. कळावें बहुत काय लिहिणें. वरकड मोर्चे-बंदीचा मजकूर श्रीमंतांचे पत्रीं लिहिला आहे. कळों येईल. बहुत काय लिहिणें. रवाना छ० २ रज्जब. प्रातःकाळ हे विनंती.

नं. २९७७. (वैशाख शु० १०-७ मे.)

निळकंठ आप्पाजी क्षे याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ८ रज्जबचें. बदामीहून मिरजेस—

"बाजीपंत अण्णास फाजसुद्धां येण्याविशीं पत्रें सरकारचीं गेलीं आहेत. केंचनगुडचें ठाणें त्याणीं हल्ला करून घेतलें. ठाण्यांत शत्रूकडील चार अधिकारी होते ते धरून कैद केले आहेत."

१ पत्र बदामीहून मिरजेस.

नं. २९७८.

(वैशाख शु० १२–९ मे.)

रामाजी भरमाजी निसबत धोंडो अनंत याजकडून शहापुराहून[1] पत्र गंगाधररावांस आलेलें. छ० १० रज्जबचें.

" होळकर व बेहरे यांचा मुक्काम कोरविकोप वकुंदावर आहे. तेथून ते संगोलीस येणार आहेत. रास्त्यांचें पथक बेहरे यांजपाशीं होतें तें बदामीस गेलें. कित्तुरांत अमित्राचा जमाव तीन हजार बार आहेत. ठाण्याची उस्तवारी करितात. दारूगोळी वगैरे सामानाचे हजार बैल पट्टणाहून भरून आले आहेत. "

नं. २९७९.

(वैशाख शु० १२–९ मे.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १० रज्जबचें बदामीहून मिरजेस—

" किल्यांतील दोघे जमातदार पळून आले त्याणीं सांगितलें कीं, आतील पांच तोफा बाहेरील गोळ्यानीं जायां जाल्या. तथापि लढण्याची हिंमत किल्लेकऱ्यांची आहे. मोर्चे शहरपन्ह्यास सात आठशें हाताच्या अंतरानें आहेत. साऱ्यांचे मोर्च्यांपेक्षां श्रीमंत भाऊसाहेब यांचा मोर्चा पुढें आहे. सामानाची तरतूद चांगली आपण स्वतः जाऊन पहात असतात. वैशाख शु॥ त्रयोदशीस हल्ला करावयाचा निश्चय घाटतो. शिडया वगैरे तयारी जाली आहे. "

नं. २९८०. श्री. (वैशाख व० ५–१८ मे.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १९ रज्जबपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं पत्र पाठविलें तें पावलें. " राजश्री गिरमाजी जिवाजी याजसमागमें

---

१ पत्र शहापुराहून.

दोडवाडचें पत्र राजश्री गणेशपंत यांस पाठविलें आहे. कारकून व प्यादे देऊन लष्करास पाठवून देणें. ठाणें बसलियाचें वर्तमान लिहिणें " विसीं आज्ञा, आज्ञेप्रमाणें मशारनिल्हेसमागमें कारकून व तीस प्यादे तूर्त देऊन लष्करास पाठविले आहेत. होळकर व बेहरे[1] यांचा मुक्काम वकुंद प्रांत कित्तूर येथें होता. तेथून रविवारीं कूच करून वटनहाळ प्रांत मनोळी येथें जाऊन उतरले आहेत. लष्करास कारकून गेला आहे त्याचें पत्र आज तिसरे प्रहरीं आतांच आलें. त्याणीं लिहिलें आहे कीं, राजश्री गणेशपंतदादा सडे स्वारीस मोरबे-पर्यंत भौमवारीं काल गेले आहेत. गिरमाजीपंतानीं भेटून पत्रें दिलीं परंतु जाबसाल जाहाला नाहीं. सडे स्वारीसमागमें मोरबेपर्यंत गेले आहेत. ठाणें स्वाधीन करितात कीं नाहीं (हें) उत्तर आलें म्हणजे सेवेशीं लिहून पाठवितों. होळकर वटनहाळावरच आहेत. धारवाडास व कित्तुरास शत्रूचीं ठाणीं आहेत तेव्हां दोडवाडचें ठाणें स्वाधीन झाल्यावर लोक तूर्त भारी ठेविले पाहिजेत. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करितों. शत्रूकडील कित्तुरास दोन तीन हजार बार आहेत. वरकड हल्याळ सांवराणी मिश्रीकोटें येथें उतरले आहेत. बादावीकडील वर्तमान ल्याहावयास आज्ञा करावी. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

(वैशाख व० ८-२१ मे.)

नं. २९८१.

नीलकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २२ रज्जबचें बदामीहून[2] मिरजेस—

" श्रीमंत राजश्री नाना माघारे जावयाची योजना करूं लागले. सर्वांचे विचारें किल्ला फत्ते जाल्याशिवाय जाऊं नये. तरी त्याणीं जावयाचा आग्रह अतिशय केला. दोन तीन दिवस हाच घोळ पडला. त्याजवरून[3] यजमान[4] स्वामी याणीं श्रीमंत राजश्री आप्पासाहेब

---

१ बेहरे. २ बदामीकडील. ३ हा परशुरामभाऊंचा कारकून. ४ परशुरामभाऊ.

यांस, मुहूर्तेकरून बाहेर मुक्काम करून रहावें, तूर्त येण्याचें करूं नये' असें सांडणी स्वारासमागमें (तासगांवास) पत्र रवाना केलें. उपरांतीक किल्लयास हल्ला करावा असा ठराव जाहला. शिडया वगैरे तरतूद पहिल्यापासूनच करावयास लाविलें होतें. छ० २१ रज्जबीं मंदवारीं अरुणोदयास हल्ला जाहली. किल्लयाचे पश्चिमेस एक बातेरी होती त्या सुमारें व शहरपन्ह्याचे दरवाजामध्यें व रेवणीजवळ दारवेचे बुधले किल्लेकऱ्यानीं पुरले होते. हल्ला येतांच बत्ती दिली. त्यांत लोक फार ठार जाले. अद्यापि कोणकोणाचें ठिकाण लागत नाहीं. अजमासें शेंदीडशें माणूस मेलें. खेरीज जखमी दोन अडीचशें. जेर जखमी शेंपन्नास आहे. शहरपन्ह्याचा दरवाजा यजमान स्वामीकडील लोकांनीं अगोदर घेतला. यजमान स्वामी पाठोपाठ होते. गांवांत किल्याचे खडप्यालागत आणखी एक वाडा होता त्यासही हल्ला याच हिरिरींत चढली. यजमान स्वामी अस्तमानपर्यंत गांवच्या दरवाजांत उपवासी बसले होते. अस्तमानीं माघारे आले. रणमंडळचें व किल्याचें बोलणें लागलें आहे जे, 'जिवानिशीं हत्यार सुद्धां पार करून द्यावें; त्यास भोंसले यांस दरम्यान द्यावें.' असें बोलणें येतांच सरकारच्या तोफा बंद जाल्या. परंतु वरील लोक अद्यापि उतरले नाहींत. यजमान स्वामींनीं हरीपंतांस सांगून पाठविलें जे, ही गोष्ट पसंत नाहीं. तोफा लागू कराव्या. आंतील लोक आपोआप बाहेर पडतात! उतरावयाचे असल्यास लौकर उतरावे; नसल्यास कस्त करावी. परंतु 'बरें, बरें,' म्हणतात! कालच्याच दिवसांत गुंता उरकावयाचा, परंतु बोलण्यामुळें विलंब लागला आहे. "किल्यांत गुलाम हैदर मुख्य आहे त्यानें नरगुंदकरांची मध्यस्थी करून फसविलें. त्यास धरावें. सोडूं नये. आणखी कारर्णीक मनुष्य असेल तें देखील. बाकीचीं सोडावीं." असें यजमान स्वामींचें म्हणणें आहे.

त्यास उभयतां कारभारी यांचें म्हणणें जे, " वचन गुंतलें आहे पार करून देण्याविसीं; त्यास कसें करावें ? " असा मजकूर आहे. डौल पाहतां लोकही आज जरूर उतरतील. वर पाणी नाहीं, यास्तव आंतील लोकांचा दम नाहीं. गांवांत गुळें फार भरलें होतें. लूट माफ केली. किल्याचे लढाऊ व गांवांतील लोक मनस्वी मारिले. बायकाही थोड्या बहुत मेल्या. तशींच लहान लहान मुलेंही मेलीं. कांहीं मनुष्य सरकारांतून पाहऱ्यांत दिले आहेत. वळख पाहून सुटका होत्ये. बनशंकरीच्या वस्ता गांवांत पुरल्या होत्या त्या पुजारी याणें दाखविल्या. सरकारांत आणून ठेविल्या आहेत. आणखी चवकशी करावयाकरितां पुजारी अटकेंत ठेविले आहेत. गांवांत ब्राह्मण समुदाय फार होता तितकाही बाहेर आला. सरकारांतून झाडून पोटास दिलें. "

नं. २९८२. (वैशाख व० १०—२३ मे.)

गोविंद सखदेव यांचें बाळासाहेबांस पत्र बदामीहून मिरजेस—

" गांवांतील दरवाजापुढील मार्गावर खंदकाबाहेर बातेरींत गांवकरानीं दारवेचे बुधले पुरले होते. हल्ला जवळ जातांच दारवेस बत्ती दिली. बुधले उडाले ते समयीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब यांजकडील शिलेदार मंडळी व रोहिले लोक व ब्राह्मण मिळून शंभरपर्यंत माणूस ठार झालें. हुजरातीकडीलही लोक उठले होते. तिकडेही बुधले पुरले होते, परंतु तिकडे साठ माणूस उडालें. फार खराबी जाली नाहीं. एकंदर भोंसल्यांकडील व हुजरातीकडील व नबाबाकडील व भाऊसाहेबांकडील मिळून आठशेंपर्यंत माणूस ठार झालें !

---

१ नाना व हरीपंत. २ सारें लुटून घेतल्या संवरल्यावर उदारपणा केला तो काय, म्हणे लुटलेल्या ब्राह्मणांस एकदां सारभाताचें जेवण घालून छावणीच्या हद्दीबाहेर ' सुरक्षित ' पोंचतें करून दिलें ! पहा पहा हा ब्राह्मणी राज्यकारभाराचा पक्षपात !!!

गांवांतील माणूस हल्याचे समयीं चार पांचशेंपर्यंत मारिलें. पेठेस खंदक भालाभर खोल. रेवणी बांधीव चुन्याची, दरजगी रुंदी वीस पंचवीस हात पर्यंत, भिंताड मजबूत, याजप्रमाणें जागा फार अवघड. परंतु श्रीमंतांचे प्रतापें साध्य जाली. "

नं. २९८३. (वैशाख व० १०-२३ मे.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २४ रज्जबचें बदामीहून—

" रणमंडळ व बालेकिल्ला येथील लोक परवां उतरले ते शहरपन्ह्यांत कोंडून ठेविले होते. काल झाडा घेऊन बाहेर मैदानांत हत्यारसुद्धां पाहऱ्यांत दिले आहेत. गुलाम हैदर किल्लेदार व कुमदान व आणखी कारणीक मनुष्यें वेगळींच ठेविलीं आहेत. पार करून द्यावयाचा करार. काय ठरतें पहावें. श्रीमंत राजश्री नाना परवां अगर प्रतिपदेस माघारे निघून जाणार. यजमान[1] स्वामीही येणार. "

नं. २९८४. (वैशाख व० १३-२९ मे.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २६ रज्जबचें बदामीहून.—

" श्रीमंत राजश्री नाना याणीं काल प्रहर रात्रीस यजमान[2] स्वामीस बोलावणें पाठविलें होतें. त्यास ' कपाळ दुखत, येणें होत नाहीं, ' म्हणून सांगून पाठविलें; त्याजवरून नाना व तात्या मध्यरात्र जाल्यानंतर यजमान स्वामीकडे डेऱ्यास आले. सा चार घटका बसून बोलणें जाले. " नानानीं आज चौदा घटका दिवसानंतर निघून

---

१ परशुरामभाऊ. २ परशुरामभाऊंस.

केरूरच्या मुक्कामास जाऊन रहावें, यजमान स्वामींनीं प्रतिपदेस निघावें, " असें ठरून माघारे गेले. नाना व तात्या व यजमानस्वामी छ० २३ रज्जबीं किल्ला पहावयास गेले होते. भोंसले यांजकडील वकील बळवंतराव[1] याचे कारकून तानकोपंत सरकारांत जाबसालास येत होते. ते स्वारीसभागमें किल्यांत आले होते. तोफेचा बार सोडावयास परवानगी जाहली. त्यास तोफ सुटते असें तानकोपंतास कळलें नाहीं. ते व बाबूराव केशव एका बाजूस उभे होते. ते अलीकडे येऊं लागले हें फिरंग्यानीं[2] पाहिलें नाहीं. बत्ती दिली. तानकोपंतास बार लागून तत्क्षणींच ठार जाले. बाबूराव केशव किंचित अंतऱ्यानें मागें होते ते खैर आहेत. शत्रूची फौज वडदरूंजीस[3] आल्याची बातमी काल चोहींकडून आली आहे. अनेगुंदी व कनकगिरी संस्थानिक यानीं मुलेंमाणसें गुळ्यांस लावून दिलीं. कनकगिरी अगदीं ओस. गजेंद्रगडांतील (शत्रूचे) कांहीं प्यादे पळाले अशी बातमी आहे.

(ज्येष्ठ शु० ४–३१ मे.)

नं. २९८५.

*निळकंठराव गोविंद खासगीवाले यांचें पत्र मिरजेस. पै॥ छ० ३ साबानचें. नानाफडनवीस यांच्या स्वारींतून.—

" आपण येथून निघून गेल्यानंतर मनसबा जाला कीं, मेणवलीस न जातां आजपासून पांचवे दिवशीं पुण्यास जावें. तेव्हां

---

१ हे पेशवाईतले एक प्रसिद्ध मुत्सद्दी असून पुणें दरबाराकडून वकिलातीच्या वगैरे नाजूक कामावर यांची योजना कित्येकदां झालेली आहे. यांचें उपनांव ठाकूर व रहाण्याचें गांव लिंब नजीक सातारा. ज्यांनीं कोल्हापुरांत कात्यायनाचा नळ आणिला ते हेच गृहस्थ होत. यांनीं आणखीही कांहीं धर्मकृत्यें केलेलीं आहेत. लिंबास यांचा वाडा अद्यापि आहे. २ युरोपियन गोलंदाजानीं. ३ तुंगभद्रेपलीकडे.

* बदामी फत्ते झाल्यावर नानाफडणीस मिरजेवरून पुण्यास गेले त्या वेळचें हें पत्र नानांच्या स्वारींतला कोणी कारकून मिरजेस आला होता त्यास लिहिलेलें आहे.

एक दिवस येथें लागतो तो लावूं नये. आजच बुधवारीं सायंकाळीं कुरुंदवाडास जावें. रात्रीं तेथें भोजन करून लष्करांत रहावयासीं मागती यावें. उदईक गुरुवारीं लष्कर तासगांवास लावून देऊन आपण पहांटेस भोजनास मिरजेस यावें. मिरजेची मेजवानी उरकोन सायंकाळीं तासगांवास रहावयास जावें. तेथून लांब मजली करून पुण्यास जावें." (याप्रमाणें नानांचा बेत ठरला आहे.) आम्ही भोजन करून लौकरच आपणापाशीं येतों. हें पत्र पावतांच कुरुंदवाडास जावें. तेथून राजश्री नानाबरोबर लष्करांत यावें. यादीप्रमाणें आवशीस रात्रीस गृहस्थांस आमंत्रण करून जेवावयास मिरजेस यावें. मिरजेची तरतूद ब्राह्मणसमुदाय शिवाय करून दोनशें मराठे जेऊं घालावयाचे. पांचशें शागीर्दपेशाचे माणसांस डाळभाकरी करवाव्या."

नं. २९८६. (ज्येष्ठ शु० १२–८ जून.)

नीळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ११ साबानचें गजेंद्रगडाहून मिरजेस.

" गजेंद्रगडच्या पश्चिमेस दोन कोसांच्या तफावतीनें लष्करचा मुक्काम आला. दुसरे दिवशीं कांहीं पूर्वेस किल्ला डावा टाकून गेली होती. समागमें पांढरे वगैरे पथकें होती. शत्रूकडील कानडे प्यादे तीनशें गजेंद्रगडच्या कुमकेस येत होते. इतक्यांत किल्यापासून दोन कोसांवर शीदबनच्या ओढ्यावर उजाडलें, सबब ओढ्यांत दबून राहिले. हें वर्तमान इकडील लोकांस कळतांच प्याद्यांस गांठलें. हत्यारें घेऊन प्यादे सोडिले. कांहीं मारिले. प्याद्यांच्या सांगण्यांत खर्चाबद्दल आठ माणसांजवळ होनांच्या गांठोड्या होत्या त्यांस गजेंद्रगडास पोंचवावें म्हणोन प्यादे बरोबर दिले होते. तेव्हां श्रीमंत राजश्री दादा साहेब याणीं ऐवजाच्या चवकशीकरितां कांहीं स्वार व कारकून

ओढ्यावर पाठविले होते. परंतु ठिकाण लागलें नाहीं. पांढरे यांस एवज सांपडला असें बहुतांच्या बोलण्यांत आहे. पांढरे कांहीं थांग लागों देत नाहींत. दुसरे दिवशीं ही कांहीं कानडे प्यादे असेच किल्याच्या कुमकेस येत होते ते मारले गेले. किल्यावर रजबखान म्हणून मुख्य आहे त्यानें तीन गृहस्थ विश्वासू संधानास घोरपडे यांचे विद्यमानें पाठविले आहेत. बोलण्यांत निखालसता चांगली दिसती. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांची मध्यस्थांची भेट करविली. बोलणें ठरून त्यांतील एक गृहस्थ मागती बोलून येतों म्हणून किल्यावर गेला आहे. मध्यरात्रीस यावें असा करार आहे. हें संधान आल्यामुळें गजेंद्रगडानजीक साऱ्या लष्करचा मुक्काम जाला आहे. साधल्यास साधून पुढें सडे स्वांरीस जावें असा बेत आहे. किल्लेदारास अबरूनें पार करून द्यावें अशी खातरजमा दादा याणीं करून बेलभंडार दिला. मध्यस्थास साडे पांच हजार होन एकेरी व शंभर होनांचा गांव इनाम द्यावा असा करार घोरपडे याणीं केला आहे."

नं. २९८७. श्रीगणराज. (ज्येष्ठ शु॥ १२–८ जून.)

अपत्यें रघुनाथरायानें[1] कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० ११ साबान पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं ऐनापुरचे मुक्कामाहून व राजश्री नानांस मेजवानी जाहल्यानंतर पत्रें पाठविलीं तीं पावून सविस्तर कळलें. इकडील वर्तमान तर शत्रूनें अदवानीस शह दिला आहे. परस्पर मारागिरी होते. शत्रूनें हल्ला केली होती. आंतल्यानीं मोठ्या कस्तीनें मारून काढिली. 'लवकर कुमकेस येऊन पोहोंचावें' म्हणोन अदवानीहून व नबाबाकडून[3] पत्रें

---

१ रघुनाथराव कुंरुदवाडकर. २ पत्र कुरुंदवाडकरांचें गजेंद्रगडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस. ३ हैदराबादेहून निजामअल्लीकडून.

वरचेवर येतात. त्याजवरून कुमकेस जावयाचा निश्चय होऊन आज कूच जाहलें. गजेंद्रगडच्या पूर्वेस कोस दीड कोसाच्या अंतरानें मुक्काम जाहला. तीर्थस्वरूप राजश्री आपासाहेब[1] व आम्ही मिळोन जात आहों. नबाबाकडील फौजही येत आहे. भोसले देशास जावयाकरितां काल कूच करून तीन कोसांवर वेगळे जाऊन उतरले. राजश्री चिमणाजी राजे फौजेंत राहणार, परंतु त्यांस समाधान नाहीं. त्यांचेंही (राहण्याचें) मळमळितच आहे ! कोण राहतें पहावें ! नबाबानीं भागानगराहून जोरावरजंग वगैरे लहान मोठे सरदार पोक्तया सरंजामानिसीं रवाना केले ते दाखल जाहले. याखेरीज मोगलअल्लीसमागमें वीस हजार फौज, शिवाय पायचें माणूस, व सरंजामाची नेमणूक होऊन डेरेदाखल करविले. भागानगरासमीप सिधबनांत मुक्काम आहे. मजल दरमजल मुदगलच्या सुमारें येतात अशी बातमी आली. नबाबाचे चित्तांतील भाव—आपण घरास माघारे आलों. प्रधानांचे फौजेनें बदामीचा किल्ला जोरबेजोर फत्ते केला, शत्रूवर जरब बसली, पुढें काय करतील हें कळत नाहीं, असें समजून फौजा रवाना जाहल्या. प्रधानांचे फौजेनें कुमक करावी याप्रमाणें राजश्री गोविंदराव पिंगळे यांचे पत्रीं लिहिलें आहे; तींच बजिन्नस पत्रें राजश्री हरिपंततात्यानीं आम्हास दाखविलीं. श्रीमंतांचें दैव विचित्र ! नबाबांस रहावयास आग्रह होत असतां निघून गेले. हल्लीं आपोआप फौजा रवाना करितात, मागती कुमक करावी असें लिहितात; मोठी गोष्ट आहे ! बुनग्यांत राजश्री हरीपंततात्या राहिले. सडी स्वारी पुढें गेल्यानंतर वरचेवर वर्तमान वडिलांस कळलें पाहिजे, त्यास दरम्यान शत्रूचीं ठाणीं कोठें कोठें आहेत; एक दुसरा माणूस जाऊं पावणार नाहीं; यास्तव वडिलीं राजश्री तात्या यांचे लष्करा-

१ आपा बळवंत मेहेंदळे.

पावेतों डांक बसवावी म्हणजे ठीक पडेल. यांत मर्जीस येईल तसें करावें. " असें वडिलांस लिहिलें आहे. नबाबाकडील फौज मात्र स्वारीबरोबर आहे. तहवारजंग तात्यांजवळ राहिले. नबाब कांहीं खासा यावयाचे दिसत नाहीं. सरंजाम मात्र अदवानीनिमित्तेंकरून आलेला आहे. सोबत नव्हती ती जाहली इतकें मात्र जाहलें! खासा नबाबही डेरेदाखल होणार असें लिहिण्यांत आहे; मग पहावें. दहा पंधरा हजार फौज गाडदी मोगलअल्लीसमागमें मुदगलास येतात यांत गुंता नाहीं. विदित होय हे विज्ञापना.

चिरंजीव राजश्री श्रीपतराव भाऊ यासीं आशीर्वाद. सदैव स्मरणपूर्वक पत्र पाठवीत जावें. लोभ असों देणें हे आशीर्वाद..

चिरंजीव राजश्री जिऊबा अण्णा व दाजीबा परचुरे यांसीं आशीर्वाद. राजश्री रामचंद्रपंत दातार व राजश्री नारोपंत पोंक्षे यांस साष्टांग नमस्कार.

पै॥ १४ साबान. सब्बां समानीन, ज्येष्ठ मास.

नं. २९८८. (ज्येष्ठ शु० १०–९ जून.)

गोविंद सखदेव याचें पत्र पै॥ छ० १२ साबानचें हरीपंतांच्या लष्करांतून मिरजेस—

" अदवानीस शत्रूकडील मोर्चे बसले आहेत, याजकरितां येथील फौज रा॥ आप्पा बळवंत व बाजीपंत अण्णा व श्रीमंत राजश्री दादा व नबाबाकडील फौज जमाव पंधरा वीस हजार, याप्रमाणें फौज सडी होऊन अदवानीचे सुमारें आजच निघोन चालले आहेत. खासा नबाबाचीं पत्रें छ० २९ रज्जबचीं येथें रा॥ हरीपंत तात्या

१ तासगांवास परशुरामभाऊंस. २ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर.

यांस आलीं आहेत जे, " अदवानीचे कुमकेस आपणाकडील फौज अलिजाबहादर वडील पुत्र यांजसमागमें देऊन त्यांची रवानगी छ० १ साबानीं करून अदवानीकडे पाठवून देतों. तुम्हीही फौज पाठवावी; " म्हणून पत्रें आलीं. त्यावरून फौजांची रवानगी जाहली. राजश्री हरीपंत तात्या मागें राहणार. "

नं. २९८९. (ज्येष्ठ--जून.)

वेरून विदित होईल. श्रीमंत राजश्री हरिपंततात्यांचा मुक्काम गजेंद्रगडावर आहे. गजेंद्रगडास सरकारचें निशाण चढलें; किल्ला हस्तगत जाहला; म्हणून वर्तमान आलें आहे. स्वामीकडेही आलेंच असेल. याप्रमाणें जाहलेलें वर्तमान लिहिलें आहे. आणखी स्वारींतून वर्तमान येईल तें लिहून पाठवितों. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांस हें वर्तमान लिहून पाठवाव. आमचे फौजेस खर्चास नाहीं. तेव्हां श्रीमंत राजश्री दादांपासून दोन हजार रुपये घेऊन लोकांस मोघम मोघम खर्चास दिलें आहे. रोजमुरा लोकांस द्यावा लागतो व जखमी खर्च व किरकोळ लोकांस दहा पांच रुपये राहुट्या व पालें घ्यावयाबद्दल द्यावे लागतात. यास्तव स्वामीनीं खर्चाची बेगमी होय अशी ऐवजाची तरतूद करून ऐवज राजश्री हरिपंततात्यांच्या लष्करास पाठवून द्यावा, आणि तात्यांस लिहून सांडणीस्वारांबरोबर ऐवज येऊन पोंहचेसा करावा. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असों दीजे हे विज्ञापना.

विनंती सेवेशीं सखो रंगनाथ साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. सदैव आज्ञापत्रीं सांभाळ करावा. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

---

१ गोविंद सखदेव यानीं लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस लिहिलेल्या पत्राचा हा एकच बंद मिळाला. २ मिरजकरांच्या पथकास.

नं. २९९०. श्री. (ज्येष्ठ—जून.)

सांगून[1] पाठविलें कीं, ' तुम्ही फौज घेऊन येणें, म्हणजे हुबळीचें ठाणें स्वाधीन करून देतों. ' म्हणोन. त्याजवरून रा॥ बापूजी बावा होळकर व रा॥ पाराशरपंत होळकराकडील व राजश्री महादाजीपंत बेहरे– राजश्री गणेशपंत यांचे पुतणे—पेंढारीसुद्धां दहा हजार व तीन तोफांसुद्धां गेले. नवे हुबळीस ठाणें घातलें. जुने हुबळीस ठाणें पडावें तों केंचनगौडा याचा लेक धारवाडीं किल्यांत ओलीस आहे, त्यास हें वर्तमान हुबळीस फौज केंचनगौडानें आणिली (असें) कळोन[2] गौडाच्या पुत्रास तोफेच्या तोंडीं आणून बांधिला. ' हुबळी दिली तरी तोफ उडवून देतों. ' त्याचा निरोप बापास आलेवरून भ्रांतींत पडून ठाणें दिलें नाहीं. हे नित्य जाऊन तोफा मारून येतात. अद्यापवरी काट होत नाहीं. हल्लीं दोन चार दिवस पाऊस लागतो त्याजमुळें मुक्काम करून आहेत. बुराणुद्दिन मुडगोडास होता तो हुबळीस फौज आली म्हणोन कूच करून सडा कळघटगीस आला आहे. यांजवरी येऊन पडावें म्हणोन रात्रीं निघोन आला. यांस बातमी होती. हे तळ सोडून माघारे सुळबेहट्टीस आले. तो माघारा कलघटगीस जातांच मागती हुबळीवरी गेले. रा॥ गणेशपंत यांचा मुक्काम येथें आहे. पाऊस उघडला म्हणजे शत्रूवरी एक वेळ जावें म्हणोन घाटतात. पुढें घडेल तें पहावें. इकडे आलेवरी सरकारांत ठाणीं येणेंप्रमाणें पडलीं. लक्ष्मेश्वर परगणे पैकीं शिरहट्टी, येळवंती, श्रीमंतगड, वडवट्टी, बालेहोसूर खेरीज करून कसबेसुद्धां वरकड गांवगन्ना अंमल

---

१ या पत्राचा पहिला बंद मिळाला नाहीं. हें पटवर्धनांच्या कोणा कारकुनानें बंकापुरास गणेशपंत बेहरे यांचें लष्कर होतें, तेथून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र लिहिलें आहे. २ धारवाडच्या किल्लेदारास केल्यावरून.

बसला. सांवशीस ठाणें बसलें. तैसेंच मुळगुंदास ठाणें बसलें. तैसेंच गदगास ठाणें राजश्री सखारामपंत आप्पाकडून आनंदराव गोपाळ आले त्याणीं घातलें. तडसास ठाणें पडलें. सुळबेहट्टीस ठाणें बसलें. नवलगुंद तालुकेस ठाणें बसलें. हुलीगडास ठाणें घातलें. बाकी राहतां हुबळी व कुंदगोळ राहिलें त्यांसही ठाणीं घालितात. मिश्रीकोटें व कलघटगी येथील संधानें आलीं आहेत. परंतु शत्रूचा आवर्त आहे म्हणोन अनमान आहे. स्वामीच्या सरंजामापैकीं ठाणीं बसलीं त्याचा घांसदाणेचा कारभार राजश्री शेषगीरराव माधव नि॥ राजश्री कृष्णापानाईक कलकेरे यांजकडून सालगुदस्तां व तिगस्तां सतीगिरेस होते त्याणीं लक्ष्मेश्वर, सावशी, मुळगुंद, सुळबेहट्टी, याचा अंमल केला आहे. आपणाकडून कारकून पत्रें घेऊन आल्यावरी ठाणीं स्वाधीन होतील. सेवेशीं कळावें. धारवाड तालुका रा॥ त्रिंबकराव अण्णाकडे पूर्ववत् प्रमाणें जाहला. सरकारच्या सनदा सरदारांस आल्या. 'तालुकामजकुरचीं ठाणीं बसलीं आहेत तीं मशारनिल्हेच्या स्वाधीन करणें' म्हणोन. त्याजवरून चिठ्या घेतल्या आहेत. नवलगुंद तालुक्यास होळकर यांचें ठाणें बसलें आहे त्याची मात्र अप्रेसिका[1] आहे कीं, नवलगुंद तूर्त आम्ही देत नाहीं. रा॥ हरिपंततात्यांची आमची गांठ पडली म्हणजे काय तें सांगूं म्हणतात[2]. वरकड कांहीं गुंता नाहीं. राजश्री जिवाजीपंत अण्णा जोग सरसुभा कोंकणपट्टी हे जमावसुद्धां सावनूरच्या मुक्कामीं होते त्यांस राजश्री हरिपंततात्याचीं पत्रें आलीं; 'भेटीस लष्करांत येणें.' त्याजवरून सावनूरच्या मुक्कामींहून निघोन गजेंद्रगडास जावयासीं गेले होते. पंधरा दिवस जाहले. ते कालीं माघारे येथें आले. त्याणीं वर्तमान सांगितलें कीं...हरीपंततात्यानीं गजेंद्रगड घेतला. (आंत)

---

१ शंका. २ तुकोजी होळकर म्हणतात.

दोन हजार माणूस व दारूगोळीचें सामान पोक्त होतें. श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापें (हातीं) आला ! सरकारचें ठाणें बसवून पुढें कूच करून (गेले.) बाजीपंतअण्णा अगोदर अदवानीचा वेढा शत्रूचा बसला आहे त्याच्या उपराळ्यास गेले आहेत. ते तुंगभद्रेपर्यंत गेले. निजामअल्लीखान यांजकडून पोलादजंग तेजगंज वगैरे सरदार मिळोन फौजसुद्धां आले. त्यांच्या यांच्या भेटी होऊन तुंगभद्रापार जाहले. हें वर्तमान शत्रूस कळतांच तीन कोस माघारे वेढा उठवोन सडा राहिला आहे. बुणगें गुत्तीस पाठविलें म्हणोन वर्तमान आहे. त्याचे पिछावरी तात्या फौजसुद्धां गेले आहेत. जर करितां तुंगभद्रेस पाणी न आलें तरी बुणगें अलीकडे ठेवून सडे होऊन पार व्हावें, असा मनसबा आहे. परंतु तुंगभद्रेस व वाळानदीस पाणी आर्द्रांच्या पावसानें आलें म्हणोन बातमी आली. तेव्हां पलीकडे जाणें होत नाहीं. अगोदर फौज पार जाहली ती तीस चाळीस हजारपर्यंत आहे. टिपू त्यांची छावणी तिकडे होईल असा मनसबा आहे. सावनूरकर नबाब याणीं सावनूर सोडून लष्करांत यावें; कबिले परसगडास पाठवावे, म्हणोन मनसबा अगोदरच होता. त्यास राजश्री हरिपंततात्यांचीं पत्रें आलीं कीं, " सावनूर व (पेशवे) सरकार दोन नाहीं ! तुम्ही शहरांत स्वार गाडदी सरकारचे ठेवून सावनुरास छावणी करून राहणें व शत्रु अवसानांत आलेवरी पारिपत्य करणें; " म्हणोन पत्रें आहेत. राजश्री सुभेदार होळकर मलापहारीहून कूच करून बुणगेंसुद्धां मोरबावरी मुक्काम करून आहेत. गांव झाडून लुटितात. घरें मोडितात. बाकी कांहीं राहत नाहीं. लावणी होतां दुस्तर आहे ! राजश्री जिवाजीपंत अण्णा जोग पुण्यास आठ चार दिवशीं जाणार आहेत. मिरजेवरून भेटून जातील. शत्रूच्या लष्करांत महर्गता फार

आहे. फैलमास शेर तांदूळ जाहले आहेत. (त्याचे लष्करास) रस्त सोंधेंकडून चालती. वैरण नाहीं. घोड्यांस दाणा मिळत नाहीं. घोडीं बैल मरतात. याप्रमाणें वर्तमान सेवेशीं कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. पुढें होईल तें कळवीत जाईन. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २९९१. श्री. (ज्येष्ठ व० ११-२२ जून.)

राजश्री रामचंद्र रुद्र व सखो रंगनाथ स्वामी गोसावी यांसः—

सेवक रघुनाथराव नीलकंठ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. तुम्ही भनूच्या मुक्कामाहून छ० २४ साबानचें पत्र पाठविलें तें अदवानीनजीक मुक्कामीं पावलें. लिहिलें तें कळलें. ऐसीयास काल छ० २४ रोजीं टिपूचा मुक्काम येथून सहा कोसांवर आहे त्यासुमारें तलाव्याकरितां आम्हीं व राजश्री बाजीपंत अण्णा व तीर्थस्वरूप राजश्री आपा मिळोन गेलों होतों. त्याजकडील हजार बाराशें स्वार पुढें चौकीस होत. त्यांची व इकडील लोकांची लढाई जाली. शें दीडशें घोडे त्यांजकडील पाडून आणिले. मागती त्याजकडील पायचें माणूस व फौज व तोफा पुढें वाढून आल्या होत्या. तोफांची मारगिरी (शत्रूनें) बरीच केली. माघारें अस्तमानीं गेले. आम्ही गोटांत आलों. दहा वीस माणूस तरवारेचें जखमी जालें. राजश्री रामाजी अनंत याची एक घोडी बरचीच्या जखमेनें पडली. खेरीज शिलेदारांचीं दोन चार घोडीं पडलीं. इतकेही जाहलें असतां नबाबाकडील फौज तयार होऊन आली नाहीं ! येती तर आणखी काम काज बरेंच होतें. शत्रूचा दम विशेष नाहीं. त्याची फौज पुढें वाढून आली होती ती आम्हीं माघारी

---

१ हें रुप्याचें नाणें. याची किंमत सहा आणे धरलेली पहाण्यांत आहे. २ हे दोघे कारकून कुरुंदवाडकरांच्या बुनग्याबरोबर हरिपंत तात्यांच्या लष्करांत भनूच्या मुक्कामीं होते त्यांस हें अदवानीहून पत्र. ३ कुरुंदवाडकर. ४ आपा बळवंत मेहंदळे.

गोटापर्यंत फिराऊन दिली. हें वर्तमान कुरुंदवाडास लिहोन पाठविणें. रवाना छ० २५ साबान. बहुत काय लिहिणें हे विनंती. येथें खर्चाची ओढ. ऐवज मिळत नाहीं. फौजेचा गवगव भारी. यास्तव सावकस (?) ऐवजाविशीं लिहिलें आहे. तर पन्नास हजार रुपये पत्र पावतांच आणवून घ्यावे, आणखी इकडे लिहोन पाठवावें. ह्मणजे आण वयाची तरतूद करूं. रवाना छ० मजकूर. हे विनंती.

पौ[1] छ० २६ साबान. भृगुवार. तृतीय प्रहर. मुक्काम भनू.
पौ[2] छ० ५ रमजान. रविवार.

नं. २९९२. **श्रीगणराज.** (ज्येष्ठ व० १४–२५ जून.)

राजश्री वासुदेवपंत स्वामी गोसावी यांसीं.

विनंती उपरी. चनबसाप्पा कित्तूरकर याचे दारीं मिरजेंत फिरंग्याचे कर्जाबदल माणसें बसविलीं आहेत तीं उठवणेंविशीं तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेबांचें पत्र आलें. याकरितां लिहिलें आहे. तरी चिठी पावतांच चवकी उठवणें. रवाना छ० २८ साबान सब्बा समानीन. हे विनंती.

नं. २९९३. **श्री.** (ज्येष्ठ व० १४–२५ जून.)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामोजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० २८ साबान रविवार तिसरा प्रहरपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं आज्ञापत्र पाठविलें तें पावलें. होळकर व बेहरे व शत्रूकडील वर्तमान लिहून पाठवणेंविशीं आज्ञा, त्यास इकडील वर्तमान राजश्री तुकोजी होळकर हे एकोडीहून

---

१ ही पैवस्ती भनूची. २ ही पैवस्ती कुरुंदवाडची. ३ चिठी गंगाधरराव गोविंद याची दिवाणजीस. ४ कोणा युरोपियन व्यापाऱ्याच्या. ५ पत्र शहापुराहून मिरजेस.

कूच करून मोरबेस गेले. तेथून बुणगेंसुद्धां बेहट्टीवर जाऊन उतरले आहेत. राजश्री बापू होळकर जुने हुबळीस मोर्चेबंदी करून राहिले होते. त्यास शत्रूकडील जमाव तयार होऊन यांजवर छापा घालावयास आला हें वर्तमान यांस कळतांच मोर्चे उठवून बेहट्टीवर येऊन उतरले आहेत. शत्रूकडील दोन हजार बार जुने हुबळीस घालून सैदबुरान मिश्रीकोटेवर येऊन सडे फौजेनिशीं राहिला आहे. राजश्री गणेशपंत बेहरे बंकापुरानजीक आहेत तेथेंच आहेत. शत्रूकडील सैदबुरान मिश्रीकोटेजवळ येऊन राहिला आहे. बुणगे मुडगोडाकडे आहे. कित्तुरास आणखी हजार बार पाठविले आहेत. पहिले लोक त्याजकडील होते त्याशिवाय आणखी हजार बार आला आहे. आज्ञेप्रमाणें वरचेवर तिकडे माणसें पाठवून वर्तमान आणवून सेवेशीं लिहून पाठवितों. गोमंतकाहून आंबे आणावयास माणसें पाठविलीं आहेत. दोन खेपा आणखी आणविले आहेत. त्यास पर्जन्य घांटाखालीं फार लागतो. कालपासून झड बसली आहे. आंबे येथें येतांच रवाना करून देतों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ० २ रमजान सन सब्बां समानीन. आषाढ मास.

नं. २९९४. श्री. (आषाढ शु० ५–३० जून)

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत. कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० ३ रमजानपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें पावलें. होळकर व बेहरे व शत्रूकडील वर्तमान आणवून लिहून पाठवणेंविसीं आज्ञा, त्यास राजश्री तुकोजी होळकर बेहट्टीवर जाऊन उतरले होते. तेथून

१ पत्र शहापुराहून मिरजेस.

कूच करून हुबळीस गेले. राजश्री बापू होळकर यांणीं जुने हुबळीस मोर्चे दिले होते. शत्रूकडील सडी फौज मुडगोडाकडून मिश्रीकोटेस आली यास्तव मोर्चे काढून बेहट्टीस आले होते. तुकोजी होळकर बेहट्टीस जाऊन उभयतां मिळोन मागती हुबळीस जाऊन तोफा लाविल्या आहेत. शत्रूकडील फौज मिश्रीकोटेजवळ येऊन सडे झाडीच्या आसऱ्यानें राहिले आहेत. राजश्री गणेशपंत बेहरे सावनुराजवळ आहेत तेथेंच आहेत. आज्ञेप्रमाणें वरचेवर वर्तमान आणवून सेवेशीं लिहून पाठवितों. राजश्री धोंडोपंत आपा गोकाककर यांजकडे माणसें पाठविलीं आहेत. पत्रें येतांच पाठवितों. गोमंतकास आंबे आणावयास माणसें पाठविलीं आहेत, अद्याप आलीं नाहींत. पर्जन्य फार, याजकरितां आलीं नाहींत. आंबे येतांच रवाना करितों येथेंही पर्जन्य आठ दिवस फार लागला आहे. झड बसली आहे. याजमुळें पेरण्या स्वल्प जाहल्या आहेत; व्हावयाची जमीन फार राहिली आहे. सेवेशीं कळावें याजकरितां विनंती लिहिली आहे. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

पै॥ छ० ८ रमजान. सन सब्बां समानीन. आषाढ.

नं. २९९. **श्रीगणराज.** (आषाढ शु० ७—२ जुलई.)

पुरवणी. आशीर्वाद. उपरी राजश्री मुधोजी भोंसले ' घेरडीवरून श्रीक्षेत्र पंढरपुरास गेले. फौज चिरंजीवासमागमें देशास रवाना करून सडे पुलावरून पुण्यास जावया गेले. मार्गी जातां मंगळवेढें-परगणेचे दो ती खेड्यांच्या बोली नेल्या होत्या. पत्र देऊन कारकून

१ मंगळवेढ्याचे मामलेदार मेघश्यामराव कृष्ण पटवर्धन यांचें बाळासाहेबांस पत्र मिरजेस. २ कोणचे चिरंजीव ? खंडोजी भोंसले सेनाबहादर तर लष्करांत हरीपंतांबरोबर होते.

पाठविलेवरून सोडून दिल्या. कांहींसा खर्च लांकूड फांटे वगैरे पंचवीस रुपयेपर्यंत पडला. चिरंजीव राजश्री भाऊसाहेबीं तालुक्याविशीं सैन्यांत सांगितलें होतें असें म्हणत होते. एवंच कांहीं खराबी न करितां गेले आपणास कळावें यास्तव लिहिलें असे. यानंतर पर्जन्य आमचेकडे ओढला आहे. या उपरी पुनर्वसूचा लागेल तरी राहिले पेरे पेरतील. कळावें. बहुत काय लिहिणें कृपा कीजे हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० ७ रमजान. सन सब्बा समानीन. आषाढ मास.

नं. २९९६. **श्री.** (आषाढ शु० ७—२ जुलई.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर रावजी स्वामीचे सेवेशीः—

पोष्य हरि बल्लाळ. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. " पथकाचे खर्चाबदल ऐवज राजश्री गणेश बाजीराव यांजबरोबर पाठविला आहे. चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा पुढें सडे स्वारींत गेले आहेत; त्यांजपाशीं ऐवज जाऊन पोंहचे अशी सोबत चांगली पाहून पाठवावी; " म्हणोन विस्तारें लिहिलें, त्यास दादा पुढें अदवानीस गेले. गणपतराव ऐवज घेऊन येथें आले. वाटेस मार्ग ठी नव्हता, याकारितां ऐवजसुद्धां आपलेजवळ मशारनिल्हे यांस ठेवून घेतलें. आपल्या फौजा अदवानीहून तुंगभद्रा उतरून अलीकडे आल्या. दादाही आले. त्यांची यांची गांठ घातली. ऐवज त्यांजपाशीं सुरक्षित पोहचला. इकडील वर्तमान दोन्ही फौजा पलीकडे जाऊन अदवानीचे मोर्चे उठवून अदवानीवाल्याची मुलें

१ फडके. २ कुलेकर. यांची पागा पेशवे सरकारांतून पटवर्धनांच्या दिमतीस दिलेली होती. ३ आमची व मोंगलांची.

माणसें चीजवस्त व दोन्ही फौजा अलीकडे आल्या, तेच दिवशीं नदी पुरानें भरून चालली ! श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून फौज सुरक्षित आली. आह्मी भनूजवळ होतों तेथून पुढें आलों. दोन्ही लष्करें एक जालीं. याउपरी होईल तें लिहून पाठवूं. वरकड वर्तमान गणपतराव सांगतां कळेल. सदैव पत्रीं कुशलवृत्त लिहीत जावें. रवाना छ० ५ रमजान. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असों दीजे. हे विनंती.

नं. २९९७. **श्रीगणराज.** (आषाढ शु० ८—३ जुलई.)

पै॥ छ० ७ रमजान. सन सब्बा समानीन. आषाढ मास.

अपत्यें शिवरामानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता॥ छ० ६ रमजान पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. काली संध्याकाळीं लष्करचीं पत्रें आलीं. सडे स्वारींतून तीर्थस्वरूप राजश्री दादाकडून राजश्री रामचंद्र रुद्र यास पत्रें आलें होतें. त्याची नक्कल आलेली वडिलांकडे पाठविली[1] आहे, व लखोटा आपले नांवचा आलेला पाठविला आहे, त्याजवरून सर्व वर्तमान कळेल. सडच्या फौजा तुंगभद्रेपलीकडे आहेत. बुणगें झाडून भनूवर आहे. तुंगभद्रेस पाणी उराबरोबर आहे म्हणोन लिहिलें आहे. उतार आहे तों फौजा अलीकडे आल्यास उत्तम आहे. उतार मोडल्यानंतर कठीण. व फौजेच्या खर्चाचीही वोढ आहे. काय करितात पहावें. राजश्री रामचंद्र रुद्र यांचें पत्र वाचून पाहोन तासगांवास तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेबांकडे रवाना करावें. वाटेस काटकाई[2] फार, यास्तव माणसें येत नाहींत. एकट्या दुकट्यास वाट चालत नाहीं. वडिलांकडेहीं पत्रें आलींच असतील. अधिकोत्तर वर्तमान आलें असेल तर लेहून कळवावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

---

१ शिवराव नीलकंठ यांचें कुरुंदवाडाहून मिरजेस पत्र. २ तें पत्र नं. २९९१ स छापलें आहे. ३ काटक म्हणजे कानडे लुटारू यांचा दंगा.

नं. २९९८. श्री. (आषाढ शु० ११–७ जुलई.)

पै॥ छ० १३ रमजान. सन सब्बा समानीन. आषाढ मास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी भरमाजी नि॥ राजश्री धोंडो अनंत कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० १० रमजान भृगुवारपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. गोमंतकी आंबे सुमार १५० दीडशें पाठविले आहेत. तपशील सुमार.

७५ फर्नांदीज.
७५ मुसारत.

———
१५०

दीडशें आंबे पाठविले आहेत. प्रविष्ट होतील. उत्तर पाठवायास आज्ञा करावी. गोंव्याहून माणसें आलीं. आंबे तेथें मिळत नाहीं. आंब्याचा झाडा जाहला. पर्जन्य अतिशय लागला आहे. वाटेंत पर्जन्यामुळें शहापुरास यावयास सहा दिवस लागले. पाउणशें आंबे अगदीं कुजले. याजउपर आंबे यावयाचे राहिले. सेवेशीं कळावें याजकारितां लिहिलें आहे. होळकर व बेहरे व शत्रूकडील वर्तमान अधिकोत्तर नाहीं. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. २९९९. श्रीशंकर. (आषाढ व० १३–९ जुलई.)

पै॥ छ० १२ रमजान. सन सब्बा समानीन. आषाढ.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक महादजी अनंत गोडबोले साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत माघ वद्य द्वितीयापावेतों स्वामीचे कृपेंकरून श्री-

१ पत्र शहापुराहून मिरजेस.

प्रयाग येथें क्षेम असों. विशेष. आज्ञा घेऊन आलों तो श्रीक्षेत्रीं पौष वद्य अष्टमीस रविवारीं पावलों. पंचमीअलीकडे श्रीवाराणसीस जाऊं. सालमजकुरीं यात्रा बहुत जमा जाहली. दाटी होत्ये याजकरितां येथील अंमलदार याणीं नौका बंद केल्या. एक दिवस यात्रा पलीकड अटकोन राहिली. दुसरे दिवशीं श्रीभागीरथीस व यमुनेस पायउतार होऊन बायकामुलें उतरून आलीं. ग्रहण, मकर, अर्धोदय, याजमुळें दोन लाख माणूस जमा जाहलें. सर्वही त्रिवेणीसंगमीं स्नान करणार. दाटी भारी होऊन दोन अडीचशें माणूस मृत्यु पावले ! शेंपन्नास वर्षांत यात्रा ऐशी कधींही मिळाली नाहीं. कळावें. माझी शरीप्रकृत ठीक नाहीं. राजश्री घोरपडे यांजकडील कराराप्रमाणें ऐवज वसूल पडोन कर्ज निर्मुक्त होय तें स्वामीनीं केलें पाहिजे. स्वामीकारणें श्रीगंगाजल एक कावड पाठविली आहे. अंगीकार केला पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०००. श्री. (आषाढ शु० १४–२० जुलई.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं.

[1]परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा याजकडून व राजश्री हरिपंततात्या यांजकडून लष्करांतून काल आज पत्रें आलीं, तीं तुम्हांकडे पहाण्याकारितां पाठविलीं आहेत. पाहून माघारीं पाठवावीं. रवाना छ० १३ रमजान. बहुत काय लिहिणें. अंदवानी टाकून आले हें ठाक न जाहलें. होणार भावी ! हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १३ रमजान सन सब्बा समानीन. आषाढ.

---

१ पत्र तासगांवाहून मिरजेस.

नं. ३००१. **श्रीगणराज.** (आषाढ शु० १४—१० जुलई.)

पै॥ छ० १४ रमजान. सन सब्बा समानीन. आषाढ मास.

अपत्यें शिवरामानें[१] विज्ञापना तागायत छ० १३ माहे रमजान-पावेतों यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं पत्र पाठविलें पावलें. ती॥ रखमाकाकूचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. लष्करचें वर्तमान लिहिलें तेंही कळलें. आम्हांकडील जासूद व वडिलांकडील जासूद मिळूनच आले. त्यांत[२] याप्रमाणेंच वर्तमान लिहिलें होतें. मुख्य गोष्ट तुंगभद्रापार गेले होते तेव्हां पूर येता तर दगा होता. श्रीकृपेंकरून उतार असतांच आले. नंतर पूर आला ! अदवानी शत्रूनें घेतली असेल. टिपू खुद्द पायदळ व तोफखाना सामान भारीच आणिलें आहे. याजउपर आमचे मसलत काय करितात पहावें. तुंगभद्रापार होते तेव्हां मोठी चिंता होती ! श्रीकृपेनें अलीकडे आले. याजउपरी श्रीसत्तेनुरूप घडेल तें प्रमाण. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३००२. **श्री.** (आषाढ व० १—१२ जुलई.)

पै॥ छ० २० रमजान. सन सब्बां समानीन. आषाढ.

अपत्यें रघुनाथानें[३] साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागायत छ० १९ रमजान मुक्काम बानिगन्नूर तालुके भनू नजीक शिन्नूर पांच कोस. वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं छ० २४ साबानचें पत्र पाठविलें तें पावोन लिहिलें सविस्तर कळलें. इकडील वर्तमान जासुदाबरोबर लिहिलेंच आहे त्याजवरून विदित होईल. लष्करांत[४] महागाई विशेष. अविंधाचे फौजेचा समागम आहे ! काय घडतें पहावें. विदित होय हे विज्ञापना.

---

१ शिवराव नीलकंठ यांचें पत्र कुरुंदवाडाहून मिरजेस. २ आमच्या पत्रांत. ३ आमचे सरदार. ४ लष्करांतून रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांचें बाळासाहेबांस पत्र मिरजेस. ५ मोंगलांच्या.

नं. ३००३. श्री. (श्रावण शु० १-२६ जुलई.)

श्री
जोती स्वरूप चरणीं
तत्पर राणोजी सुत
माहादजी शिंदे
निरंतर.

राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांसीं.

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ महादजी शिंदे दंडवत. विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. " अक्षतृतीयेचे मुहूर्ते करून किल्ले बदामीस मोर्चेबंदी केली. किल्ला बहुत बांका, खंदक पंधरा वीस हात खोल व रुंदही फार, रेवण मोठी, याजमुळें तोफांची मारागिरी लागू न होय. रणमंडळ व बालेकिल्ला व कंबरग्याचे बुरूज व पेठेंतील मार एकूण चहूंकडून त्याची मारागिरी चालतच होती. मोर्चे रेवणीपावेतों जाऊन पोहोंचले. किल्लेकरी याणीं जमावदीनें पंधरा वीस दिवस किल्ला लढविला. तोफांचे मारगिरीनें रणमंडळचा बुरूज व कंबरग्याचे बुरूज पाडून त्याचे तोफांचा मार बंद केला. छ० २१ रज्जबीं प्रातःकाळीं हल्ला केली. लोकानीं एकच लगट करून जाऊन किल्ल्याचे दरवाजे जाळिले. तेव्हां इकडील व तिकडील लोक ठार व जखमी जाहले. किल्ला हस्तगत जाहला. छ० २२ रज्जबीं सरकारचें निशाण किल्यावर चढविलें; " म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशीयास बदामीची जागा अलीकडे टिपूनें नवसारून मजबूद केली होती. जागा बांकी असतां आपण मोर्चे तरतुदीनें चालवावयाची ताकीद लोकांस करून

रेवणीपर्यंत मोर्चे चालवून किल्याचा मार चहूंकडून असतां हल्ला करून किल्ला हस्तगत केला, हें ऐकोन परम संतोष जाहला. हुजरातचे लोक मोठीं मोठीं कामें करून सरकारनक्ष करीतच आले आहेत. चहूंकडून किल्याचा मार याजकरितां माणूस जाया जाहलें; त्यास लढाईच आहे. आपण मेहनत केली त्याप्रमाणें यशही श्रीमंतांचे प्रतापानें आलें. रा। छ० २९ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

मोर्तब सूद

नं. ३००४. श्री. (श्रावण शु० १—२६ जुलई.)

पै॥ छ० १२ जिल्काद. सब्बां समानीन.

राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांस.

दंडवत. विनंती उपरी. आपण छ० २ साबानचें पत्र पाठविलें तें पावलें. कलकत्तेकरांचें पत्र पलटणें मदतीस पाठवावयाविशीं आपणास पारसी आलें त्याची नक्कल पाठविली ते पावली. आपले पत्रीं 'पलटणें येतील तीं सरकारचे मुलखाचे हद्देवरी राहतील' असें लिहिलें, त्यास येविशींचा मजकूर पूर्वीं आपणास लिहिला आहे त्यावरून सविस्तर कळलेंच असेल. दुसरें, 'मालीट पुण्याहून लष्करांत येणार आहे त्याचें बोलणें काय होतें तें लिहून पाठवूं' म्हणून (आपण

१ येथें हें असें लिहिलें आहे. परंतु याच तारखेच्या दुसऱ्या एका पत्रांत बदामीच्या लढाईंत फार शिपाई ठार झाल्याबद्दल शिंद्यांनीं नाना फडनविसांस दोष दिला आहे, व या मोहिमेंत अजून आणखी पुष्कळ लढाया व्हावयाच्या आहेत, पहिल्याच लढाईंत इतकें माणूस गमावल्यावर पुढें निभावणी कशी होईल, अशी चिंता प्रकट केली आहे. इतर मजकूर महत्वाचा न वाटल्यामुळें तें पत्र येथें छापलें नाहीं. २ नाना फडनविसांस महादजी शिंद्यांचें पत्र.

पूर्वी) लिहिलें होतें. त्यास. "मालीट बदामीचे मुक्कामीं येऊन भेटला त्याचें बोलणें जालें. 'सरकारचा आपला स्नेह, तसाच टिपूचा आमचा स्नेह, तेव्हां टिपूचे शत्रूची मदत आम्ही कशी करावी?' असें तो म्हणाला. त्यासीं आम्ही उत्तर केलें, 'कलकत्त्याहून एक लिहिलें, तुम्हीं एक बोलतां, हें काय ? कलकत्त्याचें पत्रांत 'टिपूचा आमचा स्नेह आहे, परंतु रावपंतप्रधान यांचा स्नेह आम्हांस अधिक मंजूर. त्यापक्षीं पलटणें येतील. कर्नाटक, बाला-घाट, लाहोर, जेथें प्रसंग पडेल तेथें हजर आहों. ' असें कल-कत्त्याहून फारशी लिहिलें आहे. त्यासीं तो म्हणाला, आपणास इंग्रजी लिहिलें आहे त्यांत 'हद्देवर राहतील. टिपू सरकारचे मुलख वरी चालून आल्यास लढाई करितील, ' असें लिहिलें आहे. पल-टणांचा दरमहांचा करार लिहून आला नाहीं ' म्हणोन सांगितलें. त्यावरून त्यासीं बोललों कीं, 'सरकारचे मुलखावर टिपू चालून आल्यास तुम्ही लढाई करणार. त्यास टिपू आपण होऊन चालून येऊन सरकार तालुका नरगुंव व कित्तूर येऊन घेतलें. तेव्हां हें जाहिराणा आहे. हद्दीची दिकत राहिली नाहीं व नसावी. ' मालीट म्हणाला, हें बरें आहे. याअन्वयें कलकत्तेकरांच्या पत्राच्या उत्तरांत ल्याहावें. त्यावरून कलकत्तेकरांस पत्र लिहिलें त्याची नक्कल पाठ-विली आहे. या अन्वयें आपलेंही पत्र कलकत्तेकरांस पाठवावें. " म्हणोन वगैरे लिहिलें तें सविस्तर कळलें. ऐसीयास कलकत्यास मदती-विशीं येथून टिपूचें मसलतीचा ऊह निघतांच लिहिण्यांत आलें त्या-वरून त्याणीं मालीट याची रवानगी आपणाकडे केली. मागाहून मुंबईस मदतीविशीं पत्रेंही पाठवीत गेले. हल्लीं मालीट याचें आपलें बोलणें जाहलें त्यांत मालीट यानें 'सरकारचा आमचा स्नेह असाच टिपूचा आमचा स्नेह, तेव्हां टिपूचे शत्रूची कुमक कशी करावी,

व पलटणें आमचीं हद्दीवर राहतील;' म्हणोन उत्तर केलें! त्यास हैदर-नाइकाच्या व इंग्रजाच्या लढाया बहुत जाहल्या त्यांत हैदरनाइकाचीच जरब इंग्रजावर बसत गेली. यामुळें टिपूचे लढाईस इंग्रज कचे पडले आहेत. त्याच जरबेनें हार खाऊन (इंग्रजांनीं) टिपूसीं परभारां[1] सलुख केला. सलुख केला असतांही इंग्रजाचे मातबर (लोक) लढाईंत पाडाव टिपूकडे आले होते ते (टिपूनें) सोडले नाहींत ! इंग्रजी पल्टणें येऊन टिपूचे लढाईंत आपले उपयोगीं पडावीं असा अर्थ नाहीं. फरांसीसाचें सूत्र टिपूकडे, हेही निराळे राहिल्यास कुचेष्टा करावयासीं चुकणार नाहींत, याकरितां जसें कळेल तसें आणून गोवून टाकावे म्हणजे कुचेष्टा करणार नाहींत; फरांसीस तिकडे, तेव्हां यांसही इरे आल्यास न कळे, असें जाणोन हरतऱ्हा कलकत्त्यास लिहून येथें इंद्रसेनासीं[2] बोलवून त्यास लाजवून (मसलतीस) उभे केले आहेत ! आपण कलकत्यास पत्र लिहिलें त्याची नकल पाठविली ती पावली. याप्रमाणें येथूनही लिहिलें जाईल. रा। छ० २९ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. २००५.[3]

श्री. (श्रावण शु० १–२६ जुलई.)

(शिक्का)

पै॥ छ० १२ जिल्काद. सन सब्बा समानीन.

राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांसीं.

दंडवत. विनंती उपरी. आपण छ० १ रज्जबचें पत्र पाठविलें तें पावलें. " नबाप व आम्हीं कपिलासंगमाजवळ कृष्णा उतरोन

१ आम्हांस म्हणजे पुणें दरबारास न विचारतां इंग्रजांनीं ता. ११ मार्च स० १७८४ रोजीं टिपूशीं मंगलोरचा तह ठरविला. २ मि. अंडरसन् हा शिंद्यांच्या दरबारीं इंग्रजांचा वकील. ३ हें व पुढच्या नंबरचें अशीं दोन्ही पत्रें महादजी शिंद्यांचीं नाना फडनवीस यांस.

दक्षिणतीरीं आलों. त्यावरी टिपूकडील बातम्या येत गेल्या कीं, (तो) भारी सरंजामानिशीं येत आहे. तेव्हां बदामी वगैरे मातबर जागे यांस लागलें असतां दुरोख शह बसेल तें ठीक नाहीं. यास्तव वरकड गढ्या व ठाणीं घेतलीं. नंतर बातम्या आल्या कीं, ' टिपूस कांहीं अपशकुन जाहला याकरितां फिरोन श्रीरंगपट्टणास गेला. लौकरच येणार. ' या गोष्टीस चैत्रअखेर आला. तेव्हां नबाबानीं विचार केला कीं, ' बरसात जवळ आली. याकरितां आम्ही भागानगरास जातों. वीस पंचवीस हजार फौज व गारदी मिळोन तहवारजंग याजबराबर ठेऊं. ' तेव्हां मसलतीचे अन्वयें बोलणेंही जालें. तथापि त्याणीं हाच निश्चय केला, तेव्हां कबूल केलें. परस्परें निरोप होऊन नबाब भागानगरास गेले. फौज लिहिल्याअन्वयें व तोफखाना तहवारजंग याजबराबर ठेविला आहे. राजश्री तुकोजी होळकर व गणेशपंत बेहरे कित्तुराकडे टिपूचा सरदार बुऱ्हाणुद्दीन पंचवीस हजार जमीयत व पंचवीस तोफांसुद्धां झाडीचे आश्रयानें आहे त्याचे तोंडावर आहेत. त्याणीं कित्तूर प्रांतांतील गढ्या व ठाणीं घेऊन अंमल बसविला. धारवाड तालुक्यांतीलही ठाणीं घेत आहेत. पुढें होईल तें लिहून पाठवूं; " म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐसीयास प्रथम नबाबाची आपली भेटी जाहली. दोहींकडील फौजांचा जमाव भारी, यावरून टिपूवर जरब चांगली बसली होती. त्याचसमयीं एक विचार होऊन दिवसगत न लागतां कूच दरकूच तुंगभद्रेपर्यंत जाणें जालें असतें तरी मुलूख ठाणीं सुटोन टिपूचें पारिपत्य होऊन नक्ष अधिकोत्तर जाहला असता. भेटी जाहल्यावर एक जागां मुक्काम बहुत जाहले यामुळें शत्रूस फुरसत पडली, तशांत नबाबानीं भागानगरास जावयाचा विचार केला ! प्रथम मसलत पक्केपणें टिपूवर करावी असा विचार नबाबाचा आपला ठरून मोहिमेस निघाले असतां मधींच हा विचार केला, हें सविस्तर आपले लिहिल्यावरून

समजलें. हैदरनाइकाचें पारिपत्य आजपर्यंत एक सरकारचीच फौज करीत आली आहे व पुढेंही श्रीमंतांचे प्रतापें टिपूचें पारिपत्य सरकारचे फौजेनेंच होईल. नबाबानीं आपलेकडील तहवारजंग ठेविलेच आहेत. नबाब गेल्यावर आपण बदामीस मोर्चे लावून जागा घेतली. पुढें छावणी जाहलीच आहे. श्रीमंतांचें दैव समर्थ आहे ! शत्रु पादाक्रांत होतील. राजश्री हरिपंततात्या व होळकर वगैरे सरदार मोहीमशीर आहेत. त्यांस आपलीं पत्रें मजबुदीनें राहून टिपूकडील मुलूख घेऊन त्याचें पारिपत्य करीत येविशीं जातच असतील. त्यांची पुस्तपन्हा आपणाकडूनही वरचेवर व्हावी. तिकडील वर्तमान वरचेवर लिहून संतोषवावें. रवाना छ० २९ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. ३००६. श्री. (श्रावण शु० १–२६ जुलई.)

पै॥ छ० १२ जिल्काद. सब्बां समानीन.

राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांस.—

दंडवत. विनंती उपरी. दहा पलटणें इंग्रजी मुंबईहून आणविलीं आहेत त्यांत निमे पलटणाचा दरमहा निजामअल्लीखान याणीं द्यावा असें करारांत नबाबासीं आहे. येविशीचें राजश्री सदाशिव दिनकर यांचें पत्रीं लिहिलें तें कळलें. पलटणें आलींच असतील. लिहून कळवावें. रा॥ छ० २९ रमजान हे विनंती.

नं. ३००७. (श्रावण शु० ९–३ आगस्ट.)

गोविंद सखदेव यांचें पत्र छ० ८ सवालचें बनीकोप परगणे लक्ष्मेश्वर येथून—

" रा॥ हरिपंत व भोंसले व तहवारजंग वगैरे झाडून फौजसुद्धां दहा वीस तोफा बरोबर घेऊन तलाव्यास शत्रूचे गोटावर जाऊन

१ हें वाक्य उपरोधक आहेसें वाटतें.

उभे राहिले. कांहीं फौज गोटाचे पश्चिमेस वाळानदीपर्यंत गेली. तिकडे त्याची कही गेली होती त्यापैकीं तीन चारशेंपर्यंत बैल व शंभर दीडशें तट्टू आणिलें. बाकी कही वाळानदीपार होऊन गेली. नदीस उतार जाला आहे. इकडील कांहीं लोक कहीपाठोपाठ नदीपार गेले होते; परंतु शत्रूचा जमाव तिकडून मोठाच आला, यामुळें परत आले. ते दिवशीं आम्हांकडील फौज श्रीमंत राजश्री दादासुद्धां छबिन्यास होती, याजकरितां आमची फौज ते दिवशीं गेली नव्हती. श्रीमंत राजश्री दादा मात्र चार पांचशें स्वार घेऊन गेले होते. इकडील फौजा गेल्या, परंतु शत्रु गोटाबाहेर तयार होऊन आला नाहीं. अघाडीपासून तोफा मारीत होता. इकडीलही तोफा त्याचे तोफांवर लागू केल्या होत्या. याप्रमाणें शेंपन्नास गोळे मारून मग माघारे फिरून गोटास आले. "

नं. ३००८. **श्रीगणराज.** (श्रावण वद्य ८–१७ आगस्ट.)
पै॥ छ० २७ सवाल.

अपत्यें शिवरामानें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल तागायत छ० २२ सवाल गुरुवारपर्यंत वडिलांचे आशीर्वादेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं छ० १५ सवालचीं पत्रें कनकगिरीच्या मुक्कामाचीं मिरजेस पाठविलीं तीं पावलीं. " राजश्री हरीपंततात्या व मोंगल मागें होते तेही कनकगिरीच्या सुमारें दोन कोसांवरी आले. शत्रूची फौज परतीरास गळगनाथाचे सुमारें आहे. (त्यानें) टोकरे जमा केले आहेत. तेथें नदी उतरावी, अगर हरिहरचे सुमारें उतरावी, अशी त्याची मसलत आहे. एक दोन रोजांत आमची फौज सारी गलगनाथाचे सुमारानें जाणार. बुरान-

१ लष्करांत थोरले बंधु रघुनाथराव नीलकंठ होते त्यांस हें शिवराव सुभेदारांचें पत्र कुरुंदवाडाहून.

उद्दीन कलघटगी मिश्रीकोटाजवळ आहे. होळकर हुबळीवरी आहेत." म्हणोन लिहिलें तें सविस्तर कळों आलें. गणेशपंत बेहरे यांस समाधान नव्हतें. देवाज्ञा जाहले. चांगला मनुष्य होता. अनुचित जाहलें. उपाय काय ? श्रीगणेशपूरच्या[1] नवबागेंत हरजिनसी झाडें वरचेवरी आणून लावून देतों. इकडे पर्जन्य मातबर अद्याप जाहला नाहीं. पीकपाऊस मात्र आहे. पेरण्या जाहल्या. जोंधळे चांगले उगवून आले. कोळपे धरिले आहेत. मघा नक्षत्राचा पर्जन्य मातबर जाहला तरी उत्तम आहे. पहावें. कस्तुरी चांगली तोळाभर पाठवून द्यावयाविशीं आज्ञा केली, आज्ञेप्रमाणें कस्तुरी एक तोळाभर पाठविली आहे. सेवेशीं पावेल. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. २००९. **श्री.** (श्रावण व० ३०–२३ आगस्ट.)

पै॥ छ० २८ सवाल. श्रावण.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामींचे सेवेशीं —

विनंती सेवक दादो लक्ष्मण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ० २८ सवाल बुधवार जाणोन स्वकीय लेखन करावयास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. आपली आज्ञा घेऊन निघालों ते मंगळवारीं संध्याकाळीं सडे स्वारींत पावोन प्रातःकाळीं श्रीमंत राजश्री तात्या व राजश्री बापू यांची भेट घेतली. नंतरी राजश्री विसाजी बापूचें वर्तमान तर पत्र मी अलाहिदा लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. स्वामींचीही फौज (कोपळाहून) बोलाविली म्हणून श्रीमंत राजश्री तात्यानीं व बापूनीं सांगितलें. वरकड मजकूर तरी काली फौजा गेल्या होत्या त्यांची यांची गोळागोळी जाली. इकडील एक दोन भले लोक गोळीने जायां जाले.

१ गणशवाडीच्या. २ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर कोपळास वेढा घालून बसले होते त्यांस त्यांच्या कारकुनानें हें व पुढच्या नंबरचें अशीं दोन पत्रें हरिपंतांच्या लष्करांतून लिहिलीं आहेत. ३ तात्या बापू=हरिपंत फडके व विसाजीपंत आठवले.

त्यावर रात्री छाप्याची आवई होती म्हणून खासा स्वारी सडें बुनगें सोडोन दोन कोसांवर गेले ते रात्री राहून चार घटका दिवसा आज आले. यापूर्वींचें वर्तमान परस्परें समजोन घेतलेंच असेल. खासा शत्रु कांहीं अद्यापि उतरला नाहीं. सरंजाम बारसुद्धां चाळीस हजार, तोफा चाळीस पन्नास, ऐसा वाळा नदी पाठीशी घेऊन उतरला आहे. इकडील फौजेचा व शत्रूचे फौजेचा मोकाबला काली जाहला. त्याजकडील + + [2] + + + सायंकाल जाहल्यानंतर माघारे सरोन आले. पुढें दिवसा तोंडावर आज गावडे वगैरे पागा पाठविल्या आहेत. याप्रमाणें वर्तमान आहे. अलीकडे कांहीं वर्तमान जाल्यास सेवेशीं लिहून कळवितों. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०१०. श्री. (भाद्रपद शु० १–२४ आगस्ट.)

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती सेवक दादो लक्ष्मण. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० २९ सवाल गुरूवार प्रातःकाळपावेतों मुक्काम सडी स्वारीची फौज वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामीकडून आल्यापासून पत्रें येऊन सांभाळ होत नाहीं. इकडील वर्तमान तरी काली जासूद जोडी रवाना केली त्याजवरून कळलें असेल. अलीकडे वर्तमान तरी रात्रीस शत्रूची फौज चालू जाली म्हणोन आवाई आली. त्याजवरून श्रीमंत राजश्री तात्यांची स्वारी गोटापुढें तयार होऊन आज प्रातःकाळीं आली. फौजेंत आवाई फार आहे. स्वामीची फौज येण्याविषयीं काली दोन वेळ श्रीमंत राजश्री तात्यानीं विचारिलें. कोण आले, काय वर्तमान, त्यास कधीं येतात, याप्रमाणें (विचारणें)

---

१ स्वतः हरिपंत. २ येथें पत्र फाटून मजकूर गेला आहे.

आहे. येथें जासूद जोड्या होत्या त्या स्वामीकडे गेल्या त्याचें उत्तर आलें नाहीं. हल्लीं एक जोडी होती त्यांजबरोबर पत्र पाठविलें आहे. तेथें मुक्काम दोन आहेत. शिरटीचे मैदानीं येथून कूच करून जाणार. तेथें आसपास डोंगर आहेत. राऊत समागमें दिल्हे ते मंगळवारीं न विचारितां निघोन गेले. जासूद जोड्या दोन येथून गेल्या त्या पाठवावयासीं आज्ञा व्हावी. हरपनहल्लीकडील कारकून पाडाव आले, त्यासीं राजश्री बाजीपंत अण्णा तयार होऊन सडे स्वारीस होते, त्यानीं पायचें माणूस कापून कारकून धरून आणिला आहे. शत्रु रिपु खासा उतरला आहे असें म्हणत आहे. मोगलाची कही पाडून थोडी बहुत काली (शत्रूनें) नेली. साऱ्या फौजा मोगल व भोसलेसुद्धां आहेत. आपले येणेंविसीं कोठें आले हें राजश्री तात्या व बापू विचारितात. पत्राचें उत्तर द्यावयाविसीं आज्ञा संपूर्ण करीत जावी. सेवेशीं श्रुत होय. राजश्री विसाजीपंत बापू याचे येथें श्राद्ध आहे म्हणोन बुनग्यांत गेले. तिसरे प्रहरीं येतील. वरकड विशेष झाल्यास सेवेशीं लिहून कळवीन. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. आज दिवसा पागा वगैरे पुढें तोंडावर पाठविल्या आहेत. सेवेशीं कळावें हे विज्ञापना.

नं. ३०११. **श्रीगणपति.** (श्रावण—आगस्ट.)

विनंती[1] उपरी. तुमची चिठी व बातमीची चिठी पाठविली ती पावली. वर्तमान कळलें. छबिन्यास व लोकांस व गोटांत तोफखान्याकडे हुशारी करविली. परंतु ज्यापक्षीं तेथें[2] स्वारींची ताकीद जाली येविशींची बातमी आली; त्यापक्षीं छबिन्यास फौज मातबर, फौजेंत कोणी सरदार असावा. त्यास राजश्री व्यंकटराव[3] घोरपडे किंवा तुम्हीं जावें तेव्हां खातरजमा होईल. नाहीं तरी शें दोनशें राऊत सांगितले

१ ही चिठ्ठी रामचंद्र परशुराम पटवर्धन यानीं कोणा सरदारास लिहिली हें समजत नाहीं. २ टिपूच्या गोटांत. ३ सोंडूरकर.

तरी त्यांतील निम्मे जातील ऐसें आहे. तरी याचा विचार करावा, आणि प्रातः तलावा जाऊन करावा. नाहीं त्यापक्षीं कूच करावें. त्यास काय तें उत्तर पाठवावें. आपण अथवा व्यंकटराव आतांच निघून जावें म्हणजे खातरजमा आमची होईल. हे विनंती.

नं. ३०१२. **श्रीगणपति.** (भाद्र० शु० २–२९ आगष्ट.)

आशीर्वाद उपरी........तात्यांचा हेतु कीं, तुम्हीं येथें येऊन बसावें असा आहे. तरी लवकर यावें. आम्ही ऐकितों कीं, आपण नरगुंदकरितां मुक्काम करून राहिलां ! थोर आहां ! सरकार लक्ष काय, चाकरीचा प्रसंग कसा पडला आहे, तें सोडून नरगुंदाकरितां अडून बसावें हें आमचे विचारें ठीक दिसत नाहीं. हे चाकरी जाल्यावर नरगुंद कोठें जात नाहीं ! मग अडणें, रुसणें केल्यास सोयीचें पडेल, व जसें म्हटलें तसें चालेल. तर या समयीं तेथें राहणें यथास्थित नसे. देखत चिठी रात्र होऊ अगर दिवस असतां येथें येऊन पोंचणें. अनमान केल्यास मी परिछिन्न तुम्हांशीं बोलणार नाहीं. तरी आधीं आधीं कूच करून येणें. अगर तुम्हीं (सडे) येणें. प्रातःकाळीं सर्व लष्कर येईल. झुजाचा समय असतां तुम्हीं ऐकतांच यावें हे तो तुमची चाल. ऐसें असतां त्यांची चिठी जाऊन आज पांच दिवस राहिलां, यावरून आम्हांस ठाऊक, आम्हीं तो न हसूं. परंतु सर्व लोक हसतात याचें मजला फार वाईट

---

१ नरगुंदकरांच्या सुटकेच्या जाबसालाबद्दल रघुनाथराव कुरुंदवाडकर अडून बसले होते त्यांच्या समजुतीकरितां हें पत्र लिहिलेलें आहे. पण तें कोणीं लिहिलें हें समजत नाहीं. पत्र परशुरामभाऊंचें म्हणावें तर ते लष्करांत नव्हते. रामचंद्रपंत आपाचें म्हणावें तर ते रघुनाथरावांपेक्षां लहान असल्यामुळें ' आशीर्वाद ' लिहिणार नाहींत. आशीर्वादाचा मायना लिहिणारे हरिपंततात्यांच्या लष्करांत एक आपा बळवंत मेहेंदळे मात्र होते. परंतु त्यांच्या पत्रावर ' श्रीगणपति ' हें निशाण नसतेंसें वाटतें. पत्रावर तारीख आहे ती पत्राची नकल घेणाऱ्याच्या हातून चुकून पडली व मूळ पत्रांत जमादिलाखर अगर रज्जब महिना असावा, असें मानल्यास मात्र हें पत्र परशुरामभाऊंनीं बदामीच्या वेढ्यांत लिहिलें असें सिद्ध होईल.

वाटतें. तरी पत्र पावतांच स्वार होऊन येणें. नरगुंदचें काम करून घ्यावयास गुंता पडणार नाहीं. परंतु प्रसंगाप्रमाणें चालावें. सरकारचाकरी असतां अडणें हें ठीक नाहीं. रवाना छ० ३० सवाल लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पैवस्ती छ० १ जिल्काद. सन सब्बां समानीन.

नं. ३०१३. (भाद्र० शु० १३–६ सप्टेंबर.)

मिरजेस बाळासाहेबांस लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचें पत्र. पै॥ छ० १५ जिल्कादचें.

" कनकगिरीचे मुक्कामावरून पत्र पाठविलेंच आहे. त्या अलीकडील वर्तमान तरी राजश्री हरिपंततात्या याणीं मोगलअलीस निरोप दिला. ते हैदराबादेस गेले. त्यांजकडील तहवारजंग पेशजी बदामीवर होते त्याप्रमाणें येथें राहिले आहेत. कनकगिरी-वरून कूच होऊन कोपळानजीक उतरले. बहादूरबिंडा संधानें करून हस्तगत जाला. कोपळचें संधान नव्हतें. परंतु आठ पंधरा दिवस तेथें मुक्काम होता तर संधान यावयाचें होतें. इतक्यांत शत्रु गलगनाथावरून टोकरे जमा करून नदी उतरून अलीकडे उत्तर-तीरास आल्याचें वर्तमान आलें. तेव्हां श्रीमंत राजश्री दादांस फौज-सुद्धां कोपळानजीक ठेवून राजश्री तात्या फौजसुद्धां कळीकरेचे बारीनें येऊन येथें मुक्काम केला. शत्रु येथून पांच कोसांवर आहे. शत्रु तोफांसुद्धां तुंगभद्रा व वाळा नदीच्या संगमास उतरून राहिला. पाठीमागें नदी, पुढ मातबर ओढा आहे. जागा अडचण पाहून राहिला. येथें रा॥ हरिपंततात्या आले. नंतर दुसरे दिवशीं झाडून फौजसुद्धां तयार होऊन शत्रूकडे गेले. गोटाजवळ फौजा जातांच शत्रूकडील तोफांची मारागिरी फारच जाली. तेव्हां तेथें ठराव न होय याज-करितां माघारे सरकून उभे राहिले. मग गोटास आले. राजश्री

बाजीपंत अण्णा हुजरात बरोबर घेऊन पुढें गेले होत त्यांजकडील दहा बारा घोडीं व दहा बारा माणूस ठार पडलें. याप्रमाणें वर्तमान जाहलें. मग श्रीमंत राजश्री दादांस येण्याविशीं पत्र गेलें. त्याजवरून बहादूरबिंड्याहून कूच करून येथें आले. होळकरांसही येण्याविसीं पत्रें गेलीं आहेत. दोन चार दिवसांत येणार आहेत. इकडे पर्जन्य अगदीं नाहीं. वैरण अगदीं मिळत नाहीं. ”

नं. ३०१४. (भाद्र० शु० १२–५ सप्टंबर.)

बाळासाहेबांस मिरजेस लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचें पत्र. पै॥ छ० १४ जिल्कादचें.

“ रा॥ हरिपंततात्यासुद्धां काल झाडून फौजा तयार होऊन तळाव्यास गेल्या होत्या. शत्रूचे गोटापासून कोसावर तात्या उभे होते. वरकड फौजा राजश्री बाजीपंत अण्णा व श्रीमंत राजश्री दादा पुढें गोटापासून आदकोसावर गेले होते. तेथें शत्रूकडील तोफांचे गोळे येत होते. ते समयीं आम्हांकडील फौजेंतील व हुजरातीचे पांढरे यांचे पथकांतील दोन चार घोडीं माणसें ठार जालीं. तेथें प्रहरपर्यंत उभे राहून माघारे गोटास फौजा आल्या. शत्रु आपले गोटाबाहेर तयार होऊन उभा राहिला होता. तेथून पुढें आला नाहीं. गोटाचे अघाडीस टेंकड्या आहेत त्यांजवर बातेऱ्या बांधून वर तोफा चढवून मजबुतीनें बसला आहे. जागा लौकर सोडीत नाहीं असा सुमार दिसतो. ”

नं. ३०१५. (भाद्र० व० २–१० सप्टंबर.)

मिरजेस बाळासाहेबांस लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचे पत्र छ० १६ जिल्कादचें. नजीक कपतगड बनीकोप परगणे लक्ष्मेश्वर येथून—

" शत्रु गलगनाथानजीक उत्तरतीरास आहे तेथेंच आहे. इकडील फौजा दोन वेळ त्याचे गोटापर्यंत तलाव्यास गेल्या होत्या, परंतु बाहेर निघून आला नाहीं. जाग्यावरून तोफांची मारागिरी करितो. गोटाचे अघाडीस चार बातेऱ्या त्यानें बांधल्या आहेत. छ० ३ जिल्कादीं रात्रौ शत्रु दहा पंधरा हजार बार व तोफा घेऊन इकडील छबिन्यापर्यंत येऊन छबिन्याचे लोकांवर दहा पंधरा गोळे टाकून लागलाच माघारा गेला. त्यानंतर आठा दिवशीं छ० ११ जिल्कादीं रात्रौ खासा फौज व बार व तोफा घेऊन छापा घालावयासीं आला. इकडील छबिन्याचे लोकांवर तोफा लागू केल्या. ते दिवशीं छबिना राजश्री विसाजीपंत आठवले यांचा होता. तेव्हां बाण सोडीत माघारे निघाले. तों गोटांतील फौजही झाडून तयार होऊन पुढें गेली. रात्रीचा समय याजमुळें गोटाचे अघाडीस रा॥ हरिपंततात्या उभे राहिले. शत्रु नीट तोफा मारीत गोटाजवळ येऊन तोफा मारूं लागला. तेव्हां गोटाचे अघाडीपर्यंत गोळे येऊन पडले. तेथें उभा राहून दहावीस गोळे मारून माघारा फिरला. आणि एक कोस माघारा जाऊन तेथें तोफांचे बार केले. ते समयीं माघारा फिरून गेला असें समजलें. तेव्हांच पाठीवर फौजा गेल्या, परंतु काळोखी रात्र याजमुळें गांठ पडली नाहीं. याप्रमाणें वर्तमान जाहलें. शत्रूची धमक भारी. परंतु इकडील फौजा फार यामुळें दिवसा चालून येत नाहीं. ही ।। सोडवावी ह्मणून दोन वेळ आला होता. पुढें काय घडतें पहावे छाप्याचे दिवशीं इकडील फौजेंतील पांच चार माणूस व पांच सा. ोडे ठार व जखमी जाले. काल येथून कूच होणार होतें. परंतु नबाबाकडील कांहीं जिनसी सामान व तोफा व गाडद दोन चार हजार येथून आठ कोसांवर आले ह्मणून वर्तमान आलें.

१ तोफखान्याकडचें. यावरूनच आडनांव जिनसीवाले.

याजकरितां मुक्काम जाहला. तें सामान आल्यानंतर येथून कूच होऊन सुरणगी नजीक शिरहट्टी येथून पांच कोस आहे तेथें जाणार. तुंगभद्रा नदीस उतार दाटका जाला म्हणून वर्तमान आहे."

नं. ३०१६. (भाद्र० व० ३–११ सप्टेंबर.)

पुण्याहून नाना फडनवीस यांचे लष्करांत रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस पत्र—

" राजश्री परशुरामपंत भाऊ चिरंजीवाच्या मुंजीकरितां तासगांवास आले. मुंज जालियावर लष्करांत जावें असें निश्चयांत आलें असतां अद्यापि तासगांवासच राहिले आहेत! आम्ही येथून बहुता प्रकारें लिहिलें त्याचीं उत्तरें आलीं कीं, " डेरे राहुटया जुन्या जाहल्या याकरितां खारवे व खाद्या पुण्याहून आणिल्या आहेत. डेरे राहुटया तयार जाहल्यावर निघून जाऊं. " अलीकडे ऐकिलें कीं पुण्यास यावें असा त्यांचा विचार आहे. त्यास मसलतीची सर्व भिस्त भाऊंवर असतां तासगांवास राहणें त्यांस कसें विहित दिसतें? पुण्यांत यावयाचा विचार चित्तांत आणिला हें तर लौकिकास एक प्रकार, असें जाणोन मागती लष्करांत लवकर जावें याकरितां लिहिलें आहे. आपणही याविषयीं उद्योग करीत असतीलच. करावा. टिपू तुंगभद्रा उतरोन आला आहे. सावध असत जावें. रवाना छ० १७ जिल्काद. "

नं. ३०१७. श्री. (भाद्र०—सप्टेंबर.)

विनंती उपरी. दह्यांची शिंकाळी प्रातःकाळीं येथून यावयाची नाहीं. आजच दोन शिंकाळ्या पाठविल्या. गौळी याजकडील दूध

---

१ दाटका उतार=जेमतेम उतार. २ चमत्कारिक. ३ अघाडीस सड्या स्वारींत रघुनाथराव कुरुंदवाडकर होते त्यावरोबरच्या कोणा कारकुनास बुनग्यांतल्या कारकुनाचें पत्र गेलें तें उत्तरासुद्धां.

आणवावें तर गौळी तेथेंच आहेत. सडी स्वारीस येथून शिंकाळी नित्याप्रमाणें पोहोंचणार नाहीं. येथून सडी स्वारी तीन कोस. तशांत झाडी. असा प्रकार आहे. गौळी याच्या म्हैशी कांहीं नेल्यास उत्तम. नाहीं तर शिंकाळी लावून द्यावयाचा बेत कसा करावा तें लिहून पाठवावें त्याप्रमाणें करूं. शिंकाळीचा बोभाट होईल यास्तव लिहिलें आहे. याचें उत्तर यावें हे विनंती.

उ०—तुम्ही इकडून बुनगें ठेविलें असतां गौळी कसा येईल ? यास्तव नित्य शिंकाळी तेथून यावी. गौळी यास ताकीद येण्याविसीं केलीच आहे. परंतु तथापि न आल्यास दिवसामध्यें सायंकाळची एक तरी येत जावी. पहांटेस कांहीं पोहोंचणार नाहीं, परंतु प्रहर दिवसास येत जाईल. कळावें. उदईक स्नानसंध्या उरकून (तलाव्यास) जावें असें आहे. घडेल तें खरें ! हे विनंती.

नं. ३०१८

(भाद्र० व० ५–१२ सप्टें.)

कोन्हेर नरसिंह यांचें पत्र १८ जिल्कादचें लष्करांतून मिरजेस—

" काल मंगळवारीं लष्करचें कूच होऊन बडणी लक्ष्मेश्वर व नारायणपूर येथें आले. उपरांतीक त्याची फौज इटगी तेरदहळ्ळी येथें नदीअलीकडे होती तिनें येऊन मुकाबला दिला. पांच सहा घटका झूज जाहलें. परंतु लढाईत कोणी कोणास हार न जातां संध्याकाळीं दोनी फौजा आपापल्या गोटास गेल्या. त्यांच्या राउतांचीं तोंडें पहातांच छबिन्याचे राउतांनीं गोटांत खबर कळविली.

* कोन्हेर नरसिंह यांचीं पत्रें दोन असून त्यांत पुष्कळ पाल्हाळ लिहिला आहे. परंतु त्याची लिपी वाईट व भाषा अर्धवट कानडी मराठी अशी असल्यामुळें त्याच्या लिहिण्याचा चांगलासा बोध होत नाहीं. एका पत्रांतून समजला तसा सारांश मात्र येथें उतरून घेतला आहे.

तेव्हां तमाम फौज तयार होऊन येलापूर परगणे लक्ष्मेश्वर येथें जाऊन उभे राहतांच त्याणीं नीट फौजेवरी चालून घेतलें. त्यास मोडून माघारे घालीत जात असतां वाटेंत ओढा आहे तेथें दहा हजार बार शत्रूकडील दबा धरून बसले होते. त्याणीं पन्नास पाउणशें घोडें माणूस जायां जखमी केलें. मग इकडील फौज सावरून उभी राहिली. त्यानंतर चांगलेंच जूज जाहलें. शत्रूस मागें सारून फौज माघारी आली.

नं. ३०१९. (१४ सप्टंबर.)

धोंडो नरसी याचें पत्र भाद्रपद वद्य सप्तमीचें मुक्काम बेलगली प्रांत हुबळीनजीक मिश्रीकोट येथून.

" श्रीमंत राजश्री तात्या[1] बनीकोपेहून कूच करून बडणी प्रांत लक्ष्मेश्वर येथें आले. बनीकोपेस असतां मागील भौमवारीं शत्रु रात्रीस छापा घालावयास आला होता. सरकारचा छबिना उभा होता त्याची गांठ पडून गोळागोळी होऊं लागली. ते आवाज ऐकोन तात्या फौजेसह तयार होऊन आले. महताबा[2] लावून रात्रीं परस्परें गोळागोळी जाली. दोन घटका रात्रीपासून सूर्योदयपर्यंत उभे होते. उपरांत आपापले ठिकाणास गेले. शत्रु इटगीहून कूच करून रिती प्रांत हावनूर येथें गेला. तेथून देवगिरी प्रांत सावनूर येथें येणार. येथील उभयतां[3] सरदार रात्रीं छबिने राखून स्वस्थ आहेत. बुराणउद्दीन कलघटगीस आहे. आजपर्यंत शत्रूकडील मराठी स्वार पांचशें पर्यंत व पायींचें माणूस दीडशेंपर्यंत फुटून इकडे येऊन मिळालें. आणखीही येण्याचें संधान आहे. येथील दोन्ही लष्करांत धारण अडीच पायली जाली आहे. थोरल्या लष्करांतही वैरणीचें मोठेंच संकट पडलें आहे. "

---

१ हरिपंत फडके. २ चंद्रजोती. ३ होळकर व बेहरे.

श. १७०८ **टिपू सावनुराजवळ येतो.** इ. स. १७८६

नं. ३०२०. **श्री.** (भाद्र० व० ९–१६ सप्तंबर.)

पै॥ छ० ४ जिल्हेज सन सब्बा समानीन आश्विनमास.

सेवेशीं गोविंद सखदेव. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ० २२ जिल्काद मुक्काम नजीक सावनूर एक कोस येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं श्रीमंत राजश्री दादांचे जासुदासमागमें छ० १३ जिल्कादचें पत्र पाठविलें तें छ० १९ तारिखेस पावलें, ' कबाडाचीं तट्टें व दाणेकरी याचा घोडा मागाहून पाठवून देतों. राहुटया तयार होत आहेत, ' ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. उत्तम आहे. राहुटया तूर्त महिना पंधरा दिवस पाठवूं नये. प्रस्तुत सडी स्वारी आहे. एक महिना जाहला, शह समीप गांठ पडली आहे. येथील वर्तमान बनीकोपचे मुक्कामावरून दोन पत्रें पाठविलीं तीं पावलींच असतील. त्यानंतर तेथून कूच करून बडणी परगणे लक्ष्मेश्वर येथें आले. शत्रुही गलगनाथावर होता तेथून कूच करून वाळानदीतीरानेंच सावनूरचे सुमारें चार कोस आला. तेथून दुसरे दिवशीं कूच करून हत्तीमोतूर सावनुरापासून तीन कोसांवर वाळा नदीतीरीं येऊन छ० १९ तारखेस मुक्काम केला. तेव्हां रा॥ हरिपंततात्या फौजसुद्धां बडणीहून कूच करून येथें परवा छ० २० तारिखेस आले. शत्रूस व यांस दोन कोसांची तफावत आहे. त्यांचे व यांचे छबिन्यास कोस पाऊण कोसांचें अंतर राहतें. शत्रु मुक्काम करून राहिला आहे. याजउपरी घडेल तें प्रमाण. राहुटया तूर्त न पाठवाव्या. लिहून पाठवूं ते समयीं पाठवाव्या. उंटाकरितां गळाठा फारच जाहला आहे. भाद्रपदमास होत आला; आश्विनमासचे बेगमीस ऐवज पाहिजे; येविशीं विनंति लिहिली आहे. पेशजी ऐवज बदामीचे रोखें पाठवावा म्हणून सेवेशीं विनंति लिहिली होती. प्रस्तुत लष्कर इकडे आलें. त्यास ऐवज

रामदुर्गास पाठवावा. तेथून पुढें पत्र यावें. इकडील कूच मुक्कामाचा सुमार पाहून स्वार पाठवून ऐवज आणवूं. आजी चार दिवस घोड्यावरील जीन निघत नाहींत. शत्रूची धमक फार दिसते. यांत ईश्वर इच्छेनें घडेल तें प्रमाण आहे! सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०२१. श्री. (भाद्र०—सप्टंबर.)

विनंती उपरी. उदईक प्रातःकाळींच चार घटका रात्रीस कूच आहे, यास्तव श्राद्ध उगेच उदक मात्र सोडतील. यास्तव दूध पांचशेर पाठवावें. चार सहा घटका रात्रीस पाठवावें. तांदूळ मोठे व कणीक व बारीक तांदूळ व गूळ व साखर लिहिल्याप्रमाणें पाठवावें. तुम्ही भोजनास न यावें. तेथेंच करावें. जाजती येथें कांहीं जेवणार नाहींत. धोतरजोडे पाठवावे. जानवीं वगैरे लिहिलेप्रमाणें किरकोळ सामान पाठवावें. भाजीही पाठवावी. टिपू आज कूच करून सावनूरचे सुमारें वाळा नदीपलीकडून चालला. आमची फौज उभी होती तेव्हां कूच करून गेला. पंचवीस पात्रांचें सामान पाठवावें. जाजती न पाठवावें. हे विनंती.

नं. ३०२२. (भाद्र० व० ९—१६ सप्तंबर.)

रघुनाथराव कुरुंवाडकर यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २२ जिल्कादचें नजीक सावनूर येथून मिरजेस—

" शत्रूस व इकडील फौजांस दोन कोसांची तफावत आहे. बनीकोपेवर मुक्काम होता तेथें वैरण मिळेना. याजकरितां कूच करून सुरणगीच्या मुक्कामास आलों. तों शत्रुही कूच करून सावनूरचा रोख धरून आला. तेव्हां आम्हांसही मुक्काममजकुरास येणें प्राप्त जालें. येथें येऊन आज तीन दिवस जाले. "

---

१ सड्या स्वारींतल्या कारकुनाचें बुनग्यांतल्या कारकुनास पत्र. श्राद्ध करणारे रघुनाथराव कुरुंदवाडकर.

श. १७०८ टिपू सावनुराजवळ येतो. इ. स. १७८६

नं. ३०२३. श्री. (भाद्र० शु० ९–१८ सप्तंबर.)

हरिगुरुभक्तपरायण राजमान्य राजेश्री हनुमंतबाबा संस्थान चाफळ स्वामीचे सेवेशीं.

चरणरज गंगाधरराव गोविंद. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ० ४ रबिलाखरपर्यंत वर्तमान आपले आशीर्वादें यथास्थित असे. विशेष. आपाजी शंकर व त्याचा पुत्र धोंडो आपाजी कुलकर्णी मौजे हिंगणगांव कर्यात कवठें महांकाळ व मौजे करोली व मौजे म्हैसाळ कर्यात देशिंग यांनीं सदाशिवभट बिन गोपाळभट याशीं खटला करून हिंगणगांव येथें काठ्यांखालीं जिवें मारिलें. कुलकर्णीमजकुरांस ब्रह्महत्या घडली. सबब ते देशांतरास गेले. पुढें सन सलास तिस्सैनांत सदाशिवभट यांचे पुत्र लक्ष्मण सदाशिव व सखाराम सदाशिव यांनीं किल्ले मिरजेचे मुक्कामीं येऊन विनंती केली जे, ' आमचे बापाचा खून जाला. येविशीं आम्हांस काय आज्ञा ? ' म्हणोन, त्यावरून चौकशी करितां उभयतांचे बापाचा खून आपाजी शंकर व त्याचा पुत्र धोंडो आपाजी यांनीं नाहक केला. यास्तव त्यांच्या कुलकर्णाच्या वृत्तीपैकीं निमे वृत्ति लक्ष्मण सदाशिव व सखाराम सदाशिव यांस द्यावी; असें ठरोन येविशीं पत्रेंही जालीं व हिंगणगांव येथील वृत्तीविषयीं आपणास पत्र तपशिलवार लिहिलें आहे. त्या अन्वयें हिंगणगांवकरांस व या उभयतांचे नावें आपण पत्रें द्यावीं. सन सीत तिस्सैन. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती.

---

१. ता. १८ सप्टेंबर सन १८९५ रोजीं लिहिलेलें हें पत्र येथें चुकून लागलें आहे.

नं. ३०२४. (आश्विन शु० १--२३ सप्टंबर.)

रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांचें पत्र लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस छ० २९ जिल्कादचें—

" शत्रूस व आम्हांस दोन कोसांची तफावत आहे. शत्रूच्या तळापासून सावनूर अर्धीच तीन कोस आहे. आज दहा अकरा दिवस जाले. शत्रु जागा धरून उतरला आहे. त्यामुळें आम्हांस कूच करितां येत नाहीं. कूच करून डावें उजवें व्हावें तर सावनूरच्या गळीं पडेल. याजकरितां येथेंच मुक्काम करून राहिलों आहों. पुण्याहून राजश्री नानाचें पत्र[1] आलें त्याची नक्कल करून पाठविली आहे. "

नं. ३०२५. **श्रीगणपति.** (२३ सप्टंबर.)

पै॥ छ० १ जिल्हेज, सन सब्बा समानीन. आश्विन मास.

तीर्थस्वरूप राजश्री बाळासाहेब वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें विष्णूनें शिर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील क्षेम ता॥ आश्विन शु॥ प्रतिपदापावेतों वडिलांचे आशीर्वादेंकडून सुखरूप असों. विशेष. दिनकरद्योताची पोथी आपणापासून पेशजी अर्चेस नेली होती ती हल्लीं पाठविली आहे, तर वे॥ रा॥ रामभट छत्रे वडिलांपाशीं आणून देतील. घेऊन उत्तर पाठवणेंस आज्ञा करावी. सदैव पत्र पाठवून सांभाळ करावा. बहुत काय लिहिणें लोभ करीत जावें हे विज्ञापना.

नं. ३०२६. (आश्विन शु० ३–२५ सप्टंबर.)

पुण्याहून विसाजी नारायण वाडदेकर याचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस. छ० २ जिल्हेजचें—

१ पत्राचा सारांश नं. ३०१६ स छापला आहे.

" श्रीमंत राजश्री नाना श्रीमंत राजश्री भाऊंस पत्रें वरचेवर लिहितात जे, ' फौजेंत जावें. " भाऊंचीं पत्रें येतात कीं, ' आम्ही पुण्यास येतों ! ' नानांचें म्हणणें कीं, ' तिकडे मसलत पडली असत. इकडे येणें ठीक नाहीं. शत्रूस आवई जाईल कीं, भाऊ पुण्याकडे गेले. येणेंकरून दाब कमी होतो. यास्तव लष्करास लवकर जावें. जीं कामें आहेत तीं करून देतों. परंतु येसमयीं न गेलें असतां मसलतीस कमी पडेतें. यास्तव जरूर जावें. पुण्यास येऊं नये. ' ऐसें लिहिण्यांत व बोलण्यांतही आहे. स्वामींनींही विनंती करून भाऊंचें जाणें लष्करास घडल्यास चांगलें. येथें आले असतां ते खटें, हे खटें, असें होतें. "

नं. ३०२७.

(आश्विन शु० ३–२९ सप्तं.)

लष्करांतून रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस पै॥ छ० ९ जिल्हेजचें.

" टिपूकडील वकील नूरमहमदखान वकील यांचें पत्र कपतगुड्चे मुक्कामीं रा॥ हरिपंत तात्यांचे न।वें आलें होतें. त्यांत लिहिलें होतें कीं, आपणाकडील दोघे भले माणूस पाठवावे. त्याजवरून त्याच्या जासूद जोडया दोन आल्या होत्या; पैकीं एक तात्यांकडे व एक सरकारांत, त्यांत ब्राह्मण एक व जासूद एक याप्रमाणें होते. त्याप्रमाणें यानींही येथून जासूद दोघे पाठविले. त्य।जबरोबर त्यांचीं उत्तरें आलीं जे, " दोन्ही दौलती मातबर. लघु गोष्टीविशीं खलष पडले. यास्तव ज्या गोष्टीकडून श्रीमंतांचा व आमचा स्नेह अक्षतमरिष्ट चालेल असें व्हावें. गुदस्तां नरगुंदकराकडे पेशकशीचा पैका येणें असतां (त्यानें आमचे) महाल मारून ताराज केले.

१ पुण्यास पेशव्यांकडे जावयाची.

आम्हीं इंग्रजाचे मसलतीस गुंतलों. बाजत बरसात तंबी करोन पेशकशीचा ऐवज घ्यावा ह्मणून फौज पाठविली असतां आपली फौज कुमकेस आली. दोहीं फौजेचा मुकाबला जाला. कित्तूर संस्थान यादींत लिहिलेलेंच असतां आम्हांकडून अंतर नसतां तिकडून पेशकदमी जाली. तेव्हां इकडून पेशकदमीची तरतूद करणें प्राप्त जालें. यास्तव ज्या गोष्टीकडून खलष न पडतां स्नेह चालेल ते गोष्ट करावी." याप्रमाणें पत्रें आल्यावर त्यांचीं उत्तरें यानीं लिहून दिला कीं, "राजश्री सेनाधुरंधर यांजबरोबर वकील पुण्यास गेलेच होते. त्यांजबरोबर जाबसाल बोलण्यांत आले ते फत्तेअल्लीखान यांच्या जाहिराण्यांत आलेच असतील. त्यास त्यांचीं उत्तरें यावीं तशीं आलीं नाहींत." याप्रमाणें उत्तरें पाठविलीं. टिपूस[1] व आम्हांस दीड कोसाचें अंतर आहे. वैरण अगदीं मिळत नाहीं. आज महिनाभर घोडयांवरील जीन उतरले नाहींत. अदवानीस नबाबाकडील व सरकारची फौज जाऊन फत्तेअल्लीखान यांनीं मोर्चे लाविले असतां मोहबतजंग याचे कबिले व चीजवस्त दरोबस्त काढून आणिली. त्याप्रमाणें हल्लीं सावनुरासमीप दोनी फौजा असतां बुराणउद्दीन व आपण एकत्र होऊन सावनूर घेऊन नबाबास कबिले सुद्धां घेऊन जावें, आणि आपण सावनुरास रहावें, असेंही फत्तेअल्लीखान याच्या मनांत आहे असें म्हणतात. शत्रूस व आम्हांस अंतर अगदीं थोडें, याकरितां रात्रंदिवस सावधपणें आहों."

(आश्विन शु० ८–३० सपटंबर.)

नं. ३०२८.

शहापुराहून रामाजी भरमाजीचें पत्र बाळासाहेबांस छ० ७ जिल्हजचें:-

"श्रीमंत राजश्री हरिपंततात्यांचा मुक्काम सावनुरानजीक पूर्वेस आहे व शत्रूचा मुक्काम वाळानदीच्या उत्तरेस आहे. सैदबुरान

1 टिपूसुलतान.

कलघटगीवरून बंकापुरास गेला. शत्रूस जाऊन मिळणार. होळकर सावनुरापासून चार कोसांवर उतरले आहेत. "

नं. ३०२९. (आश्विन शु० ९–१ अक्टो.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस.

" प्रथम प्रहर रात्रीस शत्रु तयार जाला आहे म्हणोन बातमी आली होती. त्यावरून जीन मात्र ठेविले होते. त्यानंतर दोन प्रहर गेले, यामुळें थोडीशी असावधता आली होती. इतक्यांत पहांटेच्या प्रहर रात्रीस इकडील छाबिना हुजूरचा पुढें होता त्याजवर शत्रु येऊन चार पांच तोफांचे बार व बाण सोडिले. ते समयीं छाबिन्यांतील लोक जाग्यास बसले होते त्यांपैकीं कांहींचीं घोडीं उधळोन गोटास आलीं. ते दिवशीं छबिन्याबरोबर रा॥ नारोपंत चक्रदेव होते. शत्रु आपण खासा एक बाजूनें, व सैदबुरान यास सरकारच्या इकडील तोफा गोटाचे अघाडीस टेंकडीवर ठेविल्या होत्या, तिकडील बाजूस, याप्रमाणें करून चालून आला. हुजरातसुद्धां उभे राहून तात्यानीं इकडील तोफा झाडून काढिल्या. शत्रु मारागिरी करीत आला तों प्रातःकाळ जाला. सरकारची फौज टेंकड्यांचा आसरा धरून राहिली. इकडील तोफा चार सुरू केल्या. तेव्हां तिकडून मारागिरी तोफांवर जाहली. तेथें रा॥ हरिपंत खासेच उभे राहून इकडील व तिकडील अडीच प्रहरपर्यंत मारागिरी होत होती. इकडील तोफा थोड्या व लहान, शत्रूची मारागिरी फार, यामुळें तोफा माघाऱ्या काढिल्या. हुजरात व होळकर व बेहरे मिळून दोनशें घोडें ठार पडले व माणूसही जायां जखमी जालें. संध्याकाळचे चार घटका दिवसास शत्रु परत गेला. पाठीमागील दुमदारी अस्तमानचे सुमारास जागा सोडून गेली. तेथपर्यंत इकडील फौजा तेथेंच उभ्या होत्या. नंतर तेथें वीस हजारपर्यंत फौज छबिन्यास ठेवून रा॥ हरिपंततात्या रात्रीस गोटास

सावनूरचे उत्तरेस दीड कोसावर आले. छाप्याचे समयीं होळकराकडील कांहीं पेंढारी व बापू होळकर ऐसे शत्रूचे पाठीमागील बाजूस गेले होते त्यानीं तिकडील एक हत्ती व बैलांच्या माळा तोफेच्या रिकाम्या चार व वीस पंचवीस घोडें ऐसें आणिलें ! "

नं. ३०३०. (आश्विन शु० ११-३ आक्टो.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस छ० १० जिल्हेजचें—

" शत्रु काल कूच करून सावनूरच्या दक्षिणेस कोसावर येऊन राहिला आहे. आम्ही सावनूरच्या पश्चिमेस आहों. शत्रूस व आम्हांस दोन कोसांचें अंतर आहे. छ० ९ रोजीं सावनूरकर नबाब मुलेंमाणसें सुद्धां निघोन लष्करांत आले. येथून अण्णिगिरेस जातील. शत्रूचा आगीचा मार भारी यामुळें इकडील फौज ठरत नाहीं. "

नं. ३०३१. **श्रीगणराज.** (आश्वि० शु० ११-३ आक्टो.)

राजश्री सखो रंगनाथ स्वामी गोसावी यांसीं.

विनंती उपरी. राजश्री शहाजी खामणे हुजरातीकडील याची घोडी परवांच्या छाप्यांत उधळली ती बिरोजी टकले याजकडे आहे म्हणोन कळलें, त्यावरून लिहिलें आहे. तर बिरोजी टकले यास ताकीद करून घोडी सोडून देविणें. रवाना छ० १० जिल्हेज. हे विनंती.

नं. ३०३२. (आश्विन शु० ११-३ अक्टो.)

गोकाकेहून रामाजी अनंत याचें पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस छ० १० जिल्हेजचें—

" होळकर सावनूरापासून चार कोसांवर होते ते जाऊन श्रीमंत राजश्री तात्यांस मिळाले. सावनुराजवळ आहेत. सैदबुरान बंकापुरास होता तोही शत्रूस वाळा नदीवर जाऊन मिळाला. "

---

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांची कारकुनास चिठी.

श. १७०८ टिपू छापा घालण्याचा यत्न करितो. इ. स. १७८६

नं. ३०३३. (आश्विन शु० १२—४ अक्टो.)

गोकाकेहून रामाजी अनंत याचें पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस—

" बुधवार दोन प्रहरचीं आमचीं पत्रें सावनुराहून आलीं. दोन प्रहरीं शत्रूची स्वारी तयार जाली होती. ही बातमी कळून श्रीमंतांच्या साऱ्या फौजा तयार होऊन गेल्या. माणसें निघोन दोन कोसांवर आल्यानंतर दोहींकडून तोफांची मारगिरी ऐकूं येत होती म्हणोन माणसानीं सांगितलें. सावनूरकर नबाब सरकारचे लष्करांत आले आहेत. सावनुरांत सरकारचे लोक घातले आहेत. "

नं. ३०३४ (आश्विन शु० १२—४ आक्टो.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव याचें पत्र छ० ११ जिल्हेज सौम्यवासरचें बाळासाहेबांस:—

शत्रूचा छापा तारिख ७ रोजीं आला. मग येथें सावनूरच्या दक्षिणेस आले. शत्रूचा मुक्काम सावनुरापासून दोन कोसांवर होता तेथून कूच होऊन हुळीकोपी ह्मणून सावनुरापासून कोसावर खेडें आहे तेथें आला. सावनुरांत आसपासचें गुळें फार भरलें होतें, याजमुळें शहर फार गडबडलें. आणि शत्रु दगेखोर, रात्रीं निकड करील, याजकरितां सावनूरकर नबाब कुटुंबसुद्धां आंत होते त्यांस परवांचे दिवशीं कबिलेसुद्धां बाहेर काढून आणिलें. शहरांतील गुळें बहुतेक बाहेर निघालें. "

नं. ३०३५ (आश्विन शु० १२—४ अक्टो.)

चिंतामणराव व विठ्ठलराव यांचें पुण्याहून बाळासाहेबांस पत्र छ० ११ जिल्हेजचें:—

" विजयादशमीस श्रीमंतांनीं पोषाख अंगावरील कच्या रंगाचे आम्हां उभयतांस पाठविले. खासा स्वारी निघावयाची ते समयीं

अंबारीचा हत्ती पाठविला होता. आम्हीं अंबारींत बसोन स्वारी बरोबर शिलंगणास गेलों होतों. चार घटका कचेरीस बसोन श्रीमंतांस एक मोहोर नजर करून आज्ञा घेऊन घरीं आलों. "

नं. ३०३६. **श्रीगणराज.** (आश्वि० शु० १३–५ आक्टो.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे स्वामीचे सेवेशीं:—

पोष्य[1] महादाजी बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल ता॥ छ० १३ जिल्हेज गुरुवासरपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. अलीकडे आपणाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. शत्रूनें छापा घालून नासाडी बहुत केली म्हणोन राजश्री बळवंतरावजी यांचें पत्र आलें त्याजवरून मोठी काळजी लागली आहे. सविस्तर वृत्त लिहून पाठवावें. मुख्य गोष्ट रात्रंदिवस लष्कराकडील काळजी लागली आहे. सविस्तर लिहून कुइलगोडास पत्रें पाठवीत जावें ह्मणजे येऊन पावतील. जासूद व इमाम ढालाईत पाठविला आहे. सविस्तर लिहिणें. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

नं. ३०३७. **श्रीगणराज.** (आश्विन शु० १४–६ अक्टो.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे व राजश्री बाळाजीपंत स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य महादाजी बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल ता॥ छ० १३ जिल्हेज भृगुवार प्रातःकाळ जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असावें. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. शत्रूकडील सविस्तर वर्तमान छापा आल्याचें सविस्तर लिहिलें तें कळलें. येथेंही दोन तीन रोज बाजारी वर्तमान उठलें होतें. परंतु

---

1 पत्र कुरुंदवाडाहून लष्करांत.

तथ्य कळेना, याजवरून चिंता लागली होती. आतां (तुमचीं) पत्रें आलीं त्याजवरून सविस्तर कळलें. ईश्वरें श्रीमंत यजमान सुद्धां आमच्या मंडळीची खैर केली हा मोठा लाभ जाहला वरचेवरी अधिकोत्तर होईल तें लिहून पाठवीत असावें. आम्ही येथून एक दिवस दोन दिवसा आड माणसें पाठवून देतों. शत्रु कांहींसा शेर जाहला आहे. त्याचा विश्वास नाहीं. विना त्यास एकदां जरब चांगली बसल्याशिवाय आंच धरीत नाहीं. सर्व भार श्रीवरी आहे ! श्रीकृपेकरून श्रीमंतांचे पुण्यें करून घडेल तें प्रमाण ! आपल्या घरचीं सर्व सुखरूप आहेत. रात्रंदिवस चिंता आपणाकडील लागली आहे. दुसरा निजध्यास नाहीं. इतक्या फौजा असतां + + + + + चालोन आला, तेव्हां शेर जाहला ! फिरोन त्यास जरब बैसे तों सावध असतां उत्तम आहे. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

पो॥ गोविंद त्रिंबक साष्टांग नमस्कार विनंता उपरी. आपण पत्रीं सांभाळ केलेवरून संतोष जाहला. सड्या फौजा अघाडीस कोसभर होत्या त्या बुनग्यांत आल्या किंवा आपण सडे फौजेंत गेलां, हें कळलें नाहीं. शत्रूनें दगा केला, गळाठा फार केला, परंतु फौजा जमून राहिल्यानंतर शत्रु माघारा गेला. शेर जाला आहे असें दिसतें. यास्तव सावध असावें. यजमानांसही विनंती वरचेवर करावी. अहोरात्र चिंता लागली आहे. सविस्तर पत्रीं सांभाळावें. लोभ करावा हे विनंती.

नं. ३०३८

(आश्विन शु० १४–६ अक्टो.)

शिवराव नीळकंठ यांचें बाळासाहेबांस पत्र मिरजेस छ० १३ जिल्हेजचें कुरुंदवाडाहून–

" तीर्थस्वरूप राजश्री दादांकडून छ० ८ जिल्हेजचीं पत्रें सावनुराजवळ मुक्कामचीं आलीं तीं आपणाकडे पाठविलींच आहेत. " छ० ६ जिल्हेज रोज भृगुवार या दिवशीं रात्रीं टिपूचा छापा येतो, सरंजाम तयार जाला आहे, म्हणोन एक दोन बातम्या आल्या. त्यावरून फौजा आपापले जागां सावध होत्या. पहांटेच्या प्रहर रात्रीस खासा टिपू आपल्या सरंजामासुद्धां निघोन दोन टोळ्यांनीं नीट चालून येऊन छबिन्यावरून गोटाच्या अघाडीस येऊन तोफांची व बाणांची मारगिरी फार केली. सरकारची फौज सारी तयार होऊन त्याच्या तोंडावर उभी राहिली. सरकारच्या तोफाही लागू केल्या. परंतु रात्रीचा समय, आणि त्याचा आगीचा मार भारी, तेव्हां आपल्या तोफा मागें काढून तळ सोडून मार खात पाऊण कोसपर्यंत सरकत अलीकडे आलों. इतक्यांत सूर्योदय जाला. मग सरकारच्या फौजा साऱ्या जमून राहिल्या. सावनूरच्या अंगें होळकरही राहिले. आणि सरकारच्या तोफा चार पांच लागू करून त्याजला मार देऊं लागले. सूर्योदयापासून दोन प्रहर पावेतों परस्परें तोफांची मारागिरी जाहली. शत्रु तेथून माघारा अस्तमानास गेला. आम्ही साऱ्या फौजा शत्रु गेल्यावर मुक्काम मजकुरास अस्तमानीं आलों. लढाईंत तोफेचे गोळे लागून तीनशेंपर्यंत एकंदर घोडीं ठार पडलीं व लोकही फार जायां जाले. " याप्रमाणें ती॥ रा॥ दादानीं लिहिलें आहे. "

नं. ३०३९. (आश्विन शु० १५–७ आक्टो.)

गोविंद सखदेव यांचें पत्र छ० १४ जिल्हेजचें मुक्काम हुलगूर परगणे कारडगी येथून बाळासाहेबांस—

" शत्रु सावनुराजवळ येऊन राहिला होता; त्यास उपाय नाहीं असें जाणून सावनूरकरानीं टिपूचा कौल छ० १३ रोजीं घेतला !

मग शत्रु कूच करून सावनूरचे पश्चिमेस कोसावर बंकापुरच्या बाजूस येऊन राहिला. इकडील फौजेचा मुक्काम मंत्रवडीवर होता तेथून पावणा कोसाचें अंतर जाहलें. तेव्हां तेथून काल कूच करून (हरिपंततात्या) येथें आले. आज येथून कूच करून सांवशीचे सुमारें बेणीहाळावर जाणार. शत्रु फारच शेर जाला. ईश्वरसत्ता प्रमाण ! "

नं. ३०४०. **श्रीगणराज**. (आश्विन व० ३–१० आ०)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे व राजश्री बाळाजीपंत स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्य महादाजी बल्लाळ. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत छ० १७ जिल्हेज भौमवार पर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. ....शत्रूनें छापा घातल्याचें वर्तमान तपशीलवार लिहिलें तें कळलें. शत्रूचा मोकाबला अतिसंनिध, आगीचा मार बहुत, आणि लष्करांत महर्गताही बहुत, आणि लोकांस खर्चासही पावत नाहीं; असा प्रकार असतां सावनुरानजीक फौजेचा टिकाव होणें कठिण दिसतें. शत्रूच्या पिछाडीस कांहीं लाग भाग या फौजेचा साधावयाचा नाहीं. पिछाडीकडून त्याचा रस्त वगैरे सामानाचा पुरावा वरचेवर होतो. त्यास कोणे गोष्टीचें कठीण नाहीं. शत्रूभोंवता यांचे फौजेचा तलावा फिरल्यास मग त्यास जड पडेल. तें कांहीं नाहीं. आणखी महिनाभर दम धरून तेथेंच राहिल्यास खराबी मात्र होईल. परंतु कांहीं काटगिरी चालावयाची नाहा. संनिध राहिल्यास रोज तो छापा घालील, आणि खराबी करील. यास्तव आठ दहा कोसांच्या अंतरानें राहिल्यास छापा आला तरी खबरदारीनें असल्यास कांहीं लाग भाग साधावयास येईल. यांत

१ पत्र कुंदवाडाहून लष्करांत.

काय घडतें तें पहावें. संनिध शत्रूच्या राहून कांहीं उपयोग नाहीं. निवड माणूस मात्र जायां होतें. रात्रंदिवस काळजी लागली आहे. श्रीकृपेंकरून श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापें घडेल तें खरें. ....आपण लिहिल्यावरून अदवानीची गत तीच सावनूरची असेल असें दिसतें ! शर्थ जाली ! पुढें शत्रु शेर जाला. सीमा जाली. पुढें भवितव्य काय असेल तें कळत नाहीं. वरचेवर वर्तमान लिहीत असावें. चिंता लागली आहे. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

नं. ३०४१. (आश्विन व० ३—१० अक्टोबर.)

गोकाकेहून रामाजी अनंत यांचें पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस छ० १७ जिल्हेजचें—

" सावनूर स्थळ शत्रूच्या हस्तगत जालें. शत्रु शेर जाला. वाईट गोष्ट जाली. सरकारच्या फौजा हुबळीपर्यंत माघाऱ्या आल्या. गुळें येथपर्यंत येईलसें दिसतें. "

नं. ३०४२. (आश्विन व० १३—१९ अक्टोबर.)

आपाजी गोविंद यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २६ जिल्हेजचें रामदुर्ग येथून—

" तूर्त मी येथें आलों आहें. शत्रु फार शेर जाला आहे. त्याचें तोफेचें सामान भारी. तूर्त शत्रूजवळ दीडशेंपर्यंत तोफ आहे. यास्तव इकडील फौजेची कारगिरी चालत नाहीं तुंगभद्रेस उतार जाहलेनंतर त्याचे पाठीमागून फौजा हिंडूं लागल्यानंतर माघारा सरकेल तर न कळे. "

१ गांव सोडून पळणारी रयत.

श. १७०८ टिपूस मैदानांत ओढण्याचा यत्न. इ. स. १७८६

नं. ३०४३. (कार्तिक शु० १—२३ अक्टोबर.)

रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र बाळासाहिबांस छ० ३० जिल्हेजचें मु॥ मागडी (?) नजीक शिरट्टी येथून—

"हल्लीं शत्रूचा मुक्काम बंकापुरानजीक आहे. आम्हांस त्यास नजीक होतें आणि तो पाठीशीं आसरा धरून होता, याजकरितां इकडील काट चालणार नाहीं; याजकरितां थोडे थोडे मागें सरकल्यास मैदानांत येईल ह्मणोन कोस कोस कूच करीत मुक्काममजकूरपर्यंत आलों. परंतु शत्रु पाठीवर न येतां आसरा धरून राहिला आहे. सावनूर रक्षावें हें बहुत होतें, परंतु त्यांणीं[1] लबाडी करून शत्रूवर गोळी न उडवितां त्याचे लोक आंत घेतले, याजमुळें उपाय नाहीं. नवाब कबिलेसुद्धां निघालाच होता. दोघे लेंक मात्र आंत होते त्यांस टिपूनें कैद केलें ह्मणोन ऐकतों. ती॥ रा॥ भाऊसाहेबांचे न येण्यामुळें रा॥ हरिपंत तात्या आपले जागीं बहुतच श्रमी आहेत. आपणास विदितच आहे. येथील स्थिति काय ल्याहावी ?"

नं. ३०४४ (कार्तिक शु० ५-२७ अक्टोबर.)

मोरो आपाजी परांजपे यांचें पुण्याहून पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस—

"यादी. यंदां महायात्रेस पुण्यांतील वगैरे गृहस्थ निघावयाची बोलवा आहे त्यांत कोण कोण निघतील न कळे.

१ नारोपंत पोंक्षे नि॥ नीळकंठराव गोविंद.
१ रंगोपंत खाडीलकर नि॥ त्रिंबकराव दीक्षित.
१ राघोपंत गुरुजी यांचा भाऊ महादजीपंत.
१ नारो शंकर यांचा पुत्र.
१ चिंतामण नाईक पोंकार.
१ विठ्ठल शिवदेव यांचा पुत्र.
१ रंगराव वोढेकर यांचा भाऊ.

---

१ सावनुरांतल्या लोकांनीं.

वरकड यात्राही हजार दोन हजार निघेल. श्रीनाशिकाहून लहान मोठे गृहस्थ पांचशें निघतात. "

नं. ३०४५. श्री. (आश्विन–अक्टोबर.)

विनंती उपरी. दह्यांची शिंकाळी व पोहे मोठे ८८॥ व बारीक ८८। येणेंप्रमाणें पाठवून देणें. आमचा मुक्काम येथेंच आहे, व शत्रूचाही मुक्काम नजीक दोन कोसांवर आहे. मुक्कामच आहे. बेलदार चार असामी खोऱ्यांसुद्धां पाठवून देणें. हरभऱ्यांची दाळ एक पायली पाठवून देणें. आमच्या जासुदांपैकीं येथें स्वारींत असामी चार आहेत त्यांस ताकीद करून पाठवून देणें. शंकरराव आप्पाचीं धोतरें पाठवून देणें. हे विनंती.

नं. ३०४६. (कार्तिक शु० ५ २७ अक्टो०)

रघुनाथराव नीळकंठ यांचें छ० ४ मोहरमचें पत्र बाळासाहेबांस नजीक शिरट्टी येथून—

" शत्रु बंकापुरानजीक आहे तेथेंच आहे. मोहरमची अकरावी तारीख तेथेंच करणार असें वर्तमान आहे. टिपूकडील बातमी आली आहे कीं, दहा मोहरम अखेर जाल्यानंतर दिवसाचे एकदां चालून येऊन जागा[2] सोडवावी, अथवा यांनीं[3] हटविल्यानंतर तुंगभद्रापार जावें, याप्रमाणें बोलणा आहे. "

नं. ३०४७. (२७ अक्टोबर.)

मोरो आप्पाजी परांजपे यांचे पुण्याहून पत्र बाळासाहेबांस कार्तिक शु॥ ५ चें. पै॥ छ० ८ मोहरम सब्बा समानीन.

" श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस यांची फौज घेऊन निघण्याची वार्ताही अद्यापि पुण्यांत नाहीं. व फौजही पुण्याजवळ नाहीं.

१ सडे स्वारींतून बुनग्यांत चिठी. २ आमच्या तळावरून आम्हांस हुसकावें. ३ आम्ही.

पुढें फौज ठेवण्याची योजना आहे कीं नाहीं ईश्वर जाणे ! 'तोफखान्यांत बाणांची तरतूद होत आहे, व तोफा थोर रवाना करावयास बाहेर काढिल्या आहेत, म्हणोन ऐकितों ' म्हणून लिहिलें, त्यास बाण मात्र तयार होत आहेत. तोफखान्याचे खर्चाकरितां वराता दिल्या आहेत. तोफा कारखान्यांतून बाहेर काढिल्या नाहींत. चाळीस शेरी तोफ एक मात्र बाहेर काढिली आहे. गुलटेंकडीजवळ एक दोन वेळ निशाणें मारिलीं व गोळ्याचा पल्ला किती आहे तो पाहिला. परंतु रवानगी करावयाचा मार्ग दिसत नाहीं. श्रीमंत राजश्री नानांचे चित्तांत राजकारणविषयीं काय चिंता असेल ती असो; परंतु लौकिकांत कांहींएक दिलगीर नाहीं. दहा घटिका दिवसास भोजन करून नाना प्रकारचे विलास भोगून आनंदरूप आहेत ! आश्विन मासीं श्रीमंत राजश्री नाना निघणार म्हणून वर्तमान दाट होतें, परंतु आत तो कांहींच नाहीं. "

नं. ३०४८. **श्रीगणराज.** (कार्तिक शु० १२–३ नोव्हेंबर.)

पैवस्ती छ० ११ मोहरम. कार्तिक. भृगुवार. सन सब्बा समानीन.

आशीर्वाद उपरी. आज छबिना आहे, तर गोटांत ताकीद करावी, म्हणोन चिठी आली. त्यास लोकांस ताकीद केली. त्यास लोक म्हणतात, ' एका दिवसा आड छबिन्याची चाकरी या दिवसांत आमचे हातून होत नाहीं. त्यास आपणच जात असल्यास मी पागेचे बारगीर घेऊन येतों. रवाना छ० ११ मोहरम.

उ. लोकांस ताकीद निक्षून करावी. जर पोटास पुरत नाहीं आणखी चाकरी घेऊन काय करावी (?) त्यांत आपणच निघालेवर किती येतात ? ते वेळेस जे निघतील ते निघतील. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. ३०४९. (कार्तिक व० ४–९ नोवेंबर.)

रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र नजीक शिरट्टी येथून छ० १७ मोहरमचें—

" शत्रूची फौज धारवाडाकडे गेली नाहीं. बेहरे व कांहीं होळकराची फौज इकडून धारवाडाकडे गेली आहे. "

नं. ३०५०. (कार्तिक व० ६–११ नोवेंबर.)

रघुनाथराव नीळकंठ याचें छ० १९ मोहरमचें बाळासाहेबांस पत्र—

" शत्रूचा मुक्काम बंकापुरानजीकच आहे. त्यास आम्हांस दहा कोसांचें अंतर आहे. "

नं. ३०५१. (कार्तिक व० ७–१२ नोवेंबर.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र नजीक शिरट्टी येथून मिरजेस बाळासाहेबांस रवाना छ० २० मोहरम.

" शत्रूचा मुक्काम बंकापुरानजीक होता तेथून कूच करून सावनुरानजीक आला आहे. आम्हास त्यास आठ कोसांची तफावत आहे. तेथून इटग्याचे सुमारें जावें असा त्याचा बेत दिसतो. व संधी पाहून इकडेही दगा करावयास चुकणार नाहीं. आम्ही सावध आहों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आप्पा लष्करांत सुखरूप येऊन पोंचले. रायचुराहून मोहबतजंग यांजकडील जमाव जाऊन अदवानी घेतली म्हणून बापूजी नारायण याचें पत्र आलें आहे. टिपूनें नबाब निजामअल्लीकडे वकील पाठविले ते कर्नोळास आले आहेत. येथेंही होळकराकडे टिपूनें कारकून पाठविला आहे. " नरगुंद व कित्तूर माघारें द्यावें. मग किंचित् द्रव्य मागाल तर देऊं. " याप्रमाणें त्यांचें

बोलणें आहे. चोरून बातमी न्यावी, त्यास वकिलाच्या द्वारें प्रसिद्ध-पणें कां न न्यावी ? असा प्रकार आहे. ”

नं. ३०५२. (कार्तिक व० ९–१४ नोवेंबर.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें छ० २२ मोहरमचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र नजीक शिरट्टी येथून.

“ शिरट्टीस दोन दिवस गाडद्यांच्या चौक्या दिल्या होत्या; आज नवमी भौमवारीं प्रातःकाळीं हल्ला करून घेतली. आंतील लोक कांहीं कापून काढिले; कांहीं सोडिले. हल्ला गाडद्यांचीच जाली. विशेष माणूस जायां न होतां श्रीमंतांच्या प्रतापें करून थोडक्यांत ठाणें हस्तगत जालें. शिरट्टीस चौक्या दिल्याचें वर्तमान ऐकून शत्रु चालून येईलसें वाटलें होतें, परंतु आला नाहीं. ”

नं. ३०५३. (कार्तिक व० ११–१६ नोवेंबर.)

मिरजेस बाळासाहेबांस विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें छ० २४ मोहरमचें पुण्याहून पत्र—

“ इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांस लष्करास जावयाविशीं रा॥ नाना वरचेवर लिहितात. भाऊसाहेब जाण्याचा मजकूर गाळून उत्तर लिहितात ! याप्रमाणें चाललें आहे. येथून आणखी फौज पांच सात हजार नवी पाठवितात. नबाबाकडील फौज पंधरा हजार व गाडद पंधरा हजार याप्रमाणें पाठवीत आहेत म्हणून पत्रें येतात. श्रीमंत राजश्री नाना मार्गशीर्षमासीं निघणार म्हणून वदंता आहे. ”

नं. ३०५४. (कार्तिक व० १–१७ नोवेंबर.)

बाळाजी महादेव भिडे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १४ मोहरमचें रामदुर्गाहून—

" होळकराकडील पाराजीपंत व बेहरे हे सडे धारवाडाकडे कालच गेले आहेत. "

नं. ३०५५. श्रीगणराज. (कार्तिक वद्य १२—१७ नोव्हेंबर.)

चिरंजीव राजश्री दादा यांस आशीर्वाद उपरी. तुम्ही चिठ्ठी पाठविली ती पावली. पत्रीं लिहिलें कीं " वडिलीं गाडदी व रोहिले व कानडे प्यादे ठेवून राजश्री आप्पाजी गोविंद याजबरोबर पाठविले, त्यांचा शेरा कसा तें ल्याहावें; म्हणोन लिहिलें," त्यास आप्पाजी गोविंद यांजबरोबर गाडदी व रोहिले माणूस गेलें आहे त्याचा शेरा नक्त सव्वा सहा रुपये, अकरमाही देखील वजा नाहीं, याप्रमाणें आहे. याशिवाय जमातदारांस दरमहा भारी आहेत. कानडे लोक कांहीं ठेवणूक केलीच नाहीं. रवाना छ० २९ मोहरम. शिवाय तोफखान्यासंबंधीं गोलंदाज वगैरेचे दरमहा भारी आहेत. लोभ करावा. उदईक तीन तोफा दुसऱ्या जात आहेत. अष्टमी रविवारीं जगजीवनीस मोर्चे बसले. कळावें हे आशीर्वाद. काशीचे कागद तुमचे नांवचे होते ते पाठविले आहेत. हे आशीर्वाद.

नं. ३०५६. श्रीगणराज. (मार्गशीर्ष शु० २—२२ नोव्हेंबर.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे व राजश्री बाळाजीपंत स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्यें महादाजी बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत छ० ३० मोहरम पर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. शिरटीचें ठाणें हस्तगत जाल्याचें सविस्तर लिहिलें तें कळों आलें. धारवाडचें अनुसंधान आलें होतें

१ मिरजेहून गंगाधरराव गोविंद यांचें पत्र रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस लष्करांत.
२ पत्र कुरुंदवाडाहून लष्करांत.

यास्तव होळकरांकडील फौज व बेहरे असे फौजसुद्धां धारवाडास गेले आहेत म्हणोन लिहिलें तें कळलें. श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप विचित्र आहे. तेंही हस्तगत होईल तर बरें. ही तरतूद फौजा व गाडदी ठेवून पहावयाची होती. कोडच्याळ व होनावराकडे इंग्रजांचा दंगा जाहला आहे, यामुळें शत्रूकडील सल्लयाचें राजकारण लागलें आहे. परंतु सल्ला न करावा असें तर बरेंच बोलणें आहे. काय घडतें तें पहावें. सदैव पत्रीं संतोषवीत असावें. कोंकणांतील समाचारांत आहों. चिंता न करावी. घरचीं सुखरूप आहेत. सध्यां धारण आठ पायलींची आहे. तांदूळ चार पायली आहेत. मुदबखास सामान तांदूळ डाळ काय पाहिजे तें लिहून पाठवावें. कुइलगोडास पाठवून देऊं. तेथून लष्करास पावेल. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती.

नं. ३०५७. (२२ नोव्हेंबर.)

मिरजेस बाळासाहेबांस मोरो आप्पाजी परांजपे यांचें पत्र पुण्याहून मार्गशीर्ष शुद्ध २ वें—

"शत्रूकडील फौज सावनुरास आल्याचें वडिलीं लिहिलें तें कळलें. इकडे श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस यांची निघावयाची योजना कांहींएक नाहीं. व फौजही ठेविली नाहीं व पुढेंही ठेवीत नाहींत. नबाबाकडील वकील यांजपाशीं खलबतें एक दोन रोजा आड करून होतात. नबाबाकडील फौज दहा पंधरा हजार व तोफा नबाब याणीं पाठवाव्या म्हणोन पत्रें गेलीं आहेत. फौजही रवाना होणार म्हणून बाजारबातमी आहे. श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस लष्करांतून आल्यापासून गैरराबता बहुत करूं लागले. कोणाचीच गांठ पडत नाहीं, रा॥ राघोपंत गोडबोले यांजवर कृपा पूर्ण पेशजी-

पासून आहे तशीच लष्कराहून आल्यापासून. उभयतानीं बसोन प्रहर प्रहर खलबत करावें याप्रमाणें तूर्त प्रसंगीं जालें आहे. राघोपंतही शहाणे आहेत. परंतु मातबर श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांचे पदरींचे गृहस्थ बाहेर बसतात आणि नाना राघोबाजवळ खलबत करीत असतात; तेव्हां हें चांगलें नव्हे असें कोणाकोणाच्या म्हणण्यामध्यें आहे. असो. तूर्त ज्यापक्षीं राज्याचा सर्व भार त्यांजवर आहे, तेव्हां ते करितात तें उचितच आहे!"

नं. ३०५८. **श्रीगणराज.** (आश्विन व० ९—२६ नोव्हें.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखोपंत देशपांडे व राजश्री बाळाजीपंत स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्ये महादाजी बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ छ० २२ जिल्हेजपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष ..... सावनूर शत्रूनें घेतलें! मोठी वाईट गोष्ट जाली! दिवसेंदिवस शत्रु शेर होत चालला. भवितव्य काय आहे न कळे! (आमची) लाखों फौज (समीप) असतां सावनूर शत्रूनें घेतलें तेव्हां सीमा जाली! मोठी चिंता लागली. भवितव्य काय आहे कळत नाहीं. ......हे विनंती.

नं. ३०५९. **श्रीशंकर.** (३० नोव्हेंबर.)

विनंती सेवक भगवंतराम कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती विज्ञापना येथील क्षेम तागायत मार्गशीर्ष शुद्ध नवमीपर्यंत श्रीक्षेत्र अविमुक्ति वाराणशी येथें स्वामीचे कृपावलोकनेंकडून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं कृपा करून आज्ञापत्रें राजश्री धोंडोपंत याचे अजूरदाराबरोबर श्रावण वद्य नवमीचें व हल्लीं छ० ८

---

१ पत्र कुरुंदवाडाहून लष्करांत. २ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस पत्र.

जिल्हेजचें पाठविलीं तीं पावोन परमानंद जाहला. तेथें आज्ञा जे, "जवाहिरी दागिने सवाईनें महाग, त्या पक्षीं प्रयोजन नाहीं. कापडाचा मजकूर लिहिला, त्यास जो पदार्थ नाजूक, स्वस्त, सरकारउपयोगी असेल तो कार्याकारण घेऊन यावा. उगाच महर्ग घेणें ठीक नाहीं." त्यास आज्ञेप्रमाणें जवाहिराच्या खटपटींत पडलों नाहीं. हल्ली येथें पाचेचे दागिने थोडके. हिऱ्याचे दागिने ताईत व सेलाया (?) चांगल्या आहेत. परंतु महर्ग आहेत. त्याचें कारण सर्व उदीम इंग्रज करितात. बहुतकरून चांगले दागिने त्यांचे येथें जातात. हिऱ्याचे दागिन्याची रीझ त्यांस फार. त्याजमुळें हिरे आहेत परंतु आज्ञेवरून त्या खटपटींत पडलों नाहीं. व आजपर्यंत दागिने पहात होतों, आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत होतों. हल्लीं आज्ञापत्र अष्टमीस काल पावलें. सणगांपैकीं पातळ दुरोखी गंगाजमनी व दुपट्टा दोन सणगें मात्र करविलीं तीं आणखी चार दिवशीं तयार होतील. तीं राजश्री आपाबरोबर पाठवून देतों. जाळीच्या चोळ्या करविल्या आहेत त्या आम्ही घेऊन येतों. आणि अखंड चोळ्यांविसीं हल्लीं आज्ञा, त्यास तयार नाहींत, एका महिन्यांत तयार होतशा असल्यास करवून घेऊन येतों. रेशमी गालिचे लहान अडीच गजी तयार आहेत त्यांची किंमत साठ पाऊणशेंचे आहेत. परंतु विकाऊ दागिने, रेशीम मोठें आहे, याजकारितां ते घेतले नाहींत. त्यास आतां वर्तमान ऐकिलें जे, राजश्री जिवाजी रुद्र हैसाळकर हे यात्रेस यावयास निघाले ऐसें काकानीं लिहिलें. त्यास गालिचा करवावा म्हणजे मशारनिल्हे घेऊन येतील अशी कल्पना जाहली आहे. त्यास राजश्री धोंडोपंत आपास विचारितां तो त्यांच्या मर्जीस आल्यास करवावा. दागिना उत्तम होईल. रेशीम चांगलें घेऊन द्यावें, आणि मेहनत सात रुपये दर गजी द्यावे, याप्रमाणें दर आहे. यात्रा देशास जावयास शहराबाहेर निघाली आहे

त्यांत दोन पक्ष जाहले आहेत. सगुणाबाई निंबाळकरीण अयोध्येस जाती तिजबरोबर कांहीं जातात. व देशासही कांहीं जाणार. राजश्री केसोपंत काळे व जनार्दनपंत लिमये हे अयोध्येस जातात. पुढें मथुरेस जावें अशी कल्पना आहे. राजश्री आपा देशास जावयाचे डौलांत आहेत. येथें हवेली घ्यावयासीं आज्ञापत्र पाठविलें तें आज पावलें. त्याचें उत्तर आपानीं लिहिलें आहे त्याजवरून श्रुत होईल. रात्रंदिवस स्वामींच्या चरणांचा निजध्यास लागला आहे. श्रीविश्वेश्वराचे कृपेनें श्रीमंतांचा जय आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पैवस्ती छ० ७ रबिलाखर सन सब्बा.

नं. ३०६०. (१ दिसेंबर.)

मिरजेस बाळासाहेबांस मोरो आप्पाजी परांजपे यांचें पत्र पुण्याहून मार्गशीर्ष शु॥ १० चें.

" राजश्री रंगराव वोढेकर पागा व शिलेदार मिळोन सातशें व पुरंदरे यांची पागा तीनशें एकूण हजार उभयतां मिळोन रवानगी सरकारांतून जाहली. वानवडीस मुक्काम आहे. सरकारांत कांहीं लढे आहेत ते उलगडल्यावर लष्करास जातील. जावयास दीड महिना पाहिजे. आणखी फौजेची तयारी नाहीं. नबाबाकडील दहा पंधरा हजार फौज व गाडदी लष्करास जावे याप्रमाणें नाना रा॥ गोविंदराव काळे व पिंगळे यांस वारंवार सांगतात. (नानाजवळ) तूर्त गैरराबता बहुत जाला आहे. " पुढील सालाच्या मामलती व सालमजकूरच्या मिळोन रसदा घेणार. पुढें हिशेब फाजील निघाल्यास मजुरा द्यावा. दोन सालांचा पैका मामलतदारानीं द्यावा, नाहींतर मामलती सोडाव्या. मागील फाजील राहिलें आहे, त्यास वरकडांचे देण्याचा फडशा होईल तेव्हां मागावें; तोंपावेतों मागूं नये, याप्रमाणें होत आहे ! " मागील पैकीं

फाजील आणि दुसालां रसद म्हणतां जो पैकेकरी असेल तो मात्र देईल. वरकडांस पैसा कसा मिळतो ? इंग्रजांचे वकील पुण्यांत आहेत त्यांचें एक दोन वेळ बोलणें जाहलें. मौजे भांब्रवडें (भांब्रुडें ?) येथें वखार घालावयास जागा दिली म्हणून बोलवा आहे. वखार घालावी, पेठ बसवावी, याप्रमाणें बोलोन कांहीं नजरही घ्यावी म्हणून बाजारबातमी आहे. ”

नं. ३०६१. (मार्गशीर्ष शु० १५—५ दिसेंबर.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस छ० १३ सफरचें—

“ राजश्री हरिपंततात्यांचा मुक्काम बनीकोपनजीक कपोतगुड परगणे लक्ष्मेश्वर येथें होता. शत्रुही पलीकडे तीन कोसांवर होता. सडें बुनगें पाठीमागें कोसावर होतें. थोरलें बुनगें कलकेरीच्या बारी-अलीकडे होतें. छ० १० सफरीं मंदवारीं छापा आला. बाणांची अति वृष्टि जाली ती लिहितां न पुरवे ! बारीच्या आंतून बेदडे येऊन बुनगें वाणी वगैरे फार मारले गेले. सरकार कारखान्यापैकीं पागांकडील कांहीं उंट मात्र गेले. वरकड झाडून नौबत जरीपटका वगैरे निभावून आलें. नबाबाची नासाडी बहुत जाली. आम्हांस डंबळाकडे चाकरी आली होती याजकरितां भृगुवारीं बारीच्या अलीकडे बुनग्याजवळ येऊन मुक्काम करून राहिलों. मंदवारीं तयारी करून बुनगें टाकून सडे होऊन बारीआंत दोन कोस गेलों. तों रा॥ हरिपंततात्यांची चिठी आली कीं, ‘ तुम्ही न यावें; बुनग्याजवळ रहावें. फौजही बुनग्याजवळ ठेऊन तुम्ही मात्र येऊन जावें. ’ म्हणोन, त्याजवरून चिरंजीव राजश्री आप्पाबरोबर फौज व सडें बुनगें माघारें पाठविलें; आणि आम्ही शें दोनशें खासे सुद्धां रा॥ तात्यांकडे जाऊन

दोन घटका राहून माघारे बुनग्यांत आलों. इतक्यांत मागें गडबड जाली ! श्रीमंतांचें पुण्य विशेष म्हणोन राजश्री हरिपंततात्या जरीपटका नौबत तोफखाना सुद्धां झाडून निघोन बारीअलीकडे आले. ”

नं. ३०६२. (मार्गशीर्ष व० ५— १० दिसेंबर.)

पै॥ छ० २१ सफरचें गोविंद सखदेव यांचें लष्करांतून बाळासाहेबांस पत्र—

“ मंदवारीं छापा आला तेव्हां रात्रीच्या फौजा बारीअलीकडे आल्या. उजाडल्यावर रविवारीं मुंडरगीचे मुक्कामीं आले. इंदुवारीं तेथून कूच करून डंबळचे नजीक येथें आले. तेथें दोन मुक्काम होते. मग तेथून कूच करून नजीक उमचलगी नेरगल परगणे जालिहाळ येथील मुक्कामीं झाडून फौजा आल्या प्रस्तुत मुक्काम तेथेंच आहे. शत्रु कपोतगुड्डावरच आहे. गदग व डंबळ संस्थानची ऐवजाची निशा श्रीमंत रा॥ दादानीं केली होती, याकरितां दादा डंबळास पूर्वी आले होते. परंतु देसाई हिरेहाळास गेला होता. हल्लीं श्रीमंत रा॥ दादानीं आम्हांस पुनः डंबळ येथें पाठविलें आहे. बरोबर कवड्यांचें पथक आहे, देसायास कैद करून आजच लावून दिला. छापा येण्यापूर्वी शत्रूनें तहाचें बोलणें होळकर व रास्ते यांजकडे लाविलें होतें. हल्लींही पुनः लाविलें आहे. परंतु दगाबाज आहे. विश्वास धरितां येत नाहीं. मंदवारच्या छाप्यांत मोगल व भोसले यांच्या बुनग्याची फार खराबी जाली. सरकारी फौजेंतीलही कांहीं वाणी गवळी लमाण वगैरे दगावले. त्या दिवशीं मोंगल व भोसले यांच्या लष्करचीं घोडीं उंटें वगैरे गेलीं त्यांपैकीं कांहीं होळकर यांचे पेंढारी यांजकडे उमगलीं. यावरून लोक नानाप्रकारें तर्क करितात. याप्रकारचा मजकूर आहे. ”

नं. ३०६३ (मार्ग०व०५– १० दिसें.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १८ सफरचें मुक्काम निरलगी परगणे गदग येथून—

" शत्रूचा मुक्काम बनीकोप नजीक कपोतगुड्ड येथें आहे. होळकराकडील फौज व बेहरे धारवाडाकडे गेले होते. परंतु कांहीं साध्य जालें नाहीं, याकरितां माघारे येऊन फौजेस मिळाले. "

नं. ३०६४. (मार्ग० शु० १०–१ दिसें.)

गोविंद सखदेव यांचें पत्र लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस—

" सरकारच्या फौजेचा मुक्काम कपोतगुड्डास आहे. बुणगें पिछाडीस ठेविलें होतें. त्यास शत्रूचा मुक्काम काल छ० ८ सफरीं गुरुवारीं इटग्याचे उत्तरेस दोन कोस ओढा आहे तेथें मुक्काम जाला. सरकारच्या फौजांस व शत्रूस तीन कोसांची तफावत आहे. याजमुळें सरकारचें बुणगें पिछाडीस होतें तें बारी उतरून काल रात्रीस कलकेरेच्या वेढ्यावर येऊन उतरलें. श्रीमंत राजश्री दादास लौकर यावें म्हणून चिठी राजश्री तात्यांची आली. त्याजवरून आज डंबळाहून कूच करून छ० ९ सफरीं भृगुवारीं सरकारचें बुनगें कलकेरें येथें आहे तेथेंच मुक्कामास आलों. येथून डंबळ चार कोस आहे. तेथून पुढें बारीपार राजश्री तात्या आहेत त्यांस आम्हांस चार कोसांची तफावत आहे. आज घोड्यांस दाणा चारून सडे होऊन सायंकाळीं निघोन राजश्री तात्यांकडे जातों. शत्रु सडा होऊन तोफा व बाण वगैरे सरंजाम घेऊन आला आहे. त्याची मसलत एक वेळ निकर्ष चांगला करावा अशी आहे. "

नं. ३०६५. (मार्ग० – दिसेंबर.)

रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र लष्करांतून बाळासाहेबांस मिरजेस—

" शत्रूचें बोलणें सलुखाचें रा॥ तात्यांकडे व रा॥ तुकोजी होळकर यांजकडे लागलेंच होतें व निरोप व पत्रेंही पुण्यास पाठ-

वीतच होते. लष्करांतही उभयतांकडे येतच असतां फौजेस चाऱ्याची व पाण्याची सोय पाहून रा॥ तात्या कूच करून कपतगुड्डास पुन: आले, तों टिपूकडून पत्रांवर पत्रें येतच होतीं कीं, ' वकील रवाना करितों. त्यास कोणते तारखेस रवाना करावें ? ' अशीं पत्रें येत असतां राजश्री तात्यानीं ' बारीचे अलीकडे चाऱ्यापाण्याची सोय चांगली आहे, आज बुनगें आवशीस बारीचे अलीकडे लावून देऊन दोन प्रहर रात्रीच्या सुमारें आपण जाऊं, ' म्हणून बेत करून कूच करून सडें बुनगें थोरले बुणगें ज्या तळावर उभें होतें तेथें लावून देऊन नबाब व भोंसले आदिकरून यांस ताकीद दिली कीं, बुणगें पार लावून देणें. असें सांगून आपण संध्या करून निघावें या बेतानें होते. तों टिपूनें जलदी करून छाप्यास आला. तों बुनगें फौज आदिकरून एकदांच दाटी जाली. सेनाबहादर व नबाब यांकडील विशेष कांहीं निघालें नाहीं. खासे मात्र निघून दुसरे बारीनें आले. राजश्री तात्या आदिकरून कलकेऱ्याचे बारीनें आले. तोफखाना सरकारचा झाडून तोफखानेवाल्यांनीं तशा निकडींतून आणिला. सरकारच्या कारखान्यांपैकीं पागा खेरीजकरून कांहीं गेलें नाहीं. किरकोळ पाग्यांची दोन तीन चार दहा पंधरा पावेतों घोडीं प्रत्येकाचीं गेलीं. तसेंच रा॥ महादाजीपंत बेहरे यांचेंही गेलें असेलसें दिसतें. आपल्या पुण्येंकडून आमच्या फौजेची खैर जाली. छापा आल्याउपर मुसरगीस एक मुक्काम करून दुसरें कूच करून निरलगी परगणे गदग येथें मुक्कामास आलों. छ० १५ सफरीं टिपूकडून दोघे सूतरस्वार आले जे, पेशजी प्रमाणें वकील रवाना करितों. साऱ्या सरदारांस भेटवून बरोबर गारदी देऊन पुण्यास रवाना करावे. असें पत्र रा॥ गंगाधरराव नाना रास्ते यांस टिपूचें होतें. रा॥ तुकोजी होळकर सुभेदार यांस पत्र होतें जे, ' वकील मातबर पाठविले आहेत, यांचा बहुमान करून ज्या गोष्टी-

कडून दोहींकडील खलष दूर होय तें करावें. ' असें त्यांचे पत्रीं होतें. त्याजवरून येथूनही पत्राचीं उत्तरें रा॥ गंगाधरराव नानानीं लिहिलीं जे, ' आपण वकील पाठवितों असें लिहिलें, त्यास मध्यें छाप्याची गोष्ट अशी जाली. त्यापक्षीं वकील पाठवावा, परंतु सरदारांस भेटविण्याचें प्रयोजन नाहीं. वकिलाची रवानगी गारदी बरोबर देऊन पुण्यास करून देऊं. " रा॥ होळकर यांनीं उत्तर लिहिलें कीं, ' वकिलाची रवानगी करितों, कधीं करावी हें उत्तर येतांच रवानगी करितों, म्हणून पत्रें येत असतां दरम्यान छापा आला ' ! ही गोष्ट न व्हावी. त्यास आपण दाना दुरंदेशी आहेत, असें असतां ही गोष्ट घडूं नये. त्यास ज्या समयीं सरकारांत वकिलाचें प्रयोजन लागेल ते समयीं आणविले जातील. ' याप्रमाणें होळकरांचें उत्तर गेलें. यानंतर मध्यें एकदां एक शेणवी आला होता त्याचें पत्र होळकर यांस आलें आहे कीं, ' शंभर राऊत पाठवावे. आम्ही आपणाकडे येणार. मागाहून वकीलही येतील. ' याप्रमाणें पत्र आल्याचें हरिपंत तात्यानीं सांगितलें. परवां छाप्यामध्यें बुनगें लुटलें गेलें तें कांहीं शत्रूकडील बेदडयानीं लुटलें व कांहीं आमच्या लष्करच्या पेंढाऱ्यानीं लुटलें असेंही लष्करांत बोलतात. "

नं. ३०६६.

(११ दिसें.)

मोरो आप्पाजीचें पत्र पुण्याहून मार्गशीर्ष व॥ ६ चें मिरजेस—

" राजश्री रंगराव वोढेकर व पुरंदरे यांची पागा यांचा मुक्काम अद्यापि हडपसरासच आहे. आणखी फौज येथें ठेवीत नाहींत. श्रीमंतांच्या वाडयांत पंचमीस जेठी यांच्या लढाया जाहल्या. कर्नाटकांतून पेशजी तीन जेठी आले होते. अडीच महिने रतीब खाऊन बनून गेले. काल कुस्ती जाली. त्यास तिघां जेठ्यांपैकीं दोघे जेठी यांस येथील

शहरांतील तालमेच्या आखाड्यांतील गड्यानीं चीत केलें. एकास मखवा गौळी यानें व एकास कल्ल्या गौळी यानें. याप्रमाणें दोघानीं दोघांस चीत केलें एक जेठी कर्नाटकचा त्याची व आबाजी सुतार याची कुस्ती जाली. आबाजीस त्यानें चीत केलें. आणखी येथील तालमीचे आखाड्यांतील गड्यागड्यांच्या कुस्त्या जाल्या. आणखी कर्नाटकचे पहिलवानांस रतीब दिला आहे. मास पक्ष जाहल्यावर आणखी लढाई होईल. रा ॥ यादोबा रणछोड याचें पुण्यांत सराफीचें दुकान होतें, त्यास त्यानें दिवाळें काढिलें. सराफ्यामध्यें तो कोणाएकाचा भरंवसा राहिला नाहीं. मातबर दुकान असतें तें अकस्मात् दीपोत्सव करितें ! याप्रमाणें जालें आहे. पुण्यांत पंचाइतीमध्यें रा॥ राघोपंत गोडबोले एक प्रस्थ. व रा॥ जयरामपंत बापट एक प्रस्थ. व शास्त्रीबुवा[1] एक प्रस्थ. याप्रमाणें तीन प्रस्थें आहेत. लोकांचा सर्वस्व अपहार करावा याप्रमाणें तिघांची एक हातोटी आहे. श्रीमंत रा॥ नानाजवळ दाद लागणें म्हणजे विचार कळतच आहे ! लष्करचें वर्तमान काय आहे तें कळत नाहीं, यास्तव वडिलीं लिहिलें पाहिजे. ”

नं. ३०६७. (पौष शु० ४–२४ दिसेंबर.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र पै॥ छ० ५ रबिलावलचें —

“ लष्करचा मुक्काम जतलीवर होता तेथें टिपूकडील वकील त्याचे लष्करांतून होळकर याचे गोटास छ० २५ सफरीं आला. समागमें शंभर राऊत व प्यादे वगैरे शेंदीडशें, पांच सहा सूतरस्वार, येणेंप्रमाणें होते. ते होळकराचे गोटांत आहेत. परवां रास्त्यांचे भेटीस गेले. रा॥ हरिपंत तात्यांची भेट जाहली. सल्ला करावा

1 रामशास्त्री न्यायाधीश.

याप्रमाणें बोलत आहेत. शत्रूचा मुक्काम तुंगभद्रातीरीं कोपळानजीक होता. त्यास सरकारच्या फौजा जतलीचे मुक्कामी गेल्या. त्या मुक्कामीं वकील आला. दुसरे दिवशीं शत्रु कूच करून मुंडरगी परगणे डंबळ येथें आला. मुंडरगिस व जतलीस तीन कोसांचें अंतर होतें. तेच दिवशीं छ० २६ सफरीं रात्रीं तयार होऊन गोटाबाहेर निघाला. छापा घालावा ही मसलत होती. परंतु मागती गोटास गेला. मुंडरगी मुक्कामीं शत्रु आल्याची बातमी येतांच रात्री झाडून फौजा आंवळून तयार होत्या. सूर्योदय जाहले नंतर तेथून कूच करून सात कोस कुकनूरचे मुक्कामीं छ० २७ रोजीं आले. याउपर शत्रु कोणीकडे येतो पहावें. वकील पाठवून संधान बोलावें, आणि इकडे दगाही करावा, या मनसब्यांत शत्रु आहे ! येथून कोपळ पांच सहा कोस आहे व गजेंद्रगडही सहा कोस आहे. बहादूरबिंडयांत ठाणें सरकारचें अजून कायम आहे. ”

नं ३०६८.

(पौष शु० ४—२४ दिसेंबर.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव याचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. पौ॥ छ० ५ रबिलावलचें—

“ छाप्याचे दिवशीं शत्रूकडील हीं जमाव आला होता. परंतु फार करून होळकर याचे पेंढारी याणींच लुटालूट करून गडबड केली. नेहमीं सांडणी स्वार व माणसें टिपूकडून कागदपत्र घेऊन होळकर व रास्ते यांजकडे येतच आहेत. दोनचार वेळ सरकारची फौज तलाव्यास जाते त्यांस माणसें व सूतरस्वार सांपडले. पत्रें ही सरकारांत आणिलीं. तीं पत्रें ज्यांचीं त्यांस दिलीं. परंतु भलतें करणें तें पत्रीं कशास लिहितील ? पत्रीं सल्ल्याचेंच लिहितात. लष्करांतही दोन स्थळीं शत्रूचें संधान आहे, त्यापक्षीं त्याचें पारिपत्य होणें कळतच आहे. लष्करांतही सारे असेच बोलतात. व सरकारांतही समजण्यांत

आलेंच असेल. परंतु मातबराची भीड भारी. भिडेमुळें कांहीं काम होत नाहीं. जें होणें तें मुरवतीवरच जातें. कागदीं पत्रीं तर कांहीं सांपडत नाहीं. परंतु पेंढारी यांजकडे घोडीं तट्टें छापा आला त्या रोजींचीं उमगलीं इतकें मात्र खरें. ज्याचीं उमगतात त्याचीं सोडून देतात. भोंसले व मोंगल यांचीं उमगलीं होतीं तीं सोडून दिलीं. "पेंढारी यांचे चौधरी जाऊन टिपूस भेटले आणि बोलून चालून आले. छापा आला त्या दिवशीं पेंढारी याणीं लुटालूट करून सारें नेऊन शत्रूस दिलें. निमे किंमत शत्रूनें पेंढारी यांस दिली." याप्रमाणें लष्करांत बोलत आहेत!

नं. ३०६९. (पौष शु० ४—२४ दिसेंबर.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव याचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस पै॥ छ० ९ रबिलावलचें—

" आज गुरुवारीं बहादूरबिंड्यापर्यंत तलाव्यास जावयास राजश्री हरिपंततात्यानीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेब[1] यांस सांगितलें. त्यावरून आज तलाव्यास सारे गेलों. येथून सहा सात कोस आहे."

नं. ३०७०. श्री. (पौष शु० ४—२४ दिसेंबर.)

याद. हैबतनाक मांग वस्ती गांडापूर नि॥ निजामन अल्लीखान. लष्करांत तहवारजंग यांजपाशीं चाकरीस होते. शत्रूचा छापा आला त्या गडबडेंत निघाले ते मिरजेस आले. बाजारांत येऊन बंदुका विकूं लागले. हें वर्तमान सरकारांत दखल जालेनंतर चौकशी करितां बंदुकांवर नांवें निजामनअल्ली यांचीं आहेत. त्याणेंही बंदुका त्यांच्याच म्हणून सांगितलेवरून मोजदाद. छ० २ रबिलावल. सन सब्बां समानीन. नफरमजकूर मुलेंमाणसें सुद्धां निघोन आला त्याची चीजवस्तीची सदरहू याद. छ० मजकूर.

---

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर.

हत्यारें.

४ बंदुका. नांवें आहेत.
४ निमचे उणाख. आपले म्हणतात.
२ ढाला.
 १ बुदली ढाल. मुलामा रुपेरी. खुबे चार ४.
 १ राइडी (?) पितळीचे खुबे ४.
 —
 २
२ दस्ता.
 १ मुलामा रुपेरी उडाला आहे.
 १ साधी.
 —
 २
१ पिस्तूल साधें. रोंगण दिलें आहे.
१ बांक.
३ सुऱ्या लोखंडी.
२ कुराड.
२ खुरपीं.

किरकोळ भांडीं.

१ घागर कल्याणी. लहान. तांबेची.
२ बहुगुणी. तांबें.
१ पळी पितळीची. लहान.
१ वाटी पितळी लहान. फुटकी.
१ ताम्हण फुटकें तांबेचें.
२ सुती चिवटें.
१ रुप्याच्या गांठ्या. सुमार वजन ११ रुपये.
१ देव रुपेचे टांक.
१ निरंजन पितळी.
१ चुनाळ पितळीचा.
१ पितळी दिवे लावणें लहान.
४ कंठाळ्या जुना नाकारी[१].
—
१९

१ निरुपयोगी.

१ लगाम कुराडी जुना.
२ खरारा.
१ सुतळी लगाम,
१ तंगाची कडी.
५ किरकोळ लोखंडी दिवे लावणें
व पळ्या वगैरे अदमास वजन
पक्का ८८। सुमारी.
४ तोस्तान.

३५

गुरें.

३ बैल मूठसुद्धां.
१ तांबडा फांटाळीं शिंगें.
१ माळवी.
१ जांभळा. मुटकी फाटलेली.

३

१ म्हैस. डोईस टीक. मूठसुद्धां.
१ कालवड बाळी लहान.

५

त्याचें त्यास फिरोन एकंदर सारें देऊन बाकी सरकारांत ठेविलें येणेंप्रमाणें दागिने सुमार.

४ बंदुका.
१ पिस्तूल.

५

बाकी झाडून त्यास दिलें. छ० मजकूर.

नं. ३०७१.

(पौष शु० ७–२७ दिसेंबर.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र मिरजेस बाळासाबांस छ० ९ रबिलावलचें. नजीक मंगरूळ येथून—

" टिपूचे वकील आले आहेत. तहाचें बोलणें बोलत आहेत. "पांच सालां मिळोन अठ्ठेचाळीस लक्ष रुपये देतों " म्हणतात. त्यापैकीं तूर्त तीस लक्ष देतों. सोळा लक्ष सहा महिन्यानीं देतों. दोन लक्ष पुण्यांत आहेत. येणें प्रमाणें भरणा करून देतों. कृष्णेच्या अलीकडे[1] जीं ठाणीं तुम्हीं घेतलीं आहेत तीं सोडून द्यावीं. पेशजीच्या तहाप्रमाणें असावें. " अशीं कैफाचीं (?) बोलणीं बोलतात. सध्यांचा प्रसंग मानाजी शिंद्यांच्या प्रसंगाप्रमाणेंच[2] दिसतो, परंतु प्रसिद्धींत येत नाहीं. सर्व भार श्रीमंताच्या दैवावर आहे. शत्रूचा मुक्काम कोपळापलीकडे तुंगभद्रातीरीं आहे. त्याची चालवा पाहून कनकगिरीच्या सुमारें जावें असें आहे. श्रीमंतांचे प्रतापें मसलत सिद्धीस जावी ! नाहीं तर परिणाम ठीक नाहीं. वकील आले आहेत ते लष्करची हवा पहावयास आले आहेत असें दिसतें. हें लष्कर सुभेदार होळकर यांच्या आज्ञेंत आहे असें आहे. आणि त्याच्या झपाट्यांतून वांचलिया जीव ज्याचे त्याचे, नाहीं तर होळकराचे, असा प्रसंग आहे ! "

नं. ३०७२.

(पौष व० २–९ जाने.)

लष्करांतून गोविंद सखदेव यांचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस पै॥ छ० १७ रबिलावलचें—

" महादाजीपंत बेहरे यांची फौज कहीबरोबर कांहीं गेली होती. कहीवर बेदडे शत्रूकडील चालून आले. तेव्हां बेहरे यांच्या

---

१ कृष्णेच्या दक्षिणेस. २ मागें मानाजी फांकडयानें हैदरअल्लीशीं फितूर केला होता या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिणें.

दोन तीनशें राउतानीं निकड करून पाठलाग केला. तों पलीकडे एका ओढयांत शत्रु दबा धरून भारी जमावानिशीं बसला होता. त्यानें ८०।९० घोडे हिरून घेतले व लोकही कांहीं ठार जाले. "

नं. ३०७३. (पौष व० ५–८ जाने०)

लष्करांतून गिरमाजी जिवाजी याचें पत्र मिरजेस बाळासाहेबांस. पै॥ छ० १७ रबिलावलचें.

" शत्रूकडील वकील तहाचें बोलणें बोलावयास आले आहेत; परंतु बोलणें कोणतेंही ठरावांत नाहीं. अंतरंगीं बोलणें काय असेल न कळे. बाजारी वर्तमान जे, सरकारचें बोलणें—पेशजी श्रीमंतांचे कारकीर्दीत ठाणीं होतीं तीं सोडून द्यावी—ऐसें इकडील बोलणें. त्याचे बोलणें कीं, तुंगभद्रेपावेतों मुलूख सोडून देतों. कांहीं नक्त खंडणीही देतों. परंतु धारवाडचा किल्ला आपणाकडे असावा. बोलणें एकही ठरत नाहीं. वकील लबाडीनें पाठविले आहेत. जनवार्ता आहे जे, होळकर याणीं त्याजकडील सुवर्णदर्शन घेतलें. सत्य मिथ्या न कळे. "

नं. ३०७४. (पौष व० ५–८ जाने०)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० १७ रबिलावलचें. गुरगुटें तालुके गजेंद्रगड येथून.

" टिपूकडील वकील तहाचें बोलणें बोलावयाशीं आले होते. पहिल्या बोलण्यांतील भाव पेशजी[1] लिहिलेच आहेत. अलीकडे ठरलें आहे कीं, बदामी, गजेंद्रगड, नरगुंद, इतकीं सरकारांत असावीं आणि तह पेशजीप्रमाणें करावा. याप्रमाणें बोलण्यांत येऊन वकील गेले आहेत. टिपूनें याप्रमाणें कबूल केल्यास तह होतो. नाहीं तर होत नाहीं. मसलत कोणत्या थरास जाईल हा सिद्धांत होत नाहीं ! "

---

१ माधवराव बल्लाळ पेशवे यांच्या.

नं. ३०७५. श्री. (पौष व० ७–१०जानेवारी.)

विनंती[1] उपरी. उदईक संक्रांतीचा पर्वकाळ पांच घटिका, यास्तव आज तिलपात्रास ताह्मन व तीळ व साखरेचे तीळ दोन पायलीपर्यंत आणवून पाठवावे. किल्ल्याचे[2] मोर्चे काल उठोन प्रातःकाळींच गेले. तहाचें बोलण्यास वकील येणार. शत्रूनें काल एक कोसाचें कूच मागें केलें. याप्रमाणें वर्तमान आहे. कळावें छ० १९ रबिलावल बुधवार प्रातःकाल. दोन दिवस येथेंच मुक्काम आहे. कर जाहल्यावर कूच करून पुढें दोन कोस जाणार असें आहे. हे विनंति. आज सायंकाळीं शिंकाळ्या दह्याच्या दोन पाठवाव्या. गृहस्थ दहा पांच भोजनास सांगणार. व गवळी यास सांगोन सहा आठ शेर दहीं पाठवावें. हे विनंति.

नं. ३०७६. श्री. (पौष वद्य १०–१४ जाने०)

विंनंती[3] उपरी. आपण दोन चिठ्या पाठविल्या त्या पावल्या. लिहिलें सविस्तर कळलें. निंब्या कामाठी यास गोळी लागली म्हणून लिहिलें तें कळलें, त्यास खर्चास वगैरे द्यावें. आज तलाव्यास फौज गेली होती. एकंदर झाडून फौजा गेल्या होत्या. बहादूरबिंडा कालच मंदवारी दोन प्रहरीं त्यांनें[4] घेतला. बाळाजी शिवराम यास तोफेचा गोळा लागोन ठार झाला म्हणतात. कोणी दारूनें उडाला म्हणतात. दोन प्रहर गेल्यावर किल्ल्यावरील माणसानीं पालवून किल्ला दिला याप्रमाणें जाहलें. आज फौजा जाऊन कोपळाजवळ बहादुरबिंड्या-नजीक उभ्या राहिल्या. दोन किल्ल्यांपलीकडे आंबराईपर्यंत शत्रु उत-

१ कुरुंदवाडकरांच्या कारकुनाचें सड्या स्वारींतून बुनग्यांतल्या कारकुनास पत्र.
२ कोणच्या किल्ल्याचे ? बहादुरबिंड्याचे ? ३ सड्या स्वारींतून बुनग्यांत पत्र. ४ टिपूनें.

रला आहे. त्यानें गोळे दोन चारशें किल्लयाजवळून मारिले. सायंकाळच्या सहा घटकापर्यंत उभे होतों. पुढें कांहीं आला नाहीं. मग मागें निघोन प्रहर रात्रीस गोटास आलों. त्यांनीं तोफा लागू केल्या नाहींत. दोन चार घोडीं मात्र जायां ठार जाहलीं. याप्रमाणें जाहलें. गाडदी पाठवावे म्हणोन लिहिलें, त्यास पाठवून देतों. उंटही एक येथें आहे तो पाठवून देतों. पल्याण तेथें तयार करवावे. रायाकडील रुपये उंटाचे यापुढें वजा करून घ्यावयाचे याप्रमाणें आहे. वरकड सामान वगैरे आणवूं त्याप्रमाणें पाठवावें. तूर्त सामान येथें आहे. कळावें. होईल वर्तमान तें मागाहून लिहितों. मरीचा उपद्रव तो लष्करांत फारच जाला आहे. नाइकजी दाभाडे वगैरे चांगलींच माणसें गेलीं. संताजी हेंगाडकरही अत्यावस्थ आहेत. कळावें. ईश्वर सत्ता प्रमाण. राजश्री शामराव आप्पाची प्रकृत कशी आहे ती लिहून कळवावें. वरकड आधिकोत्तर नाहीं. रवाना छ० २३ रबिलावल. रविवार मध्यरात्र. लोभ असावा. हे विनंती. रुद्राक्षांची माळ रावजींची आणवून पाठवावी. हे हे विनंती.

नं. ३०७७. (माघ शु० २–२१ जाने०)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें बाळासाहेबांस पत्र. छ० १ रबिलाखरचें. मुक्काम नजीक मरीकंठ (?) येथून—

" बहादूरबिंड्यास शत्रूनें मोर्चे दिले होते. एक दोनदां उपराळा करण्याची तयारीही जाली होती. परंतु होळकर यानीं बोलणें लाविलें कीं, ' तहाचें पक्कें बोलणें ठरवितों व किल्याचे मोर्चेही उठवितों. ' या बोलण्यावरच राहिलें. शेवटीं स्थळही गेलें ! शत्रूचा मुक्काम कोपळानजीक आहे. "

नं. ३०७८.

श्री. (माघ शु० ५-२४ जाने.)

विनंती उपरी. कनकगिरीस श्रीचा उत्सव आहे यास्तव तेथें तोफा होतील. गडबड होऊं नये म्हणोन छबिन्यातून[1] चिठी आली आहे यास्तव आपले गोटांत जामदारखाना व मामाकडे वगैरे सर्वांस कळवावें. चिठी आली यास्तव लिहिलें आहे. परंतु सावध असावें. गडबड मात्र होऊं नये. आज शत्रूकडील वकील आले. होळकराचे अघाडीस उतरले आहेत. मी त्यांचे डेरे पाहून आलों. तोफखान्यांत गेलों होतों तेथें पलीकडेच आहेत. परवांचे वकील तेच आले आहेत. चारशें जमाव आहे. कळावें यास्तव लिहिलें आहे. छ० ४ राबिलाखर हे विनंती.

नं. ३०७९.

श्री. (फाल्गुन—फेब्रु०)

पा॥[2] छ० १४ जमादिलावल.

पुं॥[3] सेवेशीं रामाजी अनंत. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसी-जे. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब कोकणांत गेले आहेत ते आज येणार असें वर्तमान आहे. जातांना श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब यांशीं करार करून गेले आहेत कीं दशमीस माघारें येतों म्हणून. बहुतकरून येतील. श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब घांटाचा उत्सर्ग फाल्गुन शु॥ १२ स करणार. कुंडमंडप नवकुंडी घातला आहे. ब्राह्मणभोजनाचा मंडप पांच सहस्र पात्रें होत असा घातला आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

---

१ चिठी लष्करांतन लष्करांतच. २ पत्र गोकाकेहून लष्करांत रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस. ३ परशुरामभाऊ.

नं. ३०८०. श्रीगजानन. (माघ व० ९—७ फेब्रु०)

राजश्री नारोपंत व वासुदेवपंत स्वामी गोसावी यांशीं.

विनंती[1] उपरी. हंसाजी जाधव व सुभाना नि॥ आको शामजी मल्लेवाडीकर हे दोघे कैदेंत होते; त्यांस आको शामजी याचे हवालीं त्यांचा कागद लिहोन घेऊन केले आहेत. बाहेर जाऊं देण्याविशीं दरवाजास चिठी अलाहिदा सादर आहे. जाऊं देणें. रवाना छ० १८ रबिलाखर सन सब्बां समानीन हे विनंती.

नं. ३०८१. श्री. (माघ व० ३०—१८ फेब्रु०)

पै॥ ७ जमादिलावल. फाल्गुनमास रविवार.

+पोष्य यशवंत बहिरव साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील वर्तमान तागायत छ० २९ रबिलाखर जाणून स्वकीय लिहावें. विशेष......इकडील वर्तमान तर धारवाडास जमाव मिळत आहे हें लिहिलेंच होतें. हल्लीं पांच सातशें स्वार व चार हजार कर्नाटकी प्यादे व तोफा लांब पल्लयाच्या येणेंप्रमाणें सरंजाम प्रस्तुत आला. पहिला जमाव किल्ल्याचे नेमणुकीचा व हल्लींचा म्हणतां दहा हजार जमाव झाला. किल्ल्यांतून तोफा पांच चार बाहेर ओढिल्या आहेत. भारी जमाव व तोफा सुद्धां पोक्त जकीरा आणून नरगुंदच्या किल्ल्यास पोंचविणार. धारवाडापासून तीन कोशीं चार कोशीं सरकारचीं ठाणीं बेजरब तोफा लावून घेणार. या तालुक्यांत हंगाम करणार. निश्चयें

---

१ चिठी गंगाधरराव गोविंद यांची. + हें पत्र यशवंत बहिरव पेठे नरगुंदचे कारभारी काळोपंत पेठे यांचे धाकटे बंधु यानीं रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस लिहिलेलें आहे. सदरहू कारभारी काळोपंत व त्यांचे यजमान नरगुंदकर भावे यांस इतर कांहीं मंडळीसह टिपूनें नरगुंदचा किल्ला घेऊन कैदेंत ठेविलें होतें हें मागें आलेंच आहे. पुढच्या नंबरचें पत्रही यशवंत बहिरव यांचेंच आहे.

वर्तमान आलें. धारवाडास जमाव जमूं लागलिया तागायत आपणांस लिहितों, परंतु उत्तर नाहीं. बंदोबस्ताचें कांहींच नाहीं. आम्ही येथें तीनशें स्वार व दीड हजार पायदळानिशीं आपले धैर्यावर बसलों आहों. या तालुकेंत शत्रूनें हंगाम केलेवर सरकारच्या फौजेनें सत्वर बंदोबस्त होणें कठिण. हल्लीं दोन तीन हजार फौज आल्यानें बंदोबस्त होईल. त्यासही ठिकाण नाहीं ! तेव्हां वारंवार विनंती लिहिण्यांत फळ काय ? परंतु जालें वृत्त वरचेवर लिहितों. राजकी वर्तमान "शत्रूकडील वकील आले. दारमदाराचें बोलणें निश्चयें बोलत आहेत बहुधा दारमदार ठरकितों." याप्रमाणें लष्करचें लिहिणेंही आलें. श्रीकृपे दारमदार ठरल्यास यजमान, वडील व समुदायासह सुटकेविषयीं आपण राजश्री तात्या[1] यांस वरचेवर सांगून पाठवीतच असाल. व भेट होतेसमयीं येविशीं मुखतः बोलणें होतच असेल. मी विनंती लिहावी, नंतर आपण सांगावें, यास्तव मी लिहितों असें नाहीं. मजला आपण वडील. माझा अगत्यवाद आपणास अकृत्रिमपणें आहे ही खातरजमा आहे. वडिलांस सूचना लिहिली आहे. तहाचा बनाव असल्यास सांपडले आहेत त्यांचे सुटकेविशीं खंबीर पक्का असून सुटका होणें तें करावें. सूचनार्थ लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती.

नं. ३०८२.

श्री. (फाल्गुन शु० ६–२३ फेब्रुवारी.)

पोष्य यशवंत बहिरव. साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल छ ४ जमादिलाखर जाणून स्वकीय लिहीत जावें. विशेष. अलीकडे आपणाकडून पत्र येऊन परामर्ष होत नाहीं. तर असें नसावें. सदैव पत्र पाठवून संतोषवित्परामर्ष घ्यावा. यानंतर इकडील वर्तमान वरचेवर राजश्री रामचंद्रपंत विदित करीतच आहेत. सांप्रत धारवाड-

---

१ हरीपंत तात्या फडके.

करानीं मिश्रीकोटेस महसरा दिला तो उठवावयास राजश्री भवानराव पाटील आले. बुनगें बेटगिरेवर ठेविलें. आपण हुबळीस गेले. इतक्यांत महसरा धारवाडकरानीं उठवून बेटगिरेवरील बुनगेंत झाबडाझाबड केली ती आपणास विदित जालीच असेल. ... मिश्रीकोटेस टोपे-तील लोक ठिकाण नाहीं (?) टिकून राहिल्यास उपराळा नाहीं. टोपेंतून निघोन हुबळीस आले. धारवाडकर मागती नरगुंदास येणार अशी खातमी आली. मध्यें नरगुंदचे किल्लेचे इमारत चालण्याची राहिली ती मागती सुरू झाली. मनसबा कांहीं समजत उमजत नाहीं असें घडलें. दादासाहेब ! आपण पुण्यवंत. आपली कूर्मदृष्टि आम्हांवर; येणेंकरून हे दिवस पाहिले. पुढेंही जेणेंकडून दिवस सुदिन दाखवायाचे अभि-मानेंकडून आपणास मिळालें असतां लिहिलेलें सुचवणेसें काय आहे ? वारंवार विनंती राजश्री रामचंद्रपंत करीतच आहेत. आमचा प्रकार वडिलांस वारंवार लिहावेंसें नाहीं. मुख्य[१] यजमान व वडील नेलेली मंडळीसुद्धां सुटून आले म्हणजे आपणास महद्यश आहे. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती.

नं. ३०८३. श्री. (फाल्गुन—मार्च.)

*विज्ञापना. इकडील विस्तारें मजकूर सूतरस्वारासमागमें लिहिला आहेच त्याजवरून विदित जाहलाच असेल. अलीकडेस वकील गेले होते ते आलेनंतर नजीक सिदपूरचे मुक्कामाहून कूच करून मुक्काम-मजकुरीं आलों. येथें आलेनंतर आठ दिवसांत ऐवज एक हप्ता पदरीं पडावा असें होतें. परंतु आज बारा दिवस होत आले, अद्यापि ऐवज पदरीं पडला नाहीं. आणि लौकर पडतो असेंही समजण्यांत येत नाहीं ! कराराच्या यादी तयार होतात असें आहे. घडेल तें प्रमाण. शत्रु

१ आमचे यजमान व्यंकटराव भावे व वडील बंधु काळोपंत. * पत्र रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस.

तुंगभद्रा दक्षिणतीराहून कूच करून बल्लारीच्या सुमारें गेले. कांहीं फौज रायचूरचे सुमारें गेली असें बाजारी वर्तमान आहे. दुसरें, वकील आमचे येथें येऊन बहुमान वस्त्रें वगैरे घ्यावीं आणि बहुमान करावा असें वर्तमान आहे. त्यास कारभारी यांचेंही मत आहे, म्हणोन परभारी ऐकिलें. त्याजवरून सेवेशीं लिहिलें आहे. तर याचा विचार कसा करावा ते आज्ञा केली पाहिजे. याजमागें तह सरकारांत जाहले परंतु आम्हाकडे कांहीं बहुमानाचा प्रकार नाहीं. ऐसीयास आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करूं. पत्राचें उत्तर लौकर आलें पाहिजे यास्तव जलद जोडी रवाना केली असे. आम्ही पत्र वडिलांस लिहिलें आणि त्याचें उत्तर आलें असा भाव पत्रांत नसावा. वडिलींच आज्ञा केली असें असावें. म्हणजे पत्र कारभारी यांस दाखवावयास लागल्यास चिंता नाहीं असें दिसतें. मग मर्जी असेल तसें करावें. वकील येते-समयीं तीन हत्ती आणले होते. होळकर रास्ते व तात्यांस दिले. वस्त्रें वगैर बहुमान जाहला. करार करून गेल्याप्रमाणें निश्चयांत आणिलें म्हणोन वकिलांनीं सांगितलें, परंतु त्याजप्रमाणें कोणीएक गोष्ट निदर्शनास येत नाहीं ! श्रीमंताचे प्रतापें घडेल तें खरें ! विदित होय हे विज्ञापना. होळकरांनीं दोन हजार फौज रोजमुऱ्यावर ठेविली होती तिला निरोप दिला हे विज्ञापना.

नं. ३०८४. **श्रीगणराज.** (फाल्गुन शु० १०–९ मार्च.)

पौ॥ छ० १४ जमादिलावल.

विनंती सेवक महादाजी वल्लाळ. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ० ८ माहे जमादिलावलपर्यंत स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं छ० २४ रबिलाखरचीं पत्रें पाठ-

---

१ तात्पर्य, मोहिमेचें काम संपलें. २ पत्र कुरुंदवाडाहून लष्करांत रघुनाथराव यांस. हें फुल्या दिलेल्या ठिकाणीं फाटलें आहे.

विलीं तीं पावलीं. लिहिलें वर्तमान + + + + + + + + ठराव जाहला. करारप्रमाणें ऐवज व ठाणीं बसल्यानंतर फौजा देशीं येणार म्हणोन लिहिलें, त्यास प्रस्तुत धारवाडास शत्रूची फौज दोन हजार व चार हजार गाडदी येऊन मोरब मारली, नरगुंद तालुक्याचीं ठाणीं घेतलीं, नरगुंदकराची फौज होती ती निघून गेली, म्हणोन वर्तमान आलें आहे. शत्रूची फौज तुंगापार गेली होती ती माघारी आली म्हणतात. त्यास स्वामींनीं सविस्तर वर्तमान ल्याहावया आज्ञा करावी. वे॥ राजश्री बाबा दीक्षितांचा यज्ञ पौर्णिमेस संपूर्ण होतो. यज्ञाचें साहित्य लागलें तें त्यांचे आज्ञेप्रमाणें सिद्ध करून दिलें आहे. चतुर्दशीस महाव्रत, प्रतिपदेस अवभृत. श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब कृष्णातीरच्या घांटाचा उत्सर्ग एकादशीस करितात. द्वादशीस ब्राह्मण भोजन व भूयसी देऊन चतुर्दशीस येथें येणार. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब श्रीचे दर्शनास पुळ्यांस गेले. तेथून परशुरामास जावें अगर राजापुरचे गंगास्नानास जावें याप्रमाणें त्यांची मसलत आहे. मिरजेस घांटाचे उत्सर्गास व यज्ञाचे समाप्तीस येणार होते, परंतु येणें घडत नाहीं. राजश्री शंकररावतात्या यांचे कन्येचें लग्न काल नवमी इंदुवारीं आठ घटका दिवसा जाहलें. राजश्री भास्कर तानदेव यांचे पुत्रास दिली. आज ब्राह्मणभोजन व देकार होईल. आज्ञेप्रमाणें साहित्य करितों. उणें पडूं देत नाहीं. स्वामीस कळावें यास्तव लिहिलें असे. कृष्णातीरच्या वांवऱ्या दक्षणेच्या बुरजासुद्धां दरवाजेच्या वोवरीपावेतों प्राकार तयार जालेला लबुत (?) घालून लादनी लवकरच करवितों. काम जलदीनें चालविलें आहे. वे॥ राजश्री यज्ञेश्वर दीक्षित आठले यांचे पुत्रास अंताजी शंकर तेरदाळकर यांची मुलगी सांगून आली. लग्नाचा निश्चय फाल्गुन व॥ पंचमीचा केला. तेरदाळास जाऊन लग्नाचें कार्य

१ या वेळीं कुरुंदवाडास कृष्णातीरीं घांट बांधण्याचें काम सुरू होतें.

संपवून याच मार्गें येणार. आलेनंतर त्यांची संभावना करून रवाना करितों. करवीरास जाऊन मिरज तासगावास जाऊन सातारेस जातील. वरकड ब्राह्मण शिष्ट मिळाले आहेत त्यांची संभावना व भोजनास सांगून रवाना करितों. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब राजापुरास गंगास्नानास जाऊन श्रीपरशुरामास जावें याप्रमाणें बोलवा आहे. मिरजेस घांटाचे उत्सर्गास यावयाचा करार होता, परंतु येणें घडत नाहीं असेंही दिसतें. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

श्रीमंत राजश्री आप्पासाहेब स्वामीचे सेवेशीं साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. स्वामींनीं आज्ञापत्रीं संभाळ केला, संतोष जाहला. सदैव आज्ञापत्रीं संभाळ करावा. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामीचे सेवेशीं. साष्टांग नमस्कार विनंती सेवक गोविंद त्रिंबक लेले साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. वडिलीं लिहिलें आहे त्याजवरून सविस्तर विदित होईल. निरंतर आज्ञापत्रीं सांभाळ करावा. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०८९. श्री. (फाल्गुन व० ६–१० मार्च.)

चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांसीं प्रती गंगाधरराव गोविंद. आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता॥ छ० १९ जमादिलावल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत जावें. विशेष. तुम्ही छ० ९ जमादिलावलचें पत्र पाठविलें तें छ० १४ जमादिलावलीं पावलें. लिहिला मजकूर कळला. " राजश्री (हरिपंत) तात्यांचा मुक्काम कुरवेहाळ परगणें तावरगिरें येथें आहे. वकील टिपूकडील तहाचें बोलणें बोलून गेले होते ते छ० ८ जमादिलावलीं येऊन राजश्री तात्यांच्या डेऱ्यास जाऊन भेटी घेतली. एक नग नजर देऊन ठिका-

१ पत्र मिरजेहून लष्करास.

णास उत्तरावयास गेले. तहाचें बोलणें बोलून गेले होते त्याप्रमाणें ठरावांत आणून आले " म्हणून लिहिलें तें कळलें. आजपर्यंत सर्व अर्थ समजण्यांत आलाच असेल, त्याप्रमाणें लिहून पाठवावें. शहाजी निंबाळकर पथकांत होते ते समयीं पालखीस सामान काय पावलें आहे तें लिहावें म्हणून लिहिलें, त्यावरून दप्तरांत शोध करून याद पाठविली आहे. पत्र वडिलांस आलें तेंही तासगांवास पाठविलें. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

नं. ३०८६. (चैत्र शु०—मार्च. दु० पंधरवडा.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें पत्र बाळासाहेबांस मुक्काम नजीक नवली कृष्णा दक्षिणतीर येथून.

" शत्रूकडील वकील येऊन एक महिनाभर बसले होते. नित्य नूतन दिकती निघत. शेवट परस्परें उलगड्यांत येऊन वकील गेले होते. ऐवज घेऊन आले. ऐवजाचें माप सरकार जामदारखान्यास जालें. रा॥ काळोपंत मंडळीसह ऐवजाबरोबर यावे असें ठरावांत असतां अद्यापि आले नाहींत. येतात म्हणोन सांगतात. येतील तेव्हां खरें ! छ० १६ रोजीं साऱ्या फौजा मुक्काम मजकुरास आल्या. येथें आठ मुक्काम होतील. नबाबाच्या फौजेस येथूनच निरोप होईल. "

नं. ३०८७. **श्रीपांडुरंग.** (फाल्गुन व० ७–११ मार्च.)

पै॥ छ० २२ जमादिलावल. सन सब्बा समानीन. फाल्गुन मास

वडिलांचे सेवेशीं विनंती विज्ञापना. इकडील वर्तमान तरी राजश्री मल्हारजी बिन तुकोजी होळकर हे फौजसुद्धां लष्करांतून माघारे आले. छ० १३ जमादिलावलीं कूच करून मुक्काम क्षेत्र

१ परशुरामभाऊंस. यावरून परशुरामभाऊ शु० १० व वद्य ६ च्या दरम्यान कोंकणांतून परत आले असें दिसतें. २ पत्र मंगळवेढ्याहून मिरजेस.

पंढरपुरीं होता. एक दोन मुक्काम तेथें होते. छ० १९ जमादिलावलीं कूच करून करकंबेचे पेठेंतून मौजे तुळशी परगणे भोसें येथें मुक्काम केला. जातां मार्गीं थोडाबहुत कडबा नेला. मळ्यानीं ऊंस वगैरेस उपसर्ग दिला. तेथून करकंब परगणेंतून मार्ग. तेव्हां तुळशीचे मुक्कामावर राजश्री आपाजीपंत यांस पाठविलें कीं, करकंब परगणेंतील मार्ग सोडून दुसरे मार्गें जावें. ऐकेनात, तेव्हां कारभारी यांस बोलावून टेंभुर्णी परगणेंतून घालविलें. पंचवीस चाळीस रुपये खर्च पडले. तह जाल्याचें वर्तमान आहे, तेव्हां नेहमीं मार्ग इकडून नच. पुढें कसें घडतें पहावें. ऐवज परगणे मजकूरचा एक दोन रोजांनीं रवाना करितों. सेवेशीं श्रुत होय कृपा करावी हे विज्ञापना.

नं. ३०८८. श्री. (चत्र शु० ३—२२ मार्च.)

पै॥ छ० ९ जा॥खर.

सेवेशीं रामाजी अनंत. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान तागायत छ० २ जा॥खरपर्यंत स्वामींचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं सखोजी जासुदाबरोबर पत्र पाठविलें तें पावलें. " बहुतकरून तहाचें बोलणें उरकण्यांत आलें आहे. एक हत्ता व राजश्री काळोपंत नरगुंदकर मंडळीसह वर्तमान व नरगुंदच्या चिठ्या येणेप्रमाणें येथें यावें, नंतर या तळावरून कूच व्हावें, असा ठराव आहे; " म्हणोन लिहिलें, त्याजवरून संतोष जाहला. अलीकडील वर्तमान लेखन करावयास आज्ञा केली पाहिजे. इकडील वर्तमान तर राजश्री बाबूराव अनंत पागे व राजश्री भोवानजी पाटील उभयतां फौजसुद्धां संगोली प्रांत कित्तूर येथें होते. त्यास शत्रूकडील जमाव धारवाडास होता त्यानीं जाऊन मिश्रीकोटास वेढा घातला

१ पत्र गोकाकेहून लष्करास रघुनाथराव कुरुंदवाडकरांस.

होता. यास्तव उभयतां संगोलीहून निघोन बेटगिऱ्यास बुनगें ठेऊन सडे मिश्रीकोटचे कुमकेस गेले. हे हुबळीस जातांच त्यांचा वेढा उठला. नंतर यानी हुबळीस मुक्काम केला. दोन चार मुक्काम तेथें होतात तंव छ० २२ जमादिलावलीं धारवाडकरांनीं बेटगिऱ्यास यांचे बुनगें होतें त्याजवर येऊन छापा घातला. बुनग्याची व गांवाची लुटालूट केली. पन्नास घोडे धारवाडकरांनीं नेले. याप्रमाणें करून माघारे गेले. मग हे हुबळीवरून कूच करून बेटगिऱ्यास आले. तेथें दोन तीन मुक्काम केले. मागती धारवाडकर जमाव तोफांसुद्धा अमीनबावीवर येऊन उतरले. हे बेटगिऱ्याहून निघोन संगोलीजवळ आले. धारवाड-कर अमीनबावीवर आहेत, पुढें दोडवाड वगैरेस उपद्रव करणार आहेत म्हणोन पत्र दोडवाडचें आलें होतें. सेवेशीं सविस्तर कळावें याज-करितां विनंती लिहिली आहे. सदैव पत्रीं संभाळ केला पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०८९. (चैत्र व० २—४ एप्रिल.)

लष्करांतून रघुनाथराव नीळकंठ यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र. मुक्काम नजीक होगरहाळ येथून. पै॥ छ० १५ जमादिला-खरचें—

" टिपूकडील वकील बोलून गेल्याप्रमाणें अमलांतही आलें त्याचें वर्तमान पेशजी लिहिलेंच आहे. वरकड आणखी कांहीं दिकती होत्या त्या दूर जाल्या. वकिलांपैकीं एकजण ऐवज आणा-वयास गेला होता, तो आजच छ० मजकुरीं दोन प्रहरीं होळकराचे गोटापासून पाव कोसावर येऊन उतरला. काल सायंकाळीं मुहूर्तानें एक तोडा जामदारखान्यास आला. "

नं. ३०९०. **श्रीगणराज.** (चैत्र शु० ३–२२ मार्च.)

पै॥ छ० ९ जमादिलाखर.

विनंति सेवक महादाजी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ता॥ छ० २ जमादिलाखरपर्यंत स्वामींचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. इकडील सविस्तर मिरजेच्या माणसाबरोबर व काली तासगांवच्या सांडणीस्वारासमागमें सविस्तर सेवेशीं लिहिलें आहे, त्याजवरून विदित होईल. आजपर्यंत राजश्री काळाप्पा व ऐवज लष्करांत येऊन फौजा माघाऱ्या फिरल्या असतील. काळाप्पा सुटोन आल्यावर मोठी कीर्ति होईल. परंतु लष्करांत येतील तेव्हां प्रमाण ! सविस्तर लिहावयास आज्ञा केली पाहिजे. राजश्री रामभट मामा मडिलग्यांस कुटुंबासह राहणार म्हणोन आम्हांस पत्र आलें. तेव्हां काल राजश्री बाळाजी विरूपाक्ष यांस पत्र लिहून पाठविलें जे, घोडीं माणसें आजऱ्यांस पाठवून मडिलग्यास घेऊन जाणें म्हणोन लिहिलें आहे. याउपरी मडिलग्यांस रहावयास जातील. राजश्री बाळाजी विरूपाक्ष यांस लिहून फडफर्मास चालवणें म्हणोन लिहिलें आहे. वानगी रसानगी मशारनिल्हेची म्हणोन बंदोबस्त केला आहे. श्रीमंत सौ॥ सीताबाईही मडिलग्यांस येतील. सेवेशीं श्रुत होय. काल तासगांवच्या सांडणीस्वारासमागमें सेवेशीं लिहिलें आहे. स्वामीचें येणें कृष्णातीरास जाल्यावर कळवावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३०९१. **श्रीगणराज.** (वैशा. शु० २–१९ एप्रि.)

चिरंजीव राजश्री सुभेदार यांसीं प्रति गंगाधरराव गोविंद. उपरी. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला.

---

१ पत्र कुरुंदवाडाहून लष्करास रघुनाथराव यांस. २ शिवराव नीलकंठ कुरुंदवाडकर. हें पत्र सुतकांत लिहिलेलें आहे.

"होळकर सवदीवर आले. आज ऐनापुरास येणार म्हणून लोक बोलतात. त्यास आपाजी दामोदर होळकराकडे गेले आहेत. त्यांचें उत्तर काय आलें ? नदी कोठें उतरणार ? कोण मार्गें जाणार ? खेड्यांचे बंदोबस्ताविसीं राजश्री आपाजी दामोदर यांसीं लिहावें," म्हणून लिहिलें, ऐशास ममदापुरचे मुक्कामीं रा॥ आपाजी दामोदर जाऊन पोंहचले. कृष्णा दक्षिणतीरानें जाणेचा मार्ग सांगितला आहे. तत्रापि ममदापुराहून कृष्णा उत्तरतीरानेंच शिरहट्टीनजीक सवदी येथें आले. तेथेंच पार व्हावें, अशीं पत्रें होळकरांस पाठविलीं आहेत व रा॥ आपाजी दामोदरही सांगत आहेत. तेथें पार जाहल्यास तेरदाळ परगणेचीं खेडीं लागतील. रखवालीविसीं लिहिलें आहे. मग घडतां घडेल तें खरें. सैदमिरा पाटील अलासकरही तेरदाळ परगणेचे खेड्यांचे रखवालीविसीं पत्र मागावयासी आला होता. रा. आपाजी दामोदर यांसीं पत्र लिहून दिल्हें व परभारें लिहिलें आहे. शिवरात्रीस सवदीनजीक आले. काल मुक्काम जाहला. आम्ही सांडणीस्वार पाठविला आहे. वर्तमान येईल तें लिहितों. लोभ करावा.

नं. ३०९२. श्री. (ज्येष्ठ शु० २–२९ मे.)

अपत्यें[1] साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत छ० १ साबानपर्यंत सुखरूप असों. विशेष. वडिलीं सुलतान याजबरोबर व काल देवजी समागमें ऐशीं दोन पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. "राजश्री हरिपंततात्या आज मिरजेस आले, उदईक मुक्काम होणार. येथील मेजवानी जालेनंतर पुढें तासगांवास येणार," म्हणून लिहिलें तें कळलें. राजश्री होळकर आज येथें येऊन मेजवानी भोजन वस्त्रादिक होऊन पुढें बलवडीचे मुक्कामास गेले. श्रीमंत राजश्री आपासाहेब आज दोन प्रहरास येथें आले. वडिलांस कळावें. शेरींतील कडबा काल रात्रौ तासगांवास आला बितपशील.

---

१ तासगांवाहून कोणा एकाचें मिरजेस कोणा एकास पत्र.

३०० गाड्यावर. ९३० भाडेकरी याजबरोबर.
० लग.

३००

बाराशें तीस पुले घरास आले. बाकीचा कडबा अद्यापि आहे. काल आज दोन दिवस तो लष्करचे हातोन वांचला ! पुढें हरिपंत यांचे हातोन पार पाडणार ईश्वर आहे ! आजचा दिवस पार पडला असें तथ्य नव्हे ! अनुमानेंकडून लिहिलें आहे. अद्यापि शेरींतील कोणीच आलें नाहीं, त्याअर्थी स्वस्थ असेल असें समजून लिहिलें आहे. याउपरी कडबा आणवूं नये; गुरें तासगांवास आणवावीं व कडब्याचे रखवालीकरितां कांहीं राऊत मागोन घेऊन चिरंजीव नरहरीस ठेवणेंविशीं आज्ञा, आज्ञेप्रमाणें कडबा आणावयाची तहकोबी केली. गुरें कालच घरास आलीं. चिरंजीवाचीही रवानगी आज्ञेप्रमाणें उदईक कांहीं स्वार देऊन शेरीकडे करितों. तीर्थस्वरूप राजश्री बाबांचें पत्र आजच आलेलें वडिलांकडे अलाहिदा पाठविलें आहे त्याजवरून विदित होईल. चिरंजीव दाजीचा खोकला रूबरू जो होता तोच अद्यापि आहे. कमी अथवा अधिक नाहीं. उपायही तोच होत आहे. याउपरी श्रीकृपा करील. चिंता नाहीं. चिरंजीव बहिणीसही दूध घालित असों. परंतु तिला उपशम नाहीं. श्रीकृपेकडून तिलाही उपशम होईल. दरवाजे पुढील पेंव काढिलें. त्यांतील दाणे केली सवीस मण काढून बाकीचें पेंव झांकोन ठेविलें. बिरनाळाकडील वर्तमान तरी अद्यापि माणूस कोणीच आला नाहीं. राजश्री गोपाळबाबा येथें आले आहेत त्यानीं मात्र सांगितलें जे, लष्करचा उपद्रव काडीमात्र लागला नाहीं. बिरनाळचेंही पत्र वडिलांकडे परस्पर मत्तेभाईसमागमें येईल त्याजवरून कळेल. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

लागू घराण्याचीं पत्रें.

श्रीमंत राजश्री यशवंत बाळकृष्ण ऊर्फ अण्णासाहेब लागू, वास्तव्य सांगली, यांच्या संग्रहीं ऐतिहासिक महत्वाचीं कांहीं पत्रें व यादी व जमाखर्ची कागद वगैरे पेशवाईतले लेख आहेत. ते कागद त्यानीं नुकतेच आम्हाला दाखविले व त्यांतून वाटतील ते लेख ऐ० ले० संग्रहांत छापण्याची परवानगी दिली. त्यावरून आम्हीं त्या लेखांची निवड करून ते या पुस्तकांत छापण्याचें योजिलें आहे. यापूर्वी हे कागद आमच्या हातीं आले असते तर सालवारीच्या अनुक्रमानें त्यांचा यथास्थळीं समावेश करितां आला असता. परंतु आतां तसें करणें अशक्य असल्यामुळें हल्लीं आम्ही ज्या सालापर्यंत पत्रें छापीत आलों आहों तेथपर्यंतचीं म्हणजे स० १७८७ सालापर्यंतचीं पत्रें आम्ही कालानुक्रमानें येथें देत आहों. या सालापुढचीं कांहीं पत्रें, यादी वगैरे आहेत तीं त्या त्या सालच्या कागदपत्रांत छापलीं जातील.

लागू यांच्या घराण्यासंबंधानें ऐ० ले० संग्रहांत शेंकडों ठिकाणीं आजपर्यंत उल्लेख आलेले असल्यामुळें त्याविषयीं विशेष माहिती देण्याचें कारण नाहीं. वाचकांचें स्मरण ताजें करण्यासाठीं कांहीं ठोकळ गोष्टी मात्र येथें नमूद करितों. लागू यांचें मूळ रहाण्याचें ठिकाण कोंकणांत बाणकोटाजवळ केळशी या नांवाचें गांव आहे तें होय. पेशवाईचा फैलावा झाल्यानंतर तीस चाळीस वर्षांनीं या घराण्यांतले प्रसिद्ध पुरुष लक्ष्मण हरी लागू हे रोजगारासाठीं घाटावर आले असें दिसतें. मिरजेस पटवर्धनांची पैवस्ती होण्यापूर्वी नानासाहेब पेशवे यानीं लक्ष्मण हरी यांस मिरजेच्या सुभ्याकडे कारकून नेमिलें असावें. पटवर्धनांस कर्नाटकांत जहागीर मिळाल्यावर लक्ष्मेश्वर, कुंद-

गोळ, हरीहर इत्यादि महालांच्या मामलती त्यानीं केल्या होत्या. हैदरअल्लीनें पटवर्धनांचा तिकडला मुलूख काबीज केल्यावर लक्ष्मण हरी हे रिकामे झाले तेव्हां परशुरामभाऊनीं त्यांस चिकोडी महालाचे मामलेदार आपल्या तर्फेनें नेमलें होतें. पटवर्धनांचा व त्यांचा शरीरसंबंध हीं झाला होता. ते स. १७८१ सालीं वारले. त्यांचे पुत्र बाळकृष्ण लक्ष्मण हे ही मोठे कर्ते पुरुष होते. त्यांजकडे ही कांहीं वर्षे चिकोडीची मामलत होती. बाळकृष्णपंतांविषयीं व लागूंच्या घराण्यांतल्या इतर पुरुषांविषयीं पुढें जागोजाग उल्लेख येणार असल्यामुळें त्यांबद्दल येथें कांहीं लिहीत नाहीं.

नं. ३०९३ श्री. (इ. स. १७१६)

नमस्तुंगशिरश्चुंबिचंद्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभाय शंभवे ॥

स्वस्ति श्री जयाभ्युदय श्री शालीवाहन शके १६३८ दुर्मुख नाम संवत्सरे माघ शु॥ १५ ते दिवशीं आश्वलायन सूत्र काश्यप गोत्र ऋक् शाखाध्यायी नारायण भट्ट यांचा पुत्र शिवराज जोशी. सदर जोशी यासीं आश्वलायन सूत्र ऋक्शाखाध्यायी वशिष्ठगोत्र वेंकटराव याचा पुत्र भानजीपंत पथके राजमंडळ करवीर यानीं लिहून दिलें दानपत्र ऐसा जे, तुम्ही श्री मार्तंड क्षेत्रीं अन्नछत्र ठेवून तुंगभद्रानदीचे घांट बांधणें वगैरे धर्मकार्य बहुत करीत आहां. निरंतर धर्म चालावा, याकरितां आम्ही आत्मसंतोषें आमचे पितृवर्गास अक्षयपुण्यलोक प्राप्त व्हावयाकारणें आमचे पंचोत्रा सावनूर व हावनूर तालुक्यांत आहे त्यापैकीं तुम्हांस सालाबाद वर्षासन करून दिलें होन ४३० चारशें तीस सवणुरी. तपशील—

२५० ता॥ सावणूर येथील नेमणूकपकीं
१५० देशगत कुपेलूरपैकीं नेमणूक होन.
४७॥ पा॥ रटेहळीपैकीं नेमणूक होन.
५२॥ ता॥ मोरबपैकीं होन.

२५०

१०० पा॥ गुत्तलपैकीं नेमणूक आहे त्यापैकीं.
३० क॥ कोलवाडपैकीं नेमणूक होन.
५० हावनूर देसाईकडील नेमणूकपैकीं होन.

४३०

येणेंप्रमाणें चारशें तीस होन शिवाय क॥ कोलवाडपैकीं चार मार जमीन सहिरण्योदकधारापूर्वक दान दिलें असे. प्रतिवर्षीं घेऊन आमचें कल्याण चिंतन करीत पुत्रपौत्रवंशपरंपरा अनभवून सुखी असावें. यास आमचे वंशीं कोणी इश्कील केल्यास त्यास शपथ असे. हें लिहून दिलें दानपत्र सही.

स्वदत्तात् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।

परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ मंगळ महाश्री श्री श्रीः

नं. ३०९४ श्री.

(श० १६८७ इ. स. १७६५ ज्येष्ठ शु० १५-२ जून)

राजश्री लक्ष्मण हरी उपनाम लागू गोत्र भारद्वाज सूत्र आश्वलायन. गोसावी यांसीं—

सेवक माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार. सुरूसन खमस सीतैन मय्या व अल्लफ. शके १६८७ पार्थिव नाम संवत्सरे तुम्हीं हुजूर क्षेत्र पंढरपुर येथील मुक्कामीं येऊन विनंती केली कीं, " आपण

स्वामींच्या राज्यात बहुत दिवस श्रमसाहस करून सेवा एकनिष्ठपणें केली. त्यास स्वामींनीं कृपाळु होऊन येक गांव नूतन इनाम करार करून देऊन कुटुंबाचा योगक्षेम चाले तें केलें पाहिजे; " म्हणोन. त्याजवरोन मनास आणितां तुम्ही एकनिष्ठ सेवक बहुत दिवस राज्यात श्रमसाहस करून सेवा एकनिष्ठपणें केली. त्याजवरून तुमचें चालवणें आवश्यक जाणोन तुम्हावर कृपाळु होऊन मौजे कुडे तर्फ वाजे प्रांत कल्याण हा गांव खेरीज हकदार व इनामदार करून दुतर्फा कुलबाव कुलकानू हल्ली पट्टी व पेस्तर पट्टी जल तरु तृण काष्ठ पाषाण निधिनिक्षेपादिसहित नूतन इनाम करार करून दिला असे. तर मौजेमजकूर तुम्ही आपले दुमाला करून घेऊन आपले वडिलांचें पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें इनाम अनुभवून सुखरूप राहणें. जाणिजे. छ० १२ जिल्हेज. आज्ञाप्रमाणें. मोर्तब.

शिक्का.

बार.

नं. ३०९५

श्री. (श० १६९२–इ. स. १७७० आषाढ व० ७–१४ जलई.)

यादी. लक्ष्मण हरि लागू हरिहरास होते तेथें योगींद्रराव हैदरखानाकडील कारकून होता तो बातमी वगैरे कागदपत्र खानमशारनिल्हे याजकडे पाठवीत होता. येविषयींचा कांहीं आरोप मशारनिल्हेवर आला. हें वर्तमान सरकारांत कळलें. त्यावरून इतराजी जाहली आहे. ऐशियास मनांत आणितां विशेष अपराध नाहीं असें जाणून सर्व अन्याय माफ केले आहेत. पुढें मशारनिल्हेनीं कोणे गोष्टीविशीं अंतर पडों देऊं नये. सरकारातून कृपा करावी. मशारनिल्हेनीं रोजगारधंदा या राज्यांत सरकारांतून अथवा

सरदारांच्या घरीं सुखरूप करावा. याप्रमाणें करार करून मशार निल्हेकडे नजर सुरुसन इहिदे सबैन मय्या व अल्लफ. रुपये.
१५०००

पंधरा हजार रुपये तूर्त सरकारांत द्यावे. येणेंप्रमाणें करार.
मशार निल्हेस हुजूर येणेंविशीं राजश्री
गोपाळराव गोविंद यांस पत्र कीं त्यांस
हुजूर पाठवणें, कृपा करून निरोप दिला
जाईल, म्हणोन पत्र. देणें.

छ० २० रबिलावल. आषाढमास. इहिदे सबैन मय्या व अल्लफ.

नं. ३०९६ **श्रीगणपति.** (श० १६९६–इ. स. १७७४
३० नोवेंबर.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्ष्मणपंत सुभेदार स्वामी गोसावी यांस—

पोष्य परशुराम रामचंद्र. नमस्कार. विनंती उपरी. येथील कुशल तागायत कार्तिक वद्य द्वादशी बुधवार वर्तमान यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावोन लिहिला मजकूर कळला. राजश्री हरिपंत येथें आले. राजश्री नाना फडणीस व राजश्री सखारामपंत बापू यांची भेटी घेतली. बहुता प्रकारें ममतेच्या गोष्टी बोलिले. ' कांहीं कर्जवाम द्यावें. पेस्तर मामलत सांगों; ' म्हणोन बोलिले. त्याजवरोन मशार-निल्हेनीं धारवाडी होन १४००० चवदा हजार द्यावयाचा करार करून तुम्हावर चिठ्ठी केली आहे. तरी ऐवज चिरंजीव राजश्री तात्यांपाशीं मिरजेस पावता करावा. तेथून चिरंजीव पुरंधरास पावता करितील. वरकड इकडील सविस्तर मशारनिल्हेनीं लिहिलें आहे त्याजवरून कळेल. वरकड सविस्तर मागाहून लिहून. रवाना छ० २५ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. ३०९७ श्री.(श० १६९७–इ स. १७७५ ज्येष्ठ व० २—१९ जून.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्ष्मणपंत सुभेदार स्वामीचे सेवेसीं.

पोष्य येसाजीराम कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत छ० १६ रबिलाखर जाणोन स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. अलीकडे आपणाकडून पत्र येऊन कुशल वृत्त कळत नाहीं. तरी सदैव पत्रीं आपणाकडील वर्तमान लिहोन संतोषवीत असावें. यानंतर इकडील वर्तमान—कित्तूरकरानें तर फारच धामधूम आरंभिली आहे. सरकारचीं ठाणीं तमाम घेतलीं. परवां इंदुवारीं बेट-गिरेचें ठाणें घेतलें. आम्हापाशीं फौज आहे त्याच्यानें त्याचें पारिपत्य होत नाहीं. राजश्री कोन्हेरराव यांजबरोबर फौज व तोफा देऊन पुण्याहून रवान जाहले ते इचलकरंजीस येऊन करवीरच्या शहास गुंतले. इकडे कित्तूरकर शेर होऊन ठाणीं घेतो ! उपाय नाहीं. आम्हांस खर्चाच्या पेंचांत येणें लागलें. तूर्त खर्चाची वोढ आहे. दुसरे-कडून ऐवज आणावा म्हटल्यास फुरसत नाहीं याकरितां आपणास लिहिलें आहे. तरी पांच हजार होन हरकसें करून कर्ज देवावे. दोन महिन्यांत पावते होतील. जरूर लिहिलें असे. उत्तर समर्पक पाठवावें. व्याज काय पडेल तें लिहावें म्हणजे कतबा लिहून देऊन कारकुनास आपणाकडे पाठवावयासीं येईल. निकड जाणोन लिहिलें आहे. आज-पर्यंत आपणास भिडेस घातलें नाहीं. आजीचे प्रसंगीं संकट समजोन लिहिलें आहे. उदास (?) न करितां सदरहू ऐवजाची तरतूद करून नंतर देवावे. अनमान न करावा. बहुत काय लिहिणें. हेदरखान पट्टणाहून तयारी करोन बाहेर निघणार म्हणोन वर्तमान आलें. आप-णाकडे वर्तमान असेल तें लिहिणें आणि तिकडील बातमी आपणाकडे आहे. वर्तमान येईल तें लिहावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती. (पैवस्ती) छ० १७ रबिलाखर. ज्येष्ठ वद्य ४

नं. ३०९८ श्री. (श० १६९७--इ. स. १७७५
ज्येष्ठ व० ९--१८ जून.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्ष्मणपंत सुभेदार स्वामींचे सेवेशीं--

पोष्य येसाजीराम कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत छ० १९ रबिलाखर जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. कित्तूरकर शेर जाहला. राज्यांत कोणी धनी पारिपत्य करणार नाहीं. उपाय काय करावा ? ' आबासारखा माणूस कोण कामावर गेला ! ' म्हणोन आपण लिहिलें, त्यास भवितव्यापुढें कोणाचा यत्न नाहीं. आबा गेला ! ईश्वरें आमची सर्व प्रकारें घरबूड केली ! सर्व प्रकारें पेंचांत येणें लागलें. कित्तूरकर जबरदस्त जाला. याचें पारिपत्य भारी फौज व तोफखान्याशिवाय होतां दिसत नाहीं. राजश्री कोन्हेरराव इचलकरंजींत आहेत. करवीरचा तह जाहल्याखेरीज येत नाहींत. आल्यावर शत्रूच्या पारिपत्याचा प्रकार होईल तो खरा ! तूर्त त्याणें फार केली. बेटगिरें घेतलें. धारवाड लगत्याचे महाल नरेंद्र अमीनबावी येथें त्यानें ठाणीं घातलीं. त्याचा मुक्काम बेटगिरें अलीकडे यादवाड---बेटगिरेंचें खेडें---येथें मुक्काम आहे. आम्ही धारवाडीं आहों. किल्ल्याचा बंदोबस्त करून किल्ल्यांत राहतों. फौज आहे ती बाहेर ठेवावी म्हणतों. कित्तूरकर इकडे आल्यास त्याचे प्रांतीं स्वारी शिकारी करावी या मजकुरांत आहों. घडेल तें प्रमाण ! तूर्त कित्तूरकर याणें शर्थ केली. आजी अकरा महिने खावंदांस लिहोन बेजार जाहलों. लिहिण्याच्या टीका होतात ! ' कित्तूरकर काय पदार्थ ! ' म्हणतात ! सारें विल्हेस लागल्याखेरीज समजणार नाहीं ! होणारानुरूप बुद्धि होती. तुम्हीं प्रसंगीं साहित्य केलें. समयीं स्नेहित पहावे म्हणतात तें प्रचीतीस आलें. असो. आमचे हातें

आपले उपकार फिटणार नाहीं. वरचेवर आपले हातें साहित्य होतें, कुमक होती, परंतु आपल्या हातीं नाहीं; तेव्हां तसें व्हावयाचा जागा नाहीं. आमच्या वर्तमानांत राहणें. कृपा करावी हे विनंती. ऐवजाचें खत अलाहिदा पाठविलें आहे. घ्यावें. इतक्यावर आपणास उपद्रव देणार नाहीं. परंतु समय फटकळ आहे. आपण होईल त्या तरतुदेंत असावें. समयास्तव लिहिणें तरी लिहितों हे विनंती.

नं. ३०९९

श्री. (श० १६९८–इ. स. १७७६ आश्विन व० १२–७ नोव्हेंबर.)

राजश्री देमाण्णा बिन खंडापा डोंगरे गोसावी यांस–

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ रामचंद्र महादेव. आशीर्वाद. विनंती उपरी. तुम्ही सुभा बागेवाडीचे मुक्कामीं येऊन विदित केलें कीं; मौजे रक्षी प्रां॥ कबूर प॥ हुकेरी येथील नाईकीचे वतन बाब बसप्रभु देसाई प॥ हुकेरी याणीं करून दिलें आहे; परंतु चालत नाहीं. पत्रें पाहून चालतें करावें; आणि भोगवटीयास सुभाहून पत्रें करून द्यावीं; म्हणोन. त्यावरून मनास आणितां तुम्ही मर्द माणूस, सरकार कामाचे उपयोगी, जाणोन देसाई याचे पत्रान्वयें मौजे मजकूर येथील नाईकीचें वतन तुम्हास दुमाला करून देऊन वतनास इनाम जमीन ०।३ एक पाव तीन बिघे व राबता महार मेटकुडो वगैरे कानूबाब करार करून दिल्हे असेत. येविशीं गांवकरांचे नांवें सनद अलाहिदा सादर केली आहे. त्या अन्वयें जमीन दुमाला करून घेऊन वंशपरंपरा अनभवून सुखरूप राहणें. सदरहू इनामदार इनाम पट्टी पाटिलाबरहुकूम करार करून दिली असे.

(श्री
लक्ष्मी नारा
यण चरणीं त
त्पर रामचंद्र
महादेव नि
रंतर)

१ 'तोसयाच्या बेडाचा उत्पादक रामचंद्र नाईक फराजपे.

त्याप्रों दरसाल देऊन जमिनींत विहीर काढून मळे करून अनुभव करणें. रवाना छ० २४ रमजान. सु॥ सबा सबैन व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

परतून घेतलेलें.

श्री मोर्तब सुद

बार.

नं. ३१००. श्री. (श० १६९९ इ. स. १७७८.)

याद[1] कलमें. राजश्री लक्ष्मण हरी. सु॥ समान सबैन मया व अल्लफ.

कुंदगोळ येथील सन सितचे रसदेचे व्याजाबाबत होन.

५०१

सन सबांचे होन. तीनशें

३०० पा॥ मुळगुंद
२०० तैनात.
१०० भोजनखर्च.

३००

३०० पा॥ कुंदगोळ
२०० तैनात.
१०० भोजनखर्च

३००

राजश्री पांडुरंगराव तात्या याणीं सिबंदी ठेवावयास सांगितली त्यास खर्च होन.

५४५ कुंदगोळाकडे
१५९ मु गुंद
१० इगळहळ्ळी

७१४

*सातशें चवदा होनपैकीं अखेरी-पावेतों प्याद्यांकडे वगैरे वसूल होतील ते घेऊन बाकी राहील ऐवज तो कुंदगोळ मुळगुंद येथें शिबंदी खर्च लिहून द्यावे.

---

१ ही याद अपूर्ण आहे. हींत फुल्या घातलेल्या ठिकाणीं मखलःसी परशुराम कृ हातची आहे.

२०० माणसाचे रोजमरे खासगत दोनी महाल मिळून.

८००

*आठशें होन महालांत अंमल. बसला नाहीं सबब निमे होन द्यावे. दोहीं महालांत खर्च घालून घ्यावे. रुजू पांचशें करार.

पा॥ कुंदगोळ येथें साल मजकुरीं रखवाली कसबा व गावगन्ना परभारी आबाजीपंतानीं घेतली त्यापैकीं दोनशें होन आमचे हवालतपैकीं राहिले. याखेरीज शिबंदी पाहिजे त्याची आज्ञा करावी. तूर्त साडेतीनशें प्यादे आहेत. ऐवज तूर्त परगण्यांत वसूल व्हावयाचा नाहीं. याची आज्ञा.

रखवाली मुळगुंदपैकीं एवज

२२०० होन

यासीं पावती.

११०० पागा व राऊत.

५०० रोख दिले.

१६००

स्वार वीस. होन.

२५० नालबंदी रुपये २०००
पैकीं निमे रुपये १०००

३०० रोजमरे दसमाही. दरमाहे रोजमरे दोन. एकूण रुपये १२० प्रमाणें रुपये १२००

५५०

*साडे पांचशें होन. पैकीं निमे महालांत शिबंदी खर्च लिहून द्यावे.

पा॥ मुळगुंद यथ २५० प्यादे आहेत त्यांसीं शिबंदीस ऐवज पाहिजे.

दोन पागा व राऊत शिलेदार आपले दोनी परगण्यांत आहेत त्यांस खर्चास पाहिजे.

आमचा खासगत पालखीचा रोजमरा व राऊतांचा रोजमरा यासी ऐवज असावा.

रामचंद्रपंत कोपळकर यांचा फडशा करून द्याव

नं. ३१०१. श्री. (श० १७०१ इ. स. १७७९ श्रा० व० १२—७ सप्तंबर.)

राजश्री खंडो जिवाजी नाईक. मौजे रक्षी का। कबूर. प्रांत हुकेरी. स्वामी गोसावी यांस

सेवक महिपतराव[1] कृष्ण. नमस्कार. विनंती उपरी. समानीन मया व अल्लफ. तुम्ही सरकारकामाचे उपयोगी बहुत पडलां, तुमचा बहुमान केला पाहिजे, जाणोन तुम्हांस सरकारांतून अबदागिरी देऊन नाइकीच्या इनामाखेरीज इनाम जमीन ८९ पांच बिघे साल मजकूरपासोन करार करून देऊन येविशीं गांवचे नांवें सनद अलाहिदा दिली आहे. त्याअन्वयें सदरहू पांच बिघे जमीन चतुःसीमापूर्वक दुमाला करून घेऊन अनभऊन सुखरूप राहणें. सदरहू जमीनीस इनाम पट्टी साल दरसाल माफ केली आहे. विहीर काढून मळा करणें. जाणिजे. छ० २९ साबान. बहुत काय लिहिणें.

० ।ॅ
लक्ष्मी नाराय
ण चरणीं तत्पर म
हिपतराव कृ
ष्ण निरंतर.

मोर्तब
सूद

---

१ उपनांव साठे. हे श्रीमंत सवाई माधवराव यांचे मामा. करवीरकरांकडून हे साठे व रामचंद्र नाईक परांजपे यांजकडे कर्जांत चिकोडी व मनोळी हे महाल स. १७८० पर्यंत लावून दिलेले होते. पुढें करवीरकरांच्या दंग्याचा बंदोबस्त यांच्यानें होईना, तेव्हां परशुराम भाऊनीं कर्ज व तालुके आपणाकडे घेऊन ते तालुके कांहीं वर्षे लक्ष्मण हरि लागू यांस मामलतीनें दिले होते.

लगू घराण्याचीं पत्रं.

नं. ३१०२. श्री. (श० १७०३–इ. स. १७८१.
श्रावण शु० ६–२६ जुलई.)

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री लक्ष्मण हरि कमावीसदार परगणे हुकेरी गोसावी यांस—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान. नमस्कार. सुहूसन इसन्ने समानीन. मय्या व अल्लफ. नाईकजी लुगडे शिलेदार निसबत परशुराम रामचंद्र, यांचे बंधु सुभानराव लुगडे-परशुराम रामचंद्र यांचे पथकांत चाकरीस असतां छ० १६ जिल्हेज सन सब्बा सीतैनांत ठाणें घटमपाळ येथें हल्ला केली ते समयीं ठार जाहले; व काशीबा लुगडे हुजरातीस परशुराम रामचंद्र यांचे निसबतींत चाकरीस होते ते छ० १६ जमादिलावलीं सनतिस्सा सबैनांत ठाणें कडकोळ सरकार तोर्गल येथें हल्ला केली तेव्हां ठार पडले. त्यास उभयतां मशारनिल्हे सरकारकामास आले, व खुद्द नाईकजी लुगडे यांनीं साल गुदस्त छ० २० रबिलावलीं इंग्रजाचे लढाईंत कामकाज केलें ते समयीं जखम लागली त्यानें मशारनिल्हेचें अंग अधू जाहलें. त्यास मौजे जगटीहाळ कर्यात कबूर प्रांत मजकूर हा गांव बादशाही होन नाणें ११५ एकशें पंधरा दर ३॥प्रमाणें रुपये ४३१। चारशें सत्रा एकतीस रुपयांचा कदीम तनख्याचा तुम्हांकडे कमाविशीनें होता तो दूर करून सालमजकुरापासून हक्कदार व इनामदार खेरीज करून दरोबस्त नाईकजी लुगडे यास खेरीजनालबंदींत करार करून देऊन हे सनद तुम्हांस सादर केली असे. तरी मौजेमजकूर हा गांव मशारनिल्हेचे दुमाला करून तनख्याचे नांवें परगणे मजकूरचे हिशेबीं खर्च लिहीत जाणें. जाणिजे. छ० ४ साबान. आज्ञा प्रमाण.

नं. ३१०३. श्रीगणराज. (श० १७०२-इ. स. १७८१ माघ व० ९-१७ फेब्रु०)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्ष्मणपंत स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य गंगाधरराव गोविंद. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल तागायत छ० २३ माहे सफर मंदवारपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. तुम्ही छ० मजकूरचें पत्र पाठविलें तें पांचवे तासीं पावलें. पत्रीं कितेक मजकूर लिहिला जे, " पेशजी आपणाजवळ आलों तेव्हां माणसें ठेवावयासीं जागा मागितली ते समयीं राजश्री वासुदेव काकाचे विद्यमानें आपण करार केला कीं ' कांहीं गुंता आहे तो उरकला म्हणजे खामखा देतों. ' असें असतां अद्याप मार्ग पाहिला परंतु स्थळ न दिलें. राजमाचीस हल्लीं मुलें माणसें आहेत. इंग्रज खंडाळेस आला त्यास + + + + माणसें जरूर + + पाहिजेत. आम्हांस साफ सांगितलें असतें तर दुसरी जागा + + तरी करू + असती. आम्हांस खुशामत करणें नाहीं. हा प्रसंग खुशामतीचा आहे तें आम्हांस घडणें नाहीं, " म्हणून विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐशियासीं आम्ही बोलों तें अन्यथा व्हावयाचें नाहीं. कांहीं दिवस येथें हिशेबास लागले. नंतर राजश्री धर्माजी आपाजी देऊन रुजुवातीस पाठविलें आहे. आणखी पंधरा वीस दिवस रुजुवातीस लागतील म्हणोन पत्रें आलीं. चार पांच दिवस जाहले. आपणास खुशामतीचा काळ आहे हें लिहिणें योग्य नाहीं. आणि खुशामतीनें कोणी देणारे असतील तेही निराळेच असतील. तुमचा आमचा घरोबा, तेथें हें लिहिणें सुभेदार ! आपणास योग्य नव्हे. आपलें पत्र आलेवर अपूर्व दिसून आलें. आपण माणसेंही आणवावीं. पंधरा दिवस रुजुवातीस लागतील म्हणोन रहिमतपुराहून धर्माजीपंताचें पत्र आलें. त्यास आठ

दिवस होत आले. आणखी ही पत्रें आज पाठवून देतों. त्याचें उत्तर येतांच सनद पाठवून देतों. माणसें आणवावीं. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. ३१०४. **श्रीगणराज**. (श० १७०२ स. १७८१. फाल्गुन वद्य १४—२३ मार्च.)

पै॥ छ० २८ रविलावल. सु॥ इहिदे समानीन.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्षुमणपंत सुभेदार स्वामीचे शेवेशीं पोष्य गंगाधरराव गोविंद. कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनंती उपरी. येथील कुशल लेखन ता॰ छ० २७ रा॥ वल जाणून स्वकीय करीत जावें. विशेष. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. चिकोडीकरितां तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊनीं आणविलेला प्रकार लिहिला तो अवगत जाहला. आम्हांकडील गांवचे[1] चिठीचा मजकूर लिहिला, ऐसीयासी वर्षप्रतिपदेचे दिवशीं आपलेकडील कारकून पाठवून द्यावा. गांवची सनद लिहून देववूं. राजमाचीहून मुलें माणसें आणवावयाचा प्रकार लिहिला, त्यास सोय पाहून आणवावीं. तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊंचीं पत्रें छ. १९ रबिलावलचीं आलीं होतीं. विशेष कांहीं ल्याहावेसें नाहीं. चिरंजीव राजश्री श्रीपतराव मंडळी सुद्धां काली गुरुवारीं घरास आले[2]. कळावें बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. ३१०५. **श्रीगणराज**. (श० १७०३—इ. स. १७८२. फाल्गुन शु० ५—१७ फेब्रु०)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री लक्षुमणपंत सुभेदार स्वामीचे सेवेशीः—

---

१ मुलें माणसें ठेवण्याकरितां गंगाधरराव यांजजवळ लक्ष्मण हरि राहिमतपूर हा गांव मागत होते त्या गांवाच्या. २ हैदरअल्लीच्या कैदेंतून सुटून घरीं मिरजेस आले.

लाग वराण्याचीं पत्रें.

सेवक रघुनाथराव निळकंठ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल तागायत छ० ४ रबिलावल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असावें. विशेष. राजश्री जगन्नाथपंत पटवर्धन याजकडे प्रां॥ भालकी बाबत बाकीचा ऐवज येणें त्याविशीं मशारनिल्हे यासी आणून तगादा बहुत केला. परंतु ऐवजाचा निकाल होईना. तेव्हां मशारनिल्हे यांस तुम्हांकडे पाठविले आहेत. तरी ऐवजाचा निकाल मशारनिल्हे याजजवळ करून घेऊन ऐवज कुरुंदवाडास पावता करावा. आम्हीं मशारनिल्हेस ऐवजाविशीं बहुत निकड केली परंतु निकाल होईना. तेव्हां तुम्हांकडे पाठविले आहेत. जी आपण निशाचिठी ऐवजाची दिली आहे त्याप्रमाणें ऐवज बाकीचा कुरुंदवाडास पोहचता करावा. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

नं. ३१०६. **श्रीगणराज.** (श० १७०२–इ. स. १७८२.
फाल्गुन व० १४–१२ मार्च.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री हरीपंत स्वामींचे सेवेशीं—

पोष्य रघुनाथराव निळकंठ साष्टांग नमस्कार. विनंती उपरी. तुम्हांकडे कैलासवासी लक्ष्मणपंत सुभेदार यांचे उत्तरकार्याबद्दल तसलमात ऐवज येणें त्याजपैकीं वो॥ राजश्री रामचंद्र दीक्षित यांजकडून पावले रुपये.

११०२ हुकेरी.
२७४ मलकापुरी.

———

१३७६

तेराशें शाहत्तर रुपये पावले. रवाना छ० २७ माहे रबिलावल. सन इसन्ने समानीन. मय्या व अल्लफ. हे विनंती.

नं. ३१०७. **श्रीगजानन.** (श० १७०४–इ. स. १७८२.
चैत्र व० ७ –४ एप्रिल.)

श्रीमंत राजश्री लक्ष्मणपंत सुभेदार स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य जगन्नाथ रघुनाथ पटवर्धन साष्टांग नमस्कार विनंती विशेष. श्रीमंत राजश्री रघुनाथराव दादा यांजकडून मामलत सन तिस्सांत परगणे भालकी येथील केली होती. फडशाबद्दल आम्हांस कुरुंदवाडांत अटकेंत ठेविलें. त्यास आम्ही आपले. ह्यास पेशजी हमीदार आपण आहेत. व हल्लीं दादा आलियाशिवाय फडशा होत नाहीं. याजकरितां आपण हजीर जामीन होऊन आमची मोकळीक करविलीत. त्यास दादा स्वारीहून येतांच आम्हीं आपले जवळ यावें. आपण आम्हांस आज्ञा कराल त्या प्रमाणें दादांकडे जाऊन आपला फडशा हिशेबाचा करून त्याचा फैसल्ला करून तुमची हमीचिठी काढून देऊं. दादांचा गुंता पैशाचा तुम्हांस लागूं देणार नाहीं. छ० २० रबिलाखर- सन इसन्ने समानीन मया व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. ३१०८. **श्रीगणराज.** (श० १७०४–इ. स. १७८२.
वैशाख शु० ३–१९ एप्रिल.)

राजश्रिया विराजित राजश्री हरीपंत स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य रघुनाथराव नीलकंठ साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल तागायत छ० १ माहे जमादिलावल जाणून स्वकीय लेखन करीत जावें. विशेष. सुभेदारांच्या उत्तरकार्याबद्दल आमचे जामदारखानेपैकीं ऐवज आपण घेतला त्यापकीं होन धारवाडी नवे सुमार १२९ सवाशें पाठविले त्यापैकीं परत होन १० बाकी होन ११९ एकशें पंधरा रामजी नाईक साळोंखे याचे गुजारतीनें पावले. सन इसन्ने समानीन मया व अल्लफ हे विनंती.

नं. ३१०९. श्री. (श० १७०५—इ. स. १७८३.
चैत्र व० ९—२५ एप्रिल.)

राजश्री आनंदराव धुळप गोसावी यांसीं—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ माधवराव नारायण प्रधान. आशीर्वाद उपरी. सुरुसन सलास समानीन मया व अल्लफ. तुम्ही छ० १५ जमादिलावलचें विनंतिपत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. " आरमाराची तयारी करून दोन पालें, दोन गुराब, व आठ गलबतें सुद्धां सरंजामानिशीं स्वारीस गेलों. वारा भारी याजकरितां गोवेंपासून रत्नागिरीचे सुमारें बाहेर फिरत असतां छ० ९ जमादिलावल रोजीं इंग्रेजी लढवाई मुघोसी बोट १ बातेला १ व सीबाडा ३ असे पांच दागिने जंगी सरंजाम दारूगोळा व गाडद भरून लोक गोरे जनराल व आणखी सात कपितान पालखीवाले कर्नाटक हैदरखान याजकडील प्रांत सोडविला त्याचे बंदोबस्तास मुंबईहून जात होते. त्यांची गाठ रत्नागिरीनजीक पडोन प्रातःकालचे प्रहर दिवसापासून त्यांची व आमची लढाई सुरू होऊन परस्परें तोफांची मारगिरी फारच जाहली व बरकंदाजीची मारगिरी केली. संध्याकाळच्या प्रहर दिवसपर्यंत लढाई होत असत। आयांस नये, त्याचा लढावयाचा जोम भारी, मारगिरीनें तरांडें पाडाव होत नाहीं, असें जाणोन सर्व लोकांचा एक जथ करून धन्यांचे पायांचें स्मरण करून तरांड्यास अडावणी केली. ते समयीं रेजगिरी व बरकंदाजीची मारगिरीची (इंग्रजानें) सीमाच केली. सरकारचे बरे बरे माणूस आठ असामी ठार जाहले. तरांड्यांवर पाय न लागे, तेव्हां वरकड लोकांस इरई पडोन तरांड्यावर चढले. त्या गर्दीत पाऊणशें माणूस जखमी जाहलें. हत्यारास हत्यार मिळाल्यावर त्यांजकडील एक कपितान पंचवीस असामी ठार जाहले. तरांडें पाडाव केलें असतां बातेल्यावरील लोक कौल न घेतां बातेला लढविला,

लागू घराण्याचीं पत्रें.

(तेव्हां) त्याजवर मारगिरी करून अडावणीस धरून पाडाव केला. मातबर लढाई होऊन पांचही दागिने पाडाव करून बंदरांत आलों. खासा जनराल यास तीन जखमा लागल्या आहेत. वरकडही लोक जखमी तीस पसतीस गोरे वगैरे लोक चारशेंपर्यंत माणूस होईल. त्यांचें वर्तमान जबानी मनास आणतां ' विलायतेहून कर्नाटक प्रांतींचा मुलकी व फौजेचा बंदोबस्त येकत्यारीनें सांगून रवाना जाहलों. त्यासबरोबर कौसलदार घेऊन मुंबईहून जात होतों. ' याप्रमाणें सांगतात. खासा याचें बोलणें आपला विचार याप्रमाणें जाहला. हें वर्तमान मुंबईस कळावें यांजकरितां आमचें पत्र जाई असें करावें. आरमारकरी लोक जखमी आहेत त्यांत भारी जखमा आहेत ते वांचतां कठीण आहेत. सारांश लोकानीं प्राणाची आस्ता न धरितां टोपीकराचे लढवाई तरांड्याची अडावणी केली. सर्फराजी करणार धणी आहेत. " म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें विदित जाहलें. ऐसीयास तुम्ही आरमारसुद्धां स्वारीस जाऊन, इंग्रजी लढवाई तरांड्याची गांठ घालून, खासा जनराल व गाडदी लोक वरते असतां त्यांच्या गळां पडोन, बेजोर लढाई देऊन, जनराल व सात असामी कपतान कौसलदार वगैरे लोक तरांड्यावर असतां बेलाशक तरांड्यांची अडावणी करून,— टोपीकरांचा मार भारी—तितका सोसून जनराल व कपतानसुद्धां तरांडें पाडाव करून आणलें ! शाबास तुमची व लोकांची ! इंग्रजही आपणास शिपाई म्हणवितो. त्यापेक्षां सरकारचे लोकांनीं मर्दुमी फारच चांगली केली. मोठेंच काम केलें. त्यासही तुमचा हात पुरता समजला. तुमचे वडिलापासून टोपीकरांवर तुमची सलाबत होती व आहे. त्याप्रमाणें तुम्हीं आपली सलाबत बसविली, फार संतोष जाहला. तुम्ही एकनिष्ठ साहेबचाकरीस तत्पर आहां. त्यास मोठीं मोठीं कामें करावयाची उमेद धरितां, यांतच तुमचें स्वरूप अधिकोत्तर धन्या-

पासून बरें म्हणून घ्यावें. मोठें काम करून दाखवाल ही निशा आहे. सरकारचे आठ असामी सरदार ठार जाहले त्याणीं साहेबचाकरी केली. चाकरीचा शवट केला. सरकारकामास आले, त्यांच्या मागें त्यांच्या मुलांचेंही चालविलें जाईल. जखमी लोक आहेत त्यांची बरदास्त चांगली करून लाकर बरे होई तें करणें. इंग्रजाकडील जखमी असतील त्यांस कार्याकारण खर्चास लागेल तें लावणें. तुम्हीं चाकरी चांगली केलीत, सबब तुम्हांस बहुमान खासगीचा उतार पोशाक व कंठी पाठविली आहे. लोकानीं मर्दुमी केली त्यास बक्षीस द्यावयाचें, सबब कोणास बक्षीस काय द्यावें याची जरूरात तुमचे विचारें असेल त्याची याद नांवनिशीवार आकारोन पाठविणें. समजोन बक्षीस देवलें जाईल. इंग्रजाचा कागद मुंबईस जाऊं द्यावयाचा नाहीं. जाणिजे. छ० २२ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें.

लेखन-सीमा.
शिका.

पै॥ छ० १७ जमादिलाखर उर्फ वैशाख वद्य ३ रविवार सन सलास समानीन. मय्या व अल्लफ.

नं. ३११०. श्री. (श० १७०७-इ. स. १७८५.
आश्विन व० ९-२६ नोवेंबर.)

यादी. एकसाली नाडगौडा नि॥ लखम गौडा देसाई वि॥ लिंगो आबाजी सु॥ आर्बा समानीन. मय्या व अल्लफ. जमीन चावर.

१९८।

पैकीं वजा.

२८१९॥ देवस्थानें व धर्मादाय खैरात.

८७॥ चिखलहोळ. सेनापति चालवीत नाहीं.

·।१९॥ देसाई याजकडे,

·।· करोसी.

८१२ चिंचणी.

८७॥ कोथळी.

·।?९॥

८१५ आपाजी शामराव याजकडे मौजे डोणवाडपैकीं.

·॥२० त्रिंबकराव यशवंत याजकडे तर्फ सोलापूर.

·।७॥ गणपतराव कोन्हेर याजकडे मौजे बोरगाव.

३॥२६

·॥४॥ पडजमीन व कमी डाग.

४।३॥

बाकी जमीन —————— चावर

१४॥।४॥।

—————— रूपये

४५०० सदरहू जमिनीचे.

११०१ मौजे मुधेहळ्ळी.

७५ देसगत जमिनीपैकीं.

८१५ मुधेहळ्ळी.

८१० शिरढोणं.

८२५

दर ३ प्रमाणें. ———————— रुपये

५६७६

पैकीं वजा.

३०७॥ सेनापतीकडे जमीन बिघे.

॥१२॥

२२॥ राजमंडळ. मौजे मागूरपैकीं जमीन. बिघे.

८७॥

दर ३ प्रमाणें ———————— रुपये

३३०

बाकी ———————— रुपये

५३४६

४ जाजती.

५३५०

एकूण साडे त्रेपनशें रुपये एक सालीबद्दल. येणेंप्रमाणें करार. छ० २२ जिल्हेज. सन सीत समानीन. आश्विन.

नं. ३१११. श्री. (सन १८३९.)

यादी स्मरणार्थ.—

१ श० १६९२ सुरुसन इहिदे सबैन मय्या व अल्लफ विकृति-नाम संवत्सरीं मुरारराव हिंदुराव घोरपडे सेनापति यांचे मदतीस श्रीमंत माधवराव बल्लाळ प्रधान यांजकडून त्रिंबकराव व गोपाळराव व आनंद-राव या त्रिवर्गांनीं भारी फौजांनिशीं मदतीस येऊन सदरीं सेनापती-सहित गुरमकोंडें व नंदिगड वगैरे मोठमोठे किल्ले भारी लढाई करून

ठाणा घेऊन सेनापति यांणीं श्रीमंत यांस लिहोन श्रीमंत यांचे दरजबाब आले ते गदगकर फडणीस शिवराव अण्णा यांजकडे हजर आहेत. ह्या संवत्सरापासून जयसंवत्सर मिनहू तें राज्य श्रीमंत यांजकडे काईम होतें. त्या संवत्सरअखेरीस हदरखान याणीं गुत्तीस वेढा देऊन मन्मथ संवत्सरांत सदरीं सेनापतीस धरून कैद करून दुर्मुखी संवत्सर अवलांत बंकापुरप्रांतीं ठाणा काबीज करून राहिलेवेळीं श्रीमंत पांडुरंगराव तात्या याणीं कोलीवाड व मजीगुड धरून सावशीपावेतों फौज उतरली होती. पुढें राजकारण दक्षिणप्रांतीं करणेचा बेत होता, तेव्हां बदामी बिष्टोपंत याणीं हैदरखानास ही बातमी लावून त्याजकडील सरदार बार तोफा सडेनिशीं येऊन छापा घालून दग्याने पाडाव केलें म्हणोन ऐकण्यांत आहे. तात्यासाहेब यांजबरोबर रामचंद्रपंत दातार वगैरे मंडळी होती. हेसहित बंकापुरावरून पट्टणास नेलें.

१ शा० १६९९ सन समान सबैन हेविलंबी संवत्सर. जालिहाळ मुक्काम करून हैदरखान याणीं नवलगुंद व डंबळ हरदो देसाईस त्या मुक्कामास आणवून लाखों होन खंडणी कबूल करवून खालसात नवलगुंद व गदग त्या त्या देसाईचे जिमा करून कुंदगोळसुद्धां सावनूरकर नबाब हकीमखान याजकडे वागणेंसारखा बंदोबस्त करून करकीहळ्ळी कोरगलापाशीं तुंगभद्रा नदी पार जाहला. तेव्हां श्रीमंत परशुरामपंत भाऊसाहेब यांची स्वारी उगरगोळाकडे आली होती. हैदरखानाचा छापा पडून गेल्यानंतर स्वारी माघारें जाऊन हरिपंततात्यासहित शिरहट्टीस येऊन हेविलंबी संवत्सरांत ठाणा घेतला. तेव्हां हैदरखान याचा मुक्काम तुंगभद्रानदीपैलीकडे होता म्हणोन ऐकण्यांत आहे.

१ शा० १६७८ धातानाम संवत्सर सन सब्बा खमसैन सालीं श्रीमंत नानासाहेब याणीं सावनूर ठाणें घेऊन अकरा महाल काबीज

करून सरकारांत घेतलें त्या सालापासून दुर्मुखी संवत्सर मिनहू सरकारचे अंमल तुंगभद्रेपर्यंत काईम होते. तेंव्हां मामलेदार नारायणराव व्यंकटेश इचलकरंजीकर व आबाजी विश्वनाथ व चिंतो हरि व रामचंद्र नारायण हुपरीकर व नारो बाबाजी वगैरे मामलेदार होऊन गेले. नंतर हैदरखान याचा अंमल विश्वावसु संवत्सरपर्यंत असून सावनूरकर नबाब यांजकडे वहिवाट चालली. पराभव संवत्सरांत बदामी घेऊन तुंगभद्रापर्यंत अंमल भाऊसाहेब याणीं बसविला. परंतु अंमल काईम राहिला नाहीं. टिपूसुलतानानीं फौज पाठवून बदामीशिवाय ठाणीं प्लवंग संवत्सर अवलपासून श्रीमंतांचे संधानावरून साधारण संवत्सर मिनहूपर्यंत ठाणीं होतीं. अलीकडे श्रीमंत परशुरामपंत भाऊसाहेब याणीं धारवाड ठाणा घेऊन तुंगभद्रेपलीकडे राज्य सर करीत पट्टणाकडे स्वारी गेली. तुंगभद्रेअलीकडे सरास इंग्रजी अंमल होईतोंपर्यंत चालत आलें.

येणेंप्रमाणें दाखला माहिती ऐकण्याची व गदग तालुकेंत फडणीस व यशवंतराव नि ॥ बहादर देसाई यांजपाशीं आहे.

नं. ३११२. श्री. (श० १७६१–इ. स. १८३९.
श्रावण शु० ७–१६ आगस्ट.)

यादी. कैलासवासी भाऊसाहेब व हरीपंत फडके याणीं शिरटी किल्ला घेतला त्या प्रकरणीं वगैरे. रवाना सांगलीस. सु॥ आर्बैन मय्यातैन व अल्लफ. माहे जमादिलाखर. श्रावणमास. छ० ६ रोज शु० ७

१ शिरटीचें ठाणें कैलासवासी भाऊसाहेब व हरीपंत फडके याणीं घेतलें त्यावेळेस तीन महिने देसाईकडील शिवराव वडवटी व बिष्टापा वडवट्टीकर याणीं किल्ला लढविला. शेवटीं भाऊसाहेब याणीं हल्ला करून दरवाज्यास आग घालून किल्ला घेतला. आंत देसाईचा लेक खानगौडा व बायका व शिवराव व बिष्टापा वडवटीकर येणेंप्रमाणें

सांपडले. त्यांस धरून कैद करून मिरजेस नेलें. शके १७०० हेविलंबी संवत्सर. सन समान बनैस अखेरीस.

१ हैदरखान याजकडील महमदअल्ली कुमदान याची फौज सांवशीस आली तेव्हां सांवशीचे ठाणें केंचनगौडा देसाई शिरटीकर याजकडे होतें. सबब गोळी वाजली नाहीं. कुंदगोळ ठाणें लक्ष्मण हरी सुभेदार यांजकडे होतें.

स्वस्थतेचीं पुन्हां तीन वर्षें.

या तीन वर्षांची मुदत सामान्यतः सन १७८७ जून ते १७९० मेपर्यंतची आहे. या अवधींत महाराष्ट्रदेशांत स्वस्थता नांदत असल्यामुळें नमूद करून ठेवण्यासारख्या महत्वाच्या अशा कांहीं गोष्टी अशांत च घडल्या नाहींत. चालू प्रकरणांत आलेल्या लेखांवरून सुचलेल्या कांहीं किरकोळ बाबींचा मात्र येथें उल्लेख करावयाचा आहे.

महाराष्ट्रांत स्वस्थता होती तरी महादजी शिंदे यानीं दिल्लीच्या बादशहाच्या दौलतीवर आपला पगडा बसविण्याकरितां जे अविश्रांत प्रयत्न चालविले होते, त्यांचा परिणाम पुणें दरबारावर होत असल्यामुळें त्या दरबाराचें दिल्लीकडच्या उलाढालींकडे सारखें लक्ष वधून राहिलें होतें, हें सांगावयास नकोच. या तीन वर्षांच्या अवधींत इस्माइल बेग व गुलामकादर यांशीं महादजी शिंद्यांचें जें रण माजून राहिलें होतें त्याबद्दलचें व गुलामकादर यानें दिल्लीमध्यें जे भयंकर अनर्थ केले त्यांजबद्दलचें वर्णन चालू प्रकरणांतील पत्रांत कित्येक ठिकाणीं आलें आहे. पण त्या गोष्टींची साग्र संगतवार हकीगत येथें देण्याचें कारण नाहीं. ती हकीगत ज्यास वाचावयाची असेल त्यास ती शिंद्याच्या घराण्यावरील चरित्रात्मक ग्रंथांत स्वतंत्रपणें वाचावयास सांपडणारी आहे.

नाशिकास गोपिकाबाई रहात होत्या त्यांच्या मनांत काशीयात्रा करण्याचें आलें होतें, परंतु तो योग जुळून आला नाहीं. त्यांचें उतार वय झाल्यामुळें दुखण्यान त्यांचें शरीर क्षीण होत चाललें होतें. सवाई रावसाहेबांस एकदां पहावें अशी त्यांस इच्छा झाल्यावरून ना सन १७८८ त त्यांस भेटीस बोलाविलें. त्यावरून त्या सालच्या मार्च महिन्याच्या अखेरीस हरिपंततात्या श्रीमंतांस बरोबर घे नाशि-

कास गेले. तेथें आठपंधरा दिवस राहणें झाल्यावर बाईनीं पुण्यास परत जाण्याविषयीं श्रीमंतांस निरोप दिला. त्यावेळीं ' तुम्ही दोघे कारभारी असतां दोघांपैकीं एकानें पेशव्यांजवळ नेहमीं राहून त्यांस शहाणे करावें, व त्यांस कामाची माहिती करून द्यावी, पण तें काम तुम्ही करीत नाहीं, ' असा गोपिकाबाईनीं हरिपंततात्यांस दोष दिला.

श्रीमंत पुण्यास परत गेल्यावर तीन चार महिने लोटले नाहींत तों गोपिकाबाईची प्रकृति फारच बिघडली व श्रावण शु० २ रविवार शके १७१० तारीख ३ आगष्ट सन १७८८ या दिवशीं त्यांचें देहावसान झालें. नानाफडनवीस व शिंदे, होळकर, पटवर्धन वगैरे सरदार यांवर ज्याच्या शब्दाची कदर चालेल असें तें एकच वृद्ध माणूस आजपर्यंत राहिलें होतें. तेंही नाहींसें झाल्यामुळें पेशव्यांचा हितसंबंध पाहणारें जिवाळ्याचें वडील माणूस त्यांच्या घराण्यांत आतां कोणी राहिलें नाहीं.

गोपिकाबाई मृत्यु पावल्या त्या गडबडींत " भिकाजी नाईक कोलटकर व त्यांचे बंधु व आणखी एक गृहस्थ धोंडोपंत कोलटकर म्हणून बेरोजगारी होता तो असे मिळून मसलत करीत होते. " नाना व हरिपंततात्या यांस कैद करून आपणच पेशव्यांची दिवाणगिरी मिळवावी असा त्यांचा बेत होता. परंतु ही मसलत उघडकीस आल्यामुळें या फितवेखोरांचा ताबडतोब बंदोबस्त झाला.

गेलीं पांच चार वर्षें हरिपंततात्यांस पोटदुखीचा आजार जडला होता त्या आजारानें ते सन १७८८ त फारच हैराण होते. नानाफडनवीस यांच्या दोन बायका होत्या त्यांपैकीं थोरली होती ती आषाढ व॥ ८ शनिवार रोजीं मृत्यु पावली. आम्हांला वाटतें, बहुधा ही त्यांची पांचवी बायको असावी ! थोरले माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीपासून दरबारी कामांतले वाकबगार ब्राह्मण मुत्सद्दी माधवराव जाधवराव म्हणून होते तेही याच सालीं मृत्यु पावले.

सन १७८९ त विठ्ठलराव पांडुरंग पटवर्धन यांचें लग्न झालें त्या वेळीं ज्यांस लग्नचिठ्या जावयाच्या त्या गृहस्थांची यादी त्यांस लिहावयाच्या मायन्यांसुद्धां या प्रकरणांत छापली आहे; तीवरून त्या सालीं महाराष्ट्रांत कोण प्रमुख लोक हयात होते व त्यांचा दर्जा काय होता ही माहिती समजते.

सन १७८९ च्या आगष्ट–सप्टेंबरांत कोंकणांत पेण–पनवेलीकडे परभूप्रकरण उपस्थित झालें व त्याची पंचाईत पुणें दरबारांत होऊन नारायणराव पेशव्यांच्या वेळीं परभू ज्ञातींतल्या एढाऱ्यानीं जो कबूलकतबा लिहून दिला होता त्याप्रमाणें हल्लीं त्यानीं वागावें असा ठराव झाला; व त्याप्रमाणें न वागेल त्यापासून गुन्हेगारी घ्यावी असाही हुकूम झाला. परंतु नारायणराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत हें परभूप्रकरण चिडीस जाऊन त्या दुर्दैवी पेशव्याचा खून होण्यास अंशतः कारण झालें, तसा मात्र कांहीं अनिष्ट प्रकार यावेळीं घडला नाहीं. परभू आपणास क्षत्रिय म्हणवितात व आपण त्रिकर्माचे अधिकारी आहों, असें त्यांचें म्हणणें आहे. उलटपक्षीं ब्राह्मणांचें म्हणणें असें आहे कीं, हे क्षत्रिय नसून शूद्र आहेत. कांहींकांहींनीं तर त्यांस शूद्राधम असेंही म्हटलेलें आहे! हा वादविवाद पूर्वींपासूनचा आहे. त्याची हकीगत आश्विन शु० १० शके १७५९ चें आज्ञापत्र शंकराचार्यांचें आहे त्यांत आली आहे ती अशी–शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस बाळाजी आवजी चिटणीस यांनीं आपले पुत्र खंडो बल्लाळ यांची वैदिक विधीनें मुंज करण्याची तयारी केली होती, परंतु संभाजीमहाराजांच्या मनास ती गोष्ट न आल्यामुळें त्यांनीं तो बेत रहित करविला. शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस गोविंदराव चिटणीस यांनीं कांहीं ब्राह्मण सामील करून घेऊन प्रयागास अतिरुद्राचें अनुष्ठान आपले बंधूच्या हातें करविलें. तेव्हां काशी व प्रयाग येथील ब्राह्मणांशीं परभू व तत्पक्षीय ब्राह्मण यांचा कलह माजून

तेथील अधिकारी राजा नवलराय म्हणून अयोध्येच्या नवाबाचा सुभेदार होता त्याजकडे फिर्याद गेली. हें दाक्षणा लाकांचें भांडण त्याच्याच राजानें निवडावें असें मनांत योजून त्या सुभेदारानें वादिप्रतिवादी यांस साताऱ्यास शाहूमहाराजांकडे पाठविलें. त्यावेळीं तेथें मोठी सभा होऊन क्षेत्रोक्षेत्रींचे मोठे पंडित जमले होते. प्रतिनिधींचे मुतालीक यमाजी शिवदेव म्हणून होते ते विद्वान् पंडित होते व त्यानीं या वादांत पुढाकार घेतला होता. त्यावेळीं वादाचा निकाल झाला त्यांत परभू हे शूद्र आहेत असेंच ठरलें. पुन्हा नारायणराव पेशव्याच्या कारकीर्दींत परभूप्रकरण उपटलें. त्यावेळीं त्या पेशव्यांनीं परभू हे शूद्र आहेत इतकें ठरवूनच स्वस्थ न बसतां त्या जातीच्या पुढाऱ्यांकडून आपण शूद्र आहों अशी कबुली लिहून घेतली. त्या कागदावर १ रामराव जिवाजी. २ विठ्ठलराव यशवंत. ३ रामाजी मल्हार. ४ मुरारराव दौलत. ५ बाजीराव साबाजी. ६ सोयरो वामन. ७ बचाजी खंडेराव. ८ आप्पाजी भिकाजी. ९ खंडेराव बापूजी. १० त्रिंबक महिपतराव. ११ बळवंतराव शंकर. १२ सखाराम हरी. १३ निळकंठ रामचंद्र. १४ नारायणराव हरि. १५ बाळाजी गणेश. १६ त्रिंबक सूर्याजी. याप्रमाणें १६ असामींच्या सह्या आहेत. ह्या सह्या आपण आपखुषीनें दिल्या नसून पेशव्यानीं त्या जबरदस्तीनें आपणापासून घेतल्या असें परभूंचें म्हणणें आहे, आणि इतके वेळां ग्रामण्य झालें असतां तें याच वेळीं विकोपास जाऊन पेशव्यांचा खून होण्यापर्यंत मजल गेली त्याअर्थी यावेळीं परभूंवर कांहीं जुलूमजबरी झाली असलीच पाहिजे असें अनुमान निघतें.

परभूंप्रमाणें सोनारही आपणास वेदोक्ताचा अधिकार असल्याचें प्रतिपादन करीत असत. त्यांचे उपाध्येही जातीचे सोनारच असत. ते वेदोक्त मंत्रांनीं लग्नें मुंजी करीत. त्यावेळीं ब्राह्मण त्यांस विचारीत कीं, तुम्हांला हे मंत्र कोणीं शिकविले ? यावर ते उत्तर देत कीं,

" वडिलावडिलीं याप्रमाणें लग्नमुहूर्त शुभअशुभ करीत आले त्याप्रमाणें आम्ही करितों ! " परभू व सोनार हे ब्राह्मण अधिकाऱ्यांच्या भयानें वेदोक्त कर्मे लपून छपून करीत. त्यांचें कृत्य उघडकीस आलें तर ब्राह्मण अधिकारी त्यांपासून कांहीं गुन्हेगारी घेत व केव्हां केव्हां अल्पस्वल्प काळपर्यंत अपराध्यास कैदेंतही ठेवीत. पेशवाईंतले कागद लक्षपूर्वक मनन केले असतां असें दिसून येतें कीं, ब्राह्मण अधिकारी झाले तरी वेदोक्ताचा गुन्हा फारसा महत्वाचा मानीत नव्हते; व ही धर्मसमजुतीची बाब असल्यामुळें ती सहसा विकोपास जाऊं देत नव्हते.

जातीजातीमधले पूर्वींचे कलह उकरून काढून भांडत बसणें यासारखा घातुक अविचार हल्लीं कोणचाच नाहीं. ऐतिहासिक लेखांचा संग्रह करणें हे जर आमचें काम नसतें, व अशा प्रकरणीं कोणचाही मजकूर बुद्धिपूर्वक वगळावयाचा नाहीं हा जर आमचा प्रथमपासूनचा संकल्प नसता, तर सामान्य लोकांच्या समजुतीकरितां हे वेदोक्ताविषयींचे उल्लेख आम्हीं हौसेनें गाळले असते ! हे लेख छापल्यामुळें परभू ज्ञातींतले जे सुज्ञ लोक आहेत त्यांचा आम्हांवर रोष होण्याचा संभव नाहीं. कारण कीं, वेदोक्ताच्या या उल्लेखांचा ऐतिहासिक दृष्टीनें विचार केला तर परभूंच्या पक्षास हीनता न येतां उलट बळकटीच येते. कारण कीं, जवळ जवळ अडीचशें वर्षेपर्यंत वेदोक्त कर्मे करण्याची आमच्या ज्ञातीची वहिवाट आहे असें तुम्हीं आपल्या तोंडानेंच कबूल केलेंत, असें ब्राह्मणांस म्हणण्याची परभूंना वरील उल्लेखांवरून सवड मिळत आहे !

सन १७८९ च्या नोव्हेंबरांत श्रीमंत सवाई माधवरावसाहेब पुण्याहून नाशकास गोदास्नानाकरितां गेले होते. त्रिवर्ग पटवर्धन सरदारांस दोन दोनशें स्वारांनिशीं येऊन स्वारींत हजर होण्याचा हुकूम आल्यामुळें मिरजेहून चिंतामणराव पांडुरंग, तासगांवाहून राम-

चंद्र परशुराम, व कुरुंदवाडाहून त्रिंबकराव रघुनाथ हे त्रिवर्ग सरदार श्रीमंतांच्या स्वारींत हजर होते.

पेशवाईंत शंकराचार्यांच्या अधिकाराला तत्कालीन लोक फार मानीत असावे असा जो कांहीं लोकांचा समज आहे तो त्यांचा निवळ भ्रम आहे, हें या प्रकरणांतल्या कित्येक पत्रांवरून स्पष्ट दिसून येईल. त्या पत्रांचा सारांश असा आहे कीं, हिंगणगांव येथील कुळकर्ण्यानें एका ब्राह्मणाशीं तंटा करीत असतां त्यास काठ्या मारिल्या, त्यामुळें तो ब्राह्मण मेला. तेव्हां सरकारी अधिकाऱ्यांनीं तो कुळकर्णी व त्याचा बाप यांस राज्यांतून हद्दपार करून त्यांची जिनगी व वतन सरकारांत जप्त केलें. त्यावेळीं त्या बहिष्कृत कुळकर्ण्याची बायको शंकराचार्यांकडे गेली व आपली शुद्धता व्हावी म्हणून तिनें त्यांस विनंति केली. स्वामींनीं तिला शुद्ध करून तीर्थप्रसाद दिला व गांवकरांस आज्ञापत्र पाठविलें कीं, हिला आम्हीं शुद्ध केली आहे; याकरितां हिजशीं सर्व प्रकारचे ज्ञातिव्यवहार पूर्वींप्रमाणें करीत जावे. परंतु हें आज्ञापत्र परशुरामभाऊ व गंगाधरराव यांनीं मानिलें नाहीं व त्यामुळें गांवकरांनींही तिला तसेंच बहिष्कृत ठेविलें !

नं. ३११३. श्री. (मार्च.)

राजश्री गंगाधरराव गोसावी यांस.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य

स्ने॥ यशवंतराव चव्हाण हिम्मत बहादर दंडवत. विनंती उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जावें. विशेष निंबाजी चव्हाण यांसीं सालाबादप्रमाणें नगारा निशाण देऊन चाकरीस रवाना केलें होतें. स्वारी आलियानंतर जेथें नगारा निशाण ठेवावयाचें तेथें ठेवावें असें आहे. त्यासीं आजी निंबाजी चव्हाण येथें सोनीस आले. ते

वाडियांत नगारा निशाण ठेवून जावें ते परभारें धटाई करून आपले घरांत जाऊं लागले. त्यासीं नगारा निशाण आम्हीं वाडियांत साला-बादप्रमाणें ठेवून घेतलें. ते समईं निंबाजी चव्हाण याणीं कर्तृत्व केलें तें कांहीं कागदीं ल्याहावें असें नाहीं. आपणाकडे आला आहे. गैर-वाका मनस्वी समजावून देतील तो अर्थ ध्यानांत न आणावा. राजश्री भाऊनींही आपणांस पत्र दिल्हें आहे. तासगांवाहून कारकून येतांच आपणाकडे कारकून पाठवितों. निवेदन करितां सर्व भाव आपणांस समजेल. केवळ त्याचे गैरवाक्याचा मजकूर चित्तांत न आणावा. सेवेशीं फार काय ल्याहावें. बहुत काय लिहिणें कृपालोभ कीजे हे विनंती.

नं. ३११४. श्री. (ज्येष्ठ—मे.)

यादी खंडपुरोई क॥ मिरज गु॥ महादाजी विश्वनाथ कमावीस-दार सु॥ सबा समानीन इ॥ अवल साल ता॥ अखेर साल.

जमा———————————————रु०

१०० यादापा बिंदग्या वाणी जैन याणें नांदणीकर बाईको घरास आली होती तिजजवळ रात्रीस गेला सबब गुन्हेगारी. गु॥ सावंता शेट्या. का॥ मजकूर. रु०

४० म्हादापा नागापा कोष्टी क॥ मजकूर मृत्यु पावला. त्याचे बाइकोनें हनगनरकर कोष्टी यांसीं पाट लावून घेतला सबब सरकारची नजर. गु॥ बाळापा म्हेतर कोष्टी.

२० भिक्या भोई, चाकर सरकार, याणें तेली याचे पोरी जवळ गेला. धरून आणून गुन्हेगारी घेतली. रु०

३० संतू जाधवीण मराठी बाइको भवानीचे देवळाजवळ राहते. तिनें बद अमल केला सबब. माणकोपंत सोनीकर कुलकर्णी यानीं हवाला घेतला.

७५ मुलतान नाईकीण हीस वेवारीस जागा पडला होता तो घर बांधावयास दिला तिजकडून नजर रु.

५० सामय्या जंगम याणें आपण कोष्टी भाकऱ्या याचे बाइकोजवळ गेला सबब गुन्हेगारी. रु.

५० लिंगापा कोष्टी याजवर दारू प्याल्याचा आळ आला सबब गुन्हेगारी. रु.

९० राचापा कोष्टी कवठेंकर पेशजी मिरजेस होता त्याची पोरगी सातापा अष्टेकर कोष्टी यास दिली होती. दादला म्हातारा, तिची नांदणूक होईना, सबब सोड मागोन दादल्याजवळोन सोडपत्र करून घेतलें. सरकारची नजर कबूल केली. रु.

४५५

नं. ३११५. **श्रीगणपति.** (ज्येष्ठ शु० १४–३० मे.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागायत छ० २० रजबपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. महादाजी बिन वरदापा शेटया व सिदापा बिन रेवापा शेटचा क॥ राहिमतपूर प्रांत वाई यांचा शेटेपणाचे वरषेलीचा कजिया लागोन हरदू वादी आपणाकडील धोंडो केशव नेने कसबे मजकुरीं होते त्यांजकडे फिर्याद गेले. त्याणीं जामीन घेऊन क॥ मजकूरच्या प॰ढरीकडे रजावंदीने मनसुबी नेमून दिली. परंतु इनसाफाचा फडशा जाला नाहीं. त्याजवर आपण वैरागचें थळ नेमून दिलें. तेथें वरषलीचा वाद स॰गावा तें न करितां शिदापा वडील धाकुटपणा

वाद सांगू लागला. तेव्हां थळीं निवाडा न होतां दोघे आपणाकडे आले. वडील धाकुटपणाचा वाद नाहीं असा कागद सिदापाचे सांगितल्यावरून महादापापासून आपण मागितला. तो न देई सबब त्यास कैदेंत ठेविलें होतें. तो कैदेंत मृत्यु पावला. हल्लीं त्याचा भाऊ व लेंक कैदेंत आहेत. त्यांस सोडवून वरघेलीचा कजिया वाजवी निवडून फडशा होये तें करावें म्हणून महादापाचे बायकोने विदित केलें. त्याजवरून हें पत्र लिहिलें असे. तर येविशीं सरकारचें पत्र आपणास आहे. त्याजवरून त्याची मोकळीक करून उभयतां वादी यांचे रजाबंदीनें थळ नेमून देऊन तेथें निवाडा होईल त्याअन्वयें फडशा व्हावा. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १२ साबान सन सबा समानीन. ज्येष्ठ.

नं. ३११६. श्री. (आषाढ—जून.)

श्रीमंत राजश्री भास्करपंत आपा स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक गोविंद हरबाजी गोखले, साष्टांग नमस्कार विनंती. गुरुचरित्राचें पुस्तक श्रीमंतांजवळ वाचावयास आणिलें होतें तें माघारें देवजीबराबर पाठविलें आहे. घेऊन पावल्याचें उत्तर पाठवावें. पत्रें वे॥ माणीकभटास सांगोन पाठवावीं. हे विज्ञापना.

नं. ३११७. (१९ जुलई.)

॥ श्रीकृष्णजयराम ॥

पै॥ छ० २ सवाल. सनसमान समानीन. अधिक मास.

श्रीमंत राजश्री रावजी दादा परम सज्जन धर्मपरायण यांप्रती स्नेहाभिलाषी महादेव गोसावी संस्थान वडगांव. कृतानेक आशीर्वाद. येथील क्षेमतागाईत अधिक शु॥ प्रतिपदापावेतों आपलें कल्याण चिंतोन श्रीसंनिध स्नानसंध्या करून सुखरूप असों. विशेष. आपला निरोप घेऊन श्रीपंढरीस गेलों. तेथील यात्रा करून मठास

आलों. यात्रेचीं धर्मादाय वर्षासनें कांहीं दिलीं नाहींत. वावगा खर्च केला नाहीं. आपण मठींहून साहित्य नेलें तें संतर्पण मात्र केलें. आपण कृपा करून दोनशें रुपये दिले ते कर्जदारास दिले. कळावें यास्तव लिहिलें असे. सर्वदा सांभाळ करणार धर्मपरायण समर्थ आपण आहेत. श्रीचा प्रसाद श्रीफल व बुक्का पाठविला आहे. स्वीकारून उत्तर द्यावया निरोपिलें पाहिजे. सर्वज्ञाप्रती विशेष काय लिहिणें. लोभ असों द्यावा. हे आशीर्वाद.

नं. ३११८. (भाद्र० व० ७—११ सप्टेंबर.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २० जिल्हेजचें.

" राजश्री बाबा फडके श्रीमंत मातुश्री बाईसाहेबांकडे आश्विन वद्य अष्टमी सोमवारीं निघोन जनस्थानास गेले. बाईसाहेब यात्रेस जाणार, यास्तव (त्यांनीं) दोघांतून एका जणास बोलाविलें होतें, यास्तव बाबांस पाठविलें. मग काय ठरतें पहावें. "

नं. ३११९. श्री. (भाद्र० व० ९—१ अक्टो.)

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री बाळकृष्ण लक्ष्मण कमावीसदार परगणे हुकेरी गोसावी यांसीं—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान. नमस्कार. सुरू सन समान समानीन. मय्या व अल्लफ. गाडदी दिमतहाय परगणे मजकुरीं ठाणें चिकोडी येथें असामी १० दहा व ठाणें बागेवाडी येथें असामी १० एकूण वीस असामी तुम्हांकडे चाकरीस पाठविले आहेत. यांचे नेमणूक जाबते अलाहिदा दोन आहेत, ह्याप्रमाणें हजेरी गैरहजेरी मनास

१ हें सन १७८४ मधलें पत्र योग्य स्थळीं छापावयाचें राहिलें तें येथें छापलें
२ नाना व हरिपंत या दोघां कारभाऱ्यांपैकीं एकास.

आणून जाबत्याप्रमाणें रोजमुरा महालमजकूर खर्च लिहून देत जाणें, जाणिजे. छ० १८ जिल्हेज. आज्ञा प्रमाण.

बार.

नं. ३१२०. श्री. (कार्तिक व० १०–४ दिसें.)

+विज्ञापना. श्रीमंत राजश्री व्यंकटराव यांजवर इतराजी पांच सात महिने होती. कळावंतिणीमुळें होती. याजकरितां निरोप होत नव्हता. हल्लीं राजश्री दादप्पा सावंत व धोंडोपंत यांस, " याउपर वांकडी वर्तणूक होणार नाहीं, केल्यास पारिपत्य करावें, " याप्रमाणें जामीन घेऊन इचलकरंजीस जावयास निरोप दिला. कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. आज गुरुवारीं प्रातःकाळीं दहा घटका दिवसास श्रीमंत मुहूर्तें निघून पुण्यानजीक मुक्काम झाला. उदईक कूच होऊन जेजुरीस जाणार. समागमें श्रीमंत सौभाग्यवती बाईसाहेब गेल्या आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. +

पै॥ छ० २३ सफर सन समान समानीन.

नं. ३१२१. श्री. (मार्ग० शु० १–१० दिसें.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री हरीपंततात्या स्वामींचे सेवेशीं–

पोष्य बाळकृष्ण लक्ष्मण सां॥ नमस्कार विनंती उपरी येथील जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. आम्ही वेरूळाहून निघोन बुधवारीं कासारबारी उतरून गेलों. सखोपंत याचा तट्टू पाय दुखतो याजकरितां आबाभट याजबरोबर खर्चास रुपये सहा देऊन पाठविला आहे. आम्ही येथें तट्टू किंमत रुपये ३० देऊन घेतला आहे. शिवबा माधारा पाठविला आहे यासीं आपणाजवळ ठेवून घ्यावा.

+ पत्र विसाजी नारायण यांचें पुण्याहून मिरजेस बाळासाहेबांस. यावर मिति व तारीख घातली आहे ती पैवस्तीची आहे. १ व्यंकटरावांची नावडती बायको रम ब्राई.

आठ रुपये शिलक इकेरी पीरखानी होती ती पाठविली आहे. घ्यावी. शिबंदीचा आदा निवडून पाठविला आहे. हरी घुल्यास निरोप दिला आहे. यास न ठेवणें. यात्रा बहुत आहे. सर्व एकत्र येरुळीं जमा जाहली. आजिंठ्याच्या घांटानें भिल्लांचा उपद्रव आहे, याजकरितां कासारबारीनें यात्रा जाते. निघोन पुढें जातों. श्री पार पाडील. काळजी न करावी. वरचेवर पत्रें पुण्यास पाठवीत जावीं, म्हणजे आम्हांस पोंचतील. पिराजी दिवट्यास बरोबर नेला याचे घरीं खर्चास रुपये तीस द्यावे. त्रिंबकाहून बोरगांव्या व सर्व येणार तीं येऊन मिळालीं. आम्ही यात्रेबरोबर सांभाळून जातों. प्यादे सहा असामी ठेवले आहेत. पहारा करितात. श्री पार पाडील. छ०२९ सफर सोमवार.+ बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. ३१२२. श्री. (माघ व० १–२३ मार्च.)

पै॥ छ २० जमादिलावल सन समान समानीन. माघमास. सेवेशीं विसाजी नारायण साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० १४ जमादिलावलपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सविस्तर कळला. श्रीमंत राजश्री बापूचे जाण्याचा मजकूर व " सामान समागमें जाण्याचें रवाना करवितों; मागाहून येऊन पोंहचेल. नंतर मागाहून जावें. " म्हणोन लिहिलें तें कळलें. आज्ञेप्रमाणेंच जाण्याचा बेत केला. सामान आलें म्हणजे निघून जातील. श्रीमंतांचें काल खडकीहून कूच होऊन बहुल भीमातीरीं गांव आहे तेथें गेले. तेथून पुढें कूच दरकूच जाणार. शिमगे पूर्णिमेस माघारें यावें याप्रमाणें बेत जाला आहे. नाना पुण्यांत राहिले. तात्यां सध्यां समागमें गेले. स्वामींस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

× परंतु यात. १ मिरजेस पुण्याहून पत्र. २ विठलराव पांडुरंग. ३ हरिपंत फडके.

नं. ३१२३. **श्रीगणपती.** (फाल्गुन व० ९–३१ मार्च.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र उपरी. येथील कुशल ता। छ० २२ जमादिलाखरपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. विष्णुपुराणाचें प्रयोजन आहे याजकरितां पुस्तक पाठवून द्यावें, कारण होतांच माघारें पाठवून देऊं. प्रती लिहून घेऊन पाठवून देऊं. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१२४. (फाल्गुन व० १३–४ एप्रिल.)

सरबतसिंग याचें पत्र बाळासाहेबांस किल्ले भेलसें येथून छ० २६ जमादिलाखरचें—

“ चेनसिंग जमादाराचें पत्र छ० १८ माहे मजकुरीं आलें त्यांत लिहिलें आहे कीं, महाराज राजश्री पाटील साहेब श्रीमंत राजश्री खंडेराव व राणेखान भाई व बापू आष्टेकर व रायाजी पाटील वगैरे सरदारसुद्धां सबजेगडचे किल्ल्याकडे गेले आहेत. आणि तेथील फौज ही चर्मण्वतीचे तीरीं येऊन पडली. आणि हामदानीचे पुतण्याची फौज आगरें व रामपुरचे किल्लयास] लागली होती. तिनें रामपूरचा किल्ला तर सोडवून घेतला. परंतु जाटानें त्याची फौज फोडोन घेतली. भरतपूरकर जाटाचा आणि महाराज राजश्री पाटील बाबांचा सूत आहे. ”

नं. ३१२५. **श्री.** (चैत्र-एप्रिल.)

विज्ञापना. श्रीमंत मातोश्री बाईसाहेबांजवळ गेल्यावर “ तेथें दोन महिने रहावें, व श्रीमंतांजवळ लहान माणसें कारकून वगैरे ठेवून बंदोबस्त करितां, तुमचे परवानगीखेरीज कोणीं येऊं नये. याप्रमाणें करितां, त्यास याणीं शहाणे कधीं व्हावें ? तुम्हां दोघांतून[1] एकजणानें असावें नेहमीं, अगर दुसरा कोणी मातबर जवळ असावा, रास्ते[2]

---

१ दोघांतून=नाना किंवा तात्या यांतून, २ गोपिकाबाईचें माहेर रास्त्यांकडे.

यांजसारिखा असावा, " असें बोलणें बहुत प्रकारचें घडलें. परंतु तात्यानीं सारें समेटून श्रीमंतांस पुण्यास घेऊन आले, याप्रमाणें जाहलें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. *

नं. ३१२६. **श्रीगणराज.** (वैशाख—मे.)

राजश्री लक्ष्मणपंत मजमदार स्वामीस.

विनंती उपरी. आम्ही परवां गर्भादानाकारितां मिरज येथें आलों होतों ते समयीं तुमचे येथें वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री गोपाळशास्त्री कवीश्वर याणीं सभेच्या ठायीं श्लोक म्हटला त्या श्लोकाचें कारण आहे. तर शास्त्रीबावांस पुसोन राजश्री जगन्नाथ मल्हार पाठविले आहेत यांजबराबर तो श्लोक लिहून पाठवावा हे विनंती.

नं. ३१२७. **श्री.** (वैशाख—मे.)

यादी बाबूराव पांडुरंग. मुक्काम ठाणें बागणी. आमची कुणबीण वेंकी व तिच्या पोरी २ एक कस्तुरी व एक कृष्णी ऐशा तिघी कुणभिणी ज्या काळीं श्रीमंत राजश्री परशुरामपंत भाऊ यांचे लष्करचा मुक्काम गांवाचे बाहेर होता त्यासमयीं तीनही असामी गेल्या. मी घरीं नव्हतों. घरीं आलेवर शोध मनास आणितां कसबे देशिंग येथें नारो मिसाळ याणीं आपले गुलामास लग्न करून दिली कस्तुरी पोर १ व आगळगांवीं हणमंत शिवराम कुळकर्णी मौजे मजकूर याणें आपले गुलामास कृष्णी पोरगी देऊन लग्न केलें, व पोरींची आई वेंकी हों त्याच हरदो ठिकाणीं मिळोन राहती. याप्रमाणें पत्ता लागला. त्याजवरून माणसें पाठविलीं आण एक दोन वेळां आगळगांवीं गेलों,

* सवाई रावसाहेब नाशिकास गोपिकाबाईस भेटण्याकरितां गेले होते. त्या वेळीं गोपिकाबाई हरिपंत फडक्यांस काय बोलल्या तें अवतरणांत दाखविलें आहे. चिठ्ठी पटवर्धनांचा पुण्यांतील वकील विसाजी नारायण वाडदेकर यानें रघुनाथराव कुरुंदवाडकरांस य लिहिलेली आहे. १ चिठी कुरुंदवाडाहून सिरजेस.

परंतु मनस्वी जाबसाल करितात जे, 'बटिकीची गरत जाली ते पुन्हा गरतीची बटीक कैसी होईल ?' ऐसा जाबसाल. त्यास सेवकाचा निरूपाय जाणून धण्याकडे विनंती आहे. आपण लहानथोरांचें पाणिग्रहण करितां मीही सेवक पदरचाच आहे. तूर्त धंदेरोजगाराची सोई नाहीं. कुटुंबवत्सल जाणून कृपापुरस्कर हकीकत ध्यानीं आणून पयपाणी राजहंस निवडतो तदनुसार आपण निवाडा करणार धणी समर्थ यापेक्षां विशेष काय लेखावें ? सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञाप्ति.

नं. ३१२८.　　श्री.　　(ता० ९ जून.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री हरिपंततात्या स्वामीचे सेवेशीं सेवक बाळकृष्ण लक्ष्मण लागू. सा॥ नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल ता॥ ज्येष्ठ शु॥ ६ मु॥ श्रीकाशी वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र चैत्र मासचें पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. आम्ही गयेहून आलों. गयावळ याणीं फार हैराण केलें ! आमचे घरची माहीतगारी झाडून गयावळास कोणीं गृहस्थानीं करून दिली त्यांचें श्रीपरमेश्वर कल्याण करील !!! दीड महिना हैराण होऊन अठराशें रुपयांवर फडशा जाहला. यात्रेंत आम्हांवर कहर केला ऐसा कोणावर नाहीं. बरें ! जें होणार तें जाहलें. ऐवज बहुतेक खर्च जाहला. पुढें मकर होणें आहे, व येथील खर्च भारी. मातुश्री बहिणा मावशीचा कारभार ! श्रीकृपेनें कसें निभावणी होतें तें पहावें. येथें कांहीं जिन्नस घेत नाहीं. खर्चास म्हटलें तरी धर्मादाव वगैरे आणखी दोन तीन हजार रुपये लागतील, तर हुंडी करून पाठवावी. येथें बढती शेंकडा साडेचार प्रमाणें आहे. इकडून करावी ऐसें पुणें याचें उत्तर आलें तरी इकडूनच करूं. श्रीमंत राजश्री भाऊ यांजकडील ऐवजाचा फडशा व्याजसुद्धां करून घ्यावा.

---

१ हे लागंचे कारभारी.

भानूकडील ऐवजाविषयींचें राजश्री गोविंदपंत नाना यांस सांगून पत्र घेऊन पाठवितों. आपण निकड करावी. बापटांकडील ऐवजाविशीं एक कारकून नेहमीं ठेवावा. ऐवज तीर्थस्वरूपांस पावला आहे त्याप्रमाणें आपण घेऊन मग निमेनिम करावा. सारांश अतःपर वडिलांचे हातीं न जाई ऐसें करावें. रा. बहिरोपंत मेहेंदळे यांजकडील ऐवज वसूल येतो न येतो तो शोध करीत जावा. रा. नारोपंत दाते यांजकडील ऐवज फार दिवस ठेवूं नये. वरकड कुळें नातवान असतील त्यांजकडील ऐवज घ्यावा. इकडील मंडळी सर्व खुशाल आहों. श्रीमंत रा. आपासाहेब यानीं सहस्रभोजन सांगितलें त्याप्रमाणें करितों. ऐवज देणार होते तो दिला न दिला तो ल्याहावा. युक्तीनें आलियास उत्तम. नाहीं तर समजोन करावयासीं येईल. रा. देसाई चिक्कोडीकर याणीं हत्ती व उंटें वगैरे जिन्नस आणावयासीं सांगितला आहे तो आणावा किंवा काय तें ल्याहावें. त्याप्रमाणें आणूं. तासगांवचीं दुकानें जीं जाहलीं तीं जाहलीं. तूर्त फार काम करूं नये. मळा चांगला करावा. आम्ही खुशाल आहों. काळजी न करावी. जमखाने दोन जोडी व गालिचे करावे. फकीरा लोहार गेला आहे त्यास जरूर आणून ठेवून घ्यावा. आम्ही येई तोंपर्यंत हरकसा करून राखावा. रा. दौलतराव यांजकडील ऐवज ठेवूं नये. लौकर घ्यावा. रवाना छ० ४ माहे रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

नं. ३१२९.　श्री.(आषाढ शु० ११–१२ आगस्ट.)

पै॥ छ० १० जिल्काद. श्रावण शुद्ध. कीलकनाम संवत्सर.

विज्ञापना. आतांच पुण्याहून पत्रें आलीं त्यांत मातोश्री आईचें वर्तमान लिहिलें आहे. " आठ पंधरा रोज समाधान नव्हतें म्हणोन पत्रें आलीं त्याजवरून राजश्री गंगाधरराव रास्ते तावडतोब गेले.

मागाहून आषाढ वद्य एकादशीस राजश्री बाबा फडके यांस पाठविलें. ते जाऊन पावले तों दुसरे दिवशीं श्रावण शुद्ध द्वितीया रविवारीं प्रातःकाळीं देवाज्ञा जाली, म्हणोन पंचमीचे दिवशीं प्रातःकाळीं पत्र आलें. तदनंतर राजश्री तात्या व नाना सरकारचे वाड्यांत जाऊन श्रीमंतांस वर्तमान कळविलें. श्रीमंत बहुत श्रमी जाले. दक्षिणा द्यावयाची बंद जाली. सुतक फिटल्यावर वद्य पक्षीं देणार. ब्राह्मण पंचवीस तीस हजार मिळाला आहे. त्यांस अन्न मिळत नाहीं, याजकरितां सरकारचे हुजरे व कारकून नेमून ज्याचा जसा थोरपणा आहे त्याप्रमाणें ब्राह्मण भोजनास घालवितात. याप्रमाणें वर्तमान आतांच पुण्याहून आलें. पूर्णिमा जाल्यावर दक्षिणा होणार. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.+ ....

नं. ३१३०. (२३ आगस्ट.)

भिकाजी केशव यांचें बाळासाहेबांस पत्र श्रावण वद्य सप्तमीचें पुण्याहून—

" येथें कांहीं लबाडीचें राजकारण राजश्री भिकाजी नाईक कोलटकर व त्यांचे बंधु व आणखी एक गृहस्थ धोंडोपंत कोलटकर म्हणून बेरोजगारी होता, असे मिळून मसलत करीत होते. त्यांतील मनसबा " राजश्री तात्या व श्रीमंत राजश्री नाना हे उभयतां कारभारी ठीक नाहींत. यांसीं धरून आपण दिवाणगिरीचा कारभार करावा. याशीं साधन श्रीमंत मातुश्री बाई वारली तेव्हां तात्या तिकडे जातील. तेथें त्यांस दगा करावा. व श्रीमंत राा नानास येथें करावा. " अशी मसलत करीत होते ती आढळली. तेव्हां उभयतांस वाड्यांत नेऊन चौकशी केली. आणि भिकाजी नाईक यांसीं

+ सवाई रावसाहेबांची आजी गोपिकाबाई हिच्या मृत्यूसंबंधानें विसाजी नारायण यांचें पत्र.

त्याचेच वाड्यांत कैदेंत ठेविले आहेत. धोंडोपंत प्रतापगडात पाठविले आहेत. येविशींचा मजकूर आम्हीं राजश्री हरिपंततात्यांस पुसला. त्याणीं वर्तमान सांगितलें. तात्याच सांगत होते कीं, मनसबा करणार यांचे मनांतील बेत कीं, आपल्यास व रास्ते यांस सामील करून घ्यावें ऐसे कित्येक मनसबे होते. परंतु साध्य न जाहलें. शेवटीं आपणच पेंचांत आले."

नं. ३१३१. (२६ आगस्ट.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पत्र पुण्याहून छ० २२ सवालचें—

"हरिपंततात्यांचा वाखा पोटदुखीमुळें बहुतच आहे; चैन पडत नाहीं. काल हत्ती वगैरे दानें दिलीं. तुळाही करावी ऐसा मनसबा आहे. श्रीमंत राजश्री नानाच्या थोरली स्त्रीस समाधान नव्हतें ती आषाढ वा। ८ शनिवारीं मृत्यु पावली. माधवराव जाधवराव ही देवाज्ञा पावले."

नं. ३१३२. श्री. (आश्विन—आक्टोबर.)

पै॥ छ० १८ सफर. सन तिस्सा समानीन.

राजश्री सखोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

सेवक आबाजी नरसिंह मुक्काम भागानगर साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. दिल्लीकडील वर्तमान तर गुलाम कादरखां व इस्माईल बेग याणीं पूर्वीं राजश्री महादजी शिंदे यांशीं लढाई केली तेव्हां (शिंद्यांनीं) गुलाम कादरखां वगैरे लुटून ताराज केले (ते) पंधरा राउतांनिशीं पळून दिल्लीस जाऊन राहिले. उपरांतिक बादशहाचें व शिंद्यांचें शुक चालत होतें. एक माहेवारी बादशहास तीन लाख

१ कुरुंदवाडास सखोपंत देशपांडे यांस पत्र.

रुपये पाठविले. असें त्यांचें त्यांचें सूत्र चालत असतां बादशहाचे कारभारी खोजे व गुलाम कादरखां व मलका जमानी बेगमीण असे तिघे मिळून फौजबंदी करून (फौजेस) तीस हजार रुपये दिले. फोज जमा करून बादशहास छ० २८ सवाल स कैद केलें. तीस पुत्र व बायका समग्र सांपडले आहेत. सर्वत्रांस कैद करून तीन दिवसपावेतों अन्नपाणी कांहीं दिलें नाहीं. पाण्यावांचून दोघी बेगमा व दोघे पुत्र शांत झाले. बहुत आकांत जाहला. तीन दिवसानंतर चवथे दिवशीं बादशहास नासकें एक घागर पाणी पाठविलें. याप्रमाणें कैद करून बादशहास ठेविलें होतें. त्यास गुलाम कादरखान यानीं उरावर बसून सुरीनें बादशहाचे डोळे काढिले; नंतर चार घटका वांचला होता; मग शांत जाला. त्याच्या पुत्रांस मार देऊं लागले तेव्हां त्यांनींही आपले प्राण दिले. चवध्या पांचजणी बायका बादशहाच्या मेल्या. याप्रमाणें वाताहत करून बादशहाची घर जिनगानी समग्र लुटून मालियत व जडजवाहीर व नगदी मिळून अठरा लक्षांचा ऐवज निघाला, व घोडे हत्ती कुलसरंजाम आपले पागेस, अशी वर्तणूक करून बादशाही गारद केली. नंतर मलकाजमानी बेगमीण व नवा बादशहा बेदरबक्त झाला—महमदशहाचा नातू—अहमदशहाचा पुत्र—त्याजला व नूराशिवर (?) बोलाविला होता त्याजला म्हणूं लागले कीं, तीस लाख रुपये पूर्वील बादशहानें देऊं केले आहेत. देणें. खर्चास नाहीं. म्हणोन बहाना करून (नव्या) बादशहास छड्यांचा मार दिला, व मलका जमानीस मैदानांत आणून बहुत मार दिला. तेव्हां बहुता दिवसांचा खजिना होता तो दाखविला. त्यांत कांहीं असरफी व नगदी सांपडली. पूर्वील द्रव्य व हल्लीं द्रव्य सांप-

---

१ बादशहा मेल्याची बातमी चुकीची आहे. बादशहावर दिल्लीस गर्दी होऊन महिना दोन महिने लोटले तरी हैदराबादेंतल्या लोकांत बादशहा मेल्याची ही खोटी अफवा कशी टिकली न कळे.

इलें तें समग्र गाउसगड रोहिल्यांचें ठाणें होतें तेथें गुलाम कादर याचीं मुलेंमाणसें होतीं तेथें पाठवीत होते. त्याचा पत्ता लावून शीक व गुजर शिंद्याकडील चवकीस होते. माल पाठवून देत असतां वाटेंत समग्र लुटून टाकिले. समागमें चार पांच हजार रोहिला होता त्यांचें यांचें झूज होऊन तमाम रोहिल्यांस कापून काढिलें. गाऊसगडास मोर्चे लाविले आहेत. अद्यापि सर जाहला नाहीं. दिल्लींत गुलाम कादरखान याजपाशीं तीस हजार रोहिला जमा झाला आहे. शिंद्यांची फौज दिल्ली सोडून सहा कोसांचे अंतरानें तलाव्यास फिरत असतात. शिंदे मथुरेवर आहेत. पुढें दहा हजार फौज व भगीरथराव शिंदे वगैरे यमुनापार पाठविले आहेत. रोहिल्यांच्या मुलखात धामधूम करून जे सांपडतील त्यांचें पोट चिरून कांटे भरतात! याप्रमाणें वर्तमान आहे. काशींत फिरंग्यांपाशीं एक शहाजादा होता त्यास शिंद्यानीं आणून फिरंगी व आपण मिळून दिल्ली अलीकडे सहा कोसां-वर खुरशीवर शहाजादेस बसवून तमाम सरदारानीं नजरज्यान (?) केलें. दिल्ली अद्यापवर सर जाली नाहीं. झूज फार होतें. (गुलाम कादर याणें) बादशहाचे बायकांची बहुत फजिती केली. कित्ये-कानीं यमुनेंत उडी टाकून जीव दिले. आपण सर्व मर्यादा टाकून यमुनेच्या काठीं बादशहा बसावयाचें तक्त आहे त्यावर जोडयासुद्धां जाऊन बसतो! असा अन्याय बहुत बहुत वर्तला आहे. दिल्लींत दोघां चवघा मातबर सावकारांचीं दुकानें लुटलीं. एवंच बादशाही गादी बारावे सदीस (?) होणार होती ती यथार्थ झाली. कळावें. दिल्लींत याप्रमाणें वर्तमान जालें तें ऐकून नबाबाचे चित्तीं कैसें काय आहे म्हणोन जाणीवतां, त्यास नबाब आपले जागीं संतोष आहेत. कोणे गोष्टीची काळजी नाहीं. नित्य नाच रंग ऐषआराम करितात. कांहीं फिकीर नाहीं. पादशाही गारद जाहलियाचें वर्तमान जिल्हेज-

महिन्यांत आलें तेव्हां बकरीदीचा खुतबा मात्र राहविला. बाहेर इदगेस स्वारी गेली नाहीं. आपल्या आपल्या घरीं मात्र राहिले. तेवढें मात्र सर्वांस कळलें होतें. छ० ४ सफरीं नबाब बंदेगान अल्ली बमय कुटुंबासहित लालदरवाजेजवळ राहिले आहेत. तमाम सरदार आपले घरींच आहेत. नित्य जात येत असतात. तेथून पुढें लालागुडा शहर सोडून सहा कोसांवर तेथें जाणार. त्या स्थळीं दोन महिने राहून मग किल्लेंत येणार. याप्रमाणें वर्तमान आहे. पूर्वीं नबाब बंदेगान अल्ली मशरीनमुलकाचे घरास जाऊन आपल्या घरास आलियावर दुसरे दिवशीं मशरीनमुलुक फिरंग्याच्या वकिलांच्या येथें गेले होते. चार घटका एकांतीं बोलणें होऊन मग वस्त्रें व जडजवाहीर दहा हजार रुपयांचें वित्त दिलें. निरोप घेऊन आपले घरास आले. तिसरे दिवशीं नबाबाची मुलाजमत फिरंग्यांचे वकिलास करावयास मशरीनमुलक आपले जातीनें त्याचे घरास जाऊन बोलावून आणिलें. मुलाजमत झाली. तेव्हां बोलणें फिरंगीयाचें व नबाबाचें झालें कीं, गंटूरचें ठाणें व तालुका त्याजखालीं आहे तो समग्र मिळून सात लाख रुपयांचा देश आहे तो (इंग्रजांस) द्यावा. सहा हजार बार, चार हजार तुरुक स्वार व चार तोफा इतक्या जमियतीसुद्धां नबाब जिकडे जातील तिकडे (इंग्रजानीं) हमरहा असावें. याप्रमाणें नेम होऊन करारमदार ठरला. गंटूर सैफजंगाकडे होतें त्यास इनायतनामा सिद्ध करून पाठविला कीं, ठाणें फिरंगियांस[1] देऊन उठून येणें. ऐसें पत्र जातांच ठाणें हवालीं करून आपण शहरास आला. जवळ कांहीं सरंजाम नव्हता. दोन चार राऊत होते. धण्याच्या हुकमाप्रमाणें स्थळ सोंपवून सैफजंग आपल्या घरास आले. त्यांची मुलाजमत जाली. फिरंगीयानीं ठाणें घेऊन अकरा पलटणें व साठ तोफा दोन हजार स्वार या जमियतीनिशीं गंटुरास प्रवेश जाले

१ इंग्रजांस.

आहेत. बंदरास वरकड सरंजाम उतरला आहे. गंटूर प्रांतास फिरंगी-यांची जमियत दाखल होती हें वर्तमान ऐकून टिपू बहुत रुष्ट होऊन गंटूर तालुक्यांत दहा हजार फौज पाठवून धामधूम करूं लागला. तेंव्हां नबाबानीं टिपूस पत्र पाठवून चार दिवस धामधूम करावयाची महकूब करविली आहे. येथून टिपूकडे आपला कोणी मीर कामखाम यास पाठविणार. वस्त्रें व जडजवाहीर पाठवून द्यावें असा नेम ठरला आहे. अद्याप पाठविले नाहींत. टिपूची फौज गंटूर तालुक्यांत आली होती ती माघारीं जाऊन कडपेस उतरली आहे. कांहीं फौज गुत्तीस आहे. आपण खुद्द मोतीतलावावर उतरला आहे. याप्रमाणें वर्तमान आहे. सैफजंगास तालुका हवालीं केला होता त्यापासून आजपर्यंत अडतीस लाख रुपये बाकी होती ती फिरंगी यानीं करार करून रुपये दिले. येथें अडसष्ट लाख रुपये फिरंगी यांजपासून निशा करून घेतली असें वर्तमान आहे. छ० २० जिल्हेजींची अखबार सरकारांत आली जे, गुलाम कादरखान खजिना व बमय जिनगीसुद्धां दिल्लीहून पळून गेला. यमुनापार नावेंत बसून पलीकडे गेला. नावाड्यास दोन हजार असरफी देऊन पळून गेला. भगीरथराव शिंदे व राणेखान वगैरे फौज घेऊन गाऊसगडास मोर्चे लाविले आहेत. शिंदे मथुरेहून कूच करून गाऊसगडास जाणार. यांची त्यांची लढाई होणार होती जाली असेल. छ० २ जिल्हेजीं गुलाम कादरखान दिल्लीहून निघून गेला. कळावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

पै॥ छ० १८ सफर सन तिसां समानीन.

नं. ३१३३. **श्रीगणपति.** (कार्तिक व० ११—२३ नोवें.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागाईत छ० २४ सफरपर्यंत यथा-

स्थित असे. विशेष. पेशजी आपणाकडून विष्णुपुराणाचें पुस्तक अंश सहा एकूण पत्रें चारशें चव्याण्णव, आणविलें तें हल्लीं जासूद दिमत तावजी नाईक पाटोळे याजबरोबर फळ्या वेष्टणासुद्धां पाठविलें आहे. पावलियाचें उत्तर पाठवावें. अंश सहा दोन पुस्तकें बांधोन आल्याप्रमाणें पाठविलें आहे. पद्मपुराणाचें पुस्तक पाहिजे. पाठवून द्यावें. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० २८ सफर. सन तिस्सा समानीन. कार्तिक मास.

नं. ३१३४. **श्री.** (मार्गशीर्ष—दिसेंबर.)

यादी लग्नपत्रें. चिरंजीव राजश्री विठ्ठलराव बापू यांचे लग्नाचीं सुहुर सनं तिस्सा समानीन.

६ पेशजी बाळाजीपंत गोखले यासमागमें पाठविलीं. वांई.

१ आनंदराव दादा रास्ते.	१ भिकाजीपंत गोडबोले.
१ महादेव नाईक रास्ते.	१ भास्करराव वैद्य जांवई.
१ हरिपंततात्या फडके.	१ रघुनाथराव कोलटकर.
—	—
३	३

६

१७ हल्लीं पाठविलीं आहेत वांईस.

१ कृष्णंभटजी लोंढे.	१ बळवंतराव गद्रे.
१ बापुभटजी लेले.	१ नारोपंत वेलणकर.
१ काशीराव रास्ते गणोबाभाऊचे पुत्र.	१ चिंतामण दीक्षित आगाशे.
१ गंगाधरपंत गोडबोले नारायणराव.	१ भिसाजीपंत मामा जोग.

१ जनार्दनपंत भाऊ कोंडाबा नानाचे पुत्र.
१ कृष्णराव वैद्य.
१ काशीराव गाडगीळ.
१ देवबा नाईक रास्ते.
१ सदाशिवभट मेणोलीकर.
१ विठ्ठलभट मामा गोखले.
१ माधवराव रास्ते पुंडलीक नाईकाचे पुत्र.
१ बाबूराव वैद्य.
१ सखूबाई आक्का शिदोरी.

१७

३ सातारा.

१ कृष्णराव.
१ विश्वनाथजी.
१ आनंदराव नि॥ तोफखाना.

—

३

२ रहिमतपूर.

१ बापूजीपंत.
१ मोकदम.

—

२

१ माधवभटजी माहुलीकर.
१ नारायणराव. चिकोडी.

२ पाडळी.

१ धोंडोपंत आठवले.
१ बहिरो कृष्ण.

—

२

६ अथणी.

१ त्रिंबकराव टकले.
१ शिवरामपंत टकले.
१ सिदराज भोजराज देसाई.
१ नारोपंत.
१ ठकूबाई जोगळेकर.
१ बापुजी नाईक. अनगळ.

—

६

---

१ लागू.

नं. ३१३९. **श्री.** (मार्गशीर्ष—दिसेंबर.)

याद. रवाना लग्नपत्रें चिरंजीव राजश्री विठ्ठल राऊ बापू सु॥ तिस्सा समानीन.

३ बारामती.
  १ पांडुरंगराव बाबा.
  १ राघोपंत भिडे.
  १ निळकंठराव बापू.
  —
  ३

१ राचापा भरमापा देसाई. चिंचणीकर.
१ श्रीनिवास विरूपाक्ष. यमकनमुरडी.
१ रामचंद्र काशी. इंगळी.
१ नारायणराव देशपांडे. इंगळी.
१ परशुरामपंत सिधये. देवरअष्टेकर.
१ त्रिंबकराव रेटरेंकर.
१ सुबभट बापट रामतीर्थकर.
१ मल्हारराव रघुनाथ.
१ भगवंतराव श्रीनिवास.
१ सुबराव घोरपडे.
१ नारो दादाजी म्हस्कर.
१ बळवंतराव लेले.
१ बळवंतराव पंडितराव. इसापूर.
१ सुबराव अमात्य.
१ संताजी घोरपडे सेनापति.
१ भास्करपंत मामा जमखंडी.
१ माधवराव हेरवाडकर.
१ गंगाधरराव हुपरीकर.
१ व्यंकटराव थोरात.
१ धोंडूबाई. कंकणवाडी.
१ गणेशपंत जोशी.
१ श्रीधर जोशी.
१ नारायणराव लेले खेमलापुरकर.
१ रघुनाथ बाबूराव.
१ आपाजी देसाई रायबागकर.
१ राजारामपंत देशपांडे. प्रांत मिरज.
१ लक्ष्मणराव पंडित. जरंडीकर.
१ आपाजी शामजी चिकोडीकर.
१ जयवंतराव मंत्री.
१ रामभट सांबारे.
१ त्रिंबक गोसावी कळंबीकर.
रुजू बापाजी गोसावी.
१ गणपतराव काका.
१ कृष्णाबाई शिंदी.

१ रघुनाथगोसावी व रामाजी गोसावी ब्रह्मनाळकर.
१ नारायणगोसावी व गंगाधर गोसावी ब्रह्मनाळकर.
१ गोपाळराव दातार.
१ आबाजीराव प्रतिनिधि.
१ अंताजी माणकेश्वर कुरलें.
१ राघोपंत जोशी. वाडी. सांगली.
१ रामाजीपंत लिमये. वाडी सांगली.
१ महादेवभट काका पटवर्धन.
१ रामराव गोविंद कंकणवाडीकर.
१ यशवंतराव घोरपडे दटवाडकर.
१ रामचंद्रपंत दातार.
१ पंतप्रतिनिधि.
१ गंगाधरपंत परांजपे.
१ बाळ जोशीराव.
१ शिवराव सुरनीस.
१ नारो पाध्ये.
१ नारायणभट धर्माधिकारी.
१ दादाजीराव नागनाथ नि॥ घोरपडे. नागोराव यांचे चिरंजीव.

१ निळकंठराव शिंदे.
१ नारायण दीक्षित जोशी रामदुर्गकर.
३ तेरदाळ.
१ रामाजी अनंत.
१ नरसिंगराव देशपांडे.
१ अल्लापा मोघ्यापा देसाई.

—

३

१ पायापा सगणापा नाडगौडा. (तेरदाळ.)
१ तात्या जोशी. कराड.
१ श्रीनिवास शामराव. हुजूर मामला.
१ महाराज छत्रपति. करवीर.
१ आबाजीपंत पेंढरकर. कराड.
१ व्यंकटराव घोरपडे.
१ प्रीतिराज चव्हाण.
१ विठ्ठलराव रत्नाकर.
१ रामचंद्र दीक्षित कवठें पिरान.

श० १७१० विठ्ठलराव पांडुरंग यांचें लग्न. इ. स. १७८८

नं. ३१३६. (मार्ग—दिसेंबर.)

१ +आपाजीराव पाटणकर — अखंडित, आशीर्वाद, विनंति.

१ मालोजी घोरपडे—अखंडित, आशीर्वाद, उपरी.

१ रामचंद्रराव घोरपडे—अखंडित, आशीर्वाद, उपरी.

१ बाबूराव केशव—स्वामींचे सेवेशीं. पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ सुबराव बाळकृष्ण शास्त्री— वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, विद्यार्थी.

१ कृष्णंभटजी पटवर्धन—वे॥ राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ बाबूभट व शिवभट गोखले— सदरहूप्रमाणें.

१ नारोपंत मजमदार नि॥ सरकार—स्वामींचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ खंडेराव. दाजी, सरलष्कर,— सकलगुण, आशीर्वाद, विनंति.

१ गणपतराव व लक्ष्मणराव कोल्टकर—स्वामींचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

१ रामचंद्रनाईक परांजपे-स्वामींचे सेवेशीं, पौष्य, सा॥ नमस्कार.

१ कृष्णराव आपा बळवंत—चिरंजीव.

१ माधवराव रामचंद्र गणेश-स्वामींचे सेवेशीं, पौ॥, सा॥ नमस्कार.

१ सखारामपंतबापू पानशे—सदरहूप्रमाणें.

१ आनंदराव वैद्य. सदरहूप्रमाणें.

१ गणपतराव बापू बन्याबाचे लेंक—सदरहू. **लष्कर**.

१ लक्ष्मण भटाचार्य पर्वतीकर— वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ बाजीराव बर्वे—स्वामींचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

+ ही याद अपुरी आहे. विठ्ठलराव यांचे लग्नाकरितां निमंत्रणपत्रें पाठवावयाचीं त्यांत कोणास कसा मायना लिहावयाचा, हें या यादींत सांगितलें आहे. पटवर्धनांच्या वळणांतलीं कोठें कोठें कोणचीं ठळक माणसें हयात होतीं व कोणाचा दर्जा काय होता, हेंही या यादीवरून कळतें. १ दत्तवाडकर. २ सरलष्कर. ३ तोतयाच्या बंडाचे उत्पादक. ४ मेहेंदळे. ५ रामचंद्र गणेश कानडे यांचे पुत्र माधवराव. ६ तोफखानावाले. ७ वांईकर. ८ बन्याबा मेहेंदळे यांचे पुत्र गणपतराव हल्लीं लष्करांत आहेत.

१ जनार्दन आपाजी—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ बाळाजी नाईक भिडे. मामा—सदरहूप्रमाणें.

१ सर्वोत्तमपंत आबा हशमनीस—सदरहूप्रमाणें.

१ महादाजीपंत कुंटे सदरहूप्रमाणें.

१ नारायणराव पारसनवीस—सदरहूप्रमाणें.

१ गोविंदराव काळे-सदरहूप्रमाणें.

१ कृष्णाजी नाईक थत्ते—सदरहूप्रमाणें.

१ बापूजीपंत व दाजीबा, (व) गोपाळ महादेव जोशी—स्वामीचे सेवेशीं. पो॥, नमस्कार.

१ गणपतराव जिवाजी जाग—सदरहूप्रमाणें.

१ त्रिंबकराव नारायण परचुरे—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, नमस्कार.

१ आपाजी शिवरामभाऊ खासगीवाले[1]—चिरंजीव.

१ निळकंठराव लिमये—चिरंजीव

१ हरीपंत ठोसर—चिरंजीव.

१ आपाजीराव दाभोळकर—स्वामीचे सेवशीं, पोष्य, साष्टांगनमस्कार.

१ विसाजी नारायण वाडदेकर—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

१ भिकाजी नाईक कोलटकर—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य. साष्टांग नमस्कार.

१ महादाजीपंत गुरुजी—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, नमस्कार.

१ माधवराव पेठे स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ गणेशभट गोखले—वेदमूर्ति रा॥, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ विनायक दीक्षित जोशी—वे॥ राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

० आबाजीपंत आठवले—मृत्यु पावले.

१ चिंतामण दीक्षित मावळणकर—वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ गोपाळराव दीक्षित मनोहर[2]—स्वामीचे सेवेशीं, राजश्रिया विराजित, पोष्य, सा॥ नमकार.

१ तुळसीबागवाले. २ ज्याचें लग्न व्हायचें त्या मुलाचा आजा.

१ सदाशिवभट राशिनकर पुराणीक—वेदशास्त्रसंपन्न. राजमान्य, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ बाळाजीपंत टोसर—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ बाळाजीपंत बापट—स्वामीगो॥, पो॥, नमस्कार.

० विनायक दीक्षित गुडघेकर,—वेदशास्त्रसंपन्न, राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

काशीस.

० आपूजीपंत परचुरे—चिरंजीव,

लष्करास.

१ महादाजीपंत परचुरे—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ वासुदेव जोशी चिपळूणकर—वे॥ राजमान्य, स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ विठ्ठलपंत वाकनीस—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ गोपाळ[1] रामशास्त्री—वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ रघुनाथपंत आबा खाडिलकर—सदरहूप्रों.

१ मोरोपंत भावे—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ नमस्कार.

१ सदाशिवपंत आवचट—स्वामी गोसावी, सेवक.

० विनायक भटजी व बाळंभटजी थत्ते—वेदमूर्ति राजमान्य रा॥, पो॥, सा॥ नमस्कार.

काशीस.

० वेंकटराव नरगुंदकर—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, नमस्कार.

लष्कर.

१ रघुनाथ दीक्षित—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

१ विठ्ठलराव पोतनीस—गोसावी यांसी. स्नेहांकित, आशीर्वाद. विनंति उपरी.

१ त्रिंबकराव चिटणीस—सदरहूप्रमाणें.

१ लक्ष्मणराव चिटणीस—सदरहूप्रमाणें.

---

१ रामशास्त्री न्यायाधीश यांचे पुत्र गोपाळशास्त्री. २ जे काशीस वगैरे दूरदेशीं अगर लष्करांत चाकरीवर आहेत त्यांस पत्रें धाडावयाचीं नाहींत, सबब ह्यांच्या नांवामागें पूज्य.

१ रामचंद्र गंगाधर दीक्षित गोडबोले-वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ बाबूभटजी व सदाशिव भटजी शिंत्रे–वे॥ राजमान्य, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ महादेवशास्त्री वाडदेकर-वेदशास्त्रसंपन्न, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ धोंडो बापूजी जोशी–स्वामी गो॥, सेवक, नमस्कार.

१ सदाशिवपंत भिडे—चिरंजीव, नारायण पेठेंतील.

१ नारोपंत पोंक्षे–स्वामी गोसावी यास, पोष्य, नमस्कार.

१ विठ्ठलराव गोळे–स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ यशवंतराव नाना पागे–स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ साष्टांग नमस्कार.

१ बहिरोपंत मेहंदळे— सदरहूप्रमाणें.

१ पंतसचिव—श्रीमंत, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ गोविंदभट निजसुरे—वे॥ राजमान्य, स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ आनंदराव जिवाजी—अन्याबा—स्वामीचे सेवेशीं. पोष्य. सा॥ नमस्कार.

१ रामचंद्रपंत ढेरे. पागा—स्वामीचे सेवेशीं, नमस्कार.

१ मल्हारराव धोंडदेव पुरंधरे—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ गणपतराव मोरेश्वर पटवर्धन-स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

१ नारायणराव हरी लागू—जांवई. चिरंजीव.

१ गणपतराव विष्णु गद्रे–स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य साष्टांग नमस्कार.

१ हरी पुरुषोत्तम पटवर्धन **मंगळ**वेढेकर–चिरंजीव.

१ त्रिंबकराव पेठे–स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

१ जयरामपंत बापट–स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ अय्याशास्त्री[1]-वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य, स्वामीचे सेवेशी, सा॥, नमस्कार.

१ खंडेराव दादा वोढेकर–स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

---

१ रामशास्त्री यांच्या मागून झालेले पुण्याचे न्यायाधीश.

१ विसाजीपंत वाडदेकर—स्वामी गो॥ सेवक, नमस्कार.

१ हरभट थत्ते—वे॥ राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ परशुरामपंत कोलटकर—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥, नमस्कार.

१ आपाजी नाईक जोशी—स्वामी गो॥ पो॥, नमस्कार.

१ भास्करपंत कानिटकर—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, नमस्कार.

१ अमृत रावजी थत्ते—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥, नमस्कार.

१ भिकाजीपंत आठवले—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, नमस्कार.

१ वेंकटराव दादा घोरपडे—श्रीमंत, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ बापूजी नाईक भावे-स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ महादाजीपंत व धोंडोपंत जोग—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ गंगाधरराव इपरीकर[1]—सदरहू प्रमाणें.

१ दादाजी रघुनाथ गद्रे—चिरंजीव.

१ गोविंदराव बाजी जोशी—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ मोरो महादेव जोशी-स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ सा॥ नमस्कार.

१ भिकाजी संभाजी नाईक भिडे—स्वामीचे सेवेशीं पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ अंताजीपंत व राघोपंत नेने स्वामी गोसावी यांस, पो॥ नमस्कार.

१ मातोश्री यमुनाबाई लिमये—मामी, तीर्थस्वरूप.

१०९

१८ नांवें ठाऊक नाहींत सबब डौलें विसाजीपंताकडे पाठविलीं. (त्याणीं) नांवें भरून डौलें द्यावीं. आणि नांवनिशीची यादी मिरजेस पाठवावी.

१ पोतनीस सरकार—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ साष्टांग नमस्कार.

---

[1] इचलकरंजीकर.

१ शिदोपंत पिंपळखरे—सदरहू-प्रमाणें.
१ दाजीबा गोळे—चिरंजीव.बचाबाईचे पुत्र.
१ गंगाधरराव नाना रास्ते—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य, सा॥ नमस्कार.
१ महादाजीपंत बेहेरे—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.
१ चिंतामण दीक्षित यांचे पुत्र.
१ कर्वे पुरोहित श्रीमंतांचे.
१ गोपीनाथ दीक्षितांचे पुत्र.
१ विसाजीपंत लेले यांचे पुत्र.
१ लक्ष्मणपंत देशमुखांचे पुत्र.
१ अंताजीपंत सिधयांचे पुत्र.
१ आनंदराव गोपाळ यांचे पुत्र.
१ सदाशिवपंत बावळेचे पुत्र.
१ त्रिंबकराव दीक्षितांचे पुत्र.
१ बाळाजी हरीचे पुत्र.
५ कित्ता. कोणी चुकून राहिले असतील त्यांचीं नांवें भरून पत्रें द्यावीं.

१८

१२५

१ मोरोपंत ढमढेरेचे चिरंजीव—स्वामीचे सेवेशीं, पोष्य सा॥ नमस्कार.
१ ओंकार—स्वामीचे सेवेशीं,पोष्य. नमस्कार.
१ व्यंकटराव नरगुंदकर स्वामी गो॥ पोष्य, नमस्कार.
१ यशवंतराव बहिरव नरगुंदकर, सदरहू प्रा॥.[1]
१ रामराव गोविंद नरगुंदकर.—
१ राघोपंत नि॥ पोतनीस—स्वामी गोसावी यांस,पोष्य, नमस्कार.
१ महिपतराव आबाजी—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.
१ गणेश गोविंद—स्वामी गोसावी यांस, पोष्य, नमस्कार.
१ नारोपंत **दातार** व हरी धोंडदेव व दिनकर भास्कर—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.
१ बाबूराव विठ्ठल गोखले—स्वामी गो॥, सेवक, नमस्कार.

१ यावरून यशवंतराव यांचे थोरले बंधु प्रसिद्ध काळोपंत पेठे हे यापूर्वींच वारले होते हें स्पष्ट आहे. नरगुंदच्या लोकांच्या सांगण्यांत काळोपंत श्रीरंगपट्टणास कैदेंत असतां टिपूनें त्यांस मारविलें.

६७ लष्करास.

१ भाऊसाहेब—तीर्थस्वरूप.

१ विनोबा व हरबा अण्णा तीर्थस्वरूप.

१ सदाशिवभाऊ व रामचंद्र-काका—चिरंजीव.

१ विठ्ठलराव बापाजी—चिरंजीव.

१ गणपतराव काका—चिरंजीव.

१ त्रिंबकराव काळे **जांवई**—चिरंजीव.

१ भास्करराव वैद्य **जांवई**—चिरंजीव.

१ पांडुरंगराव रास्ते **जांवई**—चिरंजीव.

१ राघो हरी वोक—स्वामी गो॥, पो॥, नमस्कार.

१ गणपतराव गंगाधर सोमण—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

बेळगांव.

१ केशवराव—स्वामी गोसावी यांस, पोष्य, नमस्कार.

१ चिटकोराम व बहिरो रघुनाथ दातार.

१ विठ्ठल रामचंद्र. सदरहूप्रमाणें.

१ मल्हारराव देवाजी व अंताजीराम शिराळेकर.

१ निंबाजी फराटे—अखंडित.

१ राघोजी टकले—अखंडित.

१ अच्याजीपंत—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

० रामाजी गणेश बापट—**मिरजेस आले.**

१ गणेश बाजीराव—चिरंजीव.

६७

४ बेळगांव व शहापूर,

१ शामभटजी बाबा—वेदमूर्ती राजमान्य, विद्यार्थी.

१ धोंडो अनंत—स्वामी गोसावी यांस, पोष्य नमस्कार.

१ +बाळ जोशीराव—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ शिवराव सुरनीस-सदरहूप्रमाणें.

१ नारायणभट धर्माधिकारी—वेदमूर्ति राजमान्य, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

+ उजव्या रकान्यांतील शेवटचीं तीन नांवें करवीरकर गृहस्थांचीं आहेत.

१ सखारामपंत सदरहूप्रमाणें.

—

४

४ तेरदाळ.

१ रामाजी अनंत—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

१ अल्लापा मोध्यापा देसाई—मशरूल अनाम.

१ पायापा सगणापा नाडगौडा—मशरूल अनाम.

१ नरसिंगराव देशपांडे—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

—

४

५ कऱ्हाड.

१ श्रीमंत राजश्री पंतप्रतिनिधि.

१ कृष्णराव तात्या जोशी—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥ साष्टांग नमस्कार.

१ श्रीनिवासराव हुजूर मामला. सदरहूप्रों.

१ आबाजीपंत पेंढरकर,[1]—स्वामी गो॥ यांस, पोष्य, नमस्कार.

१ प्रीतिराज चव्हाण—अखंडित आशीर्वाद विनंती.

—

५

४ बिरनाळ.

१ रघुनाथ गोसावी व गोपाळ गोसावी. हरिभक्तिपरायण, सा॥ नमस्कार.

१ गोविंद गोसावी व आबाजी गोसावी. सदरहूप्रमाणें.

१ गोपाळ विठ्ठल नि॥ भाऊसाहेब. स्वामी गोसावी यांस,—सेवक, नमस्कार.

१ बापूजी अनंत नि॥ भाऊसाहेब, सदरहूप्रों.

—

४

२ जमखिंडी.

१ काशीबाई—तीर्थस्वरूप.

१ लक्ष्मणपंत—चिरंजीव.

० भास्करपंत मामा

—लष्कर—

—

२

---

1 करवीर राजमंडळचे सरदार.

१ सदाशिव पाध्ये—वेदशास्त्रसंपन्न, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

—

९

१ बळवंतराव परांजपे—

—

६

५ कोल्हापूर.

१ महाराज छत्रपति. श्रीमन् महाराज छत्रपती,—स्वामीचे सेवशीं, विनंति, सेवक, कृतानेक विज्ञापना.

१ नारो दादाजी म्हसकर—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ आपाजी शामजी चिकोडीकर—स्वामी गोसावी, पोष्य, नमस्कार.

१ सुबराव घोरपडे,—सकल गुण.

१ आबाजीराव प्रतिनिधी—श्रीमंत.

१ व्यंकटराव थोरात—अखंडित, आशीर्वाद. विनंती.

२ वाडा कसबे सांगली.

१ राघोपंत जोशी—स्वामीचे सेवेशा, पोष्य, नमस्कार.

१ रामाजीपंत लिमये—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

—

२

१ बळवंतराव दीक्षित. असंगी. चिरंजीव.

१ मल्हारराव रघुनाथ—सदरहूप्रमाणें.

१ भगवंतराव श्रीनिवास—सदरहूप्रमाणें.

१ राजारामपंत देशपांडे—स्वामी गो॥ पो॥ नमस्कार,

१ राचापा भरमापा देसाई-चिंचणी. अखंडित, आशीर्वाद, उपरी.

१ आपाजी देसाई—सदरहूप्रमाणें.

१ गोपाळराव दातार—स्वामी गो॥ सेवक, नमस्कार.

१ नारायणराव लेले. **खेमला-पूर**—स्वामी गोसावी यांस, पोष्य, नमस्कार.

१ रघुनाथराव, व बाबूराव दादाजी—सदरहूप्रों.

१ संताजी घोरपडे—सेनापती. सकलगुण.

१ धोंडूबाई. **कंकणवाडी**—तीर्थस्वरूप.

१ गणेशपंत जोशी—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

१ सुभाभट बापट—वेदमूर्ति राजमान्य, विद्यार्थी.

१ नारायण दीक्षित—वेदमूर्ति, राजमान्य, पोष्य.

१ परशुरामपंत सिधये. **देवर अष्टें**—स्वामी गोसावी, सेवक, नमस्कार.

१ रामचंद्र काशी **इंगळी**—सदरहूप्रमाणें.

१ लक्ष्मणराव पंडित **भिरडी**—वेदशास्त्रसंपन्न, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ बळवंतराव पंडितराव **विसापूर**—राजश्रिया विरा-

१ वेंकापा नाईक कलकेरी—स्वामी गो॥, पो॥, नमस्कार.

१ नरसिंहाचार्य **कालगांवकर** वेदशास्त्रसंपन्न, पोष्य, सा॥ नमस्कार.

१ जयवंतराव मंत्री—श्रीमंत, स्वामी गो॥, पो॥, नमस्कार.

१ कृष्णाबाई शिंदी—गंगाजल निर्मल, प्रती, आशीर्वाद उपरी.

१ बापाजी गोसावी **कळंबीकर**—हरिभक्ति, स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ रामभट सांभारे—वे॥ राजमान्य, पो॥, साष्टांग नमस्कार.

१ रामचंद्र दीक्षित. **कवठें**—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, नमस्कार.

१ नारायणराव देशपांडे **इंगळीकर**—स्वामी गो॥, पोष्य, नमस्कार.

जित, स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥ नमस्कार.

१ श्रीनिवास विरूपाक्ष. **येकमनमुर्डी**—स्वामी गोसावी, सेवक, नमस्कार.

१ माधवराव हेरवाडकर—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, सा॥, नमस्कार.

१ दादाजीराव जगन्नाथ—स्वामी गो॥, पो॥, नमस्कार.

—

२

२ चिकोडी.

आनंदराव—स्वामीचे सेवेशीं, पो॥, नमस्कार.

१ मातोश्री—गंगाभागीरथी.

—

२

२७ वांई व पांडववाडी.

१ आनंदराव दादा रास्ते—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ रघुनाथराव कोलटकर—चिरंजीव.

१ माधव नाईक रास्ते—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥, नमस्कार.

१ विठ्ठलराव रत्नाकर—सदरहूप्रमाणें.

२ कित्ता देवर अष्टें.

१ येसूबाई चिपळोणकर गंगाभागीरथी.

१ श्रीधरपंत नि॥ मजकूर—स्वामी गोसावी यांस, सेवक, नमस्कार.

—

२

१ बाबूराव वैद्य—सदरहूप्रमाणें

१ लक्ष्मण कोन्हेरीचे पुत्र—सदरहू प्रॉ.

१ बळवंतराव व महादाजीपंत व सदाशिवपंत गद्रे-स्वामी गोसावी यांस, सेवक.

१ जानकी बाई वैद्य **विहीण**—गंगाभागीरथी.

१ विठ्ठलभट मामा गोखले—तीर्थस्वरूप.

१ बापूभट भावे—वेदमूर्ति

१ बापूभटजी लेले—वेदशास्त्र

१ काशीराव रास्ते—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ गंगाधरपंत गोडबोले—स्वामी गोसावी यांस, पो॥.

१ कृष्णराव वैद्य—सदरहू-प्रमाणें.

१ चिंतामण दीक्षित आगाशे वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री.

१ त्रिवर्ग दाते.

१ बाळंभट.

१ ———

१ ———

—

१

१ रघुनाथ देव.———

१ काशीराव गाडगीळ—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ नारायणराव व जनार्दनपंत गाडगीळ—सदरहू-प्रमाणें.

१ कृष्णंभटजी लोंढे—वेद-शास्त्रसंपन्न राजमान्य.

१ भिकाजीपंत गोडबोले—स्वामी गो॥, सेवक.

१ माधवराव रास्ते—**पुंडलीक नाइकाचे चिरंजीव**—स्वामीचे सेवेशीं, साष्टांग—नमस्कार.

१ देवबा नाईक रास्त्यांचे पुत्र—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥नमस्कार.

१ नारोपंत वेलणकर—स्वामी गो। यांस पोष्य.

१ विसाजीपंतमामा जोग—स्वामीचे सेवेशीं, सा॥ नमस्कार.

१ सदाशिवभट जोशी भेणोलीकर वेदशास्त्रसंपन्न.

१ कान्हो माणकेश्वर—स्वामी गो॥ सेवक. नमस्कार.

२७

१ महादेव गोसावी वडगांवकर—श्रीभक्तिपरायण, राजमान्य, चरणरज.

१ यादवभटजी. **महावली**[1]—वेद-शास्त्रसंपन्न.

---

1 माहुली, जोक सातारा.

नं. ३१३७. श्री. मसुदा.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक गंगाधरराव गोविंद कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना त॥ छ० १९ रमजानपर्यंत स्वामीच्या कृपावलोकनेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. सेवेशीं विनंती ऐसीजे, स्वामीनीं आज्ञापत्र पाठविलें तें पावलें. पत्रीं आज्ञा जे " देह बीत-

पशील

१ कसबे मिरज	१ मौजे नीलजी
१ मौजे तानंग	१ मौजे टाकळी
१ मौजे सांवळी	१ मौजे बोलवाड
१ मौजे बामणी	१ मौजे कळंबी
४	४

एकूण आठ गांव प्रांत मिरज येथील कुलकर्णाविशीं भगवंत रामराव ठाकरे यांचा व राजाराम खंडेराव दाणवे यांचा कजिया लागला आहे. सबब सरकारांतून सदरहू कुलकर्णाची जप्ती करून हरी बनाजी कारकून पाठविले असत. तरी देहायमजकूरचें कुलकर्णाचें कामकाज मशारनिल्हेचे हातें घेत जाणें; आणि राजाराम खंडेराव यांस हुजूर पाठविणें म्हणून आज्ञा, ऐसीयास येविशींचा मजकूर तर राजाराम खंडेराव देशपांडे यानीं निवेदन केलें जे, " प्रांत मजकूरच्या कर्याती बेवीस येथील देशपांडेपण व कर्यात हवेलीपैकीं कसबे मिरजसुद्धां देह आठ येथील कुलकर्णाची वृत्ति दरोबस्त श्रीमन्महाराज छत्रपति स्वामी यानीं कैलासवासी श्रीनिवास माधवराव प्रतिनिधि यासीं दिली होती. उपरांतीक शामजी नरसिंह ठाकरे यानीं स्वामीसांनिध विनंती केल्यावरून स्वामीनीं निमे देशपांडेपण ठाकरे यास देविलें. त्यास

श्रीनिवास माधवराव यानीं बेवीस कर्यातींपैकीं इटें व भाळवणी या दोन कर्याती दरोबस्त आपल्याकडे दाखल्यास ठेऊन बाकी वीस कर्यातीपैकीं निमे देशपांडेपण शामजी नरसिंह यास दिले व निमे देशपांडेपण व हवेलीपैकीं कसब्यासुद्धां आठ गांवचें कुलकर्ण नागोजी राम दाणवे यास आंदण दिलें. त्याप्रमाणें बजिन्नस राजपत्रें आहेत. त्यास कर्यात हवेलीपैकीं कसबे मिरजसुद्धां देह आठ येथील दरोबस्त गांवकुलकर्णाची वृत्ति पेशजीपासून आपली, भोगवटा करीत आलों, असें असतां सांप्रत भगवंत रामराव देशपांडे निमे तर्फ हे सदरहू आठ गांवचे कुलकर्णास खलेल करितात. परंतु त्यांस समंध नाहीं. श्रीमन्महाराज कैलासवासी छत्रपति स्वामीनीं आमचे आजे कैलासवासी नागोजीराम उपनाम दाणवे गोत्र वासिष्ठ शाखा वाजसनीय यासीं सुरूसन आर्बैन मय्या व अल्लफ सिद्धार्थी नाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध दशमी रविवारीं राजपत्रें करून दिलीं आहेत. तीं पहावीं. " म्हणून राजपत्रें आणून दाखविलीं. त्यांतील अभिप्राय जे " प्रांत मजकूरचे देशपांडेपणाचें वतन व गांवकुलकर्ण कर्यात हवेली मिरज कसबासुद्धां देह आठ पुरातन ठाकरे यांचें होतें, त्यास ठाकरे याचें नकल जालें, याजकारितां स्वामीनीं कृपाळू होऊन राजश्री श्रीनिवास माधवराव गोत्र सावर्ण शाखा वाजसनीय यांस देशपांडेपण व सदरहू आठ गांवचें कुलकर्ण अजरामरामत करून दिलें होतें. त्यास सातार्‍याचे मुक्कामीं कीलकनाम संवत्सरीं शामजी नरसिंह ठाकरे देशपांडे प्रांत पन्हाळा यानीं हुजूर स्वामीसंनिध येऊन विनंति केली कीं, " आपण ठाकरे याचे वंशींचा ठाकरा आहों. आपणास वतनाचा विभाग दिला पाहिजे. " म्हणून, त्यावरून राजश्री श्रीनिवास माधवराव गोत्र सावर्ण शाखा वाजसनीय यांसीं निमे देशपांडेपण वडीलकी व हवेली कर्यातीपैकीं कसबे मिरजसुद्धां आठ गांवचें कुलकर्ण दिलें व निमे देशपांडेपण व धाकुटपण शामजी नरसिंह देशपांडे शाखा

आश्वलायन यांसीं दिलें. त्याप्रमाणें अनभवीत आहेत. हल्लीं राजश्री श्रीनिवास माधवराव देशपांडे यानीं स्वामीसंनिध कसबे मिरजेच्या मुक्कामीं हुजूर विनंती केली, कीं आपली कन्या सौ॥ राजसबाई नागोजीराव दाणवे गोत्र वासिष्ठ सूत्र वाजसनीय यांसीं दिली आहे. तीस आपण निमे देशपांडेपण वडीलकी व कर्यात हवेली कसबे मिरजसुद्धां देह आठ येथील गांवकुलकर्ण आंदण दिलें आहे. स्वामीनीं कृपाळु होऊन वतनपत्रें देऊन वंशपरंपरेनें चालविलें पाहिजे." म्हणून, त्यावरून मनास आणून मामले मजकूरच्या कर्याती येथील निमे देशपांडेपण व धाकुटपण शामजी नरसिंह यांसीं दिलें. निमे देशपांडेपण वडीलकी व कर्यात हवेलीपैकीं सदरहू कसबा देखील देह आठ येथील कुलकर्णाचें वतन तुम्हास राव मशारनिल्हेनी आंदण दिलें आहे. तेणेंप्रमाणें स्वामीनी हुजूरून करार करून दिले आहे. तरी तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने अनभवीत जाणें. देशपांडेपणाचे वतनास हक्क लाजीमा व इनामा देह व इनाम जमीन व विभाग निमे तुम्ही घेणें. व पुरातन वाडा असेल त्यापैकीं निमे व वडीलपणा मानपान तशरीफ आधीं तुमचें. तुमच्या पाठीमागें शामजी नरसिंह ठाकरे यांचें; व निमे विभाग. याप्रमाणें करार करून दिलें आहे. तरी तुम्ही व शामजी नरसिंह सदरहूप्रमाणें वतनाचा विभाग घेऊन तुम्ही व तुमचे वंशपरंपरेने वतनाची सेवा करून सुखरूप राहणें" याप्रमाणें सदरहू राजपत्रें होतीं तीं राजाराम खंडेराव यानीं दाखविलीं. तीं पाहून कुलकर्णाचा भोगवटा मनास आणिला. त्यास पेशजीपासून कुलकर्ण राजाराम खंडेराव देशपांडे अनभवीत असतां सांप्रत भगवंत रामराव देशपांडे कुलकर्णाचे वृत्तीस खटला करूं लागले. परंतु कुलकर्णाचा भोगवटा राजाराम खंडेराव करीत आले असा दाखला पुरवला. तेव्हां भगवंत रामराव यांस आणून पुरसीस केली जे, हवेली कर्यातीचे

आठ गांवचें कुलकर्ण राजाराम खंडेराव देशपांडे यांचें. बजिन्नस राजपत्रें असतां तुम्ही काय निमित्त खटला करितां ? कुलकर्णाविशीं तुम्हाजवळ कांहीं कागदपत्र असल्यास आणोन दाखविणें; म्हणून. त्यावरून भगवंतराव देशपांडे याणीं सांगितलें कीं कुलकर्णाविशीं आपणाजवळ कागदपत्राचा शोध करून आणून दाखवितों; म्हणून एकदोन वेळां वायदे मागून घेतले. परंतु वायदे जाले असतां त्याणीं कागदपत्र आणून दाखविले नाहीं. तेव्हां मशारनिल्हेस सांगितलें कीं तुम्ही मुदती केल्या त्या होऊन गेल्या असें असोन कागदपत्र कां दाखवीत नाहीं ? त्यास भगवंतराव रामराव देशपांडे बोलले जे, आपण शोध केला. कुलकर्णाविशींचें कागदपत्र कांहीं आपणापाशीं नाहींत. आपले आजे कैलासवासी शामजी नरसिंह यांचे नांवचें वीस कर्यातीचें निमे देशपांडेपण धाकुटपणाचें वृत्तीचें राजपत्र आहे त्याची नक्कल आहे ती पहावी. असें बोलोन नक्कल आणून दाखविली. त्यांत कांहीं हवेलीच्या कुलकर्णाचा दाखला नाहीं. " या शिवाय तुम्हापाशीं हवेलीच्या कुलकर्णाविशींचें कागदपत्र असल्यास आणोन दाखविणें. " तेव्हां भगवंत रामराव देशपांडे बोलले जे, हवेलीच्या कुलकर्णाविशींचे कागद कांहीं आम्हापाशीं नाहींत. राजाराम खंडेराव देशपांडे यांजपाशीं राजपत्रें असतील तीं आम्हास दाखवावीं. त्याप्रमाणें आम्ही वर्तणूक करितों म्हणून. त्यावरून राजाराम खंडेराव यांजवळील राजपत्रें बजिन्नस मशारनिल्हेस दाखविलीं. त्यानीं पाहून त्याप्रमाणें वर्तणूक करितों असें बोलले. त्यावरून मनास आणून राजपत्राप्रमाणें हवेली कर्यातीपैकीं कसब्यासुद्धां आठ गांवचे कुलकर्णाची वृत्ति राजाराम खंडेराव यांची त्याचे हवालीं केली. असें असतां राजश्री भगवंत राम-राव देशपांडे यांचे बंधूनीं सरकारांत विनंती केल्यावरून हवेलीचे आठ गावचे कुलकर्णाचे जप्तीविशीं पत्रें घेऊन हल्लीं राजश्री हरी बनाजी कारकून हुजूरून आले आहेत. एतद्विषयींचा मजकूर सविस्तर

स्वामीस विदीत व्हावा. यास्तव विनंती पत्रीं लिहिला आहे. कारकून आले आहेत यांस मनाचिठीची आज्ञा जाली पाहिजे.+

नं. ३१३८. श्री.

१ सरकार हिशाचा मुलूख किल्ले ऐवज वगैरे तोफांसुद्धां.
१ पातशाहाजादा याचा बंदोबस्त.
१ मथुरा वृंदावन व इनामी महाल सरकारांत द्यावे.
१ भडोचची पेषकष सरकार महालची सोडावी.
१ अलीबहादराचे फौजेचें देणें.
१ गानपी समनाचा (?) मुकरबा व बागबगीचा.
१ दक्षणेंतील सरदारांसीं मरातब वगैरे.
१ फर्मान वकीलमुतलकी व अमीर उमरावाच्या मसुद्याप्रों.
१ डंघेचा ऐवज व मखता सालावादी वगैरे देणें.
१ वकील मुतलकी व बक्षीगरीची जहागीर पदाची.
१ पातशहापासून सरकारांत इनाम काय करून घेतलें.
१ दिल्लींत पदास वाडा बाग व त्याचें दस्कत.
१ पातशहापासून कागद उगेच पुढेंमागें उपयोग पडल्यास करून घ्यावे[१].

+ या मसुद्याप्रमाणें गंगाधरराव गोविंद यानीं पेशव्यांस पत्र लिहिलें असल्यास त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं हें स्पष्ट आहे. वादाचा विषय जें मिरज वगैरे आठ गांवांचें कुलकर्ण तें पेशवे सरकारांत जें एकदां जप्तीस पडलें तें पेशवाई अखेरपर्यंत जप्तींतच होतें. पुढें पेशवाई गेल्यावर इंग्रज सरकारानें हें कुलकर्णाचें वतन मिरजमळा संस्थानास नव्या सरंजामांत लावून दिलें आहे.

१ एकूण तेरा कलमें शिंद्यांच्यामार्फत दिल्लीच्या बादशहाकडून उगवून घ्यावयाचीं म्हणून नाना फडनवीस यानीं स्मरणार्थ स्वदस्तूरचें टिपण केलें.

नं. ३१३९. **श्री.** (माघ व० ३–१२ फेब्रु०)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर रावजी स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्य गंगाधर गोविंद मु॥ जंजिरे विजयदुर्ग[1]. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल तागाईत छ० १६ माहे जमादिलावल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष. आपणांकडून बहुत दिवस पत्र येऊन संतोषाचें वृत्त कळत नाहीं. तर सदोदित पत्र पाठवून गौरवीत असलें पाहिजे. यानंतर त्या प्रांतींहून आरमारचे बेगमीस तेल खरेदी करून आणविलें आहे. ऐशास मार्गीनें जकातीविशीं वगैरे हरएकविशीं उपसर्ग होऊं नये. येविशीं दस्तक द्यावें. हुजूरचें दस्तक आणविणार होतों, परंतु आपल्या प्रांतांतून यावयाचें त्यापेक्षां हरकत कोणेविशीं होणार नाहीं; या अन्वयें न आणविलें. आपल्यासच लिहिलें आहे. तर दस्तक देविलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असों दिला पाहिजे. हे विनंती.

नं. ३१४०. **श्री.** (माघ व० १२–२१ फेब्रु.)

पै॥ छ० २६ जमादिलावल सन तिस्सा समानीन. माघमास.

श्रीमंत राजश्री बाळासाहेब स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती सेवक रामाजी अनंत[2] कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० २५ जमादिलावलपर्यंत स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. तांब्याचा तवा हौदास पाठवून देणेंविशीं आज्ञा. त्याजवरून आज्ञेप्रमाणें तांब्याचा तवा १ वजन कच्चें अठ्ठेचाळीस मण, ८१८९॥ दरमणीं रुपये २४ प्रमाणें किंमत २८॥॥· पावणेएकूणतीस, पाठविला आहे. प्रविष्ट जाहलियाचें उत्तर पाठवावयासीं आज्ञा केली पाहिजे. बहुत काय लिहिणें, सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

---

१ विजयदुर्गाचे सुभेदार. उपनांव भानू. २ तेरदाळचे फडणीस.

नं. ३१४१. (२८ फेब्रु०)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पुण्याहून पत्र बाळासाहेबांस. छ० २ जमादिलाखरचें—

" श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस यांचें लग्न फाल्गुन शु॥ ३ शुक्रवारीं आवशीचे सात घटका रात्रीस जालें. नवरी मुली आडिवऱ्याहून परांजपे यांची आणिली होती ती केली. "

नं. ३१४२. **श्रीगणराज.**

अपत्यें श्रीपतीनें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. केदारखंडाचें पुस्तक पत्रें १५५ आणिलें होतें. राजश्री लक्ष्मणपंत मराठे यांजबरोबर पाठविलें आहे. जमा धरवून उत्तर द्यावयाची आज्ञा व्हावी. चिठी आली होती. उत्तर द्यावयास आज्ञा व्हावी. विदित होय हे विज्ञापना.

नं. ३१४३. **श्रीभार्गव.**

चिरंजीव राजश्री गंगाधरराव यांसी प्रती गंगाबाई. आशीर्वाद उपरी. येथील. कुशल ता॥ आषाढ शुद्ध ७ पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आम्ही काल राघोबाबराबर भीष्मपर्व पाठवून द्यावें म्हणून सांगून पाठविलें होतें त्यावरून तुम्ही भीष्मपर्व प्राकृत अध्याय सुमार ९० फळ्या वेष्टणसुद्धां प्याद्याबराबर पाठविलें तें पावलें. लांकडें खैराचीं दोन खंडी पाठवावीं. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असावा हे आशीर्वाद.

नं. ३१४४. **श्रीगणपति.**

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांस प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद. उपरी. येथील कुशल ता। छ० ६ जमादिलावलपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. कुणबिणीची पोरगी पेशजी आपण पाठवून दिली आहे तिचें खरेदीपत्र पाठवावयाविशीं लिहिलें असतां

अद्यापि आलें नाहीं. यास्तव हल्लीं लिहिलें असे. तर खरेदीखत पाठवून द्यावें. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१४५. **श्रीगणपति.** (चैत्र शु० ४–३० मार्च.)

राजश्री चिंतो काकाजी व बापूजीपंत

स्वामी गोसावी यांस—

सेवक परशुराम रामचंद्र. नमस्कार विनंती उपरी. पा। हुकेरी येथील जमिनीचे मोजणीकरितां तुम्हांस पाठविलें आहे. त्यास जमीन मोजणें तें तीस हातांची दोरी करून मोजावी, याप्रमाणें येथें ठराव जाल्यावरून हें पत्र लिहिलें असे. तरी तुम्ही तीस हातांची दोरी करून जमीन मोजणें. उगाच लटका हरएकविशीं खटला न करणें. रा। छ० २ रज्जब सु॥ तिस्सां समानीन मय्या व अल्लफ.

नं. ३१४६. (चैत्र व० १३–२३एप्रिल.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पुण्याहून पत्र बाळासाहेबांस छ० २६ रज्जबचें.

" आपल्याकडील तिन्ही पथकांची गणती घ्यावयाकरितां रा॥ लक्ष्मणराव गंगाधर ढेरे व बापूजीपंत बापट व महादाजी रामचंद्र घाटे हे तिघे मुख्य, समागमें कारकून चार पांच असामी आहेत. सरकारचीं पत्रें (तुम्हां) तिघा सरदारांस निराळीं आहेत. अकस्मातर जाऊन बातमी न कळवितां गणतीस गांठावें असा बेत होऊन रवानगी जाली आहे. पूर्वीं मी याविशीं पत्र पाठविलें होतें, त्यावरून सावधगिरी जालीच असेल. नसल्यास सावधगिरी होऊन गणती झाली पाहिजे. येथील कारभारी यांचे चित्तांत 'फौज ठेविली नाहीं. अकस्मातर जाऊन गांठावें, फौज नसल्यास पैका घ्यावा,' हें ध्यान आहे. "

नं. ३१४७. (वैशाख शु० ३–२८ एप्रिल)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पुण्याहून बाळासाहेबांस पत्र छ० २ साबानचें—

" पेशजी भोंसले (पुण्यास) आलियाचें व गुलामकादर याचें पारिपत्य जाल्याचें वगैरे लिहिलें होतें. अलीकडील अधिकोत्तर नाहीं. चैत्र वद्य त्रयोदशीचे सुमारें भोंसले[1] निरोप घेऊन वर्षश्राद्धास[2] नागपुरास जाणार. शिंदे याजकडील अधिकोत्तर नाहीं. रा॥ हरिपंत तात्या वाईहून आल्यापासून संधि धरल्या आहेत. चवदा दिवस त्रिकट औषध घेतलें, परंतु अद्यापि आरोग्य निःशेष नाहीं. कांहीं पोटां-तही दुखतें. "

नं. ३१४८ **श्रीगणपति.** (वैशाख व० ५–१४ मे.)

चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांसीं. आशीर्वाद उपरि[3] " मौजे हिंगणगांव येथील कुलकर्णी आप्पाजीपंत व त्याचा लेंक धोंडू या दोघांकडून ब्रम्हहत्या घडली, हें वर्तमान वडिलांस विदितच आहे. त्यास आप्पाजीपंत कुलकर्णी याची सून करवीरास श्रीस्वामीकडे जाऊन आपलें जातीचें शुद्धिपत्र आणिलें. हरिभक्त राजश्री हनुमंत बावा संस्थान चाफळ यांसीं आणिलें. त्याची नक्कल हनुमंत बावांनीं आम्हांकडे पाठविली आहे. त्यास सदरहू नक्कल व त्यांचें पत्र आलेलें वडिलांकडे पहावयासी पाठविलें आहे. पाहून आज्ञा येईल त्याप्रमाणें चाफळकरांचे पत्राचें उत्तर लेहून देऊं, हनुमंत बावाचें पत्र व नक्कल माघारी पाठवावी. " म्हणोन लिहिलें, त्यास आपलें पत्र व श्रीस्वामींचें पत्र चाफळकरांस आलेलें त्याची नक्कल व चाफळकरांचें पत्र असें वेद-शास्त्रसंपन्न राजश्री नरहरि जोशी व राजश्री लक्ष्मीधर दीक्षित व रामचंद्राचार्य व कृष्णशास्त्री वडुथकर यांसीं दाखविलीं. त्यानीं पत्रें

---

१ रघोजी भोंसले. २ मुधोजी भोंसले यांचें वर्षश्राद्ध. ३ याच मजकुरांचें भाऊंचें बाळासाहेबांस आणखी एक पत्र आहे. त्यांत कुळकर्ण्याच्या सुनेस स्वामींनीं शुद्ध केलें तें शास्त्राधारानें कीं तपोबलानें, हें स्वामीसच विचारावें असें लिहिलें आहे ! बाकी मजकूर एकच असल्यामुळें तें पत्र येथें घेतलें नाहीं.

पाहून सांगितलें कीं, श्रीस्वामीच्या पत्रांत ' तिजकडे दोष काय आहे ? तीर्थ प्रसाद दिल्हा.' त्यास यांचें म्हणणें जे, ' शास्त्रदृष्ट केलें किंवा तीर्थप्रसादेंकडूनच जाहलें हें कळलें पाहिजे. ' तरी आपण चाफळकरांस लिहून स्वामीस त्याप्रमाणें लिहून पाठवून त्यांचें उत्तर काय येतें तें लिहून पाठवावें असें चाफळकरांस ल्याहावें. छ.१८ साबान बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद. पै॥ छ० १९ साबान सु॥ तिस्सा-समानीन वैशाखमास.

नं. ३१४९. श्री. (वैशाख—मे.)

श्री+ हनुमंत बावा संस्थान चाफळ यांस पत्र.—

आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. " धोंडो आपाजी कुळकर्णी मौजे हिंगणगांव कसबे कवठें महांकाळ याजपासून ब्रह्महत्या घडली यास्तव तो अपंक्त जाला. त्याचे स्त्रीनें श्रीशंकराचार्य स्वामींचें पत्र आम्हास आणिलें कीं, ब्रह्महत्येचा दोष इजकडे काय ? याकरितां तीर्थ देऊन पावन केली आहे; ऐसें लिहिलें. त्यावरून त्या बाईकोस आपणाकडे पाठविली आहे. काय ती आज्ञा करावी; " म्हणून लिहिलें तें कळलें, व श्रीस्वामीचे पत्राची नक्कल पाठविली तीही पावली. या मजकुराचें पेशजी आपणाकडून हिंगणगांवचे माणसा-बरोबर पत्र आलें होतें ते समयींच उत्तर लिहून द्यावें, तों तो माणूस गांवास जाऊन येतों म्हणून गेला तो पुन्हा आला नाहीं. सारांश आपण श्रीस्वामीस विनंतीपत्र ल्याहावें जे, ' या बायकोकडे दोष

+ या मसुद्याप्रमाणें मार्ग० वहुल ५ चें पत्र पाठविलें त्यांत " आपण श्रीस्वामीस पत्र ल्याहावें जे, या बायकोकडे दोष काय आहे, तीर्थप्रसाद दिला, म्हणून आज्ञा; ऐसीयास हिजला कोणते शास्त्रासंमतेंकरून शुद्ध केली हें ल्याहावया आज्ञा करावी; म्हणजे त्याप्रमाणें करावयास येईल, म्हणोन ल्याहावें. " इतका मजकूर निराळा. बाकी पत्र मसुद्याप्रमाणें. मायना, हरिगुरुभक्तिपरायण राजमान्य राजश्री असा आहे.

काय आहे, तीर्थप्रसाद दिला, म्हणून आज्ञा; ऐसीयास शास्त्रदृष्ट केलें किंवा तीर्थप्रसादेंकडून जालें, हें कळवावया आज्ञा करावी, ' ऐसें ल्याहावें. तेथून पत्र येईल तें पहावयास इकडे पाठवावें. म्हणोन पत्र छ० २२ रबिलावल.

नं. ३१५०. **श्रीरामसमर्थ.** (वैशाख शु० १४–८ मे.)

श्रीरामदासस्वामी.

हनुमंत नाम्ना.

स्वस्ति श्रीमत्सज्जनमनोहर अनन्यांतरंग श्रीमान् राजश्री गंगाधररावजी यांसीं---

अनेक आशीर्वाद उपरी. येथील वर्तमान चैत्र कृष्ण १४ पर्यंत यथास्थित असे, विशेष. मौजे हिंगणगांव कर्यात कवठें महांकाळ प्रां। मिरज हा गांव श्रीकडे इनाम दरोबस्त आहे. तेथील आपाजीपंत कुळकर्णी व त्याचा पुत्र धोंडोपंत या उभयतांपासोन ब्रह्महत्या घडली या दोषास्तव त्यांस देशावर गुदस्तांच मुलां माणसांसुद्धां घालवून दिलें. हल्लीं सालमजकुरीं आपाजीपंत याची सून करवीर क्षेत्रास श्री शंकराचार्य स्वामीकडे जाऊन आपली जातीचीच शुद्धता करून ' जेथें जाईल तेथें पंक्तीस घ्यावी. इजकडे दोष नाहीं.' म्हणोन स्वामीचें पत्र घेऊन आली आहे. हें आपणास कळवून मग हिला जें सांगणें तें सांगावें, यास्तव आपणास लिहिलें आहे. व स्वामीच्या पत्राची नक्कल पाठविली आहे. मनन होऊन उत्तर ल्याहावें. त्याप्रमाणें हिला सांगावयास येईल. कळावें. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

पौ॥ छ० १२ साबान सन तिस्सा समानीन. वैशाखमास.

नं. ३१५१. (वैशाख व० ८–१७ मे.)

विसाजी नारायण यांचें पुण्याहून पत्र छ० २१ साबानचें—

" शिंदे यांजकडील वर्तमान फौजा पुढें शीकांवर गेल्या होत्या ते खंडणी होऊन माघारे यश घेऊन फिरले म्हणोन वर्तमान

आहे. शिंदे यांचा देशीं येण्याचा बहुत नेट होता, परंतु सध्यां चार महिने येते नाहींत."

नं. ३१५२. (आश्विन शु० ४—२२ सप्तंबर.)

धोंडो बापूजी जोशी यांचें पुण्याहून बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ० २ मोहरम सन तिस्सैनचें.

" पेण प्रांत कल्याण येथील परभूंचे घरीं ब्राह्मणाचे उपाध्ये टकले पेशजीपासून आहेत त्याजप्रमाणें पक्ष करीत, तेव्हां पिठाचें पिंड घालीत. सालगुदस्तां परभू यांनीं आपले उपाध्यास भाताचे पिंड घालणें म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून टकले न घालीत. यास्तव दुसरा उपाध्या पाहून त्याजकरवीं भाताचे पिंड त्यांणीं घालविले. त्याजवरून पेशजीचा टकल्या उपाध्या यानें समस्त ग्रामस्थांस सांगितलें. त्यास सहा महिने जाहले. परंतु ग्रामस्थ कोणी न बोलत, परभू मातबर यास्तव. त्याजवरून टकले याणीं उपोषणें केलीं कीं, ब्राह्मण्य तुम्हीं बुडविलें. ते समयीं समस्त ग्रामस्थांनीं दुसरा उपाध्या यास अपांक्त ठेविला. तेव्हां पुण्याहून चिटणीस याणीं ग्रामस्थांस मसाला केला. मग समस्त ग्रामस्त उठोन पुण्यास आले. आणि पुण्यांतील परभू मातबर चिटणीस याचें घरीं उपोषणें केलीं. ते समयीं (परभू) श्रीमंत राजश्री नानाचे घरीं आले कीं, ब्राह्मण श्रावणी करूं देत नाहींत. नाना बोलले, श्रीमंतांकडे जाणें. त्याप्रमाणें श्रीमंतांकडे गेले आणि वाका समजाविला. त्यावरून उत्तर जालें कीं, कैलासवासी नारायणराव साहेबांचे वेळेस ऐसेंच परभूंचें ग्रामण्य जालें होतें. ते समयीं निवड जाली कीं, पिठाचे पिंड घालावे, व दुहेरी धोतरें नेसावीं, व (विधवांच्या इच्छेस येईल तर त्याणीं) पाट लावावे, व बायकानीं डोईचें केस नवरा मृत्यु पावला तरी काढूं नयेत, असें निघालें. त्यास श्रीमंतानीं उत्तर केलें कीं, वेदमूर्ति राजश्री रामशास्त्री

यांजकडे जाणें. याप्रमाणें होय तों सायंकाळ जाला. परभू उपाशीं व श्रावणीही ते दिवशीं राहिली. दुसरे दिवशीं ब्राह्मण येऊन नानाचे दरवाजापुढें व हरिपंत तात्यांचे दरवाजापुढें बसले त्याजवरून श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस याणीं वेदमूर्ति राजश्री अय्याशास्त्री यांजकडेस मनास आणावयाची परवानगी दिली. त्याजपासून परभू याणीं समस्त शास्त्री यांस व समस्त थोर थोर ब्राह्मणांस हजार दोन हजार दहा हजार पावेतो एक दोन लक्ष दरबारखर्च करावा या लक्षांत होते. इतक्यांत अय्याशास्त्री यांस समजलें, त्याजवरून अंतर्यामीं त्यांस मिळोन भेद देऊन नानास समजाविलें. नानास बहुत राग आला. नानानीं खंबीर केला कीं, परभूंचें पारिपत्य करावें. इतक्यांत दुसरें ग्रामण्य सोनार यांचें पडलें कीं, एक दोन सोनारांचे घरीं शाळिग्राम व पंचायतनें बातमी ठेवून धरिलीं, व सोनार (धरून) आणिले. त्यांचे घरीं नारायणभट्टीचें पुस्तक वगैरे शास्त्रार्थाचीं व महिम्नाचीं व संध्येचीं व पुरुषसूक्त व रुद्र व न्यास + मंत्रोक्त सांपडलीं. सोनारांतच सोनार जोशी व (नारायण सोनार यास) नारायणशास्त्री अशीं नांवें उपाध्ये आपले जातींत ठेविलीं. चौकशी अय्याशास्त्री यांजकडेस आहे. आणखी आठ सोनार काल सायंकाळीं धरिले. " त्यांस व पेशजी सोनार धरिले त्यांस आज बिड्या ठोकिल्या. ज्यांस वेद येतो त्यांस हत्तीचे पायीं बांधावें; व दुसरे यांच्या जिभा कापाव्या, याप्रमाणें सारांश केला आहे. व सोनार याणीं दुहेरीं धोत्रें नेसावीं व पाट लावावा व व दादला मेला असल्यास केंस काढूं नयेत, याप्रमाणें ठराव केला आहे. पन्नास हजार रुपये सरकारांत देतात, परंतु घेत नाहींत; "

+ मधील अक्षरें फाटलीं आहेत.

अशी बातमी बाजारी[1] झालेली वडिलांस लिहिली आहे. मागाहून काय होईल तें लिहून पाठवितों. सोनारांकडील पुस्तकें[2] दोन ओझीं आणिलेलीं तीं अद्यापि अय्याशास्त्री यांजकडेच ठेविलीं आहेत. "

नं. ३१५३. श्रीगणराज.

विनंति[3] सेवेशीं महादाजी बल्लाळ. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १ रजबपर्यंत स्वामीचे कृपेकरून वर्तमान यथास्तित असे. विशेष. गुदस्तां कुरुंदवाडीं गुंडापा बटगार याचे घरीं लग्न जालें तेव्हां सदू[4] आचारी शिरोळकर[5] याणें वेदोक्त मंत्रे करून लग्न केलें. तेव्हां जवळ ग्रामजोशी व आणखी ब्राह्मण होते त्याणीं सदू आचारी यासीं वाजपूस केली, वेदोक्तमंत्रें करून तूं लग्न केलेंस. हे मंत्र तुजला कोणी सांगितले ? तेव्हां तो बोलिला जे, आम्हीं वडिलावडिलीं याप्रमाणें लग्न मुहूर्त शुभ अशुभ करीत आले त्याप्रमाणें मी करीत येतों; असें बोलला. तेव्हां हें वर्तमान ब्राह्मणानीं सांगितल्यावरी चौकशी करून त्यास कैदेंत ठेविला. फिरून वेदोक्त मंत्रेंकरून कोणतें ही कार्य करूं नये याप्रमाणें कागद कतबे व गुन्हेगारी घेऊन सोडला. सालमजकुरीं सोनार व सुतार यांचे घरीं कार्यें आहेत. त्यास सदू आचारी येथें येत नाहीं. "कतबा माघारा द्यावा तेव्हां येईन" म्हणतो.

---

१ ही फक्त बाजारी बातमी आहे सबब वाचकांनीं हिची किंमत इतकीच समजावी. ब्राह्मण्याचा अतिक्रम करणाऱ्या इतर जातीच्या इसमास पेशवाईत गुन्हेगारी व कैद यांखेरीज इतर शिक्षा दिल्याचा दाखला आम्हास सांपडलेला नाहीं. या शिक्षासुद्धां व्यक्ति व समय यांचें तारतम्य पाहून कमीजास्त दिल्या जात. राजकीय गुन्ह्याइतका हा गुन्हा महत्वाचा समजत नसत. २ सोनारांकडे सांपडलेल्या पुस्तकांची लांबलचक याद या पत्रासोबतच पुण्याहून आलेली सत्तासंस्थानच्या दप्तरीं आहे. तिची नक्कल आम्हीं घेतली नाहीं. ३ कुरुंदवाडकरांचे कारभारी यांचें मिरजेस गंगाधरराव यांस पत्र. ४ सदाशिवाचार्य सोनार ! ५ हा सदू आचारी शिरोळास करवीरकरांच्या हद्दींत राहून पटवर्धन हद्दींत कुरुंदवाड येथें जाऊन सोनार व सुतार यांच्या घरचीं शुभाशुभ कार्यें वेदोक्त मंत्रांनीं करीत असे.

याप्रमाणें त्याचें बोलणें आहे. त्यास त्याचा चुलता धर्माचारी यास आणावा तर त्यासी स्वामीनीं जामीन × × बदल घेतला आहे तो स्वामीच्या आज्ञेशिवाय येत नाहीं म्हणतो. त्यास धर्माचारी यास अभय पत्र पाहिजे. सदूआचारी याचा आग्रह जे, ' कतबा माघारा द्यावा, आणि वेदोक्त मंत्रेंकरून वडील करीत आले त्याप्रमाणें करावयासीं येत असल्यास येईन ' म्हणतो ! यासीं स्वामींची आज्ञा व अभयपत्र धर्माचारी यासीं पाठवून द्यावें. सदू आचारी याचा बंदोबस्त वेदोक्त कार्यें करितो याविषयींचा करणें तो करावा. दुसरा आचारी आणूं म्हटल्यास सदू आचारी लबाडी करितो. हें सविस्तर स्वामींस कळावें म्हणून लिहिलें आहे. आज्ञा करणें ती करावी. वेदोक्त मंत्रेंकरून लग्नमुहूर्त करितात त्यांचें पारिपत्य करणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३१९४. **श्रीगणपति.**

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता। छ० ६ रमजानपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें, " भगवंता—सोनारांचा उपाध्या—बहादुरवाडींत वेदोक्त कर्म पढवितो असें एकानें खचित सांगितलें आहे. त्यास धरून आणण्याचें केलें पाहिजे, " म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐसियास याची बातमी आणवितों. आपणापाशीं त्याचा कोणी वळख्या असल्यास येथें पाठवून द्यावा, म्हणजे ठीक पडेल. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१९५. **श्री.** (आश्विन व० २—६ अक्टो०)

सेवेशीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० १६ मोहरमपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं पत्रें पाठ-

१ पत्र पुण्याहून मिरजेस.

विलीं तीं पावलीं. लिहिला मजकूर सविस्तर कळला. उत्तरें अलाहिदा लिहिलीं आहेत त्याजवरून कळेल. इकडील वर्तमान अधिकोत्तर नाहीं. श्रीमंतांची स्वारी नाशिकास जाणार. आपल्याकडील फौजसुद्धां येणें म्हणोन पत्रें तयार होत आहेत; मागाहून येतील. स्वामींस कळावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पै॥ छ० २९ मोहरम. सन तिस्सैन. आश्विन.

नं. ३१९६. **श्रीगणराज.** (२६ अक्टोबर)

तीर्थस्वरूप मातुश्री आक्का[1]
वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरानें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत कार्तिक शु॥ ८ पावेतों वडिलांचे आशीर्वादेंकडून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं गेल्या तागाईत आशीर्वादपत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. त्यास येथून गेल्यावर पुण्यास कोणे दिवशीं पोंहचलां, तेथून पुढें कधीं जाणें जालें, हें सविस्तर ल्याहावया आज्ञा केली पाहिजे. श्रीमंतांची स्वारी नाशिकास जाणार. त्रिवर्ग सरदार दोन दोनशें स्वारांनिशीं तयार होऊन येणें म्हणोन पत्रें आलीं. त्यावरून आजच मुहूर्तकरून चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पा डेरादाखल जाले. चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा व तासगांवांहून चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आप्पा याप्रमाणें निघोन येतात. चिरंजीव सौ॥ ताराबाई चिकोडींत प्रसूत जाली. पुत्र जाला. सुखरूप आहे. आज पांच दिवस जाले. तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब यांची स्वारी येथें आली होती. तीन रोज होते. आज तासगांवास गेले. तीर्थस्वरूप सौ॥ ठकू आक्कास भाऊबिजेकरितां येथें आणिली होती. काल अथणीस गेली. वरकड सर्व सुखरूप आहेत. वडिलीं लौकरच यावें.

१ थोरली बहीण साळूआक्का.

चिरंजीव नाना व सखूबाई सुखरूप आहेत. आपलें ही स्मरण करितात. ग्रहणपर्वी गंगास्नान होतांच यावें. सेवेसीं विदित होय हे विज्ञापना.

पै॥ छ. २३ सफर. सन तिस्सैन.

नं. ३१५७. (आश्विन—अक्टो०)

श्रीसुबराज.

राजश्री गंगाधरराव दाजी गोसावी यांसीं

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य.

स्नेहांकित तुंकोजी घोरपडे. दंडवत. विनंती उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित असलें पाहिजे. विशेष. राजश्री चिंतामणराव आप्पा लष्करास निघोन बाहिर उतरले आहेत. त्यास स्वारी निघावयाचा मार्ग पहात आम्ही उमेदवारीनें बैसलों आहों. त्याजवरून सांप्रत आपणांस पत्र लिहिलें आहे. आम्ही व चिरंजीव राजश्री सुभानराव व संभाजी बाजी घोरपडे सरंजामसुद्धां तयार आहों. स्वारी निघाली असतां उमेदवारीनें सरंजामसुद्धां तयार असोन (आम्ही) घरीं असूं नये. आणि पूर्वीपासून (आम्हीं आपल्या) कुटुंबांतील, असें (आपण मानीत) असतां घरीं बसून खराबींत यावें हें कांहीं ठीक नाहीं. राजश्री यशवंत महादेव पाठविले आहेत. आम्हांकडील सर्व मजकूर श्रुत करितील त्याजवरून कळेल. पत्राचें उत्तर सत्वर पाठवावें. सात आठ वर्षें टोळखाद व वळैसरा होऊन सरंजामाचे कर्जाचे पेंचांत बहुत आलों. आणि हुजरातीचीं पत्रें येणेंविशीं आलीं ते समयीं आम्हीं सरंजामसुद्धां निघालों असतां राजश्री सोमसावंत याचे खटले करितां राहाणें जालें. हल्लीं स्वारी निघालेवरून आपणांस लिहिलें असे. सर्व अभिमान आपणास आहे. त्यापक्षीं कोणाविशीं

१ देशिंगकर. २ सबब आम्हांस कोठें तरी स्वारीवर चाकरीस बोलावा, म्हणजे घोडीं व माणसें यांचा निर्वाह चालेल, असा अभिप्राय. ३ दुष्काळ.

आम्हांस फिकीर नाहीं. आमचा ओढीचा मजकूर विस्तारपूर्वक आपणास कळावें करितां लिहिला असे. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

नं. ३१५८. **श्रीगणपतिर्जयति** (आश्विन व. ५–९ आक्टो०)

अपत्यें चिंतामणीनें दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ० १९ मोहरम पर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. पागेकडील दाखले बितपशील—

पेशजी रामचंद्र रुद्र बिनीवाले यांस दिवटचा चालत होता त्यास तेल मुकामीं व लष्करांत कसें पावत होतें त्याचा तपसील.
कलम १

पिंजारी याच्या मजुरीचा दाखला.

१ गाद्या. दर.
१ मांड गाद्या. दर.
१ रू. दर मणीं.

कलम १

बिनीवाले यांजकडे रावटींत दिव्यास तेल दररोज मुक्कामीं व लष्करांत कसें पावतें त्याचा दाखला.
कलम १

आपाजी दामोदर यांस रावटींत दिवट्यास तेल दररोज ८८८९ पावतें म्हणोन पेशजीच्या पत्रांत लिहिलें आलें. त्यास मुक्कामींही पावतें कीं काय त्याचा दाखला.
कलम १

अवधूतराव जाधव व बापू हवालदार यांस रावटींत दिव्यास तेल दररोज काय पावतें, लष्करांत व मुक्कामीं, याचा दाखला. कलम १

तीं॥ कृष्ण रावजी व सदोबा भाऊ व गणपत रावजी यांजकडे भोयांचे व माणसांचे बैल नेहमी बारमाही असतात किंवा लष्करांत मात्र द्यावयाचे, त्याचा दाखला.

एकूण सहा कलमांचे दाखले लिहून पाठविणेंविशीं पागेकडील कारकुनास आज्ञा व्हावी. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

१ लष्करांतून चिंतामणराव पांडुरंग यांचें बाळासाहेबांस पत्र.

नं. ३१५९. (मार्ग. शु. ३—१९ नोवें.)

आपाजी गोविंद सखदेव यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १ रबिलावलचें. आनंदवल्लीहून—

" आम्ही तेथून निघाल्यातागायत दरमजल लांब लांब मजली होऊन कार्तिक वद्य त्रयोदशी रविवारीं नाशकास येऊन पावलों. श्रीमंतांची स्वारी त्रिंबकेश्वरास गेली होती ती तेच दिवशीं त्रयोदशीस गंगापुरास मुक्कामास आले. ते दिवशीं आमचे यजमान त्रिवर्ग मंडळीसह भेटीस गेले होते. भेटी जाल्या. हरिपंततात्यांचीही भेट जाहली. मग त्रिंबकेश्वरास जाऊन विधि उरकून दोन दिवस राहून मागती काल येथें मुक्कामास आले. श्रीमंतांचा मुक्काम गंगापुरानजीक होता. ग्रहण तेथेंच जालें. ग्रहणास सुवर्णाची तुला जाहली. आणि आज गुरुवारीं तेथून कूच होऊन नाशिकास स्वारी आली. येथें दोन तीन दिवस राहून पंचमीच्या किंवा सप्तमीच्या सुमारें कूच करून पुण्यास जाणार. इकडे तीन साडे तीन पायली बाजरी व हरभरे दोन अडीच पायली याप्रमाणें महागाई आहे. "

नं. ३१६०. **श्रीगणपतिर्जयति**. (१९ नोवेंबर.)

ती॥ राजश्री दादासाहेब वडिलांचे सेवेसीं.

अपत्यें[1] चिंतामणीनें साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागायत मार्गशीर्ष शु॥ तृतीया गुरुवासरेपर्यंत मुक्काम नजीक आनंदवल्ली गंगा दक्षीण तीर यथास्थित असे. विशेष. आपली आज्ञा तासगांवचे मुक्कामीं घेऊन निघालों तो कार्तिक वद्य चतुर्दशीस रविवारीं[2] नाशकास पोंचलों. श्रीमंत तीर्थविधि त्रिंबकेश्वरास करून गंगापुरास चतुर्दशीस आले. तेच दिवशीं आवशीस साडे चार घटका रात्रीस मुहूर्तेंकरून

---

१ चिंतामणराव पांडुरंग यांचें रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस पत्र. २ परंतु जंत्रींत या मितीस बुधवार पडला आहे.

श्रीमंतांचें दर्शन जाहलें. त्रिंबकेश्वरास जाऊन येणेंविशीं श्रीमंतांची आज्ञा जाहली, त्याजवरून दुसरे दिवशीं अमावास्या बुधवारीं त्रिंबकास गेलों. ग्रहण व तीर्थविधि तेथें करून काल मुक्काममजकुरास आलों. ग्रहणीं श्रीमंतांनीं सुवर्णतुला गंगापुरास केली. आज गंगापुराहून कूच करून श्रीमंत नाशकास आले. श्रीमंत कैलासवासी बाईसाहेब यांचे संकल्पापैकीं कांहीं कन्यादानें राहिलीं होतीं तीं एक दोन दिवसांत उरकोन पंचमी सप्तमी इतक्यांत कूच करून लांब लांब मजली करून स्वारी पुण्यास जाणार. चिरंजीव राजश्री त्रिंबकराव आपा यांणीं पत्र लिहिलें आहे त्याजवरून कळेल. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३१६१.

(मार्ग. शु. ६—२३ नोवें.)

सु॥ तिस्सैन माहे रबिलावल उर्फ माघमास. छ० ५ रोज. ५ कित्तुरकराकडील कोणी लबाडीनें जमाव करून टिपूचे तालुक्यांत गेले. हें वर्तमान कळतांच त्यांचे पाठलागास तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब याणीं तासगांवाहून फौज रवाना केली आहे. त्यास जमाव करून गेले होते, त्यांतील लोक फुटोन माघारे येऊं लागले म्हणोन विदित जालें. त्यावरून हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी स्वार अगर प्यादे देहायमजकुरावरून फुटोन येत असतील त्यांस धरून मिरजेस पाठवून देत जाणें. इकडील कोणी जातील व तिकडून कोणी फुटोन येतील त्यांस धरून पाठवावें म्हणोन

१ कित्ता. पत्र.

१ कसबे म्हैसाळ.

१ मौजे शिरगोपी.

१ मौजे मंगावती.

—

३

१ कित्ता.

१ कसबे जुगूळ.

१ मौजे शेडबाळ कर्यात ऐनापूर.

—

२

१ कित्ता. पत्र.
१ कसबे सांगली.
१ कसबे डिग्रज.

—
२

१ कित्ता. पत्र.
१ मौजे वाडी.
१ मौजे डिग्रज खुर्द.
१ कसबे दुधगांव.

—
३

१ रामाजी अनंत. तेरदाळ. रामाजी विश्वनाथ. ऐनापूर.
१ रायाजी जाखो. कवठें पिरान वगैरे देहाय ३

—
२

१ मौजे कवठें पिरान. "राजश्री रामचंद्र दीक्षित यांचें कर्ज मौजे मजकुरीं कुळाकडे येणें, त्याविशीं दीक्षितानीं निकड केली होती. त्यास रासमाथां कुळाकडून निकाल करून घ्यावा अशी तुमची अर्जदास्त आली. त्यावरून रामचंद्र दीक्षितांस पत्र पाठविलें होतें. त्यास हल्लीं रासमाथांचे दिवस, यास्तव तुम्हांस हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी कुळांस ताकीद करून खताप्रमाणें सोईसोईनें मशारनिल्हेचे कर्जाचा निकाल करून देवणें " म्हणोन मोकदमास पत्र.

१ राजश्री रायाजी जाखो यांसीं " राजश्री रामचंद्र दीक्षित यांचें कर्ज मौजे मजकुरीं कुळांकडे येणें त्याचा निकाल करीत नाहीं, म्हणून विदित जालें. त्याजवरून तुम्हांस हें पत्र सादर केलें असे. तरी कुळांस ताकीद करून दीक्षितांचे कर्जाचा खताबरहुकूम निकाल करून देवणें व येविशीं मौजे मजकुरासही अलाहिदा आज्ञापत्र सादर जालें आहे. सोईनें निकाल करून देवणें " म्हणोन पत्र.

१ वरातदार कामगार मुकाम घोगांव मनाचिठी जे, " स्वरूपजी पाटील घोगांवकर याकडे रयतावियाची बाकी येणें. त्यास

अंबिलाचे चोरीचा फडशा जाला तो ऐवज पाटीलमजकुरानें बाकींत द्यावा तो न देतां ऐवज परभारा घेऊन गेला. तेविशीं रोखा देऊन पाठविले होते त्यास राजश्री रामचंद्र जिवाजी यांनीं पत्र लिहिलें जे, आठा दिवसांत त्याकडील बाकीचा फडशा येथें— +

नं. ३१६२. **श्रीगणराज.** (२३ नोव्हेंबर.)

तीर्थस्वरूप मातुश्री साळूबाई आक्का वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें गंगाधरानें नमस्कार विज्ञापना तागाईत मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमी इंदुवारपर्यंत वडिलांचे आशीर्वादेंकरून समस्त सुखरूप असों. विशेष. वडिलीं कार्तिक शुद्ध त्रयोदशीचीं पत्रें पंचवटीचे मुक्कामचीं पाठविलीं ती परवां मंदवारीं पावलीं. डोली, तट्टे, प्यादे माघारें तीर्थस्वरूप मातुश्री लक्ष्मीमामी पाटणकर यांजबरोबर पाठविलीं तीं पावलीं व बरोबर तट्टे माणसें नेलीं व ऐवज बटावून बरोबर नेल्याचा तपशील लिहिला व " गंगाप्रदक्षणेस यात्रा बहुत जात आहे; सोबत चांगली यास्तव गेलों; मनरथापासोन यावें असेंही आहे, " म्हणून दर्शविलें; (त्यास) पुण्यमार्ग खराच, परंतु वडिलीं जातांना कळविलें नाहीं; वडिलांचा वृद्धापकाळ, हात दुखावला आहे, डोली बरोबर न्यावयाची होती तेही नेली नाहीं ! येथें कळतें म्हणजे गंगाप्रदक्षणेच सरंजाम बरोबर दिला असता. असो. पंथ लांब. श्रीकृपें यात्रा करून वडिलीं यावें हेंच चिंतन करीत आहें. येथून खर्चास पाठवावें तर पल्ला लांब. माणसाचे हातून ऐवज पोंहचणार नाहीं. आपणांस खर्चास लागल्यास ज्या स्थळाहून हुंडी होत असेल तेथून हुंडी मिरजेस माझे नांवें अथवा पुण्यास धोंडो बापूजी जोशी यांचें नांवें रुपये वडिलीं घेऊन हुंडी करावी आपले पत्राप्रमाणें देऊं. वडिलांकडे जासूद जोडी कार्तिक शुद्धांत पत्रें देऊन पाठविली आहे; परंतु वडिलांचें जाणें गंगाप्रदक्षणेस जाहलें;

+ हें दफातेपत्र इतकेंच अपूर्ण सांपडलें. पुढचा बंद मिळाला नाहीं.

जासूद वडिलांकडे आले असतील किंवा माघारे फिरले हें कळत नाहीं. चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पा व रामचंद्रराव आप्पा व त्रिंबकराव आप्पा त्रिवर्ग चिरंजीवांची रवानगी श्रीमंतांकडे केली. श्रीमंत कार्तिक शुद्ध पूर्णिमेचे ग्रहणास टोंकेस गेले. तेथून वद्यतृतीयेस त्रिंबकेश्वराकडे कूच करून गेले. चिरंजीव त्रिवर्ग सूर्यग्रहणाचे पूर्वीं फौजसुद्धां श्रीमंतांचे सेवेशीं पोंहचले असतील. श्रीमंत सप्तशृंगास जाणार असेंही ऐकतों. चिरंजीव सौ॥ ताराबाई कार्तिक शुद्ध तृतीयेस प्रसूत जाहली. पुत्र जाहला. बारसें वद्य षष्टी रविवारीं चिकोडीस जाहलें. तीर्थस्वरूप मातुश्री लक्ष्मी वहिनी व चिरंजीव माधवराव यांस बारशास पाठविलें होतें. चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पाबराबर चिरंजीव राजश्री श्रीपतराव यांस दिलें आहे व राजश्री आप्पाजी गोविंद व कान्होपंत व आप्पाजी दामोदर व तात्या फडणीस वगैरे कारकून मंडळी गेली आहे. वडिलांचें शरीर अशक्त जाहलें, हात दुखतो, वृद्धापकाळ, यात्रा दूरदेशची, यास्तव परम चिंता लागली आहे. शरीर रक्षून असावें. डोली वाटेस सोय बनल्यास करावी. खर्चाविषयीं चिंता न करावी. हीं पत्रें मुद्दाम जासूद जोडीबराबर धर्मपुरीपर्यंत पाठविलीं आहेत. शोध लावून गांठ पडल्यास पत्रें प्रविष्ट करून जाब जासूद आणतील. यात्रा पुढें गेली असल्यास धर्मपुरींत वे॥ राजश्री कृष्णंभट रावळपल्लीकर आपण माघारे येते समयीं प्रविष्ट करितील. आणखीही पत्रें मागाहून सोय बनेल तशीं वडिलांस पोंहचत अशीं पाठवून देतों. शिकाकोळ, राजमंदर, मंथन काळेश्वर, व कुशतर्पण व धर्मपुरी व निर्मळ वलकोंडा व चिन्नूर, कुडलवाडी व नांदेड हरएक स्थळीं बनेल तेथें ऐवज घेऊन हुंडी करावी. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. ३१६३. **श्रीगणराज.** (मार्ग.—दिसेंबर.)

चिरंजीव राजश्री आपा यासीं प्रती रघुनाथराव नीळकंठ आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जावें विशेष. तुम्हीं छ० १९ रविलावलीं पुण्याचे मुक्कामचें पत्र पाठविलें तें पावलें. श्रीमंतांची स्वारी नाशकाहून निघून दर मजल खडकीचे मुक्कामास आली. तेथें राजश्री नाना श्रीमंतांचे दर्शनास आले. आमच्या त्रिवर्गांच्या व नानांच्या भेटी तेथेंच झाल्या. नंतर वीस घटका रात्रीं श्रीमंत मुहूर्तेंकरून वाड्यांत आले. सर्वत्रानीं आम्हीं नजरा केल्या, त्रिवर्गानींही केल्या, म्हणोन सविस्तर लिहिलें तें कळलें. उत्तम जाहलें........बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१६४. **श्रीशंकर.** (माघ शु. १०–२४ जाने.)

श्रीमच्छंकराचार्यान्वयसंजाताभिनवश्रीविद्यानरसिंहभारतीस्वामिकरकंजोद्भवश्रीविद्याशंकरभारतीस्वामिकृतनारायणस्मरणानि.

हरिगुरुभक्तिपरायण राजमान्य राजश्री बापू लक्ष्मण गोसावी चाफळकर याप्रती विशेषस्तु अत्रत्य कुशल कीलक नाम संवत्सरे राजश्री आपाजीपंत कुलकर्णी हिंगणगावकर याचा पुत्र धोंडोपंत याजला ब्रह्महत्या घडली. सबब त्यास ग्रामाधिकारी याणीं उभयतांस देशांतरास लावून दिलें आणि घरदार जप्ती तुम्हीं करून नेलें आहे. त्यास आपाजीपंत याची सून सौ. आऊ येथें हुजूर मठ संकेश्वर मुक्कामीं येऊन 'आपली वाट काय' म्हणोन विनंती केली. त्याजवरून आज्ञापत्र सादर असे. ब्रह्महत्येचा दोष इजकडे काय आहे ? पांच सहा

---

१ त्रिवर्ग आपा. त्रिंबकराव आपा (ज्यांस हें पत्र लिहिलें आहे ते) व रामचंद्रपंत आपा व चिंतामणराव आपा. २ जगद्गुरूंच्या या आज्ञापत्रांत स्वदस्तूरचें असें एकच वाक्य आहे तें शेवटचें आहे व संस्कृतांत आहे. त्या तीन शब्दांच्या वाक्यांत दोन चुका आहेत ! ! शिवशिव ! ! !

महिने येथें होती. तीर्थप्रसाद देऊन पावन करून तुम्हांकडे पाठविली आहे. इच्या पोटाची बेगमी करून द्यावी. स्वस्थ राहील. जप्ती तुम्हांकडे आहे त्यापेक्षां कळेल तैसें हिचें चालविणें. ही कोठें जेवावयास गेलीया पंक्तीस घेत जावें. कळलें पाहिजे. रा॥ छ० ९ माहे जमादिलावल बहुत काय लिहिणें. अज्ञेयमुल्लसती.

नं. ३१६९. **श्री.** (२६ जानेवारी.)

पे॥ छ० १२ जमादिलावल माघमास. सन तिस्सैन.

सेवेशीं विनंती सेवक मोरो शंकर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती विज्ञापना येथील कुशल तागायत माघ शु॥ ११ भौमवासरे मुक्काम कसबे भोसें येथें स्वामींचें कृपावलोकनेंकरून सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं कृपा करून आज्ञापत्र पाठविलें तें आजी प्रहर दिवसास पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, ' पक्केंपणें करावें. दारूगोळी व प्यादे देण्याविशीं राजश्री भगवंतराव अण्णा यांस आज्ञापत्र दिलें आहे' म्हणोन आज्ञा, त्यास येथील वर्तमान नांदेरीयाचे मुक्कामाहून सेवेशीं लिहिलें होतें. त्यानंतर परांडेकडील फौज सहजांत नारो गिरमाजी नांदोरीमध्यें आहे असें ऐकून आले. त्यास नारोपंत नाहींत असें समजलेवर माघारे जाऊं लागले. तेव्हां ते आल्यामुळें इभ्रत पडली, गेल्यानें गैर होईल, याजमुळें दररोज अडीचशें रुपये कबूल केले. एक रोज राहिले. दुसरे दिवशीं त्यांस नारोपंत करमाळें प्रांतीं दंगा करावयास लागला म्हणोन पत्र आलेवरून ते उठोन गेले. याजमुळें आमचें सामान थोडकें, आवई खाऊं लागले. मातुश्री अंबिकाबाई यांणीं अकलुजेंत राहून परभारें सामान जमा करून मौजे महाळुंगे परगणे बेलापूर येथें कांहीं जमाव केला, हेंही वर्तमान आलें. आम्हांपाशीं सारें सामान करकंबेचे पंधरा प्यादे, आम्ही कांहीं पंचवीस तीस प्यादे, एकंदर चाळीस प्यादा, राऊत शंभर सव्वाशेंपर्यंत होते. प्यादा थोडका, पाणी बंद करावयास तीन चार मोर्चे बसवावे लागले, तेव्हां माणूस

थोडकें; भले लोकांस पाय उतारा करून मोर्च्यांत बसवावें तरी बाहेरून सामान यावयाची आवई. याजमुळें नेहमीं छबिना उभा करावा, रात्रं-दिवस उभें राहावें लागतें. फेराचें सामान असावें तरी लोक थोडके. इतकेही आवई सोसून उभें होतोंच, परंतु दारूगोळी नाहीं. करकंबेची दारूगोळी मोठे रदबदलीनें कच्चे तीन मण व गोळी दीड हजार दिली ते वरचेवर सरली. थोडीशी भोसेंकरानीं दिली तेही सरली. दुसरेनें भगवंतरायास दारूगोळी मागितल्यास देईनात; 'आज्ञा नाहीं' म्हणों लागले. तेव्हां उपाय नाहीं. तयार करवावी तरी वेळेस तयार होईना, मोर्चांत नेहमीं दारूगोळींचें काम, असा विचार पडला. त्यास बाईकडील सामान येतें हेही आवई. मुख्यत्वें दारूगोळी सरली याजमुळें निघणें प्राप्त जाहलें. निघोन भोसियास आलों. 'थोडकें सामान घेऊन जलदी करावयाची नव्हती. पोक्त सामान करून जावयाचें होतें' म्हणोन स्वामी शब्द ठेवतील; त्यास मी स्वामीचा निरोप घेऊन दुसरे दिवशींच भोशास येऊन पावलों. नांदोरीयाहून बातमी आणविली. बातमींतील भाव कीं मोगलाचे फौजेचे आवईनें बाई व राघोपंत निघोन जाणार. जलदी केल्यास गांठ पडेल. याजमुळें भोशांतील बेकार लोक होते ते ठेविले. कांहीं जवळपासचे लोकांस पत्रें पाठविलीं. पन्नास प्यादा, कांहीं राऊत करकंबेहून द्यावयाची आज्ञा होती ते येतील त्या भरंवशावर...... सामान घेऊन गेलों. तों करकंबेचें सामान थोडकें आलें. मग तसेच जाऊन नांदोरीयाजवळ उभे राहिलों. त्यांजकडे सांगोन पाठविलें. तों बाई रात्रीच निघोन गेली होती. राघोपंत होते याजमुळें बसलों. बाहेरील सामान पत्रें पाठविलीं तिकडील कोणी येईना. दारूगोळी नाहीं. असा संकट विचार पाहून निघोन भोशास आलों. मंदरूपेकडे वगैरे प्यादे दोनशें आणावयास पाठविले आहेत. दारूगोळी स्वामींनीं देविली आहे. कांहीं सोलापुरीं विकत मिळाल्यास आणावयास पाठविले आहेत.

शिलेदारांस पत्रें पाठविलीं आहेत. आज उद्यां सामान येईल. आले-वर मागती नांदोरेस जातों. नांदोरेंतील बातमी राघोपंत व धोंडोपंत व बाजीपंत असे वाडियांत आहेत. बाईजवळ बळवंतराव आहेत. राघो-पंताचा निश्चय नांदोरें सोडावयाचें नाहीं असें वर्तमान आहे. याजमुळें सामान करावयास पाठविले आहेत. एकवेळ जाऊन बसतों. यश देणार स्वामीचे पाय आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३१६६. (माघ. शु. ११—२६ जाने.)

आपाजी दामोदर यांचें पत्र बळवंतरावांस छ १० जमा-दिलावलचें.

" येथें इंग्रजी लोखंड दर रुपयास सव्वातीनशेर पक्के मिळतें. कांबी लांब आहेत व चौधर (?) पहारेचे उपयोगीं पडेल असेंही आहे. सुरुंगाची दारू रुपयास पक्के सहा शेर मिळते. फक्त सुरुंगाचेच उप-योगी. दुसरे उपयोगाची नाहीं. "

नं. ३१६७. **श्रीराम समर्थ.** (माघ. व. १—३१ जाने.)

श्रीरामदास स्वामी.

हनुमंत नाम्ना.

स्वस्ति श्रीमत्सज्जन मनोहर अनन्यांतरंग श्रीमान् गंगाधरराव यांस अनेक आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणून निजानंद वभव लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष धोंडो आपाजी कुलकर्णी मौजे हिंगण-गांव प्रां। मिरज याजपासून ब्रह्महत्या घडली यास्तव अपंक्त जाहला. यास्तव त्याचे स्त्रीनें श्रीशंकराचार्य स्वामींचें पत्र आम्हांस आणिलें कीं, "ब्रह्महत्येचा दोष इजकडेस नाहीं. यास्तव मठीं तीर्थ देऊन पावन केली, तरी तुम्हीं पावन करणें." त्याजवरून इजला आपणाकडे पाठविली

आहे. तरी इजला काय ती आज्ञा करावी. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

पौ॥ छ० १५ जमादिलावल. सन तिसैन.

नं. ३१६८. **श्री.** (फाल्गुन शु.—फेब्रु.)

विज्ञापना. श्रीमंत राजश्री व्यंकटराव[1] दादा घोरपडे फाल्गुन शु॥ चतुर्थी गुरुवारीं पुण्यास आले. श्रीमंतांची व नाना व तात्या यांची भेट सरकारवाड्यांत जाली. नंतर आपले घरीं आले. सौभाग्यवती रमाबाई घरांत होती त्यांची आड घातली जे, (यांनीं) घरांत राहूं नये, मागील सोप्यांत रहावें, तरी आम्ही घरांत येऊन राहूं. अशी अट पडली तेव्हां सौभाग्यवती रमाबाई सोप्यांत जाऊन राहिली. त्यांचें यांचें दर्शन नाहीं ! याप्रमाणें वर्तमान जालें. स्वामीस कळावें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पैवस्ती छ० ९ जमादिलाखर. फाल्गुन. तिसैन मय्या व अल्लफ.

नं. ३१६९. (माघ व. १४—१२ फेब्रु.)

" यादी कसबे पेण परगणे साकसें येथील समस्त ब्राह्मणाणीं हुजूर निवेदन केलें कीं " श्रीमंत कैलासवासी नारायणराव साहेबांचे कारकीर्दीत परभूंचे कर्म आचरणाविशीं सरकारांतून ठराव करून दिला. त्याप्रमाणे त्याणीं वर्तावें ते न वर्ततां आपला धर्म सोडून मनस्वी वर्तणूक करून चोरून ब्रह्मकर्म करितात. येविशीं त्यांस ताकीद होऊन बंदोबस्त जाला पाहिजे, " म्हणोन. त्याजवरून मनास आणितां पेशजी कैलासवासी तीर्थरूप रावसाहेबांचे वेळेस चौकशी होऊन परभूंचे वर्तणुकेविशीं कलमांचा ठराव जाला त्याप्रमाणें (परभूनीं) सरकारांत कतबा लिहून दिला; त्यांतील कलमें बितपशील.

१ पत्र विसाजीपंत बाडदेकर यांचें पुण्याहून मिरजेस. २ इचलकरंजीकर.

१ वेदोक्तमंत्रेंकरून कांहींच करणार नाहीं.

१ वैदिक मंत्र जे येत असतील त्यांचा उच्चार करणार नाहीं.

१ भाताचे पिंड करणार नाहीं.

१ देवपूजादिक विहित कर्मे पुराणोक्त मंत्रेंकरूनच करूं व ब्राह्मणभोजन आपलें घरीं करणार नाहीं.

१ शाळिग्राम-पूजा करणार नाहीं.

१ ज्या देवास शूद्र जातात त्या देवास आम्ही जाऊं.

१ ब्राम्हणास दंडवत मोठ्यानें म्हणोन करूं व आपले जातीसही दंडवतच करूं.

१ वैदिक ब्राह्मण व आचारी व पाणके व शागीर्द ब्राह्मण व ब्राह्मण बाईका ठेवणार नाहीं व घरींही ठेवणार नाहीं.

१ आमचें जातीमध्यें आपले संतोषें पाट लावितील त्यांस आम्ही अडथळा करणार नाहीं.

येणेंप्रमाणें नऊ कलमें लिहून दिलीं असतां परभू आपले घरीं चोरून ब्राह्मणकर्मे करितात. यामुळें पेणकर ब्राम्हणाचा कजिया वाढोन परभूंचे घरीं सर्व कर्मे बंद जालीं. त्यास येविशीं हल्लीं विचार करितां परभूंचे कर्म आचरणाविशीं पेशजी चौकशी होऊन कलमें ठरवून दिलीं आहेत त्याप्रमाणें त्याणीं वर्तावें तें न करितां आपले धर्म सोडून चोरून मनस्वी वर्तणूक करितात हें अनुचित, पेशजी कलमें ठरावून दिलीं आहेत तींच योग्य, असें शिष्टसंमत ठरून पुण्यांत परभूंचीं घरें आहेत त्यांस हुजूर ताकीद करून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे. तरी पो मजकुरीं परभूंचीं घरें असतील त्यांस निक्षून ताकीद करून सदरहू कलमांप्रमाणें वर्तवित जाणें. यांत जो कोणी

* हीं नऊ कलमें नारायणराव पेशव्यांच्या वेळच्या यादींत आहेत तींच येथें आहेत, मात्र पहिलें कलम वैदिक मंत्रें करून कांहींच कर्म करणार नाहीं असें आहे. व ७ वे कलमांत दंडवत मोठ्यानें म्हणत जाऊं व आपले ज्ञातींत ही दंडवतच म्हणत जाऊं, असें आहे.

अन्यथा वर्तेल त्याचें बरे वजेनें पारिपत्य करून गुन्हेगारी घेत जाणें." म्हणोन ज्या ज्या प्रांतांत परभूंचीं घरें असतील तेथील मामलेदारांस पत्रें.

कलम. १

सदरहू अन्वयाप्रमाणें अन्यथा वर्तेल त्यांचे पारिपत्य करून गुन्हेगारी घ्यावयाची. परभू खेरीज करून ज्योतिषी व उपाध्ये व धर्माधिकारी समस्त ब्राह्मणांचे नांवें पत्र.

२

दोन कलमें लिहिलीं आहेत. याप्रमाणें मजकूर लिहून तालुकेदारांस व ब्राह्मणांस लागतील तीं पत्रें देवावीं. देणें."

छ० २७ जमादिलावल सुमा तिस्सैन मय्या व अल्लफ. माघ मास.

नं. ३१७०.

(फाल्गुन शु. १०–२४ फेब्रु.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० ९ जमादिलावलचें पुण्याहून.—

" फत्तेसिंगराव गाइकवाड मृत्यु पावले. त्यांचे बंधु मानाजी गाईकवाड बंदींत होते ते कारभारी याणीं आणिले. त्याणीं रामचंद्र-भास्कर वगैरे कारभारी होते त्यांस कैद केलें व जमादार मातबर होता त्यास जिवें मारिला. याप्रमाणें वर्तमान जालें. अद्यापि दरबारीं त्यांजकडील कोणी बोलणार आला नाहीं, आलियावर बोलणें काय होतें तें समजेल."

नं. ३१७१.

(फाल्गुन व. २–३ मार्च.)

धोंडो बापूजी जोशी यांचें पत्र बाळासाहेबांस पुण्याहून पै ॥ छ० १८ जमादिलाखर. तिसैन.

" राजश्री आप्पा बळवंत यांस गाइकवाड यांजकडे जप्ती-करितां दहा हजार फौज देऊन रवाना करावयाचा निश्चय सरकारांत होऊन वस्त्रें देऊन फाल्गुन शु ॥ त्रयोदशीस डेरे दाखल जाले, पागा

वगैरे जवळ उतरावयाची आज्ञा जाहली आहे. रा॥ अन्याबा बिवलकर यांजकडे पांच सात वर्षें पंचाइतीचें काम नानानीं सांगितलें आहे; त्यास आजपावेतों मशारनिल्हेंनीं कितीएक जणांचीं घरें बुडविलीं हें वर्तमान स्वामीस विदितच आहे. हल्लीं श्रीमंत राजश्री नानानीं मशारनिल्हे यांजकडे प्यादे बसविले. साता सालांमध्यें पंचाइती केल्या त्या कशा केल्या, खंड गुन्हेगारी वगैरे सरकारांत ऐवज आला त्यास ऐवज गुन्हेगारापासून घेतला काय, सरकारांत जमा जाहला काय, याची चौकशी व मनसुब्या केल्या त्या खऱ्या खोट्या याची चौकशी करणार. चौकशी करूं नये ऐशी कोणी रदबदली केली, त्यास आज्ञा जाहली आहे कीं लाख रुपये सरकारांत देत असल्यास माफी करूं. पण पुढें कामकाज सांगणार नाहीं. लाख रुपये देऊन शिवाय पुण्यांत राहूं नये. याप्रमाणें उत्तर जाहलें. पुण्यांतील मुत्सद्दी कोणी एक रदबदली करावयाचे नाहींत. एक पेंढा जास्ती टाकणार. ऐसा सर्वांचा दांत आहे. मागें एक दोन वेळां इतराजी जाहली होती. फिरोन कृपा जाहली. पुनः कृपा होत नाहीं असें दिसतें. अन्याबा बिवलकर जर घरीं बसेल तर बहुतांस संतोष होईल. ईश्वर करील तर बरें. बहुतांचा सर्वस्व अपहार केला आहे. ”

नं. ३१७२. **श्रीकेदार प्रसन्न.** (चैत्र—मार्च.)

॥ ओव्या ॥

श्रीमान् मरीचीपुरनरेंद्र ॥ अष्टैश्वर्यशरच्चंद्र ॥
राजश्री बळवंतराव बळसमुद्र ॥ महाजनवृंदप्रतिपाळक ॥ १ ॥

सेवेसीं सेवकें आदरें ॥ हरीगोपाळ अंगापुरकरें ॥ वास्तव्य श्रीगिरीवरें ॥ साष्टांग नमस्कार परिसावा ॥ १ ॥ विनंती येथील स्वकीय वर्तमान ॥ श्रीनाथकृपें असो क्षेमकल्याण ॥ सर्वांघटीं व्यापोन श्री भगवान ॥ रत्नागिरीवरी शोभला ॥ २ ॥ असो शब्द स्पर्श रूप गंध ॥ राजती या

चत्वारि विध ॥ विदित असती कुशळशब्द ॥ बुधासीं यदर्थीं लिहिणें नलगे ॥ ३ ॥ श्रीकेदारविजय ग्रंथ ॥ लिहवी संपूर्ण रवळनाथ ॥ तैसाची लक्ष्मीविजय समर्थ ॥ माझिये हस्तें लिहवीतसे ॥ ४ ॥ चार अध्याय जाहले सारे ॥ आतां पाहिजेत कागद कोरे ॥ उपोषित असों एक वत्सरें ॥ यावेगळे तीन महिने ॥ ५ ॥ परी चित्तपरीक्षा गहन ॥ जाणतसां हें वदती पंडित जन ॥ ब्रह्मवेत्ते विद्वान् ॥ समदर्शनी हें जाणती ॥ ६ ॥ असो इष्टमित्रां निवारोनि विघ्न ॥ आरंभिलें स्वपुत्राचें लग्न ॥ सर्व साहित्य केलें अकांचन ॥ जनें परी थोडेविणें राहूं पाहे ॥ ७ ॥ एक पाटाव आणि रूपये दीड शत ॥ जाहलीया होईल विवाहकृत्य ॥ यांत आपुलाची जाणोनी स्वार्थ ॥ परमार्थं सिद्धी नेती श्रीमंत ॥ ८ ॥ आपुली कीर्ति ऐकुनी थोर ॥ म्हणोनी पातलों येथवर ॥ निराधारी यासी आधार ॥ देउनी विवाहा करविती श्रीमंत ॥ ९ ॥ आम्ही उपोषित अकांचनपणीं ॥ सहाय केलें येथें सर्वांनीं ॥ तयांत स्वल्पार्थ देउनी दुर्बळाचें लग्न ॥ श्रीमंत सुजाणते करिती ॥ १० ॥ कपर्दीस मिळती कवीश्वर ॥ शुभांसाठीं फिरती दिगंबर ॥ ऐसें न म्हणती विवेकी चतुर ॥ पंगु गिरीवर लंघिजेतो ॥ ११ ॥ विवाहकार्यासीं नरस्तुती ॥ लिहितां दोष न ठेविजे पंडितीं ॥ हें वर्तमान कळेल भेटीअंतीं ॥ हे विनंती परिसावी ॥ १२ ॥

नं. ३१७३. (फाल्गुन व. १०–१० मार्च.)

नानाफडनविसांचें परशुरामभाऊस पत्र. छ० २३ जमादिलाखरचें—

" चिरंजीवाची प्रकृत ठीक नाहीं. पुण्यास आल्यास तेथील कामें काजें आहेत तीं जालीं पाहिजेत, त्यास दिवसगत लागेल. यास्तव जलदीनेंच यावें लागेल. आठचार दिवसांत परत यावयास निरोप द्यावा अशी मर्जी असल्यास तसेंच पत्र येतांच निघून येतों. टिपू तालचेरीस आहे. नबाब व इंग्रज बोलतील, परंतु पुढार घेणार नाहींत. आम्हांवरच मसलत पडेल, तें ठीक नाहीं. ' म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें.

त्यास चिरंजीवांचे प्रकृतीस आपण उपाय करितच आहेत. ईश्वरीकृपेनें आरोग्य होईल. ' लौकर निरोप दिलियास निघोन येतों ' म्हणोन लिहिलें, त्यास जेव्हां आपली मर्जी जावयाची होईल तेव्हां निरोपास गुंता पडावयाचा नाहीं. टिपूकडील वर्तमानें अनेक प्रकारचीं येतात. परंतु टिपू +आहे असें जमेस धरून विचार मसलतीचे पडले आहेत. आपण लिहिले प्रकारही ध्यानांत आहेत. याचेच विचार आपणाशीं बोलून निश्चय जाले पाहिजेत. याकरितां हें पत्र पावतांच निघून यावें. रा॥ गंगाधरराव व रघुनाथराव यांसही बोलवावें, परंतु त्या तोंडीं कोणीच नाहीं. तें तोंड मोकळें टाकून येतां येत नाहीं. याकरितां उभयतांस फौजसुद्धां तिकडे ठेवून आपण लौकर यावें. "

नं. ३१७४. श्री. (चैत्र शु. १४–२९ मार्च.)

पै ॥ छ० २४ रजब. सन तिस्सैन. चैत्र मास.

सेवेशीं विसाजी नारायण. साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० १२ रज्जबपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. " मौजे येळावी प्रांत कराड व मौजे बांबवडें प्रांत मिरज येथील कुळकर्णाचे वृत्तिसंबंधें विभागाविशीं बाळाजी बाजी व गोविंद रघुनाथ कुळकर्णी यांत व चिटको वेंकाजी व देवाजी बाजी कुळकर्णी यांत कजिया लागला, त्याचा पेशजी कसबे वाळव्याचे थळीं इनसाफ जाहला असतां सांप्रत देवाजी बाबाजी याची स्त्री व पुतणे चिटको वेंकाजी पुणियास गेले. राजश्री नानाची स्वारी बेलबागेंत आली होती तेथें उभे राहून फिर्याद केली. तेव्हां राजश्री नारोपंत चक्रदेव यांजकडे मनास आणावयास सांगितलें म्हणोन कळलें. ऐशियास पेशजी वाळव्याचे थळीं कृष्णेंत पांढरीची वदणूक जाहली व मिरजेस दोनी गांवची पांढर

+ यावरून टिपू मेल्याची पुनः बातमी उठली होती असें दिसतें. मागें टिपू मेल्याची बातमी एकदां स० १७८६ मध्यें पसरली होती.

आणिली होती ते समयीं श्रीनरसोबाचे देयालयीं वाळव्याचे वदणुकेप्रमाणेंच दोघांची वृत्ति निमेनिम अशी वदणूक जाली. हें पेशजीचे पत्रीं लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें सरकारांत विनंती करून बाळाजी बाजी व गोविंद रघुनाथ यांजवर सरकारचा रोखापत्र न होय तें करणें " म्हणोन आज्ञा, त्यास नारोपंत चक्रदेव यांसही मजकूर समजाविला आहे. अद्यापि कांहीं जालें नाहीं. इतकें असोन कोणीकडून कागद घेतला तरी आम्हीही आज्ञेप्रमाणें विनंती करूं. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३१७५.

(चैत्र व. ८–३ एप्रिल.)

पुण्याहून परशुरामभाऊंचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र--

" चैत्र शु ॥ १५ ची यात्रा जेजुरीस होती, त्यास यात्रेच्या दाटीमुळें नगारखान्याचे दरवाजापाशीं रगडा होऊन पावणेतीनशें मनुष्य ठार जालें. याखेरीज सव्वाशें जायां आहे. यांतून काय जगतें पहावें. होणारास उपाय नाहीं. ईश्वरी क्षोभ ! इलाज नाहीं ! "

पै॥ छ० २० रजब.

नं. ३१७६.

(७ एप्रिल.)

धोंडो बापूजी जोशी व मोरो आपाजी परांजपे यांजकडून बाळासाहेबांस चैत्र वद्य अष्टमीचें पुण्याहून पत्र.

" जेजुरीस चैत्र शु ॥ १५ च्या यात्रेस दाटी होऊन एकावर एक पडोन पायऱ्यांवर उतरतांना तीनशें मनुष्यें मृत्यु पावलीं व दोनशें मनुष्यें दुखावलीं; याजप्रमाणें सरकारांत वर्तमान आलें. जेजुरीच्या देवाचे गुरवही सरकारांत आणिले आहेत. इंग्रजांचें बोलणें कर्नाटकची मसलत करावयाची आहे. आपण सरकारांत साष्टी व उरण दोन ही ठाणीं देतों. ऐसें बोलतो. अद्यापि ठाणीं त्याजकडेच आहेत. श्रीमंत रा॥ भाऊसाहेब आल्यावरची मसलत काय जाली ते कांहीं बाजारांत बातमी नाहीं. "

नं. ३१७७. (श्रावण शु० ६–२८ जुलई.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पत्र बाळासाहेबांस पै॥ छ० ५ जिल्कादचें पुण्याहून मिरजेस.

" पातशहाजादा याची भेट जालियावर हडपसरावर आहे. आषाढ व॥ द्वादशीचे दिवशीं त्याचे कारभारी दोघे जण श्रीमंत राजश्री नानाचे वाड्यांत आले. नाना खालीं उतरून येऊन दिवाणखान्यांत घेऊन गेले. दोन घटका बोलणें होऊन त्यांस पोशाख व एका जणास—मामास मात्र—शिरपेंच दिला. नंतर आषाढ वद्य चतुर्दशी मंगळवारीं श्रीमंतांची स्वारी व नाना व तात्या ऐसे गेले. श्रीमंतांनीं दोन हत्ती व तीन घोडे व सहा पोशाख व जवाहीर व पातशहाजादे यास कंठी व शिरपेंच व जेगा व बाजू याप्रमाणें दिलें. त्याची बहीण लहान आहे तीस बाजू दिल्या. त्याचे मामास शिरपेंच. याप्रमाणें दिलें. पातशहाजादा यानें एक हत्ती छावा(श्रीमंतांस)दिला. नाना यांस शिरपेंच दिला व हरिपंततात्यास तरवार दिली. याप्रमाणें जाल्यावर श्रीमंत निघोन आले. मागें नाना व तात्या राहून दोन घटका बोलोन आले. सारांश हाच कीं "मी येथें आलों आहें; याची लाज तुह्मांस असावी." इतकें बोलणें जालें. तूर्त गारदौंडेस ठेवावे, खर्चास द्यावें, (असें ठरलें.) शिंदे यांजकडे मजकूर लिहिला आहे. उत्तर काय येतें पहावें."

नं. ३१७८. (श्रावण व. १–६ आगष्ट.)

विसाजी नारायण वाडदेकर याचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १४ [जि]ल्कादचें पुण्याहून मिरजेस.

" पादशहाजादे यांस सहा हजार रुपये दरमहा द्यावयाचा करार [क]रून गारदौंडेस रवाना केले. तेथें सदाशिव रामचंद्र यांचा वाडा

१ या पत्रावर आह्मीं तारीख घातली आहे ती पै॥ची आहे.

आहे त्यांत रहावें. समागमें रामचंद्र गणेश यांचे पुत्र माधवराव व पारसनीस व फौज पांचशें व गाडदी दोनशें याप्रमाणें सामान जवळ ठेवून तेथें ठेविलें. शिंदे याजकडे लिहिलें आहे त्यांजकडून बंदोबस्त जाल्यास जातील. नाहींतर येथेंच राहिले. सालमजकुरीं श्रावणमासचा समारंभ चांगला जाला. रमण्यांत ब्राह्मण ४०५०७ एकूण रुपये १४५९६४ लागले व याखेरीज वाड्यांत पंडित वैदिक तीन चार हजार मिळोन पन्नास हजार रुपये लागले. श्रीमंत दोन दिवस नेहमीं पर्वतीस राहिले होते. ''

टिपूवर दुसरी मोहीम.

पूर्वार्ध.

या मोहिमेसच श्रीरंगपट्टणची स्वारी म्हणतात. हिचे आम्हीं पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग कल्पिले आहेत. परशुरामभाऊ धारवाड घेऊन तुंगभद्रेपलीकडे जातपर्यंतचा पूर्वार्ध, व त्यानंतर मोहीम संपेपर्यंतच्या हकीगतीचा भाग तो उत्तरार्ध. त्यापैकीं पूर्वार्धाची हकीगत येथें आम्हीं देतों.

मराठे व मोगल यांनीं टिपूवर पहिली मोहीम केली तिचें वर्णन यापूर्वीं या पुस्तकांत आलेंच आहे. त्या मोहिमेंत त्यांस तादृश फायदा कांहींच झाला नाहीं, व टिपूचा तेजोभंग करण्याचें काम कोणत्याही प्रकारें सिद्धीस गेलें नाहीं. त्यावरून त्या दोघांच्याही मनांत टिपूवर पुन्हां स्वारी करून मागच्या अपकारांचें उसनें फेडावें असें फार होतें. परंतु इंग्रजांची मदत मिळविल्याखेरीज केवळ आपल्या हातून टिपूचा पराभव करणें होणार नाहीं, अशी पुणें व हैदराबाद येथील अधिकाऱ्यांची आतां खात्री झाली होती. इंग्रज तर मंगलोरच्या तहानें बांधले गेले असल्यामुळें टिपूकडूनच कांहीं कुरापत निघेपर्यंत त्याशीं बिघाड करण्याला असमर्थ होते. पुढें स. १७८९ च्या अखेरीस टिपूनें इंग्रजांचा सोबती किरीटी रामराजा म्हणजे त्रावणकोरचा संस्थानिक यावर हट्टानें स्वारी केली, तेव्हां त्याशीं युद्ध सुरू करण्यास इंग्रजांचा मार्ग खुला झाला. मग मराठे, मोगल व इंग्रज या तिघांनी मिळून टिपूवर मोहीम करावी अशी चर्चा पुणें, भागानगर, कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या ठिकाणीं एकाच वेळीं होऊं लागली.

इंग्रजांस मिळवून घेण्याबद्दल नानाफडनवीस आतुर होते व टिपूनें त्रावणकोरावर स्वारी केल्याचें ऐकतांच त्यांनीं इंग्रजांशीं बोलणें लावून मोहिमेची मसलत सिद्ध केली; असा डफ् साहेबांच्या लिहिण्याचा रोंख आहे. परंतु या प्रकरणाच्या प्रारंभीं परशुरामभाऊंचीं वगैरे पत्रें छापलीं आहेत त्यांवरून दिसून येईल कीं, टिपूशीं लढाई करण्यांत सर्वांत पुढारी इंग्रजच होते, व त्यांस मिळवून घेण्यांत नानापेक्षां निजामअल्लीचाच कार्यभाग विशेष होता. स. १७७४ पासून पुढच्या सोळा वर्षांत दक्षिणेंत जितक्या मसलती झाल्या—मग त्या इंग्रजांसंबंधें असोत किंवा हैदरअल्ली व टिपूसुलतान यासंबंधीं असोत,—त्या सर्व मसलतींचे उत्पादक निजामअल्ली होते ! त्यांनीं पुणें दरबारास दरखेपेस म्हणावें कीं, तुम्ही आम्ही मिळून अमुक अमुक मसलत करूं व तीपासून फायदे होतील ते अमुक अमुक रीतीनें वांटून घेऊं. त्यांचें म्हणणें न ऐकावें तर ते विरुद्ध पक्षास मिळतील हें पुणें दरबारास भय असल्यामुळें त्यानें निमूटपणें निजामअल्लींची मसलत मान्य करून मोहिमेवर फौजफाटा रवाना करावा. मराठ्यांची व शत्रूची एकदां लढाई जुंपली म्हणजे कबूल केल्याप्रमाणें निजामअल्लीनीं कांहींच मदत करूं नये, अथवा केलीच तर तिचा कांहीं उपयोग होऊं नये, याप्रमाणें प्रत्येक मोहिमेंत घडत आलें होतें. हल्लींच्या मोहिमेंत सुद्धां जवळ जवळ हाच प्रकार दिसून आला, त्याचें वर्णन पुढें येईलच.

स० १७९०. कर्नाटकची अगर दुसरी कोणतीही मसलत करणें झालें तरी निजामअल्ली व पुणें दरबार या दोघांनीं मिळून सिद्ध करावी, नंतर तिसऱ्या कोणास मदतीस बोलवावयाचें असेल तर बोलवावें, हा क्रम पूर्वींपासूनचा होता. पण या खेपेस निजामअल्लींनीं मराठ्यांस कळूं न देतां हळूच इंग्रजांस सामील होऊन त्यांशीं मोहिमेची मसलत पक्की ठर-

वून नंतर स्वतःच्या वकिलाच्या व इंग्रजांचा वकील मि. म्यालेट याच्या द्वारें त्यांनीं पुणें दरबाराशीं या मोहिमेसंबंधाची चर्चा जारीनें सुरू केली ! मराठ्यांस सोडून इंग्रजांशीं अधिक रहस्य करण्यांत निजामअल्लींचा रोंख कांहीं निराळाच होता. मराठ्यांचा चौथसरदेशमुखीचा ऐवज निजामअल्लींकडे फार वर्षें थकला होता व त्याची बेरीज आतां दोन तीन कोटींपर्यंत गेली होती. महाराष्ट्रांतल्या गडबडी आतां शांत झाल्यामुळें पुणें दरबारास स्वस्थपणा मिळत चालला आहे, त्या अर्थीं तें दरबार लवकरच कधीं तरी आपणाजवळ मागची तुंबलेली बाकी मागेल; व ती न द्यावी तर लढाईवर प्रसंग येईल; हें निजामअल्लींच्या पोटांत भय होतें, व तसा प्रसंग आलाच तर इंग्रजांनीं आपणास कुमक करावी अशा हेतूनेंच त्या लोकांशीं अधिकाधिक सख्य ठेवण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू केला होता.

या मोहिमेची वाटाघाट सुरू झाली तेव्हां आरंभीं आरंभीं इंग्रजांपेक्षांसुद्धां निजामअल्लींचा आवेश विशेष दिसून येत होता ! त्यांनीं नानाफडनवीस यांस निक्षून सांगितलें कीं, टिपूवर स्वारी करण्याकरितां इंग्रज सेनेचा मुख्य अधिकारी जनरल मीडोज् हा मद्रासेकडून चाल करीत आहे. मुंबईहून याच कामावर मलबार प्रांतीं इंग्रजी फौज रवाना होत आहे. मागून टिपूचा समाचार घेण्याकरितां खुद्द कलकत्त्याचे लाटसाहेब स्वारीवर नमूद होणार. आमच्यापुरता विचार पाहिला, तर दाराजहां या सरदाराबरोबर पंचवीस हजार फौज देऊन त्याची रवानगी आम्हीं टिपूच्या सरहद्दीकडे केली आहे. शिवाय खुद्द आमची खासा स्वारी मुबलक फौजेचा सरंजाम करून मोहिमेवर निघत आहे. टिपूपासून जो मुलूख जिंकून घेण्यांत येईल त्याच्या तीन समसमान वांटण्या इंग्रज, तुम्हीं व आम्हीं वांटून घ्याव्या, असें तुमचें म्हणणें आहे. पण इंग्रज व आम्ही मोहिमेचा उद्योग जितका करीत आहों तितका तुम्हींही केला पाहिजे. खुद्द लाटसाहेब व आम्ही स्वारीस निघतों,

त्या अर्थीं खुद्द पंतप्रधान यांनींही निघालें पाहिजे. तें नच होईल तर, निदान तुम्ही अगर हरीपंत या दोघांतून तरी एकानें निघालें पाहिजे. तसें न करितां एखादा सरदार पंचवीस हजार फौज देऊन पाठवाल, आणि सारखी वांटणी मागूं लागाल, तर ती आम्ही साफ देणार नाहीं! इंग्रजांच्या मनांतून इतक्या निकरानें बोलावयाचें नव्हतें. पण निजामअल्लीचा नेट पाहून मि. म्यालेट हाही पेशव्यांनींच स्वारीस निघावें म्हणून आग्रह करूं लागला.

निजामअल्लीनीं आपणास वगळून इंग्रजांशीं मोहिमेची मसलत ठरविली, ते आपल्या कह्यांतून निघून इंग्रजाच्या आश्रयाची अपेक्षा करूं लागले, या गोष्टी नाना व हरीपंत यांस अर्थातच रुचल्या नाहींत. त्यांतून पेशव्यांनीं किंवा आपण स्वारीस निघावें म्हणून मोगलांचा व इंग्रजांचा तगादा लागला, तेव्हां त्यांस मोठें संकट येऊन पडलें. पर-

मार्च.

शुरामभाऊंचा सल्ला घेतल्याखेरीज व त्यांस स्वारींत गुंतवल्याखेरीज कोणच्याही मोहिमेंत आपणास यश यावयाचें नाहीं, हें मागच्या स्वारींतच त्यांच्या लक्षांत आलें होतें. त्यामुळें नानानीं भाऊंस जरूरीचें पत्र पाठविलें कीं, " आपली भेट जरूर जाली पाहिजे. कित्येक मोठमोठे मसलतीचे विचार रूबकार येऊन पडले आहेत. येविशींचा ठराव आपणाशीं बोलून जाला पाहिजे, व नबाब व इंग्रज यांसीं उत्तरें लौकर गेलीं पाहिजेत, याकरितां आपण पत्र पावतांच लौकर निघून यावें. "

हें पत्र येतांच परशुरामभाऊतासगांवाहून १८ मार्च दिवशीं निघाले ते तिसरे दिवशीं पुण्यास पोंचले. नंतर नाना व हरीपंत यांशीं त्यांचीं पांच चार वेळां खलबतें झालीं. त्यांत या स्वारीस तुम्हीं निघावें, तुमच्या सर्व अडचणी दूर करतों, व साहित्य करून देतों, असा नानांनीं भाऊंस फार आग्रह केला. भाऊ नको नको म्हणत

होते तरी शेवटीं हे आपलें म्हणणें कबूल करतील असा नानांनीं पक्का अजमास केला होता. भागानगर, मुंबई व मद्रास वगैरे ठिकाणीं जेव्हां मोहिमेची तयारी होऊं लागली, तेव्हां आपलाही उत्साह कमी नाहीं असें दाखविण्याकरितां नानांनीं आपाबळवंत यांस डेरेदाखल केलें होतें. अर्थात् तें नुसतें देखावा दाखविण्यापुरतेंच होतें. परशुरामभाऊ पुण्यास आल्यावर मसलतीसंबंधें इंग्रज व मोगल यांस ठांसून निश्चयात्मक उत्तरें देण्याचें सामर्थ्य नानांस आलें. त्यांनीं दोघांसही सांगितलें कीं, पंतप्रधान यांनीं किंवा आम्हीं स्वारीस निघावें असें तुमचें म्हणणें आहे, परंतु आमच्या राज्यस्थितीचा विचार केला, तर तसें घडणें अशक्य आहे. हरीपंतांनीं निघावें तर पोटदुखीच्या आजारानें ते फार हैराण असल्यामुळें त्यांचें निघणें होत नाहीं. कोणी एखादा नामांकित सरदार मात्र आम्ही या मोहिमेवर तूर्त पाठवूं. हरीपंतांच्या तब्बेतीस आराम वाटल्यावर तेही स्वारीस निघतील. तिघांही सरकारांनीं मिळून शक्त्यनुसार पराकाष्ठेची मेहनत करून सारखी वांटणी घ्यावी. याप्रमाणें तुम्हांस कबूल असेल तर मोहिमेची मसलत इकडून होईल. यावर निजामअल्लीचें म्हणणें पडलें कीं, तुम्ही हल्लीं जो सरदार स्वारीवर पाठविणार तो तरी फौजेसह आम्हाकडेच पाठवावा, म्हणजे आम्हाशीं मिळून मिसळून त्यास मोहिमेचें काम करितां येईल. हें बोलणें परशुरामभाऊंच्या कानावर जातांच नबाबाच्या हाताखालीं राहणें आपल्याच्यानें होणार नाहीं, मोहिमेवर स्वतंत्र नेमणूक आमची करीत असाल तर आपण जाऊं, असें त्यांनीं नानास स्पष्ट कळविलें. भाऊंच्या म्हणण्यास मि. म्यालेट यांनींही पसंती दर्शविली. नंतर तिघां सरकारांत पुष्कळ भवति न भवति होऊन शेवटीं कराराची याद ठरली तींतलीं मुख्य कलमें अशीं होतीं:—

एप्रिल.

१ पावसाळ्यापूर्वीं व त्यानंतर मराठे व मोगल यांनीं टिपूच्या उत्तर सरहद्दीवर पंचवीस पंचवीस हजार फौजेनिशीं स्वारी करून साधेल तितका मुलूख ताब्यांत घ्यावा. पावसाळ्यानंतरही दोघांनीं मोहिमेचें काम नेटानें पुढें चालवावें.

२ लार्ड कॉर्नवालीस साहेब ज्या वेळीं मागतील त्या वेळीं एक महिन्याच्या मुदतींत दोघांनीं ही दहा दहा हजार स्वार इंग्रजांच्या कुमकेस पाठवावे. त्या स्वारांचा खर्च इंग्रज सरकार देत जाईल. स्वारीवर नमूद असलेल्या मराठे व मोगल फौजांच्या मदतीस इंग्रजांनीं दोन दोन पलटणें व सहा सहा तोफा द्याव्या. त्यांचा खर्च मराठे व मोगल यांनीं चालवावा.

३ टिपूचा जितका मुलूख काबीज होईल तितका तिघांनीं सारखा वांटून घ्यावा.

याप्रमाणें हीं कलमें होतीं. जून महिन्याच्या पहिल्या तारखेस पेशव्यांनीं या तहावर सही केली व निजामअल्लीनीं ता० ४ जुलई रोजीं केली. चौथ सरदेशमुखीसंबंधें आपणांवर मराठ्यांची दोन तीन कोट बाकी तुंबली आहे व त्यांच्या राज्यांत दादासाहेब, मोरोबा वगैरे बंडें मोडल्यामुळें व इंग्रजांशीं सख्य झाल्यामुळें बरीच स्वस्थता झाली आहे; आतां कधीं तरी ते आपल्या बोकांडीस बसून बाकी वसूल करणार, हें निजामअल्लीस भय होतें असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. इंग्रजांनीं या भांडणांत आपली तरफदारी करून मराठ्यांशीं भांडावें अशी निजामअल्लीची अपेक्षा होती, व तहावर सही करण्यापूर्वीं तशा अर्थाचें वचन तो इंग्रजांजवळ मागत होता. परंतु इंग्रज वकिलानें आपला शब्द न गुंतवितां मोघम गुळचट गोष्टी बोलून वेळ मारून नेली व तहाच्या कागदावर निजामअल्लीची कशीतरी सही करून घेतली. तह ठरत असतां पुणें दरबारानें इंग्रजांस भीड घातली होती कीं,

सांप्रत काशीक्षेत्र तुमच्या ताब्यांत आहे. तेथें श्रीविश्वेश्वराच्या देवळाचा सभामंडप पाडून त्या जागीं औरंगजेब बादशहानें पूर्वी मशीद बांधली आहे. ती मशीद पाडून पुन्हां मंडप बांधावा असें आमच्या मनांत आहे, त्याप्रमाणें आम्हांस करूं द्यावें. ' परंतु हेंही म्हणणें इंग्रजांनीं युक्तीनेंच रहित करविलें.

परशुरामभाऊंनीं मोहिमेस जाण्याचें कबूल केल्याबरोबर त्यांना निघण्याविषयीं नानांचा तगादा लागला. हा तगादा होण्याचें कारण असें होतें कीं, निजामअल्ली व नाना फडनवीस यांनीं इंग्रज वकिलाजवळ कबूल केलें होतें कीं, मद्रासेकडून जनरल मीडोज् हे टिपूच्या मुलखांत शिरल्याचें वर्तमान येतांच आम्हां दोघांचीं लष्करें कृष्णापार होऊन टिपूच्या मुलखांत शिरतील. त्याप्रमाणें जनरल मीडोज् यांनीं मद्रासेहून निघून टिपूच्या कोइमतूर वगैरे मुलखाकडे चाल केल्याचीं वर्तमानें येऊं लागलीं तेव्हां मराठे व मोगल यांस तत्काळ स्वारीवर नमूद होण्याखेरीज गत्यंतरच राहिलें नाहीं. स्वारीस निघण्याबद्दल नानांचा तगादा लागला तेव्हां परशुरामभाऊंनीं तक्रार केली कीं, ' नरगुंदच्या व बदामीच्या स्वारींत सरकारच्या सांगण्यावरून आपण फौज चाकरीस ठेवली तिचें देणें चौदा लक्ष रूपये निघालें आहे त्याचा फडशा करावा. ' त्यावर ' तुम्हीं सरंजामाचा पैका घेतलात त्याच्या भरतीचे स्वार ठेवले नाहींत, ' वगैरे उत्तरें नानांकडून होत होतीं. शेवटीं पुणें—दरबारानें भाऊंचें किती कर्ज कबूल केलें होते तें समजण्यास मार्ग नाहीं. तथापि जें काय कबूल केलें होतें त्यापैकीं चार लक्ष रूपये स्वारीस निघण्यापूर्वी भाऊंच्या पदरांत घालण्याचा ठराव झाला होता. भाऊंबरोबर पंचवीस हजार

फौज जावयाची होती, तिची योजना नानांनीं केली होती; ती अशी:—

३००० पटवर्धनांचे सरंजामी स्वार. ७००० भाऊंनीं नवीन चाकरीस ठेवावयाचे ते स्वार. ३००० रास्ते. २००० प्रतिनिधि. २००० गणपतराव मेहेंदळे. ८००० किरकोळ लहान पथकें. मिळून संख्या पंचवीस हजार. त्याशिवाय माधवराव कृष्ण पानशे यांबरोबर तोफखान्याचा मुबलक सरंजाम आणि स्वारीबरोबर जाण्याकरितां मुंबईहून इंग्रजांचीं दोन पलटणें यावयाचीं होतीं तीं. त्याशिवाय सरकारांतून पांच हजार गारदी द्यावे व आणखी पांच हजार गारद्यांची भरती भाऊंनीं नवीन लोक चाकरीस ठेवून करावी असें ठरलें होतें. इतका हा सेनासमुदाय जमा होण्यास चार दोन महिने सहज लागावयाचे. त्याकरितां सर्व फौज जमा होण्याची वाट न पाहतां परशुरामभाऊ श्रीमंतांचा निरोप घेऊन तासगांवास निघून आले, व त्यांनीं आपल्या पथकाचे शिलेदार वगैरे गोळा करण्याचा उपक्रम जारीनें सुरू केला.

जून.

मराठ्यांस इंग्रजांच्या कूटांतून फोडावें याबद्दल टिपूनें फार यत्न केला. स्वारी निघण्याच्या ऐन गडबडींत त्याचे वकील खंडणीचें द्रव्य व हत्ती वगैरे नजराणा घेऊन पुण्यास आले होते व दोन चार महिने रास्त्यांच्या विद्यमानें दरबारांत खटपट करीत होते. मराठी फौज गोळा होण्यास अद्यापि कांहीं अवकाश होता. त्या अवधींत टिपूकडे थकलेल्या खंडणीच्या बाकीपैकीं कांहीं वसूल झाल्यास बरेंच झालें, असें समजून नाना फडनवीस टिपूकडून आलेल्या या वकिलाजवळ सलोख्याचीं कोरडीं मिष्ट भाषणें करीतच होते ! या गोष्टी इंग्रजांस चांगल्याशा उमजत नसल्यामुळें त्यांस वाटलें कीं, पेशव्यांची रुकसत घेऊन ज्याअर्थीं भाऊ पुण्याहून तासगांवास जाणार, त्याअर्थीं ते आतां लगेच मोहिमेची सुरुवात करणार ! त्या समजुतीस अनुसरून

त्यांनीं कराराप्रमाणें मे महिन्यांतच भाऊंबरोबर स्वारीस जाणारीं पलटणें मुंबईहून जलमार्गानें रवाना केलीं होतीं. तीं पलटणें जयगडच्या खाडीनें संगमेश्वरास येऊन उतरलीं, व अंबाघाट चढून जून महिन्यांत तासगांवाजवळ दाखल झालीं. तीं दोन पलटणें व त्यांबरोबर गोलंदाज वगैरे सरंजामानिशीं सहा तोफा, असा एकंदर सुमारें अडीच हजार लढाऊ माणसांचा जमाव होता. त्या इंग्रजी फौजेवर कपतान् लिटल् हा शूर सरदार मुख्य अधिकारी होता. त्याला आपले लोक 'लिटली' म्हणत. आजपर्यंत भाऊंचा इंग्रजांशीं संबंध आला होता तो शत्रुत्वाच्या नात्याचा मात्र होता. त्या लोकांचें युद्धकर्मांतलें कौशल्य, हिंमत, धोरण, शिस्त व टापटीप वगैरे अनेक अनुकरणीय गोष्टी भाऊंस व त्यांच्या लष्करास अजून नवीनच कळावयाच्या होत्या. त्या गोष्टी या मोहिमेंत लिटलीचा व त्याच्या चिमुकल्या फौजेचा बहुत कालपर्यंत परिचय झाल्यामुळें त्यास उत्तम प्रकारें कळल्या एवढेंच नाहीं, तर त्या योगानें महाराष्ट्रांत सामान्यतः सर्व इंग्रजलोकांविषयीं जशी आदरबुद्धि वाढली तसाच त्यांच्या पराक्रमाचा दराराही वाढला. लिटलीबरोबर दुसरे इंग्रजी अंमलदार आले होते, त्यांच्या नांवाचे अपभ्रंश आपल्या लोकांनीं केलेले या प्रकरणांतल्या पत्रांत जागोजाग वाचावयास सांपडतील व ते गमतीचे वाटतील ! मॅक्डोनेल याचें नांव 'मेघडालन' असें मराठ्यांनीं ठेविलें होतें, व सारटोरियस् याचें नांव 'सरताऊस' असें ठेविलें होतें ! थॉमसन् व फ्रेड्रिक् या नांवांवर मात्र त्यांचा कांहीं इलाज चालला नाहीं असें दिसतें !

जून.

तारीख १२ जुलई रोजीं इंग्रजी पलटणावरच्या अंमलदाराच्या व परशुरामभाऊंच्या भेटी झाल्या. पटवर्धनांत मुख्य सरदारीस चिंतामणराव पांडुरंग यांचें नांव लागलें असल्यामुळें ते अल्पवयी होते तरी

भाऊंनीं त्यांस या भेटीच्या समारंभाकरितां मुद्दाम मिरजेहून बोलावून नेलें होतें. या भेटीच्या समारंभाचें वर्णन भाऊंनीं केलें आहे तें असें:–

" इंग्रजाकडील पलटणांचे सरदार छ० २६ सवालीं डेऱ्यास आले होते; त्यांस वस्त्रें मात्र दिलीं. अगोदर अमंत्रणास राजश्री नारायणराव भिकाजी आठवले पाठवले. नंतर ते निघोन येऊं लागले तेव्हां वाटेस सामोरे चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार यांस पाठविलें होतें. छ० २७ तेरिखेस आम्ही परतभेटीस गेलों तेव्हां आमंत्रणास एक गोरा आला. चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पा यांस व आम्हांस शिरपेच व वस्त्रें व मंडळीस वस्त्रें इंग्रजांनीं दिलीं. "

इंग्रजी पलटणांचा मुक्काम तासगांवच्या आसपास दीड महिना पडला होता. जून व जुलै महिन्यांत भाऊंनीं सैन्य गोळा करण्याची खटपट होण्याजोगी होती तितकी केली तरी त्यांजवळ सुमारें पांच हजार स्वार, व दोन हजार पायदळ इतकाच सरंजाम जमला होता. सैन्य जमा होण्याची आणखी प्रतीक्षा करावी असें भाऊंच्या मनांत होतें. परंतु पुण्याहून नाना फडनवीस व मि. म्यालेट यांकडून स्वारीस निघण्याविषयीं त्यांस सक्त तगादा बसला होता. 'लिटली' ही त्यांस चैन पडूं देईना. निजामअल्लीच्या लष्करांतून गोविंदराव काळे यांचींही पत्रें भाऊंस वारंवार येऊं लागलीं कीं— " मोंगल सरदार सत्वरच कृष्णानदी उतरून पलीकडे जाणार. आपणही उतरावें, यांत गुण व फायदे बहुत आहेत. न उतरल्यास दोष इंग्रजांचा येतो, व सरकारचीही नुकसानी आहे. आतां रहावें हे सलाह वक्त नाहीं. कोईमतूर वगैरे जागे इंग्रजांनीं घेतले. इंग्रज गालब पडेल. आपण सत्वर (कृष्णानदी) उतरावें. "

आगस्ट.

याप्रमाणें चोहोंकडून इशारत वारंवार येऊं लागल्यामुळें सरंजाम गोळा झाला होता तेवढाच बरोबर घेऊन परशुरामभाऊ आगष्ट महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत स्वारीस निघाले. चिंतामणराव आप्पा

यांच्या मनांत या स्वारीस जावयाचें होतें; परंतु भाऊंनीं त्यांस बरोबर घेतलें नाहीं. ते लिहितात कीं--

" चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पाचे मतें स्वारीबरोबर असावें असें आहे, तें चांगलेंच आहे; परंतु पर्जन्यकाल, चिरंजीवाचें शरीर अशक्त; पलीकडे कसा प्रसंग पडेल न कळे, यास्तव दिपवाळी-पावेतों घरीं राहून पुढें जसें दृष्टीस पडेल तसें केलें तरी बरें ! "

" आह्मी श्रावण शु० १३ रविवारीं पहांटेच्या दोन घटका रात्रीस उगारानजीक कृष्णा उतरून अलीकडे दाक्षिणतीरास आलों. फौज उतरत आहे. दोन तीन रोजांत झाडून सर्व आली म्हणजे कूच करून ढवळेश्वराजवळ घटपा उतरावयास जात आहों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आप्पा ढवळेश्वराच्या उतारास पुढें गेले आहेत. त्यांचा कागद ' परवां रविवारीं पैलतीरास जातों, झाडून सरंजाम उतरला, ' ह्मणून आला होता. पार जाले असतील. तोफखाना पलटणासुद्धां गोकाक-नजीक पार व्हावयास पाठविला आहे. तोही फार करून उतरला. बाकी लवकरच उतरेल. सारा जथ सतीगेऱ्याजवळ अकीसागर गोवनकोपच्या मुक्कामीं होईल पुढें जाण्याचा बेत ठरवून लिहून पाठवितों. "

आगष्ट.

पुढें मुक्काम ढवळेश्वर घटप्रभा दक्षिणतीर येथून भाऊ लिहितात कीं– " काल छ० १८ जिल्हेजीं मुक्काम मजकुरीं आलों. फौज उतरत आहे. झाडून सरंजाम अलीकडे यावयास तीन चार रोज लागतील. कांहीं पागा वगैरे फौज मुधोळच्या उतारास पाठविली. तोफखाना व पलटणें गोकाकेजवळ पार झालीं त्यांस मनोळीच्या सुमारें जाण्याविशीं लिहिलें आहे, व चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा यांसही मनोळीकडे जाण्याकरितां लिहून पाठविलें आहे. आह्मी लवकरच जात आहों. शत्रूचा जमाव पायचा दहा हजार व तोफा पंधरा, कांहीं राऊत, येणेंप्रमाणें

धारवाडानजीक आहे. एक बातमी ' कित्तुरावर येणार ' व दुसरी ' नरगुंदाच्या पेठेवर जाणार. ' अशा बातम्या येतात. मनोळीजवळ कुल सरंजाम जमा होतांच पुढें तिकडील सुरत दिसण्यांत येईल त्या बेतानें जें कर्तव्य तें करावयाचें. तूर्त त्याच्या तालुक्यांत हंगामा सुरू जाहला. एकोडीचें ठाणें घेतलें. याउपर थोडक्याच दिवसांत मोठा हंगामा होईल असें दिसत आहे. घडेल तें मागाहून लिहून पाठवितों. "

याप्रमाणें टिपूच्या मुलुखांत भाऊंनीं हंगामा सुरू केला. पण यापुढें धारवाड काबीज करण्याचा जो त्यांचा विचार होता तो सिद्धीस जाणें बरेंच अवघड होतें. कारण कीं, त्या किल्ल्यांत बद्रीजमालखान नांवाचा टिपूकडील शूर सरदार येऊन राहिला होता त्याजवळ दहा हजार कवाइती पायदळ, हजार दोन हजार स्वार व पुष्कळ तोफा असा सरंजाम होता-शिवाय किल्ल्याची शिबंदी म्हणून निवडक लढाऊ माणूस तीन हजारपर्यंत होतें तें वेगळेंच. धारवाडचा किल्ला त्या प्रांतीं बळकटी-बद्दल नांवाजलेला होता. त्याच्या रक्षणार्थ शत्रूचा इतका जय्यत सरंजाम असतां तो किल्ला काबीज करणें भाऊंना दुष्कर होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण कीं, ते धारवाडाजवळ येत तोंपर्यंत त्यांजवळ सारी दहा बारा हजार स्वार व सुमारें पांच हजार पायदळ इतकी फौज जमलेली होती. आणखी फौज मागून यावयाची होती त्या भिस्तीवर व इंग्रजांचीं पलटणें बरोबर होतीं त्यांच्या भरंवशावर भाऊंनीं त्या किल्ल्यास वेढा घालण्याचें मनांत आणलें.

सप्टेंबर.

धारवाडास वेढा बसला असतां भोंवतीं हुबळी वगैरे शत्रूचीं ठाणीं होतीं तेथील लोक सैन्यास उपद्रव देतील, सबब प्रथम तीं काबीज करणें परशुरामभाऊंस जरूर होतें. आठ पंधरा दिवसांत जाडरहेबळीचें ठाणें घेऊन तेथें धोंडोपंत गोखले यांस हजार स्वारांसह ठेवून

भाऊ हुबळीकडे गेले. तों शत्रूनें धारवाडाहून जाऊन धोंडोपंतावर छापा घातला. परंतु त्यांनीं मर्दुमीनें लढून छापा मारून काढिला, व शत्रूच्या लोकांस पिटून लावलें. भाऊंनीं हुबळीस जातांच नवी व जुनी हुबळी घेतली, आणि फौजेच्या टोळ्या पाठवून दोडवाड, मिश्रीकोट हीं ठाणीं घेतलीं. पुण्याहून प्रत्यहीं फौज येऊन भाऊंस जसजशी मिळत गेली, तसतसा शत्रूचा मुलूख काबीज करण्याचा उपक्रम त्यांनीं जारीनें सुरू ठेविला. तसें करण्यास ती वेळ फार चांगली होती. कोईमतुराकडे इंग्रजांनीं टिपूस चांगलाच ताण बसविल्यामुळें तो तिकडे अडकून राहिला होता. बद्री-जमालखान धारवाडास होता त्यास तर भाऊंच्या धाकामुळें जाग्यावरून हालतां येईना. रायचूर दुआबांत टिपूचा कुतुबुद्दिन नांवाचा सरदार कांहीं फौज घेऊन राहिला होता; त्यावर निजामअल्लीकडील सरदार दाराजहां बहादूर यानें चालून जाऊन लढाई दिली. त्या लढाईंत कुतबुद्दिनाचा पराजय होऊन तो श्रीरंगपट्टणाकडे पळून गेला.

सप्टंबर.

अशी स्थिति असल्यामुळें टिपूचें राज्य काबीज करण्याची भाऊंस जी या वेळीं उत्तम संधि मिळाली ती त्यानीं व्यर्थ घालविली नाहीं. त्यांच्या हुकुमावरून निरनिराळ्या सरदारांबरोबर फौजेच्या टोळ्या चहूं-कडे रवाना झाल्या. आपाजी गोविंद सखदेव यांनीं सावनुराकडे जा-ऊन लक्ष्मेश्वर तालुक्यांत अंमल बसविला. गणपतराव मेहेंदळे यांनीं बिदनूर प्रांतीं जाऊन जडें व अनवटी हीं ठाणीं घेतलीं. जयरामपंत जोशी यांनीं कारवाराकडे उतरून सोंदें घेतलें. दौलतराव घोरपडे यांनीं गजेंद्रगड घेतला. कोन्हेर नरसिंह यांनीं तुंगभद्रा उतरून जाऊन हरपनहळ्ळींचें ठाणें व उचंगीदुर्ग हा पहाडी किल्ला घेतला. मुरारराव घोरपडे यांचा पुतण्या व्यंकटराव यानें गुत्ती-कडे जाऊन धामधूम केली. या सर्व हकीकती आक्टोबर १७९०पासून फेब्रुवारी १७९१ पर्यंत घडून आल्या. त्यांविषयीं विशेष लिहिण्याच्या

भरीस न पडतां आतां आह्मी धारवाडच्या वेढ्याचें काम परशुराम-भाऊंनीं कसें काय चालविलें होतें याविषयीं लिहूं.

धारवाडचा किल्ला मूळचाच बळकट असून टिपूनें अलीकडे सात लक्ष रुपये खर्च करून त्याची अधिक मजबुती केली होती. किल्ल्यांत बद्रीजमालखानाचें व किल्ल्याच्या शिबंदीचें मिळून बारा तेरा हजार माणूस व पन्नास साठपर्यंत तोफा होत्या. अलीकडे भाऊंच्या फौजेंतही नवीन भरती बरीच झाली होती. भाद्रपद शु० ६ ता. १४ सप्टेंबर दिवशीं भाऊंची स्वारी धारवाडापासून तीन कोसांवर नरेंद्र येथें लष्कराचा तळ देऊन राहिली. तेथून त्यांनीं दररोज सैन्यासह धारवाडाजवळ जावें, व दिवसभर किल्ल्यावर तोफा मारून अस्तमानीं गोटास परत यावें, असाच क्रम कित्येक दिवस चालला होता. त्यामुळें बद्रीजमाल-खान यास बाहेरून दाणावैरण भरून आणण्यास हरकत होत नव्हती.

आक्टोबर. परंतु भाऊंनीं पुढें लवकरच आपल्या फौजेच्या टोळ्या किल्ल्यासभोंवतीं १० कोसपर्यंत चोहोंकडे पसरल्यामुळें शत्रूस दाणावैरण मिळण्याची दिवसेंदिवस मुष्कील पडूं लागली. जेथें शत्रूचे लोक सांपडतील तेथें तेथें त्यांचें सक्तीनें पारि-पत्य करावें असा भाऊंचा हुकूम असल्यामुळें मराठ्यांकडून शत्रु-पक्षाच्या लोकांशीं जें क्रूरपणाचें वर्तन होत असे तें वाचून फार आश्चर्य वाटतें. यासंबंधींचे येथें कांहीं उतारे—

" बाहेरून चोरून कांहीं गल्ला वगैरे सामान जातें असें समजल्या-वरून तमाम आसपाशीं गांवगन्ना ' दस्तकाखेरीज माल येऊं देऊं नये. ज्याजवळ दस्तक नसेल तो कोणाचाही असो. लुटावा; ' याप्रमाणें ताकीद जाली आहे. आज चार पांच रोजांखालीं तीस पस्तीस बैल तांदुळांचे भरून धारवाडास जात होते, ते नऱ्या हुबळीजवळ सांपडले. याखेरीज आणखी माणसें डोईवरून तंबाकू वगैरे जिन्नस नेत असतां जाडरहेबळी ह्मणून गांव किरवंतांचा आहे तेथें सांपडलीं. अठरा असामी

होती. त्यांचीं नाकें कापवलीं. रसदेचा बंदोबस्त बराच जाहला आहे. बातमीचीं वगैरे माणसें सांपडतात त्यांचीं तमाम नाकें कापावयाची परवानगी जाली आहे. नाकें कापावयाचें कारण तरी, इकडील बाजारचा तांबोळी हुबळीस जात असतां कुसेगळकरांनीं धरून त्याचें नाक कापून त्यास लष्करांत पाठविलें. त्याजवरून तोच जाबता उतरावयास प्रारंभ झाला आहे! आजपर्यंत हें नव्हतें. तिकडूनच सुरू जाहल्यामुळें सुरू जालें आहे. छाप्यांतील माणसें सांपडलीं त्यांचे हातपाय काढविले, यामुळें मोठी दहशत बसली आहे. ”

“ किल्ल्यास रसद पोंचते असें समजल्यावरून राऊत पाठवून बंदोबस्त होतो. परंतु पेशजी माणसें डोईवरून वोझीं घेऊन जात असतां सांपडलीं त्यांचीं नाकें कापतांच हल्लीं कोणी पुरुष जात नाहीं. बायका दहा वीस सांपडल्या. त्यांतील वोझीं घेऊन जाऊं लागल्या त्यांतील कांहींजणींचीं नाकें कापविलीं. आंतून बातमीवाले येतात त्यांच्या सांगण्यांत बायका मनस्वी येतात जातात; त्याजवरून बायका सांपडतील तेथेंच नाक कापावें अशी परवानगी लोकांस जाली आहे. त्याजवरून सांप्रत हाच उद्योग होतो. तरी बायका सांपडतच आहेत! ”

“ शत्रूकडील गुप्त हेर बातमी काढण्याकरितां लष्करांत आलेले सांपडल्यास त्यांची गत याप्रमाणेंच होत असते. तिकडील मनुष्यें फकिरी वगैरे सोंगें घेऊन येतात तीं सांपडतात. त्यांचे हात पाय व नाकें कापतात. आज पांच सात रोजांखालीं एक फकीर सांपडला तो बोलण्यांत चावळूं लागला. सबब त्याचें नाक काढलें. नंतर तो मागती किल्ल्यांत पळून जात असतां मोर्चांतील लोकांस सांपडला. त्यास मागती धरून आणून चौकींत ठेविलें. तितक्यांत एका मुदयानें सांगितलें जे, हा फकीर बद्रीचा खिजमतगार. त्यावरून त्याचा पाय तोडविला. दीडदोन दिवस जागच्याजाग्यावर पडला होता. मयत जाला. वरचेवर तिकडील सांपडतात त्यांची गत अशीच होते. ”

या प्रकारच्या उपायांनीं किल्ल्यांत बाहेरून रसद जाणें बंद करण्यांत आलें. त्यामुळें आंतल्या लोकांचे हाल होऊं लागतांच किल्ल्यांतून दररोज दहावीस पन्नास माणूस पळून जाऊं लागलें. मध्यंतरीं जुन्या हुबळीचा किल्लेदार हसन महंमदखान यानें दगलबाजीनें धारवाडांत कांहीं जिन्नस पाठविण्याचा उद्योग केला. परंतु तो तत्काळ उघडकीस आला. ‘ बातमीवाले चाकरीस ठेऊन मी किल्ल्यांतली बातमी आणवितों व किल्ल्यांत फितूर करितों ’ असा परशुरामभाऊंजवळ बहाणा करून त्यानें बातमी आणावयास ह्मणून किल्ल्यांत माणसें पाठवावयाची परवानगी मागून घेतली. परंतु त्यानें माणसें पाठविलीं तीं बातमीकरितां मुळींच पाठविलीं नव्हतीं ! “ विड्याचीं पानें दहापंधरा हजार व धने व हळद व लसूण व आलें व मिरशेंगा याप्रमाणें जिन्नस पांट्या भरून, माणसांचे डोईवर देऊन पाठवीत होते. तीं माणसें रात्रौ छबिन्यांत......सांपडलीं. तेव्हां त्यांतील तीन माणसें आणखी पत्त्यासाठीं ठेऊन वरकड माणसांचे पाय तोडविले. ”

आजपर्यंत परशुरामभाऊंचा मुक्काम नरेंद्र येथें होता; ते आतां तेथून निघून धारवाडापासून एक कोसावर नवलूर ह्मणून खेडें आहे तेथें जाऊन राहिले. खरें ह्मटलें तर मोर्चेबंदीचें काम येथपासून पुढें सुरू झालें. किल्ल्याजवळ मैराळ टेंकडीवर एक चिरेबंदी देवालय होतें तेथें भाऊंची स्वारी शेंदोनशें लोकांनिशीं येऊन बसूं लागली. मोर्चांचें काम कसें चालतें हें आपल्या नजरेनें पाहण्यास त्यांस तें स्थळ सोयीचें होतें. टेंकडीच्या पायथ्याशीं तोफा आणून गोलंदाज नेहमीं मारा करीत. किल्ल्यावर लांब पल्ल्याच्या तोफा होत्या त्यांच्या माऱ्यांतच ही टेंकडी होती, व भाऊ येथें येऊन बसतात ही गोष्ट आंतल्या लोकांस कळली होती. त्यामुळें तेही टेंकडीवरच्या देवळा-

वर नेम धरून गोळे मारीत. परंतु भाऊ व त्यांच्या बरोबरची मंडळी यांस या धोक्याचें कांहींच वाटत नसे !

याप्रमाणें क्रम चालू होतो तों तिसऱ्याच दिवशीं म्हणजे आश्विन व० नवमीस प्रातःकाळींच शत्रूशीं एक बरीच मोठी लढाई झाली. तिचें वर्णन परशुरामभाऊंचे फडनवीस रामचंद्र श्रीधर काळे यांनीं फार चांगलें केलें आहे, व त्यांत इंग्रजांच्या मर्दुमीची फार फार तारीफ केली आहे. सदरहू काळे हे लिहितात कीं---

" नरेंद्रावर मुक्काम भाद्रपद वद्य पंचमीस आला. त्या दिवसापासून दररोज धारवाड डावें एक कोस एका कोसाचे अंतरानें टाकीत जाऊन धारवाडचे पश्चिमेस दिडा बाणाचे पल्लयावर एक उली बसाप्पाचें देवळ आहे. तेथें दडणी बहुत माळाच्या आहेत. त्या जाग्यावर तोफा मांडून रोज तृतीयप्रहरपावेतों शेंपन्नास गोळे मारून, फिरून अस्तमान झाला ह्मणजे गोटास यावें, याप्रमाणें आश्विन व० ७ मी पावेतों रोज उठून येरझाऱ्या केल्या. पंचवीसपर्यंत घोडे ठार, व चाळीस पन्नास माणूस गार्दी व इंग्रजांकडील व कांहीं शिलेदार ऐसे ठार झाले. आमच्या तोका लागू व्हावयाच्या सुमारें त्यांनींही किल्ल्यावरून व पेठेजवळून व बातेऱ्यांवरून शेंपन्नास गोळे मारावे; याप्रमाणें खेटे जाले. यानें कांहीं त्यांस तंबी पोंचेना, असें समजून आश्विन वद्य अष्टमीच्या दिवशीं नरेंद्राहून कूच करून धारवाडच्या पूर्वेस एका कोसावर नवलूर ह्मणून गांव आहे तेथें येऊन मुक्काम करून दुसरे दिवशीं रोजच्या दिनचर्येप्रमाणें तोफा मारावयासाठीं धारवाडच्या दक्षिणेस मैराळ टेंकडी ह्मणोन एक आहे, तेथें टेंकडीवर एक देवालय चांगलें आहे, तेथें स्वारी गोटांतून निघोन गेली. तेव्हां नवमीच्या दिवशीं प्रातःकाळीं दोन घटका दिवसास स्वारी टेंकडीपाशीं गेली. बराबर फार फौज नव्हती. टेंकडापासून पेठ एका बाणाच्या खांचेवर. तेथून किल्लाही तित-

१ नोव्हेंबर.

काच. येणेंप्रमाणें अंतर असतां स्वारी तेथें गेली. जाऊन देवळांत बसले. तोफाही गोटांतून आल्या नव्हत्या. इंग्रजही गोटांतून आले नव्हते. स्वारी-बरोबर चारपांचशें स्वार होते. दोन्ही पागे सखोजी काटे व नारायणजी बाबर ऐसे बरोबर आले होते. इतक्यांत स्वारी जलदी गेली हें समजून मागून लिटली खसा व त्याच्या तोफखान्याचा सरदार व दुसऱ्या पलटणचा साहेब मेघडालन, ऐसे तिघेजण मात्र ती॥ राजेश्री भाऊसाहेबांजवळ येऊन उभे राहिले. इतक्यांत सरकारच्या तोफाही टेंकडीपाशीं आल्या. गाडदीही हजार पांचशेंपर्यंत टेंकडीच्या उजवे बाजूस एक लहानसा तळ्याचा मेढ आहे तेथें आले. इतका आमचा जमाव नुकता होतो तों सकाळचा चार पांच घटका दिवस आला. तेव्हां किल्ल्यावरून दहापंधरा जागीं तोफांचे बार बहुत होऊं लागले. बातेऱ्यांवरूनही बहुत मारूं लागले. आणि पेठें-तून तीन हजार पायदळ व तीन तोफा ऐशा नीट टेंकडीच्या सुमारें चालून घेतलें. ते दिवशीं त्यांणीं बहुत जास्ती करून मैलार टेंकडीपासून लहानशा जेजालेच्या अंतरानें एकतळ्या मेढ आहे तेथें येऊन तिनी तोफा ठेवून बेमुरवत मारूं लागले. किल्ल्यावरील व पेठेंतील व बोतऱ्यांतील ऐसा चौतर्फा मारा तोफांचा होऊं लागला पांच सात घोडीं गोळ्यांनीं ठार जालीं. त्यांचा बहुत मार होऊं लागला ते समयीं सखोजी काटे यांनीं येऊन वडिलांपाशीं विनंती केली कीं, आज त्याचा रंग एक प्रकारचा दिसतो. जर त्यांणीं चालून घेतलें, तर यासमयीं येथें जमाव बहुत थोडा आहे. दम धरवणार नाहीं. आम्हांस आज्ञा दिल्यास आम्हीं येथून उजवीकडे एका गोळीच्या माऱ्यावर उभे राहतों. जर त्यांणीं आपल्यावर चालून घेतलें असतां आम्हीं आडवीं घोडीं घालतों. तेव्हां वडिलीं सांगितलें कीं 'तुह्मीं जावें.' असें म्हणतांच सखोजी काटे व नारायणजी बाबर उभयतां आपल्या पागांसुद्धां धारवाडच्या नीट पूर्वेकडे चालूं

लागले. ते तिकडे गेल्यानंतर कप्तान लिटली यानें वडिलांपाशीं येऊन विनंती केली कीं, आज आंतील आम्हांवर बहुत चालून आले आहेत. दोनतीन हजार माणूस आहे. तीन तोफा आहेत. त्यास त्यांनीं मागें जाईन म्हटलें तर पेठ लांब, एक गोळीच्या अंतराची जागा. यासमयीं आम्हांस आज्ञा केल्यास आह्मी चालून जाऊन तोफा घेतों. ऐसें ह्मणू लागले. तों लिटली आणखी ह्मणू लागला कीं, तुह्मीं आपले गारद्यांची कलागत लावावी, ह्मणजे आम्हीं एका बाजूनें उठतों. नाहींतर आमच्याबरोबर गाडदी यांनीं उठावें. परंतु आपल्याबरोबर गाडदी उठले तर विना अंगाशीं अंग लागल्याशिवाय बार काढूं नये. ऐसें इंग्रज ह्मणू लागले. गाडद्यांचे जमातदार म्हणूं लागले कीं, आम्हीं धांवत जाऊं. बार काढीत जाऊं. ऐसें ह्मणूं लागले. तें कांहीं लिटलीच्या मर्जीस येईनासें जालें; आणि त्यांणीं (इंग्रजांनीं) दोघांतिघांनीं मनसबा केला कीं, हें कांहीं चांगलें नाहीं. ऐसें ह्मणून लिटलीनें येऊन वडिलांपाशीं ह्मणूं लागला कीं, आतां बहुत उशीर जाला, दहा घटका दिवस आला, उद्यां पहावयास येईल. ऐसें ह्मणून उगाच बसला. तों जिकडे या दोन्हीं पागा गेल्या होत्या त्यांजवर किल्ल्यावरून गोळे मारीतच होते. तेथें एक गोळा येऊन खुद्द नारायणजी बाबर यांसच बसला. डावे हातच्या फऱ्याजवळ मागें बसला तो उजवे कुशीस पार होऊन गेला. मशारनिल्हे ठार जाले. हें वर्तमान आलें. तेव्हां यजमान बहुत कष्टी जाले. नारायणजी बाबरासारखा मनुष्य जायां होऊन जर काम कांहींच न जालें तर ठीक नव्हे, असें मनांत आणून कप्तान लिटलीस सांगितलें कीं, खामखां आम्हांपुढें तोफा आल्या आहेत त्या पाडाव कराव्या. तुह्मीं करीत असल्यास बरें; नाहींतर आह्मीं गाडदी उठवितों, आणि फौजाही उठवितों. ऐसें बोलतांच त्यानें उत्तर केलें कीं, ऐसी मर्जी असल्यास तोफांचा पाड काय आहे ! मीच तोफा घेतों. असें म्हणून—एक

पलटण टेंकडीपाशीं आलें होतें,—दुसरेंही पलटण गोटांतून आणून टेंकडीपाशीं उभें केलें; आणि जेथें ती॥ राजश्री भाऊसाहेब बसले होते तेथें आपल्या तोफा टेंकडीवर चढविल्या. एक वडिलांच्या उजव्या हातास ठेविली, आणि एक तोफ डावे हातास ठेविली. आणि तोफखान्याच्या आपले सरदारास हुकूम केला कीं, आंतील लोक आले आहेत त्यांजवर चालून घेतों. तूं या दोन्हीं तोफांचा मारा त्या लोकांवर धर. असें सांगून भाऊसाहेबांपाशीं आला; आणि सांगितलें कीं, सरकारचे गाडदी बसले आहेत, त्यांस कलागत लावणें ह्मणोन सांगावें. आह्मीं तोफांवर लेण उठवितों. असें सांगतांच गाडद्यांकडे सांगून पाठविलें. गाडद्यांच्या अंगानें गोळागोळी होऊं लागली. तेव्हां लिटलीनें आपले पलटणांपैकीं तीनशें माणसांची एक लेण पुढें आणली. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं लिटलीस विचारिलें कीं, साहेब ! आंतील तीन हजार माणूस उभें असतां तीनशें माणूस त्यांजवर उठवितां हें काय ? तेव्हां लिटलीनें सांगितलें कीं, तीनशें लोक पुरेत ! खातरजमा आपल्यास असूं द्यावी. तुह्मीं पहात रहावें. तीनशें माणसांनिशीं तिनी तोफा घेतों, ही खातरजमा असूं द्यावी. इतकें ह्मणून टेंकडीखालीं लेण उभी होती, त्या लेणेस लिटलीनें आपली टोपी काढून दोन वेळां फिरविली. तेव्हां तीनशें माणसांची तुकडी चालूं लागली. हें पाहून खासा लिटली टेंकडीखालीं जाऊन नीट त्यांच्या लोकांवर चालून घेतलें. एक दुर्बीण मात्र खाशाच्या हातांत होती. तसेंच चालून त्यांच्या तोफांपर्यंत तीनशें माणसांनिशीं जाऊन आंतील लोक मारीत होते त्यांच्या अंगास अंग लाविल्यावर, मग खासा लिटली रुमाल फिरवूं लागला. मग इंग्रजांच्या सळका सुटूं लागल्या. आंतील तीन हजार बार असतां तीनशें माणसांचा मार सोसवेनासा होऊन पळूं लागले ! इंग्रजांचे उजवे बाजूनें आमचे सरकारचे रोहिले होते तेही इंग्रजाबरोबरच तोफांपाशीं गेले. इंग्रजांनीं तोफा मागें टाकून

त्यांच्या पाठीवर पुढें पेठेकडे थोडेसे गेले. तोफा इंग्रजांनीं सोडविल्या. आणखी त्यांच्या (शत्रूच्या) कुमकेस कांहीं लोक व बाहेर पेठेंतून शें दोनशें आले त्यांजवर फौज उठली. तोफांजवळ जे लोक होते ते व आंतील ऐसे फौजेनें घोडीं घालून पेठेच्या दरवाजापावेतों मारीत नेले. तेव्हां ती॥ रा॥ बळवंतराव काका व विठ्ठलराव बाबा यांणीं शिपाईगिरी चांगली आपल्या हातानें केली. रा॥ गोपाळ विठ्ठल यांणीं कामकाज चांगलें केलें, मशारनिल्हेस दोन गोळ्या लागल्या आहेत. खैर आहेत. कांहीं चिंता नाहीं. विठ्ठलराव यांस हातास पुतळी लागली आहे. मग आंतून फार मार होऊं लागला. मग सारे लोक मागें सरून आसऱ्यास आले. तिन्हीं तोफाही आणिल्या. आंतील दीडशेंपावेतों माणूस ठार पडलें. शेंदोनशें जखमीही जाहले असतील. आम्हांकडील त्या दिवशीं तीस घोडे ठार, पन्नास साठ असामी गारदीसुद्धां. शिवाय कवाइती माणूस तीस असामी ठार व पन्नास जखमी. आम्हांकडील जखमी शेंदीडशेंपावेतों जाले. यश चांगलें आलें. त्या दिवशीं इंग्रजानें बहुत तारफेनें लढाई केली. त्याच्या (इंग्रजांच्या) फौजेचे बार दहा आंखांस एक बार याप्रमाणें यावत् लिटली फिरून भाऊसाहेबांपाशीं येई तावत्पर्यंत मार सारखा धरला होता. मग बंद केला. इंग्रजांच्या करण्यास हद्द आहे ! वडिलीं लिटलीची तारीफ केली. जर त्या दिवशीं इंग्रस उठत नव्हता तर तोफा न येत्या. "

यानंतर लढाई दोनचार दिवस बंद होती. लढाईंत उभय पक्षाकडचे मुडदे पडले आहेत ते आपापले ओळखून ज्याचे त्यानें घेऊन जावे, त्या अवधींत परस्पर लढाई होऊं नये, असा बद्रीजमालखान याजकडून भाऊंकडे निरोप आल्यामुळें लढाई थांबली होती. परंतु ते चार दिवस निघून गेल्यावर पुन्हां पूर्वीप्रमाणें युद्ध सुरू जालें. भाऊंनीं व आंतल्यांनीं एकमेकांवर तोफा माराव्या, लहानसान टोळ्यांची उभयपक्षीं

गांठ पडून चकमकी व्हाव्या, हेंच या युद्धाचें स्वरूप होतें. बाहेरून रसद पोंचण्याचें बंद झाल्यामुळें आंतील लोकांची उपासमार होऊं लागली; व मागच्या लढाईमुळें त्यांचा युद्धोत्साह कांहींसा कमी झाला होता; आंतल्या स्थितीस कंटाळून वेळ साधेल त्याप्रमाणें रोज शेंपन्नास माणूस पळून जात होतें; हें सर्व जरी खरें आहे तरी, भाऊंच्या हातीं धारवाडचा किल्ला इतक्यांतच येण्याचा संभव नव्हता. कारण कीं, शेवटपर्यंत किल्ला लढविण्याचा बद्रीजमालखान यानें जो निश्चय केला होता तो अद्यापि कायमच होता.

ता. १३ दिसेंबर रोजीं भाऊंच्या फौजेनें धारवाडच्या पेठेवर हल्ला केला. ते लिहितात, " पेठेच्या दरवाजानजीक बातेऱ्या आंतील लोकांनीं बांधून गोळ्या मारीत होते. बहुत दिवस जाले. बातेऱ्यांतील लोक मारावे अशी योजना करून सारी फौज पायदळ (एकत्र) केली, व गाडद व इंग्रजांकडील पलटणें जमा करून बातेऱ्यांवर उठविले. आंतील लोकांनीं बहुत कांहीं मारामारी केली. परंतु आपल्याकडील फौजेनें व गाडद्यांनीं व इंग्रजांकडील लोकांनीं बहुत कांहीं आंगेज करून शत्रूकडील लोकांजवळ जाऊन पावले. तेथें थोडीशी मारामार होऊन हत्यार चाललें. नंतर आंतील लोकांनीं पळ काढिला. तेव्हां पेठेंत शिरले ते पेठ सारी मागें टाकून पुढें मैदान आहे तेथवर गेले. तेथें त्यांकडील लोकांनीं संभाळून फिरोन चालून आले. पाठीमागें (आमची) फौज होती तिणें घोडे चालविले. तेथेंही मारून मागें सारिले. श्रीमंताच्या पुण्येंकडून बरेंच जाहलें. तीन तोफा पाडाव आणिल्या. त्यांकडील चारपांचशें माणूस जखमी जालें. आपलेकडील गाडदी, व इंग्रज व फौजेंतील मिळोन शंभरपावेतों माणूस ठार जालें. खासा इंग्रज लिटली यासी गोळीची जखम लागली. खैर आहे. असा शिपाई पाहण्यांत आला नाहीं. जातीनें

सरदार होऊन फार अंगेज करितो. बहुत कांहीं शिपाईगिरीची कस्त आहे. "

याप्रमाणें पेठ घेतल्यावर तिचीं भिंताडें पाडून व बातेऱ्या जमीनदोस्त करून भाऊनीं खुद्द किल्ल्याच्या तटास शुक्रवारपेठेकडून मोर्चेबंदी केली. तथापि किल्ल्याच्या दक्षिणेस बाहेर बातेऱ्या होत्या त्यांतून गोळागोळी सुरू होतीच. कांहीं दिवसांनीं कप्तान लिटल् यानें इंग्रज पलटणांनिशीं त्याही बातेऱ्यांवर छापा घालून तेथील लोक उधळून लाविले, व बातेऱ्या मोडून टाकिल्या. त्यामुळें आतां शत्रूचा प्रसार किल्ल्याबाहेर बिलकुल राहिला नाहीं.

आक्टोबर महिन्यांत धारवाडास वेढा बसला. आठ पंधरा दिवसांत किल्ला काबीज होईल असें मुंबईसरकारास वाटत होतें. परंतु डिसेंबर सुरू झाला तरी कशास कांहीं ठिकाण नाहीं असें पाहून, त्या सरकारानें परशुरामभाऊंच्या कुमकेस आणखी दोन तीन पलटणें मुंबईहून रवाना केलीं. तीं पूर्वीप्रमाणेंच जयगडास जलमार्गानें येऊन खाडींतून संगमेश्वरास आलीं. या पलटणावर मुख्य सरदार कर्नेल फ्रेड्रिक नांवाचा होता. त्याला संगमेश्वराहून धारवाडास पोंचावयास एक महिना लागला. तो तेथें येऊन पोंचल्यावर सर्व इंग्रजी फौजेचें आधिपत्य त्याजकडे आलें. प्रथम प्रथम किल्ला घेण्याविषयीं त्याची वसवस फार होती. किल्ल्याची तटबंदी ढांसळल्याखेरीज तो हातीं यावयाचा नाहीं हें समजून भाऊनीं पुण्याहून व मिरजेहून आणखी तोफा मागविल्या होत्या त्या येऊन लष्करांत दाखल झाल्याच होत्या. त्या तोफा आपल्या जिमेस घेऊन कर्नेल फेड्रिक यानें तटबंदीवर मारा सुरू केला. पण लौकरच दारूगोळा संपल्यामुळें त्याचा यत्न खुंटला. भाऊंनीं कोठून तरी दहावीस खंडी दारू मिळवावी, चार दोन दिवस तोफा चालाव्या, पुन्हां बंद पडाव्या, असें वारंवार होऊं लागलें.

या स्थितीला त्रासून एके दिवशीं कर्नल फ्रेड्रिक् परशुरामभाऊं-कडे येऊन बोलूं लागला कीं, " हल्ला केल्याखेरीज किल्ला हातीं येत नाहीं. आह्मीं किती दिवस तिष्ठत बसावें ? तुह्मी तरी हल्ला करा, नाहींतर आह्मी तरी करितों ! तुह्मी आमची कुमक करूं नका; आम्ही तुमची करीत नाहीं. दोघांपैकीं कोणींही हें काम पतकरावें. पण ज्यानें पतकरावें त्यानें दुसऱ्याच्या मदतीखेरीज तें तडीस नेलें पाहिजे. काय तें उत्तर या क्षणीं सांगा. " या गोष्टीस उत्तर देण्याचें काम सोपें नव्हतें. भाऊ लिहितात, " कर्नल फ्रेड्रिक याचें बोलणें जे, धार-वाडचा किल्ला विसा रोजांत फत्ते करावा, या-प्रमाणें मुंबईहून निघतेसमयीं हुकूम आहे. येऊन सोळा सतरा दिवस जाले. याउपर मुदत लागावयाची नाहीं, यास्तव खंदक भरावयास शेराचे वगैरे भारे व शिड्या येणेंप्रमाणें सरंजाम जलदीनें द्यावा, म्हणजे हल्ला करून स्थळ घेतों. हें काम आपल्या पलटणानिशींच करणार. सरकारच्या लोकांनीं येऊं नये. तमाशा पहावा. अथवा सरकारच्या लोकांनीं ही गोष्ट करावी, आह्मीं पाहूं. कोणीं कुणाची कुमक करूं नये. आह्मीं स्वतंत्र कार्य केल्यास स्थळ देऊं न देऊं हा अंदेशा आणों नये. सरकारशीं तफावत करणार नाहीं. खातरजमा असों द्यावी. किल्ल्यांत नक्त ऐवज जो असेल तो घेऊन शिपाई यांस बक्षीस देऊं. वरकड जिनसीस हात लावणार नाहीं. पेशजी आमची चाल किल्ला घेतला असतां आंतील जिन्नस कोणताही असो, दरोबस्त घ्यावा; किंवा किंमत ठरेल ती घ्यावी, असें होतें. अलीकडे तो जाबता राहिला. नक्त असेल तें मात्र घ्यावें असें ठरावांत आहे, त्याप्रमाणें होईल. आम्हांजवळ सामान आहे तें थोडें असें वाटत असेल, त्यास या सामानानें धारवाडासारखे दोन किल्ले विल्हेस लावूं ! इतकें सामान यासाठींच आणावयास कारण—काम जलदीनें व्हावें, एतदर्थीं आणिलें आहे. हरइलाज करून या

सन १७९१.

जाग्यांतून मोकळें जालें पाहिजे. याचा इत्यर्थ काय तो सांगावा; ' ह्मणोन, त्याजवरून विचार करून पाहतां ही गोष्ट बुद्धीपरती आहे. यास काय अजमास समजला आहे कळत नाहीं. जागा कुबळ, तोफेच्या मारगिरीनें किंवा अन्नपाण्याच्या विपत्तीनें जेरीस यात्रा, तर तूर्त मारगिरी होत आहे याचा विशेष काट जाला नाहीं, व थोडेंबहुत भिंताड पडलेलें असावें तेंही नाहीं. अन्नाची तूट जो आंतून येतो तो बहुतच सांगतो. तर्केंकरून मनास आणितां अन्नाव्यतिरिक्त किती दिवस गुदरतील? परंतु कांहीं संग्रह आहे. लोकांस मात्र हमखास देत नाहींत. युक्तीयुक्तीनें देतात. खंदक मातबर, भरावयाचा उद्योग केल्यास लवकर आटोपेलसें दिसत नाहीं, इतकें असोन याच्या बोलण्याची धमक मोठी! मनसब्यानें उत्तर सांगितल्यास त्याचें बोलणें प्रतिज्ञेचें पडतें. परीक्षा पहावी तर दैववशात् त्याच्या वस्तु गोष्ट साधल्यास इंग्रज फार शेर होतील; आणि सरकारचें मनुष्य मुबलक असतां कांहीं जालें नाहीं असें होईल; व लौकिकांत बहुतच कमी पडेल. हा अर्थ ध्यानीं आणोन आपणच हल्ला करावयाचें कबूल करावें, तर आपल्या लोकांचा दम किती हें समजण्यांतच आहे. मोहरा फिरल्यास हे (इंग्रज) तमाशा पाहणार! साऱ्यांनीं मिळोन उठावणी करावी म्हटल्यास याच्या चित्तास येत नाहीं! करणें तर स्वतंत्र करूं, कोणी कोणाची कुमक देखील करूं नये, असे आवाज निघतात! उत्तर सांगावयास सुचत नाहीं. मोठें संकट आहे. श्री-सत्तेकडून काय घडतें पहावें. सरकारची (इंग्रजांस) कुमक असावी असा आमचा बेत. परंतु त्याच्या म्हणण्यांत ' आह्मीं माघारे फिरूं ही गोष्ट लक्षांत आणूं नये! कसेंही असो; (तुमच्या) कुमकेचें प्रयोजन नाहीं, आमचें आम्हीं पाहतों, "

हल्ला करून धारवाड साध्य होण्याजोगें नाहीं. ही परशुरामभाऊंची पक्की खात्री होती. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें कर्नल फ्रेड्रिक

याचा जेव्हां फारच आग्रह पडला, तेव्हां भाऊंनीं मोठ्या कष्टानें त्याच्या म्हणण्यास रुकार दिला; व त्यानें सांगितल्याप्रमाणें शेराचे भारे व व शिड्या वगैरे सामान तयार करून त्याच्या हवालीं केलें. कर्नल फ्रेड्रिक यानें बद्रीजमालखान यास धमकावणीचा निरोप पाठविला कीं, कोणच्याही ठाण्यावर अगर किल्ल्यावर आम्हांला हल्ला करावयाचा झाला म्हणजे आह्मीं आंतल्या लोकांस सांगून पाठवीत असतों. ते बऱ्या बोलानें आमचा कौल घेऊन बाहेर पडले तर त्यांना सोडून देतों; नाहीं तर हल्ल्याच्या वेळीं जे सांपडतील त्यांची आह्मी कत्तल करीत असतों. याप्रमाणें आमचा शिरस्ता आहे. त्यास अनुसरून आम्ही हल्ल्यानें धारवाड घेणार हें तुम्हांस आगाऊ कळवीत आहों. यावर तुमचें काय म्हणणें असेल तें तुम्हीं यावेळीं आम्हांला कळविलें पाहिजे. या निरोपावर बद्रीजमालखान यानें शांतपणें उत्तर पाठविलें कीं, " आज उद्यां दोन दिवस मुहूर्त नाहीं. त्यानंतर पलटणांतील कोणी खासा यावा, म्हणजे त्याशीं बोलणें तें बोलों. " या उत्तरावरून त्याचा रोंख टाळाटाळी करण्याचा आहे हें कर्नल फ्रेड्रिक याच्या लक्षांत आलें व त्यास फार संताप आला. खंदकाच्या पाळीपर्यंत तरी आपले मोर्चे जाऊं द्या; मग हल्ल्याचा विचार करितां येईल, असें भाऊंनीं वारंवार सांगितलें असतां तें कर्नल फ्रेड्रिक यानें ऐकिलें नाहीं; आणि ता० ७ फेब्रुवारी रोजीं एकाएकीं किल्ल्यावर हल्ला केला ! त्या दिवशींच्या पत्रांत भाऊ लिहितात कीं—

" आज पहांटेची पांच चार घटका रात्र असतां इंग्रजांकडील पलटणवाल्यांनीं हल्ल्याचा बेत धरून खंदक भरावयाचें सामान वगैरे घेऊन नीट चाल करून खंदकापर्यंत गेले, आणि भारे वगैरे टाकून कांहीं लोकांनीं उड्या टाकिल्या. इतक्यांत किल्लेकरी सावध होऊन अतिशय मार धरिला. तोही सोसून पुढील उद्योग करावा, त्यास किल्लेकरी यांनीं भाऱ्यांस आगी दिल्या. भारे वाळले होते, यामुळें

आग जलद पोंचली. सबब साराच बेत राहिला. परस्परें मारगिरी बेसुमार जाहली. इंग्रजांकडील दहा वीस माणूस ठार, पन्नास साठ असामी जखमी जालें. याखेरीज सरकारचें माणूस थोडेंबहुत ठार जखमी जालें. अमुक संख्या लागली नाहीं. इंग्रज फार खट्टे आहेत. आणखी कोणता इत्यर्थ करितात पहावें. महिपतराव आंबाजी गोळीनेंच ठार जाले. ईश्वरें वाईट केलें. परवां मंदवारीं रात्रौ हल्लयाचा निश्चय करून सारें साहित्य देखील जालें होतें. परंतु ते दिवशीं गलबल पाहून इंग्रजांनीं राहविलें. काल रात्रौ अकस्मात् कोणास कळूं न देतां ठरविलें. बरीच साधली होती. शेवट चांगला जाला नाहीं. अग्नीपुढें यत्न नाहींसा जाला. "

याच हल्लयाविषयीं आणखी तपशीलवार हकीकत दुसऱ्या एकाच्या पत्रांत आहे ती अशी:—

" काल सोमवारीं प्रातःकाळीं तीन चार घटका रात्रीस इंग्रजांनीं हल्ला करावा म्हणोन इत्यर्थ करून इंग्रजांकडील लोक किल्लयाचे खंदकापर्यंत गेले. खंदकांत उतरावयाचे पूर्वीं पंधरा दिवस रानांतील झाडपाल्याचे भारे हजार बाराशें आणिले होते. त्यांपैकीं पांच सातशें भारे खंदकांत टाकिले होते. त्यांजवर (किल्लेकऱ्यांनीं) दारूचीं गाडगीं आग लावून टाकिलीं व तेल व कडबा वरचेवर वरून टाकीत होते. तेणेंकरून भारे वाळले होते त्यांस आग लागून जाळ जाला. तेणेंकरून लोक खंदकांत उतरावयाचे राहिले. कांहीं दहा पांच लोक कवाइती व गोरे दोनतीन, भारे वरचेवर खंदकांत टाकावयास रेवणींत उतरले होते ते आगींत पडले, किंवा गोळीनें मेले, अथवा किल्लयांत धरून नेले, हें ठिकाण लागलें नाहीं. खंदकापर्यंत इंग्रजांकडील लोक गेले होते तों किल्लयांतील लोक सावध जाले. (त्यांणीं) मारगिरी बहुत केली व हल्ला होणेस वाट नाहीं, तेव्हां माघारे फिरून

आपले मोर्चांस आले. माघारे येतेसमयीं गोळीचे मारगिरीनें वीस पंचवीस ठार व चाळीस पन्नास जखमी लोक त्यांजकडील व इंग्रजांचे जाले. सरकारचे लोक मोर्च्यांत बसले होते ते तसेच बसले होते. आपापले मोर्च्यांतून गोळागोळी करावी, ' हल्ला हल्ला ' म्हणून गुल करावी, ऐसा संकेत होता. तेणेंप्रमाणें खास निशाणांतील मोर्च्यांचे लोक व आरब व रोहिले च गाडदी यांचे मोर्चे शुक्रवार पेठेच्या सुमारें होते ते मोर्चेंतून उठले नाहींत. हावेरी पेठेंत चार पागे व धोंडोपंत गोखले व दोन हजार गाडद, व आरब व कर्नाईत मिळोन व हशमी दोन हजार लोक व नामजादे हजार बाराशें लोक आपापल्या मोर्च्यांत होते त्यांस संकेत मोर्च्यांतून उठूं नये हा समजला नाहीं. ते ' हल्ला ' म्हणून शब्द होतांच आपापले मोर्चे सोडून पुढें चाकरी खंदकाजवळ होती तेथपर्यंत लोक गेले. दिवस उगवल्यावर किल्ल्यांतील लोक कांहीं बाहेर येऊन हावेरी पेठेकडील लोकांवर उठले होत. परंतु लोकांनीं किल्ल्यावरील मारगिरी संभाळून आंतील लोक आले त्यांस मागें हटविलें. आपणाकडील लोक पुन्हां आपआपले मोर्च्यांत येऊन बसले. लढाईंत इकडील लोक ठार पंचवीस तीसपर्यंत व जखमी पन्नास साठपर्यंत जाले. कांहीं आपले मोर्च्यांत बसले असतां एक मोर्च्यांत दारूस आग लागून सहा सात माणूस ठार व चाळीस सुमार जखमी, येणेंप्रमाणें जालें. सरकारांत इंग्रज दोन अडीचशें कर्नाईती लोकांनिशीं चाकरीस ठेविला होता तो जमावसुद्धां लिटली इंग्रजाकडे निसबतीस चाकरीस दिला होता. तो ठार गोळीनें जाला व त्याजकडील लोक चाळीसपर्यंत नाहींसे जाले. खंदकांत राहिले किंवा काय जाले हें कळत नाहीं. येणेंप्रमाणें इंग्रजांची मसलत कच्ची जाली. पुढें कोणती मसलत घाटितार्थ होते पहावी. "

याप्रमाणें हल्ला करून धारवाड घेण्याची मसलत कर्नल फ्रेड्रिक यानें केली होती ती सिद्धीस गेली नाहीं. मग त्यानें भाऊंकडून मो-

च्यांचें सामान तयार करवून घेऊन व थोर तोफा व दारूगोळा मागून घेऊन आपले स्वतंत्र मोर्चे बांधिले व तोफांचा मारा सुरू केला. तथापि आपण भाऊंचें बोलणें न ऐकतां हल्ल्याची मसलत अत्याग्रहास पडून केली ती सिद्ध झाली नाहीं, ही गोष्ट त्या मानी सरदाराच्या मनास फार लागली होती. आधींच त्याची प्रकृति नादुरूस्त होती, त्यांतच या गोष्टीचा ध्यास लावून घेतल्यामुळें त्याचें दुखणें फारच वाढून ता० १२ मार्च रोजीं त्याचें देहावसान झालें. त्याचा अधिकार त्याचा दुय्यम मेजर सार्टोरियस म्हणून होता त्याजकडे आला.

भाऊंच्या सैन्याचे मोर्चे चालतां चालतां आतां अगदीं रेवणीजवळ येऊन थडकले. किल्ल्यांत धान्याचा दुष्काळ पडल्यामुळें आंतील लोकांची विपत्ति दिवसेंदिवस वाढत चालली. खंदकांतून वगैरे विहिरी होत्या त्यांचें पाणी मराठ्यांनीं बंद केलें. किल्ल्यांत फक्त एक विहीर होती तीवर दहा पांच हजार लोकांचा निर्वाह होणें अर्थातच मुष्किलीचें होतें. अशी स्थिति झाल्यामुळें बद्रीजमालखान यानें भाऊंकडे कांहीं संधानाचें बोलणें बोलावयाकरितां ता० २९ फेब्रुवारी रोजीं वकील पाठविले. परंतु त्याच्या हेतूप्रमाणें समेटाचा घाट जमून आला नाहीं. मग लढाऊ लोकांखेरीज इतर सर्व लोक बाहेर घालवून दिले म्हणजे लढाऊ लोकांच्या अन्नाची तरतूद कांहीं जास्त करितां येईल असें समजून, किल्लेकऱ्यांनीं गांवांतील बायकापोरें व लढाऊ नसणारे पुरुष किल्ल्याबाहेर हांकून दिले. पण मराठ्यांनीं त्यांस जबरीनें पुन्हां किल्ल्यांत परत लावून दिलें! मराठ्यांचे मोर्चे जवळ जवळ येऊं लागले तों तों त्यांवर तोफांची मारगिरी आंतल्यांनीं किती शिताफीची केली, हें पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल.

" इकडील वर्तमान तर मोर्चे पुढें वाढत चालले आहेत. रेवणीस कोठें शंभर, कोठें पाऊणशें, कोठें पन्नास हात, याप्रमाणें मोर्च्यांस अंतर आहे. रेवणीवर मोर्चे कायम करावयाची कस्त आहे. आंतील तोफांची मारगिरी फार तारफेची आहे. मोर्चा जसा जसा पुढें जातो तशा तशा तोफा उतरून मोर्च्यांवर मार देतात. रेवणीवर देखील गोळे पडतात. कदाचित् खंदकांत लोक शिरले तरी तोफेची मारगिरी करावी अशा तऱ्हेचा बेत (किल्लेकऱ्यांनीं) साधिला आहे ! छऱ्यांच्या थैल्या लेस करून ठेविल्या आहेत, असें आंतील येतात ते सांगतात; आणि तसा डौलही दिसतो. आज किल्ल्यांतील बायका वगैरे कचरा किल्लेकऱ्यांनीं दाटी मोडावयाकरितां बाहेर लावून दिला तो मोर्चांवर आला होता. त्यास मागती इकडून माघारा घालविला. बायका पोरें बहुत होतीं. इकडे येऊं लागलीं तेव्हां मोर्चेवाल्यांनीं त्यांजवर गोळ्या सरकारचे हुकुमावरून घातल्या. तरी विपत्तीमुळें नीट चालोन आलीं, तीं माघारा लावून दिलीं. एकंदर मोर्चेवाल्यांस ताकीद ' कचरा इकडे येऊं न देणें, बेजरब गोळ्या घालून माघारा घालविणें ' याप्रमाणें बेत जाला आहे. आंत पाण्याचा तोटा सांगतात. पोटाचे हाल तर प्रथमपासून ऐकण्यांत येतच आहेत. पाणी आजपर्यंत बाहेरून जात होतें तें बंद जालें. कांहीं विहिरी त्यांच्या लगत होत्या, तेथें आमचे मोर्चे कायम न होत, यास्तव त्यांत कांहीं पदार्थ दुष्ट घालून पाणी खराब केलें आहे.

ता० ८ मार्च रोजीं किल्ल्यांतले दोनचारशें शिपाई बाहेर पडून एका मोर्चावर चालून आले. तेथें झटपट झाली त्यांत मोर्चेवाल्यांनीं किल्लेकऱ्यांस मारून पिटून लाविलें. मागून चार सहा घटका गेल्या तों त्या मोर्चांत नामी नामी जमादार होते ते रेवणीपर्यंत जाऊन खंदकांत उतरले, व तेथें शत्रूचे लोक होते त्यांची दाणादाण करून, त्यांचीं हत्यारें हिसकून घेऊन परत आले ! अशा

प्रकारच्या या झटापटी बहुधा चारदोन दिवसांनीं होत असत. ता० २५ मार्च रोजीं मोर्चांतील गारदी वगैरे लोकांनीं चार पांच घटकांपर्यंत लढाई करून रेवणी व खंदक काबीज केला. आंतील लोकांनीं खंदकांतून मोर्चांपर्यंत सुरुंग खणीत आणून त्यास बत्ती दिली. परंतु सुरुंग वायफळ उडाल्यामुळें मराठ्यांचें कांहींच नुकसान झालें नाहीं.

याप्रमाणें धारवाड येथें बद्रीजमालखान, व परशुरामभाऊ यांमध्यें सात महिनेपर्यंत कडोविकडीचें युद्ध झालें. मार्च महिन्याचे अखेरीस बद्रीजमालखान अगदीं टेकीस आला. किल्ल्यांतलें पाणी सरलें, धान्य सरलें, दारूगोळा सरला, टिपूकडून कुमक येईल अशी आशा होती ती सफळ झाली नाहीं, तेव्हां निरुपाय होऊन किल्ला हवालीं करून देतों म्हणून त्यानें भाऊंशीं बोलणें लाविलें. तें बोलणें असें होतें कीं, " आम्हांजवळ अकरा तोफा आहेत त्या, व रोकड द्रव्य व धारवाड कुसेगल या ठाण्यांत तीनशेंपर्यंत घोडीं आहेत तीं, सर्व बरोबर घेऊन आह्मीं बाहेर निघतों, व आंतील सामानासुद्धां किल्ला तुमचे हवालीं करितों. आमच्या सर्व अजबाबानिशीं आम्हांस सुरक्षितपणें पार करून द्यावें " भाऊंनीं हें ह्मणणें कबूल केलें. मात्र एवढाच करार केला कीं, ' तोफा वगैरे सामान जें तुमच्या स्वारीचें असेल तें तुमचें तुह्मीं न्यावें. इकडून तुम्हांस मदत होणार नाहीं. ' तो करार मान्य करून बद्रीजमालखान व त्याचा दिवाण हरिदासपंत हजार दोन हजार लोकांनिशीं धारवाडांतून ता. ५ एप्रिल रोजीं बाहेर पडले. त्यानंतरची हकीगत—

" किल्ल्यांतून बद्रीजमालखान व हरिदासपंत बाहेर निघोन आपल्या गोटास उतरावयास जात असतां मार्गीं लष्कराच्या तमाम बिनानीं (?) चैत्र मासाच्या गुदस्त महिन्याचें वाद्य करून, पालखींत धूळ टाकून फारच शोभा केली. बराबर राजश्री हरबा आप्पा व

त्रिंबकराव अण्णा पागा फौजसुद्धां होते, परंतु त्यांच्या वस्तु आटोपेना, मिराची गत होईल, असें समजून (त्यांनीं) श्रीमंतांस चिठी पाठविली. त्याजवरून त्यांणीं ' ताकीद चांगली करावी, असेंही करितां मनुष्यें मेलीं तरी चिंता नाहीं, ' असा जाब पाठविला. इतक्यांत बंदोबस्तही जाला. "

ता० ६ एप्रील रोजीं धारवाडच्या किल्ल्यास पेशवे सरकारचें निशाण चढलें. त्याच वेळीं कुसेगलचाही किल्ला कराराप्रमाणें स्वाधीन व्हावा, परंतु तो रिकामा होऊन भाऊंच्या हवालीं होण्यास चार दिवस अधिक लागले.

बद्रीजमालखान यास सुखरूपपणें जाऊं देण्याचा करार असतां परशुरामभाऊंनीं विश्वासघात करून त्यास लुटलें व कैदेंत ठेविलें, असा डफूसाहेबांचा आरोप आहे, परंतु तो खरा नाहीं. खान मजकूर याच्या दुराग्रहामुळेंच त्यावर भलता प्रसंग येऊन गुदरला. लष्करांतील लोक आपल्या हुकुमास न जुमानतां त्यास लुटतील हें भाऊंस भय होतें, व आपल्या लष्करापासून दूर अंतरावर तुम्हीं जाऊं नये असें ते त्यास सांगत असतांही त्यानें ऐकिलें नाहीं, व त्यामुळें संधी फावतांच लष्करच्या लोकांनीं हुल्लड करून त्याचा गोट लुटून फस्त केला. यासंबंधें परशुरामभाऊंच्या पत्रांत मजकूर आहे तो असा:—

" काल भृगुवारीं प्रातःकाळींच कूच करून किल्ले धारवाडच्या दक्षिणेस दोन कोसांवर सुतगल्याचे मुक्कामीं आलों. बदरूलजमालखां यांस सरंजामानिशीं याच मुक्कामास चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार व कृष्णसिंग व गणेश गंगाधर वगैरे पागे बरोबर देऊन आणविलें. ते गोटानजीक आले असतां पुढें एक कोसावर रहावयास जाऊं म्हणोन आग्रह करूं लागले. चिरंजीवांनीं जाऊं दिले नाहींत, सबब

जिदीस येऊन बसले. अस्तमान होत आला, यास्तव जाण्याची परवानगी सांगोन पाठविली. चालते जाले. इतक्यांत लुटारी यांणीं त्यांच्या पिच्छावर गलबला करून दरोबस्त सरंजाम लुटला. हें पाहून खानमजकूर घोड्यावर बसून पळूं लागले. त्यांच्या पाठीवर लोक धांवले. त्यांची त्यांची तोडातोड होऊन खाशास चार जखमा चढल्या तेव्हां घोड्यावरून खालीं आले. त्यांस धरून आणून जखमा बांधून बंदोबस्त केला आहे. सरंजाम कोणताही राहिला नाहीं. फार करून पाग्यांकडेच उमगला आहे. आज त्यांस पृथक् डेरा देऊन उतरविलें आणि तमाम लूट तेथें जमा होत आहे. तोफा मात्र बिनसरंजामी राहिल्या. मिराची गत होऊं लागेल असें समजून विश्वासू पागे म्हणून बरोबर देऊन बंदोबस्त राखिला असतां शेवट तोच प्रकार घडला ! ईश्वराची इच्छा म्हणावी ! इलाज नाहीं ! किल्ल्यांतून निघतेसमयीं त्याणीं पायचें माणूस काढून आणिलें होतें तें त्याच तळावरून रातबिरात निघून जात होतें. जाऊन बाकी राहिलें तें या गडबडींत पळालें. ”

आणखी एकाच्या पत्रांत यासंबंधानें मजकूर आलेला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

“ बदरूलजमालखां यांस जखमा लागल्याचे व सरंजाम दरोबस्त लुटला गेल्याचें वर्तमान श्रीमंतांचे पत्रीं लिहिलें आहे त्याजवरून समजलें असेल. ज्या वेळेस खानमजकूर जखमा लागून जमिनीवर लंबे झाले, तेव्हां घोडें उधळून गेलें. जवळ स्वारी नव्हती, सबब लोकांनीं उंटावर बांधोन आणिलें. जखमा बांधविल्या. खैर आहेत. लुटीचा सरंजाम जमा होत आहे. खुद्द खानमजकूर यांचे म्हणण्यांत आपले त्रेचाळीस हजार होन व बारा हजार रुपये, शिवाय सोन्याचे

रुप्याचे दागिने वगैरे जिंदगी, असें आहे. नगदीचा थोडाबहुत पत्ता लागला. बाकीची चौकशी होत आहे. जिंदगी फार करून सांपडली. दागिन्यांचा ठिकाण नाहीं. त्यांजबरोबर पायचें माणूस अडीच हजार-पावेतों निघतेसमयीं होतें. त्यापैकीं प्रथम कांहीं तळावरूनच रात-बिरात निघोन गेलें. कांहीं राहिलें होतें (तेंही) लुटीच्या गडबडींत निघोन गेलें. त्यांतून कांहीं सरकारांत रुजू होऊन चापाच्या बंदुका देऊन सरकारच्या परवानगीनें गेलें. तळावर कांहीं बंदुका राहिल्या व तोफा राहिल्या त्या सरकारांत कारखान्याकडे लागू जाल्या. "

बद्रीजमालखान यास जखमा लागल्या असल्यामुळें त्यास लष्क-रांत राहणें सोयीचें नव्हतें. याकरितां त्याच्या जखमा बऱ्या होत-पर्यंत परशुरामभाऊंनीं त्यास नरगुंदच्या किल्ल्यास पाठवून दिलें. त्यानें भाऊंशीं करार केला होता त्यांत ' धारवाडच्या किल्ल्यांत तोफा बंदुका वगैरे जें सामान जसें असेल तसें तें तुमचे हवालीं करूं ' असें कलम होतें. परंतु आयते वेळीं खानमजकूर यानें लबाडी करून चापाच्या बंदुका हजार दोन हजारपर्यंत चांगल्या स्थितींत होत्या त्या मुद्दाम मोडून पेवांत घालून ठेविल्या होत्या, व कांहीं चांगल्या तोफा होत्या त्या फोडून जमिनींत पुरल्या होत्या. तें कपट लवकरच उघडकीस आलें. तेव्हां भाऊंनीं बद्रीजमालखान यास तगादा लावला कीं, याप्रमाणें तुम्हीं करारामध्यें कसूर केलीत. सबब याचा जाबसाल उलगडून दिल्याखेरीज आम्ही तुम्हांला जाऊं देणार नाहीं. या आरो-पास बद्रीजमालखान याजकडून सरळपणाचें उत्तर न मिळाल्यामुळें त्यास टिपूवरची ही दुसरी मोहीम संपेपर्यंत कैदेंतच रहावें लागलें.

यापुढें परशुरामभाऊंस फार त्वरेनें श्रीरंगपट्टणाकडे जावयाचें होतें. तसें करण्याविषयीं त्यांस पुण्याहून व इंग्रजांच्या लष्करांतून वारंवार इशारा येत होता. त्यांच्या फौजेपैकीं कांहीं टोळ्या तुंगभद्रे-

पलीकडे यापूर्वींच गेल्या होत्या, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या टोळ्यांपैकीं आप्पाजी गोविंद याची टोळी चित्रदुर्गासमीप गेली असतां शत्रूनें त्या टोळीवर छापा घातला. परंतु अप्पाजी गोविंद यानें तो छापा मारून काढून शत्रूस पिटून लाविलें. पुन्हां आपल्या फौजांवर छाप्याचा असला प्रसंग न यावा, म्हणून परशुरामभाऊंनीं यापूर्वींच रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांजबरोबर पांच हजार फौज तिकडे पाठविली होती. आतां धारवाड काबीज झाल्यावर व तुंगभद्रेअलीकडचा सर्व प्रदेश ताब्यांत आल्यावर खुद्द परशुरामभाऊ सर्व लष्करासह कूच दरकूच श्रीरंगपट्टणाच्या रोंखें चालू झाले.

नं. ३१७९. श्री. (फाल्गुन शु० ११-२५ फेब्रु०)

* पै॥ छ० ११ जमादिलाखर. सन तिसैन. फाल्गुन. भृगुवार. मध्यरात्र.

" राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री परशुरामपंतभाऊ स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्य बाळाजी जनार्दन. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जावें. विशेष. आपली भेट जरूर जाली पाहिजे. कितेक मोठमोठे मसलतीचे विचार जरूर बोलावयाचे रुबकार येऊन पडले आहेत; येविषयींचा ठराव आपणाशीं बोलून जाहला पाहिजे. व नबाब व इंग्रज यांसीं उत्तरें लौकर गेलीं पाहिजेत. याकरितां आपण पत्र पावतांच लौकर निघून यावें. टिपूकडील फौजेनें तळीखोरांकरितां कांहीं गडबड केली होती ते माघारी गेली. तत्रापि त्या तोंडावर फौज असावी, त्यास राजश्री गंगाधरराव व आपले चिरंजीव व रघुनाथराव यांस ठेऊन आपण लौकर यावें. टिपूकडील वर्तमानाच्या बातम्या चोंहोंकडून मनस्वी येतात. खरें खोटें म्हणवत नाहीं. येविशींचा विचार लौकर जाला पाहिजे, तर लौकर यावें. रवाना छ १० जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विंनंती.

नं. ३१८०. श्री. (फाल्गु. शु० १२-२६ फेब्रु०)

पै॥ छ ११ जमादिलाखर. सन तिसैन. फाल्गुन मास. भृगुवार. मध्यरात्र.

---

* याच मजकुराचें आणखी एक पत्र छ १४ जमादिलाखरचें नानाफडनवीस यांचें परशुरामभाऊंस आलेलें आहे. तें दुसरें बोलावणें.

वडिलांस (परशुरामभाऊंस) पत्र तासगांवीं विसाजी नारायण यांचें (पुण्याहून) आलें त्याची नक्कल[1].

" विज्ञापना. उभयतां कारभारी पांच सात रोज खलबतें करून " टिपूवर मसलत करावी; ऐशी योजना आजपासून करून ठेवावी. इंग्रज, नबाब व आपण त्रिवर्ग एक होऊन मसलत करावी. मसलत पेस्तरसालीं होईल, परंतु आजपासून सल्ला ठरून बेत व्हावा, " ऐसें योजिलें. आपल्यास येण्याविशीं श्रीमंत राजश्री नानांनीं पत्र लिहिलें आहे ह्मणून आज सांगितलें. काल सांडणीस्वार रवाना जाला. येऊन पावलाच असेल. टिपू रामराजांवर[2] गेला होता तिकडे लढाई होऊन नामोहरम जाला, त्यांत जखमा लागल्या, ऐशी बातमी आहे. अद्यापि तिकडेच आहे. रामराजास आसरा इंग्रजांचा, तिकडे याणें जाऊं नये, असें असतां गेला. कांहीं इंग्रजानींही कुमक रामराजाकडे पाठविली आहे, ऐसी बातमी आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३१८१. श्रीगणपति. (चैत्र शु. ५–२१ मार्च.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र.

आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. आह्मी तासगांवाहून गुरुवारीं निघालों ते शनवारीं दोनप्रहरीं पुण्यास पावलों. राजश्री नाना यांची भेट जाली. राजश्री हरिपंत तात्या यांचे घरीं गेलों होतों. त्यांची भेट जाली. श्रीमंतांचें दर्शन गुरुवारीं दशमीस घेतों. वरकड मजकूर जसे समजतील तसे मागाहून लिहून पाठवितों. रवाना रविवार. बहुतकाय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पै॥ छ ८ रज्जब चैत्रमास.

---

१ ही नक्कल बाळासाहेबांचे हातची रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांजकडे पाठविलेली आहे. यावर आह्मीं इंग्रजी तारीख व हिंदु मिति घातली आहे ती पै॥ ची आहे.

२ त्रावणकोरच्या राजावर.

नं. ३१८२. (चैत्र शु. १०–२६ मार्च.)

विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ९ रज्जबचें पुण्याहून.

" श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब येऊन अगोदर श्रीमंत राजश्री नानाची मात्र भेट जाली. मागाहून श्रीमंत राजश्री दादांही आले. नानाची भेट जाली. नंतर खलबतें नानाचे घरीं जालीं. श्रीमंतांची भेट काल गुरुपुष्यावर जाली. बोलणीं मसलत संमंधें वगैरे नबाबाकडील व इंग्रजांकडील मसलतीचीं बोलणीं झालीं तीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांनीं परवांचे पत्रीं लिहिलींच आहेत. टिपूवर मसलत करावी, हाच मनसबा नबाबाचा व इंग्रजांचा ठरला आहे. व येथेंही ठरावांत आला आहे. कर्नाटकची मसलत कबूल करा ह्मणोन भाऊसाहेबांस म्हणत आहेत. हे नाहीं नाहीं म्हणत आहेत. काय ठरेल तें मागाहून लिहितों. "

नं. ३१८३. (चैत्र शु. १५–३० मार्च.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र पुण्याहून छ० १३ रज्जबचें--

" इंग्रजांकडील मालीट वकील काल येथून निघोन मुंबईस गेला आहे. शत्रूकडील ऐवज व हत्ती वकीलसुद्धां आल्याची बातमी रास्ते[1] यांणीं कळविली. वडगांवापर्यंत आल्याचे कोणी कोणी पाहून आले त्याणीं सांगितलें. ऐवज किती तें समजण्यांत नाहीं. इंग्रजांकडील जाबसाल ठरला त्यांत मागाहून कांहीं कमजास्त जालें आहे तें मागाहून लिहितों. इकडील जाबसाल नबाबाकडे लिहून गेले आहेत. "

---

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर.

नं. ३१८४ श्री. २ (चैत्र——एप्रिल.)

पु॥ राजश्री गोविंदराव स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरी. सरकारापेक्षां इंग्रजांस सुलभ, तेव्हां श्रीरंगपट्टणास व बिदरूरास त्याणीं प्रथम महसरा केला तर दोन्ही तालुके आपले म्हणतील. तेव्हां एवढे मसलतीस शरीक होऊन तोंड पहात बसावें, कजिया काढावा, यांत फल काय? इतके प्रकार ध्यानांत आणून तीन वांटण्या कराव्या हें कलम चांगलें, असें मनांत आणून करारांत गोष्ट आणिली. सारा तपशील तुम्हांस लिहिला आहे. तुम्ही नबाबासीं व (त्याच्या) कारभारी यांसीं बोलावें. पहिल्यापासून बोलण्याचे प्रकार वर लिहिल्यावरून नबाबाचे ध्यानांत आल्यावर त्याचे मर्जीस येईल. तुम्हीं तपशीलवार समजवावें. लोभ कोणास नाहीं असें नाहीं. त्यांत जुन्या मुलखाचा उभयतांस लोभ. ती गोष्ट धरावी तेव्हां पुढील लाभ कमी पडतो. असे पूर्वापर दोषगुण मनांत आणून तीन वांटण्याचा दर्जा कबूल करावा हा बरा. सविस्तर तुम्हांस कळावें म्हणोन लिहिलें असे.

नं. ३१८५ (चैत्र व० ६—९ एप्रिल.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १९ रज्जबचें पुण्याहून मिरजेस——

" इंग्रजांकडील वकील मुंबईस गेला आहे त्याचें अद्यापि उत्तर आलें नाहीं. नबाबांनीं तर आपले कारखाने रिसाले वगैरे चारणीस पाठविले. गायकवाडकडील गमाजी पाटील येथें आले आहेत. गोविंदराव गायकवाड येथेंच आहेत. अद्यापि बोलणें जालें नाहीं. शत्रूकडील

---

१ निजामअलीजवळ राहणारे पेशव्यांचे वकील गोविंदराव काळे यांस हे नानाफडनवीस यांचें पत्र. याचा हा इतकाच अपुरा भाग मिळाला. हा पुरवणी आहे.

वकील ऐवज घेऊन आला तो वाईस गेला आहे. राजश्री लक्ष्मणराव अण्णा रास्ते यांखेरीज येथें येणार नाहीं असें वाटतें. साष्टीचा मजकूर बाजारवदंतेचा लिहिला, त्यास येथें शोध केला; परंतु तें कांहीं बोलण्यांत नाहीं असें समजलें. येथें अद्यापिही बाजारांत बोलतात परंतु ठिकाणीं कांहीं नाहीं. ''

नं. ३१८६

(चैत्र व. ३०—१४ एप्रि.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र २८ रज्जबचें—पुण्याहून—

''काशींत श्रीविश्वेश्वराचे मंडपाचे स्थानीं यवनांनें मशीद बांधली आहे, त्यास येविशीं इंग्रजांचा बंदोबस्त तह होत आहे अशांत सरकारांत समजावून केल्यास होईल; म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐसियास येविशींचें अगत्य राजश्री नाना व हरिपंततात्या यांस पेशजीपासून आहे. हल्लीं आपण लिहिलें तेंही सांगितलें. खटपट करीत आहेत. ''

नं. ३१८७

श्रीगणपति. (चैत्र व. ३०—१४ एप्रिल.)

चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांसी आशीर्वाद उपरी. राजकी वर्तमान तरी मालीट इंग्रजांकडील वकील मुंबईस गेला होता तो रविवारीं द्वादशीस रात्रीस आला. नबाबाकडे कलमबंदीची याद ठरून पत्रें गेलीं आहेत त्यांचे जाब अद्यापि ठराव होऊन आले नाहींत. नबाबाकडील फौजेची तयारी होत आहे. जिनसीचा[2] वगैरे थोडथोडा सरंजाम काडलूर संगमास जातो. त्या घांटानें नबाब पार होणार. यांस वरचेवर पत्रें येतात जे, फौजेची रवानगी लौकर करावी. येथें यांनीं चिरंजीव रा। कृष्णराव[3] आप्पास बाहेर काढिले आहेत. परंतु अद्यापि कांहीं तरतूद नाहीं. डेऱ्यांत मात्र आहेत. मजला तुम्हीं मसलतीस निघावें म्हणोन एक दिवस बहुत प्रकारें बोलत होते. मीं सांगितलें

१ इंग्रज साष्टी परत देणार ही वदंता. २ तोफखान्याकडचा. ३ आपा बळवंत मेहेंदळे.

कीं, " माझें शरीर अशक्त—माझे हातून निभाव पडणार नाहीं. सरकार काम नासेल तें कांहीं चांगलें नाहीं. दुसऱ्या कोणाची योजना करावी. माझें मागील देणें त्याची वाट कांहीं करून दिल्यास मी यात्रेस जाईन; " म्हणोन बहुत प्रकारें बोलणें जाहलें. परंतु त्यांचा नाद तुटून दुसऱ्याची योजनाही अद्यापि पक्की कोठें आढळत नाहीं. आमच्या फौजेंत कर्ते चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा. त्यांच्या बंधूचें भांडण लागून मातुश्रीसह येथें आले आहेत. त्यांच्या चित्तीं एक प्रकार आहे. तेपक्षीं माझे हातें ओझें उचलावयाचें व्हावयाचें नाहीं असें सांगितलें आहे. पुढें काय होईल तें मागाहून लिहून पाठवितों. छ० २८ रज्जब. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१८८ श्री. (वैशा. शु. ९—१९ एप्रिल.)

पै॥ छ० १९ साबान. सन तिसैन. वैशाख.

तीर्थस्वरूप राजश्री बाळासाहेब वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें रामचंद्र श्रीधर काळे दोनी कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता॥ छ० ४ साबान पावेतों वडिलांचे आशीर्वादेंकरून सुखरूप असे. विशेष. मी ती॥ राजश्री भाऊसाहेबांच्या[1] स्वारीबराबर पुणियास आल्यातागाईत आशीर्वादपत्र येऊन बालकाचा सांभाळ होत नाहीं. तर ऐसें न करावें. सदैव आशीर्वादपत्र पाठवून सांभाळ करावा. यानंतर इकडील वर्तमान तर वडिलांची स्वारी पुणियास जलद आली. त्यांतील प्रकार तर इंग्रज चार वर्षें टिपूवर मसलत करणार. एकटयाच्यानें मसलत शेवटास जाईना, तेव्हां श्रीमंत पंतप्रधान व नबाब यांस मेळवून मग मसलत करावी या विचारें आज दोन वर्षें इंग्रज होते. यंदां कलकत्याहून नबाबाकडे इंग्रजांनीं संधान करून त्याची मसलत सिद्ध जाहल्यावर मग

---

१ परशुरामभाऊची.

पुण्यांत इंग्रजांचा वकील मालीट ह्मणून आहे त्याणें सरकारांत बोलणें लाविलें कीं, आह्मी आणि नबाब टिपूशीं बिघाड करितों. तुम्हींही करावा. त्रिवर्गांनीं आपआपले सरदेनें चालून जावें आणि जो मुलूख सुटेल तो त्रिवर्गांनीं सारखा वांटून घ्यावा. ऐसें बोलणें मालिटाचें पडलें. तेव्हां मसलत करावी न करावी या विचारासाठीं ती॥ राजश्री भाऊसाहेबांस बोलाविलें. उभयतां कारभारी व वडिलांच्या पांच सात दिवस बैठकाही जाल्या. कारभारी याणीं सर्व जालेलें वर्तमान सांगितलें. वडिलीं सांगितलें कीं, जो विचार करणें तो सुमार पाहून करावा. पहिल्यापासून नबाबाचा सांप्रदाय सरकारांत इतक्षा कोणेक मसलतीचा समजावा. नंतर जी मसलत होणें ती व्हावी. तें यंदां नबाबाकडून जाहलें नाहीं. इंग्रजांशींच मसलत करून नबाब डेरेदाखल जाले. सरकारांतून नबाबाकडे पत्रें गेलीं होतीं त्यांचे जाब आले नव्हते म्हणोन मालीट आठ दिवसांचा निरोप मागन मुमईस गेला होता तोही चार दिवस जाले, आला. पहिल्यानें मालिटाचें बोलणें जाहलें होतें तेव्हां खासा स्वारीच बाहेर निघावी हा विचार नव्हता. मातबर फौज सरदारांबरोबर देऊन पाठवावें असें बोलणें होतें. हल्लीं मुमईहून जाऊन आला, नबाबाकडीलही पत्रें आलीं, त्यांतील भाव कीं खासा श्रीमंत पंत प्रधान डेरेदाखल व्हावे, फौज मातबर असावी, आणि आपल्या सरदेनें टिपूवर चालून यावें, ह्मणजे तिसरी वांटणी देऊं. नाहींतर एक सरदार पंचवीस हजार फौज देऊन पाठवितील. आह्मीं खासे नबाब मसलतीस निघालों. इंग्रज तालचेरीवर पन्नास पलटणांनिशीं तयार जाहला असतां पंतप्रधान एक सरदार पाठवितील, तर वांटणी साफ देणार नाहीं. तर खाशानींच स्वारीस निघावें, असें बोलणें नबाबाकडील आहे. हल्लीं मालीट आला त्याचें बोलणें कीं उत्तम पक्ष श्रीमंतानीं स्वारीस

निघावें. मध्यम राजश्री नानाफडणीस यानीं निघावें. त्यांच्यानें होईना, तर कनिष्ठ पक्ष तात्यांनीं तरी मातबर फौज घेऊन निघावें. ऐसें बोलणें मालिटाचें आहे. नबाबाचें ह्मणणें मालिटास आहे कीं, ऐसा मनसबा तूं श्रीमंतांजवळ कां केलास ? आह्मीं खासे निघूं आणि पंतप्रधान घरीं राहिल्यास कसें कामास येईल ? नाहीं तर पंतप्रधान याणीं स्वस्थ घरीं बसावें. आम्हीं इंग्रज मिळून टिपूचें पारिपत्य करूं. ऐसें साफ नबाब बोलतात. येथें इंग्रज वचनास उत्तम आहे, त्यापक्षीं तात्यांनीं बाहीर सरदेवर जावें ह्मणजे बोलल्याप्रमाणें मी निभावीन ऐसें बोलतो. सरकार मसलतीचा प्रकार तर उमेदीचा दिसतच आहे ! ती॥ रा॥ भाऊसाहेब स्वारीस निघावें ऐसें म्हणत असतात. वडील उत्तरें देतात कीं, तात्यानीं जावें हा उत्तम पक्ष आहे. ऐशी घालमेल होत आहे. सरकार स्वारी संबंधें कर्ज सरकारांतून देणें. त्याची याद कारभारी याणीं रा॥ भिकाजीपंत आप्पा आठवले यांजकडून पाहिली. चवदा लाख अजमास कर्ज येणेंसें होतें. तेव्हां त्यास ऐवज पाहिजे. सन सीत समानीनपासून तिसैन पावेतों सरंजामाचा ऐवज तुह्मांकडे येणें आहे असें नाना म्हणतात. सब्बांत बदामीच्या स्वारींत चाकरी जाहली आहे. परंतु खडी गणतीस तिनी पथकें मिळून अठराशें स्वार लागले आहेत, पथकांचे साडेतीन हजार स्वार असावे ते कमी ठेवितां, ऐशा नानाप्रकारच्या दिक्कती घेऊन बोलतात. संबोधनही देतात कीं, तुह्मीं साहेब येखत्यारी सरदार. पांच सालां तिसैन पावेतों काय खर्च केला असेल तो सांगावा. मजुरा देऊं. बाकी राहील ऐवज रद-कर्जास लावून देतों. ऐशीं नानाप्रकारचीं बोलणीं बोलतात. स्वारीस निघावें ऐसेंही ह्मणतात. फौजेची तयारी ह्मणावी तर " सात हजार फौज इतलाख रोजमऱ्यावर ठेवावी. तीनहजार फौज पथकाची आहे.

---

१ हरिपंत फडके यानीं. २ नाना फडनवीस म्हणत असतात.

एकूण दहा हजार जाली. आणि सरकारांतून सरंजामी व पाग वगैरे पंधरा हजार देतों ह्मणजे पंचवीस हजार फौज जाली. पंधरा तोफाही देतों. दोनहजार गाडदहीं देतों. तुह्मीं दोन हजार गाडदी ठेवावे आणि स्वांरीस निघावें, " असेंही ह्मणतात. मग काय ठरतें पहावें. आइकलें वर्तमान वडिलांस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. सर्व वर्तमान ती॥ रा॥ भाऊसाहेब लिहीतच असतील. सारांश इंग्रज व नबाब टिपूवर खामखां मसलत करितात. सरकारांत कारभारी यांचा भितांना जन्म गेला ! सरदारांवरही विश्वास नाहीं, फौजेस पैका देणें नाहीं, ऐसा विचार तूर्त येथील आहे. श्रीमंत राव प्रधानांची मर्जी म्हणावी तर तूर्त हरणांवर आहे. कारभारी ह्मणावे तर तो प्रकार समजलाच आहे. तेव्हां उभयपक्षीं तूर्त दिनचर्येप्रमाणें आहे. अधिक उमेद ल्याहावयाजोगी नाहीं. वडिलांस कळावें यास्तव विज्ञप्ति लिहिली आहे. वडील सर्व जाणतच आहेत. गाइकवाडाचेंही बोलणें लागलें आहे. त्यांचाही बंदोबस्त अद्यापि नाहीं. श्रीकाशीहून फाजील-खान यांचे चिरंजीव आले आहेत. एक दोन गाणीं रा॥ नानांच्या वाड्यांत जालीं म्हणतात. अद्यापि आम्हीं पाहिले नाहींत. परंतु आले आहेत हें खरें आहे. कुरुंदवाडच्या वांटणीचा प्रकार तात्या बोलतात, परंतु त्यांतील मजकूर कांहीं समजत नाहीं. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विज्ञापना.

नं. ३१८९

श्रीगणपति. (वैशा. शु. १०—२४ एप्रिल.)

पैवस्ती. छ० १२ साबान. सन तिसैन.

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी, येथील कुशल तागायत छ० ९ साबान परियंत यथास्थित असे. विशेष. इकडील वर्तमान तर पेशजी लिहिलेंच आहे. प्रस्तुत वकिलांचीं पत्रें आलीं आहेत त्यांतील भाव, " नबा-

बांचें ह्मणणें, आपण निघालों असतां खुद्द श्रीमंतांनींच निघावें. तें होत नाहीं, तत्राप राजश्री नाना व हरिपंततात्या या उभयतांतून कोणीं यावें. तेंहि नाहीं, त्यापक्षीं वांटणी कशाची ? सरकारांतून फौज रवाना होणें ती तरी आपणाजवळ यावी; " ह्मणोन. त्याजवरून उभयतां येविसींचें बोलणें आम्हांसीं बोलत होते. त्यास " नबाबांकडे जाऊन त्यांची मर्जी रखून सरकारचें काम व्हावें हें घडावयाचें नाहीं. स्वतंत्र पाठविल्यास जाणें घडेल. " याप्रमाणें स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां चिरंजीव राजश्री कृष्णराव आंपा[1] यांस पाठवावयाची योजना होत आहे, व आम्हांसी बोलतात, परंतु कोणताही निश्चय नाहीं. इंग्रजाकडील वकील जाऊन आला त्याची निकड करारप्रमाणें फौजेच्या रवानगीविसीं बहुत आहे. काय घडतें पहावें. इंग्रजांकडील तहनामा येथें ठरला तो नबाबास पहावयाकरितां पाठविला होता. त्यांच्या पसंतीस पडला नाहीं, तेथें त्याणीं ठराव केला आहे त्यास व यास कांहीं मिळत नाहीं. इंग्रजांचें सामान शत्रूच्या मोकाबल्यास रवाना जाहलें आहे त्याची गांठ पडोन लढाई सुरू जाहल्याची बातमी आली. हें वर्तमान तथ्य आहे. येथें तर प्रथम दिवस. आम्हांसीं बहुत प्रकारें बोलणें आहे; परंतु चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा यांचा घराऊ खटला शेवटास जावयाचा प्रकार दिसत नाहीं. या बाबें चिरंजीव खट्टे व आम्हांसही प्रशस्त वाटत नाहीं. ही मोठी अडचण. दुसरें नबाबाकडे जाणें हें तर बनावयाचें नाहीं. यास्तव मान्य करीत नाहीं. येथील बेत पंचवीस हजार फौजेनिसीं कृष्णेच्या व तुंगभद्रेच्या दरम्यान राहून धारवाड व कोपळ हे तालुके सोडवावे. यद्यपि किल्ले फत्ते न जाहले तरी चिंता नाहीं. शत्रु वाढून आल्यास चालोन जावें अशी बशर्त मसलत तरी कोणी कबूल करावी. हें न

---

१ आपा बळवंत.

जाहल्यास सरंजाम पथकें व पागा नबाबाकडे पाठवाव्या अशी कल्पना आहे. मोठी गोष्ट सरकारांत ऐवजाची ओढ. हें बोलणें साऱ्यांपुढें आहे. यांत कोणीं काय बोलावें ? असा प्रकार आहे. श्रीसत्तेकडून घडतां घडेल तें खरें. शहाजी भोसले अक्कलकोटकर यांचे पुत्र राजश्री जोतासिंगराव भोसले व आणखी एकजण आले आहेत. श्रीमंत सामोरे गेले होते. स्वारीसमागमें आम्हीं होतों. भेटी जाहल्या ते-समयीं पर्जन्यवृष्टि बहुत जाहली. मीही ग्रहण जाहल्यावर दोन चार दिवसांत निरोप घेऊन गंगास्नानास जाईन म्हणतों. मग ऋणानुबंध प्रमाण ! रोज एक (मसलत) आहे. कांहीं ठरत नाहीं. आज चिरंजीव राजश्री कृष्णराव आपाचें कूच होणार. जाहल्यावर लिहून पाठवितों. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१९०

श्री.

(वैशा. व. ६—४ मे.)

तीर्थस्वरूप राजश्री बाळासाहेब वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें रामचंद्र श्रीधर काळे. दोनी कर जोडून शिर सा॥ नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल ता॥ छ० १९ साबान पावेतों मुक्काम पुणें येथें वडिलांचे आशीर्वादेंकरून सुखरूप असों. विशेष. वडिलां-कडून बहुत दिवस आशीर्वादपत्र येऊन सेवकाचा सांभाळ होत नाहीं. तर सदैव आशीर्वादपत्रीं परामर्ष करावा. यानंतर इकडील वर्तमान तर पेशजी सविस्तर विनंतिपत्र लिहिलें आहे. हल्लीं हैदराबादेहून नबाबाचीं चार कुचें टिपूच्या मोकाबल्यावर जाहलीं अशीं डांकेचीं पत्रें आलीं; म्हणोन कारभारी यांणीं ती॥ रा॥ भाऊसाहेबांस बहुता प्रकारें सांगून स्वारीस जावयाचा निश्चय केला. वडिलींही स्वारीस जातों ह्मणोन निश्चय सांगितला. तीन हजार फौज सरंजामाची आहेच. सात हजार फौज इतलाख ठेवावी. सात हजार फौजेस कर्नाटकचे स्वारींत दरमहा देत होते त्याप्रमाणें दरमहांचे दरमहा

देतों असा करार केला आहे. पंधरा हजार फौज सरकारची येईल त्यांसही दरमहा काय लागेल तो सरकारांतून दरमहांचा ऐवज द्यावा, असा करार आहे. मागील कर्जापैकींही कांहीं हल्लीं द्यावें, बाकी राहील तें सोईसोईनें द्यावें, ऐसा करार आहे. तूर्त फौजेच्या तयारीसही द्यावें असें बोलणें आहे. अद्यापि सरकारांतून कांहीं ऐवजाचें मुख दृष्टीस पडत नाहीं. वैशाख वद्य सप्तमीस एक मुहूर्त आहे. ज्येष्ठ शु॥ पंचमीस एक मुहूर्त आहे. त्यांतून एका मुहूर्तें निघणार ऐशी योजना आहे. आजपर्यंत कारभारी यांचें व तीर्थस्वरूपांचें रहस्य यथास्थित आहे. यापुढें काय होईल तें पहावें. सारांश कारभारी याणीं कबूल केलें आहे त्याप्रमाणें निभावावें, व दरमहा बोलल्याप्रमाणें स्वारीचा ऐवज निकून पाववावा, आणि जर एकादे वेळेस मसलत पडली असतां मागून पुरावा जाहला, म्हणजे कबूल वडिलीं केलें तें चांगलें आहे. ईश्वर काय घडवील तें खरें. साखरेची सुरी मागें आहे तिचा मात्र भरंवसा येत नाहीं ! याप्रमाणें दरबारी वर्तमान आहे. परंतु अद्यापि इंग्रजाच्या तहाचाही करार जाहला नाहीं. तालचिरीकडे टिपूची आणि इंग्रजाची लढाई लागावी हा करार असतां अद्यापि त्यांची लढाई सुरू नाहीं. त्याणीं तो करार केला आहे कीं वैशाख अखेरीपर्यंत तुम्हांस बातमीचीं पत्रेंच आणून देतों, ऐसें इंग्रज बोलतात. वाईहून टिपूकडील वकील घेऊन रा॥ लक्ष्मणराव अण्णा रास्तेही आज उद्यां इकडे येणार, तेव्हां कसकसें ठरतें पहावें. सरकारची जी मसलत करणें ती अंगबळाची नाहीं. या मसलतीचा सर्व भार नबाब आणि इंग्रजांवर आहे, यास्तव मंदीवर आहे. वडिलांचींही पत्रें सेवेशीं जातच असतील त्याजवरून सर्व कळतच असेल. आइकलें वर्तमान वडिलांस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें कृपालोभ करावा सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

श.१७१२ इंग्रज, मराठे व मोंगल यांचा मिलाफ. इ.स.१७९०

नं. ३१९१ श्रीगणपति. (वैशा. व. ७–९ मे.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागायत छ० २० साबान पावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आमच्या निघण्याविशीं बोलण्यांत आल्याचा व इंग्रजांकडील वकील येऊन ठराव जाल्याचा वगैरे मजकूर परवां सांडणीस्वारांबरोबर लिहिला आहे त्याजवरून समजण्यांत येईल. काल सप्तमी सौम्यवारीं आवशीच्या नऊ घटका रात्रीस डेरेदाखल जालों. समागमें फौज वगैरे सरंजामाची नेमणूक जाली ते पेशजी लिहिलीच आहे. त्याखेरीज इंग्रजाकडील दोन पलटणें बरोबर येतात. नबाब भागानगराहून निघाले. त्यांजकडील पंचवीस हजार फौज अघाडीस जावयाकारितां निघत आहे. व इंग्रजांचे वकिलाचे बोलण्यांत शत्रूशीं लढाई सुरू जाल्याची बातमी पंधरा दिवसांत आणोन द्यावयाचा करार आहे. घडतां घडेल तें खरें. आम्हांकडील मागील कर्जाच्या वगैरे ऐवजीं तूर्त चार लाख रुपये नक्त व पुढें चहूं महिन्यांनीं तीन लाख द्यावे, याखेरीज हल्लीं सरंजाम होतो याचा खर्च महिन्याचे महिन्यास पाठवून द्यावा, याप्रमाणें ठरलें आहे. सविस्तर बारीक मोठें मागाहून लिहून पाठवितों. सारांश निघावेंसें ठरलें. त्याजवरून चिरंजीव राजश्री दादासुद्धां श्रीमंतांचा निरोप घेतला. त्याचा विस्तार मागाहून लिहितों. निरोपसमयीं चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव यांस वस्त्रें व कंठी मजजवळ दिली. मजला वस्त्रें व कंठी दिली. चिरंजीव राजश्री दादा, सुभेदार, गणपतराव, महादेव–सुभेदारांचा लेंक–यांस वस्त्रें व शिरपेंच दिले. वरकड मंडळीस वस्त्रें दिलीं. येथें आल्यास कबूल करणें प्राप्त जाहलें. परंतु जिकिरी आहेत त्या समक्ष सांगेन. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

नं. ३१९२ (११ मे.)

रामचंद्र श्रीधर काळे यांजकडून बाळासाहेबांस पत्र पुण्याहून वैशाख व॥ १३ चें.

" ती॥ राजश्री भाऊसाहेबांनीं मंडळीसुद्धां वैशाख व॥ ७ बुधवारीं अस्तमानघ्या दहा घटका रात्रीस श्रीमंतांचा निरोप घेतला. नंतर गुलटेंकडीजवळ मुक्कामास आले. येथें आल्यावर दशमीच्या दिवशीं तृतीय प्रहरीं रा॥ नानाची स्वारी भेटीस आली होती. रा॥ हरिपंततात्यांच्या पोटांत फार दुखतें यास्तव ते आले नव्हते. स्वारी-बराबर बारा तोफा नेमिल्या आहेत. बाकीच्या येणें आहेत. बैल आणावयासाठीं गेले आहेत. तोफखान्याचे सरदार रा॥ कृष्णराव पानशे यांचे चिरंजीव येतात. सरकार पागांपैकीं पांच पागा नेमिल्या आहेत. बन्याबापूचे चिरंजीव यांस दोन हजार फौज देऊन त्यांची नेमणूक केली आहे. रास्ते यांचें पथक व प्रतिनिधि यांचें पथक वगैरे किरकोळ नेमीत आहेत. सारी फौज सरकारांतून बारा हजार देणार, व वडिलांस सहा हजार इतलाख ठेवावी असें ह्मणतात. खास सरंजामाची तीन हजार. एकूण बावीस हजार फौज नेमिली आहे. व पांच हजार गाडदी, त्यांपैकीं सरकारांतून तीन हजार व वडिलीं ठेवावे दोन हजार; एकूण पांच हजार. ऐसी नेमणूक जाहली आहे. श्रीमंतांचा निरोप होऊन आज सात दिवस जाले. कांहीं कामेंकाजें व्हावयाचीं आहेत. तात्यांचे पोटांतील तिडकीमुळें कामें तशींच राहिलीं. कारभारी यांचा नेट असा आहे कीं, द्वितीयेस कूच करावें. स्वारी हुजरातचें मागील कर्ज ठरलें त्यांपैकीं हल्लीं पावावे ऐसे चार कबूल केले. यादीवर मखलासी देवावें देणेंही जाहलें आहे. आठचार दिवसांत ऐवज हातीं यावासा दिसतो. तूर्त कांहीं खर्चास

१ मेहेंदळे.

पाहिजे त्यास एक देतात. इंग्रजाचीं दोन पलटणें आंब्या घाटानें उतरूनें भिलवडी वाळवेंच्या सुमारें यावीं, त्या दोन पलटणांचा पैका सरकारांतून दरमहांच्या दरमहां द्यावा, ऐसा करार करून चाकरी-दाखल स्वांरीबरोबर आणावीं ऐसा करार आहे. दोन पलटणांत सहा तोफा असाव्या. येणेंप्रमाणें सरंजाम आहे. अद्यापि फौज ठेवावयास प्रारंभ नाहीं. तासगांवचे सुमारें गेल्यावर लोकांस बोलाविणार. आणखी आपली सारी फौज व सरकारची मिळून जमा व्हावयास महिना तरी किमानपक्ष पाहिजे. सरकारचा तह असा आहे कीं, नबाबाची फौज कृष्णापार जाल्याशिवाय सरकारची फौज पार होणार नाहीं. पूर्वेच्याचा मोंगलाई मनसबा आहे! सारांश एक इंग्रजांचा मात्र नेट दिसतो."

नं. ३१९३

श्रीगणपति. (वैशा. व. ५—३ मे.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागायत छ० १८ साबान परियंत यथास्थित असे. विशेष. इंग्रजाकडील वकिलाचें बोलणें होऊन कोणी मुलूख सोडविला असतां तीन वांटण्या बराबर व्हाव्या, याप्रमाणें करार ठरोन आमच्या निघण्याचा निश्चय जाहला. "वैशाख व॥ सप्तमीच्या मुहूर्तें डेरेदाखल व्हावें. समागमें सरंजाम पंचवीस हजार फौज व दहा हजार गाडद व पांच तोफा येणेंप्रमाणें द्यावें. इंग्रजांची जमीयत पुढें गेली आहे त्याची व शत्रूची गांठ पडोन लढाई सुरवात जाहल्याची तहकीक बातमी येई तावत्कालपर्यंत कृष्णेच्या अलीकडे जमून रहावें. नंतर नदी उतरोन पलीकडे जावें." या अन्वयें बोलण्यांत आलें आहे. डेरेदाखल होतांच लेहून पाठवितों. नबाबाकडील वर्तमान भागानगराहून खाशानीं कूच केलें. तीन

१ उतरून म्हणजे चढून.

मजला दरकूच करून आठ कोस पुढें आले. मजल दरमजल पागटूरच्या उतारास येतात. याउपर दिरंग दिसत नाहीं. चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा[1] यांचा घराऊ खटला अद्यापि उलगडला नाहीं. हें व या प्रकरणीं आणखी मजकूर पेशजी आपणास लिहिलाच आहे. परंतु (आपणाकडून) उत्तर आलें नाहीं. आमच्या निघण्यास अवकाश राहिला नाहीं; हें मोठें संकट आहे. त्वरेनें आटोपांत आलें तर बरेंच जाहलें. नाहीं त्यापक्षीं त्यांस सोडून निघावयाचें घडतें कीं काय पहावें. असें जाइल्यास लौकिकास चांगलें दिसत नाहीं. श्रीसत्तेकडून घडतां घडेल तें खरें. वैशाख वद्य द्वितीयेस रात्रौ राजश्री नाना याणीं आपल्या बागेंत आह्मांस मेजवानी केली. सर्वांस वस्त्रें दिलीं. आज इंदुवारीं सरकारच्या वाड्यांत मेजवानी जाहली. तीर्थस्वरूप मातुश्री साळू आका आज येथें पुणियास येऊन पावली. चिरंजीव गंगाबाईसह सर्वत्र सुखरूप आहेत. बोलणीं अशीं आहेत. घडेल तेंच खरें. सरकारचा जाबसाल कसाही उलगडेल परंतु घरचा कजिया, लौकिक एकप्रकारें होतो. ईश्वर-इच्छेस इलाज नाहीं. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पैवस्ती छ० ११ साबान, सन तिसैन, मय्या व अल्लफ.

नं. ३१९४ **श्रीगणपति.** (ज्येष्ठ शु. ३–१७ मे.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल ता॥ छ० २ रमजान यथास्थित असे. विशेष. इंग्रजांच्या वकिलाच्या घरीं जावयाचें ठरल्यावरून काल रविवारीं गेलों होतों. शिरपेंच व जेगा व विलायती गोरी व खंजीर व पेटी लोखंडी व दस्तान्या दोन व घोडा व वस्त्रें व चिरं-

१ रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांस.

श. १७१२ **परशुरामभाऊ स्वारीस निघतात.** इ. स. १७९०

जीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांस शिरपेंच व बोकमार एक व वस्त्रें दिल्हीं. चार घटका बैठक जाहली होती. कित्येक दोस्तीचीं बोलणीं जाहलीं. आज ते आमच्या डेऱ्यास येणार. इकडूनहि सदरहूअन्वयें बहुमान केला पाहिजे. ज्येष्ठ शु॥ द्वितीयेस वानवडीच्या मुक्कामाहून कूच करावयाचा बेत होता. परंतु ऐवज कराराप्रमाणें व सरंजाम अद्यापि आला नाहीं, यास्तव महकूब जाहला. याउपर पंचमी बुधवारीं कूच व्हावें असें आहे. होतांच लिहून पाठवूं. काल इंदुवारीं मेस्तर मालीट डेऱ्यास आला होता. समागमें पांच सहा गोरे व आणखी दहा असामी मुसलमान वगैरे होते. खाशास घोडी एक व शिरपेंच व जेगा व तरवार व वस्त्रें शालजोडी व महमुद्या चार व किनखाप एक पागोटें येणेंप्रमाणें दिल्हें. पागोटें द्यावयाचा रुख नाहीं. वरकड गोरे यांस दोन महमुद्या व किनखाप एक येणेंप्रमाणें दर असामीस. खेरीज मंडळीस शेले पागोटीं दिल्हीं. कळावें. आज दहा बारा दिवस जाहले, राजश्री हरिपंततात्यांचें पोट दुखतें. फार श्रमी आहेत. बहुत काय लिहिणें, लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

नं. ३१९९ **श्रीगणपति.** (ज्येष्ठ व० २–३० मे.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद. उपरी येथील कुशल तागायत छ० १९ रमजान परियंत यथास्थित असे. विशेष. काल मंदवारीं राजेवाडीहून कूच करून मायणीपलीकडे दोन कोसांवर धोंडेवाडीस येऊन अस्तमानीं भोजनोत्तर निघोन अरूणोदयाचे सुमारें आज विसापुरास आलों. तासगांवीं घरास जाऊन वद्य पंचमीस सुमुहूर्तें निशाणासहवर्तमान निघावें असा बेत धरून निकडीनें सहासात गांवांची मजल करून आलों होतों.

---

१ मोठें पिस्तुल. २ चार कोस म्हणजे गांव.

त्यास चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा यांणीं सांगितलें कीं, तीर्थस्वरूप राजश्री श्रीधरपंत यांचा पुतण्या अंतोबा याची स्त्री तासगांवीं माहेरीं गोपाळपंत परचुरे यांच्या घरीं आहे, तिजला ज्वरांश होऊन वायु जाहला आहे. पंचमी मुहूर्त समीप. अडचण या तऱ्हेची. त्याजवरून घरास जावयाचें राहिलें. आज चिंचणीच्या मुक्कामास गेलों. याउपर काय ठरेल तें लिहून पाठवितों. लांब मजल करून आलों, परंतु येथें प्रसंग असा; यास्तव न गेलों. जावें तर पुढें मलमास. त्यास पुढें आखाड. यास्तव घरास न गेलों. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३१९६ श्रीगणपति. (ज्येष्ठ शु. ९–१९ मे.)

पैवस्ती. छ० ८ रमजान. सन तिसैन. ज्येष्ठमास.

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांप्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद. उपरी येथील कुशल तागायत छ० ४ रमजान परियंत यथास्थित असे. विशेष. आपण सांडणीस्वांराबरोबर छ० १ रमजानचीं पत्रें पाठविलीं तीं छ० ३ मिनहूस वानवडीच्या मुक्कामास पावलीं. " तरवारसिंग याची सनद तयार जाहली असल्यास पाठवावी. स्वांरीसमागमें पागे व पथके कोण कोण नेमिले आहेत त्यांची नांवनिशी ल्याहावी. नबाबाकडील वर्तमान, इंग्रजांकडील लढाई सुरू जाहल्याची खबर आली किंवा नाहीं, नबाबाचे भाचे कयामन्मुलूक फितुरांत होते, सबब त्यांजवर इतराजी वगैरे जाहल्याचा मजकूर सखो रुद्र यांस हैदराबादेहून लिहून आला होता त्याची नकल येथें आली होती. असल पत्र चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा यांजकडे पाठविलें असें मशारनिल्हेच्या लिहिण्यांत आहे. चिरंजिवानीं पत्र दाखविलेंच असेल; " ह्मणोन, व इंग्रजाकडील जमीयत चेनापट्टणास आल्याचा मजकूर विस्तारें लिहिला तो कळला. ऐसियास तरवारसिंग

याच्या सनदेविषयीं राजश्री विसाजी नारायण यांस वरचेवर सांगत आहोंत. तयार जाहली ह्मणजे येईल. स्वारीसमागमें पागे व पथके यांच्या नेमणुकेचा मजकूर तर पंचवीस हजार फौज द्यावयाचा करार. त्याचा भरणा सरंजामापैकीं तीन हजार फौज स्वारींबराबर द्यावयाची. इतलाख सात हजार. रास्ते तीन हजार. व प्रतिनिधि दोन हजार, व बनोबा मेहेंदळे यांचे पुत्र राजश्री गणपतरावबापू दोन हजार. एकूण सतरा हजार. खेरीज हुजुरात पागे व पथके लहान मोठें शंभर दोनशें चारशेंचे धणी व किरकोळ मिळोन आठ हजार. येणेंप्रमाणें नेमणूक आहे. वरचेवर घालमेलही होते. नांवनिशीची याद पाठवून देतों. नबाबाकडील वर्तमान खासा जमीयत सुद्धां पाकटूरच्या उतारास येतात हें पेशजी लिहिलेंच आहे. तेथून खुद्द नदीपार होतात किंवा फौज पुढें पाठवितात याचा विचार कसा तो समजला नाहीं, यास्तव सरकारचीं पत्रें गेलीं आहेत. उत्तरें लवकरच येतील. आल्यानंतर काय तें समजेल. इंग्रजांकडील लढाई सुरू जाहल्याची बातमी अद्यापि आली नाहीं. त्यांजकडील चाळीस पलटणें व मेडूस ह्मणोन सरदार लढाऊ मोखत्यारी चेनापट्टणास जाऊन पोंहोंचला. सामान पोक्त आहे. तेथून सरदाराचें पत्र मेस्तर मालीट यास आलें आहे. त्यांतील अन्वय लौकर कूच करून पंधरा दिवसांत लढाई सुरुवात करून लेहून पाठवितों. मालीट परवां डेऱ्यास आला होता त्याणें हें वर्तमान सांगितलें. आपण लिहिलें त्यास व यास मिळालें. कयामन्मुलूक याचें वर्तमान सरकारांत लिहिलें आलें नाहीं व चिरंजीव राजश्री दादा याणीं सांगितलें नाहीं. तस्मात् रुखोरुद्र याचें पत्र आलें नसेल असें वाटतें. आल्यानंतर समजेल. राजश्री नाना काल भौमवारीं डेऱ्यास आले होते. त्यांच्या मतें वैशाख वद्य नवमी बुधवारीं मुहूर्तेंकरून डेरेदाखल जाहलों तो मुहूर्त चांगलाच. परंतु ते

दिवशीं श्रीमंतांचा वर्ज्य वार; कर्नाटकच्या मसलतीस जाणें, तेपक्षीं प्रशस्त नाहीं. मागती शहरांत येऊन श्रीमंतांचें दर्शन सुमुहूर्तें घेऊन जावें. त्याजवरून पाहतां ही चिकित्सा खरी आहे. याजकरितां रविवारीं रात्रीं उजाडतां इंदुवार अरुणोदयाचे सुमारें शहरांत जाऊन श्रीमंतांचें दर्शन घेऊन यावयाचा बेत ठरला. याप्रमाणें घडतांच कूच दरकूच येत आहों. कामकाजेंही फार करून आटोपिलीं व लोक यावयाचे ते आले पाहिजेत. जवळ मुक्काम असतां जमत नाहीं. यास्तव आज कूच करून हडपसरानजीक गेलों. राजश्री भिकाजी-पंत आपा आठवले स्वांरीसमागमें येत नाहींत. त्यांच्या यजमानाचा निरोप नाहीं. रदबदलही जाहली, परंतु येणें घडत नाहीं. राहिले. त्यांच्या कामकाजावर लक्ष्मणपंत देशमुख यांचे पुतणे राजश्री चिंतो-पंत देशमुख पेशजी बेहेरे यांच्या स्वांरीस होते ते येतात. तसेंच पोतनिसाच्या कारकुनाची घालमेल आहे. पुणियांत एका गणकानें रविवार पेठेंत दरवडयाचा दंगा होऊन बहुत मनुष्य जायां होईल; असें सांगितल्यावरून पेठेंतील सावकार वगैरे उदमी लोक यांस बुध-वार पेठेंत जाण्याविशीं ताकीद होऊन रात्रौ जागां जागां नाकेबंदीनें लोक कमरा बांधोन उभे असतात. दिवस असतां दुकानें आटो-पावीं अशी ताकीद जाहली. चौकीपहाऱ्याचा बंदोबस्त राजश्री त्रिंबकराव नारायण परचुरे यांजकडे आहे. ते खुद्द घस्तीस फिरतात. याप्रमाणें दोन तीन रोज होत आहे. वर्तमान पत्तेवार लागत नाहीं. राजश्री नाना यांस विचारिलें. त्याणीं असेंच ऐकितों ह्मणोन उत्तर केलें! बंदोबस्त या तऱ्हेचा आहे. मोठें खूळच दिसतें. काय होतें पहावें. तीर्थस्वरूप मातुश्री साळूआक्का येऊन पावल्याचें लिहिलें तें कळलें. चिरंजीव वासुदेव दीक्षित याचा काल जाहल्याचें व त्याच्या स्त्रीनें सहगमन केल्याचें लिहिलें, त्यास ईश्वरें मोठी अनुचित गोष्ट

केली. राजश्री रामचंद्र दीक्षित यांच्या दुःखास पार नाहीं. चिरंजीवाच्या स्त्रीनें अल्पवय असोन बहुत शर्त केली[1]. होणारास इलाज काय ! आपणाकडील ऐवजाचा मजकूर लिहिला त्यास लिहिल्याप्रमाणें वडवडगी याच्या दुकानीं राजश्री धोंडो बापूजी यांच्या त्रिद्यमानें ऐवज देऊन पावती पाठवून देतों. नरगुंदकरांचें बोलणें जाहलें, परंतु चार लाख रुपये नजर मागतात. यांत कमी व्हावयाचें नाहीं म्हणतात, नरगुंदकराची निभावणी होत नाहीं. सरकारच्या मतें कांहीं रदबदली आम्ही करितों. त्यापक्षीं कशीही तोड पाडतील, अशी समज आहे. किरवंतांचें[2] बोलणें परभारें चार परियंत आहे, तत्राप त्याचा जाबसाल पटावयाचा दिसत नाहीं. तूर्त नरगुंदकराचा जाबसाल रामदुर्गसुद्धां राहिला. भारी बेरीज. तोडजोडीचा प्रकार नाहीं. नारोशंकर कैलासवासी यांचे पुत्र त्रिंबकराव पुणियांत होते त्यांस देवाज्ञा जाहली. स्त्रीनें सहगमन केलें. पांच सात रोज जाहले. तोफखान्याचे सरदार कैलासवासी कृष्णराव यांचे पुत्र राजश्री माधवराव कृष्ण स्वारीसमागमें यावयाकरितां आज मुहूर्तेकरून निघोन बाहेर येऊन उतरेले आहेत. पूर्णिमेच्या सुमारें घरास यावें असा बेत आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे. अद्यापि चिरंजीव लक्ष्मीबाई व चिरंजीव राजश्री विठ्ठलराव बापू आलीं नाहींत. हे आशीर्वाद.

---

१ सती गेली. २ हेबळीकर. नरगुंदचें संस्थान टिपूनें घेतलें होतें. तें पेशव्यांनीं परत जिंकून घेतलें. तें संस्थान संस्थानिकास पुन्हां बहाल करावयाचें, त्यांत भावे व हेबळीकर या दोन हक्कदारांपैकीं जो अधिक नजराणा देईल त्यास तें मिळावयाचें. भाव्यांबद्दल रदबदली पटवर्धन करीत होते.

नं. ३१९७ (अधिक आषाढ–जून)

यादी[1] तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब यांजबरोबर स्वारीस फौज जावयाची तिचा अजमास.

३००० सरंजामापैकीं	२००० प्रतिनिधी	शिवाय.
७००० इतलाख	२००० गणपतराव मेहेंदळे	१ माधवराव कृष्ण पानशे. तोफखाना.
३००० रास्ते.	८००० किरकोळ लहान पथकें.	२ इंग्रजांचीं पलटणें.
१३०००	१२०००	

नं. ३१९८ **श्रीगणपति** (१८ जून)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसी प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागायत अधिक शु॥ ६ भृगुवार दहा घटका रात्रपावेतों यथास्थित असे. विशेष. इंग्रजांचीं पलटणें आज तीन प्रहरीं दिवसास तासगांवास एकाएकीं चिरंजीव राजश्री आप्पाचे मळ्यानजीक उतरले. खासा सरदार पुढें एकटाच आला. उपरांतीक बातमी कळली. मागाहून जमाव आला. कांहीं सामान ओझेंपाझें मागें आहे तेंही येत आहे. सहा तोफा समागमें आहेत. सरदारांच्या भेटी होण्याच्या, त्यास चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पा एकत्र जाले पाहिजेत. तर तेथून कूच करून रविवारीं कुमठ्याच्या मुक्कामास यावें. उपरांतीक भेटी होतील. येथून कूच करून रविवारीं कुमठ्याच्या मुक्कामास आम्हीं जाणार. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० ५ सवाल अधिक सन इहिदे तिस्सैन.

---

१ यादी गंगाधरराव गोविंद यांच्या हातची आहे.

नं. ३१९९

(अधिक आषाढ शु. १०.–२६ जून.)

यादी[1] राजश्री गोविंद कृष्ण काळे यांचीं पत्रें वडिलांस आलेलीं व नबाबाजवळ इंग्रजांचा वकील आहे त्यांचीं वडिलांस आलेलीं पत्रें यांतील वर्तमान—छ० १२ व छ० १३ सवाल.

१ इंग्रजांनीं केरूरचा किल्ला घांटावर आहे तो घेतला. आंतील जमाव पळून गेला.

१ छ० १४ रमजांनीं इंग्रज टिपूच्या तालुक्यांत दाखल जाले. घांटाजवळून दहा कोस.

१ ममईकडील जमाव व किरीटे[2] रामराजाकडील जमाव दिंडगलच्या घाटास आणविले.

१ या जमावानें दिंडगल घ्यावें.

१ केरूरही घ्यावें.

दिंडगलास व केरुरास वीस कोसांचें अंतर आहे.

१ छ० १९ च्या रमजानीं मेस्तर मेडुस आपले जमावसुद्धां महसरा केला केरूरच्या किल्ल्यास. त्यावर बातमी आली कीं टिपूकडील लोक पळाले.

१ छ० १९ सवालीं श्रवण नक्षत्रावर मोहबतजंगास वस्त्रें देऊन निराळे उतरविणार. आपण खासा निजामअल्लीखान पानगलचा किल्ला दहा कोस आहे तेथें छावणीस जाणार. मोहबतजंगाचा जमाव पाकटुराजवळ कृष्णा उतरून जाणार. आपण (व) मोहबतजंग काळा चौतऱ्यावरून रायचुरास जाणार.

---

१ यादी गंगाधरराव यांच्या हातची आहे. २ त्रावणकोरच्या राजास हें नांव आहे. ३ वेढा.

१ नबाबाचा मुक्काम मौजे आरपल्ली कृष्णातीर येथें आहे. नदी-सोडून कोसभर मुक्काम आहे.

३ नदीपलीकडे गदवाल कोस.

४ जामकुडा. कोस.

७ पाकटूर पूर्वेस कोस.

१ नबाबाजवळ जमाव.

१५००० फौज.

२०००० गाडदी.[1]

१ तोफखाना शिवाय.

सरदार येणेंप्रमाणें आहेत त्यांची नांवनिशी.

१ आजिमुद्दौला.

१ जोरावरजंग याचा पुत्र इब्रामखान पठाण.

१ वराडांतून सलाबतखान व रोषनखान, दौलतखान, निंबाळकर वगैरे किरकोळ जमाव १००००

याशिवाय अदवानीकर मोहबतजंग व रणमस्तखान कर्नोळकर याप्रमाणें दसऱ्यास जमाव होणार.

१ गंजीचा किल्ला कर्नोळकराचा, तेथें नबाबाची फौज २००० व बार २०००.

१ टिपूचा मुक्काम कोची वेटीकोटावर (?) राजाचे सरहद्देवर होता ती जागा टिपूनें घेतली. पहाडापासून समुद्रापर्यंत तेरा कोसांची भिंत चिरेबंदी आहे, त्यास टिपूचा मुक्काम. बातेऱ्या घेतल्यानंतर ममईवाले राजास सामील जाहल्यानंतर त्यांणीं ती जागा फिरून घेतली आणि पाडिली. तिकडे पर्जन्य फार

---

१ कवाईती पायदळ.

जाणून टिपूनें तिकडे नाकेबंदी बार तीस हजार ठेवून (केली व) आपण कोइमतुरास आला.

१ कोइमतूर पट्टणापासून ७० कोस आहे. केरूर दिंडगल घांट टिपूनें मजबूत केले आहेत.

१ चेनापट्टणास श्रीमंतांकडील वकील इंग्रजांजवळ आहे त्याची बातमी–इंग्रज कुलजमाव त्रिचनापल्लीवर जमा जाले. मेस्तर मेडूस या जमावांत जाणार. तो महमदअल्लीखानाची रुकसत घेऊन जहाजावर बसोन नागपट्टणावरून चंदावरास गेला. तेथें राजाची भेटी घेऊन आपले फौजेंत दाखल जाला. चांगला दिवस पाहून टिपूचे मुलखांत जाणार. इंग्रजांचा जमाव भारी आहे.

१ मेस्तर मेढुसाजवळ इंग्रज पलटणें वीस व सहा हजार गोरा पांच हजार तुरूप स्वांर याप्रमाणें सरंजाम जमा जाहला आहे.

१ ममईवाला याचा जमाव पूर्वींच रामराजास मिळाला त्याचा जमाव.

२००० गोरा.

७ पलटणें.

१ कलकत्याहून जमाव सात आठ पलटणें व गोरे तकवाजाहां (?) पेठेवर जमा करितात, एकंदर जमाव इंग्रजांचा—

४० पलटणें

१०००० गोरा.

५००० तुरूप स्वार.

याप्रमाणें इंग्रजांचा जमाव आहे.

नं. ३२०० (अधिक आषा. व. १–२७ जून.)

यादी:—

१ विरूपाक्षपूर. चेनापट्टणचे पश्चिमेस गांवें सहा. पाळेगाराचें ठिकाण.

१ पळनी संस्थान पाळेगार. विरूपाक्षपुरचे नजीक.

१ पटिकाटान गांव १ वतन आरसे गांव १ व पदलतान १ धारापूर एकूण पाळेगार ४,

१ आरवा कुरव विजयमंगल.

१ तिनवल्ली व मधुरा.

१ चंगमचा घांट कडपेकडे जावयाचा.

१ चिटवेल. पाळेगार कडपे प्रांतींचा.

१ नेलोर व वगोळ जिल्हे अर्काट.

१ निडकोटें पट्टणच्या दक्षिणेस.

१ रिजिमेंट ह्मणजे रिसाल्याचें नांव.

१ गजरहट्टीचा घांट पट्टणच्या दक्षिणेस.

१ पालकाट चिरी कोइमतुरचे पश्चिमेस तीन गांवें.

१ कालिकोटवाले व कोलम व शेवकार व कडननाळ हे सारे इंग्रजांस सामील जाले.

१ कण्णूर गढी कोइमतुरापासून पश्चिमेस चार गांवें.

नं. ३२०१ (अधिक आषा. व. ६–२ जुलै.)

यादी छ० १८ सवालचें पत्र राजश्री गोविंद कृष्ण काळे यांचें नबाब निजामअल्लीखान यांचे लष्करांतून वडिलांस आलें यांतील मजकूर—सन इहिदे तिस्सैन. पानगलचे मुकामाचें पत्र—

१ किंता पुरवणींतील मजकूर जे, " मेस्तर मेडुस चेनापट्टणकर इंग्रजी सरदार फौज पलटणेंसहित पामगुडा गांव आहे तेथून चढून केरूर मकान टिपूचें आहे तेथें महसरा केला. केरूर घेतलें व धारापुरची जागा टिपूची आहे ते घ्यावी, ममईवाले व किरीटी रामराजा यांचे जमावाशीं आपण एक होऊन टिपूवर जावें, अगर पट्टणावर जावें, अथवा टिपू चालून आल्यास टक्कर द्यावी, असे तीन मनसबे आहेत. इंग्रज टिपूचे मुलखांत येऊन नमूद जाले. कराराप्रमाणें फौजा दुआबांत उतराव्या म्हणून किंनवी नबाबाशीं बोलला. नबाबानीं मोहबतजंग सर्फराज करून दाराजहां किताब देऊन गाडद व फौज बरोबर देऊन छ० १५ रुकसत केलें, ते कृष्णा उतरत आहेत. पांच दिवसांत रायचुरास पोंचतील. आपण नदी उतरलेची बातमी आल्यावर टिपूचे मुलखांत कनकगिरीकडे जातील. छ० १६ रोजीं नवाबांनीं कूच केलें ते श्रीरंगपुरास सहा कोस आले. छ० १७ रोजीं किल्ले पानगलास दाखल जाले. येथें छावणीचा नेम केला आहे. येथून पागटूरचा घांट कृष्णेचा आठ कोस राहिला. तेथून कर्नूळ तुंगभद्रेपलीकडे सहा कोस. एकूण चवदा कोस. कर्नूळ तुंगभद्रेपलीकडे सहा कोस. एकूण चवदा कोस कर्नूळ येथून आहे. पानगलची हवा वाईट आहे. मग कसे राहतील ?" म्हणून मजकूर.

२ पुरवणी पत्र. " कर्नुळाकडून बातमी आली जे, टिपूनें राजाचा शहर सोडून कोइमतूरचे रोखें कूच केलें. तों पहिल्या तळावर ममईवाला इंग्रज व राजाचा जमाव पाठलाग करून आला. टिपू कोइमतुरास आला. घांटाखालीं त्यांचाही जमाव पाठीवर आला, पिच्छा सोडिला नाहीं. जेव्हां टिपूनें तेथें मुक्काम करून वीस हजार बार व कांहीं फौज केरूराकडे चेनापट्टणचे जमावाचे

१ हा निजामअलीच्या दरबारीं इंग्रजांचा वकील. २ उदास रुसलेला.

तोंडावर पाठविली. बुराणुद्दीन यास धारवाडचे रोंखें रवाना केलें. कमरुद्दिनखान—मिराचा लेंक— यागी होता. त्यास कडपें वगैरे तालुका देऊन निखालसता केली. तो कडपेकडे येणार." ह्मणून मजकूर.

३ "मोहबतजंग यांजपाशीं सरकारचे वकील रामचंद्र कृष्ण रिसबूड आहेत त्यांस समक्ष सांगितलें आहे. आपलीं पत्रें त्यांचे नावें जात जावीं म्हणजे ते वर्तमान लिहीत जातील." येणेंप्रमाणें मजकूर.

४ "मोहबतजंग यास दुआबांत रवाना केलें त्याजबरोबर जमाव दिला त्याचा तपशील:—

१४००० हल्लीं समागमें दिला.
६००० फौज.
६००० गाडद.
२००० इंग्रजी पलटणें.
———
१४०००
३००० मोहबतजंग याचा खासगत जमाव.
१००० स्वार.
२००० गाडद.
———
३०००
३००० हाफीज समागमें कर्नूळावर जमाव आहे. बमय कर्नूळकर.
१००० स्वार.
३००० गाडद.
———
३०००

५००० देवदुर्गचे संस्थाने-
ची घालमेल
केली त्या नज-
रेंत चाकरी पां-
च महिने क-
रावी. त्याचा
करार.
४००० प्यादे.
१००० स्वांर.
———
५०००
ता॥
९००० स्वांर.
१०००० गाडद.
४००० प्यादे.
२००० इंग्रजी
पलटणें.
———
२५०००

पंचवीस हजार जमाव. शिवाय दहा तोफा. येणेंप्रमाणें मजकूर.

नं. ३२०१

(अधिक आषा. व. ११–८ जुलै.)

परशुरामभाऊंचें कुमठ्याहून बाळासाहेबांस पत्र. छ० २४ सवालचें:—

" इंग्रजास उद्यां मेजवानी होणार; त्यास वस्त्रें ठेवावयास खोंचें पाहिजेत. याजकरितां पांच चार असतील तीं पाठवून द्यावीं. "

नं. ३२०३ (अधिक आषा. व. ३०–१२ जुलै.)

परशुरामभाऊंचें कुमठयाहून बाळासाहेबांस पत्र छ० २८ सवालचें:—

" इंग्रजांकडील पलटणांचे सरदार छ० २६ सवालीं डेऱ्यास आले होते. खुद्दास शिरपेंच वस्त्रें, याखेरीज आणखी पांच सहा जण होते त्यांस वस्त्रें मात्र दिलीं. अगोदर आमंत्रणास राजश्री नारायणराव भिकाजी आठवले पाठविले. नंतर ते निघोन येऊं लागले तेव्हां वाटेस सामोरे चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार यांस पाठविलें होतें. छ० २७ तेरिखेस त्यांच्या डेऱ्यास स्वारी गेली होती. पूर्वीं सूचनेस एक गोरा आला होता. चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आप्पा यांस व आम्हांस शिरपेंच व वस्त्रें व मंडळीस वस्त्रें (त्यांनीं) दिलीं. "

नं. ३२०४ (आषा० शु० ३–१५ जुलै.)

परशुरामभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २ जिल्कादचें:—

" इंग्रजाकडील तामसन तोफखान्याकडील जिन्नस खरेदी करावयाकारितां मिरजेस येणार. दरवाजास परवानगी असावी या-अन्वयें राजश्री बाळाजी गोविंद केतकर यांचें पत्र आलें आहे. येविशींचें कसें करावें " म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशियास आपलें पत्र यावयाच्या पूर्वीं केतकरांचें पत्र परवानगीविशीं आपणास पत्र द्यावें ह्मणोन आम्हांस आलें होतें. त्याजवरून आपल्यास पत्र दिलें आहे. एकटा येणार त्यापक्षीं चिंता काय आहे ! पेठेंत मात्र जाण्याची परवानगी असावी. वरचेवर माघारा येईल. किल्ल्याकडे येऊं देऊं नये. "

नं. ३२०५ (आषा. शु. ३–१५ जुलै.)

बाळाजी गोविंद केतकर यांचें बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ० २ जिल्कादचः—

" मेस्तर मालीट याचीं पत्रें आज सायंकाळीं कपतानास आलीं त्यांतील मजकूर:—

" महादजी शिंदे यांची व इसमाइलबेग व गंगाराम बदरी व नजिफअल्लीखान यांची लढाई छ० ६ सवालीं जाली. सदरहू तिन्हीं सरदार शिंदे यांजवर चालोन आले. शिंदे यांजकडील भाऊ चिटणीस व जिवाजी बक्षी व अंबाजी इंगळे व मुसा डुबोण (डिबाईन) टोपीवाला हे पुढें गेले. त्यांजवर चालोन घेतलें. तेव्हां मुसाडुबोणचे लोक व पागा स्वार यांणीं बहुत लढाई दिली. शिंदे यांची फत्ते जाली. त्यांची फौज पळाली. तोफा व हत्ती वगैरे सरंजाम पालख्यांसुद्धां राहिला तो शिंदे यांस सांपडला. इस्माइलबेग लढाईंत पळाला तो पाटणचे किल्ल्यास गेला. पाठीमागें फौज शिंदे यांची लागली होती. तेथूनही पळाले ते कोठें गेले तें ठिकाण नाहीं. लढाईंत शिंदे याची फौज किती पडली हें लिहिलें नाहीं. परंतु शिंदे याणीं त्यांची फौज पांच पलटणें व तीन हजार रजपूत स्वार कापून काढिले. शिंदे यांजकडील दोन सरदार तरवारेचे जखमी माणकोजी जाधव यांचा लेंक व अंबाजी इंगळे यांचा भाचा आहे. बहुत हैराण नाहींत. लवकरच बरे होतील. शिंदे यांस तोफा सुमार १२५ सांपडल्या. आणखीही आहेत, परंतु एक जागां जाहल्या नाहींत. हिंदुस्थानांत पेशवेसरकारचा बहुत नक्षा जाहला. इंग्रज सरकारांतही खूष जाहले. मुंबईंतील पत्रें जनरलाचीं सदरहू बातमीचींही आलीं आहेत. याप्रमाणें बातमी कप्तान याणें सांगितली. छ० २ जिल्काद. एक घटका रात्र. "

नं. ३२०६

(आषा. शु. ३—१५ जुलै.)

बाळाजी गोविंद केतकर यांचें बाळासाहेब यांस पत्र पै॥ छ० २ जिल्कादचें—

" मालीट वकील याचे पत्रांताल दुसरी बातमी केरूरचा किल्ला इंग्रज सरकारास सर जाला त्यास चवतीस दिवस जाले. जनराल मेडूस यार्ची पत्रें यावयास मार्गी अडथळ्यामुळें फार दिवस लागले. ते बातमी येतांच कपतान लिटली यांस पत्रें रवाना जालीं. हिदुस्थानचे बातमीवरून कपतान खूष जाला; आणि (परशुरामभाऊंस) उत्तर केलें कीं, आपण कृष्णापार जाऊन टिपूशीं लढाई देऊन फत्तेची खबर इंग्रज सरकारांत लिहावी हें चित्तांत बहुत आहे. लौकर पलीकडे जाणें घडल्यास उत्तम आहे. पुण्याहून राजश्री बापूरांव मेहेंदळे फौजसुद्धां रवाना जाले. दोन हजार फौज आहे म्हणून लिहिलें आहे.

नं. ३२०७ (श्राव० शु० १–११ आग.)

परशुरामभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २९ जिल्कादचें—

" चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आपा व सर्व मंडळी येथें आहे. त्यासीं याउपर कृष्णापार होणार. दिवसगत लागावयाची नाहीं. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत यांची रवानगी पुढें केली. ते जाऊन उतरतात तों आह्मीं जातों. तोफखाना (व) इंग्रज येडूरच्या घांटास पार जाहले. तोफखाना तो पार गेला. इंग्रजही उतरूं लागलेच. चार दिवसांत पार होतील. आपल्याकडीलही फौज पार गेली पाहिजे. पुढें अस्त येतें. यास्तव चिरंजीव मंडळीस तृतीया भृगुवारीं फाजसुद्धां न्यावें म्हणजे तशीच फौज येडूरच्या घांटास उतरावयास लावून द्यावी. पुढें त्यांनीं गोकाकेजवळ तोफखाना जात आहे त्याजवळ जावें असा विचार योजिला आहे. चिरंजीव आपाही पार गेला म्हणजे घटप्रभा यादवाडाजवळ उतरून गोकाकेजवळ पैलतीरानेंच जातील. राजश्री बापू मेहेंदळे यांचेंही

१ स्वारीत बन्याबा बापू स्वतः नसून त्यांचे पुत्र गणपतराव होते.

पथक उद्यां पुढें कुडचीच्या घांटाजवळ उतरावयासीं लावून देतों. चिरंजीव राजश्री दादासही मुहूर्तकरून निघून लौकर तोफखान्या-जवळ जावें असें लिहिलें त्यांचें उत्तर आलें जे मुहूर्त पाहून निघतों. येतील. चिरंजीव राजश्री चिंतामणराव आपाचे मतें स्वांशीबरोबर असावें असें आहे, तें चांगलेंच, परंतु पर्जन्यकाळ. चिरंजीवाचें शरीर अशक्त. पलीकडे कसा प्रसंग पडेल नकळे. यास्तव दिपवाळी-पावेतों घरीं राहून पुढें जसें दृष्टीस पडेल तसें केलें तरी बरें; याचाही विचार करून त्याप्रमाणें लिहावें. मी भृगुवारा येतों. छ० २९ जिल्काद. चिरंजीव पहिले निघाले तेव्हां मुहूर्त नव्हता. वृद्धिच होती. बरोबर यावयाचें जाहल्यास दशमीअलीकडे मुहूर्ताची योजना नाहीं. कसेंतरी एक वेळ घरास गेलेंच पाहिजे. तेपक्षीं भृगुवारीं तेथें बोलावून घ्यावें. पुढें निघावयाचें जाल्यास मुहूर्त पाहूनच निघावें."

नं. ३२०८

श्री. (श्राव. शु. १२–२१ आग.)

पै॥ छ० १३ जिल्हेज. प्रातःकाळ भौमवार.

राजश्री परशुरामपंत भाऊ स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती* उपरी. कृष्णा उतरण्याविशीं आपणास लिहिलें होतें त्यास आपलें उत्तर आलें कीं, ' तोफखाना पुढें रवाना केला. गार-दीही पुढें रवाना केले. नावा ठोकरे जमा करविले आहेत. एके जागां उतरावयाचें करितों ' म्हणून लिहिलें, व ' आपले चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत यांस फौज सुद्धां पुढें रवाना केलें. आपण श्रावण शुद्ध दशमीस उतरणार. इंग्रजांचीं पलटणें उतरावयास पुढें रवाना केलीं ' ह्मणोन लिहिलें ते कळलें. त्यास आजपर्यंत उतरावयाचा

* पत्र नाना फडनवीस यांचें.

बेत ठीकच जाला. याउपर आपण उतरावयाची जलदी करून पार व्हावें. कारण इंग्रजाची लढाई सुरू जाल्यावर सरकारच्या फौजा टिपूचे तालुक्यांत उतरून हंगामा सुरू करावा असा करार; त्यास चिनापट्टणाहून इंग्रजांचे सरदार मेढूस निघाले त्याणीं टिपूचे तालुक्यांत जाऊन प्रथम केरूर घेतलें. पुढें अरवा, कोची व दिंडगल व धारापूर हीं चारी स्थळें घेऊन मुलखाचा बंदोबस्त केला. टिपू कोइमतुरास आहे म्हणून बातमी कळली, त्याजवरून त्या सुमारें कूच केलें. तों इंग्रजांचे जाण्यापूर्वीं टिपू कूच करून श्रीरंगपट्टणाकडे गेला. कोइमतुरास आग दिली. हें वर्तमान इंग्रजास कळतांच कोइमतुरास येऊन आग विझवून ठाण्याचा बंदोबस्त केला. गल्ला वगैरे सरंजाम सांपडला. घांटाखालील फार करून इंग्रजांनीं मुलूख घेऊन बंदोबस्त केला. टिपूचा सरंजाम मातबर असतां इतका मुलूख ठाणीं इंग्रजानें घेतलीं असतां जुजावयासीं उभा राहिला नाहीं. याचे दोन प्रकार दिसतात. एक अडचणींतून निघोन मैदानांत यावें. पट्टणाकडे इंग्रज आलियावर लढाई एकदांच चांगली करावी. दुसरा पक्ष इंग्रजांचा जोर भारी, याजकरितां समेटून पट्टणाकडे आला. यांत बळाबळ पहातां इंग्रजांचा जोर भारी, इकडून सरकार व नबाबाकडील फाजा कृष्णा उतरल्या, चोंहोंकडून ताण, याजकरितां अडचणीचें रान सोडून पट्टणाकडे आला असें संभवतें. याप्रमाणें स्थळें घेतल्याची बातमी मालिटानें सांगितली व चिनापट्टणास सरकारचे वकील आहेत त्यांचीं पत्रें आलीं. व राजश्री गोविंदराव यांचीं पत्रें नबाब यांचे लष्करांतून आलीं. एकूण तिहीं पत्रांचा मजकूर एकच मिळाला. चौथें सरकारचे जासूद बातमीस पाठविले होते त्यांनीं वर्तमान सांगितलें कीं, टिपूचें लष्कर पट्टणापासून सोळा कोसांवर पाहून आलों. याप्रमाणें चहूंकडून वर्तमानें आलीं. लढाई सुरू जाल्याची (इंग्रजांची) शर्त, ती गोष्ट घडून आली. तमाम मुल-

त्याचें आक्रमण करीत चालले. टिपू लढाईस उभा राहत नाहीं, तेव्हां लढाई सुरू जाल्यापेक्षां अधिक. मालिटाची नित्य रदबदल कीं, भाऊंनीं लवकर उतरून हंगामा सुरू करावा. दुसरें—नबाबाचीं पत्रें येतात कीं, " मोहबतजंग रायचुराहून निघोन कनकगिरीकडे जावयासीं त्यांस सांगितलें. ते जाऊन हंगाम सुरू करतील. भाऊंनीं जलदी करून उतरावें. दुवाबांतील ठाणीं घ्यावीं. आजपर्यंत इंग्रजांनीं मुलूख काबीज केला यांत दोनी सरकारांस हिस्सा नाहीं. पुढें दिरंगावर घालावें तर सरकारची नुकसानी. इतकी मसलत उचलून खर्चाखालीं येऊन केलें काय ? " याप्रमाणें लिहिलीं येतात. त्यास अर्थांत पाहतां लिहिणीं खरीं आहेत. व याउपरी उपेक्षा करणें ती नुकसानी आपली, याजकरितां पलीकडे जलदीनें उतरून जावें. त्यांचे प्रांतांत हंगामा सुरू करावा. वर्तमानें यावीं, इंग्रजास कळावीं, ह्मणजे वांटणीस सामील जालों; फौजा जाऊन लढाई सुरू केली; ठाणीं घेत चाललों, हें वर्तमान इंग्रजाजवळ सांगावयास (व) नबाबाकडे ल्याहावयासीं प्रशस्त. इंग्रज आधींच मजबूत. त्यांत टिपूचा मुलूख घेत चालिले येणेंकरून इंग्रज गर्वारूढ जाहले आहेत. कोठें असेही (त्या लोकांत) आवाज निघतात कीं, " दोनी सरकारचे फौजांचे भरंवशावर आह्मीं मसलत केली नाहीं. उगेच सामील असावे ह्मणोन शरीक केले. भर पावसाळ्यांत कोणाची वाट न पाहतां (आम्हीं) टिपूचा मुलूख घेतला. टिपू लढाईस उभा न राहतां पट्टणाकडे गेला. तेव्हां कोइमतुराहून कूच करून पट्टणासच जातों. पट्टण चीज काय आहे ! जातां जातां घेऊं ! " याप्रमाणें बोलणीं आहेत. या बोलण्यावर काय आहे ! आपल्यास याउपर निकड करणें प्राप्त. न केल्यास आपलीच नुकसानी, ही गोष्ट उघडी आहे. हे विचार आपल्याही ध्यानांत आहेत. त्यास याउपर जाण्याची निकड करून त्यांचे मुलखांत गेलां, ठाणीं घ्यावयाशीं लागलां, मुलखांत हंगामा सुरू जाला,

हीं वर्तमानें इंग्रजांस कळलीं पाहिजेत. याजकरितां जलदी करावी. टिपू कोइमतुराहून पट्टणाकडे गेला तेव्हां अगदीं बुडाला असें नाहीं; त्याचे जुरतीस पाऊल कमी पडलें, याजमुळें इंग्रजांचे लष्करांत तर्क करितात कीं, टिपू मेला ! जर असता तर अशी गोष्ट न होती. फौजेचे सरदार असतील त्यांचे वस्तु दम धरवतो कीं काय ? हेही तर्क आहेत. परंतु मेला असें म्हणवत नाहीं. तो मनसुब्यानें निघाला आहे. पट्टणचे मैदानांत इंग्रजांची फौज आल्यावरी निकड करील. दुसरा एक तर्क मनांत येतो कीं, इंग्रजांचा शह सोडून पट्टणास आला. इंग्रज मुलूख घेतात, घेईनात ! पट्टणासीं येऊन एकाएकीं दौड करून इकडील फौजा कृष्णा उतरल्या आहेत यांजवर घालावें. मग इंग्रज आपण समजोन घ्यावें. परंतु या तर्कास दोष येतो. तो कोणत म्हणाल तर पावसाळा दिवस, तुंगभद्रा मधीं, तेव्हां ही गोष्ट कशी घडत्ये ? बातम्या नबाबाकडील व आपणाकडील लागल्याच आहेत, तेव्हां ही गोष्ट घडणें दुरापास्त. असो. मनांत आलें तें लिहिलें आहे. मुख्य गोष्ट बातमी चहूंकडील राखोन हुशार राहून त्याचे मुलखांत हंगाम सुरू करावा; ही ऐन मसलत आहे. मोहबतजंग याजकडे वर्तमान कळविण्याचा परस्परें शिलशिला जारी असावा. मसलतीस फार उपयोग. पार उतरावयासीं पूर्वीं पत्रें पाठविलीं. उत्तरेंही आलीं; परंतु विलंब जाहला. याउपर पार होऊन कांहीं मुलूख ठाणीं घ्यावयाचा हंगामा सुरू करून लवकर वर्तमानें यावीं. बातमी तिकडील चांगली राखीत जावी. रवाना छ० ९ जिल्हेज हे विनंती.

(श्राव० शु० ४—१४ आग.)

नं. ३२०९

टिप्पण. पेशव्यांचे वकील गोविंदराव कृष्ण काळे यांचीं निजामअलीचे लष्करांतून पानगलचे मुक्कामाहून परशुरामभाऊंस कुडचीचे मुक्कामीं १० पत्रें व पुरवण्या मिळून आलीं त्यांतील आठ पत्रांचा सारांश. सर्व पत्रें छ० २ जिल्हेज रोजीं काळे याणीं लिहिलेलीं आहेत.—

" दाराजहां बहादूर छ० १७ जिल्कादीं कूच करणार होते. परंतु कांहीं गुंता आला सबब राहिले. छ० २ जिल्हेजीं आज निघोन कनकगिरीकडे जाणार. बाबरजंग कनकगिरीकडे होता त्यासही टिपूनें परत बोलावून नेलें. आतां खालीं मैदान आहे. नबाबानीं तोफा दिल्या त्याशिवाय दाराजहां यांणीं रायचुराहून पंधरा सोळा शेरी गोळ्याच्या दोन तोफा उतरून समागमें घेतल्या. सत्वरच निघतात. आपणही उतरावें. यांत गुण व फायदे बहुत आहेत. न उतरल्यास दोष इंग्रजांचा येतो व सरकारचीही नुकसानी आहे. आतां रहावें हें सलाहवक्त नाहीं. कोइमतुर वगैरे जागे इंग्रजानें घेतले. इंग्रज गालब पडेल. आपण सत्वर उतरावें. येविशीं राजश्री नानाकडे मजकूर लिहिला आहे. त्यांजकडून व सरकारांतूनही आपणास जलदीनें जावयाविशीं पत्रें येतीलच. आतां विलंब कामाचा नाहीं. सत्वर उतरून मसलतीस रुजू व्हावें हें बरें. "

३२१०

२ " हाफीजजी व कर्नूळकर यांचा जमाव कर्नूळावर होता कपडे प्रांताच्या सरहद्दीवर गेला. मुखालीफ पक्के शहास गुंतला, आतां कां कमी करावी, ऐसें समजोन कडपें तालुकियांत फौजा पाठविण्याची तजवीज केली आहे. तीन हजार जमाव आहे. दाराजहां बहादूर यांसही कनकगिरी अनागोंदी या जिल्ह्यांत जाऊन प्रांत काबीज करण्याविशीं नबाबाची ताकीद जाली आहे. "

नं. ३२११

३ कोइमतुरास टिपू होता. इंग्रज चालून येतांच शहरास आग देऊन आपण नामोहरम होऊन म्हैसुरास गेला. हीं पत्रें किंनवींचीं आलीं. नबाबांनीं येऊन इंग्रजांची तारीफ केली. अति संतोष

१ आठ पत्रांपैकीं प्रत्येक पत्राचा सारांश पृथक् नंबर घालून छापिला आहे. २ शत्रु. ३ इंग्रजांचा वकील क्याप्टन केनावे.

किनवीस दाखविला, परंतु अंतर्यामीं अति वाईट मानिलें. आम्हांसी बोलिले कीं " आमच्या फौजा जाऊन ही गोष्ट बाददसरा होती तर ते मजा. हल्लीं इकडील फौजा आपले जाग्यावर असतां हा गलबा इंग्रजांचा टिपूवर गुजरला, हें मनसब्यास विरुद्ध. तोंडानें बोलत नाहींत, परंतु इंग्रजांचे मगजांतील बोय येती कीं, तुह्मीं कुमकेस न आला तरी काय गेलें ? आह्मीं पट्टणसुद्धां घेतों ! हे धूज आहे. असो. आहे तें व होतें तें बरेंच आहे. याउपरी आपल्या फौजा मुखालिफाच्या मुलुखांत न शिरणें हें सर्वपरी नुकसानीस कारण व मसलतीस पेंच. आतां जलदीस किंमत मोठी. " असें बोलले.

नं. ३२१२

४ " आपल्या चार जासूदजोड्या येथें येऊन बसल्या होत्या. त्यापैकीं एक जोडीबरोबर पत्रें देऊन पाठवलीं तीं पोंचतीलच. हल्लीं मेस्तर मेडोस याचीं पत्रें, कोइमतुर घेतलें, टिपू निघोन गेला, वगैरे मजकुराचीं आलीं. त्याचा अर्ज किनवीनें नबाबांस केला व पत्रेंही दाखविलीं. तें वर्तमान नबाबांनीं आह्मांस सांगितलें. त्याच्या व अन्य मजकुराच्या पुरवण्या या पत्रासोबत देऊन जासद-जोडी रवाना केली आहे."

नं. ३२१३

५ " मिस्तर मेडोस यांचें पत्र हल्लीं किनवीस दुसरें आलें कीं धारापूर घेऊन पुढें कोइमतुरास टिपू आहे तेथील इरादा केला व ममईवालाही येऊन मिळाला. तीन कोसांवर जाऊन मुक्काम केला. तों टिपूस ताबा सोसेना. कोइमतुरास त्यानें इसलामाबाद नांव ठेविलें होतें. दहा पंधरा पारजादे तेथें उमदे होते त्यांस तेच वक्तीं ओझ्याचा सरंजाम करून देऊन समागमें घेतले. आपण कूच केलें. कोइम-तुरास आग दिली. आपण बाहीरसमेत निघोन गेला. रयत लोकांस

सांगितलें कीं, तुम्हीं फरारी होऊन जाणें. हें वर्तमान समजतांच कूच करून त्याचा पिच्छा केला. तों भवानी म्हणून नदी आहे ते उतरून गेला. इंग्रजी लोक नदीपावेतों गेले तों नदीस पाणी आलें. सबब कोयमतुरावर मुक्काम केला. ठाणें कायम केलें. आग विझविली. दुसरे दिवशीं कितेक रयत लोक येऊन भेटले त्यांची खातरजमा करून आबादी कराविली. घांटाखालीं मकान पलकाचेरी राहिली. जागा कुबळ उमदी आहे. तेथील इरादा बादपट्टण. आतांच वर्तमान आलें कीं पट्टणांत कांहीं फितूर होऊन गलबल पडली. हे बातमी खरी आहे तरी लागलेच पट्टणावरी ख्याल करितों. नाहीं-तरी पालकाचरी घेतों. नंतर पट्टण घेतों. याप्रमाणें मेडोस याचें पत्र किनवीस काल आलें. किनवीनें नबाबाकडे पाठवून दिलें. ते-समयीं आम्हीं मध्यस्थाचे घरीं बोलत बसलों होतों. तेथेंच [१] वर्तमान आलें. खुलासा हा कीं, आतां कांहीं जंग सुरू होण्याची बाकी राहिली नाहीं. वरकड मकानें घेतलीं हा अर्थ निराळा, आणि टिपू कोयमतुरावर असतां शहरास आग देऊन नामोहरम होऊन निघाला, यांत अजमास त्याचा समजावा. हवालदील जाला. ऐशीच पट्टणची एक दिवस खबर येईल, असें चिन्ह दिसतें. कोइमतूर घेतल्याचें व सदरीं लिहिल्याप्रमाणें मालीट ही विनंती सरकारांत करील अगर केली असेल. चेनापट्टणास सरकारचा वकील आहे त्याचें पत्र आलें त्यांत लिहिलें आहे कीं, दोन मकानें केरूर दिंडगल इंग्रजानें घेतलीं. त्याजवरून आतां निश्चयच जाहला कीं इंग्रजांचे नमुदीस बाकी राहिली नाहीं. ”

नं. ३२१४

६ “ धारापुरचा किल्ला बांका नामी. जागा उमदी. सबब इंग्रजांनीं तेथें एक कप्तान, व चारशें गोरे, व सहाशें बार जवान, दोन

१ आधीं पट्टणाकडे जावयाचें, मागून तें ठाणें घेऊं.

तोफा लोखंडी, व पंचरसी चार, याप्रमाणें सरंजाम ठेवून मकान मजबूद केलें. ममईवाल्याचें म्हणणें कीं कलकत्तेकरसाहेबांनीं खिसारा (?) खेंचून मेस्तर मेडोस यास कशासाठीं रवाना केलें ? टिपू गिपी (?) यास उठवून द्यावें व पट्टण सर करणें काय मुष्कील ? एक बंदा पुरे. याजप्रमाणें किसे (?) किनवी सांगतो. किरीटी रामराजाकडील लोकसहित ममईवाले कोयमतुरास मेडोस यास मिळाले. पलकचरी इंग्रजांस घेणें जरूर. हा किल्ला समुद्रालगत आहे. तो किल्ला घेतला ह्मणजे दर्यांतून जहाजें येण्यास आमदरफती जाली. सगळ्या मोहिमेची निश्चिति. याप्रमाणें मजकूर आहे. "

नं. ३२१५

७ मिस्तर मेडोस याजकडील किल्ले वगैरे घेतल्याचें वर्तमान सांगितल्यावर किनवी घटकाभर उगाच राहून (नबाब निजामअल्लीस) बोलला कीं, "कलकत्तेकर साहेबांनीं माकूल सरंजाम तो केला ह्मणोन बरें जाहलें. नाहीं तर केवळ शरकती आहेत म्हणून कमती सरंजामाची होती तर इंग्रजांचे जवामर्दीस अयब लागता." ऐशी गोष्ट लावून बोलला. याचें उत्तर नबाबानीं केलें कीं, " हर्फ ठेवून बोलतां हें ठीक नाहीं. ज्या गोष्टीवर दारमदार जाले ते समजोन उमजोन जाले. बरसातीमध्यें हरएक कामास पायदळ उपयोगी. स्वारांची गुजायश चहूं महिन्यांत नाहीं, हें जाणून तो दसऱ्यापावेतों दोहोंकडील अमका जमाव दुवाबांत उतरावयाची सबब हीच कीं, पडदा सर्वांनीं खुला केला. या दबदब्यानें मुकालिफाचे हावास निघोन जावे. राजकारणास जागा न रहावी. हें जाणोन बुजून मदारूलमहां यांणीं तहनामा केला. त्याप्रमाणें इकडूनही जाहला. मुखालिफाची अर्धी हिमत खर्च जाली. त्यांत ही शर्त कीं इंग्रजी लढाई सुरू जाल्याची खबर येतांच फौजा उतराव्या. ते खबर केरूर घेतल्याची मदारूलमहाम गंगेस गेल्यावर मालिटानें राव पंतप्रधान यांस छ० १ जिल्कादीं सांगितली.

त्यावरून त्याणीं परशुरामपंत यांस उतरण्यास परवानगी दिली. आम्हींही दाराजाहां बहादुरास लिहिलें. यांत अंतर कितीसा पडला हें पहावें. लटके तुके कां टाकितां ? आह्मीं जातीनें दोन महिने येऊन कृष्णातीरीं बसलों. कडपें तालुक्याचे सरहद्दीवर फौज आहेच. चार रोज आरतेपरतें फौजा दुआबांत उतरतील. अगोदर उतरल्यानें तुमची लढाई जेथें पडली त्या कुमकेचा उपयोग तो दसऱ्यापावेतों नाहीं. पडदा फायशांत तथा नाहीं. मग आठ रोज अधिक उणे. ईश्वरसत्तेकडून बाद दसरा दोंहींकडील फौजा नमूद होतील ते वक्तीं कैफियत मालूम होईल. आतां तुह्मीं करारामदाराशिवाय गोष्टी कुऱ्ह्याच्या बोलतां हें मुनासब कीं काय ? याप्रमाणें गरम नरम दाबाच्या दोस्तीच्या व इंग्रजांची तारीफ याप्रमाण किनवींशीं मुख्याचें बोलणें चार घटका जालें. दुसरे दिवशीं आम्हांस बोलावणें आलें. दरबारास गेलों. जाली कैफियत व किनवीचें बोलणें वगैरे सर्व नबाबानीं सांगितलें. "

नं. ३२१६

८ टिपूनें एकही लढाई न करितां कोइमतुरास आग देऊन निघोन गेला याचे किय्रास दोन. अव्वल तर जो होता तो हैदर होता. मनसबा, कवायत, लढाई, जोर बेजोर जरब, बातमी, गारिबी, गरूर, पैका मनस्वी खर्च करणें, वक्तास देणें, ज्या ज्या रकमा रियासत व त्यांस कनवा, आणि नशीब. इतक्या त्यापाशीं होत्या. दौलत त्याणें कमाविली. टिपूही आतां मसनदनसीन जाहला तो गरूरीच्या पहाडावर चढला ! सुलतानीचा दाई. या अलमास त्रास देणें अगर जे लोक खजिन्याच्या नशांत. सडक वक्त त्याजवर बेतलाच नाहीं. आह्मीं व मदारूलमहां गेलों ते समयीं मुडदा होऊन

१ या पत्रांतलीं मतें निजामअलीचीं.

राहिला. मेल्याची आवई कबूल केली. अदवानीवर मारावें किंवा मरावें या इराद्यानें गेले. हें समजतांच हात उचलून किनार खेंचून राहिला. जीनबदस्तूर हल्लीं इंग्रजांची आग व मार साहवेना. शेवटीं निघोन गेला. खुलास जातीची मजबुती नाहीं. खालें मैदान पाहून शेर. वक्तावर बिली ! जों जों इंग्रज मकानें घेईल, इकडून फौजा चढतील, गलबा उठेल, ते समयीं सवदा होईल, काय करूं ? काय न करूं ? या नोबतीवर गुजरेल. हल्लीं त्यास तर्कानें पहातां असें जालें कीं, सफेजंगी लढाई मारितों तरी भ्रम फुटून भलतेंच होईल. पट्टणांत जावें तर किल्लेबंद होतों. झाडी धरावी तर पट्टण जातें. शबखुनास फिरंगी हुषार. तेव्हां सलाह काय करूं ? या अंदेशानें घेरून घेतला आहे. इतक्या गोष्टी मिळोन त्याच्यानें कांहीं होत नाहीं. दुसरा पक्ष—पैकेकरी आहे, फरांचीसांकडे राजकारण. त्याचा पोक्ता सरंजाम आणविला असेल, मारीस बंदरांत कांहीं फरांचिसी जहाजें भरिलीं हे आवइ. न जाणो, त्यांचे येण्यावर नजर देऊन तोंड देत नसेल. आतां तिसरा पक्ष हा कीं सामान पोक्त. इंग्रजास लढाई देऊन खिपत द्यावी इतका मजबूद आहे. परंतु कांहीं कावा दावा. शत्रु शेर होऊं द्यावा. काळीज दाखवून पट्टणापावेतों पोटांत घ्यावा. मग एक बएक अशी कस्त करावी कीं फुरसत घेऊं न द्यावी. हाही मनसबा संभवतो. यातील कोणता असेल तो असो. लेकीन अकल कीयास करती कीं, इतक्यांत पहिली दफा बयान केली तेच खरी. सबब त्याची साक्ष त्याचा गरूर देतो. ख्याल न करावा तो करूं लागला, याचा उलटा होत आहे. हाच ईश्वराचे घरीं कनवा. याप्रमाणें भवति न भवति जाली. समजावें सबब लिहिलें असे. "*

---

* गोविंदराव काळे यांचीं याच संबंधाचीं आणखी पत्रें आहेत त्यांत विशेष हांशिल्याचा मजकूर नाहीं. सबब उतारे घेतले नाहींत.

नं. ३२१७ (श्राव० व० १–२५ आग.)

परशुराभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १३ जिल्हेजचें—

" आह्मीं श्रावण शु॥ १३ रविवारीं पहाटेच्या दोन घटका रात्रीस उगारानजीक कृष्णा उतरून अलीकडे दक्षिण तीरास आलों. फौज उतरत आहे. दोन तीन रोजांत झाडून आली ह्मणजे कूच करून ढवळेश्वराजवळ घटपा उतरावयास जात आहों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आप्पा ढवळेश्वराच्या उतारास पुढें गेले आहेत, त्यांचा कागद, ' परवां रविवारीं पैलतीरास जातों, झाडून सरंजाम उतरला, ' ह्मणोन आला होता. पार जाले असतील. तोफखाना पलटणांसुद्धां गोकाकेनजीक पार व्हावयास पाठविला आहे तोही फार-करून उतरला. बाकी लवकरच उतरेल. सारा जथ सतिगेऱ्या-जवळ अर्कीसागर गोवनकोपच्या मुक्कामीं होईल. पुढें जाण्याचा बेत ठरवून लिहून पाठवितों. "

नं. ३२१८ (श्राव० व० ६–३१ आग०)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १९ जिल्हेजचें घट-प्रभा दक्षिणतीर मुक्काम ढवळेश्वर परगणे यादवाड येथून:—

" काल छ० १८ जिल्हेजीं मुक्काम मजकुरीं आलों. फौज उतरत आहे. झाडून सरंजाम अलीकडे यावयास तीन चार रोज लागतील. कांहीं पागा वगैरे फौज मुधोळच्या उतारास पाठविली. तोफखाना व पलटणें गोकाकेजवळ पार जालीं. त्यांस मनोळीच्या सुमारें जाण्याविशीं लिहिलें आहे. व चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा यांसही मनोळीजवळ जाण्याकरितां लिहून पाठविलें आहे. आह्मीं लवकरच जात आहों. शत्रूचा जमाव पायचा दहा हजार व तोफा दहा पंधरा, कांहीं राऊत, येणेंप्रमाणें धारवाडानजीक आहे. एक बातमी कित्तुराजवळ येणार, व दुसरी नरगुंदच्या पेठेवर जाणार;

अशा बातम्या येतात. मनोळीजवळ कुल सरंजाम जमा होतांच पुढें तिकडील सुरत दिसण्यांत येईल त्या बेतानें जें कर्तव्य तें करावयाचें. तूर्त त्याच्या तालुक्यांत हंगामा सुरू जाला. एकोडीचें ठाणें घेतलें. याउपर थोडक्याच दिवसांत मोठा हंगामा होईल असें आहे. घडेल तें मागाहून लिहून पाठवितों. "

नं. ३२११ (श्राव० व० १३–७ सप्टं.)

परशुरामभाऊचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २६ जिल्हेजचें.

"आह्मीं मनोळीहून कूच करून बारीपार येकोडीनजीक मुक्कामास गेलों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा यांस काल पुढें एकोडीच्या मुक्कामास पाठविले आहेत. आज गांठ पडेल. शत्रूचा पायचा जमाव धारवाडानजीक आहे तेथें आहे. कोठें हालचाल दिसत नाहीं. बेटगिरें व परसगड वगैरे लहानसान ठाणीं व गांव सरकारांत आले. बेटगिरेंकराचें संधान आल्यावरून चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार व पांढरे वगैरे पथकें पाठविलीं असतां ठाणेवाल्यांनीं गोळी वाजविली, सबब ठाणें हल्ला करून घेतलें. कांहीं माणूस जायां जखमी जालें. वरचेवर ठाण्याठाण्यांनीं संधानें येत आहेत. आपणां-कडील सरंजामी महाल समीप उरला, पैगाम आला आहे, यास्तव तेथील जुने कारकून पाठवून द्यावे; म्हणजे आपआपल्या जागीं राहून सालमजकुरीं वसूल सरकारांत द्यावयाचा करार आहे त्याप्रमाणें देतील. कारकून यावयाचे ते लवकर पाठवून द्यावे. एकोडीच्या बारीनें तोफखाना न चाले यास्तव भंडी कणवीनें लावून दिला. परभारें मुक्काम मजकुरीं येईल. बद्रीजमालखान सरंजामसुद्धां धारवाडास आहे. याउपर पुढें येतो किंवा तेथें राहतो अथवा मागें सरकतो हें समजेल तसें लिहितों. बहुतकरून ठाणीं गोळी न वाजवितांच पडतील असें दिसतें. "

नं. ३२२० (भाद्र० शु० १–९ सप्टें.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. छ० २८ जिल्हेजचें:—

" चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा मुहूर्तेंकरून डेरेदाखल जाले. प्रतिनिधीकडील फौज येडुराजवळ कृष्णपार व्हावयास गेली. ' पर्जन्याचा लेश नाहीं. सहा शेरांची धारण जाली आहे. ' म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास प्रतिनिधीकडील फौज काल गोकाक परगण्यांतील शिवपुरास आली होती. फौजेंतून राजश्री नारोपंत आगाशे यांचें पत्र आलें. आज अमावास्या आहे. उदईक लष्करास येऊन मिळतील. येकोडीच्या वारीनें मुगलीनजीक मलप्रभा दक्षिण-तीरास छ० २६ जिल्हेजीं आलों. येथून धारवाड दहा कोस आहे. याउपर लवकरच कूच करून त्या रोखें जात आहों. शत्रूकडील पायचा सरंजाम बदरीजमालखान धारवाडनजीक आहे तेथेंच आहे. कोठें हालचाल दिसत नाहीं. थोड्या रोजांत त्याशीं गांठ घालावी असा मनोदय आहे. श्रीकृपेंकडून घडेल तें खरें ! "

नं. ३२२१ (१२ सप्टेंबर.)

धोंडो बापूजी जोशी यांजकडून बाळासाहेबांस पत्र पुण्याहून भाद्रपद शु० ४ रविवारचें:—

" पुण्यांत धारण अडीच तीन पायली आहे. सरकारची आज्ञा तीन पायली विकावयाची आहे. उदमी अडीच पायली विकूं म्हणतात. याजमुळे बाजार बंद आहे. किरकोळ अर्ध रुपया पावल्याचें विकतात. बाजार मोकळा जाहला नाहीं. चोरून लपोन मारवाडी अडीच पायली विकतात. वरकड जिन्नस तूप दोन शेर, तेल साडे-तीन शेर, गूळ सव्वातीन शेर, साखर अडीच पावणे तीन शेर आहे. "

नं. ३२२२ (भाद्र० शु० ९–१७ सप्टं.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ७ मोहरमचें:—

" या प्रांतीं पर्जन्य आम्ही यावयाचे पूर्वीं पडोन पेरे जाले आहेत. पिकें हात दीडहात उंच आहेत. अलीकडे पाऊस नाहीं यामुळें जागां जागां वाळतात. आज चार रोजांखालीं एक पाऊस कबनूरच्या मुक्कामीं असतां बराच पडला, परंतु येथें नाहीं. सांप्रत आमचा मुक्काम नरेंद्रासमीप यादवाडाजवळ आहे. येथून धारवाड तीन कोस. छ० ४ मोहोरमीं येथें आलों. ते दिवशीं तलाऽयास किल्लयाच्या अलीकडे उत्तरेच्या अंगास पाऊण कोसावर एक बुरूज पडला आहे तेथपर्यंत जाऊन किल्ला पाहून माघारे आलों. दुसरे दिवशीं किल्लयाचा लागभाग व गोट कसा उतरला व त्यांचा गोट पहाण्याकरितां चौफेर डावी प्रदक्षिणा करून आलों. वरचेवर तिकडील तोफा सुटत होत्या त्या गोळ्यांनीं एक दोन घोडीं ठार जालीं. त्याचे गोटांतील पायचें माणूस तयार होऊन गोटाचे पुढें येऊन उभें राहिलें होतें. अजमास पहातां आठ दहा हजारांचा भरणा दिसतो. स्वार दोन अडीचशें होतील. किल्लयाची मरामत चांगली आहे. जागां जागां बातेऱ्या वगैरे काम नवें जालें आहे. त्याचा गोट किल्लयाचे आश्रयास आहे तो उदईक तोफा नेऊन उधळावयाची योजन आहे. परभूंचे मजकुराविशीं नऊ कलमांचें पत्र समस्त ब्राह्मणांचे व आमचे नांवें आलें आहे, त्याप्रमाणें महालांत लिहून पाठवितों. आपणही ताकीद केलीच असेल. सरकारचे पत्राचे अन्वयें करवावें. टिपूचा नाश अलीकडे आणखी लढाई होऊन जाला ह्मणोन दाट वर्तमान बोलतात. इंग्रज घांट चढले ह्मणोनही वर्तमान आहे. तहकीक आल्यावर लिहून पाठवितों. आम्हीं सावध राहून जेथवर होईल तेथवर करितों. श्रीमंतांचे प्रतापेंकडून घडेल तें प्रमाण ! मोहबतजंग भनूजवळ आहे. पुढें कनकगिरीच्या सुमारें येणारे. तिकडेही

जासूद पाठविले आहेत. चिरंजीव राजश्री दादांनीं कुरुंदवाडाहून कूच केलें न केलें कळलें नाहीं. तर लिहावें. रास्त्यांची फौज अथणीस आली म्हणून बोलतात. उदईक तोफा नेऊन गोटावर मारून सुमार पाहून येतों. त्यासारखें लिहून पाठवितों."

नं. ३२२३ (भाद्र० शु० १४–२२ सप्टं.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १२ मोहरमचें:—

"आम्हीं फौजसुद्धां भाद्रपद शु॥ ७ स तलाव्यास जाऊन किल्ला डावा घालोन गोटास आलों. नंतर दशमी मंदवारीं सारी सरकारची फौज व पायदळ व इंग्रजांचीं पलटणेंसुद्धां जाऊन सरकारच्या व इंग्रजाकडील तोफा लागू करून सव्वाशें दीडशेंपर्यंत गोळे टाकिले. बदरीजमालखान याचा गोट किल्ल्याजीक उतरला होता तेथें व पेठेंत गोळा लागू होतांच चलबिचल जाले. त्याणींही किल्ल्यावरून तोफांचे गोळे मारिले. विशेष कांहीं जायां जखमी जाले नाहींत. प्रथम दिवस, यामुळें अस्तमानीं तोफा घेऊन गोटास आलों. छ० ९ मिनहूस बातमीचें पत्र आलें त्यांत टिपूकडील कांहीं फौज या रोंखें यावयाकरितां तुंगभद्रेनजीक आली ह्मणोन वर्तमान आलें, त्याजवरून चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा यांस त्या रोंखें राजश्री गणपतराव बापू दोन हजार फौज व पांढरे व आपाजी गोविंद असे मिळोन पांच हजार फौजेनिशीं सावनूरच्या सुमारें रवाना केले. त्यानंतर आणखी वर्तमान आलें जे, तिकडील फौज आली नाहीं. त्यास त्यांजकडील फौज आली असल्यास मुकाबला होईल. नसल्यास त्या प्रांताचा बंदोबस्त करून इकडे येतील. धारवाड, कित्तूर, नवलगुंद वगैरे या प्रांतींचीं ठाणीं सरकारचीं बसलीं. आणखीही धारवाडाशीं शिलशिला करावयास जावें तर चिरंजिवाची रवानगी जाहली याज-

१ मेहेंदळे.

मुळें न गेलों. याउपरी एक दोन रोजांत मागती जाऊन गोळा-गोळी करूं. टिपूची फौज तुंगभद्रा उतरून ऐलतीरास आली नाहीं याप्रमाणें पक्की बातमी आली ह्मणजे धारवाडास मोर्चे लावावयाचा बेत आहे. आम्ही बारीअलीकडे आल्यानंतर आणखी टिपूकडील दोन कुसूम चार हजारांचा सुमार पायदळ व स्वार चार पांचशें-पर्यंत व दहा तोफा याप्रमाणें जमाव धारवाडास आला आहे. तो व बद्रीजमालखां मिळोन दहा बारा हजार पायदळ व सात आठशें स्वार याप्रमाणें किल्ल्यानजीक रेवणीजवळ उतरले आहेत. आम्हांजवळ पायदळाचा भरणा कमी. पुण्याहून पायदळ येणार तें अद्यापि येत नाहीं. रवाना होत आहे असें राजश्री विसाजीपंत वाडदेकर यांचें लिहिलें येतें. तेथून रवाना होऊन येथें कधीं येईल पहावें! धारवाडाशीं खटपट करून पहावी, परंतु जुनें हुबळीचें ठाणें अद्यापि बसलें नाहीं व कुसेगलचें ठाणेंही बसलें नाहीं; यास्तव हीं दोन्हीं ठाणीं घेऊन मग धारवाडास बसावें. पायचे माणसांचें सामान आह्मांजवळ थोडें आहे. चहूंकडून आणविलें आहे व येतही आहे. आल्यावर येथील-ही खटपट पहावयासीं येईल. तूर्त आज कूच करून हुबळीच्या रोखें गेलों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत पुढें गेले आहेत. ठाणें बसलें तर उत्तमच जाहलें. नाहींतर आह्मीही उद्यां तेथेंच जातों. तेथील ठाणें बसल्यानंतर मग कुसेगलास फौज तोफा पाठवून देतों. आम्ही धारवाडच्या व कुसेगलच्यामध्यें मुक्काम करून राहतों. टिपू पट्टणाहून इंग्रजाच्या मुकाबल्यावर गेला आहे. काय होतें पहावें!"

श्री. (भाद्र० शु० १४–२२ सप्टं.)

नं. ३२२४

तीर्थस्वरूप राजश्री बाळासाहेब वडिलांचे सेवेशीं.

अपत्यें रामचंद्र श्रीधर काळे दोनी कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागायत छ० १२ मोहरम पावेतों

मुक्काम यादवाडनजीक नरेंद्र नैऋत्य दिशेस कोसभर येथें वडिलांचे आशीर्वादेकरून सुखरूप असों. विशेष. वडिलांचा निरोप घेऊन निघाल्या तागाईत आशीर्वादपत्र येऊन सेवकाचा सांभाळ होत नाहीं. तर सदैव आशीर्वादपत्र लिहून सांभाळ करीत असावें. यानंतर इकडील राजकी वर्तमान तर श्रावण वद्य १२ सोमवारीं येकोडीनजीक मलप्रभा पार होऊन मुक्काम जाहला. तेथें दोन मुक्काम होते. नंतर तेथून कूच करून बेटगिऱ्यानजीक करीकट्टें म्हणोन खेडें आहे तेथें फौजसुद्धां मुक्काम जाहला. नंतर पांच सात रोजांनीं भाद्रपद शु० १३ च्या दिवशीं ती॥ राजश्री अप्पासाहेबांस धारवाडास तलाव्यासाठीं पाठविलें. चार हजार फौज बरोबर दिली होती. धारवाडच्या उत्तरेच्या अंगास पाऊण कोसावर एक बुरूज आहे, त्यापाशीं जाऊन सारी फौजसुद्धां उभे राहिले. कांहीं लोक पुढें ती॥ राजश्री रामचंद्र काकांनीं[1] पाठविले. ते जाऊन किल्ल्याच्या गोळीच्या मारांतून फिरूं लागले. तों त्यांचें पायदळ हजार दोन हजार बाहेर निघून खंदकाचे पाळीचे बाहेर येऊन उभें राहिलें. शेंपन्नास राऊतही आले होते. परंतु आमच्या राउतांवर गोळी मारीनात. मग इकडून दहा बाण त्यांजवर मारिले. कांहीं प्यादे वाढून पुढें दहा पांच आले होते त्यांजवर कोणी शिलेदार यांणीं घोडीं घातलीं. दोन चार घोडीं जखमी जालीं. ज्या समयीं बाण लाविले तेव्हां त्यांस वाटलें कीं आतां हे घोडीं घालितील म्हणोन; मग त्यांचें दोन हजार पायदळ उभें राहिलें होतें त्यांत चार तोफा होत्या त्याणीं दहा गोळे टाकिले. तेव्हां एक गोळ्यानें एक घोडें ठार होऊन तोच गोळा राजश्री गणेशपंत सहस्रबुद्धे यांचे डावे पायाचे खोंटेजवळ चाटून घोडीच्या पोटांत शिरला. घोडी ठार जाली. मशारनिल्हेचा पाय वांचला. आठ पंधरा दिवसांची जखम आहे. नंतर तृतीय प्रहरीं निघून नरेंद्रास अस्तमानीं

1 रामचंद्र भास्कर पटवर्धन, मिरजकर.

स्वांरी गोटास आली. नंतर भाद्रपद शु॥ ६ च्या दिवशीं कूच होऊन स्वांरी मुक्काममजकुरास आली. सप्तमीच्या दिवशीं सड्या फौजा व इंग्रज दोन चार खासे असे बरोबर घेऊन चार पांच हजार फौज ऐशी ती॥ राजश्री भाऊसाहेब धारवाडास डावी प्रदक्षणा घालून स्वांरी गोटास आली. इंग्रजांनीं दोन चार जागा दुरबिणीनें पाहून तोफा लावावयाची जागा पाहिली होती. धारवाड डावें घालतांना किल्ल्यावरील दहा पंधरा तोफांचे आवाज जाले. दोन घोडीं ठार जालीं. नंतर दशमीच्या दिवशीं सारी फौज तयार करून बराबर सरकारच्या तोफा चार घेतल्या. राम व दुर्गा या दोनी थोर तोफा लांब पल्ल्याच्या बराबर घेतल्या. इंग्रजांचीं दोन पलटणें तोफांसहवर्तमान बराबर घेतलीं. आणि धारवाडच्या पश्चिमेच्या अंगानें तोफांचा गोळा चुकवून पश्चिम नैऋत्य या कोंपऱ्यांस माळाच्या दडणी बहुत आहेत. तेथें फौज सारी उभी करून तोफा लागू केल्या. किल्ल्यावरील व रेवणीवरील व बातेरीवरील बदरीजमालखान डेरे देऊन खंदकाचे पाळीवर उतरला आहे त्याच्या, ऐशा तोफा मिळून आंतील दीडशें दोनशें बार जाहला. एकाएकीं तोफा लागू होईनात. किल्ल्यावरील पांच सात गोळे उकाळ येऊन फौजेंत पडले. दोन तीन घोडीं ठार जालीं. इंग्रजांच्या लेणीमध्यें एक दोन गोळे बसले. त्यांचेही चार पांच असामी ठार जाले. नंतर अस्तमानच्या दोनतीन घटका दिवसास तोफा काढून सारें पायदळ काढून स्वांरी गोटास आली. या मुक्कामापासून दक्षिणेस धारवाड तीन कोस आहे. जातां येतां सहा कोस पडतें. अलीकडे अमित्रानें धारवाडची बंदिस्ती फार चांगली केली आहे. सात लाख रुपये किल्ल्याच्या बंदिस्तीस खर्च केले आहेत. किल्ला फारच चांगला. किल्ल्यावर पन्नाससाठ तोफ आहे. पैकीं पांच सात तोफा आठ शेरी सात शेरी थोर आहेत. कोसाच्या पल्ल्याच्या आहेत. जकिरा व दाणा वगैरे साहित्य तो बेमोईन आहे.

किल्लयांत दोन हजार माणूस लढवाई आहे. किल्लयाच्या बाहेर बदरीजमालखान दहा हजार बार व दहा बारा तोफांनिशीं उतरला आहे. त्याच्या गोटावर चालून जावें तर घोडे चालावयास वाट नाहीं, आणि दोन मार सोसून जाणें परम कठीण. तशांत आम्हांकडे पायदळ थोडें. सारें इंग्रज वगैरे मिळून साडेतीन निदान चार हजार पर्यंत होईल. कामाठी, बेलदार, तबलदार यांचा प्रकार तर स्वामींस ठाऊकच आहे. तेव्हां अशा किल्लयास मोर्चे लावणें परम कठीण आहे. किल्लयांतीलही कांहीं बोलणीं येत आहेत. परंतु विना बदरीचें पारिपत्य जाल्याशिवाय अथवा तो किल्ला टाकून गेल्याशिवाय कोणतेंही घडावयाचें नाहीं. या किल्लयास मोर्चे लावणें तेव्हां किमानपक्ष दहा पंधरा हजार गाडदी व पंचवीस तोफा पाहिजेत. ऐसा विचार आहे. हल्लीं जास्ती गाडदी ठेवावयास प्रारंभ केला आहे, परंतु आयत्या समयीं लोक कसे जमा होतील? दहा हजार गाडदी जमा व्हावयास निदान दोन महिने तरी पाहिजेत. बदरीजमालखान किल्लयाशीं असतां कोणतीही गोष्ट साधतां दिसत नाहीं. बदरी गेला असता तर मग आम्ही आहों इतकेंच सामान पुरे. आणि थोडेंबहुत संधानही आहे. मग कार्य घडेल. स्वामीचें पुण्य विचित्र आहे. जें घडेल तें खरें. तुंगभद्रेअलीकडील बहुतकरून आपला अंमल बसला. कांहीं दोनचार महाल सोंद्याच्या तर्फेचे राहिले असतील. लक्ष्मेश्वर, कुंदगोळ व मुळगुंद वगैरें ठाणीं बसलीं. तूर्त सावनूर तालुक्याची जप्ती रा॥ भास्करपंत मामास सांगितली आहे. इतका अंमल बसला खरा, परंतु जेव्हां गजेंद्रगड व बहादूरबिंडा व कोपळ व कुसेगल व धारवाड हीं संस्थानें आपलीं होतील तेव्हां हा अंमल बसला खरा. नाहींतर जसा अंमल आमचा बसला, कोणी उजलें नाहीं, तीच अवस्था सर्वांस सारखीच आहे. कित्तूर तालुकाही सुटला. हल्लीं ती॥ राजश्री आपासाहेब यांची रवानगी बहु-

ळीकडे केली आहे. अद्यापि जुन हुबळीचें ठाणें हस्तगत जालें नाहीं. फार करून एक दोन दिवशीं येईल. नच आल्यास तोफा लावून घेणार. मिश्रीकोट कलघटगी वगैरे सारीं धारवाडाभोंवतालचीं ठाणीं घालून किल्ल्यानजीक दोनतीन कोसांचे सुमारें राहणार. विना-किल्ला घेतल्याशिवाय कोणीकडे जावयाचें नाहीं. टिपूकडील येथें बाजारआवई अशी आहे कीं, घांटाखालील मुलूख फारकरून इंग्र-जानें घेतला. टिपू कोइमतुरावर होता तो सारी फौज पायदळसुद्धां पट्टणास इंग्रजाशीं लढाई न देतां आला ऐशी आवई होती. काल कोणीकडून बाजारआवई आली आहे कीं, खासा टिपू पट्टणाहून लाख दीड लाख पायदळ व दीडशें तोफा व वीस हजार फौज घेऊन इंग्रजांचे तोंडावर चालून गेला आहे. आतां काय तो अजमास एका जुजाचे अंतीं समजेल. इकडे पट्टणाहून दोनचार हजार फौज व दोनचार हजार पायदळ असें धारवाडचे कुमकेस रवाना जालें ऐशी आवई आहे. परंतु अमके जागां आहे असें तथ्य वर्तमान कळत नाहीं. ज्या अर्थें टिपूचें तोंड इंग्रजांकडे जालें आहे तेव्हां इकडे फौज अगर पायदळ येणें गोष्ट कठीण आहे. धारवाडाहून बदरीच जाणार असेही आवई आहे. मग कसें घडतें पहावें. श्रीमंतांचे आशीर्वादेंकरून व ती॥ राजश्री भाऊसाहेबांचे पुण्यप्रतापेंकडून सर्व गोष्टी सुलभच होतील. ईश्वर कधीं संकट पडूं देणार नाहींसें वाटतें. भाद्रपद शु० १५ स या तळावरून कूच करून ज्याडर हेबळीच्या मुक्कामास जाणार. तेथून धारवाड पश्चिमेस तीन कोस राहतें. इक-डील सविस्तर वर्तमान स्वामींस लिहून कळतच आहे. मींही पाहिलें आइकिलें वर्तमान सेवेशीं श्रुत व्हावें यास्तव विज्ञापना लिहिली आहे. बहुत काय लिहिणें कृपालोभ करावा हे विज्ञापना.

नं. ३२२५

(भा० शु० १४–२२ सप्टं.)

रामचंद्र श्रीधर काळे यांचें बाळासाहेबांस पत्र. छ० १२ मोहरमचें मु॥ नरेंद्र येथून.

" भाद्रपद शु० १ च्या दिवशीं हुबळीकडील संधानाची बातमी आली होती ह्मणोन राजश्री गणपतराव बापू मेहंदळे यांस फौजसुद्धां हुबळी ध्यावयासाठीं रवाना केले ते धारवाड हुबळीच्या मध्यें गेले. तों बदरीजमालखान याची कही भरून येत असतां बापूच्या फौजेची आणि शत्रूच्या कहीची गांठ पडली. कहीमध्यें पांचशें पायदळ दोन तोफा होत्या त्या यांस न समजतां बापूच्या फौजेनें घोडीं घातलीं. त्याणीं एक जागां जमून फौजेवर गोळे टाकिले. बापूच्या फौजेंतील नऊ घोडीं ठार जालीं व चार मातबर शिलेदार माणूस ठार जाले. नंतर पुढें हुबळीकडे जावें ते गेले नाहींत. त्याच दिवशीं माघारे गोटास आले. नंतर चार दिवस दम खाऊन आणखी त्यांसच हुबळीवर पाठविल्यानंतर नवे हुबळीस ठाणें घालून माघारे आले. "

नं. ३२२६

श्री.

(२६ सप्टंबर.)

पै॥ छ० २६ मोहरम. सन इहिदे तिसैन. भाद्रपद.

अपत्यें अमृतानें[1] दोनी कर जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागायत भाद्रपद व॥ ३ रविवार प्रहर दिवसपर्यंत मुक्काम प्रांत रायरहुबळी येथें वडिलांचे आशीर्वादेंकडून यथास्थित असे. विशेष. कुमठेचे मुक्कामीं वडिलांचा निरोप घेऊन घरास गेलों होतों तों कुडचीचे मुक्कामीं लष्करास आलों. तेथें तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेबांची भेट जाहली. तेथून समागमें मुक्काममजकुरास आलों. काली येथील ठाणेंत सरकारचें ठाणें पडलें. आज वडील लष्करचें कूच

[1] अमृतराव टकले.

करोन धारवाडास सारी फौज गेली. मला येथील ठाणेंची बंदोबस्ती करावयास चारशें प्यादे देऊन ठेविलें आहे. येथील बंदोबस्त करून पुन्हां लष्करास वडिलांकडे धारवाडास जाईन. वरकड मजकूर इकडील वरचेवर भाऊसाहेबांचे पत्रावरून निवेदन होतच आहे. वडिलीं सर्व प्रकारें लेंकराचा सांभाळ करणार समर्थ असा. येथील मजकूर कृष्णाजी मुखें सांगतां निवेदन होईल. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

नं. ३२२७ (भाद्र० व० ४—२७ सप्टं.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १७ मोहरमचें—

" आम्ही नरेंद्राहून छ० १३ मोहरमीं कूच करून दरम्यान ज्याडर हेबळीच्या मुक्कामीं राहून दुसरे दिवशीं हुबळीनजीक जाऊन उतरलों. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंत आपा ठाण्यास मोर्चे देऊन बसले होते. तोफा लागू कराव्या, इतक्यांत ठाणेदारानें कौलाविशीं बोलणें लाविलें. त्याजवरून त्यास प्याद्यांसुद्धां छ० १९ रोजीं उतरून ठाण्यांत चिरंजीव राजश्री अमृतराव टकले यांस ठेवून बंदोबस्त केला. नव्या हुबळीचें ठाणें आमची फौज जाण्यापूर्वींच कौलानें आलें होतें. तेथून छ० १६ रोजीं कूच करून माघारे मागती ज्याडर हेबळीच्या मुक्कामास आलों. याउपर नरेंद्राजवळ धारवाडच्या रोखें जाऊन राहतों. मिश्रीकोट वगैरे ठाणीं बसलीं. शत्रूचा जमाव किल्ल्याच्या आसऱ्यास आहे तेथेंच आहे. मागें पुढें जाला नाहीं. राजश्री आप्पाजी गोविंद यांस पथकसुद्धां सावनूर तालुक्यांत ठाणीं बसवावयास काल हुबळीच्या मुक्कामाहून रवाना केलें. दोडवाडचें ठाणें धोंडो अनंत यांच्या स्वाधीन केलें आहे. आम्हीं हुबळीवर जावयाकरितां ज्याडर हेबळीच्या मुक्कामीं राजश्री धोंडोबल्लाळ गोखले यांस ठेवून गेलों. शत्रु समीप याकरितां हुशारीची हिकमत सांगावयाची ती सांगितली असतां (त्यांनीं) तसें केलें नाहीं. शत्रूकडील छापा धारवा-

डाहून छ० १४ मोहरमीं तीन प्रहर रात्र जाल्यानंतर मशारनिल्हेवर आला. छाप्याची तयारी जाल्याची बातमी त्याच्याच गोटांतून एका गृहस्थाची चिठी बित्तीम आली असोन (यानीं) ढील केली ! त्याचें मनुष्य गोटांत शिरून मारामार करूं लागलें, व बाणांची चादर सुटली, व सलका झडल्या; तत्रापि मशारनिल्हेनीं बरीच सांभाळोन त्याच्या लोकांस मारून काढिलें. आणि त्यांचा पाठलाग केला. ते आसऱ्यास गेले. इकडील दहा वीस माणूस जखमी व एक दोन ठार जालें व पांच सात घोडीं तट्टें गेलीं. परंतु कांहीं घोडीं बाणांच्या दराऱ्यानें उधळून गेलीं तीं बेहट्टी वगैरे जागां गांवकरांस सांपडलीं आहेत. तिकडील दहा वीस माणूस सांपडलें आहे. मुख्य गोष्ट धोंडोपंतीं गळाव्यांत बरेंच सांभाळिलें. काल हेबळीच्या मुक्कामीं आलों ते दिवशीं त्याच्या (शत्रूच्या) तोफांचे अडीचशें तीनशें बैल व रेडे पन्नास पाउणशें इकडील लोक घेऊन आले. टिपू शहास गुंतला आहे. तिकडे शह भारी आहे. इंग्रज घांटाखालीं आहेत त्यांजवर टिपू चालून गेला आहे. आम्ही कनकागिरीकर व अनेगोंदीकर असे अनागोंदीकडे रवाना केले. समागमें घोरपडे यांचें पथकही दिलें आहे. शिवाय त्रिंबकराव गंगाधर यांसही तीन साडेतीनशें स्वांर देऊन तिकडे पाठविले आहेत. फार करून गजेंद्रगड तालुक्यांत त्यांचीं ठाणीं बसलीं. अद्यापि चिरंजीव राजश्री दादा व रास्ते येत नाहींत. कधीं येतील पहावें. "

नं. ३२२८

(२७ सप्टें.)

रामचंद्र श्रीधर काळे यांचें बाळासाहेबांस पत्र रवाना भाद्रपद वद्य चतुर्थी मुक्काम ज्याडर हेबळी येथून—

" डुबळीस ठाणें घालण्याकरितां तीा। राजश्री आप्पासाहेबांस पाठविलें होतें. जुनी डुबळी बोलूं लागली, परंतु ठाणें बसेनासें

१ शत्रूकडचें.

जालें. विना तोफांशिवाय ठाणें कसें येतें ? हें समजल्यानंतर खासा स्वांरी तोफखान्यासुद्धां हुबळीवर मुक्कामास गेलों. ज्याडर हेबळीवर राजश्री धोंडोपंत गोखले यांस सात आठशें रावतांनिशीं ठेविलें होतें. त्याच दिवशीं रात्रीं मशारनिल्हेवर धारवाडाहून छापा आला. गोटांत मारामार जाहली. माणूस पायचें तोफांशिवाय थोडें आलें होतें. धोंडोपंतानीं पायउताराच छापा मारून काढिला. दहा पांच माणूस शत्रूचें सोडविलें[1]. कांहीं ठार, कांहीं जखमी व कांहीं पाडाव ऐसें केलें. मोठी खैर जाली. स्वांरी हुबळीस गेल्यानंतर ठाणें सल्ल्यानें आलें. काल फिरोन हेबळीच्या मुक्कामास आलों. अतःपर एक दोन दिवशीं नरेंद्राजवळ जाणार. पायदळ वगैरे सरंजाम जाहला म्हणजे पुढें धारवाडचा उद्योग करावा अशी मसलत घाटत आहे. ”

नं. ३२२९ (आश्वि॰ शु॰ १—९ आक्टो.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र नरेंद्र मुक्कामाहून छ० २९ मोहरमचें——

“ चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा शहापुरास आले. त्यांचें पत्र आलें व येथून हीं पत्रें गेलीं आहेत. कधीं येतील तेव्हां खरें ! किल्ल्यास मोर्चे देण्याचा प्रकार तर पायचें माणूस बहुत व तोफा मातबर पाहिजेत. येविशीं सरकारांत लिहिलें आहे. व येथेंही जमाव सही होत आहे. भाद्रपद वद्य ११ पासून चतुर्दशीपर्यंत संतत किल्ल्यास व त्याच्या गोटास तोफा लागू केल्या होत्या. अस्तमानपर्यंत मारगिरी करून तोफांसमेत माघारे गोटास जात होतों. काल अमावास्या यास्तव गेलों नाहीं. आज आणखी मारगिरी सुरू केली आहे. मोहबतजंग यांजकडून पत्रें आलीं त्यांतील भाव जे, “ अनेगुंदींत ठाणें घालून पुढें कोपळाकडे येतों ” असा मजकूर आहे. आपाजी

१ सोडविलें म्हणजे कैद केलें !

गोविंद यांस सावनूर तालुक्यांत रवाना केलें. तिकडील फार करून ठाणीं बसलीं. प्रस्तुत सोंदें तालुक्यांत गेले आहेत. नंदीकट्टें येथें ठाणें बसविलें. मुंडगोडांतही बसलें. फार करून सोंदें तालुका लवकरच मोकळा व्हावासें दिसतें. बिदनूर तालुक्याचीं ठाणीं अशींच बसतील असें आहे. झाडून सावनूर तालुक्याचा बंदोबस्त जाला म्हणजे तिकडेही हजार दोन हजार फौज व पायचें माणूस रवाना करितों. हरपनहल्लीकडीलही कांहीं ठाणीं घालविलीं आहेत."

नं. ३२३० (आश्वि० शु० ८–१५ आक्टो.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ६ सफरचें.—

" राजश्री दौलतराव हिंदुराव घोरपडे येथें येऊन पोंचले. सरकारच्या तोफखान्यापैकीं हणमंत तोफ मिरजेंत राहिली आहे ती आणावयाकरितां कारखान्याचे कारकून व गाडा व बैल वगैरे सरंजाम पाठविला आहे. पात्रेल. लवकर रवानगी व्हावी. चिरंजीव राजश्री दादा शहापुरास आले आहेत. पुढें कधीं येतील तें पहावें. पुण्याहून गरनाळ रवाना जाहली ती गोकाकेस आली. येथें दोन चार रोजांत येईल. अलीकडे अधिकोत्तर वर्तमान नाहीं. सप्तमीचें श्राद्ध होतें म्हणोन न गेलों. काल जावें तरी श्राद्धाचे दिवशीं ब्राह्मणास मक्षिका लागली, तेव्हां काल फिरोन केलें; यास्तव कालही न गेलों. आजही न गेलों. उद्यां दसराच. परवांच्या दिवशीं जाऊं. प्रस्तुत किल्ल्यांत तीन शेर धारण आहे. चहूंकडून रस्त बंद केली आहे. सरंजामाविशीं पुण्यास लिहिलें होतें. दोन हजार गाडदी काशीपंत मामाबरोबर पाठवून देण्याविशीं लिहिलें होतें. कधीं येतील पहावें. मोगलाचें लष्कर खासा मोहबतजंग गंगावतीवर होते. तेथून कूच करून कोपळ्याच्या रोखें आले. अनेगोंदीस येतों म्हणतात. आम्हीं पत्रें पाठविलीं जे " झाडन किल्ल्यांशिवाय ठाणीं सरकारचीं बसलीं

आहेत. दोन किल्ले मात्र राहिले आहेत, त्यास तुम्हांकडून त्या तालुक्यास उपद्रव न व्हावा. " परंतु त्यांचे विचारास येत नाहीं. येविशीं ही पुण्यास लिहिलें आहे. सोंदें तालुक्याचींही कांहीं ठाणीं पडलीं. तिकडे आम्हीं वेध लाविला आहे. "

नं. ३२३१ (१६ आक्टोबर.)

केसो सखदेव यांचें बाळासाहेबांस पत्र. आश्विन शु० ९ मंदवारचें:—

" धारवाडास दिवसा तोफा लागू करून गोळे मारितात. आंतीलही तोफांची मारगिरी फारच होत्ये. दम किल्ल्याचा आजपावेतों बराच आहे. आंतील कही बाहेर येऊन गोळ्याचे मारांतील कही भरून पायचीं माणसें घेऊन जातात. कहीसमागमें हजार दोनहजार बार व तोफा दोन येतात. कही रात्रीं भरून नेतात. मोर्चेबंदी करणार पायचें माणूस जमवून मोर्चेबंदी करणार. एवंच धारवाड घेतलेशिवाय पुढें जावयाचें नाहीं. टिपूकडील वर्तमान तर टिपूचें व इंग्रजाचें युद्ध जालें. इंग्रज चार पलटणें होते व आठ तोफा. टिपू खासा व पन्नास पाउणशें तोफांसुद्धां जाऊन लढाई दिली. टिपूकडील दहा हजार माणूस जायां जखमी व ठार जालें. इंग्रजांकडील नाश जालाच असेल. टिपूकडील सरदार मीरकमरूदिनखान व लाली फरांचीस ठार जाले म्हणून बातमीदार आले त्यांणीं सांगितलें. लढाई होऊन वीसपंचवीस दिवस जाले. लढाई प्रातःकाळचे प्रहरादिवसापासून मध्यरात्रपावेतों जाली. शेवटीं बरोबरी होऊन उभयतां सरकून राहिले. लढाई जाल्यावरी मागती टिपू घांटाखालीं उतरोन सत्यमंगल ह्मणून टिपूचें ठाणें इंग्रजानें घेतलें होतें तें टिपूनें पुनः परत घेतलें. इंग्रज प्रस्तुत पालकट कचेरी ह्मणोन टिपूचा किल्ला आहे तो घ्यावयाकरितां किल्लयास गेले आहेत.

तो किल्ला हैदरनाइकानें फारच चांगला बांधिला आहे. तो किल्ला इंग्रजांशीं पंधरा दिवस लढेल म्हणतात. तो घेऊन मग इंग्रज त्याच मार्गें घांटावर येणार. हल्लीं टिपू इंग्रजापासून पांच कोसांचे अंतरानें आहे. तुंगभद्रेअलीकडील झाडून ठाणीं सरकारचीं बसलीं. पलीकडीलही ठाण्यांचीं संधानें आलीं आहेत. तिकडे पायचें माणूस पांच सातशें व पन्नास स्वार गेले आहेत. ठाणीं बसतील, परंतु टिकणें तूर्त जरूर दिसतें. पहावें ! सावनूर तालुक्याचीं ठाणीं झाडून रटेहळी व आरणी वगैरेसुद्धां बसलीं. चिरंजीव राजश्री आप्पाजी गोविंद फौजेसह सावनूर तालुक्यांत ठाणीं बसवावयाकरितां गेले आहेत, व तीर्थस्वरूप राजश्री भास्करपंत नानाही दोनतीन हजार प्यादे घेऊन गेले आहेत. ''

नं ३२३२ (आश्वि० शु० १४–२१ आक्टो.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १२ सफरचें—

" शिंदे यांजकडील फत्तेबाजीचें वर्तमान तुम्हीं लिहिलें त्याप्रमाणेंच पुण्याहूनही लिहून आलें होतें. श्रीमंतांचा पुण्यप्रभाव विचित्र ! तेणेंकरून मोठ्या मोठ्या गोष्टी सहजच होतात. इकडील वर्तमान तर राजश्री कोन्हेर नरसिंह कळस तुंगभद्रेच्या पलीकडे फक्त प्यादे देऊन पाठविले आहेत, त्याणीं हरपनहळ्ळी तालुक्यांत ठाणीं बसवून हरपनहळ्ळीची पेठ देखील घेतली. किल्ल्यास चौक्या देऊन बसले आहेत. कुमक व्हावी म्हणून त्यांचीं पत्रें आलीं, त्याजवरून राजश्री आप्पाजी गोविंद व भास्करपंत मामा सावनूर तालुक्यांत आहेत त्यांस कुमकेविशीं लिहिलें आहे व येथूनही थोडीबहुत फौज पाठवून देतों. मशारनिल्हे विचार न करितां हांवभरी होऊन शहास गुंतले आहेत. काम मोठें. राऊत वगैरे कांहीं सरंजाम नसतां जाऊन

1 दुर्घट.

हिय्या केला आहे, त्यापक्षीं त्याचा शेवट व्हावा लागतो. यास्तव कुमक करणें प्राप्त. सोंदें व बिदनूर वगैरे येथील संधानें येतात. तूर्त मनास न आणावें तर त्यांचें म्हणणें तेथील मातबर कुळें ते (टिपूचे लोक) धरून नेतात. निमित्तास सरकारची फौज यावी म्हणजे बेदिक्कत ठाणीं हवालीं करितों. असें असोन दिवसगत केलिया ठीक नाहीं, असें समजून त्या कामाकरितां राजश्री गणपतराव बापू मेहंदळे यांची रवानगी करून दोन तीन रोज जाले. ठाण्याठाण्यास ठेवावयाकरितां पायचें माणूस कानडे दोन हजार दिले आहेत. गजेंद्रगड तालुक्याचा बंदोबस्त कराविला, व किल्ला मात्र राहिला आहे त्यास चौक्या देऊन शिलशिला लाविला आहे. लवकरच हस्तगत व्हावा असें आहे. कोपळ तालुक्याचीं फार करून ठाणीं बसलीं. कोपळ व बहादूरबिंडा हीं स्थळें राहिलीं त्यांच्या उद्योगाकरितां कांहीं सामान पाठवावें अशी योजना होती, परंतु दाराजहांबहादर नजीक येऊन उतरले. किल्ल्यास महसरा देणार. अनेगोंदी व कनकगिरीकर संस्थानिक याणीं सरकारच्या इतल्ल्यानें आपआपलीं मकानें कायम केलीं असतां दाराजहां याणीं जबरदस्तीनें त्यांस धुडावून आपण घेतलीं. याखेरीज कोपळ तालुक्यांत सरकारचीं ठाणीं बसलीं आहेत तेथेंही अशीच तऱ्हा करणार. व अनेगुंदीकर संस्थानिक गेले होते ते माघारे आले त्याणीं असेंच सांगितलें. त्याजवरून वकिलास सक्त उत्तरें " दाराजहां याणीं ठाणीं सरकारचीं व सरकारच्या इतल्ल्यानें बसलीं तीं घेतलीं, तेव्हां इकडून घेण्यासही गुंता पडावयाचा नाहीं. ठाणीं सोडावीं व कोपळास बसूं नये. हें न जाल्यास याची पैरवी करणें जरूर; " या अन्वयें पाठविलीं आहेत. आपआपल्यांत हंगामा कामाचा नाहीं. सबब येविशींच्या बंदोबस्ताविशीं हुजूर सरकारांत लिहिलें आहे. काय ठरतें पहावें. "

नं. ३२३३. (आश्वि. शु. १–९ आक्टो.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ मोहरमचें:—

" लष्करचा मुक्काम नरेंद्रालगत आहे. तेथून धारवाड दीड दोन कोस जरूर. सरकारच्या तोफा दररोज किल्ल्यास व त्याच्या गोटास सुरू होतात. अस्तमानपर्यंत मारागिरी होऊन स्वारी तोफांसमेत माघारी गोटास जात आहे. शत्रूकडील माणूस फार बेदील आहे असें ऐकण्यांत व निदर्शनांतही आहे. कारण नित्य दहापांच बल्के वीसपर्यंत माणूस आपोआप पळून जातें. बातमीचीं माणसें येऊन सांगतात कीं आंत माणसांची दाटी भारी. दाणा मिळत नाहीं. अद्यापि जकिऱ्यास हात लाविला नाहीं. बाहेरून चोरून कांहीं गल्ला वगैरे सामान जातें. असें समजल्यावरून तमाम आसपाशीं गांवगन्ना दस्तकाखेरीज माल येऊं देऊं नये. ज्याजवळ दस्तक नसेल तो कोणाचाही असो, लुटावा; याप्रमाणें ताकीद जाली आहे. आज चार पांच रोजांखालीं तीसपस्तीस बैल तांदुळांचे भरून धारवाडास जात होते ते नव्या हुबळीजवळ सांपडले. याखेरीज आणखी माणसें डोईवरून तंबाकू वगैरे जिन्नस नेत असतां ज्याडरहेबळी ह्मणोन गांव किरवंताचा आहे तेथें सांपडलीं. अठरा असामी होती. त्यांचीं नाकें कापविलीं. रसदेचा बंदोबस्त बराच जाला आहे. बातमीचीं वगैरे माणसें सांपडतात त्यांचीं तमाम नाकें कापावयाचीं परवानगी जाली आहे. नाकें कापावयाचें कारण तरी, इकडील बाजारचा तांबोळी हुबळीस जात असतां कुसेगळकरांनीं धरून त्याचें नाक कापून त्यास लष्करास पाठविलें. त्याजवरून तोच जाबता उतरावयास प्रारंभ जाला आहे. आजपर्यंत हें नव्हतें. तिकडूनच अगोदर सुरू जाल्यामुळें सुरू जालें आहे. छाप्यांतील माणसें

सांपडलीं त्यांचे हातपाय काढविले यामुळें मोठी दहशत बसली आहे. किल्ल्यास तोफा सरकारच्या चार सुरू जाल्या आहेत. इंग्रजांचीं पलटणें खाशासुद्धां येत असतात. त्यांच्या सुरू नाहींत. मोर्च्यांचे सामानाची तरतूद होत आहे. नंदीगट्टें व मुंडमोडपर्यंत इकडील ठाणीं बसलीं. आज मोठ्या पहांटेस रा॥ जनोबा सुभेदार यांस यजमानसाहेबांनीं तलाव्यास पाठविलें होतें. परंतु शत्रूची कही बाहेर निघाली नाहीं. कांहीं पायचें माणूस डोईभाऱ्याकरितां निघालें होतें त्यापैकीं पन्नास माणूस लष्करांत आपोआप पळून आलें. याखेरीज दहावीस सांपडलें तें जिवें मारिलें. कांहीं पळून माघारें किल्ल्यास गेलें."

नं. ३२३४ (आश्वि० शु० १४–२१ आक्टो.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १२ सफरचें––

"नित्य किल्ल्यास मारगिरी होत असत्ये. आंतून ही मारगिरी होत्ये. किल्ल्यांतील मनुष्य नित्य पांच चार दहापर्यंत पळून जातें. किल्ल्यास रसद पोंचत्ये असें समजल्यावरून राऊत पाठवून बंदोबस्त होतो. परंतु पेशजी माणसें डोईवरून वोझीं घेऊन जात असतां सांपडलीं त्यांचीं नाकें कापितांच हल्लीं कोणी पुरुष जात नाहीं. बायका वोझीं घेऊन जाऊं लागल्या, त्यांतील दहा वीस सांपडल्या. त्यांतील कांहीं जणींचीं नाकें कापिलीं. आंतून बातमीवाले येतात त्यांच्या सांगण्यांत बायका मनस्वी येतात जातात. त्याजवरून बायका सांपडतील तेथेंच नाक कापावें अशी परवानगी लोकांस जाली आहे. त्याजवरून सांप्रत हाच उद्योग होतो! तरी बायका सांपडतच आहेत!"

नं. ३२३५. (आश्वि० व० ६–२९ आक्टो.)

परशुरामभाऊंचें पत्र बळवंतरावांस छ० २० सफरचें:—

" राजश्री कोन्हेर नरसिंह कळस यांणीं हरपनहळ्ळीचें व उच्चंगीदुर्ग हीं दोनीं ठाणीं घेतलीं. जागा मातबर लढाऊ होती. परंतु श्रीकृपेंकरून सहजांत काम जालें. बिदनूर प्रांतीं राजश्री गणपतराव बापू यांची रवानगी फौजसुद्धां केली आहे. हरपनहळ्ळीचे नारायणराव भिकाजी व आबाजी रघुनाथ यांची रवानगी केली आहे. बरोबर पायचें माणूस पांचशें दिलें आहे. आणखी मागाहून रवाना करितों. आह्मीं आज कूच करून किल्ल्याचे दक्षिणेस गेलों. तिकडे लाग चांगला आहे यास्तव तिकडे गेलों. चिरंजीव राजश्री दादा लष्करानजीक येऊन दीड दोन कोसांवर राहिले आहेत.

" हेच पत्रीं निळकंठ आप्पाजीचे साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तूर्त विशेष ल्याहावयाजोगें नाहीं. परवां किल्ल्याचे गोलंदाज तिघे बायकांसुद्धां लष्करास पळोन येत असतां त्यांचे पहारेकरी पाठीस लागले. तेव्हां त्यांतील एक बायकोजवळ लेंकरूं होतें, पळवेना, सबब सांपडली. तिजला धरून नेलें. वरकड सारे निभावून आले. त्यांच्या सांगण्यांत अन्नपाण्याचा तोटा फार, मनुष्य बेदील, यास्तव नित्य पळोन जातें. यामुळें कोणी कोणाचा विश्वास धरीत नाहीं. बायको धरून नेली होती तिजला एक दिवस बसवून दुसरे दिवशीं वपन करवून लष्करास पाठवून दिलें. ती काल येथें आली."

नं. ३२३६. (आश्वि० व० ९–१ नोव्हें.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २३ सफरचें—

" इकडील वर्तमान श्रीमंतांच्या पत्रावरून सविस्तर समजेल. वारी माघारी गोटास आली तेव्हां मुडदे इकडील व तिकडील जागा

जागां पडले होते ते ज्याचे त्याणीं आपआपले माणूस पाठवून काढून आणिले. कोणीं कोणास उपद्रव दिला नाहीं. पेठेपर्यंत इकडील मुडदे पडले होते तेथपावेतों इकडील कामाठी वगैरे माणसें जाऊन घेऊन आले. बदरीजमालखान यानें सांगून पाठविलें कीं, आपआपले मुडदे वोळखोन न्यावे. उपद्रव कोणीं कोणास देऊं नये. माणूस बेलाशक जाऊन येत होतें. किल्ल्यावरील मारगिरी तोफांची बेमोईन जाली. इकडील होतच होती. इंग्रजांच्या तोफा लागू जाल्या होत्या. सारांश, इंग्रजानें लढाई मारिली ती सर्वांनीं तारीफ करावयाजोगी. खुद्द लिटली तीनशें कवाइतीलोकांनिशीं पायउतारा होऊन वाढून गेला होता. मोठ्या तारफेचें काम केलें. पाठीमागें आपल्या बराबरीचे सरदार व कवायती माणूस कुमकेस राखून आपण जातीनिशीं जाऊन तिकडील लोकांस उधळोन दिलें!"

नं. ३२३७. (आश्वि० व० ९–१ नोव्हें.)

परशुरामभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २३ सफरचें—

" काल छ० २२ रोज रविवारीं नित्याप्रमाणें तोफांसमेत पेठेकडे तलाव्यास गेलों. तोफा सुरू केल्या. परस्परें मारगिरी होतच होती. इतक्यांत तिकडील मनुष्य दोन तीन हजार व तीन तोफा पेठेच्या पुढें वाढून आल्या होत्या त्यांजवर इकडील पायचें माणूस व इंग्रजांकडील पलटणांपैकीं कांहीं लोक चालून गेले. मागाहून थोडी फौजही उठविली. यांची त्यांची गांठ पडोन लढाई सक्त जाली. तिकडील लोकांस मोडून माघारे घालविलें. आणि तीन तोफा पाडाव जंबुरेवजा आल्या. त्यांपैकीं एक इंग्रजांकडे व दोन सरकारच्या कारखान्यांत दाखल जाल्या. घोडें माणूस फार जायां जखमी जालें. अद्यापि संख्या लागली नाहीं. मागाहून लिहितों. नारायणजी बाबर सरकारचे पागे प्रथम फौजेंत उभे असतां तोफेचा

गोळा लागून ठार जाले. मनुष्य फार योग्य होता. ईश्वरइच्छेस उपाय नाहीं. तोफेची मारागिरी व सलका मुबलक झडल्या. तिकडील माणूस बहुतच पडलें. श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापेंकरून मोठी गोष्ट जाली. याउपर ते आसरा सोडून पुढें वाढून येतील असें वाटत नाहीं. आंतून चिकार माणूस नित्य थोडेंबहुत पळोन जात आहे, यामुळें आंत कोणी कोणाचा विश्वास धरीत नाहीं. येतात त्यांच्या सांगण्यांत गडबड आहे. श्रीसत्तेनें काय घडतें पहावें. चिरंजीव राजश्री रामचंद्रबाळ व विठ्ठलराव यांणीं पेठेपर्यंत जाऊन एक दोघांस हाणिलें. विठ्ठलराव यांस उजव्या हाताच्या कोंपरावर तरवारेची जखम आहे व गोळी बाजूनें उराजवळ आंगरख्यावरून चाटून गेली त्याचा उपद्रव किंचित् आहे. पागोट्यावरील वार पोक्ता होता. ईश्वरें खैर केली. चिरंजीव राजश्री रघुनाथरावदादा या मुक्कामीं लष्करास परवां येऊन मिळाले. आज सर्वांच्या समाचारामुळें तलाव्यास गेलों नाहीं. उदईक जाणें होईल. श्रीगजाननानें कृपा केली. श्रीमंतांचा प्रताप थोर तेणेंकरून काल त्यांच्या तोफा सोडविल्या. सर्वांची खैर जाली. एक नारायणजी बाबर मात्र मोठा माणूस कामास आला. उभयतां चिरंजीवांनीं जातीनें कामकाज चांगलें केलें. तोफ पाठविण्याविशीं पूर्वीं लिहिलेंच आहे तिची रवानगी लवकर व्हावी."

नं. ३२३८. श्री. (कार्ति० शु० ३–९ नोव्हें.)

तीर्थस्वरूप राजश्री बाळासाहेब वडिलांचे सेवशीं.

अपत्यें रामचंद्र श्रीधर काळे शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागायत छ० १ रबिलावल पावेतों मुक्काम नवलूर नजीक धारवाड पश्चिमेस एक कोस येथें वडिलांचे आशीर्वादेंकरून सुखरूप असों. विशेष. अलीकडे पत्र येऊन सवकाचा सांभाळ होत

नाहीं तर सदैव पत्रिका पाठवून सेवकाचा सांभाळ केला पाहिजे. यानंतर इकडील वर्तमान तर नरेंद्रावर मुक्काम भाद्रपद वद्य पंचमीस आला. त्या दिवसापासून दररोज धारवाड डावें एक कोस एका कोसाचे अंतरानें टाकीत जाऊन धारवाडचे पश्चिमेस दिडा बाणाचे पल्लयावर एक उलीबसापाचें देवळ आहे तेथें दडणी बहुत माळाच्या आहेत, त्या जाग्यावर तोफा मांडून रोज तृतीय प्रहर पावेतों शेंपन्नास गोळे मारून फिरून अस्तमान झाला म्हणजे गोटास यावें, याप्रमाणें आश्विन वद्य सप्तमीपावेतों रोज उठून येरझारा केल्या. पंचवीसपर्यंत घोडें ठार व चाळीस पन्नास माणूस गारदी व इंग्रजाकडील व कांहीं शिलेदार ऐसे ठार जाहले. आमच्या तोफा लागू व्हावयाच्या सुमारें त्याणींही किल्ल्यावरून व पेठेजवळून व खातेऱ्यांवरून शेंपन्नास गोळे मारावे, याप्रमाणें खेटे जाले. यानें कांहीं त्यांस तंबी पोंचेना, असें समजून आश्विन वद्य अष्टमीच्या दिवशीं नरेंद्राहून कूच करून धारवाडच्या पूर्वेस एका कोसावर नवलूर म्हणून गांव आहे तेथें येऊन मुक्काम करून दुसरे दिवशीं रोजच्या दिनचर्येप्रमाणें तोफा मारावयासाठीं धारवाडच्या दक्षिणेस मैलार टेंकडी ह्मणोन आहे तेथें टेंकडीवर एक देवालय चांगलें आहे तेथें स्वांरी गोटांतून निघोन गेली. तेव्हां नवमीच्या दिवशीं प्रातःकाळीं दोन घटका दिवसास स्वांरी टेंकडीपाशीं गेली. बराबर फार फौज नव्हती. टेंकडीपासून पेठ एका बाणाच्या खाचेवर. तेथून किल्लाही तितकाच. येणेंप्रमाणें अंतर असतां स्वांरी तेथें गेली. जाऊन देवळांत बैसले. तोफाही गोटांतून आल्या नव्हत्या. इंग्रजही गोटांतून आले नव्हते. स्वांरीबराबर चारपांचशें स्वांर होते. दोनी पागे सखोजी काटे व नारायणजी बाबर ऐसे बरोबर आले होते. इतक्यांत स्वांरी जलद गेली हें समजून मागून लिटली खासा आणि त्याच्या तोफखान्याचा सरदार व दुसरे पलटणाचा साहेब मेघडालन ऐसे तिघेजण मात्र ती॥

राजश्री भाऊसाहेबांपाशीं येऊन उभे राहिले. इतक्यांत सरकारच्या तोफाही टेंकडीपाशीं आल्या. गाडदीही हजारपांचशेंपर्यंत टेंकडीच्या उजवे बाजूस एक लहानसा तळ्याचा मेड आहे तेथें आले. इतका आमचा जमाव नुकता होतो तों सकाळच्या चारपांच घटका दिवस आला. तेव्हां किल्ल्यावरून दहापंधरा जागीं तोफांचे बार बहुत होऊं लागले. बातेऱ्यांवरूनही बहुत मारूं लागले आणि पेठेंतून तीन हजार पायदळ व तीन तोफा ऐशा नीट टेंकडीच्या सुमारें चालून घेतलें. ते दिवशीं त्यांणीं बहुत जास्ती करून मैलार टेंकडीपासून लहानशी जेजालेच्या अंतरानें एकतळ्या मेढ आहे तेथें येऊन तिनी तोफा ठेवून बेमुरवत मारूं लागले. किल्ल्यावरील व पेठेंतील व बातेऱ्यांवरील ऐसा चौतर्फा मार तोफांचा होऊं लागला. पांच सात घोडीं गोळ्यानें ठार जालीं. त्यांचा बहुत मार होऊं लागला ते समयीं राजश्री सखोजी काटे यांनीं येऊन वडिलांपाशीं विनंती केली कीं, आज त्यांचा रंग एक प्रकारचा दिसतो. जर त्यांणीं चालून घेतलें तर यासमयीं येथें जमाव बहुत थोडा आहे. दम धरवणार नाहीं. आम्हांस आज्ञा दिल्यास आह्मीं येथून उजवेकडे एका गोळीच्या माऱ्यावर उभे राहतों. जर त्याणीं आपल्यावर चालून घेतलें असतां आह्मीं आडवीं घोडीं घालितों. तेव्हां वडिलीं सांगितलें कीं, तुह्मीं जावें, असें ह्मणतांच सखोजी काटे व नारायणजी बाबर उभयतां आपले पागांसुद्धां धारवाडच्या नीट पूर्वेकडे चालूं लागले. ते तिकडे गेल्यानंतर कपतान लिटली याणें वडिलांपाशीं येऊन विनंती केली कीं, आज आंतील आम्हांवर बहुत चालून आले आहेत. दोन तीन हजार माणूस आहे. तीन तोफा आहेत. त्यास त्यानें मागें जाईन ह्मटलें तर पेठ लांब, एक गोळीच्या अंतराची जागा. या समयीं आम्हांस आज्ञा केल्यास आह्मीं चालून जाऊन तोफा घेतों. ऐसें ह्मणूं लागले. तों आणखी लिटली ह्मणूं लागला कीं, तुह्मीं आपले

गाडद्यांची कलागत लावावी, म्हणजे आम्हीं एका बाजूनें उठतों. नाहींतर आमच्याबराबर गाडदी यांणीं उठावें. परंतु आपल्याबराबर गाडदी उठले तर विना अंगाशीं अंग लागल्याशिवाय बार काढूं नये. ऐसें इंग्रज म्हणूं लागले. गाडद्यांचे जमातदार ह्मणूं लागले कीं आह्मीं धांवत जाऊं, बार काढीत जाऊं, ऐसें म्हणूं लागले. तें कांहीं लिटलीच्या मर्जीस येईनासें जालें. आणि त्याणीं (इंग्रजांनीं) दोघातिघांनीं मनसबा केला कीं, हें कांहीं चांगलें नाहीं, ऐसें म्हणून लिटलीनें येऊन वडिलांपाशीं म्हणूं लागला कीं, आतां बहुत उशीर जाला. दहा घटका दिवस आला. उद्यां पहावयास येईल. ऐसें म्हणून उगाच बसला. तों जिकडे या दोनी पागा गेल्या होत्या त्यांजवर किल्ल्यावरून गोळे मारीतच होते. तेथें एक गोळा येऊन खुद्द नारायणजी बाबर यांसच बसला. डावे हातच्या फऱ्याजवळ मागें बसला तो उजवे कुशीस पार होऊन गेला. मशारनिल्हे ठार जाले. हें वर्तमान आलें तेव्हां यजमान बहुत कष्टी जाले. नारायणजीबाबरासारखा मनुष्य जायां होऊन जर काम कांहींच न जालें, तर ठीक नव्हे. असें मनास आणून कप्तान लिटलीस सांगितलें कीं, आज खामखां आम्हांपुढें तोफा आल्या आहेत त्या पाडाव कराव्या. तुह्मीं करीत असल्यास बरें. नाहींतर आह्मीं गाडदी उठवितों आणि फौजाही उठवितों. ऐसें बोलतांच त्याणें उत्तर केलें कीं, ऐशी मर्जी असल्यास तोफांचा पाड काय आहे ! मीच तोफा घेतों. असें म्हणून एक पलटण टेंकडीपाशीं आलें होतें, दुसरेंही पलटण गोटांतून आणून टेंकडीपाशीं उभें केलें. आणि जेथें ती॥ राजश्री भाऊसाहेब बसले होते तेथें आपल्या तोफा टेंकडीवर चढविल्या. एक वडिलांच्या उजवे हातास ठेविली आणि एक तोफ डावे हातास ठेविली. आणि तोफखान्याच्या आपले सरदारास हुकूम केला कीं, आंतील लोक आले आहेत त्यांजवर चालून घेतों.

तूं या दोन्हीं तोफांचा मार या लोकांवर धर. असें सांगून भाऊसाहेबांपाशीं आला आणि सांगितलें कीं, सरकारचे गाडदी बसले आहेत त्यास कलागत लावणें ह्मणोन सांगावें. आह्मीं तोफांवर लेण उठवितों. असें सांगतांच गाडद्यांकडे सांगून पाठविलें. गाडद्यांच्या आंगानें गोळागोळी होऊं लागली. तेव्हां लिटलीनें आपले पलटणांपैकीं तीनशें माणसांची एक लेण पुढें आणिली. तेव्हां भाऊसाहेबानीं लिटलीस विचारिलें कीं, साहेब ! आंतील तीन हजार माणूस उभें असतां तुम्हीं तीनशें माणूस त्यांजवर उठवितां हें काय ? तेव्हां लिटलीनें सांगितलें कीं, तीनशें लोक पुरेत ! खातरजमा आपल्यास असूं द्यावी. तुह्मीं पहात रहावें. तीनशें माणसांनिशीं तिनी तोफा घेतों ही खातरजमा असूं द्यावी. इतकें म्हणून टेंकडीखालीं लेण उभी होती त्या लेणेस लिटलीनें आपली टोपी काढून दोन वेळां फिरविली. तेव्हां तीनशें माणसांची तुकडी चालूं लागली. हें पाहून खासा लिटली टेंकडीखालीं जाऊन नीट त्यांच्या लोकांवर चालून घेतलें. एक दुर्बीण मात्र खाशाच्या हातांत होती. तसेंच चालून त्याच्या तोफांपर्यंत तीनशें माणसांनिशीं जाऊन आंतील लोक मारीत होते त्यांच्या आंगास आंग लाविल्यावर मग खासा लिटली रुमाल फिरवूं लागला. मग इंग्रजांच्या सलका सुटूं लागल्या. आंतील तीन हजार बार असतां तीनशें माणसांचा मार सोसवेनासा होऊन पळूं लागले ! इंग्रजांचे उजवे बाजूनें आमचे सरकारचे रोहिले

१ येथें तीनशेंच्या जागीं आठशें असें पाहिजे. या स्वारींत क्याप्टन् लिटल् यांच्या पलटणानीं परशुरामभाऊंबरोबर राहून काय काय कामें केलीं हें लेफ्टनंट मूर ह्यानीं आपल्या पुस्तकांत वर्णिलें आहे. त्यांत लिटल् यांजबरोबर या प्रसंगीं दोन पलटणांच्या (आठ) ग्रेनेडियर कंपन्या शत्रुवर चालून गेल्या असें लिहिलें आहे. परशुरामभाऊंजवळ त्या वेळीं समक्ष हजर राहणाऱ्या लोकांची आठशेंच्या जागीं तीनशें शिपाई असल्याची समजूत कशी झाली हें समजत नाहीं.

होते तेही इंग्रजाबरोबरच तोफांपाशीं गेले. इंग्रजानीं तोफा मागें टाकून त्याच्या पाठीवर पुढें पेठेकडे थोडेसे गेले. तोफा इंग्रजांनीं सोडविल्या. आणखी त्यांच्या (शत्रूंच्या) कुमकेस आंतून कांहीं लोक बाहेर पेठेंतून शेंदोनशें आले त्यांजवर फौज उठली. तोफां-जवळ लोक होते ते व आंतील ऐसे फौजेनें घोडीं घालून पेठेच्या दरवाज्यापावेतों मारीत नेलें. तेव्हां ती॥ रा॥ बळवंतरावकाका व विठ्ठलराव बाबा याणीं शिपाईगिरी चांगली आपल्या हातानें केली. रा॥ गोपाळ विठ्ठल याणीं कामकाज चांगलें केलें. मशारनिल्हेस दोन गोळ्या लागल्या आहेत. खैर आहेत. कांहीं चिंता नाहीं. विठ्ठलराव यांस हातास पुतळी लागली आहे. कळावें. मग आंतून फार मार होऊं लागला. मग सारे लोक मागें सरून आसऱ्यास आले. तिनी तोफाही आणिल्या. आंतील दीडशें पावेतों माणूस ठार पडलें. शेंदोनशें जखमीही जाले असतील. आम्हांकडील त्या दिवशीं तीस घोडे ठार, पन्नाससाठ असामी ठार गाडदीसुद्धां. शिवाय कवाइती[1] माणूस तीस असामी ठार व पन्नास जखमी (असे) आम्हांकडील जखमी शेंदीडशें पावेतों जाले. येणेंप्रमाणें जाहलें. यश चांगलें आलें. त्या दिवशीं इंग्रजानें बहुत तारफेनें लढाई केली. त्याच्या (इंग्रजाच्या) तोफांचे बार दहा आंखास एक बार, या-प्रमाणें यावत् लिटली फिरून भाऊसाहेबांपाशीं येई तावत्पर्यंत मार सारखा धरला होता. मग बंद केला. इंग्रजाच्या करण्यास हद्द आहे ! वडिलीं लिटलीची तारीफ केली. जर त्या दिवशीं इंग्रज उठत नव्हता तर तोफा न येत्या. सूचनार्थ विनंती लिहिली आहे. वडि-लांचें पुण्य विचित्र आहे, यश आलें. कळावें बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

---

१ हें कवाइती माणूस परशुरामभाऊनीं या स्वारीकरितां कवाईत शिकवून नवीनच तयार करविलें होतें.

नं. ३२३९ *(कार्ति० शु० ७–१३ नोव्हें.)

रामचंद्र श्रीधर काळे यांचें बाळासाहेबांस पत्र. पै॥ छ० ५ रबिलावलचें—

" तीन तोफांतन एक तोफ इंग्रजानें नेली होती. दोन तोफा सरकार कारखान्यांत आणिल्या. दुसरे दिवशीं इंग्रजानीं तोफ माघारी टाकिली कीं, ही बिडी तोफ आमच्या कामाची नाहीं. नंतर फिरून दशमीपासून दिनचर्येप्रमाणें मैलार टेंकडीवर जाऊन बसून तोफा मारीत असतां शेंपन्नास गोळे मारून फिरून गोटास स्वारी येत्ये. आंत बदरीजमालखान याजपाशीं माणूस बहुत आहे. दहाहजार पावेतों आहे. आह्मांपाशीं जमीयत आहे ती स्वामींस ठाऊकच आहे. दहा तोफा आहेत. पैकीं एक बिडी तोफ फुटली. बाकी नऊ राहिल्या त्यांत दोन जंबुरे आहेत ते उपयोगी पडावयाचे नाहींत. बाकी राहिल्या सात. पैकीं पांच बिडी आहेत त्यांचे बहुत बार काढितां येत नाहींत. फार बार काढिल्यास तोफा जायां होतील हें भय आहे. बाकी दोन तोफा मात्र पंचरशी फार चांगल्या आहेत तेवढ्या मात्र चालत असतात. रोज इंग्रज कांहीं आपल्या तोफा मारीत नाहीं. मारा ह्मटल्यास आमच्या तोफा लहान, यानीं कांहीं व्हावयाचें नाहीं, असें म्हणतो. जर गणपतीनें आंतल्यांचें मन अस्वस्थ केलें तरच किल्ला लवकर येईल. नाहींतर किल्ला या सामानानें किती दिवस घेईल याचा भरंवसा येत नाहीं. किल्ल्याची मजबुदी फार चांगली आहे. किल्ल्यावर चाळीस तोफा आहेत. आणि आपला सरंजाम याप्रमाणें ! वडिलांस शह मोठा येऊन पडला आहे. दुसरें कांहीं सुचत नाहीं. किल्ल्याचा निजध्यास लागला आहे. देशीं तो अवर्षण पडलें. मुलूख उठेलसें वाटतें. लष्करांतही पावणेतीन

* आह्मीं घातलेली तारीख पै॥ ची आहे.

पायली धारण आहे. तूर्त हिरवी वैरण आहे म्हणून समजत नाहीं. पुढें ईश्वरें काय योजिलें आहे कळत नाहीं."

नं. ३२४० **श्रीगणपति.** (कार्ति० शु० ९–१५ नोव्हें.)

चिरंजीव राजश्री बाळासाहेब यांसीं.

आशीर्वाद उपरी. राजश्री विसाजी नारायण वाडदेकर यांचीं पत्रें छ० २ रबिलावलचीं आलीं त्यांतील भाव " चार तोफा व एक गरनाळ व गाडदी दोन हजार येणेंप्रमाणें सरंजाम रवाना जाला. वानवडीच्या मुक्कामीं आहे. इंग्रजानीं आणखी दोन पलटणें मुंबई-हून लष्करास पाठवावयाचा करार करून वकिलांनीं पत्रें रवाना केलीं. पेशजी पलटणें ज्या मार्गें गेलीं त्याच मार्गें येतील " ह्मणोन. त्यास येथें तर पायच्या माणसांचा व तोफांचा खोळंबा बहुत. सरकारांत वरचेवर लिहित असतां सरंजाम वानवडीच्या मुक्कामीं दाखल जाला. याउपर कधीं येऊन पाचतो पहावें. इंग्रजाकडील वकिलाच्या बोलण्यांत सरकारचा कारखाना जाऊन पोंहोंचावयाच्या पूर्वीं पलटणें जाऊन पोंचतील असें आहे. किती जलदी केली तरी कार्तिक अखेर सहजांत. श्रीसत्तेकडून घडतां घडेल तें खरें. येथील उद्योग तर नित्य तोफेची मारागिरी परस्परें होते. अशानें काय होणें समजतच आहे. लौकिक तोफा सुरू जाल्या इतकाच प्रकार. आंतील मनुष्य थोडेंबहुत नित्य पळोन जातें व लष्करासही येतें, त्यांच्या सांगण्यांत पोटाचे विपत्य फार आहेत. आजपर्यंत दोनअडीच हजार मनुष्य पळोन गेलें. याप्रमाणें बातमी व पहाण्यांत आहे. रसद जाऊं पावत नाहीं. तूर्तची खटपट याजवरच आहे. श्रीइच्छेनुरूप घडेल तें प्रमाण. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.+

पै॥ छ० १० रबिलावल.

\+ पत्र परशुरामभाऊंचें.

नं. ३२४१ (कार्ति० शु० ९–१५ नोव्हें.)

परशुरामभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० ७ रबिलावलचें—

" तोफा पाडाव आल्या त्या दिवशीं आमचेकडील चाळीस पन्नास घोडे ठार जाले व पन्नास पाऊणशेंपर्यंत माणूस ठार जालें. खेरीज जखमी. तुह्मीं हणमंत तोफ मिरजेहून पाठविली ती काल बेटगिऱ्यास आली. लष्करास आणावयाकरितां चिरंजीव राजश्री जनोबा सुभेदार व धोंडो बल्लाळ गोखले यांस पाठविलें आहे. आज कारखाना घेऊन लष्करास येतील. राजश्री गणपतराव बापू अनवटी घेऊन जडच्यांस गेले आहेत. तें ठाणें लढतें. मोर्चे दिले आहेत ह्मणोन त्यांचीं पत्रें आलीं. " श्रीमंत सकलसौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री रमाबाई गरोदर आहेत; चार मास जाले. " असें ऐकिलें म्हणोन लिहिलें, त्याजवरून बहुत संतोष जाहला. विसाजीपंत वाडदेकर यानीं कांहीं हें वर्तमान लिहिलें नाहीं. तथापि तुह्मीं लिहिलें तेव्हां तहकीकच असेल. ईश्वरें मोठी गोष्ट केली. मिरजेहून तोफा रवाना जाल्या त्या आज येऊन लष्करास पावल्या. टिपू घांटाखालीं आहे. इंग्रजांची त्याची गांठ आहे. पुढें काय घडतें पहावें. "

नं. ३२४२ (कार्ति० शु. १३–१९ नोव्हें.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ११ रबिलावलचें—

" चिरंजीव राजश्री रामचंद्रपंतअप्पा याचा नारू बरा जाला. सुखरूप आहेत. कोन्हेर नरसिंह कळस यांणीं हरपनहाळीचें काम मोठेंच केलें. हल्लीं जरीमल ह्मणोन संस्थान होतें तें घेतलें. त्यांच्या लिहिण्यांत दुर्गाची कामगिरी बजावून दाखवितो असें आहे. आणि

१ सवाई माधवराव पेशवे यांची पहिली बायको. यावेळीं श्रीमंतांच्या वयास सोळा व रमाबाईंच्या वयास तेरा वर्षेंच काय तीं होतीं ! आणि असल्याही गोष्टीचा परशुरामभाऊंना ' बहुत संतोष ' वाटतो आहे !

शिलशिलाही लाविला आहे. काय घडतें पहावें. राजश्री गणेश गोविंद राणेबिदनूर तालुक्यांतील नागीनहळ्ळी येथें आहेत. तुंगभद्रादक्षिणतीरास जाऊन हरीहर वगैरे ठाणीं बसवावयासीं त्यांस लिहिलें आहे. अद्यापि पार गेल्याची बातमी आली नाहीं. हणमंत तोफ व तासगांवच्या तोफा येऊन पावल्या हें पेशजी लिहिलेंच आहे. चिरंजीव राजश्री शिवराव सुभेदार काल अमीनबावी ह्मणोन गांव लष्करापासून दोन कोसांवर आहे तेथें आले. कारण व्यतिपात, यामुळें (लष्करांत) न आले. आज टाळून येतील. महर्गतेचा प्रकार तुह्मीं लिहिल्याप्रमाणें सर्वत्रच आहे. कसा परिणाम लागतो न कळे ! परम संकट आहे. ”

(कार्ति० शु० १४–२० नोव्हें.)

नं. ३२४३

निळकंठ आप्पाजी यांचें पत्र बाळासाहेबांस. छ० १२ रबिलावलचें—

“ हसन महमदखान तरीन किल्लेदार जुने हुबळीकर याणीं सरकारांत विनंती करून, बातमीवाले चाकरीस ठेवून बातमी किल्ल्यांतील व लोक फोडून आणावयाचा करार करून, खटपट दाखवून, अंतर्यामीं किल्ल्यांत माणसांबरोबर विड्याचीं पानें दहापंधरा हजार व धणे व हळद व लसूण व आलें व मिरशेंगा येणेंप्रमाणें जिन्नस पांट्या भरून माणसांच्या डोईवर देऊन पाठवीत होते. ते रात्रौ छबिन्यांत राजश्री वासुदेवकाका यांस सांपडले. त्यांस सामानासुद्धां धरून आणून चवकशी केली तेव्हां त्या माणसांनीं (सदर) किल्लेदारांसच कळून हें काम जालें असें सांगितलें. तेव्हां त्यांतील तीन माणसें आणखी पत्यासाठीं ठेवून वरकड माणसांचे पाय तोडविले. किल्लेदारास पहारा दिला होता. दोन तीन रोज जाल्यानंतर रदबदलीनें उठला; परंतु मिरजेस जावें, लष्करांत राहूं नये,

ह्मणोन ताकीद केली. त्याणें जातों म्हणोन करार केला आहे. येथून निघेल. हीं माणसें सामान घेऊन जातात हें समजों न देतां ' सरकारांत माणसें बातमीस जातात. त्यांस जाऊं देण्याविशीं छबिनेवाल्यांस परवानगी सांगावयाबद्दल जासूद द्यावा, ' असें सांगून परवानगीस जासूद नेला, आणि माणसांच्या डोईवर सामान देऊन त्यांची गांठ घालोन लावून दिलें ! छबिन्यांत वासुदेवकाका होते त्यांस जासुदानें माणसें सामानानिशीं जाऊं द्यावयास परवानगी सांगितली, परंतु काकांस ही गोष्ट समर्पक न वाटली. याजमुळें माणसांस जासुदासह बसवून श्रीमंतांस येऊन वर्तमान निवेदन केलें. तेव्हां हें काम खोटें जालें आहे असें समजलें. चवकशी होऊन पारिपत्यही जालें. "

नं. ३२४४ (कार्ति० शु० १४–२० नोव्हें.)

नीळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १२ रबिलावलचें—

" खासा स्वारी सध्या फौजांनिशीं बाहीर एका कोसाच्या अंतऱ्यानें मागें टाकून पुढें नवलूर ह्मणोन गांव धारवाडापासून एक कोसाच्या फासल्यानें आहे तेथें राहिली आहे. नित्य तलाव्यास तोफांसह जातात. किल्ल्याच्या अलीकडे मैराळाचें देवालय टेंकडीवर चिरेबंदी, मातबर तोफेच्या माऱ्यांत आहे तेथें खासे बसतात. खालीं तोफा ठेवून मारगिरी होत असत्ये. मोर्च्यांचें काम चालत आहे. आंतील मारगिरी विशेष होत नाहीं. प्रथम इकडील तोफा जागयावर जाऊन बैल सुटत तंवपर्यंत व अस्तमानीं माघारे येतेवेळीं मारगिरी करितात. दरम्यान टपका असतो. इकडील मारगिरी बरीच होत्ये. देवालयाच्या टेंकडीच्या आसऱ्यास फौज व हत्ती नगाऱ्याचे व निशाणाचे उभे राहत असत, परंतु किल्ल्यावरील गो

वरून जात होता. एके दिवशीं तेथून स्वारी निघोन माघारी गोटास येत असतां निघत्या वेळेस तिकडील गोळा टप खाऊन हत्तीच्या मस्तकास थडकला. हत्ती खैर आहे. गोळा थंड होता याज-मुळें बचाव जाला, व नित्य एक दोन घोडीं ठार व जायां जखमी होऊं लागलीं. सबब फौज व हत्ती मारा चुकावून राहतात. खासे मात्र शेंदोनशें लोकांनिशीं देवळांत जाऊन बसतात. देवळावरून व बाजूनें गोळे जातात. एकादा गोळा टेंकडीस आदळतो. देवा-लयाच्या बाजूस टेंकडीवर किल्ल्याकडील अंगें मोर्चा बांधिला आहे. व देवळाच्या भिंतीसही माती चढवावयास कामाठी लाविले आहेत. आजपर्यंत तिकडील तोफा हलक्याच बातेरीवरील सुटत होत्या. त्यानें काट होत नाहीं, व फौज मारा चुकवून उभी राहते, ही बातमी समजोन शत्रनें हल्लीं एक तोफ साडेबाराशेरी बिघडून पडली होती ते सुधारून बातेरीवर चढवून आज दोन तीन दिवस सुरू केली आहे. तिचा गोळा इकडील गोटांत तोफखान्याचेपुढें गाडदी उत-रले आहेत त्यांस पोटीं घेऊन अलीकडे तोफखान्याजवळ एक दोन वेळां पडला. व फौज व हत्ती उभे असतात त्यांतही पडतो. काल परवां स्वारी तलाव्यास गेली नाहीं. तत्राप किल्ल्यांतील गोळा गोटांत पडतो असें समजून दहावीस बार उगीच उकाल सुटले ते गोटांत व पुढें पडले; परंतु कोणी जायांजखमी जालें नाहीं. गोटांत गोळे पडतात असें त्यांस समजलें त्यापक्षीं वरचेवर मार करितील. या तळावर पाण्याचें फार दुर्भक्ष आहे. मागें बुनग्यांत पाणी विपुल आहे. पांच सात हातांवर पाणी लागतें. सर्वांनीं विहिरी काढिल्या आहेत. येथेंही विहीर काढावयास लाविलें आहे. अद्यापि पाणी लागलें नाहीं. आजपर्यंत तळ्याच्या पाण्यावर गुदरानी जाली. तळें आटलें. बातमीचीं माणसें किल्ल्यांत जाऊन वरचेवर बातमी घेऊन येतात. तिकडील मनुष्यें फकिरी वगैरे सोंगें घेऊन येतात तीं सांपडतात,

त्यांचे हातपाय व नाकें कापितात. आज पांच सात रोजांखालीं एक फकीर सांपडला. तो बोलण्यांत चावळूं लागला सबब त्याचें नाक काढिलें. नंतर तो मागती किल्ल्यांत पळोन जात असतां मोर्च्यांतील लोकांस सांपडला. त्यास मागती धरून आणून चवकींत ठेविलें. इतक्यांत एका मुदयानें (?) सांगितलें जे, हा फकीर बदरीचा खिजमतगार. त्याजवरून त्याचा पाय तोडविला. दीड दोन दिवस जागच्या जाग्यावरच पडला होता. मयत जाला. वरचेवर तिकडील सांपडतात त्यांची तऱ्हा अशीच होत्ये !"

नं. ३२४५. (कार्तिक शु० १४–२० नोव्हेंबर.)

नीळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें पत्र बाळासाहेबांस छ० १२ रबिलावलचें—

"श्रीमंत राजश्री रघुनाथराव दादा बुनग्यापलीकडे आहेत. ज्या दिवशीं तोफा पाडाव आल्या त्या दिवशीं मात्र खाशांजवळ बोलावूं पाठविल्यावरून आले होते. त्यापासून अद्यापि इकडे आले नाहींत. त्यांजकडील फौज मात्र पांचवे रोजीं पाळीप्रमाणें रात्रौ छबिन्यास देत असत्ये."

नं. ३२४६. (२४ नोव्हेंबर.)

लक्ष्मण गोपाळ साठये (आंबेघांटावरील अन्नछत्राचा कारकून) याचें बाळासाहेबांस पत्र कार्तिक वद्य ३ चें—

"इंग्रेज मुमईहून आला त्याचें वर्तमान लिहिण्याविशीं आज्ञा, त्यास इंग्रज वद्य चतुर्थीस संगमेश्वरास येऊन बंदरावर उतरला. तेथून पुढें जावें, त्यास दोन कपतान होते त्यांतील एक मृत्यु पावला. त्यास

१ कर्नल फ्रेड्रिक् यांजबरोबर दोन पलटणें मुंबईहून धारवाडास परशुरामभाऊंच्या लष्करास जाण्याकरितां जयगडास येऊन खाडींतून संगमेश्वरास आलीं, त्यांच्या हालहवालीबद्दल या व पुढच्या कित्येक पत्रांत मजकूर आलेला आहे.

त्याचें शव माघारें मुमईस पाठविलें. राजश्री परशुरामपंत सुभेदार याणीं प्रांतांतलि वेठे व बैल आणून संगमेश्वरीं नेले, आणि त्यास निघा म्हणत होते. आठ दिवस निघावयाची घालमेल होत होती. नंतर त्याणें सांगितलें कीं, कार्तिक वद्य अमावास्येस निघणार. मध्यें निघत नाहीं. त्याजवरून याणीं वेठ्यांस व बैलांस निरोप दिला. 'जे दिवशीं बोलावूं ते दिवशीं येणें,' याप्रमाणें जालें. नंतर लष्करास न्यावयास राजश्री बाळाजी हरि कारकून व इंग्रज एक असे आले आहेत. तेही येऊन बसले आहेत. इंग्रज कांहीं निघावयाचें बोलत नाहीं. आठ-चहूं रोजीं निघूं असें म्हणतात. कधीं निघणार हें सांगत नाहीं. काय मतलब आहे हें कांहीं समजत नाहीं. दोन तीन गोरे पळून गेले आहेत; हे आणून देणें, नाहीं तर प्रांतांत लोक घालितों; ऐसें म्हणतो. चार पांच इंग्रज रात्रीं घोड्यावरून बसून प्रांतांत पांच चार कोस फिरोन उगेच प्रांत चहूंकडे फिरतात आणि येतात. आजपर्यंत वीस पंचवीस रेड्यांचा वध जाला. पुढें काय करितील हें प्रांतांत भय उत्पन्न जालें आहे."

नं० ३२४७. **श्रीगणपति** (कार्ति. व. ८–२९ नोव्हेंबर.)

*चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं. आशीर्वाद उपरी छ० १७ रबिलावल गुरुवारीं आवशीच्या रात्रीं शत्रूकडील पायचें माणूस धारवाडच्या पेठेपुढें येऊन कर्नाटकी प्यादे इकडील मोर्च्यांत होते त्याजवर येऊन पडावें असा बेत करून बाणांची सुरुवात केली. तेव्हां प्यादे गडबडून माघारे सरकले. त्याच संधींत तिकडील व इकडील लोकांची किंचित् हातघाई जाली. इतक्यांत इकडील तोफा जाग्यावरून सुरू केल्या. गोळे त्यांच्या लोकांत जाऊन पडूं लागले, आणि फौजा तयार होऊन पुढें वाढून गेल्या, व इंग्रजही गोट सोडून एके पलट-

---

* लष्करांतून परशुरामभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस मिरजेस.

णानिशीं त्यांच्या मुकावल्यावर उभा राहिला, तेव्हां ते माघारे उलटून गेले. तोफा जाग्यावरूनच सुरू जाल्या त्याणें दरम्यान कर्नाटकी प्यादे होते त्यांतील एका दोघांस गोळा लागून ठार जाले. किल्लयांतील माणूस वरचेवर पळून येत आहे त्याच्या सांगण्यांत व बातमींत बदरूलजमालखान निघोन जाणार. त्याजवरून जागां जागां छबिने ठेवून बंदोबस्त केला आहे. तर्ककरून जाईल असें वाटत नाहीं. आणि मार्गही नाहीं. बाहेर निघोन जाऊं लागल्यास बरेंच आहे ! काय होतें पहावें. मंदवारच्या रात्रीस दोन हजार माणूस पर्जन्य पडत होता त्या समयीं लष्कर उजवें टाकून कुसेगलास गेलें. तिकडील बंदोबस्त करितों. छ० २१ रबिलावल. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

नं. ३२४८.

(कार्तिक व० ८–२९ नोव्हें.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २१ रबिलावलचें—

" विज्ञापना छ० १७ रबिलावल गुरूवारीं आवशीच्या रात्रौ शत्रूकडील पायचें माणूस येऊन गडबड जाल्याचा प्रकार श्रीमंतांचे पत्रीं लिहिला आहे त्याजवरून समजेल. शत्रूकडील लोकांची तयारी शबखुनास (?) जाली. तेथून बातमीवाला खबर पोंहोंचवावयास सरकारांत येत असतां ते दिवशीं छबिना रास्ते यांजकडील लोकांचा होता त्याणीं त्यास धरून बसविलें. बातमीवाल्यानें त्यांस बहुत प्रकारें समजाविलें जे, ' नाजूक बातमी आहे. सरकारांत घेऊन जावें. ' असें सांगत असतां त्यांणीं तें खातरेंत न आणितां दोन घटका तसेंच बसविलें. नंतर तिकडील बाण सुटूं लागले तेव्हां बातमीवाल्यास ' सरकारांत जावें ' म्हणोन लावून दिलें ! येथें तो येऊन पोंहोंचावयाच्या पूर्वी बाणांची सुरुवात पाहून तयारी जाली व तोफा गोटां-

तूनच सुरू जाल्या. इतकी गडबड जाली असतां छबिन्याचे गृहस्थ जाग्यावरून देखील चाळवले नाहींत ! लोक घोडीं हातीं धरून स्वस्थ बसले होते. प्यादे गडबडून माघारे सरकले तरी कुमक देखील केली नाहीं ! दुसरे दिवशीं हा मजकूर कारकुनाबरोबर त्यांजकडे विचारावयास पाठविलें, तेव्हां त्याणीं उत्तर समर्पक केलें नाहीं. आणखी बातमींत आहे जे, ते दिवशीं छबिन्यांतून पांच सात स्वार शत्रूकडील लोकांशीं बोलोन आले असेंही म्हणतात ! ईश्वर जाणे ! छबिन्याचा भरंवसा दिसत नाहीं, आणि गलबल जाली असतां गोटांत धांवाधांव होते, यास्तव सर्वांनीं आपल्या गोटाच्या पुढें बाणा दो बाणांच्या अंतरावर पाळीप्रमाणें निमेनिम जमीयत घेऊन रात्रंदिवस असावें, असा बेत ठरून परवांपासोन असें चालत आहे. किल्ल्याच्या पूर्वेस छबिन्याची बंदोबस्ती थोडी होती, आणि पर्जन्याचा वक्त, यामुळें आंतील पायचें माणूस व कांहीं स्वार कुसेगलास निघोन गेले. याउपर (ते) गडबड करितील. लष्कर अफाट, दोन तोंडें संभाळावीं लागलीं. काल कुसेगलकरांनीं कहीवर हुल्लड करून कांहीं उंटें व तट्टें नेलीं. उंटें शिलेदारांचीं गेलीं. कहीवर येऊन पडतात त्यांच्या रोखावर बारामतीकरांची पागा व आणखी दोन तीनशें शिलेदार बेहट्टीस रहावयाकरितां काल रवाना जाले. रसदेच्या बंदीकरितां ठेविले आहेत. नित्य माणूस व बायका तांदूळ वगैरे जिन्नस घेऊन जात असतां सांपडतात. वावगा दिवस जात नाहीं. पारिपत्यही कहरी होत असतें. इतकें असून जावयास चुकत नाहींत ! हे विज्ञापना. ”

(कार्ति० व० ८–२९ नोव्हें.)

नं. ३२४९.

परशुराभाऊंचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २१ राबिलावलचें—

“ गणपतराव बापू अद्याप जडच्यांस मोर्चे देऊन बसले आहेत. इतके दिवस लागावयाचें कारण सरंजाम माफक आहे. चार

दिवस अधीक उणे लागतील. आप्पाजी गोविंद यांस हरिहरचें ठाणें ध्यावयास पाठविले आहेत. ठाणेंकरी बोलतात असें भास्करपंत मामाचें पत्र आलें होतें. बसवापट्टण तालुक्याचीं मलेबनूर वगैरे खेडीं घेतलीं. आणखी खटपट करितात. दुर्गाकडील वर्तमान तर अद्यापि हरपनहल्लीहून शिलशिल्यास प्रारंभ नाहीं. याउपर सुरू होणार. याप्रमाणें कोन्हेर नरसिंह याचीं पत्रें वरचेवर येतात. ”

नं. ३२५०.

(कार्ति० व० ८–२९ नोव्हे.)

नीळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २१ रविलावलचें—

“ रविवारीं तीन प्रहररात्रीं धारवाडांतन पांचशें बारवाले कुसेगलाकडे निघून गेले त्यांचे पाठीवर श्रीमंत राजश्री आप्पासाहेब फौजेसह गेले आहेत. बातमी कळावयास दोन तीन घटकांचा अवकाश पडला. गांठ पडते कीं नाहीं पहावें ! ”

नं. ३२५१.

(२ डिसेंबर.)

अमृतराव टकले यांचें बाळासाहेबांस पत्र कार्तिक वद्य ११ चें मुक्काम नवलूर नजीक धारवाड येथून—

“ धारवाडास मोर्चे अद्यापि बसले नाहींत. पुण्याहून तोफा व पायदळ येत आहे त्याची मार्गप्रतीक्षा करितात. किल्ल्यांत शत्रचा जमाव आहे त्यास पोटास दाणे दोन दिवसां एक शेर याप्रमाणें देतात, याप्रमाणें किल्ल्यांतून येतात ते सांगतात. टिपूचीं पत्रें किल्लेदारास आलीं कीं, बदरी जमालखान याचे बारांस पोटास न देणें. किल्ल्यांतील गल्ला किल्ले मजकूरचे नेमणुकीचे लोकांस मात्र देत जाणें. त्यावरून किल्लेदार याणें बदरीजमालखान याचे लोकांस पोटास दाणे देत नाहीं म्हणून सांगितलें. त्यावरून बदरीनें आठ दिवसांचा करार

केला जे, आपण येथून जातों. मुलखांत स्वारी शिकारी करून रसद मिळवितों. असा ठराव करून आठ दिवसांचें पोटास घेऊन दोन हजार बार कुसेगलास रात्रीं पळून गेले. टिपूचे हुजुरून कुसूम पेशजी पांच आले होते त्यांचा जमाव सहा सात हजार पेठेंत आहे तोही जाणार म्हणून वर्तमान आहे. किल्ले मजकुरीं धान्याचा तोटा आहे. आंतून पळून येतात ते सांगतात कीं, दोन तीन दिवसां एक शेर देतात. मीठ नाहीं. किल्ल्यांत घोडीं होतीं तीं बदरीनें कुसेगलास पाठवून दिलीं. गुळेंकरी यांचीं गुरें नित्य सोडून देतात. किल्ल्यांत वैरणीचा फार तोटा आहे. तुंगभद्रेअलीकडील लोक बदरीजवळ होते ते बहुतेक पळून गेले. हरपनहळ्ळीकडे कोनापाकळस गेले होते त्यानीं तें ठाणें घेतलें. मागून तिकडे नारायणराव भिकाजी आठवले यांजबरोबर कांहीं प्यादे व पांचशें राऊत पाठविले आहेत. बिदनूर प्रांतीं गणपतराव बापू मेहेंदळे गेले आहेत त्यानीं बनोशीचें ठाणें घेतलें. पेंढारी बिदनूर प्रांतांत गेले आहेत त्यानीं तमाम मुलूख लुटून फस्त केला आहे. सोंदें प्रांताची मामलत चिंतोपंत लिमये व बाबा काळे फडणीस याणीं केली आहे. त्यांजकडील जयरामपंत जोशी पांच सहाशें प्यादे घेऊन गेले आहेत. बहुतेक ठाणीं बसलीं. सोंदें अद्यापि आलें नाहीं. सोंद्यांत टिपूकडील पांचशें बार आहेत. तेंही ठाणें अनुसंधान धारवाडचा सुमार पहात आहेत. पुण्याहून पांच सहाशें गाडदी येथें चाकरीस रहावयास आले आहेत. घांटाखालीं टिपूवर इंग्रजानीं छापा घालून त्याचें दहा हजार मनुष्य मारिलें व टिपू वीस हजार वार सुद्धां घांटावर पळून आला अशी बाजारी आवई आहे. त्रिंबकराव काळे नांदणीकर यांजकडे सावनूर प्रांतापैकीं हनगळ परगणा सांगितला आहे त्याचा वसूल सरसुभ्याकडे द्यावा असा करार आहे. भास्करपंत मामा यांजकडे सावनूर प्रांताची मामलत सांगितली आहे. मामाचे पोटांत आणखी हिस्सेदार आहेत.

नवलगुंदची देसगत देसाई यांजकडे सरकारांत नजर घेऊन सांगितली आहे. धारवाड तालुक्यांत घांसदाणा व फंड फर्मास राजश्री त्रिंबकराव अण्णा यांचे विद्यमानें सरकारांत घेतात. स्थळ सरकारांत आलेनंतर सुभा त्यांजकडे होईलसें दिसतें. गदगची मामलत राजश्री आनंदराव भाऊ हुपरीकर यांजकडे आहे. कित्तूरची मामलतही त्यांजकडेच आहे."

नं. ३२५२. (कार्ति० व० १३—४ दिसें.)

बाळाजी हरी पटवर्धन यांचें पत्र बाळासाहेबांस संगमेश्वराहून छ० २६ रबिलावलचें—

" इंग्रजांचीं पलटणें आणावयास श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांनीं आम्हांस पाठविलें आहे. इंग्रजाचीं पलटणें दोन आहेत. त्यांत सातशें गोरे लोक आहेत व बाकी कवाइती आहेत. याखेरीज एक तोफ लहान शेर सव्वाशेर गोळ्याची आहे व घोडीं सात व पालख्या दहा बारा आहेत. संगमेश्वरास इंग्रजास येऊन आठ दिवस जाले. राजश्री परशुरामपंत रत्नागिरीकर यांजपासोन इंग्रजानें सहा हजार रुपये बळजोरीनें घेतले. याखेरीज रोज साडे तीन खंडी तांदूळ बारीक, व डाळ साडे तीन मण चार मण, तूप चार मण, व बकरीं पन्नास, व कोंबडीं सव्वा तीनशें, व दारू[1] दीड खंडी, व रेडे १० येणेंप्रमाणें मशारनिल्हेकडून घेतात. आह्मी न्यावयास आलों त्यास आह्मांजवळ सोळा हजार रुपये मागतात, व इतकें सामान दररोज मागतात ! आम्हांबरोबर बाजारही नाहीं व रुपयेही नाहींत म्हणोन सांगितलें. त्यास रुपये न दिल्यास व सामान दररोज न दिल्यास आह्मीं आंबाघांट चढत नाहीं असें इंग्रज म्हणतो. आम्ही श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांस याविशीं लिहिलें आहे. उत्तर येईल त्याप्रमाणें करूं."

१ दारू कलाली.

नं. ३२५३. (४ डिसेंबर.)

अमृतराव टकले यांचें बाळासाहेबांस पत्र कार्तिक वद्य १३ चें—

" दौलतराव घोरपडे यांनीं गजेंद्रगड घेतला हें वर्तमान सरकारांत आल्यावर येथें बारा तोफा खुशालीच्या सोडिल्या. काल किल्ल्यांतून बदरीजमालखान यांजकडून माणूस निरोप घेऊन आला जे, आह्मी सरकारांत कारकून पाठवितों त्यास कौल असावा. गोळी मारूं नये. बेअबरू करूं नये. इकडील माणूस व कारकून आपणाबरोबर द्यावा ह्मणजे तिकडील माणूस व कारकून येतील. उपरांतीक वडिलानीं सांगितलें कीं, तुह्मी कारकून पाठविणार असल्यास खुशाल पाठवावा. परंतु इकडून कोणी किल्ल्यांत बोलावयास येणार नाहीं. अनुसंधानाचें बोलणें आहे, परंतु ठराव कांहीं नाहीं. नित्याप्रमाणें आज तोफांचे गोळे व जेजालांच्या गोळ्यांची मारगिरी परस्परें जाली. मोर्चेही बसवावयाची योजना होत आहे. मोर्चे बसावयाचे दिवशीं पेठ घेऊन तीच जागा कायम करावी अशी मसलत आहे. पुढें काय घडतें पहावें. "

नं. ३२५४. (कार्ति. वा॥ ३०—६ दिसें.)

बाळाजी हरि पटवर्धन याचें पत्र बाळासाहेबांस छ० २८ रबिलावलचें संगमेश्वराहून:—

" इंग्रज निदान बारा हजार रुपये घेतल्याशिवाय येथून हालतच नाहींत. या खेरीज पेशजी लिहिल्याप्रमाणें रोज सामान दिलें पाहिजे. त्यास आम्हीं उत्तर केलें कीं, तुह्मांस खर्चास देण्याविशीं आम्हांस हुकूम नाहीं. मागील पलटणांसही सरकारांतून खर्चास दिलें नाहीं. घांट चढल्यानंतर तुह्मीं म्हणतां त्याप्रमाणें सामान खेडेगांवातून कसें मिळेल ? दर मुक्कामीं गांवांत जें मिळेल तें गांवकरांकरवीं खरेदी देववूं. परंतु हें इंग्रजाच्या मनास येत नाहीं. इंग्रजास संगमे-

श्वरास येऊन पंधरा दिवस जाले. परंतु मुंबईहून जयगडचे खाडींत पंधरा सोळा बतेले आले ते परत मुंबईस गेले नाहींत. आणखीही सामान मागाहून येणार; असें परभारें ऐकतों. इंग्रजाचे चित्तांत धारवाडास जावें हें कांहींच नाहीं. येथें परशुरामपंत सुभेदार रत्नागिरीकर यांजपासून बळजोरीनें सहा हजार रुपये घेतले. याखेरीज दररोज तांदूळ चांगले बारीक साडेतीन खंडी, व डाळ तीनमण, व तूप साडेतीन मण, दारू दीड पावणे दोन खंडी, व बकरीं पन्नास व कोंबडीं सव्वातीनशें, व बैल किंवा रेडे दहा, येणेंप्रमाणें दररोज सामान घेतात व मशारनिल्हे देतात ! सदरहू इंग्रजांचीं नांवें एक करनेल व एकजण बेली, एकूण दोन मुख्य आहेत. बाकी तीन असामी मध्यम आहेत. इंग्रज येथें वाणी उदमी वगैरे आहेत त्यांची अबरू घेतो. नानाप्रकारचे उपद्रव करितात, व लोकांचे घरांत शिरून लबाडी करितात, ते प्रकार कांहीं लिहितां येत नाहींत. राजश्री परशुरामपंत याणीं संगमेश्वरापासून साखरपेंपर्यंत पंचवीस कारकून व लोक असामी दोन तीनशें नेहमीं ठेविले आहेत व आपणही नेहमीं आहेत. प्रातःकाळीं इंग्रजाकडे जातात ते सायंकाळीं भोजनास बिराडीं येतात. ऐसें असोन तर मारामार करितात तें लिहितां येत नाहीं. त्यांचें आजचें बोलणें उदईक नाहीं. कालचें बोलणें आज नाहीं. विचार कांहीं भिन्न दिसतो. याजकरितां राजश्री अंजनवेलकर सुभेदार व रत्नागिरीकर सुभेदार यांणीं आठशें लोक जमा केले आहेत. ''

नं. ३२९५.

(मार्ग० शु० १–७ दिसें.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ रबिलावलचें—

'' बचाजीपंत मेहंदळे यांची रवानगी मेडुसाकडे जाली म्हणोन लिहिलें तें कळलें. बदरीजमाखान निवून जाण्याची आवई[1]

1 रवानगी पुणें दरबाराकडून.

होती, परंतु तो जात नाहीं असें दिसतें. नित्य किल्ल्यांतून लोक पळून येतात त्यांच्या ही सांगण्यांत बदरीच्या जाण्याचा प्रकार नाहीं. पूर्वीं किल्ल्यांतुन कुसेगलास जमाव गेला तेवढाच. त्या अलीकडे कांहीं नाहीं. छबिन्यांचा बंदोबस्त उत्तम ठेविला आहे. गजेंद्रगडच्या किल्ल्यास दौलतराव घोरपडे चवकी देऊन बसले होते तो किल्ला स्वाधीन जाला. मोठी गोष्ट जाली. किल्लेदारास कांहीं द्यावें लागलें. हत्यारसुद्धां सर्वांस पार करून दिलें. गणपतराव बापू मेहंदळे जडयांच्या किल्ल्यास वेढा घालून महिनाभर बसले होते तो किल्ला हस्तगत होऊन आतां बापूची फौज मोकळी जाली आहे. आप्पाजी गोविंद यांनीं हरिहरास चवकी दिली आहे तेंही ठाणें भास्करपंत मामाच्या पतावरून कालच स्वाधीन व्हावयाचें होतें. जालें असेल. इंग्रज व टिपू घांटाखालींच आहेत. इंग्रजाकडील कांहीं बंगालचीं पलटणें घांटाखालीं बेंगरूळाच्या रोंखें जालीं आहेत. चंद्रगिरीचा घांट चढून वर येणार. नवाबाकडील पांच सात हजार फौज कडपें तालुक्यांत आहे. तो तालुका बहुतेक घेतला. नवाबाची आणखीही फौज वरचेवर तिकडे जात आहे."

(मार्ग. शु. १–७ दिसें.)

नं. ३२५६

विसाजी नारारायण वाडदेकर यांचें पत्र हरि परशुराम (परशुरामभाऊंचे चिरंजीव) यांस छ० २९ रबिलावल मंगळवारीं पुण्याहून रवाना झालेलें—

" हरिपंत तात्या निघावयाचा बेत कार्तिक वद्य पंचमीस जाहला होता. फिरोन राहिला. जी फौज ठेवणें तीं भाऊंकडेच पाठवावीसा सिद्धांत होऊन दहा हजार फौज महादजीपंत बेहरे यांसमागमें देऊन त्यांस पाठवावें असें जालें. बेहरे यांस मुहूर्तानें बाहेर काढिलें. तों इंग्रजाकडील पत्रें आलीं कीं, मेडुस इंग्रज घांटाखालीं

टिपूसमागमें लढत आहे त्याचा दोन वेळ मोड जाहला. याजकरितां जनरल कलकत्तेवाला खासा निघाला; आणि मेस्तर मालीट वकील यास त्यानें लिहिलें. "खासा श्रीमंतांची स्वारी निघावी" ह्मणोन लिहिलें आहे. मालिटानें पत्रेंच सरकारांत दाखविलीं. त्याजवरून पांच सात रोज सरकारांत विचार पडला आहे. खासा स्वारी निघावी असा बेत आहे. परंतु हा मनसबा जरूर[1] ठरेल. तात्यांची रवानगी करितील. याणीं नवाबाकडे जाऊन त्याणीं यानीं एक होऊन पुढें जावें, भाऊनीं धारवाड घेऊन बिदनूर वगैरे तालुका सोडवावा, ऐसा मनसबा होत आहे."

नं. ३२९७. **श्रीगणपति.** (मार्ग. शु॥ ३–८ दिसें.)

चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांसीं आशीर्वाद उपरी. उद्यां कांहीं गाडद्यांपुढें बातेरी आहे तिजवर हालचाल करावी अशी योजना करावी असें आहे. यास्तव राजश्री बळवंतराव यांसीं पाठवून देणें. छ० १ रबिलाखर. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

पै॥ छ १ रबिलाखर. मुक्काम धारवाड.

नं. ३२९८. (मार्ग. शु॥ ६–११ दिसें.)

अमृतराव टकले याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ४ रबिलाखरचें–

"श्रीमंत राजश्री शिवराव सुभेदार कुरुंदवाडकर यांस तीनशें राउतांची सरदारी जाहली. सावनूर प्रांतीं तूर्त पाऊण लक्षाची जहागीर करून देणेंचा ठराव[3] जाहला आहे. पुढें बंदोबस्त कसा काय होतो पहावा. मुराराव घोरपडे यांजकडील व्यंकटराव घोरपडे यांची फौज हजार बार व तीनशें स्वार तुंगभद्रापार गुत्ती तालुक्यांत गेले

१ 'जरूर ठरेल' म्हणजे मुळींच ठरणार नाहीं ! २ चिठी परशुरामभाऊंची. ३ परंतु हा ठराव कधींच अमलांत आला नाहीं.

आहेत. किरकोळ ठाणीं मात्र बसविलीं. थोर जागा अद्यापि आली नाहीं. चित्रदुर्गांत कांहीं फितूर जाहला होता त्या फितुराचे भरंवशावर इकडील व्यंकटराव घोरपडे यांजकडील तीनशें प्यादे किल्ल्यांत पाठविले ते किल्लेकरी यानीं मारिले. ''

नं. ३२५९. (मार्ग. शु. ७–१२ दिसें.)

परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ५ रबिलाखरचें—

" बाळाजी हरी व लक्ष्मण गोपाळ यांचीं पत्रें इंग्रजाच्या मजकुराचीं आलेलीं पाठविलीं तीं पावलीं. याच अन्वयें मशारनिल्हेचीं पत्रें येथें आलीं होतीं. हल्लींच्या पत्रांत त्यांचा हंगामा बहुतच दिसतो. येथील पलटणवाल्यांस सांगोन त्यांजकरवीं त्यांस हंगामा न करितां लवकर यावयाविशीं लिहिविलें आहे. रत्नागिरीकरानीं प्यादे जथविले याचें कांहीं कारण नाहीं. (इंग्रज संगमेश्वरप्रांतीं) भयप्रदर्शकरून हुशारी दाखवितात. वांकड्या पाऊलाची गोष्ट नाहीं. सरकारांतून तोफा रवाना जाल्या त्या पुसेसांवळीच्या सुमारें आल्या त्या पाहून आलों ह्मणून जासूद सांगतात त्यास आज नववा दिवस. आजला मिरजेच्या सुमारें आल्या असतीलच. आह्मी येथें रिकामे तोफांची वाट पहात बसलों आहों. आप्पाजी गोविंद हारिहरास बसले होते त्याणीं तें ठाणें घेतलें. पुढें बसवापट्टणाकडे जाणार. तिकडील दोन चार जाग्यांचीं सूत्रें आलीं आहेत, म्हणून मशारनिल्हेचें पत्र आलें होतें. जयरामपंत जोशी यांनीं सोंद्याचें ठाणें अनुसंधानानेंच घेतलें. ती फौज मोकळी जाली. बिदनूर प्रांतीं तालुक्या तालुक्याचीं ठाणीं बसवितात. ''

(मार्ग. शु. ७–१२ दिसें.)

नं. ३२६०.

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें बाळासाहेबांस पत्र—

" विज्ञापना. छ. १ रबिलाखरीं धारवाडच्या पेठेपुढील शहर–पन्ह्यालगत बातेऱ्या आहेत त्यांजवर हल्ला उठवावी आणि त्याचे लोक

बातेरीच्या पुढें मेढास येऊन बसतात त्यांस उधळावें, आणि त्याच्या तोफा काढून आणाव्या, असा बेत ठरोन मिसळबंदी जाली. परंतु इंग्रजाच्या चित्तास ही गोष्ट पसंत पडेना. सबब हा प्रकार तूर्त राहिला. तत्राप पांच चार रोजानें तरी ही सलाह सिद्धीस न्यावी असा डौल दिसतो. कोणे दिवशीं निश्चयांत येईल पहावें. "

नं. ३२६१. (मार्ग. शु. ८—१३ डिसें.)

निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे याचें बाळासाहेबांस पत्र छ० ६ रबिलाखरचें—

" गाडद्यांच्या शेऱ्याचा मजकूर सविस्तर लिहिला तो कळला, ऐशियास आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतांजवळ व आणखी बाहेर शोध केला. परंतु सरकारांतून तैनातजाबता गेला आहे तोच प्रमाण. येथेंही सर्वांचा शिरस्ता असाच आहे. अधिक उणें करावयाचें नाहीं. धारा बिघडेल. एकाच बेतानें केलें पाहिजे. तैनात माणूस पाहून होतें व शेराही तसाच बनतो. शिरस्त्यास कमजवाद नाहीं. येथें बहुत जमातदार आहेत ते आपआपल्यांत कशी निभावणी करितात याचा शोध पहातां सरकारचे तैनातजाबत्याचे शिरस्त्यास कांहींच मिळत नाहीं. शेरा सरासरी करार करून घेतात. माणूस खातरजमेचें, अडील, दूरदेशी, असें पाहून मनस्वी देतात ! शेऱ्याच्या दराचे करार मदार ठेवीत नाहींत. जमातदार कर्जदार होतात ते यामुळेंच. जो जमातदारी कबूल करितो त्यानें नफातोटा पहावयाचा. सरकारांतून कांहीं कराराखेरीज अधिक देत नाहींत. एखाद्याचा कनिष्ठ शेरा आठ नऊ रुपयांच्या अलीकडे असला तरी तिजाई तहकूब ठेवितात. पुढें कबजाच्या समयीं शिरस्ते वजा करून बाकी निघाल्यास देतात. येथें कानडे प्यादे सहा रुपयांच्या शेऱ्यांचे आहेत त्यांस देखील तिजाई राखून बाकी आठ दिवसास एक रुपया याप्रमाणें रोजमुरा पावतो. "

नं. ३२६२. (मार्ग. शु. ६–१३ दिसें.)

*निजामअल्लींचें पत्र वडिलांस आलें त्यांतील मजकूर—

" आह्मी दुआबच्या बंदोबस्तास फौज पाठविली होती. कुतुबुद्दीनखान दहा हजार बार व तीन हजार स्वांर सुद्धां तुंगभद्रेच्या सुमारें संधी पहात राहिला होता. आह्माकडील सरदार ताजुद्दौला बहादूर हा थोड्याशा फौजेनिशीं बेगमपल्लीस वेढा घालावयास गेला होता. तों इतक्यांत कुतबुद्दीन आपल्या जमीयतीनिशीं तयार होऊने ताजुद्दौला बहादूर याजवर चालून आला. ताजुद्दौला याजवळ जमीयत थोडी होती तरी लढाईचे समयीं त्यानें शत्रूच्या तोफखान्यावर घोडीं घालून तोफांचा फरा उधळून दिला. गाड्यांचीं पलटणें ही चालून आलीं त्यांस मोडून माघारें फिरविलें. लढाईंत आह्मांकडील तीनशें घोडीं व सत्तर स्वांर जखमी जाहले व शंभर घोडे व सात मनुष्य ठार जाहले. ताजुद्दौला यानें कुतुबुद्दिनाच्या हत्तीचे रस्से तोडून त्यास हौद्यांतून खालीं पाडिलें व तलवारीचे वारही केले. परंतु इतक्यांत गर्दी होऊन कुतुबुद्दिनास त्याच्या लोकांनीं काढून नेलें. शत्रूचा अगदीं मोड जाला. त्याजकडील तीन तोफा व दोन हजार बंदुका व कित्येक बाणांच्या कैंच्या व पालख्या व इतर सर्व अजबाब लुटून आणिला."

---

* हा परशुरामभाऊंस निजामअल्लीकडून आलेल्या पत्राचा सारांश गंगाधरराव गोविंद ऊर्फ बाळासाहेब यांनीं काढिलेला असून अक्षर त्यांचेंच आहे. यांतला सर्व मजकूर आह्मीं येथें उतरून घेतला नाहीं. तांत्रिक तांत्रिक पाहून घेतला आहे. यासंबंधाचें पत्र परशुरामभाऊंचें आहे तें येथें घेतलें नाहीं. त्यांत ताजुद्दौला बहादूर यांचें दुसरें नांव असदअल्लीखान असें दिलें आहे. त्या पत्रावर पैरस्ती छ० ६ रबिलाखर सु॥ इहिदे तिस्सैन अशी आहे त्यास अनुसरून आम्हीं इंग्रजी तारीख व मराठी मिति घातली आहे.

नं. ३२६३. (मार्ग. शु० ९–१४ दिसें.)

चिरंजीव राजश्री गंगाधरराव यांसीं.

उपरी. काल मार्गशीर्ष शु. ८ इंदुवारीं—पेठेच्या दरवाजा नजीक बातेऱ्या आंतील लोकांनीं बांधून गोळ्या मारीत होते. बहुत दिवस जाले. बातेऱ्यांतील लोक मारावे अशी योजना करून सारी फौज पायदळ (एकत्र) केली. वँ गाडदं व इंग्रजाकडील पलटणें जमाकरून बातेऱ्यांवर उठाविले. आंतील लोकांनीं बहुत कांहीं मारगिरी केली. परंतु आपल्याकडील फौजेनें व गाड्यानीं व इंग्रजाकडील लोकांनीं बहुत कांहीं आंगेज करून शत्रूकडील लोकांजवळ जाऊन पावले. तेथें थोडीशी मारामार होऊन हत्यार चाललें. नंतर आंतील लोकानीं पळ काढिला; तेव्हां पेठेंत शिरले ते पेठ सारी मागें टाकून पुढें मैदान आहे तेथवर गेले. तेथें त्याजकडील लोकांनीं सांभाळून फिरोन चालून आले. पाठीमागें (आमची) फौज होती तिणें घोडे चालविले. तेथेंही मारून मागें सारिले. श्रीमंतांच्या पुण्येंकडून बरेंच जाहलें. तीन तोफा पाडाव आणिल्या. त्याजकडील चार पांचशें माणूस जखमी जहालें. आपलेकडील गाडदी व इंग्रज व फौजेंतील मिळोन शंभर पावेतों माणूस ठार जाहलें. खासा इंग्रज लिटली यासीं गोळीची जखम लागली. खैर आहे. असा शिपाई पाहिल्यांत आला नाहीं! जातीनें सरदार होऊन फार आंगेज करितो. बहुत कांहीं शिपाईगिरीची कस्त आहे. श्रीमंतांची फत्तेच जाहली. चिरंजीव जनार्दन भाऊ[2] यास मानेंत गोळी लागली. तो ठारच जाहला. ईश्वरें बहुत अनुचित केलें. होणारास इलाज नाहीं. श्रीमंतांच्या कामास आला, परंतु आमचें मात्र वाईट जालें. तीर्थस्वरूप राजश्री बापूस वृद्धापकाळीं बहुत दुःख जाहलें.

१ पत्र परशुरामभाऊंचें. यांत जनार्दन मेघश्याम याच्या मृत्यूमुळें आशीर्वाद लिहिला नाहीं. २ जनार्दन मेघशाम पटवर्धन मंगळवेढेकर. परशुरामभाऊंच्या चुलत भावाचा मुलगा.

होणारास उपाय नाहीं. राजश्री कृष्णासिंग व लक्ष्मणसिंग हे घोड्यावरून होते. त्यांजकडील लोकांनीं चांगली केली. तसेंच चिरंजीव राजश्री जर्नार्दनपंत सुभेदार याणीं गारद्यांबरोबरच चालून गेले. बहुत कस्त केली. अस्तमानानंतर माघारे गोटास आलों. शत्रूकडील लोकांचा नाश फारच जाहला. लोक बहुत कांहीं मारले गेले. पळूनही गेले. आणखी त्या गडबडींत शंभर पावेतों माणूस पळून हत्यारसुद्धां आलें. ईश्वरें बहुत कांहीं खैर केली होती, परंतु चिरंजीव गेल्यामुळे फारच वाईट वाटलें. ईश्वरइच्छेस इलाज नाहीं. आपण वडिलांचें[1] बहुत प्रकारें शांतवन करावें. इलाज नाहीं. चिरंजीवाचें येथेंच सार्थक करावें, परंतु सर्वांचे विचारें तेथेंच करवावें, यास्तव तिकडे अस्थि प्रातःकाळीं पाठवून देतों. छ० ७ रबिलाखर. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद[2].

नं. ३२६४. (मार्ग. शु० १२–१८ दिसें.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं.

प्रती परशुराम रामचंद्र. उपरी. पुण्याहून राजश्री नाना व विसाजी नारायण वाडदेकर यांचीं पत्रे येऊन पांच चार रोज जाले. " कलकत्तेवाला जनराल निघाला या बाबे श्रीमंतांची स्वारी निघावी असा डौल मेस्तर मालीट याच्या बोलण्यांत होता परंतु तो प्रकार तूर्त नाहीं. राजश्री हरिपंततात्या याणीं निघावयाचा बेत ठरून मार्गशीर्ष शु॥ पंचमी भृगुवारचा मुहूर्त निश्चयांत आणिला, " ह्मणोन लिहिलें आहे. आजपर्यंत निघालेच असतील. निघाल्याचीं पत्रें आलीं नाहींत. मशारनिल्हे निघोन नवाबाकडे जाऊन ते व आपण पुढें येतील असें आहे व लिहिण्यांतही हा संकेत आहे. इकडील वर्तमान तर हल्लयाचें

१ वडील चुलतबंधु मेघश्यामराव यांचें. २ सुतक असतां आशीर्वाद कसा लिहिला ?

वर्तमान जोडीबरोबर[1] लिहिलें आहे. पावलेंच असेल. धारवाडच्या पेठेचें भिंताड दक्षिणच्या अंगाचें व बातेऱ्या होत्या त्या घेऊन पाडिल्या व बातेऱ्यांपुढें लकडकोट होता तो मोडून टाकिला. शहरपन्ह्यासभोंवतीं चिकरी शत्रूनें घालविली आहे ती मोठी अडचणच आहे. दक्षिणेकडील एक बाजू कापून काढिली. जागां जागां पेठेंत जाण्यायेण्यास वाटा पाडून ठेविल्या आहेत. हल्लीं पेठेंत त्याचें मनुष्य येत नाहीं. इकडील मनुष्य पेठेंत जात येत आहे. मोर्चे शहरपन्ह्याच्या आसऱ्यास नित्याच्या तलाव्याच्या वक्तीं बसतात. काल परवांपासोन रात्रंदिवस नेहमींच ठेविले आहेत. त्यांच्या पिछावर फौज असत्ये. त्यांजकडील माणूस झाडून किल्ल्याच्या आसऱ्यास खंदकांत शिरलें आहे. वरचेवर पळोन येत आहे. त्यांच्या सांगण्यांत पोटाचें विपत्य फार आहे. आज त्याणीं आंतून शेंपन्नास बायका वगैरे कचरा बाहेर घालविला. अहोरात्र पळ सुटला आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १५ रविलाखर इहिदे तिस्सैन.

नं. ३२६९.

(मार्ग० शु० १२–१८ दिसें.)

परशुरामभाऊंचें बळवंतरावांस पत्र पै॥ छ० १५ रबिलाखरचें-

" विसाजीपंत वाडदेकर यांचे पत्रांत इंग्रजाचीं पलटणें टिपूनें हटविलीं यास्तव कलकत्तेवाला जनराल निघाला असा भाव आहे. आपणांकडे हें वर्तमान आलेंच असेल. काय तें ल्याहावें. ' म्हणून लिहिलें; त्यास पुण्याहून पत्रें येतात त्यांत इंग्रजावर टिपू गालब, इंग्रजाकडून येथें बातमी येत्ये त्यांत टिपूवर इंग्रज गालब, असा मजकूर आहे ! घडतां घडेल तें खरें. बंगाली पलटणें आल्याचा मजकूर पेशजी आपणांस लिहिलाच आहे. त्यास त्यांचा एकंदर जमाव किती,

[1] जासूदजोडी.

कोण कोठें, पलटणांपैकीं दस्तारबंद व छोलदार व तुरूप स्वांर वगैरे यांच्या तपशिलाची याद सरदारांच्या नांवनिशीसुद्धां येथील पलटणवाल्यांपासून कलमवार आठवून पाठविली आहे. इतकाही सरंजाम इंग्रजांचाच. याखेरीज किरीट रामराजा वगैरे जागोजागचे पाळेगार आसपाशीं मिळाले आहेत, तो भाव वेगळा. हे ते एक जाले आहेत ह्मणून पत्र आलें आहे. "

(मार्ग० शु० १२–१८ दिसें.)

नं. ३२६६.

यादी इंग्रजाकडील पलटणें टिपूच्या तोंडावर वगैरे जागां आहेत त्यांतील सरदार वगैरे यांचीं नांवें व पलटणें कोणा प्रतीचीं किती यांचा तपशील.

जनरल मेडूस याजबरोबर चेनापट्टणाहून प्रथम सरंजाम निघाला तो—

१६ पलटणें कवायती पगडीवाले.

५ स्वांरांचीं पलटणें.

१ विलायती गोऱ्यांचें.

४ हिंदुस्थानी लोकांचीं.

—

५

५ टोपीवाल्यांचीं

———

२६

---

१ त्रावणकोरचा राजा. २ ही याद धारवाडास तयार झालेली असून अक्षर निळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें आहे. हींतील सर्व माहिती इंग्रजी पलटणांच्या सरदारांकडून घेतलेली आहे असें मागच्या नंबरास छापलेल्या परशुरामभाऊंच्या पत्रावरून समजतें.

याखेरीज तोफा सुमार लहान मोठ्या नव्वद. यांचें माणूस दर तोफेस गोरे गोलंदाज असामी ९ प्रमाणें. शिवाय दर्यावर्दी व खलाशी. यांचा मुक्काम पुटमपल्ली ह्मणोन गांव घांटाखालीं आहे तेथें आहे. तेथून पत्रें आलीं त्यास तेतीस रोज जाले.

अर्काटाहून बंगाली पलटणें कृष्णागिरीस आलीं त्यांतील सरदार कर्णेल **मेकसूळ** आहे. तो हल्लीं मेडूस जनराल यांजपाशीं पटमपल्लीच्या मुक्कामीं मिळाला त्याचा सरंजाम.

३ गोऱ्यांचीं पलटणें.
६ बंगाली हिंदुस्थानी लोकांचीं कवायती पलटणें.
३ चेनापट्टणपैकीं कवायती पलटणें.
१ स्वारांचें पलटण.
—
१३

खेरीज तोफखान्याची गणती लिहून आली नाहीं.

जनरल लार्ड करणवालीस गवरनर, कलकत्ता, हा पांच जहाजें भरून चेनापट्टणास येणार. त्यांपैकीं एक जहाज चेनापट्टणास येऊन दाखल जालें म्हणोन पत्र आलें. बाकी दाखल जाल्याचीं पत्रें आलीं नाहींत. परंतु आजपर्यंत येऊन पोंचले असतील त्यांजबरोबर सरंजाम आहे. बीतपशील—

१ तुरूप स्वांर पलटण एक हजारांचें.
१ गोऱ्यांचें पलटण.
५ कवाइती बंगाली लोकांचीं. कलकत्याहून साऱ्या पलटणांतून निवडून माणूस घेतलें आहे तीं पलटणें.—
—
७

इबॅरकरंबी[1] जनराल, मुंबई, कोण्णूरच्या[2] बिबी यांच्या मुलखांत मल्हारकोटें येथें जावयास निघून गेला. तेथें दाखल जाल्याचें पत्र आलें नाहीं. आजलग पोंचले असतील. त्यांजबरोबरचा सरंजाम मुंबईच्या पत्रांत लिहिला आहे तो—

१ टोपीवाल्यांचें पलटण.
१ कवायती पलटण पगडीवाल्यांचें.

२

खेरीज तोफखाना किती याचा तपशील लागला नाहीं.

तालचिरीचे पलटणांत सरदार मेजर डोर आहे तो मुंबईकर जनरलास मिळेल त्याजबरोबरचा सरंजाम.

४ कवायती पलटणें.
१ टोपीवाल्यांचें पलटण.

५

खेरीज तोफखाना किती आहे याचा तपशील लिहून आला नाहीं.

किरीटी रामराजा याजकडे कुमकेस कर्नेल हाटली सरदार होता तो कोइमतुरानजीक जनराल मेडुस यास येऊन मिळाला त्याजबरोबरचा सरंजाम.

१ टोपीवाल्यांचें पलटण.
५ कवायती पगडीवाल्यांचीं पलटणें.

६

खेरीज तोफखान्याची संख्या लिहून आली नाहीं.

---

१ ऑबरकांबी. २ काननूर.

यांपैकीं कांहीं पलटणें पालकचेरी व कांहीं कोइमतुरास आहेत. जनरालाबराबर आलीं नाहींत.

छ० ११ रबिलाखर सन इहिदे तिस्सैन.

नं. ३२६७. श्री. (२२ दिसेंबर.)

पै॥ छ० २७ रबिलाखर. इहिदे तिसैन.

अपत्यें अमृतानें दोनी कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना. तागाईत मार्गशीर्ष व॥ १ प्रतिपदा सौम्यवारपर्यंत मुक्काम नवलूर नजीक धारवाड येथें वडिलांचे आशीर्वादेंकडून यथास्थित असों. विशेष. वडिलीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पावोन बहुत समाधान पावलों. आशीर्वादपत्रीं इकडील वर्तमान सविस्तर लिहित जाणें म्हणून आज्ञा, एशियास धारवाडांत शत्रूचा जमाव आहे त्यांपैकीं शुक्रवार पेठेंत बारवाले कुसुम पांच येकूण जमाव सुमारें पांच सहा हजारपर्यंत होता. त्याणीं पेठेबाहेर मोर्चेबंदी बातीऱ्या बांधून होते. त्यांजवर इकडील आपले गाडद व रोहिले व इंग्रज येकत्र करोन हल्ला मार्गशीर्ष शु॥ ८ सोमवारीं दोन प्रहरानंतर केली. तव्हां मारगिरी करोन बातेरी एक व मोर्चे मारून उधळून काढिले. शत्रूकडील माणूस जायांजखमी दोनशें व ठार दीडशेंपर्यंत जालें. आपणाकडील जखमी दोनशें व ठार शंभर भले लोक व गाडद व रोहिले व प्यादे मिळोन जालें. शत्रूचा पेठेंतील जमाव पळून किल्ल्याचे खंदकांत गेला. आपणाकडील लोक अस्तमानपर्यंत पेठेंत होते. रात्र जाहल्यानंतर स्वारी गोटास आली. तदनंतर बुधवारीं तिसरे दिवशीं मंगळवार पेठ किल्ल्याचे पूर्वेस आहे तेथें बातेरींत किल्ल्यांतील जमाव होता त्याजवर हल्ला करोन बातेरी घेतली. ते दिवशीं बातेरींतील माणूस चाळीस पन्नास जखमी व ठार वीस पंचवीस जाले. येणेंप्रमाणें दोन लढाया

जाल्या. सोमवारचे लढाईस तोफा सरकारांत पाडाव तीन किल्ल्यांतील आल्या. इकडील फौजेंतील घोडीं दोन लढायांमिळून जखमी चाळीस पन्नास व ठार पंचवीस तीस जाहलीं. इंग्रजाकडील पन्नास बारवाले व गोरे तीन चार ठार जाहले. जखमी शंभरपर्यंत जाले. खासा जान लिटली सरदार यास गोळी खवाटेजवळ पाठीमागें लागली आहे. जखम खैर आहे. सरकारांतून खर्चास पांचशें रुपये खाशास दिल्हे. यानंतर हल्लीं मार्गशीर्ष शु॥ १४ सोमवारीं मोर्चे पेठेंत बसले. किल्ल्यांतील जमाव खंदकांत आहे. गोळागोळी करितात. लढाईचा दम किल्ल्यांतील शिबंदींत नाहीं. पोटास नाचणे जुने व भात मिळोन आठ दिवसास सहा शेर देतात. माणसानें खाल्ले ह्मणजे पोटांत आग पडते. तेणेंकडून लोक बेदील आहे. खासा बदरीजमालखान मात्र ' लढाई करावी. सल्लच्या मामल्याची गोष्ट करावयाची नाहीं. ' ऐसा आग्रह आहे. लोक नित्य वीस पंचवीस पळून लष्करांत येतात. आजपर्यंत तीन हजार बारवाले व तुंगभद्रेअलीकडील प्यादे पळून गेले. किल्ल्याचे नैऋत्य दिशेस टेकडी आहे तेथें बातेरी बांधून येक कुसुम व तोफ येक होती ते बातेरी सोडून किल्ल्यांत गेले. बातेरी रिकामी मोकळी आहे. तेथें धमधमे बांधून तेथून तोफांची मारगिरी किल्ल्यावर सुरू करावयाची तजवीज आहे. तोफा लागू जाल्यानंतर सत्वरच किल्ल्यांतील धर सुटेल ऐसा सुमार आहे. पुण्याकडून तोफा आलेल्या पाछापुरचे बारीस आल्या. दोन चार दिवसां येथें लष्करास पोहोंचतील. तोफांसमागमें दोन हजार गाडद व दोन हजार हशमी लोक ऐसा चार हजार जमाव आहे. इंग्रजाचीं पलटणें दोन मुंबईहून येत आहेत तीं आठ दहा दिवसांत येऊन पोहोंचतील. टिपूकडील वर्तमान अलीकडे विशेषोत्तर नाहीं. खासा टिपू घांटावर आला. जमाव ऐशीं हजार आहे. त्यापैकीं निवड साठ हजार फौज व पायदळ मिळोन आहे. त्यांस वीस हजार बार इकडे रवाना करावयाची

बातमी बाजारी आहे. इंग्रजाचा जमाव पन्नास पंचावन पलटणें आहेत. त्यांपैकीं गोरे निवळ पलटणें + + + आहेत, व तोफा एकशें तीस आहेत. त्यामधें थोर + + + + दहावीस तोफा आहेत. आणखी मागाहून मुमई सुभ्यांतून लढाऊ सामान वरचेवर येत आहे. इंग्रजास त्या प्रांतांतील पाळेगार सात आठ हजारपर्यंत जमावसुद्धां मिळाले आहेत. त्यास टिपूकडील दहा लाख रुपये देऊन फितूर करोन पाळेगार आपले करावे, ऐसें बोलणें लावून ' मोंगलाचा व पेशव्यांचा तह केला. ' ऐसें लटकें संधान केलें होतें ! त्याजवरून जमीदार व पाळेगारानीं इंग्रजाशीं बोलणें लाविलें जे, पेशव्यांची फौज व मोंगलांची फौज अद्याप इकडे आली नाहीं. त्या प्रांतींच आहेत. आम्हीं कोठपर्यंत तुह्मांसमागमें खर्चाचे पेचांत रहावें ? आम्हांस निरोप दिल्यास जिकडे सोय होईल तिकडे जाऊं. त्यावरून इंग्रजास बातमी फितुराची समजणेंत आली. तदोत्तर ' पाळेगारांस समजाविशी करोन दरमहा खर्चास सहा लाख रुपये द्यावे. ' ऐसा करार करून पाळेगारांस धीर भरंवसा देऊन फितूर मोडला. त्या अलीकडे (इंग्रज) टिपूचा पाठलाग करीत आहे. इंग्रजाचें कूच जाहलें म्हणजे टिपूनें आपला तळ सोडून चार कोस काढतें घ्यावें, ऐसें दररोज होत आहे. ठराऊन लढाई होत नाहीं. याप्रमाणें बाजारी वर्तमान आहे. बिदनूर प्रांतीं घांटाखालीं कोंकणांतील + + + गड किल्ला समुद्र किनारा आहे. तें ठाणें संधान लावून सरकारांत किल्ला आला. बापूजीपंत लिमये, चिंतोपंत लिमये यांचे बंधु, यांस किल्ल्याचे बंदोबस्तीस पाठविणार, याप्रमाणें यजमानांची मर्जी आहे. आणखी टिपूकडील बाजारी वर्तमान रास्तेच्या विद्यमानें तहाचें बोलणें लाविलें आहे; ' ऐशीं लाख रुपये साल मजकुरीं खंडणी घ्यावी. दरसाल साठ लाख रुपये देतों. सलुख करावा ' त्यास इकडील बोलणें रास्त्यांचें जे, पूर्वीं बिदनूर तालुका वगैरे सरकारांत प्रांत होते ते द्यावे, ह्मणजे आह्मी तुमचे

बोलणें तहाचें सरकारांत बोलूं. निदान गुत्तीपर्यंत तालुका सरकारांत द्यावा. ऐसें होत असल्यास सरकारांत बोलूं. व टिपूकडील वकील मुसलमान दोनशें स्वार व पांचशें गाडद सुद्धां चित्रदुर्गास आला आहे. तहाचें वृत्त असल्यास रास्तेचे विद्यमानें बोलण्यास येणार अशी वदंता आहे. खरें लटकें पक्कें नाहीं. धारवाडांतील कौल लोकांस येणेंविशीं सरकारांतून दिल्हा आहे. दोन तीन दिवस जाले. नित्य पांचशेंपर्यंत गुळें येतें. वडिलांस कळावें करितां विनंती लिहिली आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नं. ३२६८ (मार्ग. व. ४–२५ दिसें.)

परशुरामभाऊ यांचें पत्र गंगाधरराव यांस छ.१८ रबिलाखरचें—

" इंग्रजाचीं पलटणें करजवाडच्याच्या मुक्कामीं आलीं. बाळाजी हरी पटवर्धन त्यांजबरोबर आहेत त्यांचें पत्र आलें त्यांत त्यांच्या उपद्रवाची शर्त आहे ! येथून कारकून व गाडदी त्यांजकडे पाठविले आहेत. राजश्री हरिपंततात्या निघाल्याचें आपण ऐकिलेंत तें प्रमाणच आहे. येथें त्यांचीं पत्रें आलीं होतीं. अलीकडे कसकसा बेत ठरला तें लिहून आलें नाहीं. लिटलीच्या समाचारास प्रथम दिवशींच तलाव्याहून गोटास येत्येसमयीं त्याजकडे जाऊन आलों. वरचेवर समाचार आणवीत आहों. मोर्चे शहरपन्ह्याच्या भिंताडास लागोन रात्रंदिवस बसले आहेत. तोफेची मारागिरी होत आहे. पेठेंत त्यांजकडील माणूस अगदीं नाहीं. किल्ल्याच्या आसपास खंदकाजवळ दबून आहे. पुढें वाढून येत नाहीं. नित्य आंतलें थोडेंबहुत माणूस पळून येत आहे. तोफा आज येऊन पावल्या. "

नं. ३२६९. (मार्ग० व० १३—२ जाने.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं.

प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. मोर्चे कायम जाल्याचा मजकूर पेशजी लिहिलाच आहे. त्यास आजपर्यंत शहर पन्ह्यालगत व बाजूस मोर्चे होते ते हल्लीं पेठेंत वगैरे जागांजागां बसले आहेत. तोफाही तेथेंच ठेवून मारगिरी होत आहे. याउपर पुढें चिकरीखेरीज दुसरें काहीं नाहीं. तेथपावेतों इकडील लोकांचा लगट आहे. रोजबरोज पेशकदम[1] आहे. किल्ल्याच्या दक्षिणेस पेठेच्या बाजूनें बेतिऱ्यांत त्याचे लोक राहून मारगिरी करीत होते त्यास छ० २४ रबिलाखरीं इंग्रजानीं त्यांजवर शबकून (?) घालोन उधळिलें. याच्या मारापुढें त्यांचा दम निघेना. पळोन गेले. ती जागा याणीं मुस्तकीम केली. त्याच गडबडींत तिकडील बारवाले तीनशें चापाच्या बंदुकांसुद्धां, व बिनहत्यारी दोनशें, येणेंप्रमाणें पांचशें मनुष्य सरकारांत येऊन रुजू जालें. याशिवाय चहूंकडून दोन तीनशेंपर्यंत पळून गेले. हजाराचा भरणा किल्ल्यांतला कमी जाला. मनुष्याचा विश्वास येईना, आणि इकडील सक्ती, पाहून बाहेर जें मनुष्य होतें तें किल्ल्यांत नेलें. खंदकाचे रेवणीस वगैरे जागोजाग बाहेर थोडेंबहुत आहे. आज दोन चार रोज पळ विशेष येत नाहीं. इंग्रजानीं अद्यापि तोफा सुरू केल्या नाहींत. त्यांजजवळ तोफा आहेत त्या लहान, सबब सरकारच्या दिवाळतोड घेऊन मारगिरी करणार; त्याच्या साहित्याची तरतूद होत आहे. आंतून जो मनुष्य येतो तो पोटास नाहीं म्हणून सांगतो. श्रीइच्छेनें घडतां घडेल तें खरें. टिपूकडील वर्तमान तर इंग्रजाशीं लढाई होऊन याचा नाश मुबलग जाला असें वर्तमान चहूं-

[1] पुढें पाऊल.

कडे आहे. परंतु कोणाचें लिहिलें आलें नाहीं. बहुतांच्या सांगण्यांत हीच गोष्ट आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पै॥ जमादिलावल. इहिदे तिस्सैन. पौषमास.

नं. ३२७०. (मार्ग० व० १३–२ जाने.)

आप्पाजी गोविंद सखदेव याचें पत्र लष्करांतून मिरजेस बाळासाहेबांस छ० २६ रबिलाखरचें—

" दुर्गाकडील बातमी वरचेवर वडिलांस लिहीतच होतों. त्यास आज प्रातःकाळीं सूर्योदयाचे सुमारें दुर्गाकडून दोन हजार बार व प्यादे व पांचशें स्वार व दोन तोफा घेऊन नीट चालोन आमच्या गोटाचे पिछाडीस आले. आम्ही तयार होऊन त्यांच्या तोंडावर जाऊन उभे राहिलों. व इतक्यांत बुनगें झाडून तयार करवून हरिहरास लावून दिलें. आम्ही सडे अद्यापि उभे आहों. तिकडील जमाव आला तो कडलीगुंदीजवळ उभा आहे. पुढें काय होतें पहावें. आम्हीं वरचेवर फौज पाठवावी म्हणून श्रीमंतांस लिहीत गेलों. परंतु कुमक आली नाहीं. प्रस्तुत असा प्रसंग येऊन पडला. "

नं. ३२७१. (मार्ग० व० ३०–४ जाने.)

धारवाडाहून परशुरामभाऊंचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २८ रबिलाखरचें—

---

१ या पत्रावर रवाना तारीख नाहीं, व पैवस्तीची तारीख आहे तिजवर शाई पडलेली असल्यामुळें आंकडा ओळखत नाहीं. तथापि तर्कानें असें वाटतें कीं, पैवस्तीची तारीख १ जमादिलावल असावी, आणि रवाना तारीख २६ रबिलाखर असावी. कारण पत्रांत २४ तारखेस इंग्रजानीं किल्ल्याच्या बातेऱ्या घेतल्याचा मजकूर आहे. ती गोष्ट घडल्यावर दुसरे किंवा तिसरे दिवशीं पत्र लिहिलें असें धरलें, व धारवाडाहून मिरजेस पत्र यावयास चार दिवस लागले असें धरलें, म्हणजे वर सांगितलेली तारीख निघत्ये. २ परशुरामभाऊंस.

" इंग्रज खासा कर्नल फ्रेद्रीक वगैरे पांच चार असाम्या सडे येऊन पावल्यानंतर येथून सांडणीस्वार आपणांकडे गेला त्याजबरोबर लिहिलेंच आहे त्याजवरून कळेल. पलटणें मागें राहिलीं होतीं तीं येऊन चार रोज जाले. भेटीचा समारंभ छ० २६ रबिलाखर इंदुवार रुजू रविवारीं जाला. भेटीचा बेत वस्त्रें बहुमान सुद्धां पेशजी लिटलीच्या जाबत्याप्रमाणेंच. पंधरा सोळा असाम्या आल्या होत्या. कर्नल फ्रेद्रीक यास जेगा मात्र जास्ती दिला. लिटली बराबर आला होता त्यास शिरपेंच व शालजोडी दिली. सरकारांतून मातबर तोफा आल्या त्या सुरू केल्या आहेत. नित्य मारगिरी होत आहे. राजश्री हरिपंततात्या पेशजी निघाले होते तो मुहूर्त प्रशस्त नव्हता यास्तव मागती शहरांत जाऊन पुनः निघून बाहेर उतरले आहेत. आज आठ रोज जाहले. सरंजामाची तयारी होत आहे. सारांश तात्या नबाबाकडे जाणार. नबाबाची फौज व हे मिळोन तुंगभद्रा उतरून पुढें इंग्रजाचीं पलटणें कृष्णगिरीजवळ अंबूरच्या घांटाजवळ आलीं आहेत तीं सामील करून घेऊन टिपूवर जावें, आम्हीं बिदनूर प्रांतीं रहावें, अशी योजना आहे. येथें गुंतलों आहों ते मोकळे जाल्यावर मग पुढें जसें चहूंकडील दिसेल तसें करावयास येईल. "

नं. ३२७२.

(पौष शु० १–५ जाने.)

धारवाडाहून निळकंठ आप्पाजीचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ रबिलाखरचें—

" हल्लीं खासा स्वारी मोर्च्यांचे पाठीमागें—भैराळाचें देवालय आहे टेंकडीवर—तेथें आहे. भोजन व निद्रा तेथेंच होत असत्ये. स्वारी येथें येऊन आज नऊ रोज जाले. पागा व शिलेदार तमाम व तोफखाना टेंकडीच्या मागें जागोजाग उतरला आहे. टेंकडीवर किल्ल्याच्या बुरजावरील गोळे येतात, परंतु स्वल्प. कारण, पुढें मोर्चे

माऱ्यांत गेले आहेत त्यांजवर त्यांची नजर. फार करून मोर्च्यांवरच मार होतो. केव्हां तरी इकडे दाटी पाहून मार करितात. "

नं. ३२७३. (पौष शु० २–६ जाने.)

+धारवाडाहून परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १ जमादिलावलचें––

" दारू पंचवीस खंडी व शिसें पांच सात खंडी पाहिजे. फारच खोळंबा आहे. खरेदी करूं म्हटल्यास विलंब लागेल, याकरितां शिलकेपैकीं पाठवावें व किंमत ल्याहावी. पाठवून देऊं. "

नं. ३२७४. (पौष शु० ३–७ जाने.)

परशुरामभाऊंचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २ जमादिलावलचें––

" तोफखान्याकडे काने भरावयास इंग्रजी कांबी पाहिजेत, यास्तव सांडणी स्वार पाठविला आहे. तर पत्र पावतांच वीस शेर पक्के इंग्रजी कांबी पाठवाव्या व किंमत ल्याहावी. त्याप्रमाणें ऐवज पाठवून देऊं. "

नं. ३२७५. **श्री.** (पौष शु० ७–११ जाने.)

सेवेशीं निळकंठ आप्पाजी सांष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० ६ जमादिलावलपर्यंत स्वामीच्या कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. इकडील वर्तमान तर खासा स्वारी मोर्च्यांचे पिच्छाडीवर मैराळटेंकडीस देवालयांत नेहमीं राहिल्याचा मजकूर पेशजी लिहिलाच आहे. हल्लीं मोर्चे पेठ अलीकडे टाकून पुढें चालों लागले. इंग्रजाची तयारी होत आहे. सरकारच्या थोरल्या तीन तोफा

+ दारू व शिसें जलदीनें पाठविण्याविषयीं आणखी भाऊंचें छ० ६ जमादिलावलचें पत्र आहे तें येथें घेतलें नाहीं. १ धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र.

इंग्रजानें हवालीं करून घेतल्या. दारूगोळा जमा होत आहे. मोर्च्यांचें साहित्य पांच हजार थैले मोठे मोठे कापडी व गोणपाटी मागितल्यावरून निंमे तयार करून दिले. निंमे दोन चार रोजांत होतील. कुदळीं व खोरीं वगैरे सरंजाम (इंग्रजानें) एकदम मागोन घेतला आहे. थैल्यांचें कारण काय म्हणून आपण म्हणतील तर माती भरून मोर्चे चालते करणार, व तोफेची मारगिरी साधावयाकरितां पाहिजेत, असें त्याच्या बोलण्यांत आहे. श्रीमंतानीं वकिलाकरवीं पलटणच्या सरदारांस तोफेची मारगिरी कोण्या जाग्यावरून योजिली आहे ती सांगावी म्हणोन विचारिलें. परंतु त्याणें उत्तर केलें जे, " योजिली जागा आमच्या तीर्थरूपांस देखील सांगावयाची नाहीं ! सुरू होईल तेव्हां कळेल. " हा गृहस्थ रीतीचा नव्हे. बोलणें कठोर, शिपायगिरीची तारीफ विशेष, याप्रमाणें त्याजकडील मंडळीच्या सांगण्यांत आहे. प्रथम पलटणाबराबर जान लिटली कपितान आला होता त्याचा हुकूम राहिला. हल्लीं आला याचें नांव कर्नल फ्रेद्रीक[1] आहे. सर्व येखत्यार याजवर. लिटलीनें याच्या हुकमांत चालावें असें जालें. पेंढारी पट्टणाकडे स्वारीस गेले होते त्याणीं नऊ हत्ती पाडाव आणिले व एक हत्ती थकून मागें राहिला आहे तो मागाहून येणार म्हणोन राजश्री आप्पाजी गोविंद यांचें पत्र (येथें) श्रीमंतांस आलें. परंतु कोणत्या ठिकाणाहून आणिले हें लिहिलें नाहीं. हत्ती लष्करांत येऊन दाखल जाले. श्रीमंत राजश्री रघुनाथराव दादांची रवानगी हरपनहळ्ळीच्या सरदेस जाली. परवां कूच करून गेले. हुबळीच्या पुढें गेले. रास्ते यांचें पथक त्यांजबरोबर जावें असें ठरलें आहे. अद्यापि गेलें नाहीं. कुसेगलच्या तोंडावर आहे. त्यांतील खाशास येथें येण्याकरितां चिठी गेली आहे. काय ठरतें पहावें. श्रीमंत राजश्री दौलतंराव हिंदुराव घोरपडे याणीं जावयाचा बेत केला आहे. जाण्याविशीं

१ कर्नल फ्रेडरिक् यास.

वरचेवर आज्ञा होत्ये, परंतु कांहीं जाबसाल आहेत ते उलगडले म्हणजे जाण्यास गुंता नाहीं. किरकोळ पथकें नेमलीं तीं गेलीं व जातात. खासा स्वारी टेंकडीवर आहे. याउपर पेठेंत जाऊन रहावें असा बेत होत आहे. त्या जाग्यास मारगिरी फार आहे. सर्वांचे मतें तेथें राहणें प्रशस्त नाहीं. ठरेल तें खरें. सेवेशीं विदित होय हे विज्ञापना.

नं. ३२७६. (पौष शु० १४—१९ जाने.)

धारवाडाहून परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० १४ जमादिलावलचें——

" ' आप्पाजी गोविंद यांजवळ जमीयत थोडी असून छापा सांभाळिला यास्तव आणखी फौज त्यांजकडे पाठवावी. चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांची रवानगी जाल्याचें ऐकितों. दारू पांच खंडी रवाना केली व आणखी दारू व शिसें पांच खंडी पाठवून देतों. दारूच्या शोधाकरितां बोहारी यास पनवेलीस पाठविला आहे. तीर्थस्वरूप राजश्री मेघश्यामराव बापू यांस जनोबाच्या उत्तरकार्याबद्दल ऐवज देत होतों, परंतु त्यानीं घेतला नाहीं. ' वगैरे मजकूर लिहिला तो कळला. आप्पाजी गोविंद यानीं जवामर्दी चांगली केली. त्यानीं त्याजकडील दहा पांच घोडे पाडाव करून आणिले, व त्यास मारून मागें सारिलें. आतां तर चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा हरपनहल्लीच्या सरदेस पाठविले आहेत. आतां कांहीं चिंता नाहीं. एकमेकांचा एकमेकांस इशारा होत जाईल. "

नं. ३२७७. **श्रीगणपति.** (पौष शु० १४—१९ जाने.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं.

प्रती परशुराम रामचंद्र आशीर्वाद उपरी. इंग्रजांकडील पलटणवाला कर्नेल फेड्रीक याचें बोलणें जे " धारवाडचा किल्ला विसा

रोजांत फत्ते करावा, याप्रमाणें मुंबईहून निघतेसमयीं हुकूम आहे. येऊन सोळा सतरा दिवस जाले, याउपर मुदत लागावयाची नाहीं, यास्तव खंदक भरावयास शेराचे वगैरे भारे व शिडच्या येणेंप्रमाणें सरंजाम जलदीनें द्यावा; ह्मणजे हल्ला करून स्थळ घेतों. हें काम आपल्या पलटणानिशींच करणार. सरकारच्या लोकांनीं येऊं नये. तमाशा पहावा. अथवा सरकारच्या लोकांनीं ही गोष्ट करावी. आम्हीं पाहूं. कोणी कोणाची कुमक करूं नये. आम्हीं स्वतंत्र कार्य केल्यास स्थळ[१] देऊं न देऊं हा अंदेशा येत असल्यास आणों नये. सरकाराशीं तफावत करणार नाहीं. खातरजमा असों द्यावी. किल्ल्यांत नक्त ऐवज जो असेल तो घेऊन (आमच्या) शिपाई यांस बक्षीस देऊं. वरकड जिनसीस हात लावणार नाहीं. पेशजी आमची चाल किल्ला घेतला असतां आंतील जिन्नस कोणताही असो, दरोबस्त[२] घ्यावा किंवा किंमत ठरेल ती घ्यावी, असें होतें. अलीकडे तो जाबता राहिला. नक्त असेल तें मात्र घ्यावें असें ठरावांत आहे त्याप्रमाणें होईल. आम्हांजवळ सामान आहे तें थोडें असें वाटत असेल. त्यास याच सामानानें धारवाडासारखे दोन किल्ले विल्हेस लावूं ! इतकें सामान यासाठींच आणावयास कारण एवढेंच कीं काम जलदीनें व्हावें, एतदर्थीं आणिलें आहे. हर इलाज करून या जाग्यांतून मोकळें जालें पाहिजे. याचा इत्यर्थ काय तो सांगावा; " ह्मणोन. त्याजवरून विचार पहातां ही गोष्ट बुद्धीपरती आहे ! यास काय अजमास समजला हें कळत नाहीं. जागा कुबळ, तोफेच्या मारागिरीनें किंवा अन्नपाण्याच्या विपत्तीनें जेरीस यावा, तर तूर्त मार-

१ मागें नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दींत पेशवे व इंग्रज मिळून आंग्र्याशीं लढत होते तेव्हां इंग्रजानीं विजयदुर्ग घेतलें तें पेशव्यांस परत देण्याच्या कामीं त्यांनीं पुष्कळ टाळाटाळ केली होती त्यास अनुलक्षून हें बोलणें. २ विजयदुर्गांत सांपडलेला लाखों रुपयांचा जिन्नस आह्मीं नेला तसें या खेपेस करणार नाहीं.

गिरी होत आहे याचा विशेष काट जाला नाहीं, व थोडेंबहुत भिंताड पडलेलें असावें तेंही नाहीं ! अन्नाची तूट (किल्ल्यांतून) जो येतो तो बहुतच सांगतो. तर्केंकरून मनास आणितां अन्नाव्यतिरिक्त किती दिवस गुदरतील ? परंतु किल्ल्यांत धान्याचा कांहीं संग्रह आहे. लोकांस मात्र हमखास देत नाहींत. युक्तीयुक्तींनें देतात. खंदक मातबर, भरावयाचा उद्योग केल्यास लवकर आटोपेलसें दिसत नाहीं. इतकें असोन याच्या बोलण्याची धमक मोठी ! मनसब्यानें उत्तर सांगितल्यास याचें बोलणें प्रतिज्ञेचें पडतें. परीक्षा पहावी तर दैव-वशात् त्याच्या वस्तू गोष्ट साधल्यास इंग्रज फार शेर होतील. आणि सरकारचें मनुष्य मुबलग असतां कांहीं प्रयोजन जालें नाहीं असें होईल; व लौकिकांत बहुतच कमी पडेल. हा अर्थ ध्यानीं आणोन (हल्ला करावयाचें आपणच) कबूल करावें तर आपल्या लोकांचा दम किती हें समजण्यांतच आहे. मोहरा फिरल्यास हे (इंग्रज) तमाशा पहाणार. साऱ्यांनीं मिळोन उठावणी करावी म्हटल्यास त्याच्या चित्तास येत नाहीं ! ‘ करणें तर स्वतंत्र करूं, कोणी कोणाची कुमक देखील करूं नये, ’ असे आवाज निघतात ! उत्तर सांगा-वयास सुचत नाहीं. मोठें संकट आहे. श्रीसत्तेकडून काय घडतें पहावें. सरकारची कुमक असावी असा आमचा बेत. परंतु त्याच्या म्हणण्यांत ‘ आम्हीं (इंग्रज) माघारे फिरूं ही गोष्ट लक्षांत सुद्धां आणूं नये. कसेंही असो. कुमकेचें प्रयोजन नाहीं. आमचें आम्हीं पाहतों. ’ त्याजवरून शेराचे वगैरे भारे व शिडयांची तरतूद करविली आहे. ईश्वरइच्छेनें काय घडेल तें खरें. साधेल असें वाटत नाहीं. मग श्रीमंतांचे प्रतापेंकडून काय घडेल तें खरें. दारूविशीं बहुत खोळंबा जाला आहे. दहा खंडी तर आपण रवाना केलीच आहे. आणखी पांच खंडी तरी सत्वर रवाना करावी. दुसरीकडे बहुत शोध

केला. परंतु कोठें मिळेना, यास्तव लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पुण्याहून तोफा रवाना जाहल्या त्यांचे गोळे अथवा दारू अगदीं सामान नाहीं ! येथून पत्र पाठविलें त्याचें उत्तर आलें जे, 'रवाना केलें आहे, लवकरच येऊन पावेल,' असें लिहिलें आहे. मग कधीं येईल तें येऊ ! हे आशीर्वाद.

पै॥ छ० १७ जमादिलावल इहिदे तिस्सैन.

नं. ३२७८.

(२१ जाने.)

धारवाडाहून अमृतराव टकले यांचें बाळासाहेबांस पत्र पौष वद्य १ चें—

" धारवाडचे किल्ल्यास मोर्चे बसले आहेत. सरकारचे लोकांचे मोर्चे शुक्रवार पेठ व हावेरी पेठचे बेगम पेठेच्या व किल्ल्याच्यामध्यें मोर्चेबंदी करोन मोर्चे बसले आहेत, इंग्रजाकडील मोर्चा किल्ल्याच्या दक्षिण दिशेच्या व पश्चिम दिशेच्या मध्यें बातेरी बांधून मोर्चा बसविला आहे. तेथें सरकारच्या तीन तोफा इंग्रजाकडे दिल्या आहेत. तेथून इंग्रजानीं किल्ल्यास तोफा लागू करून किल्ल्याच्या तटास हजार गोळे लाविले आहेत. तट कांहीं ढांसळला नाहीं. आणखी तोफा लागू आहेत. काट कसा होतो पहावा. सरकारचे मोर्चेकडून तोफा लागू करून फत्तेबुरूज कांहीं ढांसळला. परंतु तो बुरूज आंतले तटास आहे. दुसरा तट बाहेरील शाबूद आहे. फत्तेबुरुजास तोफा लागू करून उपयोगीं नाहीं हें जाणून तोफा दुसरीकडे लागू केल्या आहेत. हावेरी पेठेंत धोंडोपंत गोखले यांचें पथक व नारायणजी बाबर व सखोजी काटे व भास्कर जगन्नाथ व गोविंद रामचंद्र या चार पागा मिळोन मोर्चा बसविला आहे. व दुसरा दोन हजार गारदी यांचा मोर्चा एक हावेरी पेठेंत. असे दोन मोर्चे बसले आहेत. किल्ल्यांतील

कानडे प्यादे व कवायती बार मिळोन सहा सातशें जमाव होऊन बाहेर निघोन धोंडोपंत गोखल्याचे मोर्च्यांवर पडोन लढाई अस्तमानीं दिवसास चार घटका जाली. (आंतल्यानीं) तीन वेळ मोर्च्यांतील लोक उठवून पेठेबाहेर उधळोन लाविले. उपरांतील स्वारांची कुमक दुसरी पोंहचल्यानंतर किल्ल्यांतील लोक आलेले माघारे गेले. धोंडोपताकडील लोक ठार दहा व जखमी वीसपर्यंत जाले. किल्ल्यांतील लोक तीस बत्तीसपर्यंत ठार व जखमी शें दीडशेंपर्यंत जाले. याप्रमाणें लढाई होऊन (आम्हीं) मातक्यान मोर्चे कायम केले. यानंतर इंग्रजानीं दोन दिवस बोलणें लाविलें जे, " आपण मुंबईहून आलों तेव्हां किल्ल्यास मोर्चे लाविल्यापासून बेवीस दिवसांत किल्ला घ्यावा. त्याजवर दिवसगत लागल्यास कार्यास येणार नाहीं ह्मणून आपले धन्याची आज्ञा आहे. तर आपण हल्ला करून किल्ला घेतों. साहित्य पुरवावें. नाहीं तर तुम्हीं हल्ला करून किल्ला घेणें. कुमक तुमची आम्ही करीत नाहीं. तुह्मीं आमची कुमक न करणें. " ऐसें नित्य बोलणें लाविलें आहे. इकडून वडिलानीं उत्तर केलें कीं, " आजपर्यंत हा किल्ला कोणीं हल्ला करून घेतला नाहीं. माणसांची खराबी मात्र होईल. " ऐसें बोलणें जालें. नंतर हल्ला दोन दिवस तहकूब जाली आहे. इंग्रजाचा आग्रह आहे जे, याउपरी आपणास रहावयास पुरवत नाहीं. त्याजवरून पुढें कोणती मसलत ठरते ती पहावी. तीर्थस्वरूप राजश्री रघुनाथराव दादा यांची रवानगी हरपनहळ्ळी व रायदुर्ग प्रांताकडे केली आहे. समागमें रास्त्यांचें पथक व हुजरात मिळोन पांच हजारांची भरती करून दिली आहे. पहिलीं ठाणीं सरकारचीं बसलीं आहेत त्यांचा बंदोबस्त ठेवावा व पुढें आणखी मुलूख साधे असें करावें ह्मणून दादांची रवानगी जाली आहे. आपाजी गोविंद हरिहर व बसवापट्टण प्रांतीं होते त्यांजवर शत्रूकडील चित्रदुर्ग येथें

१ परशुरामभाऊनीं.

जमाव होता तो धांवणी करून छापा घालावयास आला. आप्पाजी गोविंद याणीं लढाई करून शत्रूकडील दहा पांच घोडीं आणिलीं. शत्रूचा जमाव आलेला माघारा गेला. इकडील पेंढारी याणीं दोन तीन वेळां स्वारी पट्टणप्रांतीं करून मुलूख मारून लूट आणिली. हल्लीं पट्टणाचे अलीकडे दहा वीस कोसांवर एका ठाण्यांत टिपूचे हत्ती चारणीस होते तीं ठाणीं पेंढारी याणीं मारून दहा हत्ती व पन्नास साठ घोडीं आणिलीं. मोंगलाची फौज शत्रूच्या प्रांतांत गेली आहे तिणें पंचवीस लक्षांचा मुलूख सोडविला असें कागदोपत्रीं वर्तमान आहे. कांहीं फौज मोंगलाची कोपळास बसली आहे. मोर्चे बसले आहेत. अद्यापि किल्ला जेर नाहीं. कधीं हस्तगत होतो पहावा. ”

पै॥ छ० २२ जमादिलावल.

नं. ३२७९.

(पै. व० २–२२ जाने.)

नीळकंठ आप्पाजीचें बाळासाहेबांस पत्र धारवाडाहून मिरजेस. छ० १७ जमादिलावलचें—

“ विज्ञापना. इंग्रजाचें बोलणें हल्लयाप्रकरणीं वगैरे कित्येक जालें तें श्रीमंतांच्या पत्रीं विस्तारें लिहिलें आहे त्याजवरून निवेदन होईल. इंग्रजाचा दस्तूर हल्लयाचे पूर्वीं कोणासही सांगून पाठवावें जे, “ हल्ला करणार. कौलानें उतरत असल्यास पार करून देऊं, नाहीं तर कत्तल करूं, ” ह्मणोन; त्याप्रमाणें त्यांणीं परवां आपल्या शिपाया-बरोबर किल्लयांत बदरीजमालखान यांजकडे सांगून पाठविलें होतें. त्याणीं उत्तर सांगून पाठविलें कीं, आज उद्यां दोन दिवस मुहूर्त नाहीं. नंतर पलटणांतील कोणी खासा यावा म्हणजे त्याशीं बोलणें तें बोलों. याप्रमाणें सांगोन जो गेला होता त्यास वस्त्रांबद्दल पन्नास रुपये देऊन लावून दिलें. कोणी खासा जातो किंवा नाहीं याचा

ठराव अद्यापि नाहीं. श्रीमंतांची स्वारी नित्य अस्तमानीं भोजनोत्तर पेठेंत मोर्च्यांपाठीमागें रहावयास जात आहे. प्रातःकाळीं माघारे येतात. इंग्रजांचें मत हल्ल्याविशीं बहुत आहे. आज दोन तीन रोज सतत (भाऊंकडे कर्नल फ्रेद्रिक) बोलावयास येत आहे. बोलणें फार जुरतीचें. लिटलीस बराबर आणीत नाहींत. याचें कारण काय ह्मणोन विचारितां उत्तर केलें कीं, " लिटलीनें किल्ल्याचें काम केलें नाहीं व त्यास ठाऊकही नाहीं. मैदानच्या लढाईस मात्र योग्य. ही गोष्ट त्याची नव्हे. आणि त्यास विचारावयाचेंही नाहीं. हुकमाप्रमाणें वर्तेल. " असें सांगितलें ! "

(पौष व० ६—२५ जाने.)

नं. ३२८०.

परशुरामभाऊंचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २० जमादिलावलचें—

" इकडील वर्तमान तर मोर्चे पेठ मागें टाकून पुढें गेले आहेत. इंग्रजाच्या बोलण्याचा आशय पेशजी लिहिलाच आहे. अद्यापि ठरावांत आलें नाहीं. चिरंजीव राजश्री दादाचें जाणें लौकर तुंगापार होईना, सबब रा॥ आप्पाजी गोविंद तुंगाअलीकडे आले. चिरंजीवांस निकडीनें लिहिलें आहे. मग काय करितात पहावें ! "

(पौष व० ६—२५ जाने.)

नं. ३२८१.

धारवाडाहून परशुरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २० जमादिलावलचें—

" चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांची रवानगी जाल्या-चा मजकूर पेशजी लिहिलाच आहे. हल्लीं त्यांचा मुक्काम सावनुरा-नजीक आहे. याउपर लवकरच तुंगापार होतील. समागमें रास्ते यांचें पथक व आणखी हजार बाराशें लोक व त्यांचें (स्वतःचें) पथक दिलें आहे. राजश्री दौलतराव हिंदुराव घोरपडे यांची नेमणूकही

तिकडेच केली आहे. परंतु ते कांहीं कार्यास्तव येथें राहिले आहेत. काम जालियावर जाणार. दारू व शिसें (मिरजेहून) रवाना जालें तें अद्यापि आलें नाहीं. इंग्रजाच्या पलटणांत कर्नेल फेद्रीक आला आहे त्याच्या हुकमांत लिटलीनें रहावें. बरोबरीचा रुतुवा नाहीं. याप्रमाणें मुंबईहून ठरून आलें आहे त्याप्रमाणें चालतें. व्यंकटराव घोरपडे गजेंद्रगडाहून पुढें गेले. जुन्या शेंडुराजवळ शत्रूनें नवें शेंडूर बांधिलें आहे त्याचें नांव कृष्णगिरी. किल्ला चांगला मजबूद होता. त्यास हे शह देऊन बसले होते. आंतून संधानही होतें. निकड करून ती जागा घोरपडे यांनीं फत्ते केली. अद्यापि मशारनिल्हे त्याच स्थळीं आहेत. बंदोबस्त करून पुढें पाऊल टाकितील. रायदुर्गास नाईकजी लुगडे ठेविले आहेत. मोंगल अद्यापि कोपळासच बसले आहेत. "

नं. ३२८२.

(पौ. व० ७–२६ जाने.)

धारवाडाहून नीळकंठ आप्पाजी पोंक्षे यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ जमादिलावलचें—

" इकडील वर्तमान पूर्ववत् आहे. मोर्चे किंचित् पेठ मार्गे टाकून पुढें गेले आहेत. तोफेची मारगिरी पांच सात रोज बंद आहे. कारण दारू सरली. काल स्वामींकडून दारू मोठ्या समयास आली. अद्यापि मारगिरी सुरू नाहीं. आंतील मारगिरी जाली तरी थोडीच होत्ये. "

नं. ३२८३.

(पौष व० ३०–२ फेब्रु.)

धारवाडाहून परशुरामभाऊंचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २९ जमादिलावलचें—

" इंग्रजाचें मत खामखा हल्ला करावी असेंच आहे. याउपर

१ तुम्हांकडून.

काय घडतें पहावें. आम्हीं बहुत प्रकारें सांगितलें कीं, " खंदकाच्या पाळीवर मोर्चे जाऊं देणें. मग विचार करावयासीं येईल " असे बोललों. परंतु त्याच्या चित्तास येत नाहीं. तांतड करितो. श्रीमंतांचे प्रतापें कडून सिद्धीस जाईल तर न कळे ! नाहीं तर बुद्धीनें कांहीं चांगलें दिसत नाहीं ! मग ईश्वर काय घडवील तें खरें. कर्णेलाचा तर मोठा आग्रह आहे. "

नं ३२८४. श्रीगणपति. (माघ शु. ४—७ फेब्रु.)

चिरंजीव राजश्री बळवंतराव यांसीं—

प्रती परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद उपरी. येथील ता॥ छ० ३ जमादिलाखर इंदुवारपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. आज पहांटेची पांच चार घटका रात्र असतां इंग्रजाकडील पलटणवाल्यानीं हल्लयाचा बेत धरून खंदक भरावयाचें सामान वगैरे घेऊन नीट चाल करून खंदकापर्यंत गेले आणि भारे वगैरे टाकून कांहीं लोकानीं उड्या घातल्या. इतक्यांत किल्लेकरी सावध होऊन अतिशय मार धरिला. तोही सोसून पुढील उद्योग करावा, त्यास किल्लेकरी याणीं भाऱ्यांस आगी दिल्या. भारे वाळले होते यामुळें आग जलद पोंचली. सबब साराच बेत राहिला. परस्परें मारगिरी बेसुमार जाली. इंग्रजाकडील दहा वीस माणूस ठार, पन्नास साठ असामी जखमी जाले. याखेरीज सरकारचें माणूस थोडेंबहुत ठार जखमी जालें. अमुक संख्या लागली नाहीं. थोडेंच आहे असें वाटतें. इंग्रजांचा बेत सिद्धीस गेला नाहीं. फार खट्टे आहेत. आणखी कोणता इत्यर्थ करतात पहावें. महिपतराव आबाजी गोळीनेंच ठार जाले. ईश्वरें वाईट केलें. परवां मंदवारीं रात्रौ हल्ल्याचा निश्चय करून सारें साहित्य देखील जालें होतें. परंतु ते दिवशीं इंग्रजानीं गलबल पाहून राहविलें. काल रात्रौ अकस्मात् कोणास कळूं न देतां ठराविलें. बरीच साधली होती, शेवट चांगला

जाला नाहीं. अशीपुढें यत्न नाहींसा जाला. असो. घडतां घडेल तें खरें. सर्वत्र मंडळी सुखरूप आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पै ॥ छ० ७ जमादिलाखर सन इहिदे तिस्सैन. माघ मास.
नं. ३२८५.

(८ फेब्रु.)

धारवाडाहून अमृतराव टकले यांचें मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र माघ शुद्ध ५ चें–

" काल सोमवारीं प्रातःकाळीं तीन चार घटका रात्रीस इंग्रजानीं हल्ला करावी ह्मणोन इत्यर्थ करून इंग्रजाकडील लोक किल्ल्याचे खंदकापर्यंत गेले. खंदकांत उतरावयाचे पूर्वीं पंधरा दिवस रानांतील झाडपाल्याचे भारे हजार बाराशें आणिले होते त्यांपैकीं पांच सातशें भारे खंदकांत टाकिले. बाकी आणखी भारे टाकावे तों किल्ल्यांतील लोकानीं तटावरून भारे खंदकांत टाकिले होते त्यांजवर दारूचीं गाडगीं आग लावून टाकिलीं व तेल व कडबा वरचे वरून टाकित होते. तेणें-करून भारे वाळले होते त्यांस आग लागून जाळ जाला. तेणेंकरून लोक खंदकांत उतरावयाचे राहिले. कांहीं दहा पांच लोक कवाईती व गोरे दोन तीन, भारे वरचेवर खंदकांत टाकावयास रेवणींत उतरले होते ते आगींत पडले किंवा गोळीनें मेले अथवा किल्ल्यांत धरून नेले हें ठिकाण लागलें नाहीं. खंदकापर्यंत इंग्रजाकडील लोक गेले होते तों किल्ल्यांतील लोक सावध जाले, मारागिरी बहुत केली, व हल्ला होणेंस वाट नाहीं, तेव्हा माघारे फिरून आपले मोर्च्यांत आले. माघारे येतेसमयीं गोळीचे मारगिरीनें वीस पंचवीस ठार व चाळीस पन्नास जखमी लोक त्याजकडील व इंग्रजाचे जाले. सरकारचे लोक मोर्च्यांत बसले होते ते तसेच बसले होते. आपापले मोर्च्यांतून गोळागोळी करावी, हल्ला हल्ला ह्मणून गुल करावी, ऐसा संकेत होता. तेणेंप्रमाणें

खास निशाणाचे मोर्च्यांतील लोक व आरब व रोहिले व गाडदी यांचें
मोर्चे शुक्रवार पेठेच्या सुमारें होते ते मोर्चेतून उठले नाहींत. हावेरी
पेठेंत चार पागे व धोंडोपंत गोखले व दोन हजार गाडद व आरब
व कवाइती मिळोन व हशमी दोन हजार लोक व नामजादे हजार
बाराशें लोक आपापल्या मोर्च्यांत होते त्यांस संकेत मोर्च्यांतून उठूं
नये हा समजला नाहीं. ते 'हल्ला' ह्मणून शब्द होतांच आपापले मोर्चे
सोडून पुढें चाकरी खंदकाजवळ होती तेथपर्यंत लोक गेले. दिवस
उगवल्यावर किल्ल्यांतील लोक कांहीं बाहेर येऊन हावेरी पेठेकडील
लोकांवर उठले होते, परंतु लोकांनीं किल्ल्यावरील मारगिरी संभाळून
आंतील लोक आले त्यांस माघारे हटविलें. आपणाकडील लोक पुनः
आपापले मोर्च्यांत येऊन बसले. लढाइंत इकडील लोक ठार पंचवीस
तीस पर्यंत व जखमी पन्नास साठपर्यंत जाले. कांहीं आपले मोर्च्यांत
बसले असतां एक मोर्च्यांत दारूस आग लागून सहा सात माणूस
ठार व चाळीस सुमार जखमी येणेंप्रमाणें जालें. सरकारांत इंग्रेज
दोन आडीचशें कवाइती लोकांनिशीं चाकरीस ठेविला होता तो जमाव-
सुद्धां लिटली इंग्रजाकडे निसबतीस चाकरीस दिला होता तो ठार
गोळीनें जाला व त्याजकडील लोक चाळीसपर्यंत नाहींसे जाले.
खंदकांत राहिले किंवा काय जालें हें कळत नाहीं. येणेंप्रमाणें इंग्र-
जाची मसलत कच्ची जाली. पुढें कोणती मसलत घाटितार्थ होत्यें
पहावी.* "

१ या इंग्रजास यूनसाहेब म्हणत. परंतु ह्याचें मूळ नांव इव्हॉन्स् असें होतें. हा कांहीं दिवस नरगुंदकरांच्या पदरीं दोनतीनशें कवाइती पायदळ बाळगून होता. पुढें त्यास पेशव्यानीं चाकरीस ठेवून परशुरामभाऊंच्या दिमतीस दिलें.

* याच मजकुराचें श्रीधर रामचंद्र काळे यांचें पत्र आहे तें फार लांब आहे ह्मणून घेतलें नाहीं. यापेक्षां विशेष माहिती कांहीं त्यांत नाहीं.

नं. ३२८६. (माघ शु. ११–१४ फेब्रु.)

निजामनअल्लींच्या लष्करांतून गोविंदराव काळे यांचीं परशुरामभाऊंस पुरवण्या व पत्रें मिळून बारा आलीं. सर्वांवर पै॥ छ. २८ जमादिलाखर आहे. त्या पत्रांतील कांहीं पत्रांचा सारांश–

१ (१) टिपूचा मुक्काम फौजेसहीत कंचीवर चेनापट्टणापासून वीस कोसांवर आहे. इंग्रजी जमाव मेडोससहित चेनापट्टणापासून पांच कोसांवर आहे. (२) धारण टिपूचे लष्करांत सात शेरांची. त्याचप्रमाणें इंग्रजाचे फौजेंत व चेनापट्टणांत आहे. लाट साहेब कलकत्तेकर बाहेर दरबारांत वकीलमंडळीशीं बोलतात कीं, सरंजाम करून लौकरच लढाईस बाहेर निघतों. ऐसें बोलतात. परंतु अंतरंगीं सलुखाचा पैगाम परस्परें आहे. (३) करार मदार राखून इंग्रज करणें तें करतील. पत जाऊं देणार नाहींत. लोकचर्चेवर काय आहे ? (४) इंग्रजी फौज हैराण होऊन आली. कितेक जखमी. कितेक दुखणेकरी. सर्वांस वाटलें कीं मोहीम करून घरास आलों. आतां अशांत इंग्रजानीं हंगामा केल्यास त्यांचे लोक तन देणार नाहींत. उष्णकाल, तेव्हां इंग्रज निघणार नाहींत; हे बोलवा आहे. परंतु काम पडल्यास निघणें प्राप्त. (५) इंग्रजीसरदार उमदे मेडोसचे खालें खुरशीचे वगैरे[१] दोनशें गोरे टिपूनें धरले. त्यांची शर्त टिपूशीं, कीं आह्मी सलूख करून देतों. (६) मुलखास टिपूचा कौल आहे. घास लकडी मात्र घ्यावी. कंचीचा इंग्रज अमील दुवक्तां टिपूचे समाचारास येऊन हजर असतो. (७) कंचीस पुष्करणी तीर्थ भारी आहे तेथें सहल करावयास रोज तिसरे प्रहरीं टिपू येतो. (८) पाहिली स्वारी अर्काटावर हैदरखानानें केली होती ते समयीं कंचीचें गोपुर देवाचें बांधावयास आरंभ (त्यानेंच) केला होता. पुढें काम राहिलें. हल्लीं टिपूची स्वारी तेथें

१ जनरल मेडोज् याच्या खालच्या नंबरच्या खुर्चीवर बसण्याच्या लायकीचे.

गेली. काम पडलें हें पाहून दहा हजार होनांची परवानगी दिली. काम सुरू केलें. (९) कंचीस पुष्करणी तीर्थ थोर आहे. पाणी चांगलें. टिपू हातांत छडी आणि सर्व वेळ तेथें असतो. पूर्णिमेस रथोत्साह कंचीस. आदले दिवशीं चतोर्दशीस टिपू दाखल जाला. दुसरे दिवशीं रथोत्साह कराविला. आपण त्यांत शरीक होऊन दारू अतषबाजी अती सोडली.

नऊ कलमें. येणेंप्रमाणें बाजारी वर्तमानें असत. रवाना छ. १० जमादिलाखर हे विनंती.

२ यादगिरी व कलबुर्गे येथील रस्ते पहावयास बेदले (?) गेले याचें कारण हेंच कीं, हरिपंततात्या आले तर रस्ता व मार्ग कोणता हें तहकिक्रांत ठरवावें. आपल्या तालुक्यास उपद्रव न होय त्या रीतीनें मार्ग व मुक्काम ठरवावे. कोपळचे मोर्चे जवळ गेले. आंतील गुढें ब्राह्मण वगैरे दोन हजार पावेतों कुटुंबें निघालीं तीं दाराजाहानीं अटकाविलीं. रावरंभा याणीं रदबदली करून सोडविलीं.

३ टिपू फौजसहीत कंचीवर आहे. मेडोस इंग्रज चेनापट्टणापासून चार पांच कोसांवर उतरला. सोळा कोसांचा फासला टिपूस व त्यास. टिपूकडून रयत लोकांस उपद्रव नाहीं. प्रथम सलुखाचा पैगाम लागला. टिपूकडून बोलणार पूरणिया व गुलाबखान व वेणीपंत देव याप्रमाणें त्रिवर्ग मुखत्यार. इंग्रजाशीं बोलणें यांचे दरम्यान महमद अल्लीखान व मेडोस यास टिपूचें ह्मणणें कीं, “ ज्यांत चारी दौलतींचीं घरें राहतील ऐसें करा. इंग्रजानीं कोणाची दौलत घेतली, त्यास बेदखल केलें, हा बट्टा बदमामलीचा (तुह्मांस आजपर्यंत लागला) नाहीं तो लावून घेऊं नका. इतक्यावर आग्रहच असल्यास मी तर सिद्धच आहें. दौलत माझे बापानें व मीं मेळविली. पुस्तैनची नाहीं. नशिबीं असल्यास करीतच आहें. नाहींतर हीच खतम तरवारेनें मेळविली आणि

तरवारेनेंच हरवीन." यावर इंग्रजी बोलणें कीं, बारा आणे तुम्हीं मुलूख ठेवावा. चार आणे आह्मांस द्यावे. त्यावर टिपूचें म्हणणें कीं, प्रसंग पडेल तेव्हां अमुक फौजेची कुमक होईल असा करारनामा विलायतेहून होऊन आल्यास कांहीं बंदरें व मुलूख तोडून देईन. याप्रमाणें उत्तरें प्रत्युत्तरें होतां होतां शेवटीं ठरलें कीं, लढाई तर आहेच. परंतु फाल्गुन शुद्ध अष्टमीपर्यंत दोघानीं स्वस्थ असावें. अष्टमीस सलुखाचें काय तें सांगावें. याप्रमाणें सावकारी वर्तमान आलें आहे.

४ राजश्री हरिपंततात्या थोडेच दिवसांत या जिल्ह्यांत येणार. नबाब खासा निघणार. इंग्रजाचा इरादा कडपनाथाचा घांट चढून सरकारच्या व नबाबाच्या फौजा सामील करून घ्याव्या. मग लढावें. चिटवेल गुरमकोंडा या मैदानांत भेटी लाटसाहेबांशीं होतील असें चिन्ह दिसतें.

५ राजश्री हरिपंततात्यानीं तुंगभद्रा उतरून शिरें मदगिरी या जिल्ह्यांतून जावें. नबाबाची फौज येऊन सामील व्हावी हा बेत होता तो सर्व राहिला सारखा दिसतो. याणीं मसलत आपल्याकडे वोहडली. तात्यांस इकडे येणें प्राप्त. इंग्रज आदि करून गंजीकोट सिद्धवाट याचे पलीकडे सर्वांचा गाहा होईलसें वाटतें. या जिल्ह्यांत मसलतीचा घाट बनावयास करितो. तात्यांसही नजीक येऊन यांची भेट नसल्यानें वाईट दिसतें तें कां दाखवावें ? आह्मीं तात्यांस लिहिलें आहे कीं, आपण काडलूर संगमास यावें, तेथून कृष्णा दक्षिण तीरानें देवदुर्ग गदबालच्या जिल्ह्यांत पागटूरावर यावें. फौज पलीकडे राहून सडे येऊन नबाबांची भेट घ्यावी. आगतस्वागत बोलणें करून फौजेंत जावें. याप्रमाणें लिहिलें आहे. याशिवाय चांगली सलाह असल्यास तात्या आह्मांस लिहितील अगर आह्मीं लिहिल्याप्रमाणें करतील. ठरेल त्याप्रमाणें मागाहून लिहिण्यांत येईल. मसलतच इकडे पडली, तेव्हां तात्यानीं नबाबांची भेट घेणें प्रशस्त जाणून आम्हीं

त्यांस येण्याची सलाह लिहिली आहे. बरी किंवा चुकली हें आपले मनसब्यास येईल तें लौकर ल्याहावें. रवाना छ० १० जमादिलखर. हे विनंती.

६ नबाबाचें पारशी पत्र नानांचे नांवें गेलें त्याचा हिंदवी तर-जुमा-- " याजपूर्वीं गोविंदराव कृष्ण यांस फर्माविलें होतें कीं, हरि पंडत जरीदा येथें पोहोंचून मसलतीचे मरातब जे कांहीं मंजूर आहेत ते दर्याप्त करावे. अथवा भेटीपूर्वीं एक इतबारी याजबरोबर सांगून पाठविलें जाईल अगर या मरातबाचा इतल्ला लिहून अमलांत येईल. त्यास जे नेकसलाह असेल ते लिहून पाठवावी कीं त्याप्रमाणें जाहे-रींत येईल. त्यास या मरातबाचा जाब हा वेळ पावेतों न आला. व दिलावरजंग व किनवी[1] याणीं जाहीर केल्यावरून समजलें कीं, कुं-पनीची फौज लाड कारणवालीस बहादूर दुसरे दफे मुखालिफाचे[2] सरहद्देस दाखल होण्यास आसा फार थोडा व ईश्वरकृपेंकरून सरकारच्या फौजा मुखालिफाचे सरहद्देंत गांजिकोट व सिधोटपर्यंत पावल्या. राव पंत-प्रधान यांच्या फौजा कुंपनीचे जमीयतीचे पुस्तंगरमीवर पेशकदमी करून जाणें जरूर.याजकरितां लिहिलें जातें कीं, पंडत मजकूर यांचें येणें हाजुरांत मुनासब असेल तरी फौजेस पुढें रवाना करून आपण जरीदा लौकर यावें. फौजा पुढें रवाना करण्याविशीं दिरंग न व्हावा. अथवा हुजुरांत पोंचण्यास कांहीं ढील असली तर दोन्ही सलहांचा हुजूर इतल्ला देऊन पंडत[3] मजकूर याणीं जमीयत सुद्धां पुढें कस्त करावी. व सर-कारचे जमीयतीचे जवळपास पोंचल्यावर सलाह मसलत समयो-चित अमलांत येईल. परंतु ये समई ढील न करितां जरूर पेशकदमी फौजानीं करावी.

१ मोंगलांच्या दरबारीं इंग्रजांचा वकील क्यापूटन् केनावे. २ टिपूच्या. ३ हरिपंततात्या.

श. १७१२ **टिपूकडील वर्तमान.** इ. स. १७९१

७ पाटीलबावांचा व बिजेसिंग यांचा सलूख जाला. साठ लक्षांवर मामलत ठरली. पैकीं वीस लक्ष [1]रुपये रोख व वीस लक्षांत हत्ती घोडे जवाहीर वगैरे जिन्नस. बाकी वीस लक्ष राहिले त्यांत साडे तीन महाल लावून घेतले. ऐवज फिटे तोंपावेतों महाल सरकारांत असावे. त्या महालांचा तपसील— ॥- सांबर महाल निमे १ परवतसार १ मेरट १ रूपनगर मिळून साडे तीन महाल. याशिवाय अजमीर हा किल्ला. अजमिरासाठीं मोठी पाटीलबावांची जीद होती. ते जागा नेहेमीं घेतली. त्याणीं दिली. याप्रमाणें होऊन सलूख जाला. जयपुराकडील पंधराविसा रोजांत विल्हे लागावें ऐसें आहे. लागेल. त्यांत दिकत नाहीं. होळकराकडे जयपुरवाल्याचें राजकारण आहे. [2]संस्थान त्याचें होय हाही प्रकार आहे. आठ पंधरा दिवसांत विल्हे लागतें. नंतर पाटीलबावा शिखांवर स्वारी करणार. त्याणीं शिरोपस्थाई केली. पातशही मुलूख खराब करितात. त्यांचे तंबीस जावें हा इरादा आहे. तैमूरशहा दुराणी यांजकडून पाटीलबावांस खिलत व पत्रें आलीं. परंतु श्रीमंतांस खिलत आणून मग आपण घ्यावा हा पाटीलबावांचा मनसबा आहे. इस्माईल बेग याणीं सलूख न करावा म्हणून जोतपूरवाल्यास फार बोध केला, परंतु त्याणीं ऐकिलें नाहीं. याप्रमाणें यांजकडील (निजामअल्लीकडील) अकबार आली तें वर्तमान लिहिलें असे.

नं. ३२८७.

(माघ शु० १५–१८ फेब्रु.)

\+ परशुरामभाऊंचें धारवाडाहून बाळासाहेबांस पत्र पै॥ छ० १४ जमादिलाखरचें—

" मोर्चे वरचेवर पुढें चालतात. परस्परें मारगिरी होत असत्ये. इंग्रजाकडील पलटणवाल्यांचें बोलणें पेशजी हल्ल्याचें वगैरे होतें तें

१ कायमची. २ जयपूरची खंडणी फक्त होळकरानीं घ्यावी. शिंद्यांचा कांहीं संबंध नाहीं.

\+ पत्रावर मिति व इंग्रजी तारीख पै॥ ची घातली आहे.

प्रस्तुत होत नाहीं. केला यत्न सिद्धीस गेला नाहीं यांमुळें (कर्नल) खट्टा आहे. याच्या मर्दुमीस जोडा नाहीं ! हल्लीं मोर्चे वाढवावयाचा बेत होत आहे. जागा बांकी. निकडीचें स्थळ नव्हे. युक्तीयुक्तीनेंच केलें पाहिजे. ”

(माघ व० ७–२५ फेब्रु.)

नं. ३२८८.

नीलकंठ अप्पाजी पोंक्षे यांचें बाळासाहेबांस पत्र छ० २१ जमादिलाखरचें—

“ बदरीजमालखानाकडून छ० २० जमादिलाखरीं काल हणमंतरांव म्हणून एक कारकून व दुसरा एक असामी असे श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांकडे बोलणें करण्याकरितां आले होते. भाषण एकांतीं जालें, यामुळें इत्यर्थ काय तो बाहेर पडला नाहीं. ”

(माघ व०७–२५ फेब्रु.)

नं. ३२८९.

परशुरामभाऊंचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २१ जमादिलाखरचें—

“ सरकारानिसबत पाग्यांकडील व गाडदी व कवाइती वगैरे यांचे मोर्चे सलाबतकुच्या सुद्धां पुढें चालावयाच्या रीतीनें चाललेच आहेत. इंग्रजाकडील मोर्चा पुढें चालावयाचा, त्यास गोणते वगरे सामान तयार व्हावयाचें होतें यामुळें पुढें चालला नाहीं. हल्लीं त्याणीं सांगितल्याप्रमाणें सामान [1]शीरें तयार करविलें. पुण्याहून दारू व गोळे व बाण मिळोन शंभर उंटें भरून आलीं. याउपरी त्याचांही मोर्चा चालेल. इंग्रजाकडे थोर तोफांचे गोळे पाहिजेत ते पुण्याहून रवाना जाले आहेत. आल्यानंतर काम चालतें होईल. ”

---

१ उत्कृष्ट. २ इंग्रजांचा.

नं. ३२९०.

(माघ व. ३०—४ मार्च.)

नीळकंठ आप्पाजीचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २८ जमादिलाखरचें—

"विज्ञापना. किल्ल्यांतील ब्राह्मण पेशजी येऊन माघारा गेला तो फिरून आला नाहीं. आज एकजण ब्राह्मण कचऱ्याबरोबर निघून आला त्याच्या सांगण्यांत शत्रूचें पत्र किल्लेकरी व बदरीजमालखान यांस आलें कीं किल्ल्यांत मनुष्यांची दाटी फार ठेवली. आपणांकडून कुमक व्हावयाची नाहीं. याउपर खर्च न वाढवितां किल्ल्याचे निसबतीचे लोक ठेवून वरकड झाडून निघून येणें. याप्रमाणें पांच चार रोजांखालीं पत्रें आलीं. त्याजवरून जाण्याचा बेत पहातात परंतु निघावयास रस्ता नाहीं. नाहक सांपडले. जाऊं किंवा मारले जाऊं या भयानें पडून राहिले आहेत. मनुष्यमात्र कचावलें आहे असें सांगतो. ब्राह्मण ह्मणोन एवढ्यास मात्र माघारे न घालवितां तुंगभद्रापार करावयासीं हुकूम जाला आहे."

नं ३२९१.

(माघ व. ३०—४ मार्च.)

नीळकंठ आपाजीचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र छ० २८ जमादिलाखरचें—

"इकडील वर्तमान तर मोर्चे पुढें वाढत चालले आहेत. रेवणीस कोठें शंभर, कोठें पाउणशें, कोठें पन्नास हात याप्रमाणें मोर्च्यास अंतर आहे. रेवणीवर मोर्चे कायम करावयाची कस्त आहे. आंतील तोफांची मारगिरी फार तारफेची आहे. मोर्चा जसा जसा पुढें जातो तशातशा तोफा उतरून मोर्च्यांवर मार देतात. रेवणीवर देखील गोळे पडतात. कदाचित् खंदकांत लोक शिरले तरी तोफेची मारगिरी करावी अशा तऱ्हेचा बेत साधिला आहे. छऱ्यांच्या थैल्या लेस करून ठेविल्या आहेत, असें आतील येतात ते सांगतात; आणि तसा

डौलही दिसतो. आज किल्ल्यांतील बायका वगैरे कचरा किल्लेकरानीं दाटी मोडावयाकरितां बाहेर लावून दिला तो मोर्च्यांवर आला होता. त्यास मागती इकडून माघारा घालविला. बायकापोरें बहुत होतीं. इकडे येऊं लागलीं तेव्हां मोर्चेवाल्यानीं त्यांजवर गोळ्या सरकारचे हुकमावरून घातल्या. तरी विपत्तीमुळें नीट चालोन आलीं तीं माघारीं लावून दिलीं. एकंदर मोर्चेवाल्यांस ताकीद 'कचरा इकडे येऊं न देणें, बेजरब गोळ्या घालून माघारा घालविणें,' याप्रमाणें बेत जाला आहे. आंत पाण्याचा तोटा सांगतात. पोटाचे हाल तर प्रथमपासून ऐक-ण्यांत येतच आहेत. पाणी आजपर्यंत बाहेरून जात होतें तें बंद जालें. कांहीं विहिरी त्यांच्या लगत होत्या तेथें आमचे मोर्चे कायम न होत यास्तव त्यांत कांहीं पदार्थ दुष्ट घालून पाणी खराब केलें आहे."

नं. ३२९२. **श्रीगणराज** (फाल्गुन शु० १–९ मार्च.)

छ*. २९ जमादिलाखरीं मंदवारीं इहिदे तिसैन. तीा राजश्री आपानीं सांगितलें मागील वर्तमान-श्रीमंत कैलासवासी नानासाहेब फौजसुद्धां प्रयाग काशीस जाऊन गयेस गेले[2]. रघोजी भोंसले आले असें वर्तमान येतांच पहांटेचें कूच होऊन श्रीविष्णुपदावर पिंडदान करून पूर्वेस कुंडावर तीन कोस मुक्कामास गेले. तेथें मुक्काम दहापर्यंत जाहले. अलाबिरदीशीं[3] राजकारण होतें. त्याणीं कराराप्रमाणें पंचवीस लक्ष रुपये दिले. भोसलेकडील बोलणें पिलाजी जाधव याचे मार्फतीचें होतें. सहा हजार फौजेसुद्धां रघोजी भोंसले याणीं भास्करपंतास मकसुदा-बादेस अलाबिरदीवर रवाना केलें. तेव्हां श्रीमंतानीं पिलाजी जाधव यास आज्ञा केली कीं, अलाबिरदीवर फौज भोंसलेनीं पाठविली तरी

* ही स्मरणार्थ यादी गंगाधरराव गोविंद यांनीं स्वदस्तूरची लिहून ठेविली आहे. १ यादी लिहिणारांचे चुलते भास्कर हरि यांनीं. २ स. १७४३ सालीं. ३ बंगालचा सुभेदार अलीवर्दीखान यास आपले लोक अलाबिरदी म्हणत. ४ मुर्शिदाबादेस.

आह्मांस चालून जावें लागेल. अलाबिरदीची कुमक करूं. त्याज-प्रमाणें त्याणीं त्यास लिहिलें, परंतु भोसले आईकेनात. जवळ भोंसले आले असें वर्तमान येतांच श्रीमंत चालून गेले. गयेपासोन अजमासें चार पांच गांवांवर भोसलेस गांठलें. तोंड देऊन उभा राहिला नाहीं. पळून रघोजी गेला. फौज पाठीस लागली. हत्ती घोडे सलतनत कांहींशी लुटून आणिली. ते समयीं वाणी सावकार यांजवळ चाळीस घोडे भरलेले ऐवजाचे होते. त्याणीं हत्यारें उपसोन श्रीमंताचे लोकांबरावरच माघारे फिरोन लष्करांत आले. आणि महादशेट वीरकर याजकडे जाऊन वर्तमान " आह्मांजवळ ऐवज आहे. उगेच लष्करांत गेलों तर कोणी तोडील, लुटील, ह्मणून तुह्मांकडे आलों " ह्मणून शेटजींस सांगितलें. त्याणीं श्रीमंतांच्या कानावर घातलें. नंतर आज्ञा जाहली जे ' दहा वीस रुपयांचें जेवण दाणा वैरण देणें, आणि असों देणें; 'ह्मणून आज्ञा (झाली;) शेटीनें एक दिवस विनंती केली जे, मी पदरचा चाकर. मला तरी कळवावें, पुढें त्यांचें काय करावयाचें ? तेव्हां श्रीमंतानीं आज्ञा केली जे, आह्मांस त्यांचे रुपये घेणें नाहीं. ते आपले जागेस जात असें व्हावें. नंतर वीस रोज लष्करांत वाणी होते. नंतर हजार स्वार भोसले कडील, लष्करापासून दहा कोसांवर आणून आज्ञा घेऊन गेले. नंतर लष्कर मागती श्री काशीक्षेत्रानजीक दक्षणतीरास मुक्काम चाल मजलीचा करून धरणे परणेंचे घांटानें लष्कर माघारें आलें. श्रीमंत महाराजांजवळ मराठे लोकानीं नाना प्रकारें 'ब्राह्मण माजले. भोंसलेस लुटलें', ह्मणाले. महाराजानीं दोन दिवस ऐकोन उत्तर केलें जे, " माझे ब्राह्मणानीं लाथा मारल्या तरी पुरवेल. परंतु तुमची सांवली लागत नाहीं ! मद्यप्राशन करून दौलत बुडवाल. " ह्मणोन उत्तर महाराजानीं केलें म्हणून सांगितलें.

नं. ३३९३. (फाल्गु. शु. ४–८ मार्च.)

नीळकंठ आप्पाजीचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र

पै॥ छ० ४ रजबचें—

“ सावनूरकर नवाब येथें आले आहेत. यजमानांची व त्यांची भेट जाली. येथून एका कोसावर उतरले आहेत. किल्लेकऱ्यानीं गारद्यांच्या मोर्च्यास सुरुंग आणिला तो चुकला. मोर्च्यापुढेंच उडाला. कोणी जायां जालें नाहीं. या गोष्टीस पंधरा दिवस होत आले. कोपळास अद्यापि मोंगलाचे मोर्चे कायमच आहेत. येथें इंग्रजाकडील पलटणवाल्यांचा बेत रेवणीलगत मोर्चा कायम करावा असें ठरून थैले तयार करविले ते माती भरून ठेविले आहेत. भाऱ्यांचें वगैरे साहित्य होत आहे. कोणे दिवशीं जाऊन बसतील हें समजावयाचें नाहीं ! हल्ल्याचें बोलणें कांहीं नाहीं. प्रथमतां पलटणवाल्यांचा दम होता तो आतां नाहीं. बिदनूर तालुक्यांतील संस्थानिक बिळगीकर यांणीं सरकारचें लक्ष धरून तालुकेमजकूरपैकीं होनावर व चंदावर वगैरे तीन चार ठाणीं बसविलीं. त्यास ते तिकडील माहीत, सबब सरकारांतून त्यांजबरोबर थोडा जमाव देऊन तालुक्याचे पुढें घांटाचे तोंडीं पहाडी किल्ला गोवर्धनगिरि ह्मणून आहे तो घ्यावयास रवानगी केली. त्यानीं आपल्या तर्फेनें आणखी जमाव मिळवून किल्ल्यास शह देऊन निकड केली तरी किल्ला आयां येईना. तेव्हां याणीं आंतील लोकांचीं मुलें मनुष्यें आसपाशीं होतीं तीं धरून आणून नित्य किल्ल्याचे मैदानांत उभीं करून मार देऊं लागले. तेव्हां किल्लेकरी याणींही आपदा व निकड व पुढें परिणाम शुद्ध नाहीं असें पाहून बोलणें लावून कालानें उतरून किल्ला स्वाधीन केला. माघ व॥ १० स सरकारचें ठाणें बसलें. किल्ला मातबर, बेलाग, असें बहुत लोक सांगतात. सहजांत फत्ते जाला. याखेरीज आणखी जागां जागां हंगामा सुरू जाला आहे. सोंद्यांच्या खटपटीस जयरामपंत जोशी गेले होते. त्यास तें स्थळही व्यंकापा नाईक कलकेरी यांच्या विद्यमानें साध्य जालें; तेथें ठाणें बसून तीन चार रोज जाले. ”

नं. ३२९४.

(फाल्गु. शु. ४–८ मार्च.)

नीळकंठ आप्पाजीचें धारवाडाहून मिरजेस बाळासाहेबांस पत्र भौमवार पै॥ छ० ४ रज्जबचें–

" विज्ञापना. आज भौमवारीं प्रातःकाळीं किल्ल्यांतील दोन चारशें मनुष्य बाहेर निघोन गाड्यांचे मोर्च्यांवर येऊन हत्यारांची लढाई चांगली सुरू जाली. तेव्हां इकडील लोकानीं जागा न सोडितां कायम राहून लढाई मारून त्यास माघारें हटवून मग सलका सोडिल्या, त्या दोन घटकापर्यंत मुबलग ! फार कांहीं शर्त केली. त्यांचाही मार सुरू जाला होता- परस्परें दहा वीस मनुष्य ठार जखमी जालें. मध्यें सहा चार घटका गेल्या. तों इकडील कुल जमातदारानीं दील केला जे, किल्लेकरी यांचीं मनुष्यें येऊन सरकारच्या मोर्च्यांची जागा पाहिली हीं गोष्ट ठीक जाली नाहीं. आपण चालोन जाऊन त्यांच्या लोकांवर पडून त्यांची जागा पाहून यावी. ही सल्ला कोणाच्या विचारास येईना, तत्रोप जमातदार ऐकेनात ! पन्नास साठ असामी नामी नामी याणीं चाल करून खंदकाच्या रेवणीस पोहोंचून आंत उड्या घालोन त्यांच्या मनुष्यांवर हत्यार चालविलें. गोळी वाजविली नाहीं. पांच चार जिवें मारिले. बाकी लोक रेवणीच्या पाळीवरून पळाले. कांहीं लोकानीं खंदकांत उड्या घातल्या. मग जमातदार माघारे आले. दहा पांच बंदुका वगैरे हत्यारें व चिरगूट पांघरूण आणिलें. इतकी झटापट रेवणींत जाली असोन कोणत्याही जमातदारास जखम नाहीं. सारे शाबूत आले. माघारे मोर्चांत येऊन पोंहचल्यावर एक माणूस मात्र गोळीनें जखमी जाला. रेवणी व खंदक पाहून आले व फत्ते जाली यामुळें शिड्या द्याव्या म्हणजे हल्ला करितों असें त्यांचें ह्मणणें आहे ! हे विज्ञापना.

नं. ३२९५.

श्री (फाल्गु. शु. ९–१० मार्च.)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री रघुनाथराव दादा स्वामींचे सेवेशीं.

पोष्य हेरी[1] बल्लाळ. साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित असलें पाहिजे. विशेष. बहुत

१ हरीपंत फडके.

दिवस जाले. आपणाकडून पत्र येऊन कुशलार्थ कळत नाहीं. त्यास सदैव पत्र पाठवून संतोषवीत जावें. आपणांस राजश्री भाऊनीं फौजेसुद्धां तुंगभद्रापार रवाना केलें ह्मणोन ऐकिलें. आपण कांहीं लिहिलें नाहीं. अपूर्व आहे ! प्रस्तुत आपण कोणे जागां आहां, फौज किती आहे, सरदार कोण आहेत, तें लिहावें. इकडील वर्तमान तर आम्हीं दंर मजल आजपर्यंत तुंगभद्रा पार व्हावें, त्यास फौज जमा व्हावयास फार दिवस लागले. अद्यापि लोक येतच आहेत. राजश्री आप[1] मागाहून येणार त्यांसमागमें फार करून फौज येईल. आम्ही यादगिरीजवळ आलों. दोन तीन रोजांत काडलूर संगमास कृष्णा उतरून नबाबांची भेट घेऊन सल्ला मसलत ठरेल त्याप्रमाणें पुढें कर्तव्य. मुख्य फौज जमा होण्याचा विलंब आहे. इंग्रज याणीं चिनापट्टणाहून कूच केलें. दरमजल घांट चढून बेंगरूळास येऊन मोर्चे लावणार. नबाबाची फौज पुरशीघांटास आहे त्यांस पत्रें आलीं कीं, तुम्ही लवकर येऊन मिळावें. आम्हांकडे पत्रें आलीं कीं ' तुम्हीं लवकर यावें', नबाबहीं निघण्याची तयारी करीत आहेत. श्रीमंतांचे प्रतापें करून सर्व गोष्टी नीट आहेत. परंतु फौज जमा होणें व आपा येणें इतका अवकाश आहे. या दिवसांत आपला समागम असता तर फार उपयोगीं पडतें. इंग्रजांचा मोठा सरंजाम, नबाबाचा मोठा सरंजाम, श्रीमंताकडील मोठा सरंजाम ते आम्ही ! त्यास राजश्री भाऊ आम्हीं एक होऊन फौज दिसती तर आम्हांहून मोठा कोणीच नव्हता. परंतु भाऊ धारवाडास गुंतले. आम्ही इकडे आलों. त्यास फौज जमा होण्यास दीसगत लागली, नाहीं तर आहे सरंजाम इतकाच पुरे. परंतु जमा झाला नाहीं. आपण मसलतगार आहां. आपण फौजसुद्धां येऊन मिळालां तर मोठा लौकिक होईल, व श्रीमंतांचे प्रतापास ठीक पडेल. भाऊंस लिहून जाब आणण्यास फार लांब पडतें. आपण सहजांत तुंगभद्रा पार आलां आहां. सरकार काम आहे, लौकिक आहे, येण्याचा योग घडल्यास भाऊ रागें भरणार नाहींत. संतोषच मानितील.

---

१ आपा बळवंत.

याउपर मर्जी ! रवाना छ ४ रज्जब बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असों दीजे हे विनंती.

पै॥ छ १९ रज्जब सन इहिदे तिसैन. मुकाम नजीक इलाडगेत्र (?) तुंगभद्रा उत्तरतीर.

नं. ३२९६. **श्री.** (फाल्गु. शु. ५–१० मार्च.)

पुरवणी. राजश्री रघुनाथराव दादा स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरी. श्रीमंतांची फौज सरंजाम मोठा ही गोष्ट नबाब व इंग्रज यांजपाशीं प्रसिद्ध आहे. सांप्रत काळीं तिन्ही दौलतींतील फौज एकत्र होणार. त्यांत आम्हीं थोडके दिसलों तर लौकिकास वाईट. अनायासें तुंगभद्रा पार आपलें येणें झालें. आम्ही पार होऊन येतों. आपणास कांहीं विशेष काम तिकडे आहे असें नाहीं. इंग्रज बेंगरूळास येतात तेव्हां हीच मसलत सर्वांनीं मिळोन करावयाची. त्यांत एक गोष्ट आमची उणी आहे, ती तुम्ही आल्यानें शोभा येऊन जाहिराण्यांत फार चांगलें दिसतें. या गोष्टीस भाऊंची परवानगी नलगे. आम्ही इकडून आलों, तुम्ही पहिलेच आलां आहां, भेटी झाल्यानें चित्तास मोठी मजबुती होईल. मनांत आले प्रकार सारे लिहिले आहेत यांत आपलें मन घेऊन नमुदांत येईल *ती गोष्ट खरी. पत्राची मार्गप्रतीक्षा करितों. छ. ४ रज्जब. हे विनंती

पैवस्ती छ १९ रज्जब. सन इहिदे तिसैन.

नं. ३२९७. **श्रीगणपति.** (फाल्गु. शु. ५–१० मार्च.)

*चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांस.

आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित जावें. विशेष. पुण्याहून पत्रें मसलतीचे पर्यायाचीं राजश्री नानाचीं आम्हांस आलीं तीं तुह्मांकडे पाठवावयाचीं, त्याजवरून राजश्री बळवंतराव लेले यांसीं पत्र पाठवून आणविलें. मशारनिल्हेस येणेंस चार दिवस

---

* हें पुरवणी पत्र हरिपंत फडके यानींच लिहिलें आहे. हें व मागचें दोन्ही स्वदस्तूरची आहेत.

* हें पत्र परशुराम भाऊनीं भारवाडाहून रघुनाथराव कुर्दवाडकर यांस लिहिलेलें आहे.

लागले. शरीर स्वस्थ नाहीं, तुम्हांकडे येणें न घडे, यामुळें येथेंच राहिले. नंतर पुण्याचीं पत्रें तुम्हांकडे पहावयासीं पाठविलीं आहेत. पाहून जाब पाठवावे. पुण्यास पत्राचे जाब लिहिले जे, " लिहिले पर्याय सर्व ही खरे, परंतु इकडे पन्नास साठ लक्षांचा मलूख सोंदें रायदुर्ग, हरपनहळ्ळी वगैरे संस्थानें सुटलीं. हीं राजश्री तात्यांकडे जाणें झालें अथवा फौज पाठविली असतां व्यर्थ होणार. यास्तव इंग्रजी पलटणें खालीं + + आहेत तीं व आम्ही मिळून पुढें जातों. येथील मोर्च्यांच्या बंदोबस्ताविशीं पायींचें मनुष्य गाडदी रोहिले प्यादे पंधरा हजार व इंग्रजी दोन हजार व फौजेंतील हजार येथें व दोन हजार कुसेगलचे रोखावर आहेत ते व तुम्हांस[२] येथें ठेवून बंदोबस्त करून पुढें जातों. परंतु केव्हां जाऊं कीं नबाब व राजश्री तात्या[३] तुंगभद्रा पार जालियाची बातमी आली म्हणजे जाऊं ! " येणेंप्रमाणें लिहिलें आहे. सर्व ही वर्तमान तुम्हांस कळावें, मसलत ठरावी, म्हणोन मशारनिल्हेस आणिले. परंतु त्यांचें जाणें तुह्मांकडे होईना, म्हणून पत्र लिहिलें आहे. राजश्री तात्यांजवळ फौजेचा भरणा केवळ थोडा. चिरंजीव राजश्री आपासाहेब[४] व घोरपडे पाटणकर वगैरे मानकरी पागे अजून पुण्यांतच आहेत. राजश्री बळवंतराव लिहितां कळेल. छ० ४ रज्जब. बहुत काय लिहिणें. पत्रें पाहून (परत) पाठवावीं हे आशीर्वाद.

पै॥ छ०६ रज्जब मंदवार. प्रातःकाळ. चार घटका दिवस.

नं. ३२९८. **श्रीगणपति.** (फाल्गु. शु. ९–१४ मार्च.)

चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव दादा यांस. परशुराम रामचंद्र. आशीर्वाद. उपरी तुम्ही छ० ४ रज्जबचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. " चित्रदुर्गकर संस्थानिक शत्रूजवळ कैदेंत होते ते तेथून पळोन इंग्रजाकडे गेले आहेस. त्यांचे भाऊ परशुरामण्णा नाईक व

---

१ येथून भाऊनीं नाना फडनविसांस लिहिलेल्या पत्राचा सारांश. २ रघुनाथरावांस. ३ हरिपंत फडके. ४ आपा बळवंत.

कर्नेल फ्रेडरिक् याचा मृत्यु.

दिवाण रामराव व पारिपत्यगार असे त्रिवर्ग राजश्री दौलतराव हिंदुराव घोरपडे यांचे विद्यमानें येऊन भेटले. त्यास त्यांचें बोलणें जे तूर्त चित्रदुर्ग तालुक्यांतील मायकोंडा वगैरे ठाणीं आहेत तीं आम्ही घेतों. पुढें दुर्गास शह देऊं. शिबंदीस कांहीं थोडें खर्चास द्यावें. ठाणीं पडले नंतर तोही ऐवज देऊं. हरपनहळ्ळीकरांचे बंदोबस्ताप्रमाणें करून द्यावें. त्याजवरून त्यांस कराराची याद करून दिली. दौलतराव येऊन पोंचले. त्यांची रोजमऱ्याची याद आली नाहीं. मोघम पांच हजार रूपये पर्यंत खर्चास दिले. पुढें कसें करावयाचें. ? " ह्मणोन व खर्चाचे ऐवजाचा मजकूर विस्तारें लिहिला तो कळला. ऐशियास चित्रदुर्गकरांस याद करून दिली हें कांहीं चांगलें नाहीं. प्रथम ते याचप्रमाणें राजश्री भास्करपंत मामा यांचे विद्यमानें बोलत होते. परंतु तें करावयाचें नाहीं, याप्रमाणें त्यांस लिहून राहविलें. दौलतराव घोरपडे यांस रोजमुरा देण्याचा मजकूर तरी निमे रोजमरा त्यांजकडे तालुका आहे त्यांपैकीं परभारें त्यानीं घ्यावा, व निमे रोजमरा इकडून द्यावयाचा, याप्रमाणें सरकारची सनदच तुमचे नांवें घेऊन गेले आहेत. तुम्ही एकदांच पांच हजार रूपये दिले ! असा ऐवज देऊं नये. साऱ्या फौजेबरोबर त्यांसही एक महिन्याचा ऐवज आगेंमागें राखून सुमारानें थोडेंथोडें देत असावें. ऐवजाचा मजकूर राजश्री बळंतराव लेले आले आहेत त्यांसही सांगितला आहे. पुढें तुम्हीही नदीपार गेल्यानंतर चित्रदुर्ग तालुक्यांतील एखादा परगणा कर्यात सोडवून एकाचे जिम्मेस करून घांसदाणा म्हणोन कांहीं ऐवज घेऊन काम चालवावें. अत:पर नदीपार होण्यास दिवसगत लागूं नये. कर्नेल फ्रेदरिक इंग्रज यास आठ पंधरा दिवस समाधान वाटत नव्हतें. परवां मंदवारीं छ० ६ रोजीं रात्रीस निवर्तला. बरा मर्द माणूस होता. ता. छ०८ रज्जब. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद.

पैवस्ती छ ११ रज्जब सन इहिदे तिसैन.

अधिकार–योग

अथवा

नानाफडनवीस यांस राज्याधिकार मिळाल्याचा इतिहास.

' खूब शर्तीनें राज्य राखणाऱ्या ' नाना फडनविसांनीं राज्य बुडविणाऱ्या एकाहून एक बलिष्ठ अशा प्रतिस्पर्ध्यांवर मात करण्यासाठीं लढविलेलीं कारस्थानें, तीं लढवितांना त्यांवर आलेलीं दुर्धर संकटें, त्या संकटांतून पार पडतांना त्यांनीं प्रकट केलेली निस्सीम स्वामिभक्ति, उज्ज्वल देशाभिमान व अलौकिक चातुर्य यांचें सप्रमाण वर्णन सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन वगैरेंच्या लेखांतून जागोजाग भरपूर उतारे देऊन या ग्रंथांत केलें आहे. किं. ८१०, पोस्टेज ८१.

हरिवंशाची बखर

अथवा

पटवर्धन सरदारांच्या हकीकती.

या पुस्तकांत पेशवाईंतील पटवर्धन वगैरे प्रसिद्ध सरदार व थोर थोर मुत्सद्दी यांचे अद्भुत पराक्रम, चातुर्य, धाडस, स्वाभिमान, गुरुजनाविषयीं आदर, मानसिक औदार्य व निस्सीम स्वामिभक्ति वगैरे सद्गुणांचें उत्तम प्रकारें आविष्करण करणाऱ्या आणि वीर, करुण व हास्य या रसांनीं ओथंबलेल्या आख्यायिका असून लढाईतले, छावणींतले, दरबारचे व नानाप्रकारचे घरगुती प्रसंग फार मनोरंजक प्रकारें वर्णिले आहेत. किं. ८१०, ट. ख. ८१.